№ 2(25)

Вестник БГУ

2013

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Научный журнал основан
в 2003 г.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

САДЫКОВ К.Ж., ПЛОСКИХ В.М., АКМАТАЛИЕВ А.А., БӨРҮБАЕВ А.И., САДЫКОВ А.С., ИСАЕВ К.И., БАЙГАЗИЕВ С.Б.

Главный редактор

МУСАЕВ А.И.
д.ф.н., профессор

Зам. главного редактора

ИСКЕНДЕРОВА С. И.
д. ф. н., профессор

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

ОРМОНБЕКОВА А.О., ЧОГУЛДУРОВ М.Д., ИСМАИЛОВА Э.И., САВИН В.Е., КОЗУЕВ Д.И., ЕЛЕБЕСОВА С.А., МАШРАПОВ Т.Т., РЫСКУЛОВ Т.М., КАРЫМШАКОВ С., КАДЫРКУЛОВА Ф., АСАНОВА А.А., АБДУЖАБАРОВ Х., ДЫЛДАЕВ М.М., ТОКСОНБАЕВ Р.Н., ИШЕМКУЛОВ Т.И.

Журнал зарегистрирован в Министерстве юстиции КР
Свидетельство о регистрации № 504
от 2 марта 2001 г.

ISBN 9967-410-59-0

© Бишкекский гуманитарный университет

СОДЕРЖАНИЕ:

ТИЛ ИЛИМИ

АртыковаЖ.А. Бейвербалдык каражаттардын изилдениш тарыхы.....4
Акбагышева Ш., Мурзабаева А. Обиходно-разговорный язык.....8
Таукебаева Р.Б., Ермекбаева А. Ағылшын және қазақ тіліндегі лингвогендерлік қатынасқа байланысты мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық уәжі.....10
Акбагышева Ш.А., Мурзабаева А.М. Диалог и эмотивная функция языка.....13
Жүсіпова Б., Сыдықбаева А. Қазақ тіліндегі әскери атаулардың тілдік сипаты мен ерекшеліктері.....15
Қарсыбекова Ш.П. Абай қарасөздеріндегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты.....17
Исмаилова Ж.А. М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы түр-түс атауларына байланысты топонимдер.....20
Исаева Ж.И. Тарихи тұлғаларға қатысы қалыптасқан мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық мазмұны.....22
Әділбекова Ж.К. Тасполатов Б.Т. Көркем шығармалардағы контраст туғызушы грамматикалық тілдік құралдар.....25
Бабатүрк Л.С. Об особенностях сложных форм прошедшего времени в современном турецком литературном языке *(Имперфект)*.....28
Хай Шуин Марьям Известный китайский тюрколог-профессор Ху Чжэньхуа.....32
Сыдыкова Ч.Т. Лексико-грамматический анализ этикетной лексики извинения и просьбы в кыргызском, русском и турецком языках.....35
Долуева З. Кыргыз тилиндеги *-ып* формалуу сыпат чакчыл түрмөктөр *1-макала*.....39
Долуева З. Кыргыз тилиндеги -ып формалуу чакчыл түрмөктөрдүн маанилик топтору *2-макала*.....42
Артыкова Ж.А. Соматикалык фразеологизмдер жана бейвербалдык каражаттар.....45
Шевченко Н.М. Структура языкового портрета Марины Цветаевой.....47
Satybaldieva G.A.,Turdalieva N. S. Grammatical problems of translation..50
Айдын А.А. Образ человека в языковой картине мира на материале произведения Ивана Алексеевича Бунина и Яхья Кемаля.....51
Айдогмуш Э. Кыргыз-түрк маданиятындагы айбандар жана айбан аталыштарынын орду.....53
Шакирова М.Р. К.К. Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүндө" диалектизмдердин камтылышы.....55
Йылдырым И. Роль невербального языка в процессе взаимодействия коммуникантов.....57
Йүжел Д. Катыштык сын атоочтордун лексика-семантикалык түрлөрү..60
Yoğurtçu K. Göstergebilimsel yaklaşım ve sinematografik göstergenin çözümlenmesi.....62
Йүжел Д. Кыргыз жана түрк тилдериндеги катыштык сын атоочтордун жасалышы.....69
Болот А. Современные тенденции в употреблении библейских фразеологизмов.....73
Дагыстан С. Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде мейкиндик жөндөмөлөрдүн берилиши.....76
Арсланташ Ф. Түрк тилдериндеги *-чы* курандысынын семантикасы..78

Шахин Й. Түрк тилдериндеги *-ла* курандысынын семантикасы 80
Дагыстан С. Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдеринде грамматикалык жөндөмөлөрдүн окшоштуктары жана айырмачылыктары.....82
Бота Х. Монгол тилинде сөз жасоонун изилдениши...83
Жумалиев С.С. «Манас» эпосундагы байыркы кыргыз-түрк дооруна мүнөздүү лексикалык катмар.....86
Бота Х. Түрк тилдеринде сөз жасоонун изилдениши.....89

АДАБИЯТ

Ибраимов К. С. Нааматовдун көркөм-адабий мурастары 91
Гурдубаева Н. Кытайдагы кыргыздардын ырым-жырым жана дарым ырлары..... ...94
Кундакчы М. "Манас" эпосунда каргыштардын көркөм чагылышы.....97
Казиева К. С.Байгазиев - Ч.Айтматовдун адам, табият жөнүндөгү идеяларын улантуучу публицист 98
Ызабекова Д. «Жалгыз бутактуу арча" повестинин идеялык-көркөмдүк салмагы 101
Ызабекова Д. Жунай Мавляновдун адам тагдырын ачып берүү чеберчилиги.....103
Adilbekova E. Kazak destanları ve tarihi kültür mirasıüzerindekiyeri.....105
Эмильбекова А.К. Жусуп Баласагын "Куттуу билим" дастанынын орток адабий мурас катары изилдениши.....108
Adilbekova E. Kobılandı batır destanının kazak halk edebiyatı ve geleneği açısından yeri.....111
Текешова М. Ч. Айтматовдун "Тоолор кулаганда" романындагы тагдыр маселеси тууралуу сөз.....113
Акматов Б. М. Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашы жана К.Асаналиевдин адабий изилдөөлөрү.....114
Шенгун А. Каада-салт ырларынын түрк адабият таануу илиминде изилдениши.....118
Акматов Б. Мухтар Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашы жана К.Асаналиевдин адабий-теориялык талдоолору.....121
Шенгун А. Кыргыз жана түрк адабиятындагы фольклордук чыгармалардагы каада-салт ырлары жана аларды салыштырып изилдөө зарылдыгы.....124

ПЕДАГОГИКА

Парасей А.А. Психологическая характеристика разавития духовности сирот в подростковом возрасте.....127
Қожагелдиева С., Джолдыбаева Г. Бастауыш сыныптагы сыныптан тыс окытудын ерекшеліктері.....130
А.Нарбаева Кесип тандоо ишмердүүлүгүнүн жогорку класстын окуучуларынын билим алууларына тийгизген таасири.....133
Таш Э. Жаңы типтеги мектептердеги окуучулардын өз алдынча ишин уюштуруу.....135
Тұрмаханова С. Ә. Мәтітді қабылдауға байланысты жүргізілетін жұмыстар 137
Карасой Ю. Эл жомокторун жыйноо жана жарыялоо көйгөйлөрү 140
Таш Э. Окуучулардын өзүн-өзү өнүктүрүү ишмердүүлүгү.....141
Карасой Ю. Түрк жана кыргыз эл жомоктору аркылуу адептүүлүккө тарбиялоо.....143
Супатаева Э.А. О мониторинге учебных достижений студентов в системе высшего образования.....146
Сейткожоева З.А. Основы формирования поликультурного образования в системе общеобразовательной подготовки в Кыргызстане..148
Хасанов Н.Б. Культура устной деловой речи.....150
Айталиева Ж.А. Студент читает книгу.....153
Хасанов Н.Б. Структура, подходы к классификации коммуникативной компетенции.....154
Колдошев М. Бала Манастын тарбиялануусуна таасири эткен жагдайлар.....156
Сыдыкбаева М.М. ЖОЖдун студенттеринде тил үйрөнүүдөгү коммуникативдик компетенцияны түптөө жана түзүү.....158

ТАРЫХ

Kamali D. Muntahab at-tavarih-i Muini'ye Göre Bir Dönem Altın Orda.....160

ПСИХОЛОГИЯ

Помыткина Л.В. Самостоятельность как личностная детерминанта принятия студентами стратегических жизненных решений...163
Джаманкулова Н.Т. Искусство быть супругами!..167

ПОЛИТИЛОГИЯ

Сасыбаева Г. Дилемма ОБСЕ в Центральной Азии...171
Рысалиев З.О. Трансформация общества в Кыргызстане в условиях глобальной научной революции.....172
Сасыбаева Г. Права человека без кавычек.....174
Кульшанова А.А. Национально-демографические изменения казахстанского общества в период сталинской модернизации.....175
Конжак И. Кыргызстан-Туркия экономикалык байланыштары.....178
Кульшанова А.А. Идустриализация в Казахстане: цели, ход и итоги.....181
Конжак И. Экономика - тышкы саясат байланышы ..184
Yılmaz K.K. Akraba topluluklar ve Atatürk.....186
Yılmaz K.K. Kırgızıstan-Türkiye ekonomik ilişkşleri ve ikili ilişkilerin gelişmesine katki sağlayan kuruluşla.....188

СОЦИОЛОГИЯ

Мадалиев М.М. Манапство как правящая элита в творчестве акынов.....191
Усупбаева А. Интернет жана чөнтөк телефондордун өспүрүмдөрдүн социалдык жактан өнүгүүсүнө тийгизген таасири.....194
Ünal A. Sovyetler birlığı sonrası kırgız ailesinde mançalgesi.....195

ЭКОНОМИКА

Савина М.М. Основные источники доходов от муниципальной собственности.....202
Сарыбаев А. С., Усубалиев Д. А. Нормативная база ведения кредитных операций Коммерческого банка Кыргызской Республики....204
Савин В.Е. Взаимосвязанное реформирование социальной сферы и внебюджетных фондов в Кыргызстане.....207
Рысалиева Г.О., Таранова Е.В.

Современное состояние системы, основных показателей уровня жизни населения.....209
Калманбетова Г.Т. Развитие сельского хозяйства в Кыргызстане и его влияниена уровень занятости сельского населения.....212
Даутов Я.У. Торгово - экономические отношения Кыргызстана в рамках интеграционных объединений 215
Ражапбаева М.А. Особенности развития и совершенствования интеллектуальной собственности в Кыргызской Республике.....217
Савина С.Е. Социальное партнерство в финансировании профессионального обучения..219
Мусаев У.А. Денежные переводы мигрантов: стратегия выживания или стратегия развития.....222
Сайфудинов Б. Н. Состояние инновационного процесса в энергетическом секторе экономики Кыргызской Республики.....224
Мамытов А. С.,Турдукулов Б.З. Основные направления совершенствования налоговой политики Кыргызской Республики.....226
Альф С.А. Состояние и экономические показатели туристско-рекреационного комплекса Кыргызстана...228
Гапурбаева Ш.Р. Развитие частного спортивного бизнеса в Кыргызстане.....231
Мукашев А.А. Перспективы развития исламской финансовой системы в Казахстане.....234
Хапизов А.А. Правовая среда бизнеса в рыночной экономике.....235
Эралиева А. А. Информационно-коммуникационные технологии в образовании.....238
Дайракунова А.К. Современное состояние приоритетных отраслей экономики Кыргызстана....240
Самигуллин Э.В. Коммерция как индикатор отечественного производства и внешней торговли страны.....243
Садыбакасов И.А. Распределение официально зарегистрированных безработных в Кыргызской Республике.....244
Шамурзаева А.С. Анализ конкурентоспособности Кыргызской Республики.....248
Усоналиева Д.А. Роль социальной ответственности бизнеса для улучшения социальной сферы.....251
Шакулова Н.Э. Рынок ценных бумаг в Кыргызстане: проблемы и тенденции развития...253
Шарко Н. Ю. Налично-денежное обращение в Кыргызской Республике и принципы его организации.....256
Садовская О.А. Развитие международных торгово-экономических отношений Кыргызской Республики в условиях глобализации.....258
Yılmazel S. Turizm politikasının turizm ekonomisendegi önemi.....261
Кемелова А.К. Дифференсация доходов населения в современных условиях.....263
Мукамбетова М.И. Развитие туризма как один из значимых секторов экономики в Кыргызстане.....266
Сатылганова Э.Ш. Государственное регулирование продовольственной безопасности в Кыргызской Республике.....267
Джалилова Л.Н. Модернизация системы пенсионного страхования в Кыргызской Республике.....270
Мехмет Д. Шюкрю Влияние микрокредитования на развитие предпринимательства в Кыргызстане...272
Жолдошалиева Д. Ж. Маркетинговая стратегия фирмы по обеспечению конкурентоспособности продукции.....276
Жээнбаева К.А. Особенности развития экономического сотрудничества и интеграции в регионе.....277
Григор О.Г. Влияние дефицита государственного бюджета на экономическое развитие страны.....279
Закирова Ш.А. Основные направления развития легкой промышленности Кыргызской Республики..281
Иманалиева М.Э. Современное состояние аудиторских услуг в Кыргызской Республике.....283
Мукашев А.А. Современные вопросы регулирования исламских банков.....286
Нурумова И.Т. Новые подходы к подготовке рабочих кадров в условиях возрастания конкуренции на рынке труда.....290
Ниязалиев К.С. Уменьшение тормозящего влияния институциональных барьеров на развитие конкуренции Кыргызской Республики.....292
Сейтмамбетов У.Б. Проблемы функционирования предприятий с иностранным капиталом в Кыргызской Республике.....295
Тентимишова Г.К. Социальное обеспечение населения в Кыргызской Республике.....297
Токтосунова З.К. Банковский сектор и значимость коммерческих банков в Кыргызской Республики....299
Шаршеева Н.К Прогноз роста иностранных инвестиционных потоков в Кыргызстан с его вступлением в Таможенный Союз.....301
Отен Ш. Профессиональное обучение: проблемы и перспективы.....303
Муртазалиев Ш. М. ЭкоИсламикБанк в банковской системе Кыргызстана.....306
Urkunchiev N. Taxation specifics of mining enterprises in the Kyrgyz Republic.....309
Айбашова А.И. Банковская система как объект теоретико-методологического исследования.....310
Жайчибекова А.С. Проблемы развития швейной промышленности Кыргызской Республики.....313
Токқұлиева Б.Б. Бюджетке түсетін салықтық түсімдерді және корпорацияны басқаруды жетілдіру мәселелеріндегі міндеттер.....316
Абдылдаева М.У. Теоретические основы формирования земельных отношений.....317
Токқұлиева Б.Б. Бюджетке түсетін салықтық түсімдерді және корпорацияны басқаруды жетілдіру мәселелеріндегі мониторинг жүйесінің ерекшеліктері.....320

ЖУРНАЛИСТИКА

Türk I. Medya Kültürü ve Modernizmin Eleştirisi.....323
Нармаматова Т. Ө.Чакын Билборддордо кош тилдүүлүк жана туура эмес түшүнүшүүлөр 325

СПОРТ

Иманалиев Т.Т., Макиевский И.М., Тынаев А.С. Нетрадиционные методы оздоровления.....329

ТИЛ ИЛИМИ

Ж.А.Артыкова,
К.Карасаев атындагы БГУ

БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАРДЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Адам баласы тил аркылуу - сүйлөшөт, маалымат алмашышат, оюн билдирет бирок, биздин баарлашуубуз, пикир алышуубуз бир гана тилдик (вербалдык) каражаттар аркылуу жүрбөстөн, тилдик эмес (вербалдык эмес же бейвербалдык) каражаттар аркылуу да ишке ашат. Ушул айтылган өзгөчөлүктү "Манас" эпосунун мисалында карап көрөлү: "Манасты колтуктап Акбалта, бир колтуктан Камбаркан жетелеп, артынан Жакып атасы ээрчип: ак байбиче Чыйырды апа алдыда жол аластап арча түтөтүп барышып, тактысына отургузушту. Сыртта калың эл аба жарып ураан чакырып, манастап турушту..."[1:105], мында Манасты *эки колтугунан сүйөп барып тактысына отургузуу* кинемалык кыймылы аркылуу - урматтоонун, сыйлоонун, кадыр-баркынын жогору экендигинин белгиси туюнтулуп жатат, *алды жагында арчанын түтөтүлүшү* - проксемикалык элементтин берилиши, башкача айтканда эки кишинин ортосундагы аралыктын сакталышы, артта эмес алдыда барышы, *арчанын түтөтүлүшү* бул - ольфакциялык топко, башкача айтканда жыттын чыгуусу аркылуу хандын жолун аластап, жолу ачык болушун, жаман нерселерди кууп кетирүү деген маанини билдирип жатат, *калың элдин манастап ураан чакыруу* фонациясы менен - хан тактысына отургузуу аземинин көркү, шаңы болуп, баары бир добуштан ушул адамдын хан болушуна тилектештигинин белгиси катары берилип жатат. Ал эми төмөнкү мисалда:

-Арыба, Манас балам, арыба!-деп Кошой дөө Тооторусунан оонап түштү, Манасты сыга кучактап, тер баскан алкымынан коркурата жыттап, көзүнө жаш алып жиберди [1:148]. *Сыга кучактоо, алкымынан жыттоо* - кыймыл-аракети менен көптөн бери көрүшпөй жүргөн адамдардын сагынычын, бири-бири менен жакындыгын, чоң урмат-сыйдын бар экендигинин белгиси катары туюндурулуп жатат. Мына ушинтип тил менен паралелдүү түрдө аткарылып жаткан бейвербалдык каражаттардын табияты көптөгөн илимпоздордун кызыгуусун туудуруп келет.

Тилдик кубулушта Г.В.Колшанский кептик эмес сүйлөшүүдө паралингвистикалык каражаттардын улуттук өзгөчөлүктөрүн окуп, үйрөнүү - бул ошол тилдин өзүн үйрөнүү сыяктуу эле зарылдык болуп саналаарын белгилеп кеткен [1:17,24]. Ал эми паралингвистика жаңы тил таанычуу усул болоп эсептелет (термин грек тилинен алынган παρά - жанында, жакын, кошумча деген түшүнүктү берет). Ал сүйлөшүүдө, кабар берүүдө тилдик баарлашууну коштоочу кошумча факторлорду изилдейт. Азыркы учурда паралингвистика деген аталыш тил таанууда жалпы кептик эмес байланыштарды изилдеген илимий тармакты белгилесе, мурда термин өзү кептик эмес байланыштардын бардык түрүн бөлбөстөн жалпылап түшүндүрүп келген. Албетте, паралингвистика тил таанууда вербалдык байланыш менен айкалышканда гана кызыгуу жаратат. Илим тарыхында бир нече жолу жөнөкөй тилдин жардамы аркылуу берилүүчү маанилер сыяктуу эле, кээ бир тилдик эмес маанилерди берүүчү системалар жөнүндөгү суроолор бир нече жолу козголгон. Алгачкы паралингвистиканын чөйрөсүндө талкууланган маселелер төмөнкүлөрдү камтыган:

- кинесиканын бардык түрү - жестерден, понтамимолорго чейин;
- фонациянын түрлөрү - сүйлөөдөн, вокалдык искусствого чейин;
- сүйлөшүүнүн бардык түрлөрү - диалогдон, интервьюга чейин кирген. Кинесиканы илимий изилдөөсүнүн башатын Ч.Дарвин баштаган [2:76].

Бирок, б.э.ч. 335-жылы грек философу, окумуштуусу Аристотелдин "Риторика" деген үч китептен турган эмгегинде чечендик өнөрдүн негизи баяндалган.-Анда адамдарды сүйлөп жаткан сөзүнө ынандыруу, ишендирүү, кебине макул кылуу жолдорун баяндоого арнаган. Угуучунун көңүлүн буруу үчүн чечендер төмөнкүлөрдү билүү зарыл деген. Качан, кандай учурда, кандай себептерден жек көрүү, мую, жакшы көрүү, кызганыч, коркуу сезимдерин пайда кылуу шарттарын билүүсү зарыл [3]. Бул нерселер чеченге сүйлөп жатып байкоосуздан угуучулардын терс эмоциясын пайда кылбоонун алдын алыш үчүн пайдалануунуу көрсөтөт. Аристотель паралингвистиканын элементтери болгон бейвербалдык каражаттар (кинесика жана анын түзүмүнө кирген ымдоо-жаңсоолор, дененин, колу-буттун, көздүн кыймыл-аракети, адамдын бет түзүлүшүнүн, булчуңдарынын мимикасы)жөнүндө түшүнүк болгон эмес, бирок ал нерселер сүйлөө кебинде ойду жеткирүүдө эң чоң каражат катары колдонуу керектигин байкаган. Мисалы, таң калган адамдын оозу ачылган абалда, эриндеринин бурчтары бир аз көтөрүлүп, көздөрү чоң ачылып, көзүнүн нуру төгүлбөй, каштары көтөрүлүп, бешенеде горизонталдык сызыктар пайда болуп, жүзү каткан бойдон караган адамды түшүнөбүз [4.гл.VI]. Ушул көрүнүш угуучунун жүзүнөн байкаса, айтылып жаткан сөздөрү таң калууну, кызыгууну жаратып жатканын билип, кебин андан ары улаган. Ал эми угуучулардын жек көрүү, ачууланганын, түшүнбөй, жактырбай жатканын терс эмоцияларынан байкаса, кебин токтотуп, же ошол аудиториянын табитине, өзгөчөлүгүнө, жараша сүйлөшкөн.Адамдардын бет түзүлүшүнө, кебетесине, баскан-турганына карап, ал адамдын кандай киши экенине баа берсе болот деген ойлорун айткан. Ал турай Аристотелден мурун эле *физиогномист* (француз тилинен алынан *physiognomiste*, грек. *physis - табият* жана *gnomon - билүүчү* [5], адамды жүзүнөн карап билүү жөндөмү) Пифагор дене түзүлүшүнүн кыймыл-аракетине көңүл буруп келген. Байыркы доордун мыкты дарыгерлери болгон Цельс жана Гален да ушул

жагдайларга чон кызыгууларын билдирген.Чечендик өнөрдө ишааратгардын ар бир элементин туура пайдалана билүү керектигин, аша чаап колдонуу терс көрүнүш жаратаарын белгилешкен.

Байыркы грециянын эң белгилүү чечени Демосфен сүйлөө кебинин дикциясына көңүл бурган[6]. Анткени, оозеки сүйлөө кеби, ушул үн угумдары менен гана жандуу, жеткиликтүү болоорун, эл ишенимине ээ болуунун куралы деп белгилеген.

Аристотель сыяктуу эле байыркы Римдик белгилүү чечен, философ, саясий ишмери Цицерон сүйлөөчүнүн угуучуларга болгон таасир берүүсүнө өтө чоң маани берген жана төмөнкү эрежелердин сакталышына көңүл бурган: чечендин сырткы көрүнүшүнө, мимикаларынын башкарылуусуна, өзүн токтоо кармоого, ашыкча кыймыл-аракеттерге жол бербөөсүнө [7:413]. Ал эми кыймыл-аракеттин, ымдоо-жаңсоолордун алгачкы сөздүгү б.э.ч. I кылымындагы жашап өткөн римдик чечен Квинтилианга таандык деп берилет [8:33,59]. Мына ушинтип бейвербалдык каражаттар б.э.ч. эле актуалдуу жана вербалдык каражаттар сыяктуу, угуучу менен сүйлөөчүнү жипсиз байландырып, арбап тураарын баамдашкан.

Орто кылымдарда Ибн Сина жана алдыңкы алхимиктер физиогномистердин кээ бир көз караштарын бөлүшкөн жана кандайдыр бир деңгээлде өркүндөтүшкөн. Алар кайра жаралуу доорундагы: Иоанн Дунс Скот жана Леонардо да Винчи, ошондой эле XVI-XVIII кылымдарда жашаган Френсис Бэкон жана швецариялык кечил чыгаан физиогномист, акын жана сүрөтчү Иоганн Гаспар Лафатер болушкан. Иоганн Гаспар Лафатер өзүнүн "Адамдарды физиогномиясынан таануу искусствосу" аттуу эмгегинде негизинен биринчи жолу адамдын жүзүнүн ачык-айрым, жандуу кыймылынын системалык илимий изилдөөсүн колго алган.

XVI кылымдын көрүнүктүү немис окумуштуусу врач-хирург Парацельс да өзүнүн тажрыйбаларында ымдоо-жаңсоолордун табиятынын чен-ченемин ачып берүүгө аракет кылган, бирок анын идеясы кеңири чөйрөгө тарай алган эмес.

1664-жылы Джон Баливер адамдын ымдоо-жаңсоо кыймыл-аракети аркылуу сүйлөшүүсүн сырын ачып берүү үчүн эки китеп чыгарган: *хирология* же, "Естественный язык жестов" кыймыл-аракеттин табигый тили жана *хирономия* же,"Искусство риторики рук" колдун риторикалык өнөрү, ыкмасы жөнүндө. Бул китепте биринчи жолу Европа мамлекетиндеги өлкөлөрдүн ымдоо-жаңсоо (жестикуляция) аркылуу сүйлөшүүсүнүн белгилери системага түшүрүлгөн таблицалары берилген. Ошентип, дененин кыймыл-аракети, колдун жаңсоолору, кинесканын ар бир элементтерине кызыгуу менен көңүл бурулуп, өзүнчө *хирономия* деген илим пайда болгон. Грек тилинен алганда chier - *кол* деген түшүнүктү берген [9:34]. Чечендик өнөрдө же, эл башкаруучулар болобу хирономиянын элементтерин колдонуу, деги эле өз оюн айтып-жеткирүүдө максаттуу жыйынтык чыгараарын байкашкан.

Адамзаттын турмушундагы ымдоо-жамдоолору, ишааратгары, интонациясы маанилерин, ордун аңдап түшүнүүнүн классикалык үлгүсү катары XVIII кылымдын француз агартуучусу Жан-Батиста Дюбонун "Поэзия жана живопись тууралуу критикалык ой жүгүртүүлөр" деген эмгегин эсептөөгө болот. Бул эмгегинде автор мындай ойго келет: "Илгертеден эле оозун ачпастан туруп, колдор аркылуу жана кээ бир дене мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу сүйлөөчү "нема" деген илим бар. XX кылымдын башында эң бир таасирдүү эмгек катары Ч.Дарвиндин 1972-жылы жарык көргөн "Адамдардын жана жаныбарлардын эмоцияларынын билдирүүсү" деген эмгеги таасирдүү эмгек болуп саналган. Ал илимий эмгекдене тили (ишаарат, кыймыл-аракет) багытындагы изилдөөлөргө шарт жаратып, жандандырган. Дарвиндин көптөгөн идеялары жана байкоолору учурда дүйнөнүн бардык окмуштуу, изилдөөчүлөр тарабынан таанылган.

1900-1979-жылдары көлөмдүү алты монография англис тилинде жарык көргөн. Алардын арасынан Д.Эфрона, М.Кричли, Ч.Морриса жалпы дүйнөнүн булунбурчунда кызыгуу жараткан.70-жылдардын аяк ченинде автсралиялык окмуштуу Аллан Пиз "боди лэнгвидж" *дене кыймылынын тили* боюнча изилдөөлөрүн баштаган. Ал коммуникация негиздери боюнча окутуу методикасынын автору жана адамдардын сүйлөшүү психологиясы боюнча таанылган устат.

XX кылымдарда *вербалдык эмес* же, *бейвербалдык* (фарс. бей- кырг. тил. *-сыз* же *эмес* деген түшүнүктү берген [10:71.,11:47], лат. *non verbal* - тилдик эмес) каражаттар аркылуу баарлашууга кызыгуу аябай өскөндүктөн бул тармактагы изилдөөлөрдүн өзгөчө тармагы катары кинесика пайда болгон (англ. Kinesics, греч. - kinesis). Бул тармактагы психологиялык изилдөөлөрдүн негизи швед окумуштуусу Р.Бердвистелланын эмгектеринде жаралган.

Ал эми паралингвистика түшүнүгү 1940-жылдардын аяк жагында америкалык лингвист А.Хилл тарабынан киргизилген [12:21]. Бирок, бул көрүнүш советтик тилчи Н.В Юшманованын көңүлүн 1930-жылдары эле бурган. Анын "Экстронормалдык фонетика" деген жумушу муну тастыктайт. Андан сырткары швецариялык лингвист Ш.Балли: "Ымдоо-жаңсоолор, дененин ар түрдүү кыймыл ал-абалдары жана ишааратгар башка белгилер сыяктуу эле лингивистика тармагында өз орду бар тилдик белгилер системасы"-деп белгилеп кеткен [13:51]. Швецариялык лингвист Фердинанд де Соссюр: "Тил - ойду чагылдыруучу белгилердин системасынан турат жана да дүлөй-дудуктардын алиппеси, символикалык образдар, аскердик сигналдар, сылыктыктын формаларын шарттуу белгилер менен салыштырса болот жана да ушул системанын эң маанилүүсү"-деген [14:23] жана да, тилди белгилер системасы катары киргизип, семиотика илимин негиздеген. Бул илимди "семиология" же белгилер деп атайт. Ушул белгинин же "символдордун" тил илиминдеги мааниси жөнүндө Р.Бедвистеллдин анализдеринде, В.Стоконун жана Дж.Трейгерлердин эмгектеринде берилген [1:11]. Ошондой эле ушул илимий багыттын өкүлдөрү Дж.Фаст, Дж.Ниренберг адамдардын ортосундагы түшүнүү жана байланышты жаратууга болгон бейвербалдык баарлашуунун жолдорунун таасиринин закон ченемин ачып көрсөтүшкөн.

Профессор Альберт Мерабиан өзүнүн эмгектеринде адам сүйлеп жатканда негизинен төмөнкү үч негизги фактор таасир этет жана ошол нерсеге угуучунун көңүлү бурулат деп белгилейт [15:7]:

- биз эмнени сүйлөп жатканыбызга - 3%;
- кантип сүйлөп жатканыбызга - 38%;
- биздин денебиздин тилине - 55%.

Демек, сөз -7 пайызды берсе, кантип сүйлеп жатабыз деген-фонациянын элементтери - +38 пайызды камтыса, колу-буттун, бети-баштын, ооз, мурун, каш,

дененин турган абалынын ымдоо жансоолору -55 пайызды түзөөрүн далилдеген.

20-кылымдын 50 - 60-жылдарында орус элинде дабейвербалдык каражаттарды изилдөө иштерине кызыгуу менен көңүл бурула баштаган. Паралингвистика боюнча жана кинесиканы Волоцкая З.М., Николаева Т.М., Цивян Т.В. (1962), Успенский Б.А. 1966-жылы, Капанадзе А.А., Красильникова Е.В. (1970) ар түрдүү тилдердин түрдүү позицияларын карап чыгышкан. Лексикалык багытын-Е.М.Верешагин жана В.Г.Костомаров (1981), А.В. Филиппов (1975), С.Б.Гончаренко (1984), З.З. Чанышева (1979), Ю.Л.Агафонов (1982) изилдесе, грамматикалык өзгөчөлүгүн И.В.Василенко (1978) жана Т.И.-Малина (1982), ал эми лексика-семантикалык жана кинеманын функционалдык аспектиде Дементьев М.В. (1985), Железанова Т.Т. (1982), Серякова И.И. (1988), Беглова Б.В. (1996) жана Пахарь С.М. (1999) карашкан. Орус элинин улуттук өзгөчөлүгүнө таандык болгон ишарат, ымдоо-жансоолорунун алгачкы сөздүгүн А.Акишинаменен Х.Каного иштеп чыгышкан.

XXI кылымдарда ишараттар түшүнүгү катары ондогон ар түрдүү аныктамаларды белгилеп кетүүгө болот. Бул паралингвистикалык көрүнүштү сүрөттөөдө орус изилдөөчүсү Г.Е Крейдлин ишараттарга кээ бир бейвербалдык бирдиктердин маанисин берүүдө колдун ишараттары жана буттун кыймыл-аракеттеринен сырткары мимика, позалар жана дене кыймылдары тил бирдиктери катары эле адамдын нравалык жана этикалык көрсөткүчтөрүнүн манифестациясы катары кошкон [Крейдлин 1/2000: 342]. Г.Е.Крейдлин жана Кронгау М.А "Семиотика сүйлөшүүнүн азбукасы"-деген эмгеги (2000) жарык көргөн. Анда кыймыл-аракет ишараттары бейвербалдык каражаттардын негизгикаражаты болуу менен, сүйлөшүүнү толуктайт, түшүндүрөт, коштойт, сөздүн ордун алмаштырат, а кээ бир кездерде вербалдык жол менен берилген карамакаршы келет. Андан соң Рябинина М.В. (2002) паралингвистикалык көрүнүштөрдү, белгилерди чагылдыруучу лексикалык бирдиктердеги семантиканын болуусу, баарлашуучулардын социалдык мүнөздөмөлөрү боюнча кабар берет.

Бейвербалдык каражаттар баарлашуудагы экспрессивдик-регулятивдик функцияны аткаруучу, көрүү аркылуу кабыл алынуучу кыймыл-аракеттердин диапозону болот. Мында колдун, буттун, дененин, беттин, көздүн ж.б. дене мүчөлөрүнүн кыймылынан сырткары, үндүн өзгөрүлүп чыгуусу, ыйлоо, үшкүрүү, өңүтүстүн кызарып-бозоруп өзгөрүүлөрү ошондой эле, буюмдарды колдонуу берилүүчү тилдик эмес түшүндүрүү каражаттары: эшикти каккылоо, сүйлөп жаткан кишиге көңүл бурдуруу үчүн бокалды кашык менен ургулоо, адамдын кийинүүсү, чач жасалгалоосу, түстөр, кол жазмасы, сүйлөөшүү учурундагы аралыктар, жыттар бейвербалдык каражаттарга кирет. Негизинен бейвербалдык каражатты изилдөөдө бирдиктүү пикирлер аз жана терминалогиялык башаламандыкка да жол берилип келген, ар бир окумуштуунун өзүнүн көз карашыжана классификациялык бөлүштүрүүлөрү бар. Мисалы, Хилл А., Колшанский Г.В. "паралингивистикалык каражаттар" деп аташса, Трейгер Г.Л. "экстралингивистика", Давыдов М. "эмоционалдык интонация", Крейдлин Г.Е., Верещагин Е.М. "вербалдык эмес каражаттар" деп аташат. Ошолордун арасынан Лабунская В.А "Невербальное поведение" (1986) аттуу эмгегинде жана Поваляева М.А., Рутер О.А. "Невербальные средства общения" (2004) аттуу эмгектеринде бейвербалдык каражаттарды төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүшөт [16:195].

1.Кинесика: (ымдоо-жансоо, дене бойдун абалы).

1.А. Экспрессивдүү көрүнүктүү кыймыл-аракеттер.

- адамдын турган-турпаты (поза);
- кыймыл-аракети, жансоолору (жест);
- ишаарат белгилери (мимика);
- баскан-турганы, жүрүм-туруму (походка);

1.Б. Көздүн визуалдык байланышы.

- Көздүн кыймыл багыты;
- Көздүн токтотуп карап калуу тынымы;
- Көз карооо жыштыгы;

2.Просодика жана экстролингивистика (ар түрдүү үн угумдар), кээ бир окмуштуулар фонация деп да бөлүп жүрүшөт: үндөгү түрдүү угумдар, тыным, басым, унчукпоо кубулуштары).

- Интонация;
- Үндүн бийиктиги;
- Тембр:
- Тыным;
- Дем алуу;
- Күлкү;
- Ыйлос;
- Жөтөлүү;

3.Такесика:сүйлөөчү менен угуучунун ортосундагы динамикалык кыймыл-аракеттердин колдонулуусу.

- Кол менен учурашуу;
- Өбүшүү;
- Кол чабуу;

4.Проксемика: (аралык, орун мамилелери).

- Багыт;
- Аралык;

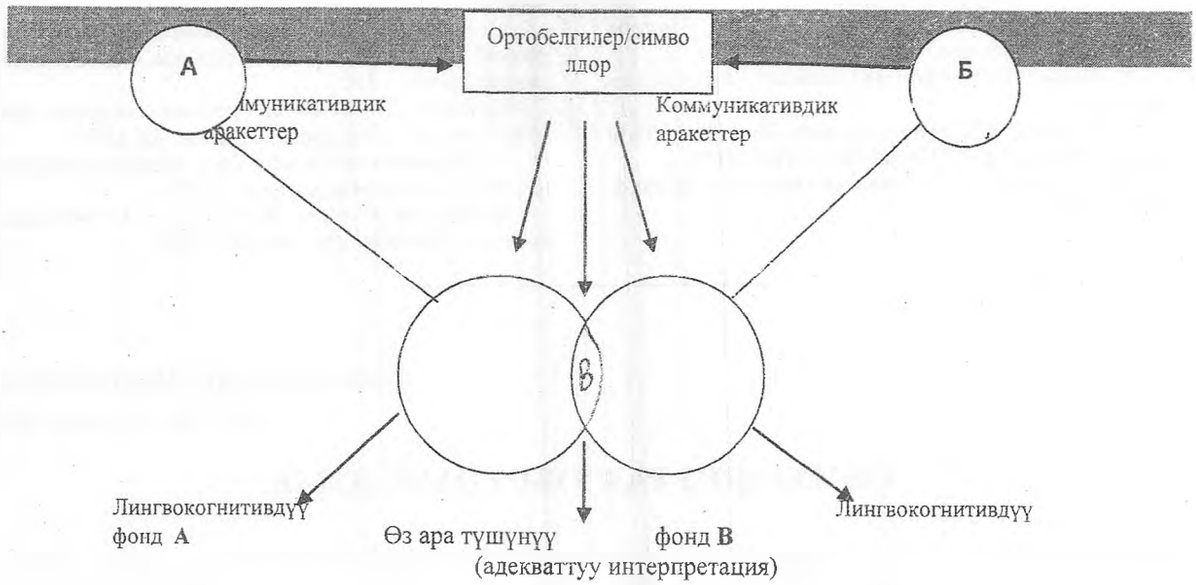
Папулинова 2003-жылы колдун ишараттарынын диалогдуг тилдик манифистациясын берген, Л.В.Куликова 2006-жылы жазылган "Эл аралык сүйлөшүүлөрдүн коммуникативдик стилдеги парадигмасы" деген эмгегинде, ишмер кишилердин сүйлөө манерасы, мейкиндик жана өздүк алкагын аныктай билүү, бир эл менен экинчи элдин маданиятынын өзгөчөлүктөрү, бейвербалдык каражаттар муундан-муунга салттуу түрдө мурас катары берилээрин, бейвербалдык сигналдардын эксплицитностун чагылдыруу менен төмөндөгүдөй таблицалар аркылуу туюндурган [15:35,88,97].

Эгерде биринчи өлкөнү А деп, экинчи өлкөнү Б деп алып ошол эки өлкө бири-бири менен карым-катыш түзүү болсо, В маданият аралык сүйлөшүүсү келип чыгаарын көрсөтөт.

Маданият аралык баарлашуу В

Схема 1

Маданият муундан-муунга мурас катары өтөт жана ал өздөштүрүлөт деп түшүндүрөт:

Схема 2

Ал эми кыргыз элинде алгачкылардан болуп Ботобекова А."Кыргыздардын сүйлөшүүсүндөгү вербалдык эмес байланыш каражаттар системасын" изилдеп.лексика-семантикалык жактан маанисин ачып берген жана ушул маселеге байланыштуу "Ишаарат сырлары" деген эмгеги (2002) жарык көргөн, кандидаттык диссертациясын (2007) жактаган. Ошондой эле, окмуштуу С.Өмүралиеванын "Вербалдуу эмес каражаттардын текстик белгилери" аттуу макаласы, Т.Маразыков "Унчукпоо тибиндеги тексттин табияты" (2004), Мусаев С.Ж. "Кеп маданиятынын маселелери" (1993), Мурзакматов А.А. "Вербалдык эмес компоненттердин кыргыздын этикетиндеги орду" ж.б. кыргыз окмуштуулары аталган маселени лингивистикалык аспектиде талдап беришкен. Ал эми изилдөөчү Рыскулова Г.У. "Психологиялык абалдын туюлушу" аттуу макаласында (2012) лингивистикалык жактан да психологиялык жактан да вербалдык эмес каражаттардын колдонулушун чечмелеп берген.

Орус элинде бейвербалдык каражаттардын изилдөө ишине 50 жылдай убакыт болсо, кыргыз элинде бул илим заманбап, жаш илимдердин арасын толуктагандыктан, изилдөө иштери али алдыда турат. Элибиздин улуттук, нукура, муундан-муунга, атадан-балага өтүп келген салттуу бейвербалдык каражаттарын лингвистикалык аспектиде карап, талдап чыгуу аркылуу, тилибиз менен паралелдүү түрдө колдонулуп, ой туюмунун эквиваленттүүлүк милдетин аткарган бейвербалдык сүйлөшүүнүн касиетин ачуу менен кыргыз элинин этнолингвистикалык жактан, философиялык дүйнө таанымынын өзгөчөлүгүн андан да терең өздөштүргөн болоор элек.

Адабияттар

1. Жакыпбеков А. Теңири Манас. -Б., 1995.
2. Колшанский Г.В. Паралингвистика. -М., 2010.
3. Дарвин Ч. Собрание сочинений, т. III. -М., 1908.
4. http: //www/knigonosha.netАристотель Риторика.

5. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедер Л. Мозг, разум и поведение.-М.,1988.
6. http://www.dic.academic.ru
7. http://www.kuchaknig.ru/show_book. Плутарх. Демосфен и Цицерон.
8. Шейнов В.П. Искусство убеждать.-Минск.-Харвест. 2010.
9. Сергеенко М.Е. Жизнь древного Рима СПб.: Издательско-торговый дом "Летний Сад"; //Нева, 2000.
10. Геворякин К.У. Кинесический язык. Диссерт.-Ереван, 1990.
11. Карасаев К. Накыл сездер. -Ф.: Кыргызстан.1982.
12. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан.-Ф.: Мектеп,1980.
13. Николаева Т.М. Паралингвистика /Лингвистический энциклопедический словарь.-М.: Советская энциклопедия, 1990.
14. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка 1944, русск. перевод. -М.,1955.
15. Фердинан де Соссюр Курс общей лингвистики. изд.Уральского университета, 1999.
16. Поваляева М.А., Рутер О.А. Невербальные средства общения. -Ростов н/Д., 2004.

Акбагышева Ш., Мурзабаева А.,
БГУ им. К.Карасаева

ОБИХОДНО-РАЗГОВОРНЫЙ ЯЗЫК

Являясь результатом взаимодействия литературного языка с местными диалектами, обиходно-разговорный язык представляет собой относительно молодой тип немецкой речи. в то время. когда стали проявляться "ростки новонемецкого общего языка" (nhd. gemeinsprachliche Ansatze). Его сущностное формирование происходило в более позднее время, после того как в XVIII - XIX вв. завершился процесс образования национального (литературного) языка.6*В структуре современной немецкой речи обиходно-разговорный язык представляет собой достаточно динамичное явление, поскольку отмечавшееся ранее оттеснение диалектов происходит в известной степени путем их сближения с обиходно-разговорным языком, который, в свою очередь, стремится к сближению с литературным языком (zur Hochsprache hintendieren). Имея в виду функционально сильную позицию обиходно-разговорного языка на фоне "недосягаемости" строгих норм литературного языка и постепенного оттеснения местных диалектов, В. Хенцен в свое время отмечал: "... из более чем 100 миллионов немцев только около 1/3 говорят на диалекте; так сказать, никто не говорит на литературном языке. Мы называем ее сегодня Umgangssprache. С этими свойствами обиходно-разговорного языка связано и его качество, т. е. состав языковой структуры и субстанции обиходно-разговорный язык представляет собой совокупность отдельных формаций с отчетливой локальной соотнесенностью, функционирующих, естественно, в более широких территориальных ареалах, чем местные диалекты, что принцип локальной соотнесенности является качественным признаком Umgangssprache. Таких частных формаций обиходно-разговорного языка, в зависимости от их положения относительно местного диалекта и литературного языка, в германистике выделяют, как известно, при:

1) местные обиходно-разговорные языки, характеризующиеся наиболее сильной локальной соотнесенностью, близостью к местному диалекту, в связи с чем их иногда называют полудиалектами (Halbmundart, - А. Бах);

2) областные обиходно-разговорные языки, формирующиеся вокруг крупных городов, в пределах определенных земель и провинций: верхнесаксонский, гессенский, вюртембергский, швабско-баварский, берлинский;

3) верхненемецкий (литературный) обиходно-разговорный язык, для которого характерно вытеснение местных диалектов и который наиболее приближен к форме реализации литературного языка, но сохраняет отдельные локальные черты. Поскольку этот язык был характерен в основном для представителей господствующих ("образованных") слоев общества, он получил название "обиходный язык образованных" (gebildete Umgangssprache, - П. Кречмер).

Локальная соотнесенность немецкой речи не исчезает не только на уровне этого "высшего"типа Umgangssprache - "обиходного языка образованных", но и в сфере собственно литературного языка (Hochsprache). По этому поводу А. Бах говорил, что и образованный немец сегодня говорит, как правило, с местной окраской независимо от его сознания принадлежности к литературному языку: образованный житель Франкфурта или Штутгарта говорит иначе, чем образованный берлинец.

Характерной в аспекте обиходно-разговорного языка является последовательное развитие его функциональной активности. И если разговорному языку, распространенному в небольших пределах (местный обиходно-разговорный язык) и содержащему в себе большое количество элементов диалекта, надлежит в будущем плавно принять на себя те функции, которые сегодня еще выполняет или может выполнять местный диалект, то областному обиходно-разговорному языку "присуще иное качество, которое делает этот язык средством коммуникации различных социальных слоев на большой территории, средством решения самых разных коммуникативных задач, например, в профессиональной деятельности или в определенных областях общественной жизни". Созданные тем самым для каждого члена коллектива возможности участия в планировании и творческой деятельности в широких общественных сферах будут означать расширение ра-

диуса его коммуникативной деятельности и связанную с этим необходимость употребления литературного языка".

Эти формы обиходно-разговорного языка играют важную роль в решении стратегической задачи постепенного приближения носителей диалекта к литературному языку. Говорящие изучают литературный язык "не как новый язык в дополнение к диалекту, а усваивают еще в семье наддиалектный, надрегиональный обиходный язык, в котором отдельные диалектные признаки устранены, другие еще сохранились", с помощью которого образуются прочные предпосылки для освоения литературного языка. Так, Г. Шенфельдт, исследуя речевую структуру района Альтмарки (нижненемецкий ареал), отмечал, что преобладающая часть его населения основное речевое время проводит в сфере обиходно-разговорного верхненемецкого диалекта, а диалект применяется в сфере приватного общения со старшим поколением и, частично, в семье, хотя перспективность функциональной загрузки диалекта в сфере семейного общения минимальна" поскольку только 5% опрошенных в качестве желаемой формы языка в семейном общении назвали нижненемецкий диалект, а 50% - даже литературный язык. Более резкое свертывание нижненемецкого диалекта за счет продвижения форм обиходно-разговорного языка отмечается в смежном мекленбургско-бранденбургском регионе (район Витт-штока), где диалект обладает известной интактностью только у старшего поколения носителей. По данным опроса, и пункте Берлинхен 75% населения полностью "переключились" па обиходно-разговорные формы речи, а 73% из числа владеющих диалектом отметили, что, поскольку отсутствуют соответствующие коммуниканты, им сегодня редко удается говорить на диалекте. Следовательно, мы можем подчеркнуть, что обиходно-разговорные формы языка становятся наиболее распространенными и употребительными. Однако в стратегическом плане они все же образуют языковую платформу, с позиций которой, как отмечалось, ставится задача овладения литературным языком широкими слоями населения Германии; таким образом, способность обиходно-разговорного языка решать сегодня многие коммуникативные задачи не должна вести к переоценке роли этой формы существования языка. По своему значению литературный язык остается важнейшей формой существования языка, коммуникативная ценность которой в обществе значительно выше.

Так называемый верхненемецкий (литературный) обиходно-разговорный язык, находясь в непосредственной близости к сфере реализации собственно литературного языка, обнаруживает большую активность во взаимодействии с ним. Этот тип обиходно-разговорного языка оказывает заметное влияние на самую норму литературного языка.

Изменения в состоянии отдельных форм существования языка, их статусе и социальном распределении наглядно свидетельствуют о том, что речь идет о типах языка, как таковых, их количестве, которое, а об интенсивности их общественных функций, социальном соотношении, взаимовлиянии и взаимодействии различных форм языка. Ранее уже отмечалось, что и в условиях современного, высокоразвитого государства, каковым является Германия наблюдается процесс свертывания и оттеснения диалекта, в особенности на севере страны, однако "прогнозы на быстрое исчезновение диалектов в ходе экономического и технического развития и возрастающей миграционной мобильности населения не подтвердились". Основа для радикальных тенденций в этом процессе обусловлена, общественно-политическими и социально-экономическими отношениями и потребностями общества, т. е. в конечном счете социально-экономической системой страны.

Быстрое социально-экономическое, техническое развитие страны вносит изменения и в жизнь села, оно порождает и в городе и в деревне процессы социальной и языковой интеграции, влияющие на структуру форм проявления языка, в результате которых диалекты постепенно отступают и оказывается заметным растущее значение обиходно-разговорного языка. Но этот процесс отличается лишь медленным нарастанием и недостаточно широким социальным охватом. В сферах литературного языка социальная база по-прежнему остается ограниченной, и это еще более усиливает впечатление, что совокупная структура немецкого языка развивается под знаком качественно отличающихся изменений, соответствующих специфическим условиям и потребностям каждого из них.

Литература

1.Домашнев А.И. Основные характеристики понятия "национальный вариант литературного языка". /В кн.: "Типология сходств и различий близко-родственных языков." -Кишенев, 1976.

2. Будачев Р.А. Что такое развитие совершенствование языка? -М., 1977.

3.Лангнер Пласты языка и социальные слои. К вопросу о влиянии социальных факторов на языковое употребление. -М., 1979.

4.Radtke J. Die Umgangssprache. Ein weiterhin ungeklärtes Problem der Sprachwissenschaft.- Muttersprache, 1973.

Таукебаева Р.Б., Ермекбаева А.,
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ
(Қазақстан, Түркістан қ.)

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЛИНГВОГЕНДЕРЛІК ҚАТЫНАСҚА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ УӘЖІ

Дүние суретінде кескінделетін *«Тіл-Адам-Қоғам»* үштігі аралық қатыстылықтың тілдік және әлеуметтік-мәдени негізін айқындауда «жыныс» категориясына көңіл аударудың маңызы зор. Өйткені адамдардың жыныстық ерекшелігі олардың қоғамдағы атқаратын рөлімен тығыз байланысып келіп, әлеуметтік-мәдени іс-әрекетінің нәтижесіне қайтседе ықпал етеді. Демек дүние суретінің терең қатпары саналатын дүниенің тілдік бейнесінде «жыныс» категориясы тілдегі «Әйел-Еркек» семантикалық оппозициясының лингвогендерлік және лингвомәдениеттанымдық негізі тұрғысынан сипатталады.

ХХғ. 10 жылдығынан бастап тіл білімінде мәдениеттанымдық және гендерлік бағыттағы зерттеулердің айрықша молаюын ғасыр тоғысындағы өзгерістермен, атап айтқанда гуманитарлық ғылымдар парадигмасының ауысуымен түсіндіруге болады. Тілдегі адам факторының рөлін айқындауды ғылыми зерттеулер парадигмасының басты нысанасына айналдырған жаңа ғасыр лингвистикасы тіл және жеке тұлға, тілдің қоғамдық қызметі мен этностық тұтастық, адам мен қоғам арасындағы қатыстылықтың тілдегі көрінісі, мәдениет және тіл, мәдениеттегі тілдік тұлға т.б. келелі мәселелерді күн тәртібіне қойып, зерттеудің ғылыми принциптерін қайта қарауды талап етуде.

Лингвистикалық зерттеулерде әлеуметтік-мәдени конструктивизм теориясының дамуы адамның жас мөлшері, жынысы, әлеуметтік статусы т.б. субъектіге, тілдік тұлғаға, жеке адам өміріне қатысты категорияларды зерттеудің ғылыми және әдістемелік ұстанымдарын жаңаша қарастыру, зерттеудің жаңа терминологиялық аппаратын түзу, басқа ғылым салаларында қолданылып келе жатқан терминдерге жаңаша мән үстемелеу қажеттігін тудырды. Бұрындары адамдардың жыныстық ерекшеліктерінің қоғам құрушылық, шарттылық, институттық, салт-дәстүрлік сипатын көрсету үшін қолданып келген гендер терминінің лингвистикалық ғылыми айналымға ену себебін осы жағдаймен түсіндіруге болады.

Гендер (ағылшын тіліндегі «gender» сөзі «жыныс» деп аударылады, дәлірек айтсақ – тұқым, түр) — жыныстық ерекшеліктердің тілде және коммуникацияда көрініс беруінің лингвистикалық тетігін зерттеуге байланысты тұрақтана бастаған лингвистикалық жаңа терминдердің бірі. "Гендер" термині гендерлік зерттеулер пәнаралық бағыттағы статусты алғаннан кейін ғана тіл біліміне жаңа мағынада ғылыми термин ретінде енді. Жаңа терминнің пайда болуына дейінгі жыныс түсінігі семасиологиялық зерттеулерде назардан тыс қалған жоқ. Себебі жыныс семантикасы көптеген лексикалық единицалар мағыналарының құрамына (ер, әйел, ана, әке т.б.) кіреді [1, 38-45 бб.].

Адам өмірінде отбасының алатын орны ерекше, себебі ол шағын мемлекет іспетті. Осы шағын мемлекетте әйелге артылар жүк те, жауапкершілік те айтарлықтай. Қазақтың құтты босағасында ер адам – отағасы, үйдің қожайыны, алайда, үй-ішінің бүкіл тауқыметі, тұрмыс-тіршілігі, бала тәрбиесі, әдеп пен әдет, рухани қарым-қатынас, т.б. барлығы әйел адамның құзыретінде. Ағылшын мен қазақ тілінің паремологиялық қорындағы әйелдердің жеке басына қатысты мақал-мәтелдерден әйелдердің қоғамдағы, отбасындағы мәдени-әлеуметтік орнын айқын аңғаруға болады. Сөз орайына қарай солардың бірнешеуіне тоқтала кетейік:

A good wife makes a good husband (с.с.а.: *Жақсы әйел жақсы күйеу жасайды) The Good Jill may mend the bad Jack* (с.с.а.: *Жақсы әйел жаман еркекті дұрыстайды).* Қазақ тілінде жоғарыдағы тәбиелік мәні зор тіркеске мағыналас келетін біркатар мақал-мәтелдер бар: *Жақсы әйел жаман еркекті адам етеді; Жақсы әйел жаман еркекті би етеді, Жаман әйел жақсы еркекті құл етеді; Жақсы әйел жаман еркекті түзетеді, Жаман әйел жақсы еркекті жүдетеді; Жақсы әйел өміріңді ұзартады, Жаман әйел үстіңе тұз артады; Жақсы әйел жарының жақсысын асырады, Жаманын жасырады; Алған жарың жақсы болса, Жұмақтағы хормен тең. Жаман болса, Маңдайға біткен сормен тең; Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді, Жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді.*

Салғастыра алғанда, халықтар менталитетіндегі ортақ көзқарас, өзара сәйкес ұғым-түсінік, біркелкі ұстаным байқалады. Жоғарыдағы "алған әйелің жақсы болса, елге сыйлы етер" деген ұғымды білдіретін қазақ мақалында айтылар ой төр мен көрді салыстыру арқылы жеткізілген. Қазақ халқының когнитивтік санасында "төр" - тек қазақ үшін ең қастерлі, сыйлы орын. Ал, "көр" - өмірден қайтқанда адамды көметін орын. Жоғарыдағы мақал семантикасы "Алған әйелің жақсы болса, елге сыйлы боласың" деген мағынада қолданылады. *The wife is the key of the house* /с.с.а.: *Әйел — үйдің негізі (кілті)].*

Зерттеу барысында ағылшын және қазақ қоғамдастығында әйелдер дәрежесін ер адамдардан сәл төмендетіп көрсететін стеоротиптің, пайымдаудың орын алғандығын білдіретін мақал-мәтелдердің жиі кездесетіндігі байқалды. Мысалы, ағылшын *тілінде A Fair wife without a fortune is a fine house without furniture* /с.с.а.: *Байлықсыз сұлу әйел--- жиһазсыз әдемі үймен тең]; The death of wives and the life of sheep makes her husband rich* /с.с.а.: *Әйелінің өлімі*

мен қойдың өмірі күйеуін бай етеді] деген мақал-мәтелдер бар. Бұл — белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықта қалыптасқан дүниенің тілдік бейнесі болып табылады. Дүниенің тілдік бейнесі білім арқылы айқындала түседі. Жоғарыдағы ағылшын мақал-мәтелдерінің сырын тарих қойнауынан көреміз, яғни олар өз заманындағы материалдық, рухани дүниенің, көне дәстүрдің тілдегі көрінісі іспеттес.

Көне заманнан қалыптасқан қазақтың ата-дәстүріндей, Англияда да орта ғасырларда балаларының кімге үйлену керектігін ата-анасы шешетін. Себебі, текті жердің қызына үйлену, ұлына тұмысқа шығу арқылы олар материалдық жағдайын түзеп, қоғамдағы алатын орнын жақсартуға мүмкіндіктер туындайтын. Сондықтан да, бай не кедей болсын үйленгенде, негізінен, қаржы мәселесіне басты назар аударып және ер адамдар өздерінің әйелдері мен қыздарына жеке меншігі ретінде қарайтын. Әйелдердің, тіпті бай әйелдердің өздері, ерлерінен ажырасуға құқы жоқ еді, сондай-ақ, тұрмысқа шыққан әйел өз байлығын күйеуінің меншігіне беруге тиістігі жайлы заң 1882 жылға дейін өз күшінде болды [2,62б.]. *Women have no souls* (ғс.с.а.: *Әйелдің жаны жоқ); A woman's work is never done* ғс.с.а.: *Әйелдің жұмысы ешқашан бітпейді).*

Англияда үй ішінің бар тірлігі әйелге жүктелетін, ал шенді кісілердің әйелдерінің бұдан да басқа міндеттері болған, яғни ері жоқ кезде, поместьеге, жеке меншігіндегі жерлеріне бақылау жасау, қызметшілерді қадағалау, егінге, малға қарауға жауапты болатын. Егер де тіпті жау шаба қалған жағдай бола қалса, поместьені қорғауға да міндетті еді. Оның үй тіршілігін атқарып, кісі күтуі, қысқа жеткілікті азық қорын, тұздалған ет әзірлеуі, мата тоқып, киім тігуі, дәрілік шөптерді, өсімдіктерді жақсы біліп, қажетті дәрі-дәрмекті әзірлей білуі тиіс болған. Сондай-ақ, деревнядағы кедейлер мен ауру кісілердің хал-жағдайларын біліп тұру, егістікте жұмыс істеп, балаларына қарап, қаз, шошқа, қойларына қарап, ірімшік жасап, көкөніс өсіруге міндетті еді [3, 63б.]. Бәрінен де бұрын еріне бала, әсіресе ұл тауып беру ағылшын әйелінің басты міндеті саналатын.

Women in state affairs are like monkeys in glass shops (с.с.а.: *Үкімет басындағы әйелдер айна сататын дүкендегі маймылдарға ұқсайды).* Басқа Еуропа елдерімен салыстыра алғанда Британияда әйелдердің жағдайы қиындау еді, тек 1870 жылдан кейін ғана аз-кем өзгерістер еніп, әйелдердің жағдайы түзеле бастады. Әйелдердің аз ғана бөлігі Оксфорд, Кеймбридждің тек әйелдерге арналған колледждерінде білім алу мүмкіндігіне ие болды, алайда ер адамдармен бірдей дәріс алғанмен, оқу бітірген соң әйелдерге ешқандай дәреже берілмейтін.

1914 жылғы соғыс уақытында әйелдер заводтарда ерлердің орнында жұмыс істеді. Бұлай болмаған жағдайда Британия соғысты жалғастыра алмайтындай дәрежеде еді. 1918 жылы жұмысшы күшінің 29 пайызын әйелдер құрады. 1918 жылы отыз жастан асқан әйелдердің кейбіріне ғана дауыс беруге құқық берілді. Зерттеу барысында осы кезеңдерде әйелдердің басым көпшілігінің үй шаруасымен айналысқаны немесе жұмысшы қатарындағы қызметкер болғандығы айқындалды. Жоғары лауазымды әйелдердің саусақпен санарлық болуы және оның биік дәрежеге көтерілуі қисынсыз әрескел танылуы *Women in state affairs are like monkeys in glass shops* (с.с.а.: *Үкімет басындағы әйелдер айна сататын дүкендегі маймылдарға ұқсайды)* бейнелі тұрақты тіркесінен анық көрінеді.

A woman, a spaniel, and a walnut-tree, The more you beat them the better they be /с.с.а.: *Әйел, спаниель (иттің түрі) және жаңғақ ағашы ұрған сайын жақсарады]. A woman, an asse, and a walnut-tree, Bring the more fruite, the more beaten they be* /с.с.а.: *Әйел, есек, жаңғақ ағашы, ұрған сайын жемістірек болады].* Орта ғасырда қазақ әйелдері сияқты ағылшын әйелдерінің де жағдайы оңай болмады. Шіркеу әйелдерді өз күйеулерін тыңдауға уағыздады. Сол заманда Англияда әйелдер жөнінде екі түрлі көзқарас қалыптасқан еді: әйелдер пәк Мери сияқты күнәсіз, таза болуы керек; Ева тәрізді әйелдерге сенуге болмайды, әйелдер еркекке қатер әкеледі. Мұндай діни наным әйелдерді еркектердің билігінде болу керектігін көрсетеді.

Байырғы ағылшын қоғамдастығындағы этикеттік норма бойынша тұрмысқа шыққан әйел ерін өзінің қожайыны ретінде қабылдауы тиіс-ті. Бұған бой ұсынбаған әйел соққыға жығылатын.

1850 жылға қарай ерлерінің әйелдерін ұруы Британиядағы үлкен қоғамдық проблемаға айналды. 1891 жылға дейін ерлерінің "ер адамның бас бармағынан жіңішке таяқпен" әйелдерін ұруларына, егер қаласа бөлмеге құлыптап қоюларына заңды құқықтары болған [4, 103б.]. Бұған қоса, Англияда XVIII ғасырдың өзінде ерлері әйелдерін базар алаңына шығарып сататын жағдайлар кездесетін! 1733 жылы Самуэл Уайтхаус (Samuel Whitehouse) есімді кісі өз әйелін Томас Грифитс (Thomas Griffiths) деген адамға Бэрмингэм (Birmingham) базары алаңында бір фунттен сәл ғана жоғары бағаға сатқаны жайлы деректер мұражайда тіркелген [5]. Қазақ арасында да әйелін болымсыз жазығы үшін ұрып-соғып жәбірлеулердің болғаны, әлі күнге дейін сирек те болса кездесетіні және оның әдеттегі әр от басында болып тұратын елеусіз уақиға ретінде танылатыны мәлім. *Chercher lafemme* /с.с.а.: Әйелдіізде]. Бұл – қазіргі таңға дейін Англияда негізгі түп нұсқасы сақталып айтылатын мақалдардың бірі. Француз тілінен "әйелді ізде" деп аударылатын бұл мақал қай кезде, қай жерде жамандық болса, оның себебін әйелден іздеу керек деген түсініктен туындаған [2, 41б.]. *Three women and a goose make a market* /с.с.а.: *Үш әйел мен бір қаз базар жасайды].*

Әйелдерді еркектерден төмен қоятын мақалдар қазақта да бар. Мысалы: *Астыңдағы атыңа, Қойныңдағы қатыныңа сенбе; Жаңа байдан қарыз алма, Қатыныңа сырыңды айтпа; Бір қатынның айласы қырық есекке жүк болған; Байтал жүйрік, парқы жоқ, Қатын шешен парқы жоқ; Қатын ақылсыз, бақа құйрықсыз; Ұл таппаған қатыннан, Лақтаған ешкі артық.* Бұған себеп сол кездегі қоғамдық жағдайлар еді. Сондай-ақ ағылшын халқында *Chuse (Choose) a wife rather by your ear than your eye* /с.с.а.: *Әйелді көзіңмен емес, құлағыңмен таңда], Choose your wife on Saturday instead of Sunday* /с.с.а.: *Әйелді жексенбіде емес, сенбіде таңда]* деген мақалдар бар. Оның себебі қыз-келіншектер жексенбіде көшеге, шіркеуге бару үшін жақсы киімдерін киіп, таранып шығады. Бұл мақалдар қыздың көркіне қарап, алданып қалудан, ақылсыз, тексіз әйелмен бас қосып, бақытсыздыққа ұшыраудан сақтандырады.

Қазак ері де алған жарының адал, үй шаруасына пысық, елге сыйлы болуына үлкен көңіл бөлген. Қазақтың *"Көріп алған көріктіден, көрмей алған текті артық»* деуі осыдан шыққан.

Зерттеу барысында ағылшын мен қазақ мақал-мәтелдерінде айтылар ой түйінінін бір жерден шыға бермейтінді байқалды. Мысалы: ағылшын тілінде *First thrive and then wife* [с.с.а.: Бірінші байы, сосын үйлен] десе, казак *Бас екеу болмай. мал екеу болмайды* деген пікір ұстанады. Бұл мысалдар әр халықтың өзіне тән дүниетанымының айнасы іспеттес.

Отбасының тағы бір мұддесі – бала. Бала – бауыр етің. Баланың жақсы-жаман болып өсуі әке-шешесінің балаға берген тәрбиесіне тікелей байланысты. Ата-ананың өзі жақсы болған жағдайда ғана баласына дұрыс тәлім-тәрбие бере алады. Екі тілде де бала тәрбиесіне катысты мақал-мәтелдер көп. *Like father like son* /с.с.а.: *Әкесі қандай болса, ұлы да сондай]. Like mother like daughter* /с.с.а.: *Шешесі кандай болса, қызы да сондай]* мақалдары.

Ғалым Стэвэнсонның пікірінше, жоғарыдағы ағылшын макалы өз бастауын VI ғасырдағы Эзоп аңыз әңгімесінен алған. Бұл мақалды Англиядағы XIV ғасыр шығармаларынан жиі кездестіруге болады. Лангландтың (Langland) 1362 жылы жазған "Piers Plowman" шығармасында *Quails pater, tails films* [с.с.а.: Әкесі қандай болса, ұлы сондай] түрінде, Чосердің (Chauser) 1385 жылы жазған "Legend of Good Women" (Жақсы әйелдер жайлы аңыз) шығармасында *As doth the fox Renard. (so doth) the foxes sone* [с.с.а.: Түлкі Ренард не істесе, балалары соны істейді] түрінде кездеседі.

Осы мақалға ұқсас *Like mother, like daughter* [с.с.а.: Шешесі қандай болса, қызы да сондай] мақалы, ағылшын тіл ғалымдарының зерттеу еңбектерінде келтірілген деректерге қарағанда, өз бастауын қасиетті кітап Інжілден алған [2,96б.]. Зерттеу барысында жоғарыда келтірілген ағылшын мақалдарына ұқсас мақалдар қазақ тілінде де бар және саны жағынан әлде қайда көптігі анықталды. Мысалы: *Әкеге қарап ұл өсер, Шешеге қарап қыз өсер; Әке көрген оқ жонар, Шеше көрген тон пішер; Әкесі қандай болса, баласы сондай; Ұяда не көрсең, Ұшқанда соны ілерсің; Сайына карай саласы, Әкесіне қарай баласы; Арқауын көріп, бөзін ал, Шешесін көріп, қызын ал; Қауын пәлегінен ұзамайды. Балта сабынан ұзамас; Жаманнан жақсы туды деп сүйінбе, Ол да тартар негізге, Жақсыдан жаман туды деп күйінбе, Ол да тартар негізге.*

Енді жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипатына үніліп көрелік. ***Әке көрген оқ, жонар, Шеше көрген тон пішер.*** Қазақтарда көп уақытқа дейін кең тараған кәсіптің бірі – аңшылық. Қазақ ерлер оқ жонып, аң атса, әйелдері аң терілерінен тон, тымақ тігетін. Әке мен шешеден көргенін, үйренгенін бала қайталайды. Қазақ үшін ұлдың орны ерекше. Қазақ ұл баланы қара шаңырақты шайқалтпайтын, ошақ отынды өшірмейтін, сол әулеттің, әкесінің ізін жалғастыратын ұрпақ жалғасы деп түсінеді. Сондықтан да, қазақ жанұяларында ер баланы тәрбиелеуде әкенің орны ерекше болған. Әке ұлына, анасы қызына өзінің бар өнерін, көрген-білгенін түгел үйретуге тырысқан. Ұл әкеге еліктеп, әкесінің тәлім-тәрбиесін үйренсе, қыз шешесінен тәрбие алады.

Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілерсің. Мақал бастапқыда еркін тіркес ретінде аңшылар арасында қалыптасқан болуы керек. Бүркіт, лашындар қоян, тышқан сияқты андарды ұяларына әкеліп, балапандарын асыраса, кішкене құстар ұясына шыбын-шіркейін әкеледі. Қанаты катайған, өскен шакта кешегі балапан көзбен көргенін, жеген, дәмін тапқанын аулап, ұяда көргенін қайталайды. Макал бала тәрбиесінде оның өскен ортасының алатын орнының маңызы зор деген мағына білдіреді.

Аяғын көріп асын іш, шешісін көріп қызын ал; Шешеге қарап қыз өсер. Баланың тәрбиесі, әдеп пен әдеті, рухани қарым-қатынасы, мәдениеті, көргенділігі анасынан екендігі жасырын емес. Сұлулыққа жаны үйір халқымыз ғасырлар бойы ерге адал жар, сенімді серік болар қыз баланың сымбаты мен келбеті, мінезі мен ақылы, тәрбиесі мен өнегесі қандай болуы жөнінде дәстүрлі талғамы мен өлшемін қалыптастырған.

Бойжеткен қыз сұлу, сұңғақ бойлы, тал шыбықтай бұралған, сүмбіл шашты болуы керек. Текті қыздың белгісін туған анасының мінезі, үлгі-өнегесі және қызына берген тәлім-тәрбиесі айқындайды. Әдетте, текті жердің қызы әдепті, көргенді, инабатты болып келеді, өскен ортасы мен ата-анасының артынан жаман сөз ергізбеуге тырысады.

Жоғарыдағы *Аяғын көріп, асын іш,* макалындағы "аяқ" – ыдыс. Бұрын қазақта қызды айттырмастан бұрын шешесіне, қыздың үй тіршілігіне, пысықтығына, шаруақорлығына, үй-ішінің, ұстап-тұтатын заттарының, аяқ-табағының тазалығына қарайтын болған. Бұл аз дегендей, қалыптасқан дәстүр бойынша, қыз көрушілер айттырар қыздың тектілігін түрлі жолдармен тексеретін. Мысалы, олар көздеген бойжеткеннің көшкен жұртына зер салып карайтын болған. Егер үйдің орны шашылып жатса, онда ол отаудың қызына құда түсу, түспеуді ойласатын. Немесе, қыз көруге келгендер сол шаңырақтың көсеуіне дейін көңіл аударады екен. Егер көсеудің екі жағымен бірдей от көселген болса, қыз шешесін "салақ" санаған айттырушылар бойжеткенге сөз салмастан-ақ аттанып кететін де кездер болған.

Екіншіден, бізге жеткен барлық мұраларымызда "жақсы жар" мен "нашар әйел" туралы сөз болғанда калындықтың ақылдылығына баса назар аударылғандығы байқалды. "Алған жарың жақсы болса, жұмақтағы хормен тең, жаман болса, мандайға біткен сормен тең" дегендей, ер азамат болашақ өмірі өкініште өтпес үшін калындығының ақыл парасатын бағалауға тырысатын.

Туыс емес қос тіл мақалдары ата-ана қандай болса, бала соларға қарап, еліктеп өседі, үйінде не тәрбие алса, өскенде көргенін істейді деген қорытынды жасайды. Тек осы айтылар ой екі халық мақал-мәтелдерінде сол халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салт-сана, әдет-ғұрып, дүниетанымына сай сөздермен жеткізіліп тұр.

Сонымен, гендер категориясына қатысты түп тамыры терең жатқан тілдік орамдар екі тілде де молынан ұшырасады. Олар – белгілі бір лингвомәдени қоғамдастықта қалыптасқан дүниенің тілдік белгісі болып табылады. Дүниенің тілдік көрінісі адам-тіл-мәдениет-өркениет жиынтығын зерделеу арқылы айқындала түседі.

Әдебиеттер:

1. Кирилина А.В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки. – М., 2000. -№3. -С. 38-45.
2. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Edition by David Crystal. P. 18
3. Encyclopaedia Britanica. London, 1946.
4. Булаховский Л. А. Введение в языкознания. ч.2. –Москва, 1954. С. 54.
5. Stevenson B. Book of Proverbs. Maxims and Familiar Phrases.1949.

Акбагышева Ш.А., Мурзабаева А.М.,
БГУ им. К.Карасаева

ДИАЛОГ И ЭМОТИВНАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКА

Эмотивная функция языка относится к числу основных, сущностных. Язык служит не только средством общения и орудием мысли, но связан и с выражением чувств, эмоций, обеспечивая тем самым сферу эмоциональной и речемыслительной деятельности человека. Человек, познавая действительность, определенным образом относится к явлениям окружающего мира. Это отношение носит субъективный, личностный характер и представлено в чувствах, эмоциях.

Эмоции представляют собой сложный процесс. С одной стороны, это - особый класс психических процессов и состояний, связанных с инстинктами, потребностями, мотивами, с другой стороны - выражение отношения к окружающему миру и к себе. Иными словами, эмоции - особая форма отношения к предметам и явлениям действительности, обусловленной их соответствием, несоответствием потребностям человека. Эмоциональные процессы бывают положительными или отрицательными. Это зависит от того, в каком отношении (позитивном или негативном) находится какое- либо действие к взглядам и интересам человека. Результатом таких относительно стабильных отношений являются эмоции, которые по своей сути у различных людей одной общественной группы во многом совпадают, обнаруживают общие черты и находят свое выражение в языковых единицах.

Эмоциональность как семантическая характеристика языковых единиц базируется на оценочности, но не сводится к ней. Наличие последней в семантической структуре лингвистических единиц еще не сигнализирует об эмоциональности, но всякое эмоциональное значение предполагает оценку говорящим предмета, субъекта, явления, ситуации.

Подлинное свое бытие эмоциональность обнаруживает в диалоге. Именно в диалоге, отражающем соответствующую речевую ситуацию, содержатся предпосылки для реализации эмотивной функции языка. Типичные жизненные ситуации, их стандартность, стандартные способы их отображения и оценки, стабильные и переменные факторы, влияющие на диалог как форму непосредственного общения, установка партнера, отражение межличностных отношений- все это способствует реализации языком своей эмотивной функции.

Все многообразие оценочных, эмоционально-оценочных высказываний в диалоге можно свести к следующим основным типам:

1) Оценочные высказывания типа: Sie sind so nett. Das ist ein interessantes Fach. Du bist verruekt. Du bist ein Demagoge. и др., выражая определенную оценку (nett,…) лица, предмета, явления не являются эмоциональными.

2) Высказывания, дающие оценку речи. Оценка речи -это оценочная функциональная характеристика, даваемая говорящим в процессе речи-ср.: Verschoben ist ein krimineller Ausdruck.

Оценка речи может быть выражена в виде стандартных клише, повторяющихся в определенных ситуациях и кроме того она может иметь типичную эмоционально-оценочную структуру, ср.: Was für ein ekelhafter Quatsch!

1) Эмоцинально-оценочные конструкции, которые строятся на основе определенной модели, с помощью определенного набора эмоциональных средств,-ср.: Und ob ich Angst habe!(Poche.) Ein wunderbar Mensch, dein

Vater!(Bredel.)Ist das eine Ueberrashubg!(Bredel.)

Эмоциональность как семантическая категория привязана к определенным морфологическим, словообразовательным, лексическим и синтаксическим, интонационным средствам или их конкретным комбинациям в языке.

Эмоциональное в языке часто связано со словообразовательной морфемой или самой словообразовательной моделью. Не вдаваясь в потребности, отметим, что здесь в принципе возможны следующие случаи:

а) носителем эмоционального является аффикс

б) носителем эмоционального не является ни один из элементов словопроизводства, но производное слово содержит в своей семантической структуре эмоциональное значение.

Возможны следующие типы соотношения слова как языковой единицы и эмоционального:

1) Языковая единица выражает эмоцию, но не передает ее:

Например, класс междометий;

2) Языковая единица сообщает об эмоции, но не вызывает ее.

К этой категории языковых единиц относятся слова, характеризующие эмоции человека.

3) языковая единица выражает и передает эмоцию. Большую часть языковых единиц данного типа составляют слова эмоционально характеризующие лиц, их действие и поведение. В случае речь идет об особом типе лексики- узуальное эмоциональных словах. Под эмоциональной лексикой понимаются слова с узуальным эмоциональным значением. Узус их эмоциональности зафиксирован в словарях.

Структурным показателям эмоционального значения в предложении (простом) являются:

а) словорасположение б) шире-элипсис

Как известно, в немецком языке соблюдается фиксирование размещение слов в предложении (вторая позиция финитного глагола в повествовательным предложении, рамочная конструкция). Нарушение обычного порядка следования компонентов предложения, перемещение какого-либо члена предложения на необычное для него место (инверсия) является сильным средством его смыслового выделения, что связано, как правило. с эмоциональным состоянием говорящего и с новым эмоциональным содержанием высказывания.

Эмоциональные значения выражаются особенно четко, когда изменяется позиция каких - либо фиксированных компонентов предложения, в немецком языке фиксированные позиции имеют предекатив, инфинитив и прямое дополнение. Перемещение указанных компонентов в препозицию - в начало предложения- являются средством, способствующим не только их коммуникативному выделению - рематизации в разговорной (диалогической) речи, но и выражению эмоционального значения в предложении, ср:

- Toll ist das. (Brock.)
- Was willst du tun?
- Anzeigen werde ich dich. (Kisch.)

В немецкой диалогической речи функционируют конструкции, безглагольностью которых связано с узуальной эмоциональностью. Попытка реконструировать личную форму глагола привела бы к частичной нейтрализации эмоционального значения в общей семантической структуре высказываний, ср.:

- Furchtbar diese Dunkelheit. (Schneider.)
- Ein Original der Krieger. (Shtrittinatter.)

Выше указывалось, что в качестве средств выражения эмоционального значения широко используется узуально-эмоциональная лексика.

Особое место среди лексических средства выражения эмоциональности занимают так называемые слова-интенсификаторы типа wie , so, solch. Они служат для усиления денотивного признака выраженного в существительном, прилагательном, глаголе. Их функционирование в предложении сигнализирует о наличии в нем эмоционального значения.

Слова-интенсификаторы при выражении эмоционального значения функционально взаимодействуют с другими языковыми средствами (словорасположением, эмоциональной узуальной лексикой), с.:

-Wie zimperlich du bist! (Werner.)
- So ein elender Mist! (Krack)

Интонация, как известно, выполняет в языке, две функции - синтаксическую и эмоциональную. Будучи одним из основных условий для образования предложения она является также одним из ведущих средств выражения эмоционального значения в предложении.

Общеизвестно, что интонация как языковой фактор может превратить любое предложение в восклицательное. Но узуальные эмоциональные конструкции для выражения эмоционального значения, как правило, привлекают не только интонаций, но и другие указанные выше средства. Так, интонация тесно взаимодействует с безглагольностью, лексическими средствами, выразительные средства взаимно обусловливают друг друга, благодаря взаимосвязи и взаимопроникновению они составляют не просто арифметическую сумму, а систему. В этой системе конструирования эмоционанального значения интонации отведено одно из ведущих мест.

В немецкой диалогической речи широко представлены эмоциональные высказывания. Эмоции человека всегда ситуативные и причинно обусловлены. В разговоре двух собеседников субъективное находит свое отражение особенно заметно. Говорящий имеет свои интересы, занимает определенную оценку (положительную или отрицательную). Выражение эмоционального отношения к окружающему миру проявляют себя в выборе определенной интонации, лексики, построении высказывания.

Многочисленная группа эмоциональных высказываний диалогической речи может быть разбита на две группы в зависимости от того, представляют ли они собой типизированные построения, имеющие определенную модель, или это эмоциональные реакции говорящего, не базирующиеся на определенной модели, не имеющие релевантных признаков типизированных конструкций. В первом случае можно говорит об узуальных эмоционально- оценочных конструкциях, а во - втором об окказиональных.

Узуальные эмоциональные конструкции строятся на основе определенной модели, имеют типизированную структуру и конструируются с помощью средств, выражающих эмоциональное значение как компонент семантической структуры высказывания, ср.:

- Ich boese! (Fallada)
- Und ob ich mich erinnere! (Bredel.)

Эти конструкции характеризуются эмоциональной интонацией, являющейся одним из средств выражения внутреннего напряжения говорящего. В ней находят свое проявление самые различные выражения собеседника: удивления, радость, презрения, угроза, восхищения и др.

Окказионально-эмоциональные высказывания представляют собой прежде всего эффективную реакцию говорящего на содержание реплики собеседника, ср.:

-Ich spiele hier mit Ruth.
-Spielen? Hier hat es sich ausgespielt.(Briining)

Подобные эмоциональные реакции не поддаются структурному анализу, поскольку они представляют собой окказиональные образования, реакцию на неожиданную информацию, которая не сразу может быть понята и осмыслена собеседником, ср.:

-Hast du kein Seiddenpapier?
-Ich, Seidenpapier? Wozu willst du es? (Strttmater)

По способу становления все эмоциональные конструкции делятся на две группы. Первая группа эмоционально-оценочных высказываний возникает непосредственно на базе инициирующей реплики, реплецирования: реагирующий собеседник использует для своего высказывания словесной материал исходный реплики. При этом узуальные эмоционально-оценочные высказывания имеют сказуемостные отношения. Ср.:

-Das haut doch nicht hin!
-Und ob das hinhaut! (Abracham.)

Вторая группа эмоционально-оценочных высказываний, обнаруживая смысловую и формальную связь с первой репликой диалогического единства, не использует словесного материала из состава исходной реплики. Эмоциональная конструкция представляет собой оценку содержания всего высказывания, его компонентов

-Schwaerer bin ich
- Ohne das, kommst du in deinem Beruf nicht aus.(Kant)

Эмоциональные конструкции различаются между собой в зависимости от того, что является объектом эмоциональной номинации.

Литература

1. Девкин В.Д . Диалог. Немецкая разговорная речь. -М.,1981.
2. Филиппов К.А. Интонационные характеристики диалогического единства: Автор реф. Дисс. Кандитат филологических наук. - Л., 1982.
3. Шишкина, Т.А. Косвенные высказывания в сверх фразовом диалогических единств.- М., 1994.
4. Махмурян К. С роль просодии в дифференциации и интеграций побудительно-отвстных диалогических единств. -М., 1983.
5. Изаренков Д.И. Структура функциональные особенности диалога в современном русском языке. -М., 1980.
6. Михайлов Л.М. Грамматика Нем. Диалог. Речи. - М., 1986 .

Жүсіпова Б., Сыдықбаева А.
Қ.А. Ясауи атынд. ХҚТУ,
(Қазақстан, Түркістан қ.).

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘСКЕРИ АТАУЛАРДЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Еліміздің егемендік алуымен бірге этнос тарихын, оның тілін жан-жақты зерттеп, ғылыми тұрғыдан зерделей білу бүгінгі күнде келелі мәселеге айналып отыр.

Еуропа мен Азияның ортасында орын тепкен алтын көпір іспеттес тәуелсіз еліміз Қазақстанның қазіргі геосаяси жағдайында оның бір күнде пайда болмаған мемлекет екендігін, дәстүрлі билік жүйесі мен әскери құрылымы бар ел болғандығын бүкіл әлем алдында тарихи, тілдік тұрғыдан дәлелдеу Қазакстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың халқына жолдаған «Қазақстан-2030» даму бағдарламасындағы жеті басымдықтың бірі ұлттық қауіпсіздік стратегиясымен үндеседі [1,10 б.].

Бүгінгі ғылыми-техникалық прогресс талабы бойынша, әрбір өркениеті дамыған елде ғылым терминологиясы да салалық сипатта болуға тиіс. Бүгінге дейін қолданылып келген әскери терминдерді қазақша сөйлету, оларға қазақша балама табу үрдісі тұрақты қалыптасқанда ғана оларды қазақ тілі ғылымына енгізу мүмкін болмақ. Өзіміздің сонау төл әдебиетімізден келе жатқан әскери сөздерді жаңғыртып, жаңартып қолданысқа түсіруге жол табу және бүгінгі күнде ескісі бар, жаңасы бар сол қазақша әскери атаулардың қолданыс аясын кеңейту үшін тілдік тұрғыдан мол мүмкіндік жасау керек.

Қазақ халқы еліміздің ұлан-байтақ кең жерін «білектің күшімен, найзаның ұшымен» қорғап қалу үшін бүкіл өмірін ат үстінде арпалыспен өткізгені бәрімізге тарихтан аян. Соған орай қазақ тілінің сөздік қорында аскан бай әскери лексика қалыптасты.

Тілдің сөздік қорына қатысты әскери лексиканы зерттеу жұмыстары тамырын тереннен тартады. Олардың тарихи тұрғыдан қарастыруды қажет ететін бөлігі де бар. Мысалы, Орхон-Енисей жазбаларында, М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит түрік» сөздігінде, «Кодекс Куманикус» сияқты ескерткіштер тілінде әскери лексикаға жататын: *жау, жаушы, бұйрық, ішкі бұйрық, сүңгі, ұрыс, оқ, шері, ер, жарақ, тұмен, қылыш, қорған, қарауыл, алып, қалқан, нөкер, дұшпан, жарлық, көбе, қын, жау-жарақ, кіріс* т.б. сөздер кездеседі.

Қазақтың өткен тарихында оның тіліне әсерін көбірек тигізген - араб пен парсы тілдері. Тілдік интеграцияға түсу нәтижесінде қазақ тіліне араб, парсы тілдерінің ғылым, білім, мәдениеттен де өзге әскери сөздер молынан еніп, әскери лексикамыздың құрамын байытты. Л.З. Рүстемовтің сөздігіне [2] қазақ тілінде қазір қолданылып жүрген мың жарымға жуық араб-парсы сөздері енген.

Тіліміздің сөздік қорында монғол, қытай тілінен енген сөздердің (жасауыл, шыңдауыл, садақ, дулыға, жарлық, қол, нөкер, батыр) тарихи мән-мағынасы зор, олар ел басынан еткен соғыс әрекеттері жайлы толық мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Бұл сөздер екі тілде де бір мағынада қолданылады, сондықтан оларды монғол-қазақ тілдерінде ортақ сөздер дей аламыз.

Орыс тілінен немесе орыс тілі арқылы басқа тілдерден әскери терминдер тілімізге XVIII ғасырдан бастап ене бастады. Олар билеу жүйесіне генерал (жанарал), майор (майыр), старшын, комендант, пристав, генерал-губернатор, генерал-майор, генерал-поручик, окольничий), жауынгерлік қару-жарақ атауларына (берданка, пушка, винтовка, штык, приказ, шашка) байланысты әскери терминдер. Әскери іс атаулары қазақ лексикографиясында белгілі дәрежеде жинақталған.

Ғалымдарымыздың пайымдауынша, қазақ тіліндегі терминдердің 70-80 пайызы орыс тілі арқылы келген. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болу үшін, керісінше, терминдердің 70-80 пайызы қазақтың төл сөздері болуы керек, сонда тіліміздің шұбарланудан тазарары әбден.

Қазақ тіл білімінде әскери лексиканы арнайы зерттеген ғалым Т. Байжанов «Қазақ тіліндегі әскери лексика» атты зерттеуінде Бұхар, Шал, Махамбет, Дулат сияқты ақын-жыраулар шығармаларында колданылған, бірақ қазір колданудан шығып бара жатқан *аламан, алты қырлы ақ мылтық, алдаспан, селебе, қызыл сырлы жебе* сияқты сөздердің молынан кездесетінін айтады [3,3 б.].

Лексикалық құрамы жағынан, барлық басқа салалық терминдер сияқты, қазақ тілінің әскери терминдері де *төл терминдер, кірме терминдер* және *интернационалдық терминдер* сияқты топтарға бөлінеді.

Төл терминдер деп казақ тілінің сөздік қорындағы сөздер негізінде жасалған терминдер танылады. Мысалы: *сап, жорық, атой, соғыс, мергендік бесатар, бесатар, ұнғы қорабы, шабуыл, қол, қосын, қолбасшы, жүзбасы, онбасы, жасақ, қару-жарақ, айбалта.*

Кірме терминдер қатарына араб, парсы, қытай, монғол, орыс тілдерінен енген сөздердің жиі, өзгеріссіз қолдану негізінде әскери термин қатарына өткен әскери іске қатысты ұғым, түсінікті білдіретін сөздер жатады. Мысалы, *сап* (араб), *найза* (парсы), *ноян* (қытай), *армия* (ор.), *корпус* (ор.), *тыл* (ор.), *снаряд* (ор.), *полигон* (ор.), *танк* (ор.), *рота* (ор.), *бомба* (ор.), *пулемет* (ор.), *ядро* (ор.), *заряд* (ор.).

Интернационалдық терминдерге Еуропа халықтары тіліндегі қолданыстардың өзгеріссіз пайдаланылып жүрген әскери терминдері енеді. Мысалы: *генерал* (латын), *полковник* (поляк), *солдат* (итальян), *берданка* (ағылшын), *указ* (орыс), *форпост* (неміс), ассистент (латын), драгун (француз), дредноут (ағылшын) т.б.

Әскери терминдердің құрамы біркелкі емес. Оларды төмендегіше топтауға болады:

1. Екі сыңары да интернационалдық сөз болып келетін терминдік тіркес: *артиллерия полигоны, флот адмиралы, фугастық бомба, эвакуация пункті, эскадрон командирі, батальон командирі, экипаж командирі, инженерлік техника, атом артиллериясы, атом снаряды, авиациялық база, корабльдік артиллерия* т.б. [4-6].

2. Екі сыңары да орысша болып келетін терминдік тіркес: *армия базасы, армия генералы, армия корпусы, армия операциясы, армия тылы, артиллерия снаряды, артиллерия полигоны, артиллерия паркі, бетондалған блиндаж, , танк ротасы, бомбалаушы авиация, бомбылаушы-истребитель авиациясы, танк пулеметі, ядролық заряд* т.б. [4-6].

3. Бір сыңары интернационалдық екінші сыңары төл сөз болып келетін терминологиялық тіркес: *әпергіш механизм, артиллериялық атыс, атқыштар корпусы, артиллерия шеберханасы, реттеу станциясы, реактивтік қондырғы, теңіз авиациясы, кіші сержант, кіші лейтенант, аға лейтенант, бөлімше командирі, әскери эшелон, әскери техника, жүк автомобильдері, артиллериялық бөлімше, жеңіл автомобильдер, инженерлік бөгеттер, бастапқы позиция, минаатқыштар бөлімшесі, ату курсы, зениттік құралдар,атқылау секторы, далалық коммутатор, миналанған алаң, эшелон бастығы, тактикалық дайындық, автомат қару, артиллериялық зеңбірек, атомсыз аймақ, аэрофото барлау, әскери-әуе авиациясы, әскери база, әскери-инженерлік іс, әскери резерв, әскери-теңіз базасы, әскери-теңіз флоты, әскери-транспорт авиациясы, әскери форма, әскери эпидемиология, әуе десанты, әуе-десант әскері, бактериологиялық бұлт, бактериологиялық қару, жағалау артиллериясы, жағалау ракета бөлімдері, жалпы тактика, канонер қайығы, кіші офицер, қорғаныс позициясы, құрлық әскерінің артиллериясы, мемлекеттік резерв, мобильдік күштер тобы, моторландырылған атқыштар ротасы, өткіш радиация, пневматикалық мылтық, психологиялық соғыс, химиялық әскерлер, химиялық қару* т.б. [4-6].

4. Бір сыңары кірме сөз, екінші сыңары төл сөз болып келетін терминологиялық тіркес: *машиналар желісі, танк әскері, топографиялық әскерлер, алдын ала берілетін әмір, кезекші машина, рота құжаты, зеңбірек нөмірі, тәуліктік наряд, темір жол станциясы, өрт сөндіру наряды, авиация қаруы, әскери округ, барлау авиациясы, басып кіруші армия, гарнизон қызметі, жарықшақты қол гранатасы, жұмыс картасы, қол пулеметі, қорғаушы армия, құпия карта, линиялық кеме, танкіге қарсы кедергі, тереңге тасталатын бомба, ядролық жарылыс* т.б. [4-6].

5. Екі сыңары да төл сөз болып келетін терминологиялық тіркес: *маңдай шеп, әскери бастық, сап ұзындығы, бірқатарлы сап, әскери болжау, әмір беру, сығылған сап, жазылған сап, жазылма сап, жорық сап, сапты басқару, атой салу толқыны, артпалы көлік, атқылау жолағы, таңертеңгі тексеріс, назар сал, сап түзе, тіктел, тік тұр, еркін тұр, жарты айналым оңға, оңға түзел, солға түзел, ортаға түзел, саптық адым, жорықтық адым, кең адым, қысқа адым, жиі адым, жарты адым, қалыпты адым,артымнан ер, еркін жүр, ұйқыдан тұр, ұйқыға жат, тежегішті қой, сүңгіні қайыр, дүмбіні бүкте, саптан шық, қатарға тұр, қозғалтқышты өшір, лекпен бас, қару оқсызданды, қатардағы сарбаз, әскери дайындық, қаруды оқтау, әскери қызмет, ату бағыты, қарауыл бастығы, мергендік бесатар, атыс дайындығы, көшпелі нысана, әскери атыс алаңы, белдеулік нысана, ұшыру қондырғысы, ұңғы қорабы, шабуыл бағыты, атыс құралдары, тыл бөлімшесі, дабыл қағу, әскери ант, есеп тобы, ату жаттығулары, бойлық нысана, кеуде нысана, көздеу аспаптары, түнгі көздеуіш, ұшыру қондырғысы, жауынгерлік міндет, айналып өту, алдамшы құрылыстар, алғы шеп, атыс жүйесі, атысты ұйымдастыру, әскери атақтар, әскери-әуе күштері, әскери байланыс, әуе барлауы, әскери бөлім, әскери ғылым, әскери жарғылар, әскери жаттығу, әскери құрама, әскери өнер, әскери тәртіп, әскери кеңес, әскери тәрбие, әскери тыл, әскерлерді жабдықтау, әуе қорғанысы күштері, байланыс әскерлері, байланысты ұйымдастыру, бейтарап аймақ, бұркемелік бөлімдер, бұркемелік киім-кешек, ғарыштық барлау, ғарыштық қару, дара*

басшылық, екі қатарлы сап, жауынгерлік бұйрық, жауынгерлік дайындық, жауынгерлік дәстүрлер, жаяу әскер, жердің паналық сипаты, жоғары әскери тәртіп, жол барлауы, жорық жылдамдығы, жорықты қорғау, жылжымалы байланыс құралдары, тұс-тұстан ату, түтіндетіп бүркемелеу, ұлттық ұлан, шағын аймақтағы соғыстар, шекара әскерлері, шекара қорғау күштері, шоғырландырылған атыс, ішкі әскерлер, ішкі қызмет, ішкі қызмет жарғысы т.б. [4-6].

Бұл жіктелінген бес топтан бөлек көп сыңарлы тіркестердің бір сыңары орысша, бір сыңары интернационалдық сипат алатын терминдер де кездеседі: *әскери-транспорт авиациясы, дегазация пункті, корабльдік артиллерия, корабльден басқарылатын ракеталар, радиация дозасы, радиациялық мәліметтер картасы, радиолокациялық станция, стратегиялық авиация, стратегиялық резерв, топографиялық карта, фугастық авиациялық бомба* т.б. [4-6].

Бұл сөздіктер әскери терминдерді барынша қазақшалағанымен ерекшеленеді, бірақ интернационалдық сипаттағы және орыс тілінен қазақ тіліне аударылмай сол күйі берілген терминдер де кездеседі: *аванпост, авианосец, старшина, бомба, эшелон, сержант, авиация, лейтенант, адъютант, әскери комендант, объект, позиция, пост, база, газ, гарнизон, штаб, десант, наряд, ефрейтор, тактика, заряд, экипаж, танк, майор, масштаб, матрос, оперативтік резерв, радиация, подполковник, полк, полковник, пулемет, капитан, рота, стратегия, станция, флот, ядро, авиадесант, автомат, автомобиль, механизм, адмирал, академиябатальон, позиция, генерал, флот, мина, пункт, артиллерия, инженер, снаряд, атом, әскери училище, офицер, командир, гранат, кабель, штаб, десант, диверсант. дивизия, заряд, салют, калибр, майор, маршал, прапорщик, т.б.*

Дегенмен де бұлардың көпшілігінің қазақша баламалары жоқ терминдер екендігіне дау жоқ.

Әскери терминдер атауларының тілінде бір сөзбен берілетін атаулардың қазақ тілінде бірнеше сөзбен немесе қазақ тілінде бір сөзбен берілетін атаулардың орыс тілінде бірнеше сөзбен берілуі сөздіктерде жиі кездеседі.

Басқа салалық терминдер сияқты, әскери терминдерге қойылатын талаптар әскери пәрмендерге де қатысты, ол - пәрмендердің қысқалығы, бірмағыналығы, жүйелілігі. Мысалы: *Доғар! Үйқыдан тұр! Сап түзе! Тіктел, тік тұр! Еркін тұр! Жинақтал! Бас киімді шеш! Бас киімді ки! Оң-ға! Сол-ға! Артқа бұ-рыл! Жарты айналым оң-ға! Түзел! Назар сал! Саптық адым! Жорықтық адым! Адым бас! Санал! Еркін жүр! Дабыл! Үйқыға жат! Оңға ығыс! Ретімен санал! Қарулан! Ат! Саптан шық! Қатарға тұр! Бөлімше, тара! Тоқта, атамын! Тоқта, кімсің?* т.б.

Бүгінгі әскери терминология қатарында әскери іске бейімділікті, кәсіби даярлық дәрежесін білдіретін атаулар қатары молаюда. Мерген, сарбаз, сардар сөздерінің жаңа мағынаға ие болуы осыған дәлел.

Мақалада соңғы жылдары шыққан тіліміздегі әскери терминологиялық сөздіктер бойынша тіркесті терминдер тақырып бойынша топтастырылып, сараланды. «Көнерген» деген сылтаумен тіліміздің өшуге айналған әскери сөздер, қару-жарақ атаулары, соғысқа байланысты атауларды жаңартып, жаңғыртып қазіргі кезде қолданысқа енгізуге әбден болатындығы мысалдармен айқындалды. Мемлекетіміздің мызғымас бірілігі мен қауіпсіздігінің айнасы - ұлттық ұландарымыз, өжет әскерлеріміз бен батыл жауынгерлеріміз. Олай болса, кеңестік идеологиялық факторлардың әсерінен туындаған тіліміздегі біршама өзгерістерді, оның ішінде әскери терминологияға қатысты атауларды қазақыландыруға, қолданыс аясын кеңейтуге тиіспіз.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. Қазақстан-2030. Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы // Егемен Қазақстан 11.10.97. - 24 б.
2. Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. -Алматы: Мектеп, 1989.
3. Байжанов Т. Қазақ тіліндегі әскери лексика.-Алматы: Рауан, 1991. -102 б.
4. Аманжолов К., Тасболатов А. Әскери терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 2008. – 160 б.
5. Орысша-қазақша, қазақша-орысша әскери тілдескіш. – Алматы: Білім, 2008. – 208 б.
6. Саптық әмірлер. Рапорттар. Әскерилердің қарым-қатынас сөздері. Строевые команды. Рапорты и обращения между военнослужащими. (ред. К. Аманжолов). - Алматы: Білім, 2008. – 160 бет.

Қарсыбекова Ш. П.
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ
(Қазақстан, Түркістан қ.)

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

"Тіл – халықтың ең ұлы байлығы" деген еді көрнекті жазушы М. Шолохов [1,3б.]. Тыңдаушы адамға тіл, әрине, сөз арқылы жетеді. Халқымыз "Сөздің көркі – мақал" дейді.Тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибесінен алып, терең де зерделі тұжырым жасап, асылдай қорытып, алмастай шыңдап айтатын мақал-мәтелдер мен қанатты

сөздерді (нақыл сөздерді, қалыпты, орнықты, калыптасқан тіркестерді, афоризмдерді, ұтымды, жинақты, образды, айшықты өткір сөз орамдарын) халық өлшеусіз көп шығарған. Әрбір тіл де, сол тілде сақталып жүрген сөздің інжу-маржаны да – атам заманнан бері жасап келе жатқан өте көне мәдениеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол – ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі.

Мақал–мәтелдер – халық творчествосынын төл жемісі. Әуелі жеке адам ойлап шығарғанмен,жүре-бара олардың авторы ұмытылып кетеді де, жұрт сынынан өткендері халық қазынасына – фольклор (ауыз әдебиетінің) шығармаларына айналып отырады. Осыдан барып мақал-мәтелдер көбінесе "халық даналығы" деп аталады. Көне түркі тілдерінде "Аталар сөзі" деп те атайды , яғни бұл – "атадан балаға мирас болып келе жатқан қазына"деген сөз[2,5б].

Қазақ тіл білімінің қазіргі даму сипатын жан-жақты айқындау тіл ғылымын жаңа теориялық ілімдер мен қайталанбас идеялық мазмұнымен толықтырған ғылыми ізденістер арқылы мүмкін болып отыр [3,75б] .

Абайдың қарасөздері – қазақ әдебиетіндегі дара туынды. Ұлы Абайдың әр сөзі – біздің рухани байлығымыз, әрбір пікірі-күнделікті өміріміздің төрешісі. Ақынның қарасөздерін өз дәрежесінде түсіндіру және оны замынамыздың талабына сай кейінгі ұрпақтарға баяндай білу – оңайлықпен қолға түспейтін жайт. Өйткені, қарасөздерінің мән-мазмұны ғасырлар бойы жаңаруда.

Абай қарасөздеріндегі халық паремиологиялық қорының семантикалық, этнолигвистикалық мәнін ашу бүгінгі күннің көкейтесті мәселелерінің бірі. Демек, қай жағынан алып қараған күнде де Абай қарасөздерінің көтеріп отырған тақырыбы бүгінгі күн үшін өзекті болып табылады.

Абайдың тіл жөнінен ұлылығы сонда, ол бір жағынан қазақтың әдеби тілінің, көркем сөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, түр-сипатын өз қарасөздерінде молынан қамтып көрсете білді. Мұны шешендіктің үлгісі десек артық айтқандық болмайды. Ақын қазақ тілінің бар сөздік байлығын, мүмкіндігін жеріне жеткізе пайдаланған.

"Қара сөздерді" көлемі жағынан шағын-шағын 46 бөлек шығарма құрайды. Олардың жанрлық сипаты да әр түрлі: көбі публицистикалық туындылар, 46-шы сөз – берілген білім-таным үлгісіндегі тарихи очерк , 25-шы – сөз Сократ пен Аристодимнің әңгімесі деп берілген үлгі-өсиет, 5-ші сөз – мақал-мәтелдерді талдаған филологиялық этюд, 37-ші сөз – афоризмдер жиынтығы, 7-ші сөз – психологиялық тақырыпты қозғаған этюд іспетті, 43-ші сөз – философиялық толғаныс, 38-ші сөз – дін, мораль мәселелелері жайындағы ой-пікірлері болып келетін ғылыми-публицистикалық еңбек деп ажыратып жүрміз [4,529б].

Абайды қазақ көркем сөзі мен әдеби тілінің жаңа кезеңінің бастаушысы, оларды жаңа сапаға көтеруші, сөз өрнегінің соны үлгілерін ұсынушы деп танығанда, сол жаңалықтардың, сол үлгі-калыптардың әрі қарай жалғасуын іздейміз. Егер жалғаспаса, ол жаңа кезең, жаңа сапа, жаңа өрнек болып саналмай, дүниеге бір-ақ рет келіп, тұйықталған феномендік құбылыс болып табылар еді.

Абайды ұлы деп танытып отырған белгі -- оның поэтикалық дәстүрінің, рухани қазынасының, көркем тілінің жалғастық тапқандығынан, өзінен кейінгілерге үлгі-эталон болғандығынан көріпеді [4,550б.].

Ұлы Абай бар асыл ойын өз халқына, келер ұрпағына арнады. Ол ең алдымен жастардың алдында тұрған басты міндет ғылым, білім, үйрену жолы екенін атап көрсетті. Адам бойындағы қазынаның үлкені, әрбір жігерлі жастың талпынатын арманы ғылым болуы керектігін ашып айтты. "Дүниенін кілті өнер мен ғылымда тұр. Сол малды сарып қылып ғылым табу керек. Өзіңе табылмаса балаң тапсын. Ғылымсыз ахрет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан руза, қылған қаж ешбір ғибадат орнына бармайды" дейді 10-шы қарасөзінде. "Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек" дей келе ақын: "Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің тілін білу" деп ғылымды аса жоғары бағалайды.

Абай қара сөздерінде халықтың қымбат қазынасына айналған қазақ мақал-мәтелдері филологиялық этюд түрінде беріледі. Атап айтар болсақ, ұлы данышпан Абай бесінші, алтыншы, жиырма тоғызыншы, отыз алтыншы, отыз тоғызыншы және қырық төртінші қара сөздерінде мақал-мәтелдерді сөз мәйегі ретінде қолданған.

Абай қарасөздеріндегі мақал-мәтел әділет, сақтық, турашылдық, ғылымға құмарлық, еңбекті бағалағыштық, шындықты сүйгіштік және аярлық, бәле құмарлық, мақтаншақтық, мансапқұмарлық, өтірік-өсекке құмарлық, еріншектік сияқты адам баласының, оның ішінде, замандастарының мінез-құлықтары мен қадір-қасиеттері бұлардың бәрі, сайып келгенде, ағартушылық, тәрбиелік мақсатты көздейтін, адамгершілікке үгіттейтін әңгімеге апарады [4, 528-613бб].

Данышпан айтпақ ойын, діттеген мұратын, арман-үмітін, толғанткан ой-пікірін, айналасына, замандастарына деген көзқарасын тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні мақал-мәтелдердің семантикасы арқылы жеткізе білген деп түсінеміз. Мәселен, Абай бесінші қара сөзінде халық санасына сіңісті болған мешеулік философиясына талдау жасайды. Қазақтың "Ә, құдай, жас баладай қайғысыз қыла гөр!" деген тілегін қалайша түсінуге болады? дейді ол. Жас баладай болу деген не ұғым? Демек, салиқалы іс-әрекетке бармай, барға разы, жоқты ескермей, балалық түсініқпен өмір сүрушілік. Мұндай түсініктерді Абай қазақ мақал-мәтелдерінен табады: "Түстік өмірің болса, күндік мал жина", "Өзіңде жоқ болса, әкең де жат", "Ер азығы мен бөрі азығы жолда", "Малдының беті – жарық, Малсыздың беті – шарық", "Ердің малы елде, еріккенде қолда", "Алаған қолым – береген", "Байдан үмітсіз – құдайдан үмітсіз", "Қарының ашса, қаралы үйге шап" т.б. Бұл мақалдан шығатын қорытынды: қазақтардың қайғысы малда екен, бірақ ол мал үшін қам жемейді екен де, ол малды қалай табуды білмейді екен. Малдыларды алдап-арбап, не олармен жауласып, қулық-сұмдық жасау ұят та, қайғы да емес, ал малды қалай табуды ойлап ынта жасау қайғы. Одан да жас баладай қайғысыз болғанды ұнатады. Абай халықтың дәстүрлі мал шаруашылығынан кәсіби өзге әрекеттерге өтуін мақсат етіп отыр [6,334б].

Абай алтыншы қарасөзінде "Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік" деген мақал төңірегінде философиялық мәнде ой өрбіткен. Тегінде мақалды бәріміз айтамыз, бірақ оның ішкі мазмұнын, семантикалық мағынасын зердемізге салдық па? Абай "Бірлік қандай елде болады?" деп ашық сауал қояды. Басы бодандыққа түскен, ел болып өзін билемеген халықта қандай бірлік болмақ, оны қазақтар біле бермейді, олардың ойынша бірлік ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса болғаны. Абай бұл тоғышарлық, тар өрістілікті сынайды. Олай болған адамдар не кедей, не бай болмай, ортақ дәулет біткенше мал табудың орнына жатып ішер жалқауға айналмасына кім кепілдік береді. Сондықтан ойшыл «бірлік малда емес, ақыл бірлігі қажет» деген қорытынды жасайды. "Бірлік малға сатылса" атасы басқа да, діні басқа да жалданып еңбек қылады. Ал мұндай бірлік қар суындай уақытша тіршілік. Ағайын бірлік етсе, онда ол өз бетімен харекет етіп, пайда таппай, пәле іздеумен, айналыспақ. Бұл бірлік тек ортақ дәулет таусылғанша ғана. Абай мұндайды жоққа шығарып, нағыз бірлік ақыл бірлігі дейді. Ақын ақыл бірлігі не дегенді айтпаған. Оның көп қырлары бар. Мыс., «ақылға салып, ел қамын ойлау» нағыз бірлік Абай тегі осы бағытты мегзеп отырса керек. "Бірлік" хақында осындай ой айтқан Абай мақалдың екінші жартысындағы "тірлік"деген ұғымды талдайды. Абай әншейін оғып-бұғып, қорқып-үркіп өмір сүргенді тірлік деп есептемейді. Тірлік туралы Абай ақын философиясы таза прагматизмге ғана емес, адам бойындағы парасаттылыққа да бастайды [6,334б].

Осындай ұйымшылдық, ынтымақ, бірлік жайындағы мәселелер қазақ мақалдарының көрнекті тақырыбына айналған. Бұл тақырыптағы мақалдардың негізінде ақыл-ойы сергек халықтың аталған мәселелер жөніндегі даналық көзқарасы, өмір тәжірибесінен алып, білгірлікпен жасаған қорытындысы жатады. Тұрмыс талқысанан туып, әрбір тарихи кезеңнің сындарынан өткен түсініктерін мақал арқылы көрсеткен болады. Үй-ішінің, ел-жұрттың бүкіл қоғамның құралуы ұйымшылдық пен бірлікке байланысты деп біледі. "Бірлік бар жерде тірлік бар, бекінген күш бар" деп бағалайды. Мұны "Бірлік болмай, тірлік болмас; Бірлігі жоқтың тірлігі жоқ", "Ырыс алды – ынтымақ" деген секілді мақалдардың селбестігінен көреміз.

Бұл келтірілген мақалдардың бәрі де өмір шыныдығына негізделіп, туғандығын, халық ынтымақ пен бірлікті, ұйымшылдықты жақтайтындығын білдіреді. Бұлар тұрған жерде халық алға басады, нығайып, күшейеді, алынбас қамалға айналады деп түсінеді. Ал, бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық жоқ жерде ыдырап тозудың орын алатындығын аңғартады. Халықтың: "Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді" деуі осыдан [7,83-336 бб]

Абай жиырма тоғызыншы қара сөзінде кейбір мақалдардың мазмұнына ғылыми талдау жасайды. Ақын қазақтың "Жарлы болсаң, арлы болма" деген мақалының мән-мағынасына тоқтала келіп, жалға жүріп, мал тап деген ой айтпақ болса, еңбектеніп мал табудың несі ар?". Адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі", – дейді. "Атың шықпаса, жер өрте" деген мақалды талдай келе жер өртеп, ел бұлдіріп, бұзық болып ат шығару мұрат па? – деп мінейді. "Алтын көрсе, періште жолдан шығады" деген өз құлқының құптап шығарған қулардың арам ойынан туғанын айтады. "Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті" деген мақалдың да мән-мағынасын әшкерелей келе, ата-анасын малға сатқан, ант атқан арсызды айыптайды. Абай мақалдың озығы бар , тозығы бар. "Білместікпен айтылған сөзден сақ болайық", -- дейді [6,344б.]. Бұл мақал-мәтелдердің астарында ұлттық мінез туралы терең ойлар айтылған.

Қымбат қазынамыз – Абай "Қара сөздерінің" тек мазмұны ғана емес, тіл өрнегі де қазақтың сөз өнерінде алатын орны бар елеулі құбылыс.

Абай – сөз асылын тере білген көркем сөз шебері. Қазақ халқы шешен, дарынды халық десе, ана тілінің бары мен нәрін бойына сіңіре білген Абайға арнап айтарлары анық.

Тегінде, мақал-мәтелдер қай халықтың да жан-дүниесінің, мінез-бітімінің, тыныс-тіршілігінің айнасы. Ол сол халықтың сөздік қорының байлығын танытып қана қоймайды, оның уақыт озған сайын құны артпаса, арымас қазына екенін де сездірер белгісі.

Әдебиеттер:

1. Русские народные пословицы и поговорки. – Москва, 1957.

2. Құрышжанов Ә. Ескі түркі тілдеріндегі "аталар сөзі" мен қазіргі қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің өзара байланысын зерттеу мәселесі // Қазақ ССР ғылым академиясының Хабарлары. Тіл және әдебиет сериясы, 1978, №1,1-5бб.

3. Оразалиева З., Қайдар Ә. "Даналық қордың" танымдық сипаты // «Қазақ тілі мен әдебиеті», №3,75б.

4. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық жазба әдеби тілі. – Алматы, 2004. 529-бет.

5. Шалкеева Ш. Абай ой-пікірлерінің тағылымдық мәні // «Қазақ тілі мен әдебиеті», №5, 2006. 96-98.б.

6. Абай энциклопедиясы, – Алматы,1995.

7. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдеб–А., иеті, 1996.

Исмаилова Ж.А.
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ
(Қазақстан, Түркістан қ.)

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТОПОНИМДЕР

Жер-су атауларының тегінде сын есімдерден жасалуында өзіндік бір сыр-сипат бар. Өйткені, жердің ой-шұқыр, бет-бедерін, түр-түсін, тар-кеңдігін, үлкен- кішілігін, судың ащы-тұщы дәмін, исін білдіретін сөздер - негізінен сын есімдер. Сондықтан да, жер, су, көл, тау т.б. объектілерді сын есім категориясындағы сөздердің қатысуынсыз атау мүмкін болмаған. Ондай сын есімдерден жасалған топонимдер дара тұлғалы, біріккен тұлғалы болып келеді. Біріккен тұлғалы топонимдердің анықтауыш компоненттері ұдайы сын есімнен жасалып отырады. Сын есімнен жасалған топонимдерді бірнеше лексикалық топтарға бөліп қарастыруға болады. Соның бірі – түр-түске байланысты топонимдер.

Қазақ тіліндегі жер-су аттарының құрамында кездесетін түр-түс аттары, көп жағдайда, дүниенің төрт бұрышын – батысы мен шығысын, оңтүстігі мен солтүстігін, сондай-ақ, белгілі бір географиялық объектінің екінші бір объектіге қатысын, алыс-жақын, жоғары-төмен болып орналасуын анықтауы тек қазақ халқына ғана тән ерекшелік деп қарауға болмайды. Бұл бүкіл түркі әлеміне ортақ, көне замандардан келе жатқан космогониялық, геосимволикалық дәстүр болып саналады [1,108].

Бұл саладағы арнайы зерттеулерге назар аударсақ, ондай дәстүрдің көптеген тілдерге де тән екендігін оның Қиыр Шығыстағы, Орталық Азия мен Үнді халықтарының тілдерінен де кездесетіндігінен көреміз. Мысалы, А.Н. Кононовтың зерттеуіне қарағанда, қытай, иран халықтарында көк, көгілдір және жасыл түстердің батыстың, сары түс – орталықтың, жер кіндігінің (мұны қытайлықтар «император түсі» деп те атаған), қызыл түс – оңтүстіктің, ақ түс - шығыстың, қара түс – солтүстіктің, терістіктің геосимволикасы болып саналған. Айтатын жағдай: түр-түстердің геосимволикалық немесе космогониялық мәні барлық халықтарда бірдей болмаған. Мысалы, америка индеецтерінде шығысты, керісінше, қара түспен, оңтүстікті – ақ түспен, батысты – сары түспен (кейде қызыл түспен), солтүстікті – көк түспен белгілегені мәлім. Кейде түр-түс атауларымен белгілі халықтың, мемлекеттің, ұлыстың тұрған географиялық орын-жайы емес, олардың өздері белгіленген. Мысалы, «Шара туджи» деп аталатын моңғолдардың XVII ғасырдағы шежіресінде «бес түрлі түсті» және «төрт бөтен ел» жайында ескертпе бар. Бұлар – XIII ғасырдағы Монғол империясының құрамына енген елдер, халықтар. Ол жайында шежіреде былай деп жазылған: «.... в год коня родился Чингис-хаган и покорил пять цветных и четыре чужих народов». А.Н. Кононов деректерге сүйене отырып, былай түсіндіреді: «бөтен, бұратана» ел деп отырғаны – моңғолдар жаулап алған азиялықтардан басқа халықтар да, «бес түстілердің» көгі – моңғолдар, қызылы – қытайлар, қарасы – тибеттер, сарысы - түркістандықтар, яғни ортаазиялықтар, ағы – корейліктер» [2,18].

Түр-түске байланысты бұл ерекшеліктер түркі халықтарының өздерінде де бірдей емес. Мәселен, көне ұйғырлар тілінде жазылған ескерткіштерде: шығыс – көк, жасыл (символикасы – айдаһар), батыс – ақ (символы – жолбарыс), оңтүстік – қызыл (символы – сауысқан), солтүстік, терістік – қара (символы – жылан) арқылы белгілеген. Азияны мекендеген көне көшпенді халықтарда: қызыл түс – оңтүстік. қара түс – солтүстік. көгілдір түс – шығыс, ақ түс – батыс, сары түс – белгілі бір аймақтың, өлкенің орталығы. Қазіргі түркі халықтары тіліндегі мыңдаған жер-су атауларын өзара салыстыра қарағанда да олардың құрамындағы түр-түстердің беретін, анықтайтын мән-мағыналары бірдей емес. Бұл салада түркі тілдеріне ортақ ұғымдар да жоқ емес. Мәселен, ақ түстің батысты білдіруіне байланысты бір кездерде Каспий теңізін түркі халықтары Ақ теңіз («батыс теңізі») деп атаған [2,19].

Қазақ тіліндегі жер-су аттарында да түр-түске байланысты компоненттер көп кездеседі және олардың барлығы түр-түстік мағына беріп тұр деп үзілді-кесілді айту қиын. Осы саладағы зерттеулерге қарағанда, құрамында *ақ, қара, қызыл, көк, сары, боз, ала* т.б. түр-түс атаулары кездесетін топонимдер түстік мағынадан алшақтап, бағыт-бағдарды және неше түрлі заттық түсініктерді беретін геосимволика, космогония дәрежесіне көтерілгендігін аңғарамыз.

Көркем әдебиеттердегі топонимдердің қолданылу аясы қазақ тіл білімінде қолға алынып, толық зерттеліп болды дей алмаймыз. Көрнекті ақын-жазушыларымыздың туындыларындағы топонимдік лексиканы мұқият жинап, тарихи-лингвистикалық әрі әдеби-стилистикалық тұрғыдан зерттеудің мәні айрықша зор. Осы ретте М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы топонимдік материалдарды өз алдына зерттеу халқымыздың тіл тарихы мен әдебиет, мәдениет саласынан қыруар, мол да бай мағлұмат берері даусыз. Бұл әйгілі эпопеяның тілін арнайы зерттеген профессор Е. Жанпейісов ондағы ономастикалық материалдарға назар аударғаны белгілі. Оның айтуынша: «Абай жолында» тікелей кейіпкер ретінде қатысқан төрт жүз елудей адамның аты, екі жүз елуден аса топоним кездеседі» екен [3,25]. Ал осы «Абай жолы» эпопеясының жиілік сөздігін жасаған авторлардың айтуынша: «Романдағы антропоним, этноним және топонимдердің жалпы саны бір мың он тоғыз» көрінеді [4,12].

Мақаламызда «Абай жолы» эпопеясындағы түр-түске қатысты топонимдердің ерекшелігіне тоқталмақпыз. Топонимдер құрамында түсті білдіретін сын есімдердің жиі қолданылуы түркі топонимиясын басқа елдердің жер-су аттарынан оқшаулайды. Түркі тілдеріне қарағанда үндіеуропа тілдері топонимиясында бұл сөздер әлдеқайда сирек қолданылады. Ал монғол, араб тілдерінде түске қатысты сын есімдер қолданыла береді. Соның бір белгісін эпопеядағы топонимдер құрамында жиі ұшырайтынын байқадық. Олардың ішінде *ақ, қара, сары, көк, қоңыр, қызыл, шұбар, ала* сөздерінің қосылуы арқылы жасалған топонимдердің көп кездесетенін, олардың мағыналық сипаттары алуан түрлі екенін аңғардық.

Эпопеяда Аққол, Ақадыр, Ақшоқы, Актомар, Акирек, Аққұдық, Аққұм, Акшәулі, Актас; Көсеңгір, Көкше, Көкшетау, Көкүйірім; Қара Ертіс, Қарашоқы, Қарабиік, Қарабөктер, Қарасу, Қаратау, Қаракұдық; Қоңырқожа, Қоңыртай, Қоңыршәулі, Қоңыркөкше, Байқоңыр; Қызылжар, Қызылқайнар, Қызылтас, Қызылшоқы; Сарыарқы. Сарыадыр. Саржазық, Сардала, Саркөл, Саржол, Саркабақ; Шұбарағаш, Шұбартау, Алатау тектес топонимдер тобы бір лексика. Бұлардың әрқайсысын жеке талдап, мән-мағынасын ашу көлемді жұмыс. Дегенмен кейбір топонимдердің этимологиясына тоқталар болсақ, *қоңыр* сөзімен байланысты топонимдер Қазақстанның басқа өңірлерінде де кездесетіні мәлім. Мысалы, Қоңыр, Қоңыршәулі – Шығыс Қазақстан облысында, Қаракоңыр – Оңтүстік Қазақстан облысында, Қоңыр, Қоңырөлең және Үшқоңыр – Алматы облысы Қапал, Қаскелең аудандарында, сондай-ақ Таулы Алтай автономиялық облысында да Қоңыр-ат, Қоңыр-ой деген топонимдер кездеседі. Аталған топонимдердегі *қоңыр* сөзін Е. Қойшыбаев: «Ыңғайына қарағанда, топоним төркіні түркі немесе түркі-монғол тілдерінде бұрын болған, бірақ беріде жаңғырған өсімдік (от) атымен аталғанға ұқсайды»,- деп көрсетеді [5,161].

Қоңыр сөзі ақ, қара, сары сөздері сияқты көп мағыналы. 1. Қоңыр - күрең, нағыз қоңыр, қызыл күрең; 2. Ауыспалы мағынасы мінез туралы: жұмсақ, майда, тыныш, жуас. Тілімізде *қойдан қоңыр* «өте сабырлы», *қоңыр дауыс* «баяу үнді» деген тіркестер бар.

Топонимдерден жиі көрініс тапқан түстің бірі – қара. Мысалы, Қара Ертіс, Қарашоқы, Қарасу, Қаратау т.б. Е. Қойшыбаев: «Қара Ертіс атауы түске қатысты гидроним деп айту дәлелсіз. Түркі халықтары тілінде «қар ертіс» мәнін берген «атау», -дейді [5,159б.]. Сондай-ақ Қарасеңгір, Қарашоқы, Қарабиік, Қаратау атауларындағы «қара» сөзі *үлкен* мағынасын берсе, Қарасу, Қарагем судың мөлдірлігіне байланысты атаулар [6,38].

Эпопеяда Қара Ертіс атауы бір-ақ рет қолданылыпты. Ертіс өзенінің бас жағы Шығыс Қазақстанда Қара Ертіс аталады. Осы тектес Қаратау, Қарааршa, Қаракұм тәрізді топонимдерде бірінші сыңарларындағы *қара* сөзі «зор»; «үлкен», «аса дәу» деген мағыналарды білдіреді. Тіліміздегі *қара күш иесі, қара аруақ, кара дәу* сияқты сөз тіркестерінің мағыналары да осыған ұқсас [7,72].

«Ақ» компонентті жер-су аттары эпопеяда жиі кездеседі және топоним түрлерінің (жер, су, тау, елді мекен, дала т.б) бәрінде ұшырасып отырады. Мысалы, Аққал, Ақадыр, Ақшоқы, Акшәулі, Ақтас, Аққұдық т.б. Осындағы *ақ* сөзі біздің түсінігіміздегі ақ түсті білдіріп тұр ма? Бұл сауалға жауап беру үшін осы топонимдердің бірнешеуінің пайда болу себебін байқап көрейік. Ақтас Егіндібұлақ ауылы маңындағы төбенің аты. Бұл жер ақ түсті тастардың молдығына байланысты аталған. Ал, Ақсу деп аталатын елді мекен өз атын өзен атауынан алған. Өзен суының басын қар басып, мұз құрсаулап жатқан таулардан нәр алып, оның жылғалы қойнауларымен етекке қарай құлай ағып жатқан асау судың *Ақсу* атануы тегін болмаса керек. Бұл жердегі *ақсу* түсінің ақтығын көрсетіп тұрған жоқ, керісінше, ол «ағынды, ағыны қатты тау суы» дегенді аңғартады [5,37б.].

Сонымен, қазақ тіліндегі жер-су аттарында түр-түске байланысты компоненттер көп кездеседі және олардың барлығы түстік мағына беріп тұр деп үзілді-кесілді айту қиын. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы бойынша түр-түсті білдіретін сөздердің қосылуымен жасалған топонимдерді қарастырғанымызда, *ақ* сөзінің қосылуымен он төрт, *қара* сөзімен он жеті, *көк* сөзімен төрт, *сары* сөзімен сегіз, *қоңыр* сөзімен алты, *қызыл* сөзімен бес, *ала* сөзімен екі, *шұбар* сөзімен екі түрлі атаудың кездескенін байқадық және бұл атаулардың мағыналарын этнолингвистикалық тұрғыдан карастырудың мәні зор деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. - А., 1992.
2. Кононов А.Н. О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии// Изв. Отд. общественных наук АН Тадж. ССР. 1954.
3. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. - А., 1976.
4. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. - А., 1979.
5. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. - А., 1985.
6. Қазақ ономастикасының мәселелері. - А., 1986.
7. Ахметжанова Ф., Әлімхан А. Қазақ шығысының жер-су атаулары. – Өскемен, 2000.

Исаева Ж. И.
Қ.А. Ясауи атынд. ХҚТУ
(Қазақстан, Түркістан қ.)

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ҚАЛЫПТАСҚАН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Әрбір ұлттың адамзат қоғамындағы тарихи-мәдени рөлін, өркениетке қосқан үлесін, рухани болмысы мен ментальдық құндылығын бағалағанда оның даналық қорында жинақталып, қалыптасқан мақалдары мен мәтелдерінің ауқымын ғана емес, дүниетанымдық ой-парасатының тұңғиық тереңдігін де, шарықтау шегінің биіктігі мен мазмұн-мәнінің кеңдігін де ескерген абзал. Осы тұрғыдан алып қарағанымызда қазақ мақал-мәтелдерінің өткен өмірі мен бүгінгі болмысты танып білудегі логикалық, философиялық, дүниетанымдық, тағылымдық, этнолингвистикалық, прагматикалық мәні зор.

Ұлт тарихындағы маңызды оқиғалар тілдің құжаттық, мәдени танымдық қызметінің негізінде фразеологиялық, паремиологиялық жүйеде, көне мәтіндерде тарихи есімдер арқылы таңбаланып, халық жадында сақталады. Ерекше ұлттық мазмұндық сипаттағы, мәдени ақпараттық мәні басым бұл атаулар тіл білімінде *прецеденттік* деп анықталып, тіл мен мәдениет сабақтастығында қарастырылады. Мысалы, *Ердің соңы – Есет, пірдің соңы – Бекет, Асан қайғыға салыну.*

Паремиялардың ғасырлар аттап, бізге жеткендерін анықтаудың бірден-бір жолы – олардың кезінде шығарған, дүниеге келтірген тарихи тұлғалардың есіміне, олар туралы дәйекті деректерге (аңыз-әңгіме, қолжазба, шежіре, зерттеулерге) сүйену болмақ.

Прецеденттік сипаттағы паремиялар халқымыздың ұшқыр ойы мен даналығынан туған бай ауыз әдебиеті мен шежіре тарихынан алынған фольклорлық мәтіндерде тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, наным-сенімге қарай бірнеше топқа бөлініп қарастырылады. Мысалы, мифтік бейнелер: *Әзірет әли, Дәуіт, Мұса, Сүлеймен, Қаңбақ шал, Қыдыр ата;*

Ел аузындағы есімдер: *Асан қайғы, Аяз би, Қорқыт, Қобыланды, Толағай;*

Қасиетті пірлер мен әулиелер: *Бибі Фатима, Қожа Ахмет Иассауи, Ұмай ана;*

Тарихта болған тұлғалар: *Абылай хан, Қасым хан, Есет батыр;*

Әдеби мәтіндердегі персонаждар: *Дайрабай, Мырқымбай* (Б. Майлин), *Судыр Ахмет* (Ә. Нұрпейісов);

Ойдан шығарылған аттар: *Алтай, Қамбар, Шығайбай, Тоңқылдақ* т.б.

Осы тектес тарихи тұлғалар арқылы жасалған халық паремиялары қанатты сөздер, бата сөздер, нақыл сөздер көптеп кездеседі. Мысалы,

Түгел сөздің түбі бір,
Түп атасы Майқы би.

Майқы би – ел билеген көсем, басынан сөз асырмаған шешен. Аңыз бойынша Орманбет би қайтыс болған соң қазақтарды үш жүзге бөлген осы Майқы екен. Жұрт оны «Қарқуардай Майқы» деп, таңның атысы, күннің батысы талмай шырылдайтын құсқа теңеген. «Майқы айтты» деген сөздің көпшілігі халық даналығына айналып кеткен.

Әрбір ұлттың адамзат қоғамындағы тарихи - мәдени рөлін, өркениетке қосқан үлесін рухани болмысы мен ментальдық құндылығын бағалағанда оның даналық қорында жинақталып, қалыптасқан мақалдары мен мәтелдерінің ауқымын ғана емес, дүниетанымдық ой-парасатының тұңғиық теңдігін де, шарықтау шегінің биіктігі мен мазмұн-мәнінің кеңдігін де ескерген абзал. Осы тұрғыдан алып қарағанымызда қазақ мақал-мәтелдерінің өткен өмірі мен бүгінгі болмысты танып білудегі философиялық, дүниетанымдық, эстетикалық, тағылымдық, логикалық, прагматикалық, этнолингвистикалық мәні өте зор.

Паремиялардың ғасырлар аттап, бізге жеткендерін анықтаудың бірден-бір жолы – олардың кезінде шығарған, дүниеге келтірген тарихи тұлғалардың есіміне, олар туралы дәйекті деректерге (аңыз-әңгіме, қолжазба, шежіре, зерттеулерге) сүйену болмақ.

Мәселен, *"Кайда барсаң – Қорқыттың көрі"* деген мақал бүкіл Орта Азия, Кавказ, Кіші Азия халықтары арасында есімі аңызға айналған абыз, өмір бойы өлімге қарсы күресіп өткен Қорқыт атаның осы бір ерекше әрекетіне байланысты қалыптасқандығы белгілі.

Сондай-ақ, ел арасында аңыз болып айтыла беретін Аяз би атына байланысты *"Аяз, әліңді біл, Құмырсқа жолыңды біл"* деген мақал қолданылады. Онда әркім өз әлін, өз жолын, өз шама-шарқын білсін, асып-таспасын деген ұғым бар. "Аяз би " ертегісі осы нақылмен былай аяқталады. ". Елі отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, Жаманды ақ киізге салып, хан көтереді. Жаман Ақша ханның еліндегі үйін көшіріп алады. Жаман таққа мінген соң, соғыспай, ақылмен бес хандықты өзіне қаратты дейді. Әр ханның адамдары өз елінен әділдік таппаса, бұған келіп, теңдік тауып кетіп жүріпті. Сол уақыттан бастап әділдігі үшін бес ханның елі Жаманға Аяз би деп ат қойып, сол аты өле-өлгенше қалды дейді. Аяз би әділ болды. Тура билік ететін еді. Нашарларға қарасты. Баяғы өзінің жыртық тымағы мен жаман тонын ордасының қақ мандайшасына шегелеп қойды. Кейде, хандықпен

көңілі ауытқып, тура жолдан таяйын десе, шегеге ілулі тымағы мен тонына қарап *"Ай, Аяз, баймын деп аспа, ханмын деп таспа! Аяз, әліңді біл, құмырсқа, жолыңды біл"* деп көңілін басушы еді дейді". Дәл осы мақалдың этнолингвистикалық мәнін академик Ә. Қайдар былай берсе: *"Аяз би әліңді, Құмырсқа жолыңды біл"*. 1.О баста: ел ішінде өзінің әділдігімен аты шыққан Аяз бидің айтқан сөзі ретінде кең тараған әңгімесінің сюжеті негізінде қалыптасқан бұл мақал: Билік басына көтеріліп , би болған Аяздың өзіне-өзі: "Аяз би, кеше кім болғаныңды, бұл билікке қалай жеткеніңді ұмытпа!" деп ескертуінен қалған сөз; 2. Ауыс. Әркім ең алдымен өзі кеше кім еді, бүгін кім болып отырғанын, билік, мансапқа қолы жеткенін, яғни өз өмір-болмысына сын көзбен қарап, өткенін естен шығармауын ескертіп тұр [1, 217 б].

Н. Төрекұлұлының «Даланың дара ділмарлары» еңбегінде осы мақалдың шығу төркінінің былай берілгенін көреміз: Аяз бидің Құмырска деген әрі биі, әрі батыр жан серігі болыпты. Қайда барса да екеуі жұбын жазбай жүреді. Ол екеуі Майқы бидің сілтеуімен қазылық құрып, көбінесе елмен ел арасында елшілік, бітімгершілікпен айналысады. Сондықтан да Майқы би Аяз би мен Құмырсқаға көбінесе арқа сүйеп, оларға сенеді екен. Ол екеуімен Майқы би халық тағдыры, ел жағдайы, шаруа қамы жөнінде жиі-жиі ақылдасып, ой-пікір алысып отырады. Кейде дәл жауап айта алмай, шалыс басқан оларға ескерту жасап, түзеп, бағыт береді екен. Бір жолы ол екеуі жарыса сөйлеп, Майқының алдын кес-кестей беріпті, сонда Майқы би оларға былай депті:

Билер бүгін Майқының алдын кесесің,
Ертең жұрттың төбесін тесесің
Майқының да айтатын кебі бар,
Айтуға аузының да ебі бар.
Хан сөзінің қашанда бәрі дұрыс,
Әзір сөзімде болмас бұрыс.
Ақылым алжыған жоқ,
Ондайды болжағам жоқ.
Орынсыз ауыз ашсаң,
Екі би басарсың шоқ.
Аяз би әліңді біл,
Құмырсқа жолыңды біл... [2, 16 б.].

Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би мақалының шығу тарихы XII ғасырда Шыңғыс хан тұсында өмір сүрген "киіз туырлықтының" атақты биі Майқы есімімен байланысты. Ол туралы халық арасында бірнеше аңыз бар. Соның бірі: Майқы би өлген соң сол төңіректің ұсақ билері төбе биліккс таласып, бірінен-бірі сөз асырмак болады. Бұрын Майқы айтып кеткен билік, шешімдерді олар өздерінше қолданып, "Біздің елдің биі былай деді", "Сіздің елдің биі солай деді" деп әркім өз биін дәріптейді. Сонда Майқының көзін көріп, сөзін тыңдаған бір қария: "Сендер несіне таласасыңдар? Бұл кешегі Майқы айтып кеткен сөз ғой. *Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би депті".*

Мысал ретінде алынып талданған қазақтың осы мақал-мәтелдердің шығуына ертедегі тарихи оқиғалардың себеп болғанын көреміз. Олардың шығу тарихын зерттей, аша отырып, біз сол тарихи дәуірдегі халықтың, елдің тарихынан, өмір-тіршілігінен мағлұмат аламыз, яғни тіл арқылы халық, ел тарихын түсінеміз, танимыз.

Сол сияқты *"Өлдің Мамай – қор болдың", "Жауды қашырған қарапайым халық – батыр атақ Барақта қалды", "Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басында шабасың ба?", "Қазығұрттың басында кеме қалған, қасиеті болмаса неге қалған?!"; "Керей, қайда барасың"; "Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы", "Барар жерің Балқан тау – ол да біздің барған тау"* және т.б. мақал-мәтелдердің баршасы қазақ халқының жалпы тарихына және нақтылы тарихи тұлғалардың жеке басына, іс-әрекетіне байланысты қалыптасып, қазақ халқының тарихи-әлеуметтік өмірінің кешегісінен құнды-құнды әрі қызықты мағлұматтар береді. Мәселен тілімізде жиі қолданылатын Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы деген мәтелдің шығу тарихын білмей, оның тура мағынасын түсіну қиынға соғады. Оны тек осы тіл фактілерін этнолингвистика тұрғысынан қарастырып зерттегенде ғана түсінуге болады. Бұл мәтелдің шығу тарихы туралы Қазақ Совет энциклопедиясында былай делінген: Қасым ханның қасқа жолы - қазақтың Қасым ханының атына байланысты шыққан. Халық Қасымның шариғатты алмай, ежелден қалыптасқан билер заңы – Жарғыны жаңадан көтергенін қатты ұнатып, оны *Қасым ханның қасқа жолы* деп атап кетті. *...Қасқа жолдың* зандары өзгерусіз XVII ғасырға жетіп, Есімнің кезінде Есім ханның ескі жолы деп аталады. Осы мүлік заңы, қылмыс заңы, әскери заң, егіншілік жоралары, жұртшылық заңы деп аталған бес заңға Тәуке ханның тұсында ойшы билер – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би тағы екі тарау қосып "Жеті Жарғы" (жеті хақиқат) деп атаған. Ол екі тарау: жесір дауы және құн дауы. Жарғының үзінділері халық аузында қысқа-қысқа мәтел сөздерде сақталған [3,135 б.]. Қазіргі тілімізде үлгілі-өнегелі, әділ, дұрыс шешім деген мағынада қолданылады.

«Абылайдың асында шаппағанда, атаңның басында шабасың ба?». 1. Абылай ханның ұлан-ғайыр тойға айналған асында қыл құйрық мінген қазақтың бірі қалмай түгел тыраңдағаны – ел жадында сақталған бір үзік тарихи оқиға; 2. Ауыс. «ел есінде қалған осы тәрізді елден озып, бәйге алмасаң да, қолдан келгенше тыраштанып қалу – исі қазаққа тән ата салты» дегенді аңғартады.

«Айдаболдың асында шаппағанда,
Атаңның басында шабасың ба». Осындай жөні, реті келіп тұрғанда айтпағанда, немесе бір істі тындырмағанда қай уақытта бітіресің дегенде қолданыла беретін халық нақылы. Айдабол ертеде Орта жүздегі

ел басы болған адам. Қазірде Көкшетау облысында Айдабол атымен өзен, көлдер аталады. Бұл нақыл «Айдабол», «Абылай», «Досан», тағы сондай әр елдің белгілі адамдарының есімдерімен айтыла береді. Мысалы, Ахмет: - Сақал керек болса саған берем. О несі-ай маған. Абылайдың асында шаппағанда, атаның басында шабасың ба деген екен біреу» (Қ. Мұқаметжанов, «Бөлтірік бөрік астында, 135 б.)

«Барар жерің Балқан тау, о да біздің көрген тау». 1. Бұл тарихи мақалды аңыз-әңгімелер әр түрлі түсіндіреді. Соның бірінде: бір кезде Бала Әмір мен Еділге ілескен ғұндар әулеті Еуропаның көп жерлеріне дейін барыпты. Тарихшы Геродоттың мағлұматтарында скифтер (сақтар) де Ұрымға дейін барғандығы, ұрымдықтарға логикалы (жүйелі) сөйлеуді үйрететіндігі айтылады. Ендігі бір аңызда: Шыңғысханның жаугершілік жорығынан дүрліге көшіп-босқан қазақтардың алды Қызылқұм, Қарақұм шөлдерінен өтіп, Түрікмен жеріндегі Балқан тауына (Набет-даг қаласына) дейін барып қайтыпты делінеді (Н. Төреқұлов). Тағы сондай аңызда. Сарыарқада да Балқан тауы болған (С. Қондыбаев) делінсе, Башқұрт жерінде де (Асылыкөл маңы, Даулекан ауданында да), Челябі обл., Дема өзені аңғарында да Балқан таулардың барлығы айтылады. Бұл таулар «байлық, жерұйық, космостың таза кеңістігі, жалпы ғалымның моделі» деген символдық, мифтік мәнге ие екендігі айтылады. 2. Ауыс. «Біздің де көзіміз көрмеген, аяғымыз баспаған жер жоқ бұл әлемде: сіздер көшіп бара жатқан Балқан тау да біз үшін жат емес» деген көшпелі халықтың, көне ата-бабаларымыздың үдере көшкен түркі елін көріп айтқан бір сөзі болса керек.

«Ердің соңы – Есет, пірдің соңы – Бекет». Қазақ қауымында батырлық дәуірі, пір тұту дәуірі шамамен XVIII ғасыр соңында пайда болған. Бұл мақал Қазақстанның батыс өңірінде өзінің батырлығымен аты аңызға айналған Есетті сол дәуір батырларының соңғылары деп, ал Бекетті сол Маңғыстау өңірінде XVII-XVIII ғғ. өмір сүрген аты аңызға айналған әулие, көріпкел, ұлағатты ұстаз, қолбасшы бахадұр, әділетті арашалаған казиғ, обал мен сауапты арашалаған пірәдар, сәулеткер шебер пірлердің соңғылары деп санаудан туындаған.

«Өлдің Мамай – қор болдың». 1. Орақ-Мамай екі батырдың өліміне байланысты айтылып қалған бір тәмсіл: тіршілікте қанша даңққа ие болып, атағы жер жарса да, өлгеннен соң көп адам әркімнің сөзіне ілігіп, бұрынғы беделінен алыстауы мүмкін; 2. Ауыс. Адам тірісінде, Мамай батыр тәрізді қанша мықты болса да, өлгеннен соң ол мықтылық ұмыт болады, оның атына көрінген сөз келтіріп қорлауы және мұндай жағдай кез келген адамның басында да болуы мүмкін демекші.

«Жауды қара қашырады, Батыр атақ Барақта қалады». 1. Тарихта болған Барақ батырға қатысты бұл сөз қалған келген қалың жауға қарсы тұрып, қатарын бұзып, кейін қашыратын қатардағы жауынгерлер болса да, «жауды жеңген» атақ кол басшы – Барақ батырдың атымен аталатынын шындық ретінде мойындатып тұр; 2. Ауыс. Тер төгіп, еңбек етіп, табысқа қолы жеткен қарапайым азаматтар болса да, оның жақсы атағына басшылар ие болады демекші.

«Абылай аспас сары бел». Ел ішінде *«Абылай аспас сары бел»* деген қанатты сөз бар. Оның мәнісі былай: «Аралбайдан туған Бәйтелі батыр төре тұқымынан адам өлтіріп, құнды болады. Абылай хан билерін жинап алып, құныкерге өлім жазасын бұйырғанын хабарлайды. Ханның сегіз биінің бірі – немере ағасы Байдалыға Бәйтелі жаутандап қарай берсе керек. Сонда Байдалы би: «Несіне қарайсың, лақ құрлы жоқсың ба, бауыздайын деп жатқанда ол да бақырады ғой», - дейді. Байдалының сөзінің астарын түсінген Абылай өлім жазасын кешіріп: «Жеті Жарғыдағы» құн төлеудің нарқы атам заманнан белгілі. Ал, қара бұқара төре тұқымын өлтірсе, бұдан былай екі кісінің құнын тартады. Сондықтан Бәйтеліге осы жаза қолдансын» деді. Байдалыдан басқа билер бас бас шұлғып мақұлдайды. Байдалы: «Тақсыр хан ием, есік алдында сіздің торы төбел тұлпарыңыз байлаулы тұр. Соның төбеліндегі түгі көп пе, жоқ тұлға денесіндегі түк көп пе?» - депті. Абылай: «Әрине, тұлға денесіндегі түк көп», - дейді. Байдалы би сөзін жалғап: «Олай болса төре тұқымы ат төбеліндей аз. Мен жаңа тетелес інім Жәнекене: «Бауыздайын деп жатқанда лақ та бақырады ғой, бақыр», - дедім. Ол бақырып аруақ шақырса ұранға шаппайтын ел болмайды. Ал, бірақ Тәйтелінің жалалы болған адамы күнінен туған түбі шикі. Сондықтан жарты құн төлейміз»,- деген екен. Сонда Абылай: «Сегіз биім, сегіз биімнің ішіндегі семіз биім», - деп Байдалының кесіміне тоқтапты. Сол даудан кейін Байдалы «Абылай аспас сары бел» атанып кеткен екен.

Шағын мақаламызда паремиологиялық қордағы әрбір тарихи тұлғаға қатысты қалыптасқан прецеденттік сипаттағы паремиялардың төркінін, этнолингвистикалық мәнін ашып көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Халық даналығы – Алматы: Тоғанай Т, 2004. -558 б.
2. Нысанбек Т. Даланың дара ділмәрлары. – Алматы, 2005, -553 б.
3. Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы, 1993. - 395 б.
4. Ескелді би. Жырлар, аңыздар, деректер мен шешендік сөздер. - Үштөбе, 1992.

Әділбекова Ж.Қ., Тасполатов Б.Т.,
М. Әуезов атындағы ОҚМУ,
(Шымкент, Қазақстан)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ КОНТРАСТ ТУҒЫЗУШЫ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАР

Жекелеген авторлардың шығармашылығын немесе ақиқат болмысты көркем бейнелеу тәсілі ретіндегі контрасты зерттейтін әдебиеттанушылық жұмыстарда айтарлықтай контрастық тілдік құралдары туралы мәселе қарастырылған. Бірақ, әдетте, зерттеушілердің басым көңіл аударатыны – антонимдердің негізінде құралған сөздер, сөз тіркестері, синтаксистік фигуралар. Ал контраст қағидасы болса, нақты қарама-қарсылықтарды көрсету үшін автор қолданатын жай тиімді тәсіл ғана емес. Ол бүкіл тілдік материалдың іріктелуінің және ұйымдастырылуының іргелі қағидаларының бірі ретінде көрінеді.

Көркем шығарма құрылымы автордың айтайын деген ойын жеткізудегі барлық тілдік амал-тәсілдердің ұйымдасқан біртұтас жиынтығын құрайды. Шендестіру тәсілі – осы тұрғыдан қарастырғанда ойды айқын, дәл, образды жеткізудің таптырмайтын түрі болып табылады.

«Антитеза (грекше antithesis – қарама-қарсылық) – бір-біріне кереғар құбылыстарды, мән-мағынасы әр тарап ұғымдарды, түр-түсі әр бөлек нәрселерді өзара бетпе-бет қою арқылы бұлардан мүлде басқа бір құбылыстық, ұғымның, нәрсенің суретін, сыр-сипатын, кескін-кейпін анықтау аңғарту, елестету» [1, 241б.].

Көркем шығармадағы грамматикалық түрленудің көркем образ жасаудағы эстетикалық құндылығын айқындау оңай емес. Оны орыс ғалымдары да жоққа шығармайды. «Дело в том, что, подавляющее большинство грамматических форм несет обязательный характер, т.е. оформление слов и словосочетаний подчиняется общеязыковым правилам, которые автор не может заменить по своему усмотрению» [2, 51б.].

Соған қарамастан көркем шығармадағы грамматикалық құрылымның көрінісі шығарма көркемдігінің бірлігінен тыс жатпайды. Олар шығарма тілін өзіндік стильдік көркемділігімен толықтыруда үлкен қызмет атқарады.

Кез келген мәтін тілдік жүйенің жанды көрінісі ретінде грамматикалық формалардың қарама-қайшылығын көріктеуші тәсілдер ретінде сөзсіз қамтиды, пайдаланады. Мақалада шендестіру тәсілінде эстетикалық қызмет атқарып тұрған ерекше грамматикалық формаларға тоқталмақпыз. Әрине, кез келген көркем мәтіндегі грамматикалық формалардың қарама-қарсы мағына туғызуы көркем тәсіл ретінде қаралмайтынын айта кетуіміз керек.

Зерттеу нәтижесінде біз *грамматикалық шендестіру* деген термин қолданамыз. Өйткені шендестіру (антитеза) көріктеуіш тәсіл ретінде әдебиет теориясы ұғымы ретінде қарастырылып келгенімен, зерттеу барысында бұл мәселенің тілдік тұрғыдан қарастырылуы бұл саладағы алғашқы тілдік терминдер жасауды қажет етеді.

Осындай грамматикалық шендестірудің кең таралған түрлеріне тоқталайық.

1) Грамматикалық мағыналардың абсолютті кереғар ұғым туғызатын түрі бірін-бірі жоққа шығаратын грамматикалық мағыналар деп айтуға болады. Мұндай жағдайда жоққа шығару (отрицание) әр түрлі сөз табына қатысты жасалады. Басқа тілдегі зерттеулерде де осындай құбылыстар кездесетіндігінің аталып өтуі бұл құбылыстың жалпы лингвистикаға тән екендігін көрсетеді.

Мысалы, Оспан әкесі ұрғанда *жыламаса* да, шешесі ұрған уақытта тіпті *жылауық* (М. Әуезов).

Аталған сөйлемде қарама-қарсы мағына туғызып тұрған екі сөз бір түбірлес болғанмен мәтінде олар екі сөз табына қатысты қолданылып отыр. Мысалы, жыламаса және жылауық сөздері түбірі жылау етістігіне қатысты екені белгілі. Бірақ көркемдік тәсіл ретінде ұжымдылығы ерекшелігімен көзге түсіп тұр. Себебі, жазушы: «Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылайды немесе, әбден жылайды» деп берсе де болар еді. Алайды, осы бір арадағы білінер, білінбес мысқыл аралас көрікті ой дәл осы бояуын етістік (жыламаса) және зат есім (жылауық) шендестірудің грамматикалық формасының тамаша үлгісі деуге болады.

Қадірлі ақын, құрметті қонағына Абай *қадалып қарап қапты*. Ақ-қарасы әлі де айқын, таза, ұзынша көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан асып үлкейіп қарайды. Бірақ, қазіргі сәтте кірпік қақпай қарағанмен, бұл көз – әнші жүзін көріп отырған *көз емес*. Ән мен өлең сөзді, өнерлінің өзін түгел қосып, бір бітім, бір тұтас тұлғадай қияли суретімен елестетіп, көріп отырған *көз*. (М. Әуезов).

Осы бір контексте әр түрлі сөз таптарынан жасалған сөздерден қарама-қарсы ұғым туғызу жазушының асқан шеберлігін танытады. Мысалы, жекелей алғанда *қарап қалу* мен *көз* сөздерінің семалық ұғымында ешбір қарама-қарсылық жоқ. Қарама-қарсылық қарау немесе қарамау, көрмеу ұғымында жатыр. Мәтінді басқаша құрып көрейік: «Қадірлі ақын, құрметті қонағына Абай қадалып *қарап қапты*. Ақ-қарасы әлі де айқын, таза, ұзынша көздері өзгеше боп телміре түсіп, шарасынан үлкейіп қарайды. Бірақ, қазіргі сәтте кірпік қақпай қарағанымен, бұл көз әнші жүзін *көріп отырған жоқ*. Ән мен өлең сөзді, өнерінің өзін түгел қосып, бір бітім, бір тұтас тұлғадай қияли суретімен *елестетіп көріп отыр*.

Мәтіндегі жалпы ойдың желісін осылай да жеткізуге болады. Алайда, мәтіндегі ерекше бір образдылықтан, көркемділіктен түк те қалған жоқ. Міне, М. Әуезов меңгерген шендестіру тәсілінің көзге көренбес қырсырларының терендігі осында жатыр.

2) Шендестіру тәсілінде жазушы сөз жоқ қарсылықты мәндегі шылауларды пайдаланбай тұра алмайды. Қарсылықты мағынаны білдіретін жалғаулықтар: бірақ, алайда, сөйтсе де, дегенмен, дей тұрғанмен, әйтпесе, солай болса да, сөйте тұра, соған қарамастан т.б. түрлерін атауға болады. Бұған бірнеше мысалдар келтіріп көрелік. Мысалы,

Көрінбей кетсең сені мен
Көруге тіпті құштармын.
Жаныма жақын келіп ең –
Келмеді *бірақ* тіс жарғым (Ф. Оңғарсынова).

Осы өлең жолдарындағы қарама қарсылық ұғымы тармақтарында алмасып келіп отыр. Яғни 1-ші және 3-ші тармақтағы қарама-қарсылық ешбір шылаусыз шендестіріліп отыр. Семалық мағына қарама-қарсылығы контекстен тыс байқалмайтын *көрінбеу* және *жақын келу* қатарласа келе астарлы қарама-қарсы ұғымда жұмсалады. Ал, 2-ші және 4-ші тармақтағы мағына қарама-қарсылығы «бірақ» жалғаулық шылауы арқылы айқындала түскен. Яғни *көруге құштарлық* пен жаныма келгенде үндемеу *«тіс жармау»* астарласа келе қызға ғана тән сезімнің арпалысуына бой жеңдірмейтін қыз жүрегінің биіктігін, асқақ паңдығын жеткізе түсіп тұр деуге болады.

Өлең жазам өзімше данышпансып,
Жандай менен басқаға намыс таңсық.
Жарамаймын *сөйтсем де* құлап жатқан
Саз балшықтан алуға таныстыаршып (Ф. Оңғарсынова).

Бұл өлең жолдарындағы шендестіру мағынасы алғашқы екі тармақ пен соңғы екі тармақтың арасынан тартыс тапқан. Яғни, ақынның өз бойына сыни көзбен қарап, жалпы ақындық пен адамдық арасынан ұғымдық қарама-қарсылық туғызуы әдемі жеткізілген. Ақын ретінде танымалмын, алайда адам ретінде мен кіммін? деген жан айғайы бір-бірімен арпалысуы осы жолдардағы сезім қайшылығын жеткізеді.

Қарсылықты жалғаулықтардың шендестірудегі қызметі қалайда ерекшеленіп көзге түседі. Оған көптеген мысалдыр келтіруге болады. Мысалы:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы
Сонда да, солардың бар таңдамасы (Абай).
Немесе: Өлсе, өнер табиғат, адам өлмес.
Ол *бірақ* қайтып келіп ойнап-күлмес (Абай).

Кәрі шеше төрт ұлына кезек жаутаңдап, біреуі жарылып кетпесе еді дегендей ірі әбігерлікте қолындағы бар етін асып, жылы-жұмсағын осыларға тосып, түнерген ашуды бір тарқатып жіберуге бәйек болып жүр, *бірақ*... кебежесі құрығырда еті құрығырдың етегі ашылып жатыр... *Әйтсе де* төртеуінің жарылып кетпеуіне, бадырайысып қалмауына кәрі шеше өзін едәуір дәнекер көреді. Бұл әбігерліктің түк дәнекерлігі болмаса да, кемпір байғұс, соған сенім артып, қылт еткенді босқа жібермей, аңдып отыр (Ғ.Мүсірепов).

Осы бір контексте қарама-қарсылық ұғымы бір-бірімен жалғаса келе бүтіндік сақтаған. Қарама қарсылық терең психологизммен беріледі. Яғни томырық, ашулы төрт ұлдың бір-бірімен мәлімеге келместей бет-бейнелері шегіне жеткізіле суреттеледі де, оған қарама-қарсы ананың осы перзенттері бір-бірімен ащыласпаса екен деген тілегі кейуана ананың осылардың қабағын ашсам екен деген ниеті психологиялық айқын қарама-қарсылық байқалады. Ананың осы ішкі тілегіне жетудің бір ғана жолы – балаларын бір тойғызу болып тұр. Онысы ет жеп, сорпа ішсе, қабақтары ашылар ма екен деген ой. Алайда кебежедегі ет аз. Міне, ананың ішкі арман тілегіне қарама-қарсы құбылыс *бірақ* шылауы арқылы жеткізіледі. Енді осы ойға қарама-қарсы *ананың* әлде де үміті бар екендігі жеткізіледі. Ол ішкі үміт *әйтсе де* шылауы арқылы жеткізіледі. Ол үміт – ананың өзін дәнекер сезінуі. Дегенмен бұл дәнекерліктің күші жоқ, тым әлсіз, *сонда да* ананың үміті үлкен, ананың сенімі мықты. Осы қарама қарсылық *да* шылауы арқылы жеткізіледі.

Қысқасы, осы контексте бірнеше қарама-қарсылық бар. Ол қайшылық бірінде айқын көрінсе, бірінде әлсіздеу. Жазушы оны түрлі тілдік тәсілдермен жеткізеді.

Ақын, жазушылар құрмалас сөйлемнің осындай қарсылықты шылаулар арқылы жасалатын түрлерін түрлі стильдік мақсатта құбылта қолданады. «Қарсы мағынаны білдіретін жалғаулықтардың тіліміздегі басқа жалғаулықтардан негізгі бір өзгешелігі – бұлардың басым көпшілігінің толық мағыналы сөздік қасиеттерінен әлі де болса айырыла қоймағандықтарында, контекске қарай кейде негізгі мағыналы сөз, сөйлем мүшесі қызметінде қолданылатындықтарында» [3, 176б.].

Алшақ жайласып, араласпай араз отыратын екі бай уәделесіп қойғандай. Майқұдық басына бүгін кешке жақын қатар келіп құлады. Бірінен-бірі іргесін айыра алмайтын дос ағайындарша, бір ғана бұлақтың басына иық тиесе қалып жатыр. *Бірақ*, екі қабақтың да түюлі екені бұл өңірге қашаннан мәлім, белгілі сыр болатын еді (Ғ. Мүсірепов).

Бұл контексте де алдымен бір-біріне өлердей өш екі байдың қылығы ерекше тереңдетіле суреттеледі. Тіпті, ірге айыра алмайтын дос ағайындар секілді дей келе жазушы оған қарама-қарсы ойды, яғни олардың ашу-араз қалпын ел әбден білетінін қарсы қояды да, оқырманға «енді не болар екен?» деген қызығушылық оятады.

Сабақтас құрмалас сөйлемдер арасындағы қарсылықты мағына да, де шылаулары арқылы беріледі. Яғни сабақтас құрмалас сөйлемнің алғашқы компонентіндегі айтылған ойға, оқиға мазмұнына екінші компонентіндегі ой қарама-қарсы қойылады. Мысалы: Көңіл қаншалық қиял құшып, *аласұрса да*, Абай амалсыз көнді. Кешкі астың алдында Абай Зере мен Ұлжанға Кәмшат жайын айтты. Естігеннің ешбірін қалдырмай айтты, қатты айтты. *Жыласа да, күйзелсе де*, шешелерін аяймын деп Кәмшат жайын бүркеу мүмкін емес (М. Әуезов).

Осы контексте көңіл қаншалық қиял құшып аласұруына Абайдың үнсіз көнуі, яғни Абайдың ішкі жан арпалысы *да* шылауы арқылы жеткізілсе әрі қарай қанша қатты күйзелуіне қарсы етіп шындықты жасырмай айту қажеттілігі, маңыздылығы да шылауы арқылы қарсы қойылады.

Көркем шығармада мол кездесетін шендестірудің бір түрі өткен шақта болған оқиғаны осы шақпен салыстыру. Бұл арада көбінесе үстеу сөздер көп кездесетіні байқалады. Оған бірнеше мысал келтіруге болады.

Бұрын, қазір сөздерінің қатысуымен «Жәмиләнің қазіргі жүзі бұрынғы Сыздық ойлап жүрген түске тіпті ұқсамайды. Бұрын Сыздық ақ деп ойлап жүрсе, көзірде шикіл-сары сияқты. Бетінің қызылы бұрын жұқалаң ұнасымды, ақшыл қызыл сияқты елі, көзірде тұтасқан, қаны шыққан ең ұнамсыз жалпақ қызылдай көрінеді. Денесі бұрын жіңішке, сұңғақ сияқтанса, көзірде жуан. жауырында, икемсіз, ешбір нәзіктік, белгісі жоқ, сүйкімсіз сияқтанады (Б. Майлин).

Жазушы кейіпкер көзқарасының күрт өзгерісін «бұрын», «көзір» деген екі мағыналық топты шендестіру арқылы жеткізеді.

1. *Бұрын* Маржанбикелер Айжанға шатынап маңынан жүргізбейтін еді, *енді* үйіне арнап шақырып, қымызын береді. Айжанмен жақын абысын-ажындай болып, шүйіркелесіп сөйледі.

2. *Бұрын* мұндай сөзді айтса, Айжан Бұзаубақтың аузын аштырар ма? … *Енді* болмайды. Бұзаубақ қызыл әскердің әкесі болса, Айжан – шешесі.

Болмыс пен ақындар арасындағы қарама-қайшылықтың тақырыбы, идеясы жағынан зар заманды көркемдік әдебиеті тұрғысынан романтизм әдебиеті дүниеге келді.

«Екі нәрсе қатар, яки, қарама-қарсы келгенде, арасындағы айырым көбірек көзге түседі. Биік пен аласа, ұзын мен қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надан қатар келгенде араларындағы айырмасын анық көреміз» [4, 172].

«Әсіресе, шендестіру әдісі заман қайшылығын зеректікпен ұққан, егегі қанды жасқа тола жырлаған зор заман ақындарында қолданылады. Мәселен, Дулат ақында:

Қайран қазақ қайтейін,
Мынау азған заманда,
Қарасы – антқор, ханы арам,
Батыры көксер бас аман.
Бәйбіше – тентек, бай – сараң,
Бозбаласы – бошалақ,
Қырсыға туды қыз балаң,
Нары жалқау, кер табан,
Құсы күйшіл, ат шабан,
Жырғалаң жоқ, жобалаң,
Ебі кеткен ел болды,
Енді қайда мен барам?... [5, 126]

Өлеңде аталған ағымның тағы бір белгісі аңғарылады. Ол романтикалық контраст, өзара керағар құбылыстарды суреттеу. Мағжанның суреттеуінде өткен күндердің жарқын беттерін еліте жырланады да, шығарма финалында оған бүгінгі күннің өзі риза емес суреті қарсы көрсетіледі. Мысалы:

Күшің кеткен баяулап,
Жүрсің атсыз жаяулар.
Немесе: Батқан екен ол күнің,
Жеткен екен бұл күнің.

Шендестіруде есімдіктердің көрінісі де өз қызметін атқарады. Әсіресе жіктеу есімдіктері мұндайда қарама-қарсы ұғымдар туғызады. Алайда, олардың қарама қарсылығы шартты түрде көрінеді де, негізгі қайшылық контексте жалғасын табады. Ал есімдіктер қосымша қызмет атқарады. Мысалы, М.Мақатаевтың «Күрсінбеші» өлеңінде шендестірудің осы аталған түрі кездеседі. «*Мен* түн болсам, *сен* таң болдың жаңа атқан,
Мені – қола, *сені* – шойын жаратқан.
Мен – ашу да, *сен* – ақылсың нәрі аққан,
Сен – Адамсың, *мен* аждаһа зәр аткан.

Ақын жіктеу есімдігінің «мен, сен» түрлерін пайдалана отырып, екі мағыналық топ құрады. «Мен» тобындағы негізгі семантикалық жағымсыз ұғымға құрылған «түн, қола. ашу, аждаһа» сөздеріне «сен» тобында жағымды «таң, шойын, ақыл, Адам» сөздері қарсы қойылу арқылы Ақын өзінің айтайын деген негізгі ой арқауын айқындай түседі.

Емес шылауының тіркесіп келуімен оппозиция мүшелерінің арасындағы кереғарлықты беруге болады. Мұндай кереғарлық стилистикада *акротеза* деп аталады. Мысалы: 1. – Шырағым, Абай бұны істемек болса, ол құпияның ісі емес, әшкеренің ісі ғой. Маған несіне кісі салып жінішкелеп сөйлесіп отыр? (М. Әуезов)

Бұл сөйлемде Абайдың жасырын ақылдасқысы келгенін мақұлдамаған әже, оны несіне құпиялайды деген ойды жеткізеді.

Кейде оппозицияның екі мүшесі де *емес* сөзімен тіркесіп келетін тұстар болады. Бұл тәсіл стилистикада *диатеза* деп аталады.

Мысалы: Өмірі ащы де емес, тәтті де емес,
алды әжімденсе қарттық емес.

Немесе: – Камиланы білетін шығарсыз, ауылнайыныз ғой, - деп Нұржан бет-аузын тыржита күлімсіреген болды. Бұл – күлу де емес, күлімсіреу де емес, сықақ, кекету сияқты бірдеме (Б. Майлин).

Көркем шығармада көбіне антоним сөздер «мен» шылауымен жалғаса келгенін бір ғана мағынаға бағынатын жағдайы болады. Мұндай құбылыс стилистикады *амфитеза* деп аталады. Мысалы: «Ал, өзге ала шапан киіп, ақ сәлде ораған өзбектің қайсысының *ишан* екенін, қайсысының *дихан* екенін айырып болар емес. Кімнің *сатушы*, кімнің *алушы* екенін ажырату қиын. Мұнда бәрі де сатылады: *байдың ары да – жарлының малы да...* (І. Есенберлин)

Контраст дүниені сипаттауда мағынасы қарсы сөздерді буыны мен ұйқасын бірдей етіп қиыстыра беру: ишан – дихан, алушы – сатушы; байдың ары – жарлының малы.

Шендестіру тәсілі құбылыстардың қарама-қайшылықты мәнін, өмірдің өзінің диалектикасын бүкіл тереңдігінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Сөз өнері. 2-том. -А., 1983.
2. Вертаева Л.В. Антитеза как принцип организации художественного текста: АКД к.ф.н. - Минск, 1984.
3. Қазақ тілінің грамматикасы. - Алматы, 1967.
4. Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. - Алматы, 1992.
5. Негимов С. Ақын жыраулар поэзиясы. Генезис, стилистика, поэтика. –Алматы: «Ғылым», 2001.

Бабатурк Л.С.,
БГУ им. К. Карасаева

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СЛОЖНЫХ ФОРМ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ *(ИМПЕРФЕКТ)*

В современном турецком литературном языке наряду с простыми формами прошедшего времени так же широко используются и сложные формы прошедшего времени, каждой из которой присущи определённые семантические особенности. Целью написания настоящей статьи является попытка подробнее описать группу прошедших времён, объединенных под общим названием "имперфект", а также раскрыть семантические особенности данной временной группы.

Сложные времена в современном турецком литературном языке подразделяются на три основные группы: сложные формы давнопрошедшего времени, сложные формы субъективной модальности и сложные формы условного наклонения. Последяя группа сложных форм образуется при помощи последовательного присоединения к глагольной основе, имеющей уже на тот момент в своём составе один из временных аффиксов, аффикса условного наклонения и личных аффиксов. Нами же будет рассмотрена первая группа времён, образуемая при помощи присоединения к глагольной основе, имеющей уже в своём составе один из временных аффиксов, аффикса очевидного прошедшего времени. Данная группа сложных времён именуется турецкими языковедами как "Hikaye", что в переводе означает "рассказ". Именно поэтому все сложные формы времен, образованные аффиксом очевидного прошедшего времени, имеют названия в виде словосочетаний, в составе которых в обязательном порядке присутствует этот термин. В современном турецком литературном языке в группу сложных времён имперфект входят: 1)"Şimdiki Zamanın Hikayesi" (имперфект настоящего времени); 2)"Geniş Zamanın Hikayesi" (имперфект настоящего-будущего времени); 3)"Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi" (имперфект очевидного прошедшего времени); 4)"Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikayesi" (имперфект неочевидного прошедшего времени); 5)"Gelecek Zamanın Hikayesi" (имперфект будущего времени). Также стоит отметить, что все аспекты и наклонения глагола, за исключением повелительного наклонения, могут образовывать сложные по своему строению формы, в состав которых входит аффикс очевидного прошедшего времени. Например: "Şart Kipi Hikayesi" (имперфект условного наклонения)

Сложные временные формы прошедшего времени в изъявительном наклонении представляют собой соединение двух глагольных форм: глагольная основа с одним временным аффиксом и форма очевидного прошедшего времени, основой которой является глагол "i-mek" (быть), который в свою очередь в самостоятельном значении не употребляется, а является лишь глагольной основой для присоединения второго вре-

менного аффикса. С течением времени формы очевидного прошедшего времени от глагола "i-mek" (быть) утратили своё лексическое значение и приобрели значение грамматическое, формообразующее. Но несмотря на это в современном турецком литературном языке можно встретить обе формы очевидного прошедшего времени от глагола "i-mek", как в виде самостоятельного слова, состоящего из совокупности глагольной основы, аффикса очевидного прошедшего времени и личных аффиксов, так и в виде аффикса. И те и другие формы очевидного прошедшего времени служат для спряжения имён и глаголов, именно поэтому их называют "аффиксы сказуемости очевидного прошедшего времени". Следует отметить и то, что все сложные временные формы имперфекта в современном турецком литературном языке могут быть образованны как аффиксально, так и посредством семантической связи между двух глагольных основ, последней из которых является глагол "i-mek" (быть).

Данная группа временых форм имперфекта, хоть и не в полном составе, зачастую встречается в самых древних тюркских памятниках. Однако аффиксальной формы данного времени не наблюдается, а глагольная основа "i-mek" используется в своей изначальной фонетической окраске, т.е. "er-mek" (bol-mış er-ti, kör-ür er-ti)

Одно из времён группы имперфект именуется А.Н. Кононовым как "определённый имперфект" ; та же временная форма именуется турецкими языковедами как **"Şimdiki Zamanın Hikayesi"** (имперфект настоящего времени), так как в составе имеет два временных аффикса: аффикс настоящего времени и аффикс очевидного прошедшего времени. Следует заметить, что глагольная основа с аффиксом настоящего времени может отражать любой из аспектов глагола. Так как форма имперфекта настоящего времени может образовываться как аффиксально, так и посредством формы очевидного прошедшего времени на основе глагола "быть", образование сложной временной формы можно выразить в следующей схеме:

Гл.осн.+ аф. наст.вр.+ аф. оч.пр. вр+лич. аф.
Гл..осн.+ аф. наст.вр. гл.осн."i-"+аф. оч.пр. вр+лич.аф.

1 ё. åä ÷. yat-ı-**yor-du-m**	yat-ı-**yor i-di-m**
2 ё. åä. ÷ yat-ı-**yor-du-n**	yat-ı-**yor i-di-n**
3 ё. åä. ÷. yat-ı-**yor-du**	yat-ı-**yor i-di**
1 ё. íí. ÷. yat-ı-**yor-du-k**	yat-ı-**yor i-di-k**
2 ё. íí. ÷. yat-ı-**yor-du-nuz**	yat-ı-**yor i-di-niz**
3 ё. íí. ÷. yat-ı-**yor-lar-dı**	yat-ı-**yor-lar i-di**

В следствии того, что аффикс настоящего времени не имеет алломорфов, при аффиксально образованной форме имперфекта настоящего времени аффиксом очевидного прошедшего времени будет аффикс с губным твёрдым гласным (-du); а при образовании посредством формы очевидного прошедшего времени от глагола "i-mek" - аффикс с негубным узким передним гласным (-di). Также стоит отметить, что в третьем множественном лице личный аффикс мн.числа присоединяется к первому временному аффиксу, а не ко второму, как во всех остальных случаях.

Как уже известно вопросительная частица в современном турецком литературном языке пишется отдельно. Поэтому вопросительные формы сложных времен отличаются структурой своего построения. В следствии того, что сложные временные формы имеют в своём составе два временных аффикса, первый (сновной, как считают турецкие языковеды) присоединяется к глагольной основе, а второй в свою очередь совместно с личными аффиксами присоединяется непосредственно к вопросительной частице. Исходя из вышесказанного, построение вопросительной формы имперфекта настоящего времени можно отобразить в следующей схеме:

Гл.осн.+аф.наст. вр. Вопр.част.+у +аф.оч.пр.вр.+лич.аф.

1 л. ед. ч. al-ı-**yor mu-y-du-m?**	1 л. мн. ч. al-ı-**yor mu-y-du-k?**
2 л. ед. ч. al-ı-**yor mu-y-du-n?**	2 л. мн. ч. al-ı-**yor mu-y-du-nuz?**
3 л. ед. ч. al-ı-**yor mu-y-du?**	3 л. мн. ч. al-ı-**yor-lar mı-y-dı?**

Данный вид времени обозначает незаконченное действие, имевшее место в определённый момент в прошлом, соответствуя русскому прошедшему времени несовершенного вида, осложнённому указанием на определённый момент в прошлом.

…ince bir yağmur **yağıyordu.** /**...шёл** мелкий дождь.

Ali gözlerime **bakıyor,** fakat bir şey soramıyordu. / Али **смотрел** мне в глаза, но **не мог** ничего спросить.

Наряду с вышеуказанной формой имперфекта настоящего времени в современном литературном турецком языке используется иная форма данного прошедшего времени, которая своим значением ничем не отличающаяся от формы "-yordu" форма имперфекта настоящего времени на **"-maktaydı"**, образуемой при помощи последовательного присоединения к глагольной основе аффикса инфинитива, аффикса местного падежа, аффикса очевидного прошедшего времени и личных аффиксов. Данная форма имперфекта настоящего времени малоупотребительна и используется в основном писателями в художественной и научной литературе чаще в форме третьего лица единственного числа. А. Н. Кононов выделяет данную группу времени отдельно от других и именует её как "прошедшее-длительное время". Мы же придерживаемся мнения турецких языковедов, не видевших смысл в выделении данной временной группы, как отдельной от других, так как она ничем не отличается от имперфекта настоящего времени, разве что своим строением. Форма настоящего времени на "-makta" не употребляется в разговорной речи, а используется лишь при написании научной литературы и не выделяется турецкими языковедами как отдельное время. Тем самым предположения А. Н. Кононова о том, что данное время обозначает длительное - настоящее время можно считать ошибочным, так как между "yazıyorum" è "yazmaktayım" с семантической точки зрения нет никакой разницы.

Вторая по счёту сложная временная форма, входящая в группу времён имперфекта, именуется А.Н. Кононовым как "неопределённый имперфект", а турецкими языковедами как **"Geniş Zamanın Hikayesi"**, что в переводе означает "имперфект настоящего-будущего времени" (по А.Н. Кононову). Данная временная форма образуется по тому же принципу последовательного присоединения к глагольной основе двух временных и личных аффиксов, последним из которых является аффикс очевидного прошедшего времени. Формирование данной сложной временной формы можно отобразить в следующей схеме:

Гл.осн.+аф.буд-наст.вр.+аф.оч.пр.вр+лич.аф.

1 л. ед. ч. **yaz-ar-dı-m**	1 л. мн. ч. **yaz-ar-dı-k**
2 л. ед. ч. **yaz-ar-dı-n**	2 л. мн. ч. **yaz-ar-dı-nız**
3 л. ед. ч. **yaz-ar-dı**	3 л. мн. ч. **yaz-ar-lar-dı**

Отрицательная и вопросительная формы данного времени образуется по принципу образования таких же форм как имперфекта настоящего времени, так и других времён, имеющих сложную структуру построения и могут быть отображены в следующих схемах:

Отрицательная форма:

Гл.осн.+отриц.аф.буд-наст.вр.+аф.оч.пр.вр+лич.аф.

1 л. ед. ч. **yaz-maz-dı-m**	1 л. мн. ч. **yaz-maz-dı-k**
2 л. ед. ч. **yaz-maz-dı-n**	2 л. мн. ч. **yaz-maz-dı-nız**
3 л. ед. ч. **yaz-maz-dı**	3 л. мн. ч. **yaz-maz-lar-dı**

Вопросительная форма:

Гл.осн.+аф. буд-наст.вр. Вопр.част.+у+аф.оч.пр.вр.+лич.аф.

1 л. ед. ч. **yaz-ar mı-y-dı-m?**	1 л. мн. ч. **yaz-ar mı-y-dı-k?**
2 л. ед. ч. **yaz-ar mı-y-dı-n?**	2 л. мн. ч. **yaz-ar mı-y-dı-nız?**
3 л. ед. ч. **yaz-ar mı-y-dı?**	3 л. мн. ч. **yaz-ar-lar mı-y-dı?**

Данный вид времени обозначает незаконченное обычное, регулярно повторявшееся в прошлом действие. Также оно употребляется для обозначения действия, которое говорящий считает предполагаемым, возможным или желаемым (ср. с русским сослагательным наклонением).

Benim yerimde olsaydınız, ne **yapardınız?** / Что **бы вы сделали** будь вы на моём месте?

Из вышеуказанного примера видно, что в предложении на турецком языке глагол в виде имперфекта настоящего-будущего времени является частью одного из предложений, входящих в состав сложного. Данное употребление широко распространено, а при переводе таких сложных предложений данный вид времени будет соответствовать сослагательному наклонению в русском языке.

Данная группа сложного прошедшего времени широко используется как в разговорной речи, так и в художественной и научной литературе. В результате того, что данное время обозначает действие, часто повторяющееся в прошлом, оно может обозначать какую-либо привычку, которая на момент говорения утрачена. Например:

Gençken çok sigara **içerdim.**

В молодости я много **курил.** "курил в прошлом, сейчас не курит, либо курит намного меньше".

В простом предложении сказуемое, выраженное данной временной формой, переводится на русский язык в виде глагола несовершенного вида.

Третья сложная временная форма рассматриваемой нами группы времён именуется А.Н. Кононовым как "будущее-прошедшее время", а турецкими языковедами как **"Gelecek Zamanın Hikayesi"**, что в переводе означает "имперфект будущего времени". Как видно из названия, данная временная форма включает в себя два временных аффикса: аффикс будущего времени и аффикс очевидного прошедшего времени. Схема последовательного присоединения выглядит следующим образом:

Гл.осн.+аф.буд.вр.+аф.оч.пр.вр+лич.аф.

1 л. ед. ч. **otur-acak-tı-m**	1 л. мн. ч. **otur-acak-tı-k**
2 л. ед. ч. **otur-acak-tı-n**	2 л. мн. ч. **otur-acak-tı-nız**
3 л. ед. ч. **otur-acak-tı**	3 л. мн. ч. **otur-acak-lar-dı**

Семантика данного времени сложна, так как данное время может обозначать: 1) действие, которое говорящий намеривался совершить в ближайшем будущем, но не смог осуществить его (неосуществлённое намерение в прошлом); 2) действие, которое говорящий считает предполагаемым, возможным или желаемым; это время соответствует в данном случае русскому прошедшему времени в сочетании с частицей "бы" (сослагательное или предположительное наклонение); 3) действие, которое говорящий должен был совершить, но не смог (в этом случае семантика данного времени приближена к семантике прошедшего времени долженствовательного наклонения "yazacaktım/ yazmalıydım").

Ещё одна сложная по строению временная форма, относящаяся к группе времён имперфект, именуется А.Н. Кононовым как "давнопрошедшее время", а турецкими языковедами как **"Görülen Geçmiş Zamanın Hikayesi"** (имперфект очевидного прошедшего времени). Образуется данная сложная временная форма глагола посредством последовательного присоединения к глагольной основе сразу двух аффиксов очевидного прошедшего времени, последний из которых является аффиксом сказуемости. Следовательно, схему образования имперфекта очевидного прошедшего времени можно отобразить в следующей формуле:

Гл.осн.+аф.оч.пр.вр.+у+аф.оч.пр.вр+лич.аф.

1 л. ед. ч. **oku-du-y-du-m**	1 л. мн. ч. **oku-du-y-du-k**
2 л. ед. ч. **oku-du-y-du-n**	2 л. мн. ч. **oku-du-y-du-nuz**
3 л. ед. ч. **oku-du-y-du**	3 л. мн. ч. **oku-du-y-du-lar**

Это время обозначает действие, совершившееся в давнем прошлом.

Последней группой времён из группы имперфекта в современном литературном турецком языке является "имперфект неочевидного прошедшего времени", именуемый А. Кононовым как "давнопрошедшее время", а турецкими языковедами как **"Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikayesi"**. Данная сложная временная форма широко используется как в разговорной речи, так и в научной литературе и имеет в своём составе два различных между собой, главным образом, с семантической точки зрения, аффикса прошедшего времени. Первый аффикс, присоединённый к глагольной основе- аффикс неочевидного прошедшего времени, а второй- аффикс очевидного прошедшего времени. Схема последовательного присоединения такова:

Гл. осн.+ аф. неоч. пр. вр.+ аф. оч. пр. вр. +лич. аф.

1 л. ед. ч. **oku-muş-tu-m**	1 л. мн. ч. **oku-muş-tu-k**
2 л. ед. ч. **oku-muş-tu-n**	2 л. мн. ч. **oku-muş-tu-nuz**
3 л. ед. ч. **oku-muş-tu**	3 л. мн. ч. **oku-muş-lar-d?**

Отрицательная и вопросительные формы данного времени образуются по тому же принципу последовательного присоединения, что и выщеуказанные временные формы.

А. Н. Кононов выделяет следущие два значения данного времени:

1. Обозначает давнопрошедшее действие, которое рельефно выявляется на фоне двух прошедших времен; первое из них, т.е. более раннее, выражается формами этого времени.

Şaduman çantasından sigara paketini **çıkarmıştı,** bir sigara aldı…

Шадуман **вынула** из своей сумочки пачку папирос (и) взяла (одну) папиросу...

2.Обозначает давнопрошедшее действие, совершившееся самостоятельно, без указания на второе прошедшее; это время следовало бы назвать давнопрошедшим субъективным, так как отнесение действия к давнопрошедшему времени обусловливается субъективными воззрениями говорящего.

Annem **ölmüştü**…/ Моя мать (давно) **умерла**...

Geçen gün bir gazetede **okumuştum**…/ На днях я **(про) читал** в одной газете...

В первую очередь нужно отдать должное А. Н. Кононову за то, что он один из первых, кто попытался раскрыть семантику времен в современном турецком литературном языке. Не являясь носителем языка, он описал значения времён так, как он их понимал. Именно поэтому его изъяснения не всегда являются верными. Но не смотря на это следует отметить тот факт, что до сих пор в Турции нет научной литературы, за исключением нескольких статей, в которой можно было бы найти сведения о семантических особенностях времён.

Мы же в свою очередь склоняемся к мнению о том, что семантика данного времени сложна потому, что в состав словоформы входят различные, главным образом, по своей семантике, два аффикса прошедшего времени. Именно поэтому сложно разобраться, почему использована именно эта форма прошедшего времени, так как в русском языке нет такого многообразия форм прошедшего времени. В данной временной группе на первый план выходит семантика неочевидного прошедшего времени, так как говорящий не помнит или не являлся свидетелем происходящего (Шадуман (оказывается) вынула из своей сумочки пачку папирос/ Говорящий не видел как она вынимала, но он видел результат действия, т.е. папиросы в руке. А так как он являлся свидетелем результата совершившегося действия, при повествовании используется второй аффикс очевидного времени). В других приведённых А. Н. Кононовым примерах можно проследить похожую семантику сказуемых, выраженных формой прошедшего времени данной группы. (Мама (давно) умерла/ Говорящий не был свидетелем произошедшего действия (наслышан о произошедшем), но является свидетелем результата (матери нет в живых на данный момент). На днях прочитал в одной газете/ Говорящий точно не помнит в какой газете и когда прочитал.)

В итоге можно с уверенностью сказать, что в группу сложных времён прошедшего времени, собранных под общем названием "имперфект", входят пять сложных времён, образуемых посредством присоединения к глагольной основе, которая в своём составе уже наличествует один из временных аффиксов, аффикса очевидного прошедшего времени. Также с уверенностью можно отметить и тот факт, что все сложные временные формы данной группы используются для передачи действия, имевшего место в прошлом. Употребление двух временных аффиксов, зачастую совершенно различных по семантике, одновременно не изменяет семантику глагольной основы, употреблённой в прошедшем времени, а лишь дополняет её.

Литература

1. Кононов А.Н., Грамматика современного турецкого литературного языка, -М., 1956.

2. Дербишева З.К., Сагынбаева Б., Трактовка грамматических проблем в турецкой лингвистике, // Изданий Гуманитарных Наук (КТУМ) № 11, -Б., 2004.

3. Muharrem Ergin, Üniversiteler için Türk Dili, -Ñйŕёаоё, 2001.

4. Türk Lehçeleri Grameri, -Анкара, 2007.

5. Ahmet B. Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi, -Àíêàðà, 2005.

6. Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri, -Анкара, 2003.

7. Nurettin Koç, Yeni Dilbilgisi, -Стамбул, 1996.

Хай Шуин Марьям, Китай

ИЗВЕСТНЫЙ КИТАЙСКИЙ ТЮРКОЛОГ-ПРОФЕССОР ХУ ЧЖЭНЬХУА

Моему учителю и научному руководителю посвящается

Данная статья посвящена 60-летию научной и преподавательской деятельности профессора Ху Чжэньхуа в Центральном Университете Национальностей Китая.

Профессор Ху Чжэньхуа (род. 9.01.1931г.) - известный китайский тюрколог, основоположник китайской кыргызологии, первый китайский дунгановед Центральной Азии, научный руководитель докторантуры Института языков и литературы национальных меньшинств Центрального Университета Национальностей (ЦУН), специалист, пользующийся правительственной особой субсидией КНР, специальный научный сотрудник Института евразийского социального развития Центра развития при Госсовете КНР, лауреат ордена "Манас" (третьей степени) Кыргызстана, почётный академик НАН Кыргызстана. Профессор Ху Чжэньхуа по национальности хуэй (дунган), его мусульманское имя Мухаммед. В 2001-ом году как член Китайской делегации паломников по приглашению короля Саудовской Аравии посетил Мекку (Хаджи).

Как основоположник китайской кыргызологии, профессор Ху Чжэньхуа с 50-ых годов изучал тюркские и русский языки под руководством известных советских специалистов С.П.Сердюченко и Э.Р.Тенишева и внёс вклад в развитие лингвистики, теории перевода, тюркологии, изучение древней тюркской письменности и турецкого языка, изучал халхаский монгольский язык под руководством А. Тудаевой; владеет русским, турецким, кыргызским, уйгурским и другими языками. С 1953 года по настоящее время он занимается обучением и исследованиями в области тюркологии, Центральной Азии и исламской культуры. Одно из главных направлений его работы - обучение и исследование языка и культуры кыргызского народа в Китае и в Кыргызстане. Он опубликовал более 300 научных работ в соавторстве в Китае и за рубежом.

1. Научная работа

Полевая экспедиция является важным методом научно-исследовательской работы в области лингвистики. В ноябре 1953 года, после окончания университета Ху Чжэньхуа был направлен в Синьцзян. С ноября 1953 года по октябрь 1954 года в течение года он проводил этнографическую экспедицию в киргизском районе. Во время экспедиции профессор Ху Чжэньхуа оказался в приграничных районах Синьцзяна, в местах проживания кыргызских скотоводов-кочевников, объездил в течение года их земли на лошадях или верблюдах (иного транспорта тогда не было), побывал в Тяньшане и на Памире, учился у скотоводов-кочевников кыргызскому языку, изучал их обычаи, традиции и культуру и впервые познакомился с героическим эпосом "Манас" и "манасчи". Исполнение талантливого сказателя Джусуп Мамай произвело на него незабываемое впечатление и с тех пор он полюбил этот гостеприимный, прямой, открытый и щедрый народ, их нравы и уклад быта, их трудолюбие и богатый фольклор, который, разумеется, тогда еще не был зафиксирован письменно.

Благодаря тому что профессор Ху Чжэньхуа неоднократно проводил полевые экспедиции, в 90-е годы прошлого века под его руководством был составлен учебник кыргызского языка и снят видеофильм о жизни и культуре китайских кыргызов. Этот видеофильм до сих пор хранится в ЦУН и считается богатым, драгоценным и этнографическим материалом о китайских кыргызах, его называют живым учебником о жизни современных китайских кыргызов.

Параллельно профессор Ху Чжэньхуа изучал китайские исторические источники и сегодня с полным основанием гордится тем, что доказал: китайцы не имеют никакого отношения к истреблению кыргызов в средние века. В этом повинны не китайцы, а кочевые племена средневековья кидани (кара-кидане). Их государство - Западное Ляо (Си-Ляо) - прекратило свое существование в 1218г. В "Ляо ши", китайских исторических записях об империи Ляо, профессор Ху обнаружил сведения о том, что китайцам было известно еще в III в. до н.э.! Кроме того, он помог китайским и кыргызским историкам доказать 2200-летнюю историю Кыргызстана, опираясь на богатые китайские исторические документы "Историческая летопись" Сы-Ма-Цяня. Профессор Ху Чжэньхуа установил происхождение кыргызов и разъяснил, что их историческое название "Ге Кунь" упомянуто в данном китайском источнике. Таким образом, используя исторические документы, профессор Ху Чжэньхуа доказал, что первое письменное упоминание о кыргызах относится к 201 году до нашей эры.

После того как началась проводиться политика реформ и открытости Китая, с 1980 по 2009 гг. профессор Ху Чжэньхуа неоднократно проводил полевые экспедиции в уезде Фуюй в Хэйлунцзяне, где собирал первичные данные для научной работы. Статьи о китайских кыргызах в этом уезде, написанные профессором Ху Чжэньхуа, вызвали широкий отклик в кругу лингвистов. Многочисленные полевые экспедиции не только дали ему возможноть сделать научные выводы, но и позволили издать диск "Сериал о национальных языках в провинции Хэйлунцзян - кыргызский язык", внёсший исключительный вклад в сохранение и развитие кыргызского языка. Всё это показывает, что профессор Ху Чжэньхуа уделяет внимание связям языка с культурой, теории с практикой.

Сопоставление является важным методом изучения в области лингвистики, которое требует от учёных глубоких и широких познаний. Как полиглот, профессор Ху Чжэньхуа хорошо знает древнекитайский, русский, кыргызский, турецкий, уйгурский и другие языки, он сопоставляет китайскую культуру с культурой стран Центральной Азии. Занимаясь работой над созданием письменности китайских кыргызов, он сопоставил китайский кыргызкий язык с кыргызским язы-

ком Кыргызстана, при этом учитывал особенности страноведения и настоял на том, чтобы письменность китайских кыргызов была построена на основе арабского языка. Практика показала, что он с китайскими учёными принял правильное решение.

Как дунгановед, профессор Ху Чжэньхуа впервые сопоставил китайскую исламскую культуру с исламской культурой Центральной Азии. Он глубоко проанализировал происхождение китайской национальности хуэй и причину использования китайского языка китайскими хуэйцзу. Его метод научной работы до сих пор оказывает большое влияние на его учеников. Согласно исследованиям профессора Ху, предки китайских хуэйцзу - персы и арабы, переселившиеся на юг Китая при династии Тан (в VII веке). В XIII веке Чингиз-хан стал продвигаться на Запад, в результате чего тюркоязычные и ираноязычные народы пришли из Средней Азии в Китай, постепенно смешались с уйгурским, монгольским и ханьским народами. В начале династии Юань и в конце династии Мин сформировалась новая национальная общность - национальность хуэй.

Под редакцией профессора Ху Чжэньхуа вышел "Словарь представителей современной литературы и искусства национальности хуэй" и другие научные труды по этой теме. Монография "Китайская национальность хуэй" была опубликована в 1993 году. В неё включены обзор истории и современного положения всех провинций, автономных районов, городов проживания представителей национальности хуэй в Китае, а также в Гонконге, Макао (Аомынь) и на Тайване (исследование положения хуэй в специальных районах Китая ранее никем не проводилось). Поэтому данная монография имеет большое значение в исследовании местной истории национальности хуэй Китая. За большие успехи книга "Китайская национальность хуэй" была награждена второй премией Государственного национального комитета и Министерства культуры КНР.

2. "Народный посол" в международном обмене

Благодаря тому что профессор Ху Чжэньхуа обладает высоким политическим сознанием, широким кругозором, он часто знакомит иностранных учёных с китайской национальной политикой, пользуясь всяким случаем на международных конференциях. Язык - орудие общения. Язык - орудие сплочения народов мира. Он неоднократно бывал за границей с целью чтения лекций и с целью научного обмена, в том числе 19 раз выезжал в страны Центральной Азии, 15 раз в Японию, 7 раз в Турцию, посещал Россию, Болгарию, Индонезию, Малайзию, Сингапур, Тайланд, Францию, другие страны и регионы, организовал в Пекине первую Международную конференцию по дунгановедению.

Когда профессор Ху Чжэньхуа читает лекции за границей, он всегда находит возможность познакомить иностранных учёных и госслужащих с китайской национальной и религиозной политикой, народы других стран - с китайской культурой разных национальностей. Он также помогает китайским городам, университетам, учреждениям и районам нацменьшинств установить дружественные отношения с зарубежными партнёрами, построить мосты дружбы. При его помощи были успешно подписаны следушие контракты: Нинся-Хуэйский автономный район Китая - провинция Шимане (Япония), г. Нинся-Шицзуйшан - г. Хамада (Япония), Китайский Нинсяский университет - университет провинции Шимане (Япония), ЦУН (КНР)- Российский Хакасский университет, ЦУН - Бишкекский Гуманитарный Университет Кыргызстана, город Иньчуань (КНР) - город Бишкек и т. д. Кроме того, Ху Чжэньхуа неоднократно помогал разным китайским учреждениям приглашать зарубежных учёных в Китай для культурного обмена, рекомендовал китайских специалистов для поездок за границу на международные конференции.

Профессор Ху Чжэньхуа пользуется уважением и любовью китайских и зарубежных представителей разных кругов. Недаром глубокоуважаемого профессора Ху Чжэньхуа называют "Народным послом" в международом обмене и сотрудничестве. Он достоин уважения и доверия в Китае и за рубежом.

По случаю 60-летия образования Центрального Университета Национальностей (ЦУН) и 80-летия со дня рождения профессора Ху Чжэньхуа в июне 2011 г. в Пекине состоялся форум по изучению национальных языков и культур Центральной Азии. На церемонии открытия форума Чрезвычайный и Полномочный Посол Кыргызстана в КНР Кулубаев Жээнбек Молдоканович зачитал поздравительное письмо президента Кыргызстана Розы Отунбаевой в адрес известного китайского профессора Ху Чжэньхуа и передал ему подарки от президента. В поздравительном письме сказано: "Примите мои самые искренние и сердечные поздравления по случаю Вашего 80-летнего юбилея. В Кыргызстане Вас знают как истинного друга кыргызского народа. Ваш вклад в развитие и расширение гуманитарных контактов между нашими народами был по достоинству оценен научным сообществом и руководством Кыргызстана. Пользуясь этой благоприятной возможностью, от всей души желаю Вам крепкого здоровья, счастья и неиссякаемой творческой энергии". Генеральный секретарь ШОС Муратбек Иманалиев от имени Секретариата Шанхайской Организации Сотрудничества поздравил с 60-летием образования ЦУН и 80-летним юбилеем Ху Чжэньхуа. Советник департамента Европы и Азии МИД КНР Су Фанцю в своем поздравлении отметил, что углубление изучения национальных языков и культур Центральной Азии способствует развитию дружеских соседских отношений и улучшению взаимопонимания между народами Китая и стран Центральной Азии.

3. Подготовка кадров и её новая модель

С 1993 по 2013 годы, за 20 лет, профессор Ху Чжэньхуа подготовил 11 китайских докторантов и аспирантов высшего уровня. Исследования проводятся по трём напрвлениям: языки и культура китайских национальных меньшинств, дунганский язык и культура в Центральной Азии, национальные языки и культура Центральной Азии. Под его руководством многие аспиранты и докторанты совершенствовали владение иностранными языками. Бывшие студенты, аспиранты, докторанты в настоящее время добились больших успехов в работе и сами стали научными руководителями аспирантов, докторантов в других университетах. Некоторые занимают руководящие должности, другие работают в области образования, дипломатии, журналистики и печати.

Как известный тюрколог и специалист по вопросам Центральной Азии, профессор Ху Чжэньхуа хорошо понимает важность культурных связей Китая с другими странами в международном обмене. Он час-

то говорит: "Теперь мы живём в веке международного обмена, каждый учёный должен понимать его значение, познакомить иностранцев с китайской национальной политикой и создать правильный имидж китайцев". С расширением сотрудничества со странами Центральной Азии, в соответствии с новой обстановкой, в 2007 году он ввёл для своих докторантов новый предмет и прочитал цикл лекций "Внешняя политика и дипломатический этикет". Кроме того, он помогал им неоднократно бесплатно принимать участие в международных конференциях.

Профессор Ху обладает широким кругозором и политической дальновидностью. После распада СССР, когда получили независимость пять стран Центральной Азии, профессор Ху Чжэньхуа предвидел, что в новой международной обстановке Центральный Университет Национальностей должен взять на себя ответственность за подготовку кадров, которые владеют русским и среднеазиатскими языками в соответствии с потребностями развития Китая и молодых государств Центральной Азии. В 2003-ом году при его помощи в Институте иностранных языков ЦУН открыли специальности по двум языкам: "русский и казахский языки", "русский и кыргызский языки", "русский и узбекский языки", "русский и туркменский языки". В 2006-ом году профессор Ху Чжэньхуа сам преподавал студентам кыргызский язык в Институте иностранных языков ЦУН. В семьдесят с лишним лет он снова взошёл на кафедру, чтобы энергично и ответственно дать богатые знания своим ученикам, забывая о своём возрасте. Обладающий эрудицией и скромностью, профессор пользуется любовью и уважением студентов. В выпускном альбоме, подаренном студентам, есть запись: "Глубокоуважаемый профессор Ху Чжэньхуа! Вы два года преподавали нам кыргызский язык, за два года Вы не только дали нам богатые знания, но и дух научно-исследовательской работы, образец отношения к учёбе, качеств человека - стремление к жизни, успех в молодости, скромность после успеха, терпение в самую трудную минуту и старание в благополучное время. Ваше серьёзное и осмотрительное отношение к учению будет влиять на нас всю жизнь. Вы обладаете большой эрудицией и скромностью, пользуетесь любовью и уважением студентов. Вы приветливы к нам, как наш любимый дедушка!" С тех пор студенты зовут профессора Ху Чжэньхуа "дедушкой Ху".

Профессор Ху Чжэньхуа подготовил иностранных аспирантов и докторантов из Японии, Турции. Под его руководством японская аспирантка перевела героический эпос "Манас" с китайского языка на японский. Сам же профессор познакомил читателей всего мира с героическим эпосом "Манас", переведя эпос на китайский язык.

С 1953 года по настоящее время 60 лет профессор Ху посвящает делу образования нацменьшинств Китая. За 60 лет он подготовил столько учеников, что не перечислишь. Как говорится, во всех уголках страны и за рубежом имеются егоученики и воспитанники.

4. В ногу со временем

Восемидесятилетний профессор Ху Чжэньху всегда бодр, энергичен, мыслит быстро, обладает прекрасной памятью, каждый день выходит в Интернет, обновляя знания. В целях укрепления традиционной дружбы народов между Китаем и пятью странами Центральной Азии в июне 2012 года в Центральном Университете Национальностей Китая профессор Ху Чжэньхуа организовал и провёл Международную конференцию по вопросам образования в условиях билингвизма, посвящённую празднованию 20-летия со дня установления дипломатических отношений между КНР и пятью странами Центральной Азии.

В заключение хочу подчеркнуть, что за 60 лет профессором Ху Чжэньхуа были созданы научные труды, переводы, учебники, среди них: "Очерки о пяти странах Центральной Азии", "Китайская национальность хуэй", "Словарь преставителей современной литературы и искусства национальности хуэй", "Исследование кыргызской языковой культуры", "Собрание сочинений языковой культуры национальностей", "Краткие сведения о кыргызском языке", "Учебный курс кыргызского языка" (издание университета штата Индиана, США), "Учебник кыргызского языка", "Краткий китайско-кыргызский словарь" (издан в Киргизской республике), "Пословицы кыргызского языка", "Перевод фрагментов первой главы эпоса "Манас" на китайский язык " (издан в Японии), "Китайско-кыргызский словарь" (издан в Киргизской республике), "Старо-уйгурские документы династии Мин", "Собрание сочинений по исследованию тюркских языков" и т.д.

В 2013 году исполняется 60 лет с момента начала работы профессора Ху Чжэньхуа в сфере образования национальных меньшинств Китая. Пользуясь случаем от всей души благодарю профессора Ху Чжэньхуа за большую помощь в моей научно-исследовательской работе и желаю ему крепкого здоровья и большого счастья!

За 60 лет своей научной и преподавательской деятельности профессор Ху Чжэньхуа неоднократно награждался премиями различных уровней.

Зарубежные премии:

1. Премия "Шелковый путь - гуманитарное сотрудничество" ШОС (2012).

2. Орден "Манас" (третьей степени) президента Кыргызстана (2002).

3. Золотая премия за исключительный вклад Бишкекского Гуманитарного Университета(2011).

4.Орден Ассоциации Дунгановедения Киргизстана (2011).

5. Орден Рудаки (серебро) посла Таджикистана в Китае (2008).

6. Заслуженная грамота Анкарского университета Турции (1988).

Премии в Китае:

1. Специалист, пользующийся правительственной особой субсидией КНР (1992).

2. Звание передовика киргизского языка и письменности от Синьцзянского комитета по делам национальных языков и письменности и народного правительства Кызылсуу-кыргызского автономного округа (1996 г.).

3. Звание передовика "Манас" Государственной Национального Комитета и министерства культуры КНР (1981).

4. Премия второй степени всекитайких национальных книг Государственного Национального Комитета и министерства культуры КНР за коллективную монографию "Китайская национальность хуэйцзу" (1994).

5. Премия второй степени Государственного Национального Комитета за учебник "Очерки о пяти странах Центральной Азии" (2011).

6. "Почётный сельский работник" в двух хуэйцзуских селах провинции Хэнань. (2009).

7. "Почётный работник столичного образования" Пекинского комитета образования в честь 60-летия образования КНР (2009).

8. Звание "передовик" Пекинского Национального Комитета и Управления по делам религии.

Литература

1. Ху Чжэньхуа. Полное собрание статей. Том I, II. III. - Пекин, 2012.

2. Ху Чжэньхуа. Исследования языка и культуры китайских кыргызов. - Пекин, 2012.

3. Ху Чжэньхуа. Исследования по дунгановедению Центральной Азии. - Пекин., 2012.

4. Ху Чжэньхуа. Сборник статей о национальных культурах. - Пекин., 2009 .

5. Угдыжеков С. Китайские письменные источники о древних кыргызах //. www.kyrgyz.ru [дата обращения 2/8/2012].

6. Ху Чжэньхуа. Краткое описание кыргызов, проживающих в уезде Фуюй провинции Хэйлунцзян / Перевод Мади Тюлемисов // www. eurasica.ru/.../hu_chzhenhua_kratkoe_opisa... [дата обращения 20/8/2012].

7. Дунгановедение. Энциклопедия. "Киргизская ССР" www.kirghiz.ru/enc/.../dunganovedenie_531/ [дата обращения 9 /8 /2012].

8. Юнусалиев Б.М. Кыргызский героический эпос "Манас".?www.eposmanas.ru/page=626 [дата обращения 10/8 /2012].

9. Фу Минсинь. Уважение к другой культуре служит делу мира // Китай. - № 10. - 2011.

10.Чжао Сяоцзя. Подвижник дела национального образования и народный посол международного культурного обмена "Китайские мусульмане". - № 6 - 2008; № 1. - 2009.

Выражаю искреннюю благодарность за помощь в подготовке текста статьи доценту Воронежского госуниверситета Кожевниковой Е.В.

Сыдыкова Ч.Т.,
Кыргызско-Турецкий университет "Манас"

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭТИКЕТНОЙ ЛЕКСИКИ ИЗВИНЕНИЯ И ПРОСЬБЫ В КЫРГЫЗСКОМ, РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Одним из основных признаков речевой культуры говорящего являются слова-извинения и ситуации их использования. Извинение является экспрессивным речевым актом, основная функция которого заключается в восстановлении социального баланса или гармонии между собеседниками. Данный речевой акт непосредственно связан с соблюдением дистанциии рассматривается со стратегиями вежливости сближения. Основное прагматическое значение речевого акта извинения - заверить адресата в том, что его заметили, его уважают и хотят поддерживать с ним бесконфликтные отношения, то есть это - знак внимания и доброжелательности. Извинение согласно этикету необходимо употреблять при отношениях "равный / равный", "старший / (младший)", "начальство / подчиненный": "подчиненный / младший" всегда извиняется перед "старшим/начальством". Многочисленные сопоставительные исследования свидетельствуют о том, что, принося извинения, представители разных культур далеко не всегда ведут себя одинаково и этот речевой акт имеет ряд культурно-специфических особенностей.Э.Гоффман отмечает пять элементов извинения: 1)выражение неудобства, огорчения; 2) понимание того, как надо было себя вести, принятие наказания (отрицательных санкций); 3) словесно выраженное самоосуждение; 4) обещание вести себя впредь хорошо; 5) демонстрация раскаяния, стремление искупить свою вину (Goffman, 1972,140-144). По определению Н.И. Формановской: "Извинение - словесное искупление проступка". В повседневной жизни человек может оказаться в различных ситуациях, когда ему приходится извиняться за тот или иной совершенный проступок, извинение за причиненное неудобство, признание своей вины является признаком воспитанности человека. Так, извинения могут быть разного характера:

1) извинение, без указывания его причины высказывания *(кечир/извини, прости/ affedersin(-iz), özür dilerim)*, может употребляться в речи за небольшую провинность, например, случайно задел кого-то, наступил на ногу и т.д.;

2) извинение с оттенком просьбы *(кечирим сураймын, кечирип койчу/ прости, пожалуйста/ прости ради бога/kusurabakmanız, rica etsem)* может быть выражено и особой интонацией; 3) извинение с оттенком привлечения вниманиячаще употребляется по отношению к незнакомым: *кечиресиз/ извините/ affedersiniz; özür dilerim.*

Кыргызы высоко ценят в характере человека сдержанность, поэтому извиняются менее экспрессивно и реже, главным образом тогда, когда имеется повод для извинения, они придают больше значения содержанию, чем форме.Наиболее часто в кыргызском языке употребляются следующие фразы извинения с привлечением внимания:

-Кечиресиз, кирсем болобу?
(Извините, можно войти?)
-Кечиресиз, сиз мага жардам бере аласызбы?
(Извините, вы не могли бы мне помочь?)
-Кечиресиз, саат канча болгонун айтып коёсузбу?
(Извините, не могли бы сказатькоторый час?)

Извинение-просьба с объяснением его причины в кыргызском языке может быть выражено глагольной формой (атоочтук -ган/ причастие) с послелогом "үчүн":

-Убакытыңызды алганым үчүн кечирип коюңуз. (Извините за то, что отнял ваше время.)

-Сизге тоскоолдук кылганым үчүн кечирим сураймын (Прошу прощения за то, что помешал вам).

-Кечиккеним үчүн кечирим сураймын (Прошу прощения за то, что опоздал).

Извинение с объяснением причины может быть выражено и следующими конструкциями:

-Убактыңызды алдым, кечирип коюңуз. (Я отнял ваше время, простите.)

- Кечиресиз, сизге жолтоо болдум окшойт. (Извините, я наверное вам помешал)

-Кечиресиз, мен сизгежардамбереалбайм. (Извините, я не могу вам помочь).

Репликами-реакциями на извинение относительно случайных проступков в кыргызском языке могут быть фразы:

-Эчнерсеэмес. (Ничего страшного.Ничего. Не стоит извинений. Пустяки.)

На извинения могут быть даны замечания и назидательного характера:

-Башка мындай кылба! (Больше так не делай.)

-Башка кечикпей жүр! (Больше не опаздывай!)

-Мындай кылбай жүр! (Чтобы такое больше не повторялось!)

Просьба, как речевое действие, рассматривается традиционно среди формул речевого этикета, так как именно в данном действии говорящий стремится не отступать от правил вежливости, иначе он рискует не достигнуть своей цели. Функцией речевого акта просьбы является попытка заставить кого-то другого сделать нечто. Результат просьбы направлен в пользу говорящего (просящего). Человеку необходимо быть вежливым, чтобы достичь чего-то для себя с помощью просьбы, при этом говорящий (просящий) не должен забывать о том, что в каждой речевой ситуации необходимо выбрать наиболее уместные, приемлемые выражения из того множества форм, которым обеспечил нас язык.

Часто перед тем, как выразить какую-либо просьбу, говорящий в своей речи использует слова-извинения за причиненное беспокойство *(кечирип кой/уңуз, кечиресиз/извини/те)*и только после этого следует сама просьба. Просьба может передаваться модальным словом *"кичипейилдикке" ("пожалуйста")* и глаголами повелительного наклонения с добавлением окончаниями *-чы /-чи/-чу,-чү*, выражающим просьбу(өтүнүч) с оттенком вежливости:

-Кичипейилдикке, эшикти жапчы. (Пожалуйста, закрой дверь.)

-Кичипейилдикке, терезени ачыңызчы! (Пожалуйста, откройте окно!).

Следует заметить, что модальное слово "кичипейилдикке" в речи употребляется крайне редко. Это связано с тем, что в кыргызском языке существует аффикс -чы, который выступает в функции модального слова "кичипейилдикке" (пожалуйста): данный аффикс присоединяется к глаголу повелительного наклонения и имеет следующие варианты: -чи /-чу/ -чү. Таким образом, категоричность глаголов повелительного наклонения смягчаетсяза счет присоединения окончания выражения просьбы -чы:

-Мага бул китепти бериңизчи. (Дайте, пожалуйста, эту книгу.)

- Терезени жаап койчу. (Закрой, пожалуйста, окно)

Просьба в кыргызском языке может быть выражена и условно-желательным наклонением глагола (-айын/-а-лы) с присоединением аффикса просьбы *-чы*:

- Апа, мен досторум менен киного барып келейинчи. (Мам, можно я схожу с друзьями в кино?)

-Бүгүн дүкөнгө Асан барып келсинчи, менин колум тийбей жатат.(Пусть сегодня в магазин сходит Асан, а то мне некогда.)

Просьба в кыргызском языке может быть выражена в вопросительных конструкциях:

-Китепти алсам болобу? (Можно взять книгу? Могу я взять книгу?)

- Калемди берип турасызбы? (На минутку не можете ли дать ручку?)

-Тиги китепти берип коёсузбу? (Не передадите ли ту книгу?).

Просьбу можно выразить и с помощью сомнительного будущеговремени (-ар):

-Менин аялымдын иши жөнүндө секретарга эскертерсиз. (М.Алыбаев). (Надеюсь, вы напомните секретарю о моей жене.)

Просьба может предваряться фразой, сообщающей о том, что за ней последует сама просьба.

-Менин сизге бир өтүнүчүм бар эле... (У меня к вам есть небольшая просьба...)

Реже в кыргызском речевом этикете просьбы употребляются фразы:

Мүмкүн болсо .../ Уруксат болсо...(Если возможно /Если можно)

Макул көрсөңүз...(Если не возражаете)

Ылайык десеңиз...(Если позволите)

Туура тапсаңыз ...(Если не возражаете)

Ответной реакцией на просьбу являются слова, выражающие согласие: *макул /мейли/ болуптур /жарайт (ладно, хорошо, годится), болот (ладно, можно).*

Если просьба невыполнима, то выражениями несогласия на ту или иную просьбу являются слова: *жок, болбойт (нет, так нельзя), жарабайт (не годится).*

В кыргызском речевом этикете форма категоричного, прямого отказа в просьбе редко используется, так как использование этой формы отказа в речи может быть воспринята как проявление грубости, неуважения к собеседнику, в данном случае, по отношению к просящему. Вместо этого используются выражения, обнадеживающего характера:

-Сизге жардам берүүгө аракет кылам. (Я постараюсь вам помочь.)

-Аракет кылайын... Көрөйүн... (Попытаюсь.)

- Колумдан келсе, жардам берем. (Если это будет в моих силах, то я помогу.)

-Колумдан келгенин жасайын. (Сделаю все, что в моих силах.)

Если все-таки отказ неизбежен, то чаще всего он сопровождается извинением, объяснением причины невозможности выполнения просьбы, предлагаются другие варианты решения проблемы: *кечирип кой, азыр бош убактым жок болуп жатат, шашып жаттым эле (извини, совершенно нет свободного времени, очень тороплюсь);таарынба, колум тийбей жатат, ишкөп, башка жолу (не обижайся, мне некогда, дел по горло, в другой раз), кечиресиз, мен сизге жардам бере албайм го (извините, я наверное не смогу вам помочь).*

В русском языке основной нейтральной фразой извинения является: *"Извини(те)"*, реже употребляется *"Прости(те)"*. Обе эти формулы - императивы и

представляют собой побуждения, направленные на адресата с целью модифицировать его отношение к говорящему - извинить (снять вину) или простить. Данные формулы представляют собой скрытую просьбу, что подтверждает часто добавляемое слово "пожалуйста":

-Извини(те), пожалуйста / Прости(те), пожалуйста.

Существует и формула извинения, характерная для речи старшего поколения:

-Прошу прощения.

Побуждение, содержащееся в формулах "Извините / Простите" может быть усилено при помощи фраз-просьб:

-Ради Бога! / ради Христа! Простите ради Бога! (наступив на ногу пассажиру или задев его).

В официальной речи чаще используются развернутые выражения извинения:

-Примите мои (наши) извинения

-Приношу (приносим) свои извинения.

Наиболее типичными репликами-реакциями на просьбу извинить являются формулы, выражающие незначительность повода для извинения:

-Не стоит.

-Не стоит извинения.

-Не стоит об этом говорить.

-Да что ты (вы)!

-Какие пустяки! /Не за что.

Заверение в том, что случившееся не нарушило равновесия отношений и ничего серьезного не произошло, может быть выражено фразами:

-Ничего/ Ничего страшного.

-Все в порядке.

Выражение готовности адресата извинить может быть выражено словом:

-Пожалуйста.

В русской коммуникации, как и в любой другой, если адресат не готов извинить или простить провинившегося, то может ответить и замечанием:

-Извините, что я опоздал. - Ладно. Заходи. Но больше не опаздывай (ученик и учитель).

-Прости, пожалуйста. - Так уж и быть. Но чтоб это было в последний раз (мать и сын).

Рассмотрим некоторые типичные ситуации употребления этикетных выражений извинения:

-К сожалению, я не смогу прийти на собрание.

-Боюсь, что я не успею к этому времени.

-Должен извиниться за то, что опоздал.

-Пожалуйста, примите мои извинения зато, что так задержал ответ на Ваше письмо.

-С сожалением сообщаю вам, что мы уже закрываемся.

-С сожалением сообщаю вам, что у нас нет такого товара в наличии.

-С сожалением должен сообщить вам, что ...

-Искренне сожалею, что не смог вам помочь.

-Пожалуйста, извините за беспокойство.

-Извините, что причинил вам столько неудобства.

-Просим нас извинить за любое неудобство, которое, возможно, мы вам причинили

-Мне жаль, что я упустил возможность встретиться с вами.

В жанре извинения являются малоупотребительными такие формулы, как: *приношу извинения, примите мои извинения, приношу свои извинения, должен извиниться, хотел бы извиниться, виноват(а), не гневайтесь, не прогневайтесь, не взыщите, не обессудь.*

Наиболее частотные по употреблению в речи фразы извинения в русском языке могут быть грамматически выражены: повелительным наклонением глагола в вежливой форме (-те): *Извините! Простите!*;глаголом в настоящем времени в 1 лице + сущ. в вин. падеже: *Прошу прощения!*: глаголом настоящего времени: *Сожалею!*

Просьба наиболее часто в русском языке выражается глаголом в повелительном наклонении с сочетанием модального слова пожалуйста:

-Сделай, пожалуйста, ...

-Принеси, пожалуйста, ...

-Передай, пожалуйста, ...

-Пожалуйста, купи ....

В качестве просьбы наиболее часто используются стилистически-повышенные выражения:

-Будьте добры, ...

-Будьте любезны,.....

-Если тебе (вам) не трудно,.....

-Если вас не затруднит, ...

-Сделай(те) одолжение,...

-Не откажите в любезности,...

-Окажите любезность....

-Не сочтите за труд....

-Позвольте...

-Разрешите... и др.

Существует и дружеское выражение просьбы:

-Будь другом, ...

-Не в службу, а в дружбу,

-Хочу попросить тебя как друга ...

Лексическое выражение просьбы может содержать усиление:

-Очень..

-Молю..

В сугубо-официальном стиле употребляется фраза:

-Убедительно прошу ....

-Настоятельно прошу ....

Вопрос к собеседнику о разрешении что-либо сделать тоже может являться просьбой:

-Можно ....?

-Нельзя ли ....?

-Вы можете (могли бы) ....?

-Не можете ли Вы ..... ?

-Я могу вас попросить.... ?

-Могу ли я попросить тебя/Вас....?

-Не могли бы Вы ...?

-Вам не трудно ...?

-Вас не затруднит ...?

В выражениях просьбы могут содержаться религиозные обозначения:

-Ради бога, ...

-Христом богом прошу, ...

-Христа ради помоги....

Такого рода выражение просьбы характерно для речи сельских жителей, людей более старшего поколения.

В турецком речевом этикете извинения часто употребляется выражение Affedersiniz... (Извините...), за ним обычно следует просьба:

-Affedersiniz bakarmisiniz... (Извините, можно вас...)

-Affedersiniz gelirmisiniz (Извините, подойдите, пожалуйста.)

Частотными по употреблению в речи в турецком языке являются и следующие этикетные выражения извинения:

-Özürdilerim (Прошу прощения.)
-Özürler (Мои извинения.)
-Geçkaldığımiçinözürdilerim. (Простите за опоздание.)
-Sizikestiğimiçinözürdilerim. (Простите, что я вас перебил.)
-Çoküzgünüm. (Я очень сожалею.)
-Sizikırmakistemezdim. (Я не хотел вас обидеть.)
-Kusurabakmayın. (Простите мою оплошность, дословно - "не глядите с упреком".)
-Kusurumuhoşgörün. (Не сердитесь за неучтивость.)

Ответы на извинение могут быть следующими:
- Ricaederim. (Не стоит извинений.)
-Önemiyok. (Ничего страшного.)
-Sorun / önemlideğil. (Пустяки. Ничего страшного.)
-Birşeyyok. (Все нормально.)
-Aldırmayın. (Забудьте это.)
-Nedemek (Пустяки. Не стоит извинений.)

Извинение в турецком языке выражается глаголами в настоящем-будущем времени с аффиксами принадлежности к лицу, например: *özürdilerim, ricaederim* (прошу прощения), *özürdileriz, ricaederiz* (просим прощения, просим извинения).

Этикетная фраза извинения *üzgünüm, üzgünüz* образуется от имени прилагательного с аффиксами принадлежности к лицу.

Одной из наиболее частотных по употреблению в речи выражений извинения в турецком языке является этикетная фраза: Affedersin / Affedersiniz, которая выражается глаголом в повелительном наклонении и имеет ты/ Вы формы употребления *(-sın, sınız)*.

Этикетная лексика выражения просьбы в турецком языке имеет свои отличительные особенности.

В турецком речевом этикете наиболее часто просьба оформляется при помощи модального слова Lütfen (пожалуйста).

-Lütfen başlarmısınız? (Пожалуйста, не могли бы вы начать?)
-Lütfen kapıyı kaparmısınız? (Не закроете ли дверь?)
-Lütfen bana yardım edermisin (misiniz)? (Не поможешь/ не поможете мне?)

Вежливость выражений просьб заключается в вопросительном характере изложения самой просьбы. Так, в турецком речевом этикете просьба может выражаться в вопросительных конструкциях следующими сочетаниями слов:

-Ala bilirmiyim? (Могу я взять?)
-Yaza bilirmiyim? (Могу я написать?)
-Gide bilirmiyim (Можно мне пойти? Разрешите, я пойду?)

Или выражениями, в составе которых есть словосочетания:

-Alsam olurmu? (Можно ли взять? Могу я взять?)
-Gitsem olurmu? (Могу ли идти?)
-Baksam olurmu? (Можно посмотреть?)

Просьба в турецком языке может выражаться и фразами с оттенком категоричности:

-Sizericamvar (Я вас прошу. У меня есть просьба к вам.)
-Bana yardımedin (Помогите мне/ не откажите е помощи)
-Lutfen, yardım edin (Пожалуйста, помогите мне)

Просьба в турецком языке передается условно-желательным наклонением (DilekKipi), которое образуется путем присоединения к основе глагола ударного аффикса -sa, -se + личных аффиксов. Например, формой 2-го лица так можно выразить вежливую просьбу-пожелание:

Siz kalsanızda beraber yemek yesek! (Остались бы вы с нами пообедать! Остались бы вы и мы бы пообедали!).

Просьба может быть выражена глаголом в условно-желательном наклонении в сочетании с модальным словом olur и вопросительной частицей *mı*: *olurmu (можно?) и olmazmı (нельзя ли?): Içeri girsem olurmu? (Можно я войду?)*

Условно-желательное наклонение может сопровождаться междометиями a! e!, которые слившись с ними, образовали сложные аффиксы *-sana (sa + n + a), -sene è-sanıza, -senize,* передающие просьбу с оттенком "вежливого повеления": *Gelsenize! (Входите-ка! Входите же!) Birazgezinsene! (Прогулялся бы ты немного!)*

Просьба с оттенком разрешения может быть выражена в форме возможности: 1) основа глагола + деепричастный аффикс *-(y)a, -(y)e* + модальный глагол bilmek в настоящем-будущем времени *(-ır)* в положительно-вопросительной форме (*mı*):

Ala bilirmiyim?(Могу я взять?); Gide bilirmiyim? (Можно я пойду; Могу я идти?)

Просьба выражается и вопросительной конструкцией: глагол настоящего-будущего времени (-?r) +вопросительная частица (*mı*): *...verirmizin?* Например: *Şunuverirmisin? (форма на "ты")/Şunu verirmisiniz? (форма на "Вы").*

Итак, рассмотрев этикетную лексику в кыргызском, русском и турецком языках, мы можем сделать вывод о том, что этикет извинения имеет большое лексическое разнообразие в русском и турецком языках, чем в кыргызском языке. В кыргызском, русском и турецком речевом этикете чаще употребляются развернутые просьбы, оформленные в сложные синтаксические конструкции. Универсальная тенденция этикетных фраз заключается в сочетании их друг с другом. Так, просьба, как этикетный элемент, весьма часто используется в качестве сопутствующего другим жанрам речевого этикета, таким, как приветствие, обращение, извинение и др. Но, как видно из приведенных примеров, наиболее часто речевой акт просьбы сопровождается с извинением. Просьба в кыргызском, русском и турецком языках может быть выражена при помощи повелительных конструкций с добавлением модального слова "кичипейилдикке"/ "пожалуйста" / "lütfen"; условными конструкциями; модальными глаголами в вопросительной конструкции. В турецком языке наиболее часто просьба выражается вопросительными конструкциями с добавлением модального слова *lütfen*, тогда как в русском языке более часто в качестве просьбы употребляется побудительные конструкции, где категоричность выражения просьбы смягчается модальным словом "пожалуйста", в кыргызском языке наиболее часто просьба может быть выражена глаголом в повелительном наклонении с присоединением аффикса просьбы с оттенком вежливости *-чы.*

Литература

1.Абдухамидова Б. Кыргызча кеп адеби. Кыргызча кеп адеби боюнча кыргыз, орус, өзбек тилдеринде окуган мектептердин мугалимдери жана окуучулары үчүн кошумча окуу куралы.- Б.: 2007.

2. Алексеев И.Е. Русско-турецкий разговорник. - Ростов н/Д: Изд-во "Феникс", 2000.

3. Акишина А. А.Формановская Н. И. Русский речевой этикет. -М., 1986.

4. Максимова А.А. 10 уроков русского речевого этикета.-3-е изд. - СПб.: "Златоуст", 2006.

5.Тарасенко Т.В. Жанр извинения в русской речи.http://fixed.ru/prikling/conf/stilsist3/zhanrdzssjyn.html.

6. Goffman E. On Face-Work: an Analysis of Ritual Elements in Social Interaction // Communication in Face-to-Face Interaction. Harmondsworth, 1972.

З. Долуева,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ *-ЫП* ФОРМАЛУУ СЫПАТ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР

1-макала

Жалпы эле синтаксистик түрмөктүү сүйлөмдөрдү уюштурууда чакчыл мүчөлөр активдүү колдонулат. Мунун өзү, биринчиден, чакчылдын баяндоочтук кызматы менен байланыштуу болсо, экинчиден, анын сүйлөм ичиндеги сыпат, кыймыл-аракеттик мааниси менен байланыштуу. Синтаксистик түрмөктүү сүйлөмдөрдө чакчылдын ушул акыркы милдети маанилүү болуп эсептелет. Андай милдети чакчыл түрмөктүн сүйлөм ичинде бышыктоочтук мааниде колдонулушу менен аныкталат. Чакчыл түрмөктүн сүйлөм ичиндеги кеңири колдонулушу менен милдети жалпы эле бышыктооч сөздөрдүн милдети менен жакындашат. Мындай жагдай биз изилдөөгө алуучу түрмөктү чакчылдардын сүйлөмдөгү жалпы колдонулуу өзгөчөлүгү, аткарган милдети менен тыгыз байланышта кароону түшүндүрөт.

Түрк тилдеринде чакчыл түрмөктүү сүйлөмдүн жасалышында анын башка формаларга караганда айрыкча -ып формалуу түрү өзгөчө орунда турат. Ошондуктан эң алгач ушул -ып формалуу чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдү талдоого алууну максатка ылайык көрдүк.

Чакчылдын -ып формасы жалпы адабий тилде сүйлөмдүн ар түрдүү түрүн жасоого катышат. Сүйлөм ичиндеги милдетине карай кээде ал бир өнчөй мүчө катарында, кээде жөнөкөй, кээде татаал сүйлөмдүн баяндоочунун тутумунда колдонулат. Ошондой эле жөнөкөй сүйлөм тутумунда бышыктоочтук да милдет аткарат. Синтаксистик түрмөктөрдө мындай чакчыл форма баяндоочко караганда бышыктоочтук милдетке ээ болот. Кээ бир окумуштуулардын (А.М.Пешковский, А.Г.Руднев, Г.А.Абдурахманов, К.З.Ахмеров) чакчыл түрмөктөрдү обочолонгон бышыктоочтук сүйлөмдөр деп атоолорунун бир себеби ушунда. Чакчыл түрмөктүн бышыктоочтук милдетти аткарышын кыргыз тилинин чакчылдарын атайын изилдөөгө алган А.Турсунов да теориялык материалдардын негизинде мындай деп айтат: " Чакчылдар аркылуу уюшулган чакчыл түрмөктөр баяндоочтун милдетин аткара албайт, негизги кыймыл-аракеттин мамилесин билдирип, бышыктоочтук милдет аткарат" (4, 1960: 97-99).

Бышыктоочтун милдетин аткарган чакчыл түрмөктөр сүйлөм тутумунда анын көптөгөн маанилерин ачуу максатында колдонулат. Мындай сүйлөмдүн тутумунда эң көп колдонулуучу түрү - сыпат маанилүү түрмөктөр. Мунун өзү белгилүү сүреткерлердин сүйлөмдөгү негизги ойду түрдүү жактан сыпаттап, сүрөттөөлөрү менен тыгыз байланыштуу. Сүрөттөө, сыпаттоо көбүнчө ушундай сыпат маанилүү түрмөктөр менен берилет. Мисалы: 1. Анан алп арстандай неме, кыжынып кирди да, *кол арабасын тебеңдетип*, бир ылдыйкы магазинге барат, бир ейдөңкү магазинге барат, ылдыйкы магазинге барганда өйдөлүштөн чыга албай калат (К.Ж.). 2. Кептин баары буякта, жазуучу бала, *туулгандан бери эркек балача кийинип, эркек балача ичинип, эркек балача сүйлөнүп жүрүп эле* Мария кызым, Сталкердин кызын көргөндөн кийин кыз болом дей баштабадыбы. "эне" дейт (К.Ж.).

Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөргө байланыштуу төмөнкү бир учурду айта кетсек ашыкча болбойт. Кээ бир сүйлөмдөр сырткы формалык курулушу жагынан чакчыл түрмөктөргө окшол кетет. Муну жөн гана сырткы окшоштук деп билебиз. Андай сүйлөмдөгү сөздөрдүн ички карым-катышы менен байланыштуу карасак, анын чакчыл түрмөк эмес экени аныкталат. Мисалы: *Манастын келгенине дүнүйөсү толуп*, карк болуп турган Акбалта Кырмусту карап да койбоду (А.Ж.). Бул сүйлөмдөгү курсив менен берилген конструкция -ып формалуу чакчыл түрмөккө окшойт. Бирок бул жерде кошумча маани берилбестен, "карк болуп турган" деген конструкция менен тыгыз байланышта айтылып, бардык бөлүгү биригип (Манастын келгенине дүнүйөсү толуп, карк болуп турган) сүйлөмдүн ээси - Акбалтага карата колдонулган. Демек, бул сүйлөмдө түрмөктү жыйынтыктоочу - чакчыл формалуу сөз эмес, атоочтук сөз (карк болуп турган). Мындай атоочтуктардын өзүнүн субъектиси менен жанаша байланышын К.Есенов (1974, 95) жанашалуу түрмөк деп караган. Демек, жогорудагы сүйлөм чакчыл түрмөктүү сүйлөм эмес, атоочтук түрмөктүү сүйлөм катарында каралат. Ушуга байланыштуу бул сүйлөмдө чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөгүдөй ээнин ордун алмаштырууга мүмкүн эмес.

-ып формалуу чакчыл түрмөктүн ар түрдүү маанилик белгилери анын сүйлөм ичиндеги синтаксистик белгисин көрсөтөт. Ошондуктан кандай сүйлөм болбосун маанилик белгилерин анын синтаксистик милдетинен сырткары карооого болбойт. Ошентип, -ып формалуу чакчыл көбүнчө сыпат мааниде колдонулса, сыпат бышыктоочтуу сүйлөмдү, мезгил мааниде колдонулса, мезгил бышыктоочтуу сүйлөмдү түшүнүүгө болот. Мындай ар түрдүү маанилик белгилерге ээ болуу башка көптөгөн формаларга да тиешелүү. Жеке формалардын мындай өзгөчөлүгү алардын өзү жал-

ганган сөздөрүнүн башка сөздөр менен карым-катышы, сүйлөм ичинде колдонулушу келип чыгат (1,1959 :35-37).

Белгилүү бир формадагы сүйлөмдөрдүн бир нече мааниге ээ болушун кыргыз тилинин өнүгүшүнүн жемиши десек болот. Тилдик фактыларга караганда мындай сүйлөмдөр алгач бир гана мааниде колдонулган. Тилдин өнүгүү мыйзамына байланыштуу алардын берген маанилери да кеңейип, изилдөө жүргүзүлөт. Мындай учурда чакчыл түрмөктөрдүн сүйлөмдө ар түрдүү мааниде колдонулуу функциясын көрүүгө болот.

Чакчыл формалардын көп мааниде колдонулушун кумык тилинин чакчылдарын атайын изилдөөгө алган Ю.Д.Джанмавов мындай дейт: "Многие деепричастные формы многозначны, т.е. одна и та же деепричастная форма выражает не одно, а несколько значений. Поэтому значения этих форм, как и значения многозначных грамматических категорий (например, падежные формы), проявляются в зависимости от контекста, от семантики глагольной основы, от которой образуется деепричастие, и от семантики глагола, к которому относится деепричастие. Но форма деепричастия, как и формы морфологических категорий ,является основным средством выражения этих значений" (2, 1967:252).

-ып формалуу чакчыл түрмөктөрдүн сүйлөм ичинде колдонулушуна карата берүүчү маанилик белгилерин тактап, төмөнкүдөй негизги топторун көрсөтүүгө болот: 1.Сыпат чакчыл түрмөк; 2. Себеп чакчыл түрмөк; 3. Мезгил чакчыл түрмөк; 4. Каршылаш чакчыл түрмөк; 5. Максат чакчыл түрмөк; 6. Салыштырма чакчыл түрмөк.

Бул макалада биз сыпат чакчыл түрмөктөргө гана токтолобуз. Сыпат чакчыл түрмөк семантикалык жактан сыпат багыныңкы сүйлөмгө окшош. Бирок ал предикативдүүлүккө жетише албайт. Синтаксистик ээрчишүү байланышына да ээ эмес. Чакчыл түрмөктөрдүн башка түрлөрүнө да ушундай эле касиет таандык. Негизги кыймыл-аракетке кошумча маани киргизет. А.Турсунов белгилегендей, сүйлөмдүн этиштик баяндоочу көрсөтүп турган кыймыл-аракеттин белгисин, мүнөзүн кандайча аткарылгандыгын билдирип, жайылма бышыктоочтук милдет аткарат (4, 1960: 98).

Башка чакчыл түрмөктөргө салыштырмалуу сыпат чакчыл түрмөктөрдүн кыргыз тилинде кеңири колдонула тургандыгын фактылык материалдар тастыктады. Анын кептеги активдүү колдонулушу табиятынан эле чакчылдардын сын-сыпат бышыктоочтук милдетти көбүрөөк аткаргандыгы менен түшүндүрүлөт.

Мындай мааниде колдонулган чакчыл түрмөктү сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээнин атайын айтылып, алар түрмөк ичинде же негизги сүйлөм ичинде колдонулат. Ошону менен бирге алар сүйлөм ичинде түшүрүлүп колдонулушу да мүмкүн, андай учурларда ээнин бар, жоктугу жалпы сүйлөм курулушунан белгилүү болот. Бул айтылган учурлардын кайсынысында болсо да, негизги сүйлөмдөгү баяндоочко көңүл буруубуз керек. Анткени сүйлөмдүн белгилүү бир маанилик максатта колдонулушунда түрмөк менен баяндоочтор ар түрдүү формаларда келиши мүмкүн. Мунун өзү, башкача айтканда, сүйлөм тутумунда берилген окуя кыймыл-аракеттин мезгилинин убактысына таасир этет. Ошондой эле түрмөктү -ып чакчыл мүчөсү уюштурса да, анын өзү ар түрдүү курамда колдонула берет. Кээде -ып формалуу чакчыл түрмөк жөнөкөй түзүлүштө колдонулса, кээде татаал түзүлүштө колдонулат. Татаал чакчылдын өзү тутуму жагынан да ар түрдүү көлөмдө болот. Ошондуктан чакчыл түрмөктүн өзөк чакчыл сөзүнө да көңүл буруу зарыл. Анын түрмөктү жасоодогу берилүү жолун өз алдынча төмөнкүдөй кароого болот.

Чакчыл түрмөк чакчылдын жөнөкөй түрү менен байланышат. Мисалы: 1. *Сакалы ылдый коюнуна кубанычтын жашын куюлтуп,* Акбалта шайтандай жүргөн Көкчологун теминип, Алтай тоону көздөй бет алды (А.Ж.). 2. Атайын коюлган аскерлер ак желектерди кармап, *бирде жол көрсөтүп,* ар чакырым сайын бирден жолугат (А.Ж.). 3. *Ошол күндөрдө эсине тутуп,* Каныкей кыз Сайкалга куш тилиндей кат узаткан (А.Ж.).

Чакчыл түрмөк чакчылдын татаал түрү менен жасалганда ал эки же болбосо андан да көп сөздөр менен берилет. Мындай учурда ал бир өнчей, же ар түрдүү грамматикалык формада берилет. Мисалы: 1. Түн ортосу оогондо эт бышымдай отко коюп, *чаркыттап суугарып.* кайрадан таң ашырып салышты (А.Ж.). 2. Каныкей күндө таң атканда туруп, *аруу жуунуп келип,* чачын өрбөй, Алтын тактын маңжайына отуруп, Манастын арбагына кошок кошот (А.Ж.). 3. Чабандес баланын каны дүргүп, жүрөгү алеп-желеп болуп, ээрге тыкан отурду да, тизгинди бошотуп, *арылдаган айдарымды кере жутуп,* ээлиге ураан чакырды: - Манас! Манас! Манас! (А.Ж.).

Сын-сыпаттык кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракет менен үзгүлтүксүз биримдикте болгондугун билдирет. Мисалы: 1. *Каарданып камоогун бузуп, жалгыздыктан кан кусуп,* капкалуу Бээжин шаарынан безип чыккан чороң, мен бармын, кан ава! (А.Жакыпбеков). 2. *Кызыл оозун араандай ачып, кызыл тилин саал ууртунан саландатып, Желмаяндын артына келип, тумшугун көккө сундуруп,* улуп-уңшуп, чочоюл отуруп алды Кумайык (А.Жакыпбеков). 3. Ошентип эки арамга сыр бербей, кайра милдет жүктеп коюп, Бакай менен Каныкей Ордонун иши, Манастын айласы менен болушту (А.Жакыпбеков).

Түрмөктөгү кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөндүгүн билдирет. Мисалы: 1. *Ичинен ыңгыранып,* баятан бери тим отурган Барпы, көздөрүн ачып-жумуп, термеле отуруп кеп баштады (Т.Сыдыкбеков). 2. Түн каракчысы түшкөндө, таң каракчысы болгуча, *көкүлүн көккө ыргытып, жалын желге сапырып, таноолорун дердейтип,* эргип учту Аккула (А.Жакыпбеков). 3. *Акыректеше тиреши,* согончоктоп жер такаттаганда буттары кызыл ашыкка чейин бата түшөт (А.Жакыпбеков).

Түрмөктөгү кыймыл-аракет өзөк сүйлөмдөгү али толук ишке аша элек, улантылып жаткан кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. *Колго таштап уулду, жолго таштап* уулду, биздин эрлер кантип басып жүрүшөт, баштарына телпек кийишет (Ч.Айтматов). 2. Сонундун *анда-санда үшкүрүнүп,* бир жак капталынан экинчи капталына оодарылганы угулуп жатты (К.Каимов).

Өзөк сүйлөмдүн баяндоочу бар, жок деген сөздөрдөн турса, сыпат чакчыл түрмөк кеңири ойду камтып, үзгүлтүксүз болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. *Жайлоодо көзүн мөлтүрөтүп,* тыңч жаткан тунук көлмө бар (Ш.Садыбакасов). 2. *Төшөнчү-жуурканын белденден, дүйүм тамагын жайнатып,* тосуп алчу эне жок үйдө (Т.Сыдыкбеков).

Диалогдук сүйлөмдүн баяндоочу деп, деди, дейт, деген этиштерден болсо, сыпат чакчыл түрмөк алардан кийин келсе, андан кийин болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: 1. -Карабайсыңбы жак-

шылап дейт,- Момун, *араба жакка башын ийкеп* (Н.Байтемиров). 2. - Жок,- деди Саяк кыжырдуу үн менен, *очкисин оңдоно кийинип* (Ш.Абдыраманов).

Сыпат маанилүү чакчыл түрмөк "деп" жардамчы этиш менен айкаша келип да жасалат. Мисалы: 1. Катуу мертинген жоо бүгүн эле кол курап, *баш көтөрө койбос деп,* андан Бакайдын көөнү тынч (А.Ж.). 2. Жакыптар тың эле кыштаптыр: бул жер кышкысын суук болот деп угуп, азганакай малына боордон үңкүр оюп камаптыр, *журтун кыш суугуна чыдабайт деп*, боз үйлөрүнүн сыртынан дагы бир кабат кылып карагай устундарын кынап, чум үй куруптур (А.Ж.). 3. Кылымды көргөн кыйды хан алды кандай болот деп, *сактыкка кордукту болбойт деп*, аскеринин белен турмагын туура көргөн (А.Ж.).

Чакчыл түрмөктүн мындай түрү жөө жомоктордо да арбын кездешет. Мисалы: 1. Хан акмакты таап кел деген. *Жүр дегенде жүрбөйсүңбү деп*, жигиттер шаштыра баштады (К.А.). 2. Жигиттерге дыйкандын ачуусу келип: - Силер үчүн акмакты сееп койгон киши жок. Көзүмө көрүнбөй жоголгула,- деди. *-Андай болсо, бизге акмакты таап бергин деп*, эки жигит дыйканды туткактап коё бербеди (К.А.).

Ошону менен элдик эпостордо да чакчыл түрмөк бир нече жолу кайталанып, топ-тобу менен колдонулат. Башкача айтканда, бир нече түрмөктүү сүйлөмдүн ээсинин ар түрдүү мамилесин билдирип, анын мазмунун толуктап турат. Мисалы:

1. *Толгонушуп турушуп,*
Токсон-сексен урушуп.
Азыркысын бир-бирин.
Алыша албай курушуп,
Ач бөрүдөй жулушуп... (С.О.).

2. Муну укканда кыргыз журт
Өлүп кетер ант кылып,
Убаданы бат кылып,
Убада кылып буркурап,
Түп көтөрө кыргыз журт
Бекитти оозун чуркурап (С.К.)

Чакчыл түрмөктөрдүн топ-тобу менен келиши "деп" жардамчы сөзү менен айкашып да колдонулган учурларын белгилөөгө болот. Мисалы:

1. Каракандын сегиз уул,
Бириктешип көрсөм деп,
Өлсө бирге өлсөм деп,
Чалгынды бирге чалсам деп,
Чампаңдап жылкы алсам деп,
Тек туруп алым бергенче,
Тиштенип жүрүп өлсөм деп,
Кара-калмак-манжуга,
Кагышып жүрүп өлсөм деп ... (С.К.).

2. *Шердин этин көрсөм деп,*
Анан кийин өлсөм деп,
Бөдөнөдөй бөкчөйүп,
Бөгүп калды байбиче (С.К.).

Сыпат маанилүү мындай чакчыл түрмөктүү сүйлөмдүн негизги баяндоочтору этиштин ар түрдүү жолу менен берилсе да, алардын адабий тилде колдонулуу чөйрөсү бирдей эмес. Фактылык материалдарга таянуу аркылуу аныктай турган болсок, анда баш сүйлөмдүн баяндоочунун көбүнчө төмөнкүдөй түрлөрү колдонулгандыгын байкоого болот.

Мындай жагдайларды конкреттүү түрдө көрсөтүүдө алгач ээси көмүскөдө калган (атайын колдонулбаган) түрмөктүү сүйлөмдөрдү талдоодон баштоого болот. Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдүн бул жолунда негизги баяндооч көбүнчө этиштин айкын өткөн чак, белгисиз өткөн чак, капыскы өткөн чак, адат өткөн чак түрлөрүндө келип колдонулат. Мисалы: 1. Чындыгында манасчы болбостон, *чоң манасчылардан үгүп,* ошонуну негизинде кайсы бир бөлүктөрүн аткарган (К.А.). 2. *Өмүрүнүн аягына чейин манас айтып,* жерди түрө кыдырып жүрө турган (А.Ж.). 3. *Атасын көрүп,* кучагын толтура кыссам деген (К.Ж.).

Жогоруда келтирилген мисалдардын баарында сүйлөмдүн грамматикалык ээси стилдик максат үчүн колдонулбагандыгы көрүнүп турат. Ошондой эле мындай конструкциядагы ээнин көмүскөдө калышы өзүнөн мурунку контексттеги сүйлөмдөр менен тыгыз байланышта келери белгилүү.

Түрмөктөр менен негизги сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик байланыштарга караганда, түрмөктөгү сөздөрдүн баары биригип келип, негизги сүйлөмдө берилүүчү ойдун маанисин, максатын кандайча, кантип аткарылышынын мүнөзүн билдирүү үчүн колдонулат. Ошентип, мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдө чакчыл түрмөк негизги сүйлөмгө ырастоо, тактоо сыяктуу кошумча маанилерди берүүдө колдонулат. Ошонун бири - биз сөз кылган конструкциянын -ып чакчыл формада келишинин сыпат маанисиндеги түрү болуп саналат.

Жалпы эле синтаксистик түрмөктүү сүйлөмдөрдө, анын бири чакчыл түрмөктөр азыркы кыргыз адабий тилинде алгачкы позицияда келсе, же болбосо, сүйлөмдүн башында колдонулса, жөө жомоктордо, элдик эпостордо сүйлөмдүн аягында да колдонулушуна күбө болдук.

Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдүн өзүнүн ээси бар түрлөрүн өз ара талдап изилдөөдө ээнин түрмөктүн тутумунда сөздөрдө басымдын көтөрүңкү айтылышы байкалбай койбойт. Бул айрыкча баяндоочтору айкын өткөн чактагы түрлөрүндө көп кездешет. Баяндоочтун чакчыл түрмөктөн мурун колдонулушу сүйлөөчүнүн көңүлүн баса бурдуруу максаты коюлган деп түшүнүүгө болот.

-ып формалуу чакчыл түрмөктүү сүйлөмдө грамматикалык ээ түрмөктүн тутумунда гана болбостон, негизги сүйлөмдүн тутумунан да орун алат. Жогоруда эскерткенибиздей, чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдүн ушундай жолунда белгилүү бир объектиге байланыштуу колдонулган түрмөктөрдүн сыпаттык мааниси ачык байкалат. Анткени мындай сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин ээсинин кийинирээк колдонулушу анын иш-аракетти кандайча ишке ашыргандыгы сыпаттык маанисин кеңейтет. Ырас, көпчүлүк учурларда чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөгү ээнин колдонулуу ордун алмаштырууга болот. Андай учурда мунун өзүнөн аз болсо да стилдик айырмачылык, түрмөктүн берилиш жолундагы көрүнүшүнөн өзгөчөлүк байкалат. Мындай учурду тереңирээк аныктоо үчүн төмөнкү сүйлөмдүн курулушуна көңүл бурабыз. Мисалы: *Кенен, кооз ак өргөөнүн ичинде дасторконун жайнатып,* Бокмурун эл билермандарына кеңеш салды (А.Ж.).

Бул сүйлөмдөгү ээнин ордун алмаштырып, башкача айтканда, чакчыл түрмөктүн тутумунда айтууга да болот: Бокмурун кенен, кооз ак өргөөнүн ичинде дасторконун жайнатып, эл билермандарына кеңеш салды.

Кийинки сүйлөмдө ээни мындайча колдонуудан аз болсо да стилдик жактан да, маанилик жактан да айырмачылыкты байкоо кыйын эмес. Ал айырмачылык мында турат: биринчи сүйлөмдө грамматикалык ээ - Бокмурундун эл билермандарын сыйлоо маанисине көңүл бурулса, экинчисинде - Бокмурундун эл би-

лермандары менен кеңешкендигине өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Демек, ээнин сүйлөмдүн кайсы позициясында келиши өзү менен бирге окуянын жүрүшүнө да башка конструкциялардан мурун көңүл бурууну көздөйт.

Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдө ээнин ордун ушинтип ар убак эле алмаштыра берүү мүмкүн эмес. Бул учур ээнин өзүнө катыштуу сөздөр менен тыгыз байланышта, бир өңчөй формалуу сөздөрдүн катар айтыла бериши менен байланышта кароо керек. Төмөнкү сүйлөмдөгү ээни жогорудагыдай түрмөктүн тутумунда карасак, стилдик жактан аксап калар эле. Мисалы: *Бардык жүргунчүлөр түшүүчү автобуска баш багып,* кимди издегенин билбеген *Арыков* орундукка барып отура калды (К.Ж.). Сүйлөмдүн ээсин ордун алмаштырсак, чакчыл түрмөк мындайча болор эле: Кимди издегенин билбеген *Арыков* бардык жүргүнчүлөр түшүүчү автобуска баш багып, орундукка барып отура калды.

Сүйлөмдү мындай вариантта айтуудан чакчыл түрмөк эми жөнөкөй сүйлөмдөн жайылма сүйлөмгө өттү. Буга эң башкы себеп - түрмөк менен негизги бөлүктүн (баш сүйлөмдүн) аралыгындагы татаал ээнин өз ордунан сүйлөмдүн башынанан орун алуусунун таасири болду. Мындан төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот. Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөгү ээнин ордун ар дайым эле алмаштырууга болбойт. Алмаштырган учурда сүйлөмдүн курулушу менен өз ара маанилик, формалык байланыштары да өзгөрүүгө дуушар болот.

Ошентип, ээнин негизги сүйлөмдөн орун алышы түрмөктүн жеке өзүнчө келишине өзгөчө тактык киирет. Бул жагдайда сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө айкын өткөн чак же болбосо белгисиз өткөн чакта колдонулат. Мисалы: 1. Узун колдорун калтыратып, атасынын денесин арандан зорго көтөрдү (К.Ж.). 2. Кара-Бакты сыдыра айланып жүрүп, бутунун учун каерден тилдиргенин билген эмес (К.Ж.).

Чакчыл түрмөктүү сүйлөмдүн баяндоочунун берилиш жолу мында айтылган жолдор менен чектелбей, башка дагы көптөгөн формалык түрдөгү жолу тилибизде кездеше берет. Алсак, төмөнкү сүйлөмдөрдө чакчыл түрмөктүн баяндоочтору келер чактын айкын жана арсар түрлөрүндө айтылган. Мисалы: 1. *Кийин-соң шаарга барып,* китепканада иштеп калат (К.Жусубалиев).

2. *Кабыргасын каржайтып,*
Карылуу болот кембагал.
Омурткасын оркойтуп,
Орокчу болот кембагал.
Арпасынын кебегин
Атына илет кембагал (А.Жакыпбеков). 3. *Түнү менен жөнөп,* чек арадагы айылдын элине болгон окуянын чоо-жайын түшүндүрүп айтармын (К.Жусубалиев).

Жогоруда байкалгандай -ып формалуу сыпат чакчыл түрмөктөр көбүнчө сыпаттоо, сүрөттөө маанилеринде кеңири колдонулуп, негизги кыймыл-аракетке кошумча маани киргизет. Ал эми сүйлөм тутумунда жайылма сын-сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат. Бул формадагы чакчыл түрмөктөр жөнөкөй жана татаал түзүлүштө колдонулуп, татаал түзүлүштө келгенде бир өңчөй же ар түрдүү грамматикалык формада берилет.

Адабияттар

1. Баскаков А.Н. Деепричастие и его синтаксические функции в тюркских языках. Кызыл: НИИЯЛИ, вып, 7, 1959.

2. Джанмамов Ю.Д. Деепричастие в кумыкском литературном языке. -М., 1967.

3. Есенов К. Казак тилиндеги курделенген сөйлемдер. -Алма-Ата: "Гылым", 1974.

4. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги чакчылдар. -Ф.: Кыргыз окуу педмамбас, 1960.

З.Долуева,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ -ЫП ФОРМАЛУУ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨРДҮН МААНИЛИК ТОПТОРУ

2-макала

Кыргыз тилинин синтаксисинде -ып формадагы чакчыл түрмөктөрдү контекст ичинде колдонулушуна карай төмөнкүдөй маанилик топторго бөлүштүрүүгө болот: 1.Сыпат чакчыл түрмөк; 2. Себеп чакчыл түрмөк; 3. Мезгил чакчыл түрмөк; 4. Каршылаш чакчыл түрмөк; 5. Максат чакчыл түрмөк; 6. Салыштырма чакчыл түрмөк. Мунун ичинен сыпат чакчыл түрмөктөргө мурунку макалада токтолгонбуз.

-ып формалуу себеп чакчыл түрмөк

Бул формадагы чакчыл түрмөктөр баш сүйлөмдөгү окуянын жана анын аткарылышынын ар түрдүү себептерин билдирет. Ошон үчүн негизги сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө этиштин өткөн чагында жана чакчылдар да өзү менен айкашып келген сөздөр менен бирге өткөн чакта колдонулат. Тутуму жагынан алар, жогорудагыдай жөнөкөй жана татаал түзүлүштө келет. Сүйлөмдүн грамматикалык ээси да, сыпат маанилүү түрмөктөгүдөй, атайын катышып турушу да мүмкүн, эгерде катышса, түрмөктүн курамында же болбосо негизги сүйлөмдүн тутумунан орун алат. Мисалы: 1.*Өзүнүн ойлору менен алпурушуп жатып,* Арыков үйүнө жеткенин да байкабай калыптыр (К.Жусубалиев). 2. *Майданда кубатына кубат кошорун ойлоп,* гүлазыктарын белендеп салган (Б.Максүтов). 3. *Алыстан чарчап келгенин ойлоп,* күн жаа бою көтөрүлүп калганына карабай ойготподу (К.Жусубалиев).

Чакчыл түрмөктөгү себеп маани "деп" жардамчы этишинин айкашуусу менен да берилет.Мында жардамчы этиш сөздөр ар түрдүү жак уландыларды кабыл алган этиштер менен бирдикте колдонулат. Мисалы: 1. *Эс алып алам деп,* Беш-Мойноктун белин аша албай, Үч-Каркырага жете албай калбасын (Б.М.). 2. Эт жүрөгү болкулдап, *байбичем кантти экен деп,* санаасы сан, ою он (А.Ж.).

Себеп чакчыл түрмөктөр -ып формадагы чакчыл аркылуу уюшулганда, негизги кыймыл-аракеттеги натыйжага түз таасир эткенин билдирет. Мисалы: 1. *Көптөн бери суудан өксүп*, каны каткан жүрөгү капкара болуп турду (О.Орозбаев).

2. *Көрө салып* көп кийик,

Мерген кушубак болуп турады ("Кожожаш").

Ошентип, бул формадагы чакчыл түрмөктөрдө себеп болуп түшкөн кыймыл-аракет ким тарабынан аткарылгандыгына басым жасалбайт. Мында иш-аракетти аткаруучу эмес, иш-аркеттин өзү негизги орунга коюлат. Мисалы: 1. Атам бул сөздү угуп, кош колу менен башын чеңгелдеди, жылдызы жерге түштү (Н.Байтемиров). 2. Башка үйгө келип, Айтолкун көпкө чейин коомайсынып жүрдү (К.Каимов).

-ып формалуу мезгил чакчыл түрмөк

-ып формалуу чакчыл менен аяктаган түрмөктөр негизги сүйлөмдө баяндалган окуянын мезгилин, убагын билдирет. Түрмөктөгү мезгилдик маани жалпы сүйлөмдүн мазмунунан, тутумунда мезгилдик мааниден сөздөрдүн колдонулушу аркылуу белгилүү болот. 1. *Эртеси үрүл-барал таң каракчысында туруп алып*, кайра үйүнө "чоң энем кайдасың" деп качып жөнөгөн каран гүн, тараң күндү ушул жөнөкөй эки тамактын кош таами элестетти (К.Жусубалиев). 2. Анан башын жерден албай, *күнү бою талаада иштей берип, күндүн отуруп кеткенин паамдабай калып, кай убак болгонун билгиси келип*, так төбөсүнөн күн издеген дыйкандай асманга карады (К.Жусубалиев).

Мезгил мааниси тилдин бардык бирдиктери аркылуу бериле берет. Синтаксистик көз караштан алганда, мезгил мааниси мезгил бышыктооч, мезгил багынынкы сүйлөмдөр аркылуу берилип, ал башка да түрдүү маанилерди өз ичине камтыйт. Ошолор сыяктуу эле бул формадагы мезгил чакчыл түрмөктөрдүн да мезгилдик мааниси кеңири. Ошондуктан бул маселеге кайрылган изилдөөчүлөр чакчыл түрмөктөрдүн мезгилдик катышын абсалюттук (толук) жана салыштырмалуу (салыштырмалуу) түрлөргө бөлүштүрүшөт.

Толук мезгилдик маанидеги чакчыл түрмөк К.М.Мусаевдин пикирине караганда грамматикалык бир гана мааниде (мезгил маанисиндеги) келип, тутумдаш мезгил бышыктоочту түзөт. Ал эми салыштырмалуу мезгил чакчыл түрмөккө башка маанилер да тиешелүү болуп, багыныңкы сүйлөмдөр менен синонимдик катарды түзөт (Мусаев, 1980, 14-15).

-ып формасындагы чакчылдар аркылуу уюшулган чакчыл түрмөк өзөк сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөн иш-аракетти билдирет. Мисалы: 1.*Бөлтүрүктөрүн тороптуп,* мына эми чогуусу менен жортуулга чыгышкан тура, капырлар (А.Стамов). 2. *Кандуу суугa уруп ийип ууруну.* Кайран күлүк кете берди ташкынга (Э.Турсунов).

Ушул эле түзүлүштөгү чакчыл түрмөк негизги этиштеги кыймыл-аракет менен бир мезгилде болуп өткөн кыймыл-аракетти билдириши да мүмкүн. Мисалы: 1. Элчини угуп отуруп, Хейшуй шаарындагы көчмөндөрдүн качкын ханы менен кездешкени эсине түштү (И.Калашников). 2. Иште болсо, кээде жумуш башкаруучулук туурасында *бирөөлөр менен кер-мур айтышып, жумуштан аябай чарчап,* капа болгон учурлар да болот ("Ден соолук"). 3. *Шинелин ийнине салып*, айылын көздөй баскан жоокер да алагды (Т.Сыдыкбеков). Мындай мезгил чакчыл түрмөктөргө сыпат мааниси да тиешелүү. Бирок мезгил мааниси үстөмдүк кылат. Ал эми сыпат мааниси ага кыйыр гана кошумча маани кийирип турат.

-бай мүчөлүү чакчылдан кийин -ып формасындагы жардамчы этиштер келип да мезгил чакчыл түрмөктөр уюшулат. Мисалы: 1. *Бул маселени терең чечпей туруп,* биздин гениалдуу пландардын алга жетиши кыйын (Ш.Абдыраманов). 2. *Жерди чарчөптөрдөн тазалабай туруп,* жогорку түшүм жөнүндө сйлоого болбойт эмеспи (А.Убукеев).

Чакчыл түрмөктөрдүн мезгилге карата катышы атоочтук түрмөк менен жанаша келип, формалдык жактан негизги сүйлөмдөн алыстаган учурда башкачараак болот. Мисалы: 1. *Ушул ызадан кийин аттанып,* мекеме жактан келе жаткан Соке абышка алдынан Ыманбайды жолуктурду (Т.Сыдыкбеков). 2. *Түлкүбекти ээрчип,* мындан бир ай мурун Кашкарга кеткен атасы Каныбек үчүн башкача сезилет (К.Жантөшев). 3. *Ээр-токумдарын баштарына коюп*, чапандарын айкарасынан жамынган жолоочулардын ойгонор түрү жоктой (А.Стамов). Мындай жагдайда чакчыл түрмөк атоочтук түрмөктүн карамагына өтүп, аны менен маанилик тыгыз байланыш түзөт да, негизги сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карай мезгилдик катышта эмес, ошол атоочтук түрмөктөгү кыймыл-аракетке карай мезгилдик катыш түзүп калат.

Мезгил чакчыл түрмөк катышкан сүйлөмдө ээ түшүп калса, анын чакчыл түрмөк экени билинбей, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу сыяктуу ой калтырат. Бирок өзөк сүйлөмгө тиешелүү логикалык ээ ага тиешелүү болбойт. Мисалы: 1. *Тузак жасап,* кекилик кармаганынан улам өзүн чоң жигит катары баалайт (К.Жантөшев). 2. *Ушул баштан камынып*, түштөн кийин шаарга жөнөп кеткин (Ш.Абдырахманов).

Тескерисинче, чакчыл формалуу баяндоочу бар багынынкы сүйлөмдөр чакчыл түрмөк сымал структурада кездешет. Мисалы: Адырдын батыш жагынан ызгаар жел согуп, асман чарым булуттап, адыр бети ала көлөкө тартып турду (О.Айтманбетов).

Келтирилген татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир багыныңкы сүйлөмдүн өзүнө тийиштүү ээси бар. Алар негизги бир кыймыл-аракетке грамматикалык жактан гана баш ийип, маанилик жактан ар бири өз алдынча түрдүү-түрдүү кыймыл-аракетти билдирет.

-ып формалуу каршылаш чакчыл түрмөк

Мындай маанидеги сүйлөмдөрдө түрмөк менен өзөк сүйлөмдө айтылган окуя, кыймыл-аракеттердин мазмуну бири-бирине карама-каршы болот. Бирок чакчыл түрмөктүн бул түрүнүн мааниси башка чакчыл түрмөктөр сыяктуу ачык-айкын эмес. Салыштырып көрөлү: 1. Тигине, *Айсараласын алкынтып,* Ыманбай да келип калды (Т.Сыдыкбеков). 2. *Эмдетүүгө кош көңүл кылып,* көк жөтөл менен ооруган балдардын саны бир кыйла өсүп кеткен ("Ден соолук"). 3. *Курулай көкүрөк көтөрбөй,* тарых таразалоочу мезгил келди (Ч.Өмүралы). 4. *Жаманыңды жашырып деле,* сенден бир ооз жылуу сөз уктумбу? (Б.Жакиев).

Биринчи сүйлөмдө сыпат мааниси, экинчи сүйлөмдө себеп маанилери ачык-айкын билинип турат. Ал эми үчүнү жана төртүнчү сүйлөмдөрдө карама-каршы маани дароо эле кабыл алына бербейт. Ала -ып формасындагы чакчыл түрмөктөрдө каршылаш маани төмөнкү сүйлөмдөрдөн айкын көрүнөт. Мисалы: 1. *Мени коюп,* алдагы баланы кароосуз калтырбагыла (А.Жакыпбеков). 2. *Мурдагы айтылгандарды эстей албай жатып,* ага мен кайдан жооп бермек элем (К.Акматов). 3. *Көкүрөгүмдөгүнү билип туруп,* дагы кайталап жатасыз да (Ш.Бейшеналиев).

Жогоруда келтирилген чакчыл түрмөктүү сүйлөмдөрдүн тутумунда мындай каршылаш маанинин болушуна байланыштуу биринчи конструкцияда айтылган ой аткарылса, кийинки сүйлөмдө тескерисинче каршы келет, башкача айтканда, чакчыл түрмөктө кыймыл-аракеттин аткарылганы байкалса, өзөк сүйлөмдө аткарылбаганы байкалат.

-ып чакчыл этиштер менен эле, да өлүкчөлөрү кошо келип да каршылаш маанидеги чакчыл түрмөктүү сүйлөм уюшулат. Мисалы: 1. *Бул жерде туруп эле,* ойду-тоону айтканда эмне чыгат (К.К). 2. *Түш көрдүм деп эле,* өмүр бою жыйган-тергенди чачып жиберейинби талаага (Б.Максүтов). 3. *Жапжаш эле туруп,* мынча өнөргө кантип жетип алган (К.Сактанов). 4. *Азга канат кылып да,* Диоген өзүнүн жашоо жолу менен маданиятты барктабаганын далилдей албаган ("Кыргыз маданияты").

-ып формалуу максат чакчыл түрмөк. Чакчыл түрмөктөрдүн бул тобу өзү менен катышкан сүйлөмгө максат маанисинде колдонулат. Ошондуктан андагы бышыктоочтун милдетин аткарып келген сөздөр максатты келер чак формасындагы этиштин болуп жардамчы сөзү менен айкашы аркылуу берилет. Сүйлөмдүн ээси көбүнчө өзөк сүйлөмдөн орун алат. Сүйлөмдүн мындай курулушу аткарылган кыймыл-аракет кайсы бир максатта болгондугун айкын көрсөтөт. Мисалы: 1. *Даректын башына чыкмак болуп,* этек-жеңин шымалана түрүндү (К.Жусубалиев). 2. *Токойго бармак болуп,* кийимдерин, буюм-теримдерин караштырып, дурустап даярданды (К.Жусубалиев). 3. *Жаңы конуш менен таанышмак болуп,* өзүнчө боор этектей басты (А.Жакыпбеков).

Бирок максат чакчыл түрмөктөрдө берилген кыймыл-аракетти ар убак эле келер чак менен чектеп коюуга болбойт. Ал реалдуу ишке ашкан кыймыл-аракетти да билдирет. Мисалы: 1. Табияттын таңкы керемети биринчи тосоюн деп, мен күнүгө эрте турам (К.Жусупов). 2. Байга жагынам деп, кедей жалгыз эчкисинен ажыраптыр (Макал).

Биринчи жак формасындагы этиштер менен да деп жардамчы этиши айкашып, максат маанисиндеги чакчыл түрмөктү уюштурушу мүмкүн. Мисалы: 1. Көрдөн чыгып араң келсек, *көпүрөдөн өткөрөм деп,* Кожокең кыйнады (К.Карымбаев). 2. *Бул жөнүндө Москвадан сурап билсек деп,* бардыгыбыз эле аракеттендик ("Кут билим"). 3. *Узакка жашасам деп,* кимдер гана арыз-абез кылбаган (М.Абдыкеримов).

Мындай түзүлүштөгү чакчыл түрмөктөр семантикасы боюнча максат багыныңкы сүйлөм сыяктуу ой калтырат. Бирок анын өзүнө тиешелүү ээси жок жана жак формасы менен камсыз болгон эмес. Түзүүчү компоненттеринин бардыгы биригип келип, бир сурооо жооп берет да, жайылма бышыктоочтук милдет аткарат.

-ып формалуу салыштырма чакчыл түрмөк

Бул формадагы чакчыл түрмөк грамматикалык жактан бүтүндөй сүйлөмгө же белгилүү бир сүйлөм мүчөсүнө таандык болуп, андагы кыймыл-аракетке карата салыштыруу маанисин билдирет.

Жалпы тил илиминде салыштыруу маанисин салыштырма конструкция деген ат менен талдоого алынат да, ага салыштырма багыныңкы сүйлөм кошулат. Салыштыруу лингвистикалык аспектиден алганда жөнөкөй жана татаал салыштырууга бөлүнөт. Жөнөкөй салыштырууга аффикстер аркылуу салыштыруу мааниси киргизилет (6, 1976: 122-13).

Л.Н.Тыбыкова алтай тилиндеги салыштырма конструкцияларды атоочтук жана этиштик түрлөргө бөлүп, алардын ар бирин синтетикалык жана аналитикалык салыштырма конструкцияларга бөлүштүргөн (5, 1989: 18). Кыргыз тилиндеги салыштырма конструкциялардын ичинен -ып формалуу чакчыл түрмөктөр өзүнчө орунга ээ.

-ып формасындагы көмөкчү сөздөр уюштурат. Мисалы: 1. Алтын кыргак ак элечек салынган, көк жибек көйнөк, кырмызы кемсел, саймалуу белдемчи, алтын өкчө кара маасычан ак байбиче чыйырды көкүлүн көк жибек менен түйдүргөн боз жоргону чайпалтып, *өзүнө окшотуп.* ак элечекчен койкойгон тогуз жүз байбичени желе тарткан каркырадай чубалтып, көч баштады (А.Жакыпбеков). 2. Натурщик, *катырып койгонсуп,* бир калыптан козголбой, жалдырай берди. А.Токомбаев). 3. Көргөндүн көөнү бөлүнүп, байласа адамзат жаланғычтай көрүнүп, эки көздүн кычыгы ачылып калган көргө окшоп, ай-маңдайын караса, *элкин жаткан төргө окшоп,* алайган көзүн караса, *күүгүм* тарткан *жерге окшоп,* алтындан чылбыр жулкунтуп, Алгара минип булкунтуп, алты мин жайсаң миң калдайга башчы болуп турган кези эле (Б.Максүтов).

Салыштырма маанилүү чакчыл түрмөктүн башка түгөйүнүн маани берүүчү бөлүгү да атооч жөндөмө формасында туруп, чакчыл формадагы *өңдөнүп, түрдөнүп, түстөнүп, кешиптенип, сыяктанып* деген көмөкчү этиштер менен байланышат. Мисалы: 1. Калмак каптап кетээрде, башына кылыч жетээрде кара чаар кабылан капталынан чамынып, чолок көк жал арстан бет алдынан камынып, *астын сала бергенде ак жолборстой түрдөнүп,* эр Манастын барааны миң кишидей өңдөнүп, көргөн калмактардын көңүлү жаман болүндү (А.Жакыпбеков). 2. Аколпогун кийип, боз кисесин курчанып, үстүнөн жортуул кементайын желбегей жамынып, төшөктөн чыгып отурган баатырдын жүзүнө кан жүгүрүп, *кууруган буудай түстөнүп,* аң көргөн бүркүт көздөнүп, комлоно отурганда оң чыканагында арстан, сол чыканагында жолборс күркүрөп тургансыды (А.Жакыпбеков). 3. Аралдын айлана-тегереги мелтиреген көл, алтын аталып калышы - таң атканда жапжашыл, күн чактүштө көкмөк, *күн батарда алтын саргыч түрдөнүп* турат Алтын-Көл (А.Жакыпбеков). 4. Жер майышкан мал менен, дүнгүрөгөн кол менен кыргыздар келип Букардын жакасына конуптур деген кабар жетер замат Санирабига жортуулга кийчү эр кийимин кийинип, сиңдиси Аруукени да өзүнө окшош кийинтип, каракашка аргымакка минип, *ууда жүргөн бекерпоз мырзалар сыяктанып,* колуна куш кондуруп алып, чалгындап чыккан (А.Жакыпбеков). 5. *Суу перилер кейиптенип,* кыз-келиндер түшүп ойногон абыз көлү бар, тегерете мөмө бак, бак аралап асем тотулар шак-бутактардан бакылдашып сүйлөшүп, кишилердин күлкүсүн чыгарат (А.Жакыпбеков).

-ып формалуу салыштырма чакчыл түрмөктүн негизги бөлүгү атооч жөндөмөдө турган сымал болуп, сыяктуу болуп деген кызматчы сөздөр менен берилет. Мисалы: 1. *Монах Филофейдин күйруктуу жылдыз сымал болуп,* күтүүсүздөн космостон чыга келиши дүйнөгө кандай дүрбөлөң салгандыгын, ушундан баштап адамдардын аң-сезимин канчалык аласалдырганын Борк көз ирмемге элестеткенде кулактары чуулдап, башына кан тээп чыкты (Ч.А.). 2. Дал бет маңдайында туулга-чопкут кийген баатыр кейиптенип, чулу көк чоку заңкаят, анын сол жагында *ак сакалдуу кеменгер карыя сымал болуп,* кең көкүрөк ак чоку турат (Б.Максүтов).

Ошентип, -ып формалуу чакчыл түрмөктөрдүн сыпат, себеп, мезгил, карама-каршы, максат, салыштырма сыяктуу маанилеринде колдонулганын байкадык. Аталган ар түрдүү маанидеги -ып формалуу чакчыл түрмөктөр маанилик жактан кээде бири-бирине жакындыгын конкреттүү фактылык материалдардын негизинде айырмачылыктары ажыратылды.

Кумык тилиндеги чакчылдарды атайын изилдөөнүн объектисине айланткан Ю.Д.Джанмамов -ып формалуу чакчыл түрмөктөрдүн шарттык мааниде келерин белгилейт (2, 1967: 41-42). Бирок анда берилген мисалдар шарттык маанини камтый албайт. Жалпы эле түрк тилдеринде мындай маанидеги чакчыл түрмөктөр кездешпей турганын түрколог К.М.Эсенов туура белгилеген (3, 1974: 136). Ал эми проф. А.Н.Баскаков -ып формалуу чакчыл түрмөктөрдү байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда жана чакчыл түрмөктүү жай сүйлөм катары караган (1, 1959: 317).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде -ып формадагы чакчыл түрмөктөр башка грамматикалык каражаттарга караганда активдүү колдонулат. Аталган формалуу чакчыл түрмөктөр сүйлөм тутумунда айтылуучу ойду берүүдө зор тилдик каражат болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Баскаков А.Н. Деепричастие и его синтаксические функции в тюркских языках. Кызыл: НИИЯЛИ, вып, 7, 1959.

2. Джанмамов Ю.Д. Деепричастие в кумыкском литературном языке. -М., 1967.

3. Есенов К. Казак тилиндеги күрделенген сөйлемдер. -Алма-Ата, 1974.

4. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги чакчылдар. -Ф.: Кыргыз окуу педмамбас, 1960.

5. Тыбыкова Л.Н. Сравнительные конструкции алтайского языка.(канд.дисс.) -Алма-Ата, 1989.

6. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. -Новосибирск: Наука, 1976.

Ж.А.Артыкова,
К.Карасаев атындагы БГУ

СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАР

Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы өзгөчө мааниге ээ тилдик каражаттар фразеологизмдер болуп саналат. Фразеологизмдердин курамында *көз, мурун, бет, ооз, тил, тиш, кол, бут* сыяктуу дене бөлүктөрүнүн аталыштары жыш колдонулгандыгы белгилүү.

Фразеологизмдердин ичинен адамдын жүрүш-турушуна байланыштуу бирдиктери өзгөчө мааниге ээ. Бул түрмөктөрдүн курамында тилдик эмес каржаттар катышып, пикир алышууда ымдоо-жаңсоонун элементтери коштолуп, кандайдыр бир маалыматты алып жүрөт.

Мындай фразеологизмдердин негизин (кинесикалык фразеологизмдер) ымдоо-жаңсоолор түзөт. Алардын өзгөчөлүгү болуп сүрөттөө жана ага байланыштуу символика түзөт. Жест адам жүзүнө тиешелүү кыймыл-аракетти символдоштурат. Фразеологизмдердин мааниси ымдоо-жаңсоолорго караганда кеңири: *жаалы менен кароо, жумган көзүн ачпай коюу, киерге жер таппоо, жанын коерго жер таппоо ж.б.*

Мисалы: Аны көрүп Манастын, Ачуусу келе калганы, *Жаалы чыкты* сөзүнөн, *Жалыны чыкты көзүнөн* [С.О.:118].

Адамды жана анын кыймыл-аракетин мүнөздөгөн фразеологизмдер *көбүнчө мотивдешкен, аларда нерсе менен кубулуштун ортосунда ассоциативдик байланыш болот.*

Фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын карым-катышын алгач ирет орус тил илиминде Е.В. Красильниковдун "Жесты и языковые фразеологизмы" (1977), А.В.Филиппов, В.Д.Кутловскаянын "Фразеологизмы и жесты" (1975) аттуу эмгектеринде чагылдырылган. Е.В.Красильниковдун пикири боюнча, көптөгөн фразеологизмдер бейвербалдык каражаттардын негизинде пайда болгон: "Условный жест - фразеологизованное явление в жестовом языке и языковой фразеологизм имеют семиотическое родство. Поэтому не случайно, что проекция условного жеста в язык - словесное описание жеста - нередко представляет собой фразеологический оборот. То, что фразеологизм в языке может возникать на базе жеста, легко объяснимо" [Красильникова 1977:58]. Казак тил илиминин изилдөөчүсү Г.Смагулова кыймыл-аракеттин негизинде пайда болгон фразеологизмдерди, "кинесикалык фразеологизмдер" деп атап ага тиешелүү мисалдарды киргизет [Смагулова 1980: 62-63]. Бул пикирге таянсак, кыргыз тилиндеги төмөнкү фразеологизмдер жана туруктуу сөз айкаштары кинесикалык фразелогизмдин катарын түзүшөт: *алакан жайуу, жакасын карануу, буту-бутуна тийбөө, желкесин кашуу, мурдун көтөрүү, мурдун тыржыйтуу, эки көзү чанагынан чыгуу, бармагын тиштөө, кучак жайуу, кабагына кар жаады, эрдин чүрүштүрүү, тандайын кагуу, тишин кайроо* ж.б.

Ал эми фразеологизмдердин курамындагы көптөгөн бейвербалдык каражаттар мезгилдин өтүшү менен өзүнүн түз мааниси көмүскөлөнүп фразеологизмдик мааниге өткөн. Алсак, *бетине түкүрүү, бетине көө жабу, жер чукуп отуруп калуу,* ж.б.

Бул пикирди А.В.Филиппов жана В.Д.Кутловскаянын көз караштары толуктайт: "Эгерде, жесттер эскирсе анда, түпкү мааниси да өзгөрүлөт, башка бир табияттагы түшүнүккө өтүп, фразеологизмдердин пайда болушуна алып келет" [Филиппов, Кутловская 1975:79].

Фразеологизмдердин бул катмары универсалдуу жана бардык тилдерге тиешелүү кубулуш. Бул адамдын эгоцентристик түшүнүгү менен байланыштуу. Анткени адам айлана-чөйрөнү "өзү" аркылуу таанып билет (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Г.И. Берестнев, В.Г. Гак ж.б.).

Жогоруда айтылган көз карашты изилдөөчү А.М. Эмирова төмөнкүдөй түшүндүрөт: "Адам жаралган мезгилинен тартып эле өзүнүн дене кыймылдарына байкоо салат жана таанып билет. Ошону ме-

нен бирге айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан окуя-кубулуштарга ошол дене кыймылдарын туура багыттаганга аракет кылат." [Эмирова, 1972: 141]. Демек, бейвербалдык кыймылдар адам жаралгандан бери калыптанган, өздөштүрүлгөн көрүнүш экендиги талашсыз.

Айлана-чөйрөдө болуп жаткан кыймыл-аракеттердин аң-сезимде мындай өңүттө чагылышы, адамдын өзүнүн денесинин кыймылы антропоцентристтик (адамдын борбордук дүйнө таанымдык) түшүнүктө соматикалык фразеологизмдердин пайда болушуна алып келет. Окумуштуу Г.И. Берестнев белгилегендей, соматикалык фразеологизмдер аркылуу курчап турган чөйрөнүн адам аң-сезимине чагылышын андап билүүгө болот [Берестнев, 2001: 67].

Кыргыз тилинде соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айырмачылыктары тууралуу изилдөөчү А.Ботобекова мындай белгилейт: "Соматик фразеологизмдердин ишараттардан айырмасы - алардын туруктуулугунда, өз алдынча берилгенде мааниге ээ эместигинде. Алгач, ар бир ишараттын маанисин билдирүүчү сөздөрдүн комплекси адамдын кыймыл-аракетин билдирип келсе, кийинчерээк рухий ал-абалды туюндуруучу сөз тизмектеринин катарын түзүп калган. Ишараттар мындай абалда фразеологизмдик бирдиктерге айланат. Күндөлүк турмушта колдонулган белгилүү бир кыймыл-ишарат адамдын ички жан-дүйнөсү, сезими, ал-абалы менен байланышкан болот. Экинчи мааниси кийинки планга сүрүлүп чыгып, турукту маанини туюнтуучу касиетке ээ болот. Бул учурда ишараттык маани жок болушу жана бир гана фраземалык маани сакталып же экөө параллель ишке лиши мүмкүн" [Ботобекова 2002:102].

Демек, тилдеги соматикалык фразеологизмдер образдуулукка ээ болсо, бейвербалдык каражаттар көмүскө мааниге ээ. Тагыраак айтканда, ар бир бейвербалдык каражаттардын түшүндүрмөсү бар, аны пикир алышып жаткан адамдар өзүнүн туюп-билүү, дүйнө таанымына, кыраакылыгына, билимине жараша андап билет жана колдонушат.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык мааниге өткөн семиотикалык соматизмдерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) адамдын жаңсоолорун (жесттерин) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *кол куушуруу (кечирим сурап, алдына түшүү, өтүнүч кылуу), бутуна жыгылуу (жалынып, жалбарып кечирим суроо, өтүнүү)* ж.б.;

2) адамдын жүрүш-турушун (позасын) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *мурдун көтөрүү (кекирейүү, менменсинүү, көпкөлөң тартып чиренген абалда болуу), аягы жерге тийбөө (эпилдөө, абдан элпек болуп көрүнүү, бир жерге жай алып тура албоо).;*

3) адамдын дене кыймылдарын сүрөттөгөн фразеологизмдер: *башын жерге салуу (уялуу,* тике карай албай ийменүү, батына албай коюу*),* ж.б.;

4) адамдын ымдоосун (мимикасын) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *көзүн ала качуу* (бирөөнү тике карай албай жалтактоо. Көрүнбөөгө, карабоого аракеттенүү, жалтануу) ж.б.

Мына ушундай багытта фразеологизмдик ымдоожаңсоолорду төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1.Адам жүзүнүн физикалык жана эмоционалдык абалын туюндурган сөздөр;

2.Адам жүзүнүн сырткы таасирлерден улам өзгөрүшүн туюндурган сөздөр;

3. Кеп ишмердигин туюндурган сөздөр.

"Манас" эпосундагы кездешкен соматикалык фразеологизмдерге төмөнкүлөр кирет:

Көзүнөн чаары чыгуу. Абдан ачууланууу, каардануу, жаалы келүү [КТФС:176]: Муну угуп Манастын, Каары чыгып бетине, *Чаары чыгып көзүнө* [С.О.].

Бетинен тер чыгуу - ачуусу келүү, сурдануу, каардануу: *Бетинен тешип тер чыгып,* Кабылан Манас баатырын [С.К.].

Дал болуу - дендароо болуу, эмне кыларын билбей жалдырап калуу, өзүн жоготуп коюу [КТС,1: 393]: Жети күнү урушуп, Жетимиш жерден жара жеп,Чубак чыкты хан болуп. Бүткөн бою былк этпей, Сал сыяктуу *дал болуп*[С.К.716].

Тизе бүгүү - багынуу, баш ийүү: Сарттар *тизе бүккөнү*: "Болду эми, шүк!"-деди, Биз да калмак түркпүз, Каканчындан калкынын, Казабында жүрүппүз [С.О.:103].

Эрдин кесе тиштөө - өкүнүү, өкүттө калуу: Шай колдогон шер Манас, Карап чыдап туралбай, Кайнап жини кармады, Эки жаагы шакылдап, *Эрдин кесе чайнады* [С.К.:256].

Көз салуу-каралашуу, жардам берүү: Баягы Догон карыга : "Алсаң менде мал-деди, Ар түлүгүм бардеди, Алтын менен зар-деди, Барымды менден ал-деди, Бирок балама көзүң сал!"-деди [С.О.:75].

Мыйыгынан күлүү, мурутунан күлүү - үн чыгарбай билинер-билинбес жылмайып коюу, кичине күлүмсүрөө. Качканын көрүп Чубактын, *Мурутунан күлдү* эми. Кыйының Манас билди эми, Кыл муруту солк этип, *Мыйыгынан күлдү* эми [С.К.:517].

Каңырыгы түтөө - өтө кейүү, абдан кайгыруу, капалануу, бир нерсеге зээни кейүү: Арслан Чубак ошондо, Уйку жакка бет түтөп, Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, Каңырыгы *эң түтөп* [С.К.:498].

Эбедейи эзилүү - чын дити менен, ыкласы менен жакшы көрүү, кубануу. Семетей тирүү деп угуп. *Эбедейи эзилип,* Эт жүрөгү сүйүнүп [С.К.].

Эси кетүү - эмне кылаарын билбей, дал болуу. *Эси кетип* Чыйырды, Жыгылып кетти сороюп [С.К.].

Эсин оодаруу - айласын таптырбоо, коркутуу, чамасын чак кылуу: *Эскирип келген куу чалдын, Эсин бир оодарып салсак*-деп [С.О.:1116].

Мындай фразеологизмдердин мааниси - сөз айкашынын конкреттүү маанисинин метафоралык мааниге өтүшүнөн пайда болот. Фразеологизмдин ички формасы качандыр бир убактарда кандайдыр бир факт, окуя, кубулушту чагылдырган тилдик каражаттар болгон. Алсак, бут тосуу, ор казуу сыяктуу фразеологизмдер көрө албастык деген сөзгө кошумча маани берип турат жана түз маанисине да жакын келет. Ошондой эле *алдоо* деген лексемага *беш өрдөгүн учуруу, тил эмизүү, көз боео* деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кирет.

Адамдын ымдоо, жансоолору, турган турпаты, дене кыймылдары убакыттын өтүшү менен абстрактуу семантикага ээ болуп, фразеологизмдердин катарын толуктайт. Тагыраак айтканда, семиотикалык фразеологизмдер өнүгүү процессинде фразеологиялык мааниге ээ болот.

Адабияттар

1. Берестнев Г.И. В поисках семантических универсалий. Монография. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010.

2. Ботобекова А. Ишарат сырлары. -Б., 2002.

3. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жан адабият институту. Түз. С.Мусаев - Б.: Хан-Тенир. 2010.

4. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча / Түз. А.Жайнакова, А.Акматалиев.- Б.: Турар, 2010.

5. Эмирова А.М. Структура и семантика фразеологического поля эмоций // Вопросы общего языкознания и структурно-типологического исследования языков. -Самарканд. 1978.

6. Филиппов А.В., Кутловская В.Д. Фразеологизмы и жесты //Русский язык в школе, 1975, №3.

Шевченко Н.М.,
КРСУ им. Б.Ельцина

СТРУКТУРА ЯЗЫКОВОГО ПОРТРЕТА МАРИНЫ ЦВЕТАЕВОЙ

Понятие языкового портрета введено Л.П. Крысиным и развивается в исследованиях И.И. Ковтуновой, А.Б. Бушева, Н. Рябикиной, Л.Т. Килевой, Р.Т. Касымовой. Особого внимания по данной проблеме заслуживают идеи известного казахского ученого Л.К. Жаналиной, предложившего реализацию этого направления в двух аспектах с использованием формул "человек в языке" и "язык в человеке".

Формула "человек в языке" реализуется в теориях образа автора, диологичности текста, концептосферы в художественной литературе, в функциональных грамматиках. Формула "язык в человеке" реализуется автором в основе протопической категоризации, построения когнитивно-дискурсивного пространства, моделей языковой картины мира, языковых личностей, языковых портретов. Исследователь вводит понятие лингвокреативная личность в "галерею" языковых личностей, выстраиваемых по формуле "язык в человеке", а следующей моделью, реализующей эту формулу, предлагает конструкт *языковой портрет* с использованием формул "человек в языке" и "язык в человеке". Автор, реализуя свои идеи, предлагает схему языкового портрета креативного лингвиста Л.А. Шеляховской, акцентируя внимание на прагматический уровень. "Портретирование языка ученого-лингвиста осуществлено путем приложения модели языковой личности к языку разрабатываемой ею лингвистики, что означает ограничение объекта исследования научным языком в "индивидуальном творческом исполнении" [Жаналина, 2010: 92- 94]. При создании языкового портрета большой научный интерес представляют интеллектуальные языковые личности, так как интеллект наиболее интенсивно проявляется в языке и исследуется через язык [Караулов, 2003: 36].

Отмеченные исследования языкового портрета используют в основном два уровня из трех, предложенных Ю. Н. Карауловым при описании языковой личности. В свою очередь, отличие понятия *языковой портрет*, от *языковой личности*, представляется нам широтой характеризующих параметров, совмещающих в себе современные критерии изучения личности в лингвистике, философии, психологии, истории и религии. Это связано с тем, что на современном этапе развития общества *индивидуальность* стала центральным объектом в решении многих теоретических проблем:

Для лингвиста - это "конкретный участник коммуникативного акта, реально действующий в реальной коммуникации" [В. В. Красных, 2003];

Для философа - это "такая единственность и неповторимость, которая является не только носителем сознания, мышления, чувствования, но и вообще субъекта, который сам же себя соотносит с собой и сам же себя со всем окружающим" [А. Ф. Лосев, 1988: 277];

Психологи считают, что личность обнаруживает себя в трех репрезентациях, образующих единство: совокупность интроиндивидуальных качеств, включенность индивида в пространство межиндивидуальных связей и "идеальная представленность" [В. А. Петровский, 1998: 188];

Религия рассматривает человека как личность и как индивид в рамках одного и того же существа: основа индивидуума - тело, личности - душа [Настольная книга атеиста, 1987: 197];

Человек - единственное из творений Божиих, наделенное даром слова, речи, языка [В.И. Аникушкин, 2010: 223];

Христианство в качестве идеальной личности выдвигает тезис: "Блаженны нищие духом, ибо их есть царство небесное" [Мф., 5: 3].

Объединяя все лучшее, отмеченное человечеством в индивиде, мы обязаны сохранить и увековечить в памяти потомков это в виде литературных, языковых, художественных, архитектурных ценностей. В каждой науке разработаны свои индивидуальные способы сохранения ценностей. В языкознании основными хранителями памяти являются прецедентные тексты и словари.

Понятно, что нет, и не может быть единых критериев для описания индивида, как нет, и не может быть, утверждают психологи, одинаковых личностей. Мнения ученых различных направлений науки позволяют сделать вывод, что языковая личность является воплощением обобщенной личности (от ребенка до креативной), а *языковой портрет* - воплощение индивидуальной личности и, как правило, креативной, в которой заложено все лучшее в понимании человечества.

В основе исследования языкового портрета М. Цветаевой лежит метод *когнитивно-прагматического* анализа. разработанный Н. Ф. Алефиренко, в котором ученый, опираясь на знания пресупозиций, ставит задачу выяснить, как те или иные текстопорождающие средства языка используются автором для осуществления исходной художественно-смысловой интенциональности. При когнитивно-прагматическом анализе, как утверждает ученый, в центре внимания оказывается не только язык в его системном отношении, но и более высокое единство - деятельное единство языка, речевого общения и человека. Это триединство обес-

печивает существование в реальном мире, где человек мыслит, познает и создает вокруг себя ценностно-смысловое пространство, которое, по мнению ученого, является эпицентром человеческой культуры и цивилизации [2011: 26-27].

Несмотря на то, что главным предметом интереса исследователей языкового портрета должен быть прагматикон, определяющий языковые показатели и смысл индивидуального существования, находится на стадии своего становления. Ю.Н. Караулов считает, что "через прагматикон язык формирует человека, раскрывая содержание третьего уровня в структуре языковой личности и добавляя в вербально-грамматический - "ЯЗЫК" - и в когнитивный - "МИР" - третью, прагматическую составляющую структуры - "Я В МИРЕ". Позиция автора (говорящего) "Я В МИРЕ" определяется, прежде всего, его оценками и самооценками" [2003:12].

С учетом всех компонентов когнитивно-прагматического анализа мы предлагаем многоступенчатую структуру языкового портрета М. Цветаевой:

Первая ступень - социальная, содержащая социальную информацию (возраст, этносреда проживания, профессиональная деятельность);

Вторая ступень - культурная, содержащая информацию о культурной наполненности;

Третья ступень - интеллектуальная, содержащая информацию об интеллектуальном совершенстве;

Четвертая ступень - вербальная, содержащая информацию о профессиональном мастерстве.

Пятая ступень - концептуальная, содержащая информацию о личностно-концептуальных ориентирах в окружающем мире;

Шестая ступень - когнитивная, содержащая информацию авторской позиции, константирующей положение дел в окружающем мире

Седьмая ступень - прагматическая, содержащая информацию авторского представления о совершенном видении окружающего мира.

Все отмеченные ступени, дополняя друг друга, могут перемежовываться, но наличие их в структуре языкового портрета креативной личности обязательны, иначе языковой портрет индивида будет несовершенен.

Все ступени информации должны быть тщательно выверены и доказательны, а цитации должны конкретизировать и подтверждать исследовательскую позицию. Языковой портрет, как любой портрет, должен представлять собой культурно-эстетическую ценность. А это значит, что исследователь должен увидеть и собрать воедино все многообразие когнитивно-прагматических компонентов, реализованных в ценностно-смысловом пространстве индивида.

Языковой портрет М. Цветаевой - *это мировоззрение поэта, несущее информацию об оценках реального мира, жизненных установках, устремлениях и идеалах. Основой языкового портрета является самоидентификация с позитивными характеристиками, суждениями, констатирующими положение дел в окружающем мире. Вершиной языкового портрета М. Цветаевой является реализация авторского видения совершенства окружающего ее мира.*

В данном исследовании сделаны попытки описания языкового портрета на основе анализа языка автобиографических повестей, писем, эссе и записных книжек, в которых определилось ядро *когнитивно-концептуальных знаков* кодовой системы М. Цветаевой.

Языковой портрет М. Цветаевой состоит из двух частей. Первую его часть представляет исследование Л.В. Зубовой, в котором описываются особенности поэтического мастерства Марины Цветаевой. Исследователь особое внимание уделяет таким его аспектам, как этимологические поиски, контекстуальный синкретизм, система цветообозначений, развитие значений существительного *верста* и глагола *быть* в контексте всего поэтического творчества поэта. На первое место этимологической регенерации в исследовании выдвигаются: корневой повтор, поэтическая этимология, паронимическая аттракция, отражающие реализацию словообразовательных возможностей языковой системы. Важным приемом в поэтическом тексте отводится синкретизму (лексическому, морфологическому, синтаксическому) с учетом лексико-грамматического и фразеологического аспектов. Большое внимание в исследовании уделено индивидуально-авторской коннотации цветообозначения, в аспекте которой рассмотрены парадигматические и синтагматические отношения цветообозначения [1989: 3-188].

Рассмотренные особенности языка поэта характеризуют поэтическую часть языкового портрета, но не исчерпывают его. И здесь мы должны не согласиться с некоторыми выводами автора, что у М. Цветаевой отсутствует чисто эстетическое отношение к цвету [Зубова,1989:188]. На уровне прозаических и эпистолярных текстов поэт проявляет интуицию настоящего художника, не выпускающего палитру разноцветия из своих рук.

Базовой частью всякого индивидуального языка, как считает Л.К. Жаналина [2010: 94], является общий язык, поэтому его черты характеризуют и частночеловеческий языковой портрет. В связи с этим, в данном исследовании язык является и объектом исследования и средством описания, с реализацией формулы "язык индивида в языке", где диалог культур, сформировавшийся в сознании языковой личности Цветаевой, не мог не отразиться на формировании языкового портрета.

Первые четыре ступени в структуре языкового портрета М. Цветаевой можно охарактеризовать двумя словами - БОЛЬШОЙ ПОЭТ.

Эту номинацию языковому портрету мы присваиваем, обобщая оценки и характеристики исследователей поэтического языка (Л. В. Зубова), друзей, слушателей, критиков, любителей поэзии и даже недоброжелателей. Составитель поэтического словаря - О. Г. Ревзина - выделяет главную особенность исследуемой языковой личности: "Цветаева остается верна себе: она никогда не удовлетворяется тем, что достигнуто в нормативном языке и докапывается до сути, до глубинных возможностей буквально любого языкового явления" [1996: 40]. Авторская позиция, как правило, предопределяющая или конкретизирующая поступки оппонентов, заключена в емких самооценках. Выстраивая логическую систему коммуникации, Цветаева легко и просто демонстрирует свою духовную свободу, безграничную интеллектуальность, культурную неразрывность внутреннего состояния с культурой многих европейских стран, на фоне эмоциональной впечатлительности, способствующей формированию высоких эстетических норм и своего "трудного" характера.

Самоидентификация Цветаевой позволила квалифицировать явления действительности, выражая субъективное мнение о них, но, как создатель индивидуальной оценки, М. Цветаева отстаивает свою позицию о происходящем в ее пространстве и времени. И ей это удается. Она умело использует полученные знания в сотворчестве мышления со словом. Эта особенность ярко проявилась в языковой картине мира поэта, посредством лингвокогнитивных дискурсов (прецедентных имен, авторских фразеологизмов, авторских формул), отличающихся однородностью при сохранении основных своих особенностей - представлять образ, знания и знаки культуры. В связи с чем, мы совершенно оправданно вводим, обобщающий эти единицы в авторском тексте, термин *когнитивно-концептуальная единица*. Это связано с функциональными особенностями *прецедентных имен, авторских фразеологизмов и авторских формул* в индивидуальном тексте, где они репрезентируют уникальность своей природы: выполняет речемыслительную функцию, формирует кодовое мышление индивида, проявляющееся на концептосфере индивида. *Когнитивно-концептуальные единицы* способствуют возникновению авторского образа, на основе сравнения или противопоставления, с уже существующими, освоенными и осознанными индивидом объектами окружающего мира. Именно так зарождается языковая картина мира индивида, где каждая когнитивно-концептуальная единица возникает на высоком потенциале метафорического мышления. *Когнитивно-концептуальные единицы,* насыщенные прагматической информацией, таят в себе коды личностных ориентиров поэта в окружающем мире, коды авторских позиций, константирующих положение дел в окружающем мире, и, помогающих ориентироваться в авторском видении совершенства окружающего мира. Они являются знаками индивидуально-кодовой системы поэта.

Использование выделенных единиц в текстах поэта всегда творческое. Цветаева большой мастер различных приемов модификаций: обновление значения, обновление образности при сохранении структуры, замена компонентов, контаминация, усиление экспрессии. В стилистическом аспекте языкового портрета М. Цветаевой обращают на себя внимание:

- развернутые контрасты, созданные на ярких антонимических отношениях;
- эмоционально-оценочная образность сопоставлений и сравнений;
- идеализация портрета,
- большое количество европейской лексики на языке источника.

Анализируя способы выражения временного пространства, мы выявили определенную закономерность в использовании автором единиц различных языковых уровней, для реализации определенного концепта в ментальной структуре картины мира поэта. На этом основании можно сделать вывод, что логическое завершение концепта в структуре языкового портрета ведет к взаимопроникновению средств разных языковых уровней, которые дополняют друг друга в выражении конкретного назначения и значения. Концепт *время* на лексическом и фразеологическом уровнях является относительно стандартным для многих культур. Это временное пространство принято и русским сознанием. На синтаксическом уровне образ времени наполняется конкретным содержанием и закрепляется только в авторском предметном коде мышления, дополняя языковой портрет мыслителя глубокими философскими рассуждениями о времени, современности и роли поэта в рамках собственного времени. Эти мысли, идеи, предположения, видение, ощущение и законы ВРЕМЕНИ составляют основную часть ментальной структуры языкового портрета Цветаевой, обрамленного формулой самого ПОЭТА - **"Обреченность на неисчерпаемость".**

Основной особенностью языкового портрета М. Цветаевой является точность мысли, яркость образа, логическая завершенность суждений, конкретизация действительности, мифологическая насыщенность, номинативная символичность, осознанная метафоричность и глубокий эстетический потенциал поэта. Выражение мыслей посредством слова составляет содержание языкового портрета М. Цветаевой. Это подтверждает мысль Гумбольдта о том, что каждый индивид употребляет язык для выражения именно своей неповторимой самобытности и только в речи индивида язык достигает своей окончательной определенности, которая делает языковой портрет ПОЭТА социально-достоверным, культурно-наполненным, интеллектуально-насыщенным, вербально-непревзойденным, концептуально-реально-доказуемым, когнитивно-профессиональным, прагматически-совершенным.

В решении многообразия задач, которые стоят перед исследователем языковой личности, языковой картины мира и языкового портрета центральная роль принадлежит словарю, составленному по текстам этого автора. Лексикографов всего мира объединяют общие направления и подходы к системе описания языковых единиц персонологии.

Представление языкового портрета поэта - есть еще одна попытка сохранить в памяти словарей все лучшее, что подарила М. Цветаева русскому языку.

Литература

1. Алефиренко Н.Ф., 2011. Когнитивно-прагматическая субпарадигма науки в языке // Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания: юбилейный сборник научных трудов к 65-летию доктора филологических наук, профессора, Заслуженного деятеля науки РФ Николая Федоровича Алефиренко. - М.: Флинта: Наука, 2011.

2. Аннушкин В.И., 2010. Язык и жизнь. Книга о русском языке - речи - слова. - М.: Русская школа, 2010.

3. Жаналина Л.К., 2010. Язык современной науки: Языковые портреты. Учебное пособие. - Алматы, 2010.

4. Зубова Л.В. 1989 Поэзия Марины Цветаевой: Лингвистический аспект. - Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989.

5. Караулов Ю.Н. 2003 Русский язык и языковая личность. 3-е изд.. стереотип. - М.: Едиториал УРСС, 2003.

6. Красных В. В. 2003. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? - М.: Гнозис, 2003.

7. Лосев А. Ф. 1988. Дерзание духа. - М., 1988.

8. Ревзина О. Г. 1996. Словарь поэтического языка Марины Цветаевой. В 4-х томах. Т. I. А - Г. М., 1996.

Satybaldieva G.A.
Turdalieva N. S.
Jalal-Abad State University

GRAMMATICAL PROBLEMS OF TRANSLATION

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some. Part of the contents that are of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristic identifying either the genre of the text or its author's style.

Though the bulk of the information in the original tex t is conveyed by its lexical elements, the translator should not overlook the semantic role of grammatical forms and structures. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in translating language.

For example:

The Industrial Revolution brought into being the industrial proletariat and with it the fight for civil and political rights. trade union organization and the right to vote.

Промышленная революция вызвала к жизни промышленный пролетариат и вместе с ним борьбу за гражданские и политические права, тред-юнионы и право голоса.

In many cases, however, equivalence in translation can be best achieved if the translator does not try to mirror the grammatical forms in the source text. There are no permanent grammatical equivalents and the translator can choose between the parallel forms and various grammatical transformations. He may opt for the latter for there is never an absolute identity between the meaning and usage of the parallel forms in source language and translating language. For instance, both English and Russian verbs have their infinitive forms. The analogy, however, does not preclude a number of formal and functional differences. It can be said that the English infinitive has perfect forms, both active and passive, indefinite and continuous, which are absent in the respective grammatical category in Russian. The idea of priority or non-performed action expressed by the Perfect Infinitive is not present in the meaning of the Russian Infinitive and has to be rendered in translation by some other means.

For example:

The train seems to arrive at 5. - Поезд, видимо, приходит в 5.

The train seems to have arrived at 5. - Поезд, видимо, пришел в 5.

A dissimilarity of the English and Russian Infinitives can be also found in the functions they perform in the sentence. Note should be taken, for example, of the Continuous Infinitive, which in English denotes an action following that indicated by the Predicate:

For example:

Parliament was dissolved. not to meet again for eleven years.

Парламент был распущен и не созывался в течение 11 лет.

He came home to find his wife gone.

Он вернулся домой и обнаружил, что жена ушла.

A similar difference can be observed if one compares the finite forms of the verb in English and in Russian. The English and the Russian verbs both have active and passive forms, but in English the passive forms are more numerous and are more often used. As a result, the meaning of the passive verb in the source text is often rendered by an active verb in the translation:

For example:

This port can be entered by big ships only during the tide.

Большие корабли могут заходить в этот порт только во время прилива.

(The sentence can certainly be translated in some other way, e.g.

Этот порт доступен для больших кораблей только во время прилива.)

A most common example of dissimilarity between the parallel syntactic devices in the two languages is the role of the word order in English and in Russian. Both languages use a ***"direct"*** and an **"inverted"** word order. But the English word order obeys, in most cases, the established rule of sequence: the predicate is preceded by the subject and followed by the object. This order of words is often changed in the Russian translation since in Russian the word order is used to show the communicative load of different parts of the sentence, the elements conveying new information leaning towards the end of non-emphatic sentences. Thus if the English sentence ***"My son entered the room"*** is intended to inform us who entered the room, its Russian equivalent will be: ***"В комнату вошел мой сын"*** but in case its purpose is to tell us what my son did, the word order will be preserved: ***"Мой сын вошел в комнату".***

The predominantly fixed word order in the English sentence means that each case of its inversion (placing the object before the subject-predicate sequence) makes the object carry a great communicative load. This emphasis cannot be reproduced in translation by such a common device as the inverted word order in the Russian sentence and the translator has to use some additional words to express the same idea.

For example:

Money he had none.

Денег у него не было ни гроша.

The refusal to use a parallel structure in the target text may involve a change in the number of independent sentences by using the partitioning or the integrating procedures described above. Here is another example of such translations:

For example:

The two boys flew on and on towards the village speechless with horror.

Мальчики бежали вперед и вперед по направлению к деревне. Они онемели от ужаса.

It should be noted that a parallel form may prove unsuitable because of its different stylistic connotation. For instance, both English and Russian conditional clauses can be introduced by conjunctions or asyndetically. But the English asyndetically form is bookish while its Russian counterpart is predominantly colloquial. As a result, it is usually replaced in the target text by a clause with a conjunction.

For example:

Had the Security Council adopted the Soviet proposal, it would have been an important step towards the solution of the problem.

Если бы Совет Безопасности принял советское предложение, это было бы важным шагом к решению проблемы.

The translator usually finds it possible to make a relatively free choice among the possible grammatical arrangements of translating text, provided the basic relationships expressed by the source language grammatical categories are intact.

Every word in the text is used in a particular grammatical form and all the words are arranged in sentences in a particular syntactic order. Grammaticality is an important feature of speech units. Grammatical forms and structures, however, do not only provide for the correct arrangement of words in the text, they also convey some information which is part of its total contents. They reveal the semantic relationships between the words, clauses and sentences in the text, they can make prominent some. Part of the contents that are of particular significance for the communicants. The syntactic structuring of the text is an important characteristic identifying either the genre of the text or its author's style. Though the bulk of the information in the original text is conveyed by its lexical elements, the translator should not overlook the semantic role of grammatical forms and structures. The importance of the grammatical aspects of the source text is often reflected in the choice of the parallel forms and structures in translating language.

In different communicative situations the language users select words of different stylistic status. There are stylistically neutral words that are suitable for any situation, and there are literary (bookish) words and colloquial words, which satisfy the demands of official, poetic messages and unofficial everyday communication respectively. Source language and translating language words of similar semantics may have either identical. The translator tries to preserve the stylistic status of the original text, by using the equivalents of the same style or, failing that, opting for stylistically neutral units.

Literature

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. -М., 1991.

2. Ахманова О.С. Натанзон В.И. О принципах и методах лингвистического исследования. -М., 1966.

3. Комиссаров В.Н. Теория перевода. -М., 1990.

4. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. -М., 1973.

5. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. -М., 1983.

УДК 81.161:223

Ахмет Али Айдын,

Киевский национальный лингвистический университет

ОБРАЗ ЧЕЛОВЕКА В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИВАНА АЛЕКСЕЕВИЧА БУНИНА И ЯХЪЯ КЕМАЛЯ

Языковая картина мира становится в последние годы одной из наиболее "модных" тем отечественного языкознания. И в то же время, как это часто бывает с получившими широкое распространение обозначениями, до сих пор не существует достаточно четкого представления, какой именно смысл вкладывается в это понятие пишущими и как, собственно, следовало бы истолковывать его читающим?

Отсюда и **актуальность исследования**, которая связана со значимостью понятия языковой картины мира и определяется тем, что, во-первых, тексты Бунина в последнее время являются излюбленным материалом для лингвистических исследований, а во-вторых, исследование образа человека в русской и турецкойязыковых картинах мира позволит углубить представление о менталитете русского и турецкого народов.

Материалом исследования служат тексты произведений знаменитого русского поэта Ивана Бунина и его турецкого коллеги Яхъи Кемаля.

В статя используются описательный, компонентный, "полевой" (в рамках представления о семантическом поле) и сопоставительный методы исследования.

Практическая ценность заключается в том, что материалы исследования могут быть использованы в лекционных курсах по литературному страноведению о ментальности русского и турецкого народов.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что оно вносит свой вклад в анализ языковой картины мира, в лингвистическое изучение данного понятия, в возможность использования результатов в теоретических трудах по культурологи, по русской и турецкой лексикологии, в сопоставительной лексикологии и т.д.

Новизна исследования заключается также в комплексном анализе концептосферы в текстах как русских, так и турецких поэтов, что в следствии раскрывает образ человека в картине мира русского и турецкого народов.

Человек в языковой картине мира предстает прежде всего как динамичное, деятельное существо. Он выполняет три различных типа действий - физические, интеллектуальные и речевые. Ему свойственны опре-

деленные состояния - восприятие, желания, знания, мнения, эмоции и т.п. Наконец, он определенным образом реагирует на внешние и внутренние воздействия. Каждым видом деятельности, типом состояния или реакции ведает своя система, которая локализуется в определенном органе. Иногда один и тот же орган обслуживает две системы (например, в душе локализуются не только эмоции, но и некоторые желания). Почти всем системам соответствует свой семантический примитив (т.е. элементарная, неразложимая единица семантического метаязыка, из которых строятся толкования). Таких систем в человеке восемь [Зализняк Анна А., Шмелев А.Д. 1997, 186].

1).Физическое восприятие(зрение, слух, обоняние, вкус, осязание) - то, что обозначается словом чувства в одном из его значений. Оно локализуется в органах восприятия (глаза, уши, нос, язык, кожа). Семантический примитив - 'воспринимать' [Корнеева Т.А. 2009, 67].

Например: осязание любви. Перенос, связанный с осязанием, имеется в виду в выражении "обостренная любовь":

*Она любила отца застенчиво, той **обостренной** любовью, которой часто любят дочери вдовых отцов. (И. А. Бунин, При дороге, 1913).*

2). Физиологические состояния (голод, жажда, желание -'плотское влечение', большая и малая нужда, боль и т.п.). Они локализуются в разных частях тела. Семантический примитив - 'ощущать' [Корнеева Т.А. 2009, 68].

Например: жажда любви.

*Моя **неутоленная** любовь, / И будет вновь в морской вечерней сини. (И. А. Бунин, Стихотворения. 1918-1952).*

Подобные выражения находим и в турецком материале, например: *aşka susuzluk. onu isteme ve bekleme şairde şöyle yankı bulur. Кемал характеризует это чувство словами: Nice sevdâlılarla sevgililer/ Aşkı yollarda böyle beklediler!(Y. K. Beyatl?, Güftesiz Beste, Kendi gökkubbemiz).*

3). Физиологические реакции на разного рода внешние и внутренние воздействия (холод, мурашки, бледность, жар, пот, сердцебиение и т.п.). Реагируют различные части тела *(лицо, сердце, горло)* или тело в целом [Корнеева Т.А. 2009, 69].

Например: **Пламя любви:***А сам он был статен, как тополь. и, как дуб, крепок, силен, как волк, скор, как мысли, горяч, как любовь к милой, верен, как смерть, с бедным щедр и ласков, с властным - беспощаден; высоки, покаты были его плечи, широка, волосата грудь, тонка талия, усы русы, длинны, лицо - словно золото с бронзой, глаза - огонь ясный.* (И. А. Бунин, Песня о Гоце, 1916).

... от горячей первой любви!.. (И. А. Бунин, Русские дневники)

Подобные выражения находим и в турецком материале, например: *sıcak aşk, yakıcı aşk, yakan aşk manalarına gelir. Şair şiirlerinde aşka yan ifadesiyle bu aşkın sıcaklığı seni de yaksın anlamını veriyor.* Кемал характеризует это чувство словами: *Gönül hem aşka yan hem haşr ü neşr ol şule i meyle / Görenler* sevdiğin *ihraak bin-nar etti sansınlar/Kemal avaz -ı lahutiyle naklet* kıssa i aşkı.(Y. K. Beyatlı, Zevkabad, Eskişiirinrüzgarıyla).

4). Физические действия и деятельность (работать, отдыхать, идти,стоять, лежать, бросать, рисовать, рубить, резать, ломать, и т .д.). Они выполняются определенными частями *тела (руками, ногами)* или *телом* [Корнеева Т.А. 2009, 69].

Например: **Делать что-то с любовью:** *На руках через стремнины / **Нес** он девушку с любовью, - / Легким перышком казалась / Эта ноша Гайавате.* (И. А. Бунин, пер., Генри Лонгфелло. Песнь о Гайавате, 1896).

5) *Желания* (хотеть, желать, жаждать, стремиться, предпочитать, подмывать, не терпеться, воздерживаться, искушать, соблазнять ит.п.). Простейшие из них, связанные с удовлетворением физиологических потребностей, локализуются в теле, "окультуренные" желания, связанные с удовлетворением идеальных потребностей, - в душе *(В душе ей хотелось необыкновенной любви).* Последние, составляющие большинство, реализуются с помощью *воли*, деятельность которой корректируется *совестью*. Семантический примитив - хотеть [Корнеева Т.А. 2009, 70].

Например: **Желание/ожидание/стремление к любви:** *Я вырос в строгой дворянской семье, в деревне, и юношей, горячо мечтая о любви, был еще чист душой и телом, краснел при вольных разговорах гимназических товарищей...* (И. А. Бунин, Темные аллеи, 1949).

*Nice sevdalılarla sevgililer, / Aşkı yollarda böyle **beklediler,** / Nice sevdalılar da varkidiler* (Y. K. Beyatlı, Güftesiz Beste / Kendi Gökkubbemiz).

б) Интеллектуальная деятельность и ментальные состояния (воображать, представлять, считать, полагать, понимать, осознавать; интуиция, озарение; дойти <до кого-то>, осенить; знать, верить, догадываться, подозревать, помнить, запоминать, забывать и т.д.). Интеллектуальная деятельность локализуется в сознании (уме, голове) и выполняется ими же. Семантические примитивы - знать и считать [Корнеева Т.А. 2009, 71].

Например: осознавать существование любви, знать или догадываться о существовании любви.

Поняв свою любовь к нему, она в отчаянье кинулась в море, спасена была только случайно, рыбаками... (И. А. Бунин, Жизнь Арсеньева, 1933).

"...Я понял, что когда любишь, то в своих рассуждениях об этой любви надо исходить от высшего, от более важного, чем счастие или несчастие, грех или добродетель, в их ходячем смысле, или не нужно рассуждать вовсе". (И. А. Бунин, О Чехове).

Ответить на это было тем более невозможно, что ни в том, что слышал Митя о любви, ни в том, что читал он о ней, не было ни одного точно определяющего ее слова. (И. А. Бунин, Митина любовь, 1924).

В этих очах можно было читать любовь. (И.А. Бунин, Русские дневники).

7) Эмоции *(бояться, радоваться, сердиться, восхищаться, сожалеть, ревновать, обижаться и т. д.).* Эмоции делятся на низшие, общие для человека и животного *(страх, ярость, удовольствие)*, и высшие, свойственные только человеку *(надежда, стыд, восхищение, чувствовины).* Эмоции локализуются в *душе, сердце* и *груди*. Семантический примитив - 'чувствовать' [Корнеева Т.А. 2009, 72].

Например: **Чувство радости:** *Я хочу, чтобы жизнь, люди были прекрасны, вызывали любовь, радость, и ненавижу только то, что мешает этому. (И. А. Бунин, Жизнь Арсеньева, 1933).*

Я видел её смутно, но с такой силой любви, радости, с такой телесной и душевной близостью, которой не испытывал ни к кому никогда. (И. А. Бунин, Жизнь Арсеньева, 1933).

Подобные выражения находим и в турецком материале, например: *aşktan duyulan mutluluk gönlün çoşmasıyla ifade edilir.* Кемал характеризует это чувство словами: *Coşmuş yine bir aşkın uzak hâtırasıyle, / Aksetti uyanmış tepelerden sırasıyle. (Y. K. Beyatlı, Ses, Eski şiirin rüzgarıyla).*

Чувство жалости: *Когда мы расстались у ее подъезда, под дождем, у меня сердце разрывалось от жалости и любви к ней. (И. А. Бунин, Дело Корнета Елагина, 1925).*

Чувство стыда: *Планетарный же злодей, осененный знаменем с издевательским призывом к свободе, братству и равенству, высоко сидел на шее русского дикаря и весь мир призывал в грязь топтать совесть, стыд, любовь, милосердие, в прах дробить скрижали Моисея и Христа, ставить памятники Иуде и Каину, учить.* (И. А. Бунин, Русские дневники).

Злоба: *Злоба - тьма, любовь - свет солнца, / Жизнь играет тьмой и светом, - / Правь любовью, Гайавата!"* (И. А. Бунин, пер., Генри Лонгфелло. Песнь о Гайавате, 1896).

Ревность: *Мать возразила: - А я не представляю себе любви без ревности.* (И. А. Бунин, Митина любовь, 1924).

8) *Речь (говорить, сообщать, обещать, просить требовать, приказывать, советовать, объявлять, хвалить и т. п.).* Семантический примитив - 'говорить'.

Например: **Говорить о любви:** *Уехала девушка, которую я любил, которой я ничего не сказал о своей любви, и так как мне шел тогда двадцать второй год, то казалось, что я остался один во всем свете.* (И. А. Бунин, В августе, 1901).

По мере того, как мы сближались, я смелел, начал говорить ей о своей любви все чаще, говорил, что чувствую, что гибну... (И. А. Бунин, Дело Корнета Елагина, 1925).

Подобные выражения находим и в турецком материале, например: *aşkla konuşma ve ona bir şeyler söyleme aşıklara mahsus bir haldir.* Кемал характеризует это чувство словами: *Ey Aşk! O gönüller sana mâl oldular artık!* (Y. K. Beyatlı, Vuslat, Eski şiirin rüzgarıyla).

Выводы: Язык является исключительным атрибутом человека. Одновременно человек является центральной фигурой на той картине мира, которую рисует язык. В зависимости от обстоятельств человек в языке фигурирует как субъект речи (говорящий), субъект сознания, восприятия, воли, эмоций и т.д. и даже просто как физическое тело, имеющее определенное строение (лицо, голову, ноги и т.д.) и занимающее определенное положение в пространстве.

Литература

1. Корнилов О. А. Языковые картины мира как отражения национальных менталитетов : /дисс... доктора культурол. наук: - М., 2000.

2. Корнеева Т. А. Языковые реализации особенностей национальной картины мира в художественном тексте: на материале романов Э. Тан : /дисс... канд. филологических наук :] - Кемерово, 2009.

Э.Айдогмуш,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ-ТҮРК МАДАНИЯТЫНДАГЫ АЙБАНДАР ЖАНА АЙБАН АТАЛЫШТАРЫНЫН ОРДУ

Табият менен эриш-аркакта жашаган, бай маданиятка ээ түрк элдеринин адабиятында, элдик оозеки чыгармачылыгында, коомдук жана экономикалык жашоосунда айбандардын, айбан культунун өзгөчө орду бар. Көп мезгилдер бою көчмөндүк жашоодо өмүр сүргөн түрк элдери кыйын табият шарттарында жана жаратылыштагы жаныбарлар менен күн көрүп келишкен.

Эски түрк урууларынын көпчүлүгү өздөрүн бир айбандан таралган деп эсептешкен. Биздин заманга чейинки 400-жылдары Орто Азиядагы түрк уруусу Каочылар уламыш боюнча өкүмдарларынын кызынын карышкыр тукумуна турмушка чыгып, ошондон тараган деген ишеним бар.

Кыргыз тилинде жаныбарлар урууларынын аталыштарында да кездешет. Тотемди бир тутуу менен, белгилүү бир этникалык топ өзүлөрүн ошол тотемдин тукумубуз дешет, ошол тотемдин аты аркылуу аташат. Мындай көрүнүш дүйнө элдери үчүн өтө мүнөздүү жана тотем мүнөзүндөгү этнонимдер тилдик факт катары көпчүлүк элдин тилинде кездешет. Ошону менен эле катар кыргыз этнонимдик атоолорунда да кеңири кездешет. Маселен: *Бугу, Багыш, Аюу, Бөрү, Жолборс, Буура, Атан* ж.б. ушул сыяктуу урууурук аттарын тотем түшүнүгү менен байланыштыруу га негиз бар [Мусаев 1991: 159].

Түрк элдеринин жашоосунда ат жаныбары өзгөчө мааниге ээ. "Манас" эпосундагы *Аккула, Бозчолок, Актулпар, Чоңбаш Камбарбоз сыяктуу аттардын, Көроглунун Кыраты,* Кизироглу Мустафанын *Фенери,* Казанбейдин *Конуру*, Баттал Газинин *Ашкары* түрк адабиятындагы белгилүү жылкылардан болуп саналат.

Көчмөн түрк элинин коомдук жана чарбалык жашоосунда жылкы кой жана уй менен катар эле төө жаныбары да эт, сүт, жүк ташуу жаатында чоң мааниге ээ болгон. Уйгур, кытайлар менен соода иштерин жүргүзүшкөндө төө кербендери негизги транспорт каражаты болгон. Түрк элдеринин "Коркут Ата китебинде" төөгө байланыштуу бир топ мотивдер бар.

Түрк мифологиясында *кийик* да чоң мааниге ээ болуп, түрктөр аны ыйык деп эсептешет. Ушуну менен бирге түрктөрдүн кийиктен тарагандыгын далилдеген уламыштар бар. Түрк фольклорунда бай, көркөмдүү жана маанилүү бир жандык *кийик* мотиви ача мүйүздү, кооз көрүнүшү менен сулуулуктун символу болуп саналат. Эл адабиятында бул жаныбарды *марал* же *ала кийик* деген аталыштарга ээ.

Карачаогландын ырларында кийик дайыма жалама зоолордо, тоонун чокусунда жана бийиктиктерде жүргөндүгү даңазаланат.

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көпчүлүгүндө куштар көп сүрөттөлүп, чыгарманын темалык-идеялык өзгөчөлүгүн ачууда көркөмдүк функционалдык роль аткарат. "Гүлсарат" повестинде *булбул, торгой, каздар,* "Ак кемеде" *таандар*, "Эрте келген турналарда" *турналар*, "Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөттө" *Агүкүк*, "Кылым карытар бир күн романындагы" *айрыкуйрук*, "Кыяматтагы" Понтий Пилат менен Иисус Христостун талаш-тартыштуу суроо-жообу жүрүп жаткан кезде ободо каалгып учкан кушту "Кассандра тамгасы" романындагы *үкүнү* атоого болот.

Түрктөр каада-салттарын катуу кармашат жана кайсы динди тутушса да анын негизгилерин гана колдонушкан. Ал эмес азыркы күндө да ислам динине байланышы болбогон "шаманизмдин" таасири жашап келет. Алсак, ай тутулганда сыйынуу, шам жагуу, бакка чүпүрөк байлоо ж.б. ишенимдер азыркы күндө милдет катары уланып келет.

Анадолунун Сивас жана Харпут сыяктуу жерлеринде кийикке байланышуу элдик ишенимдер бар. Мисалы, ал жакта үйлөрдүн ичинде же сырткы дубалдарга кийиктин мүйүзүн илип коюшат. Ал үйгө ырыскы, бакыт алып келет деп ишенишет. Харпутта болсо ооруп жаткан адамдын башына кийиктин мүйүзүн койсо, ал оорусунан тез эле сакайып кетет деген ырым бар.

Азыркы мезгилде да үйдө кумурска болсо береке, иттин улушу ошол чөлкөмдө адам өлөт деген түшүнүктөр жашап келет.

Кыргыз, казак, якут жана хакас элдери үйлөнүү салттарына ылайык күйөө тарап келин тарапка калың катары ат, кой же уй беришет.

Атка минүү - бул чоң жөндөмдүүлүк, шык керек экендигине ишенген түрктөр балдарына жакшы бир ат камдаганга аракет кылышат. Бүгүнкү күндө түрк элдеринде көптөгөн ат оюндары бар (улак тартыш, көкбөрү, ат чабыш).

Борбордук Азия жана Чыгыш өлкөлөрүндө 12 циклдүү жыл аттарын жаныбарлардын аты менен атоо кеңири тараган, анда жыл аттары сан корсөткүчтөрү менен эмес, атайын бир иретке келтирилген он эки айбанаттын аты менен туюндурулуп, он эки толук айланган соң он үчүнчү жылдан баштап, ошол эле иреттеги жаңы цикл башталат жана бул система биздин заманга чейин эле пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин жашап келген. Буга мындай маалыматтардын V-IX кылымдарда жашаган көп элдерге таандык болгондугун, анын ичинде кыргыз жазма эстеликтеринде да сакталып калгандыгы күбө [Каргалдаева 2003: 26].

Кыргыз жана түрк тилдеринде он эки жылдык жаныбар циклдүү календардын аталыштары: *Sıçan, öküz / sığır, pars/ kaplan, tavşan, ejderha/ balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuz* - чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, доңуз.

Махмуд Кашкари жылдардын астрологиялык өзгөчөлүктөрү тууралуу мындайча жазган: "Түрктөр ушул жылдардын ар биринде акыл бар деп тилек тутуп, бал ачтырышканда, ошого жараша ар бир жылга баа беришкен. Уй жылында согуш көбөйгөн, анткени өгүздөр көп сүзүшүп, чаң-тополоң кылышкан; тоок жылы азык мол, кенен болгону менен, адамдар өз ара көп чырдашкан, анткени тооктун азыгы жем болгондуктан, жемди таап жеш үчүн таштандыларды чукуп, аралаштырып атып табышат; ажыдаар жылында жаанчачын көп болуп береке болот, анткени ажыдаар суууда жашай турган жаныбар; доңуз жылы кар көп жаап, суук болуп. кырсык көп болгон" [Дашман 2009: 90].

Кыргыз элинин тотемдик түшүнүгү боюнча ар бир жаныбардын пири, колдоочусу бар. Алсак: төөнүн пири - *Ойсул ата*, Койдун пири - *Чолпон ата*, эчкинин пири - *Чычаң ата*, жылкынын пири - *Камбар ата*, уйдун пири - *Зенги баба* ж.б.

Кыргыз жана түрк элинин өткөндөгү турмушун, айбандардын таралыш чегин жана кандай жаныбарлар жашагандыгын изилдеш үчүн, бизге, эки өлкөдө, алардын фаунасына карата коюлган жердин аталышы - топонимикалык аттар, географиялык аталыштары. мисалы, кыргыз жергесиндеги Жети Өгүз, Чычкан, Миң-Теке, Токсон-Теке, Миң-Бугу, Бугучу, Аюу-Сай, Миң-Куш, Кара-Кулжа, Мадыл, Ак Шумкар ж.б. лар кабар бере алат. Ал эми түрк жергесинде Keçiören, Şereflikoçhisar, Karakeçili, Deveküllüğü, Deveçökeği, Ayıotlu Bucak, Ayı Deresi сыяктуу топонимикалык аталыштарды кезиктирүүгө болот.

Салыштырып жаткан эки тилде ботаникалык терминдердин жасалышында зоонимдер активдүү роль ойнойт: *deve gözü (жүзүм түрү), deve dikeni (төө тикени), төө тикени, төө таман, төө куйрук, төө уйгак, deve taban?, ит мурун, эшек алма, ат жаңгак, dana göz (торпок көз- жүзүмдүн түрү) аюу чач (дары чөп), доңуз сырты (чөптүн аты), бака жалбырак, бака терек, кийик от, козу карын, козу уйгак, кой текей, жылкы текей, кундуз кайыр, марал кулак, ат кулак, аюу кулак, козу кулак, музоо баш, түлкү мурут, түлкү куурай, ак эчки, эчки тал, эшек беде, danayagı, kedi otu (валериана), kedi nanesi (жалбыз), keçi mantarı (кадимки шампиньон), keçi söğüdü (эчки тал), ayı gülü (гүлдүү аты), ayı kulağı (гүлдүү аты), ayı üzümü (жүзүм түрү), domuz otu, domuz dikeni, eşek dikeni, eşek hıyarı, eşek marulu, eşek maydanozu, eşek otu, fare otu, farekulağı, geyik dikeni, geyik dili, geyik otu, katır tırnağı (качыр тырмак), katırkuyrupu (сары гүл), keçiboynuzu (эчки мүйүз дарагы), köpek sarımsağı (жапайы сарымсак), kurbağa otu, kurt boğan, kurt pençesi, öküz dili, öküz gözü, tavşankulağı (цикламен), tavşan memesi, аркар оту, danakıran otu (чөптүн аты).*

1. Куштардын аталышында зоонимдер кездешет: *төө куш, бака баш, көк теке, keçi sağan, öküz burnu, deve kuşu,*

2. Курт-кумурскалардын аталыштары: *at sinegi (көвгөн), domuzlan, eşek arısı, gergedan böceği, geyik böceği, kaplan böcek, эшек курт.*

3. Балык түрлөрү: *kurbağa balığı, öküz balığı, kedi balığı, köpek balığı, yılan balığı, ит балык, ayı balığı.*

4. Башка түшүнүктөр: *ит чабак, geyik muhabetti (маанисиз сүйлөшмө), keçi yolu (куу жол), kedi gözü (фара), köpek dişi (азуу тиш), tavşankanı (коюу кызыл кан), tavşan uykusu (уйкусу сак), tavşan ağzı (күлгүн), теке -маңдай (дал бет алды), eşek güdüm (координация), yılan taşı (серпантинит), куш уйку.*

5. Буюмдардын аталыштары: *төө мылтык, уй баш кара жанаяк, domuz arabası (кол араба), eşek sırtı (бешик жабуу), коç başı, кочкор баш, eşek-эшек жыгач (үстүнө чыгып, имараттын бой жетпеген жерин шыбоо үчүн колдонулган курулуш шайманы).*

6. Сайма, өрмөнүн гүлү: *музоо тиш өрүлгөн камчы, сүлөөсүн тиш, сүлөөсүн тырмак, кой көзү жылаан боор (өрмөк), чычкан изи// fare dişi, жылан боор*

(тилик кайыштан, көктөн жүгөн, куюшкан, камчыны жыландын бооруна окшотуп тандай-тандай кылып өрүү ыгы), булбул чечме, каз тамак.

7. Астрономиялык аталыштар: *Ак боз ат, Көк боз ат (Кастор, Поллукс), Кошоктолуу кош музоо, Кош өгүз, Boğa,), Уч Аркар (Весы), Алты Аркар (Малая Медведица) Жети Аркар (Большая Медведица), Oğlak (Улак - зодиак жылдызынын аты), Арстан топ жылдызы (Aslan),*

8. Оюндун аты: *бука тартыш, көк бөрү, бөрү тоют, ит тартыш, ит урушу, коён тебиш, айгыр-байтал жазасы, ала күчүк, мышык чычкан, жуз тай, котур тайлак, сокур теке, токту сурамай, түлкү тиштемей, түлкүм куумай, уюм тууду, улак чабыш, улак тартыш, чөө, эчки чапты, эчки-келин, эшек секиртмей, эшек минди, ауп үйрүүшй (аюу жүрүш), boğa güreşi (бука күрөш), токту сурамай.*

9. Адамды сүрөттөө: *бото көз, жылкы мүнөз, кой көз, музоо кирпик, koç yiğit (чымырлуу жигит), теке сакал.*

10. Оорунун аты: *бөрү жатыш, fil hastalığı (бүттүн шишик оорусу), kopek memesi (чыйкан)*

11. Жаныбарлардын аты: *эшек курт, dana burnu (кара чегиртке), kedi balığı (деңиз түлкүсү), kopek balığı (акула), эчки маарак.*

12. Кийимдин аты: *карышкыр ичик, суусар тебетей, калтар тебетей*

13. Музыкага байланышкан: *ак токту, так теке.*

14. Тамактын аты: *торпок кулак, kedili (таттуу печенье), ак серке (шорпонун аты)*

15. Адамдын ишмердүүлүгү менен байланышкан сөздөр: *at cambazı (ат алып саткан адам), Аткаминер, ит атар, койчу, жылкычы*

16. Жайлардын аттары: *ат майданы - at meydanı.*

17. Мезгил, убакытты билдирген сөздөр: *ат кара тил болгондо (жай келгенде), күлүн кара кулак болгон кез (жайдын ортосу), бээ саам (1, 5-2 саатка жакын убакыт) кузгун заар (таң эрте).*

18. Аралыкты билдирген сөздөр: *ат чабым.*

Жыйынтыктап айтканда, жаныбарларга байланыштуу аталыштар салыштырылып жаткан тилдерде кенири колдонулуп, термин же ар кандай түшүнүк аталыштарынын жасалышында активдүү катышат.

Адабияттар

1. Дашман А. Кыргыз жана түрк тилиндеги убакытмезгилди туюндуруучу лексикалык каражаттар... Филол. Илимд. канд... автореф.- Б., 2009.

2. Каргалдаева А. Кыргыз тилинде мезгилдик (темпоралдык) маанини туюндуруучу тил каражаттары. Филол. Илимд. канд... автореф. -Б., 2003.

3. Мусаев С.Ж Кыргыз этнонимдери. //Кыргыз лексикасынын тарыхый лексикасынын очерктери. -Б., 1991.

М. Р. Шакирова, ЖАМУ

КОНСТАНТИН КУЗЬМИЧ ЮДАХИНДИН "КЫРГЫЗЧА-ОРУСЧА СӨЗДҮГҮНДӨ" ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН КАМТЫЛЫШЫ

Диалектилик сөздөр, анын ичинен түштүк диалектисине тиешелүү сөздөр К. К. Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүгүндө" кеңири орун алган. Автор сөздүккө түштүк диалектисинин сөздөрүн южн. (южный диалект) деген белги менен киргизген. Мындай сөздөр сөздүктө ой келди эле киргизиле берген эмес. Кыргыз тилинин бай лексикасын, анын далектилик сөздөрүн да К. К. Юдахин өтө кылдаттык менен абдан тыкан иликтеп чыккан. Кайсы бир ойду же болбосо, кайсы бир затты, буюмду, түшүнүктү, тарыхый көрүнүштү атай турган сөз адабий тилде жок болуп калса, ошонун ордуна гана диалектилик же кайсы бир говордо айтылган сөздү алып келип сөздүккө киргизүү керек деген принципти колдонгон. Түндүк диалектисинде айтылган сөздөргө сев. (северный диалект), жана ар бир говордо айтылган сөздөргө ошол говордун аталышын кыскартып эскертип берген.

Лексикографиялык жумуштардагы мындай ыкма, биринчиден, тилдин ички табиятына шек келтирбестен иш алып баруу, экинчиден, тилдин лексикасын байытуунун ички булагына чоң маани берип иш алып баргандык болуп эсептелет. Диалектилик же говордук сөздөрдү түзүүчү кыргыз тилинин илим менен техниканын, дүйнөлүк маданияттын, эл аралык мамилелердин кыргыз эли тарабынан өздөштүрүлө баштаганынан улам, тилдин лексикасынын келечекте байый баштаганын көрөгөчтүк менен байкап кыргызча-орусча сөздүккө кийирген болуш керек деп ойлойбуз.

Кыргызча-орусча сөздүккө камтылган диалектилик, говордук сөздөрдүн айрымдарынын бизге түшүнүксүз болгондору да катталды, булар, балким, ошол учурда диалектилерде активдүү колдонгондур, азыр таптакыр эстен чыгып кеткендир, же бир башка себеби болгондур. Канткен менен бардык аймактарда жашаган кыргыздардын тилиндеги сөздөрдү түзүүчү эсинде бекем туткан экендигин байкадык.

Төмөндө кыргыз тилинин түштүк диалектилерине иран тилдеринен келип кирип, адабий тилде эквиваленти жок болуп, К. К. Юдахин түзгөн "Кыргызча-орусча сөздүктө" камтылган сөздөрдөн бир нече мисалдарды келтиребиз.

Асыл II *ар. южн. редко сев.* **1.** урожай; **какыр жерди гүлдөтүп, асылына мол баткан** *стих.* приведя сухую землю в цветущее состояние, он получил богатый урожай; **эгинди жакшы баккан жана жерден асыл алуу жумушуна машыккан киши** человек, который хорошо ухаживает за посевами и который научился получать от земли урожай; **2.** *перен.* результат; продукт; **аракет арбын, асыл** аз старался много, а результат малый (Юд., 76-б.).

Балким сөздүк түзүлүп жүргөн ошол мезгилдерде колдонулгандыр, азыр бул сөздүн *(асыл)* бул маанилеринин жалпы элдик лексикада активдүүлүгү жок, унутулган. Азыркы кезде кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде асыл деген сөздүн тыбыштык жактан

өзгөргөн формасы сейрек болсо да колдонулуп: *әсил түшүм, мол түшүм* маанилерин туюндурат.

Авли *ир. южн.* **[әвли]** дом; двор вместе с надворными постройками (Юд., 19-б.). Азыркы кыргыз тилинде "үй" деген сөздүн байыркысы **"ав"** боз үйдүн эпчи жагы деген сөздө сакталып тураары белгилүү. Түрк элдеринин байыркы дастанында, Коркут ата китебиндеги: *ева бир конок келсе...; Гара йерин устүнө аг бан евин тиктиришти*[1] деген сүйлөмдөрдөн улам, әвли сөзү дал ошол байыры түрк тилдеринен бери келип, кыргыз тилинин түштүк диалектисинде сакталып калгандай.

Сөздүктүн башка бир жеринде *оолу* деген эки сөз берилип, биринчиси *таньш. тоже*, что **ноолу.** Экинчиси *южн. то же, что* **авли: оолунун ичин каза бергиле** копайте во дворе (Юд., 574-б.) деп которуп, атайын мисал менен түшүндүргөн. Көрүнүп тургандай, **авли** сөзүнүн тыбыштык турпаты өзгөрүүгө учурап, **оолу** деп колдонулуп жүргөнүн да көрүүгө болот. Бирок, **оолу** дегенге караганда авли **[әвли]** түрүндөгүсү диалектилерде көбүрөөк учурайт. Нарын говорундагы кабыл алынган сөз (**ноолу** - Юд., 556) кыргыз тилинин түндүк диалектисине араб тилинен келип, көп маанилүү сөзгө айланган. Бирок ошол маанилеринин бардыгы сөздүн *короо жай* деген маанисинен алыс эмес. Бардык говолордогу кабыл алынган бул сөз азырынча жалпы элдик тилге сиңирилип кете элек. Бир гана жери, К. К. Юдахин биринде иран тилинен, биринде араб тилинен кабыл алынган деп көрсөтүп койгон. Биздин оюбузча, диалектилердин (говорлордун) экөөнө тең эле иран тилинен келип киргендигин кыргыз тилинин диалектилериндеги маанилери далилдеп тургансыйт.

Абдес *ир. южн. то же*, **чөөгүн** (Юд., 18-б.). Мунун **абдесте** (*ир.* кувшин с длинным носиком - Юд., 18) деген аталыш түрүн сөздүк жалпы элдик лексиканын катарында каттаган. Мына ушул акыркы түрү түштүк диалектилеринде активдүү колдонулат. Ал эми **абдес** деген айтылыш формасы адабий тилде колдонулбайт. **Аванча** *южн.* ступка для толчения насвая (Юд., 18-б.). Мындай сөздү түштүк диалектилеринде элдин оозунан жолуктура албадык. **Данги** - *ир. южн.* **[дәңги]** теснина (Юд., 184-б.). Капчыгайдын, айрыкча тар капчыгайдын ушинтип аталышы түштүк диалектилерде бар. Түштүк батышта каткалаң айтылат: **тәңги**. **Гөш** - *ир. южн.* мясо; **кой гөшү** баранина (Юд., 177-б.). Адабий тилде эт, түштүк говорлордо бул сөз активдүү колдонулат. **Гөөмүш** - *ир. южн.* **удойливая корова** (Юд., 177-б.). Түштүк говорлордон саан уйдун мындай аталышын биз эч жерден жолуктура албадык. **Гулгулу** - *ир. южн.* индейка (Юд., 178-б.). Күрпүн (үндүктүн) Кыргызстандын түштүгүндөгү мындай аталышы өтө эле активдүү көрүнүш эмес. Бул жаныбарга карата көп колдонулга сөз - *үндүк* орус тилиндеги сөздөн. **Апсана** *ир. южн.* небылица, сплетня; **апсана сөзгө кирдинби?** ты поверил сплетне? (Юд., 61-б.). Бул сөздүн бүгүнкү күндө диалектилерде да колдонулушу өтө сейрек. Анын ордуна **ушак, жалган** деген сөздөр колдонулуп жүрөт. Өзбек тилинде *апсана* деген сөз *ушак, жалган сөз* деген мааниде колдонулат. Кээ бир учурда өзбекче **афсона** *сөз кылып, жомок кылып* дегенди да билдирет. **Галаты** *ар. южн.* забавный, своеобразный, с причудными, чудной: *галаты адам* забавный человек (Юд., 176-б.). Бул сөз түштүк диалектисинде кеңири колдонулуп, адамга карата да, жансыз нерселерге да (*галаты сүрөт, галаты картошка*), жаныбарларга карата да (*галаты жөжө, галаты козу*), абстракттуу түшүнүктөргө карата да (*галаты иш болду*), сезимдерге карата да (*галаты болуп турам*) айтыла берет. **Галтек** *ар. южн.* катушка: **галтек жип** катушечные нитки (Юд., 176). Говорлордо бул сөздүн эки түрдүүчө (*галтек, калтек*) колдонулуп жүргөнүн байкоого болот.

Сөздүктүн 559-бетинде **ободо** сөзүнүн ар башка диалектилерде ар кандай мааниде колдонулганын көрүүгө болот. Мисалы, биринчи маанисинде Тянь-Шань говорунда **шырдак**, экинчи маанисинде **истрепанный шырдак**, үчүнчү маанисинде **ком**, төртүнчү маанисинде түштүк диалектисинде *[оводо]* *старье, баракло (старая вещь, старая одежда)* деп которулган. Көрүнүп тургандай, Тянь-Шань говорунда бирибирине окшобогон үч мааниде кездешет. Ал эми түштүктө таптакыр башка мааниде колдонулуп, көбүнчө *[оводо]* деп фонгетикалык өзгөчөлүк менен айтылат.

Апыз сөзү памирдик кыргыздарда колдонулуп, *акын* деген түшүнүктү берет делген. (Юд., 62-бет). Байыркы кыргыздарда *апыз* сөзү акын, көп ырды жатка билген адам деген түшүнүктү бергендиги анык. Бүгүнкү күндө бул сөз адабий тилде да колдонулат, бирок, өтө сейрек. Мисалы, *Барпы апыз*. Биздин болжолубузда, акындарга, айрыкча өтө бир таланттуу мыкты акындарга карата айтылган бул сөз *(апыз)* Борбордук Азияда орто кылымдарда жашап өткөн атактуу акын Хафиздин ысмы менен байланышса керек. Хафиз өз заманынын абдан мыкты акыны болгон. Элдин сүймөнчүгүнө ээ болуп, андан кийинки доорлордо да таланттуу акындарга анын ысмы эпитет болуп айтыла берип, мына ошол сөз Кыргызстандын түштүгүндө жашоосун улантып, кыргыздын атактуу акыны Барпы Алыкуловдун ысмына да эпитет болуп эл арасында айтылып калган.

Бирок бул сөз *(апыз)* өз алдынча абдан сейрек колдонулуп, диалектилик (говордук) лексика составынан жалпы элдик тилдин лексикасынын составына биротоло өтүп кете элек.

Иран тилинен келген **самбал** деген сөз (носилки) Чүй говорунда айтылган сөз деп катталган да, **самбалга салып алып келген** принесли на носилках; **чаптым чоюн кетменин, көтөрдүм темир самбалын** я его чугунным кетменем, носил я железные носилки, деген мисалдар менен түшүндүрүлгөн (Юд., 630-б.). Бул сөз түштүк говорлордо *зәмбәр* же *зәмбил* деп айтылат. Чүйдө айтылып, говордук өзгөчөлүк сакталып, сөздүн башындагы жумшак үнсүз (з) каткалаң болуп, (с) тыбышына өткөн формасы катталган. Адабий тилде самбал түрү да, *зәмбәр* же *зәмбил* түрү да кезиге бербейт. Эл оозунан бул буюмдун орусчасындай *носилка* деп айтылган нускасын көп жолуктурабыз.

Тянь-Шанда айтылат деп **сере** сөзү эки мааниде катталган. Биринчи мааниси *полка для вещей* деп, экинчи мааниси *небольшой холм* деп которулган (Юд., 645-б.). Бул сөз адабий тилде колдонулбаганы менен, диалектилерде ушул тыбыштык турпатында жана мындан өзгөрөн түрдө *(сээри)* ар кандай мааниде пайдаланылгандыгын байкоого болот. Орус тилинен өздөштүрүлүп, Тянь-Шань говорунда айтылат деп катталган **малаган** сөзү *шалаш, балаган* деп которулган (Юд., 513-б.). Кыргыз тилинин башка диалектилеринде жана адабий тилде мындай аталыш учурабайт.

Сөздүктө **кешкерт** сөзү *[кәшкәрт] пероченный нож* деп которулган. Чындыгында, түштүк диалектилеринин кээ бир аймактарында, айрым говорлордо

кәшкәрт деп көп колдонулса (Юд., 385-б.), кээ бир жерлеринде, мисалы, Сузак, Базар-Коргон райондорунда, Жалал-Абад шаарынын айрым жерлеринде, *чалавзар* деп колдонулганын байкоого болот. Ош тарапта *чаравзал* деген формасы учурайт. Бирок, адабий тилде бул эки аталыштын *(кәшкәрт, чалавзар)* экөө тең учурабайт.

Түзүүчү ар бир диалектилерден, говорлордон сөздөрдү алардын татаал формалары менен кошо жыйнап, тиешелүү мисалдар менен кошо орус тилине которуу менен чектелбестен, кээ бир сөздөрдү ар бир диалектилерде, говорлордо кандай болуп аталышын да өтө кылдаттык менен иликтеп, төмөндөгүдөй тартипте бере алган.

Бир эле мисалды келтирели. **Май сөзүнүн каймак, май** деген маанисин кеңири талдап, диалектилердеги. говорлордогу татаал болуп айтылыштарын да келтирип орус тилине которуп берген. Карап көрөлү: "... **сары май** топленое масло; **иттин ичине сары май жакпайт** *погов.* собачьему нутру топленое масло не впрок; не в коня корм; **жууган май** *сев.* **пышкан май** *южн.* **каймак май** *чатк.* сливочное масло; **ак май** 1) *южн.* хлопковое масло; 2) *сев.* сливочное масло..." (Юд., 509-б.).

Жогорудагы мисалдарда келтирилген сөздөр азыркы кыргыз адабий тилинде жок, бар болсо да өтө эле сейрек учурап колдонулат. Ал эми оозеки кепте, тиешелүү аймак жергесинде, аймактык чектелүүлөрү менен бир топ активдүү кездеше берет. Негизинен жогорудагыдай диалектилик сөздөр сөздүктө өтө көп. Мисалы, *азада, айбаалы, акис, агорот, актала-, анда-, алоо, атилес, аткезчи, ашпурт, кадыма, казынды, кайналы, кайрагач, калдай, калдырооч, канар, капкалдырык, кармуштөк, кекче, кемзир, кепичкана, көктал, көрмөксөл, аванча, авиз, мама, паймарек, никелей, кондур-, нонок, серг, ноолу, самбал, нимне, сыпыргы, оолу, нимшек, агаркак, агет, абра-, авыртов, абжип, адия, адашкерек, ава, абжил* ж. б.

К. К. Юдахин кыргыз тилинин бай лексикасын анын диалектилик лексикасынан көргөн. Диалектилерде айтылып адабий тилде колдонулуп кеткен *авли, агет, азадар, айбаалы, акис, акта, алкорот* (чөптүн аты), *алчын* (узундук чен), *аңда-, аңызгече, апче, алоо, атилес, аткезчи* (контрабандист), *ашпурт, газенек, галаты, галтек, гарам, гаш, гилас, гөөл* (көөл), *гүлбурак, гүлдесте, гүлзар, гүлчамбар, гүң, дак, далдал, дара, дүрүлдөк, дыкат, жашык, жебекана* (сторожевая вышка), *жегде, жегене, жегенеле-, жонос* (жээк, жар), *кадыма* (тропинка), *казынды, кайналы, как* (таштын суу көлдөгөн бети), *калдай, калдырооч* (боз үйдүн жасалгасында), *канар, кандек, капкалдырык, кашага* (суу жуун кеткен жээк), *кашар, кекче, кепичкана* (прихожая в квартире), *мүтөл-* (стесняться), *нарван* (приставная лестница), *нокот, нонок* (бестолковый), *торбо, чакалак* (тал. сото), *чардана* (южн. мандаш уруп отуруу), *чаткал, чермай* (чүй. чыптама), *чолток, чонтой, чукулук, шакесе, шама, шыпшырга, ылайка* ж. б. толуп жаткан сөздөр буга мисал. Мына ушул сөздөрдүн бардыгы К. К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүккө камтылган. Булардын жана мына ушундай диалектилик сөздөрдүн жалпы элдин речинде айтыла берип, жазуучулар, акындар, журналисттер пайдалана берип, адабий тилдин лексикалык байлыгына өтүп кетишине сөздүктүн чоң салымы болгон.

Акыйкатында диалектизмдер кайсы бир аймакта гана активдүү колдонулуп, диалектилик же говордук сөздөр болуп колдонулушу боюнча чектелүү лексиканын катарына кошулат. Ошого карабастан академик Константин Кузьмич Юдахиндин "Кыргызча-орусча сөздүккө" диалектизмдерди бир топ мол киргизгени жазма жана адабий тил формасы жаңыдан калыптанып келе жаткан кыргыз тилинин лексикалык байлыгынын өсүшү, өнүгүшү үчүн чоң өбөлгө болгон.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э. Кыргыз говорлору. - Ф.: Илим, 1966.

2. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору. - Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1956.

3. Абдулдаев Э., Кондучалова, С. Сыдыков. Кыргыз тилинин Чүй говору. - Ф., 1959. Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр. - Ф., 1960.

4. Абдулдаев Э., Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясынын очерктери. - Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1959.

5. Ахматов Т. К. Кыргыз тилинин Талас говору. - Ф., 1959.

6. Бакинова Г., Абдулдаев Э. ж.б. Тянь-Шандык кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. - Ф., 1960.

7. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. - Ф., 1959.

8. Биялиев А. Кыргыз диалектологиясы. ЖОЖдор үчүн окуу китеби. - Б., 2000.

9. Юдахин К. К. Классификация киргизских диалектов. - Китепте: Первая научная сессия АН Кирг. ССР - Ф., 1955.

10. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Советская Энциклопедия, 1965.

Илхан Йылдырым
университет Сулеймана Демиреля,
Казахстан

РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КОММУНИКАНТОВ

Главные тенденции в развитии современного языкознания вполне сопоставимы с развитием психолингвистики.Как известно, по своей научной структуре психолингвистика очень близка к языкознанию.Но наблюдается тенденция замедленности самого понимания языка. Если раньше в центре интересов лингвиста стояли такие языковые средства, каклексические, фонетические, грамматические, то теперь ясно осознано, что все эти языковые средства выполняют только суть формальных операторов, с помощью которых человек осуществляет процесс общения.

Процесс общения, в свою очередь, это процесс взаимодействия коммуникантов, который может быть как вербальным, так и невербальным, а может одновременно осуществляться вербальными и невербальными средствами в межкультурной коммуникации.

Общеизвестно, что как научная междисциплинарная дисциплина, межкультурная коммуникация находится в стадии формирования и отличается характерными особенностями, т.е. прикладным характером. Это облегчение коммуникации между представителями различных культур, снижение конфликтного потенциала и т.д. Исследования по межкультурной коммуникации в последнее время приобретают всё большее значение в связи с процессами глобализации и интенсивной миграции.И ее межкультурная компетенция - это способность успешно общаться с людьми других культур, в узком смысле способность к успешному двустороннему общению с людьми из других культур. Эта способность может появиться с молодых лет или может быть развита. Основой для успешной межкультурной коммуникации является эмоциональная компетенция и межкультурная восприимчивость.

Межкультурно компетентной является личность, которая охватывает и понимает специфические программы восприятия, мышления и действия людей из чуждых ей культур. Ранее приобретённые опыты расширяются. Вместе с тем, и национальная специфика общения ярко проявляется именно в невербальном языке, поскольку в поведении человека невербальный язык эмоционально более экспрессивен, быстрее "выдает" настроение, состояние и намерения коммуникантов.

В процессе коммуникативного акта невербальный язык помогает лучшему выражению мысли и пониманию высказывания. Он может предшествовать речи, сопровождать речь, замещать ее, заполнять паузы. Так, например, в различных ситуациях при приветствии, прощании, поздравлении, соболезновании рукопожатие заменяет речь. Женщины в таких ситуациях, как правило, обмениваются поцелуем. Вообще при выборе невербальных средств общения происходит некоторая дифференциация по половым признакам...

Усвоение жестов и их употребление в коммуникации - результат длительного изучения и привыкания. Они порой трудноуловимы, и коммуниканты не всегда воспринимают эти знаки как функционально значимые. Невербальные знаки несут большую социолингвистическую информацию о коммуникантах. "Все паралингвистические явления в достаточной сфере информативны и несут информацию (одновременно) о трех группах фактов, характеризующих адресанта: 1) о его индивидуально-человеческих качествах; 2) о его социально-групповых признаках; 3) о его национальных - или возможно, уже территориальных атрибутах" 1.52 .

Степень контроля за невербальным поведением может являться также культурно-специфичным показателем. К числу культур, жестко регламентирующих внешнее выражение чувств, относится, прежде всего, японская культура (Пронников, Ладанов, 1985). Хотя детей с детства обучают скрывать свои чувства и отрицательные эмоции во всех проявлениях, упор, главным образом, делается на мимику.

Японцы мастерски владеют своим лицом, а вот руки порой выдают их истинное состояние. В одном из своих рассказов под названием "Носовой платок" Р. Акутагава повествует о женщине, потерявшей сына и пришедшей сообщить об этом его университетскому профессору (Акутагава, 2000). Лицо женщины излучало спокойствие и на нем играла слабая улыбка, лишь руки женщины, отчаянно комкавшие носовой платок, свидетельствовали о ее невыносимом страдании.

Арабская культура и культуры Средиземноморья (итальянская, испанская) характеризуются исключительной выразительностью мимики. В этих культурах не принято скрывать свои чувства. Люди могут громко смеяться или плакать в общественных местах, и это никому не покажется неприличным и т.д.

В современной лингвистике, ориентированной на изучение взаимосвязи языка и личности в культуре, изучение эмоционального состояния персонажей художественных произведений, выраженных посредством невербальных средств, а именно: с помощью мимики и жестов, представляется важным и интересным.

В настоящее время интерес к изучению жестов и мимики возрастает (Ю.С. Степанов 1997, В.П. Конецкая 1997, И.С.Баженова 2001, И.Е. Папулинова 2003, Г.Е. Крейдлин 2004, 2005, 2010, И.Б. Ковалева, 2012 и др.).

Телодвижения персонажа во всем многообразии его психических состояний, действий, реакций, характеристик способствуют более глубокому раскрытию внутреннего мира героя, его миропонимания и позволяют дать эстетическую оценку его поведения и системы ценностей, которой он руководствуется в своей жизни. Язык тела непроизвольно может раскрыть то, что персонажем тщательно скрывается. И, если охарактеризуем отдельные эпизоды невербальных средств коммуникации в произведении Мухтара Ауезова "Путь Абая", то можно определить их роль в познании внутреннего мира персонажей и авторский замысел.

С этой точки зрения телодвижения могут нести эстетическую значимость, соотносимую с определенным стандартом поведения, принятым в тот или иной период времени и пространства в изучаемом культурном социуме. По результатам многих исследований телодвижения делятся на произвольные (естественные) и непроизвольные (мотивированные). Если произвольные телодвижения помогают проникнуть в область бессознательного, то непроизвольные движения могут объяснить причины, мотивацию поведения и поступков. Как справедливо замечает И.Б. Ковалева, в совокупности язык тела повышает точность, достоверность, зримую наглядность, эффект реальности изображаемого и другие свойства [2, с. 76].

Е.Г. Крейдлин, изучавший язык тела, предложил следующую классификацию коммуникативных жестов: 1) общие; 2) этикетные, которые частично охвачены в нашем исследовании [3, с. 47].

Анализ текста романа М.Ауезова "Путь Абая" показал, что автор широко использует жестовую кинесику для характеристики своих персонажей.

В романе обнаружено более 500 контекстов с различными телодвижениями. Персонажи, существующие в рамках романа, представляют, как правило, собирательные художественно-исторические образы (Кунанбай, Жиренше, Улжан, Зере, Оспан, Абай и т.д.), которые проявляются в поведенческих стереотипах и нормах, соответствующих своему социальному положению и времени. Детальный анализ романа позволил обнаружить также примеры нестандартного функционирования жестовой кинесики. Так, описывая жизнь персонажей романа, автор использует общие жесты, которые функционируют нередко в подобных ситуациях. Например:

1) **Улжан:** "*...Померещилось мне, что ли?" - подумала она и вгляделась пристальней [4, 58]. - Да ведь ты акын, Абай! - улыбаясь, сказала она [4, 318]. ...Улжан говорила об этом вздыхая. Абай мрачно насупил брови и глубоко задумался [4,стр.214].*В этой ситуации Улжан ведет себя как слабая женщина, обращаясь к Абаю и ища у него защиту. В этом естественном жесте проявляется вся суть беззащитного человека, которую нельзя более красноречиво выразить, автор акцентирует трагизм положения Улжан. Этот женский жест был рассчитан пробудить жалость к ее внутренним переживаниям с его стороны. Однако читатель чувствует авторскую позицию, писатель неслучайно вводит слова *мрачно* и *глубоко* для точной передачи характера Абая, таким образом, это приобретает тот смысл, который становится художественным портретом, вызывающим нужного ощущения у читателя;

2) **Зере:**- *Любимый, светик мой, ягненок ты мой-...Не сжалился, говоришь? Не знает он жалости! Она* ***подняла к небу лицо с полузакрытымиглазами и прошептала:*** *- О, боже, прими мое скорбное моление! Огради радость души моей от губящей злобы отца! Отведи от дитяти жестокость и бессердечность его, создатель наш!.. - Она* ***провела полицу беспомощными, старчески скрюченными пальцами, благословляя*** *внука [4, стр.60].*

- Сгинь, нечистая сила, сгинь! Оставь сына моего! - говорила она и, ***повернув*** *Абая* ***лицом кзаходящему солнцу,*** *продолжала свое удивительное лечение,* ***опрыскивая мальчика водой изо рта*** *[4, 62].*

Язык тела всегда красноречив и богат смысловыми оттенками [2, с. 56].

Универсальный жест, свойственный людям в преклонном возрасте - *(Она* ***провела полицу*** *беспомощными, старчески скрюченными* ***пальцами, благословляя*** внука) кинематографически точно описывает характер героя.

- Сгинь, нечистая сила, сгинь! Оставь сына моего! - говорила она и, ***повернув*** *Абая* ***лицом кзаходящему солнцу,*** *продолжала свое удивительное лечение,* ***опрыскивая мальчика водой изо рта.*** Абай, который находился в постели (болел) и лечение Зере старинными заговорами внука. Это универсальное и реальное телодвижение в этих условиях, когда бабушка лечит любимого внука. Но оно свидетельствует также о том, что Зере искренне любила внука и исполняла бескорыстно свой материнский долг - долг бабушки. Заметим, что автор использует относительное придаточное, чтобы ввести в текст это телодвижение. Описывается телодвижение общее для данной ситуации и, которое свойственно также многим народам.

В структуре описания ситуации, телодвижение входит в причастный оборот, занимая периферийную позицию. Итак, Мухтар Ауезов описывает общие коммуникативные телодвижения, традиционно свойственные человеку, при этом соблюдая гендерный подход. Даже незначительное количество примеров, проанализированных нами, манифестируют особенности индивидуального мастерства писателя и той роли, которую играют в тексте телодвижения. Они так естественно и гармонично вписываются в сюжет, что читатель их едва замечает. Однако для того, чтобы читатель не упустил их, писатель прибегает к ряду дополнительных деталей и вводит их в текст, чтобы читатель все же заметил эти жесты. Так, в этих же целях используются различные синтаксические конструкции. Рассмотрим некоторые этикетные коммуникативные жесты. *...и,* ***повернув Абая лицом кзаходящему солнцу,*** *продолжала свое удивительное лечение...* Этот дружеский жест, принятый у многих восточных народов, в этом контексте приобретает оттенок ритуальности. Зере - типичная представительница своей этнической эпохи: умная, заботливая, ловкая, мудрая и безгранично любящая своего внука бабушка. Именно ритуальное лечение внука от недугаспособствует образованию новой коннотации жеста. - *Сгинь, нечистая сила, сгинь! Оставь сына моего! - говорила она.* Это также этикетный жест, но означает уже и беспокойство. На первый взгляд, жесты кажутся аналогичными, однако их семантическое содержание дифференцируется, и выражаются они разными кинемами, и они часто используется для описания многозначных жестов, нередко связанных с сильными переживаниями, эмоциями. В данном контексте речь идет о сильных переживаниях бабушки Абая Зере по поводу болезни ее внука, которые имеют внешнее проявление. Описанный жест свидетельствует об отчаянии и бессилии человека перед болезнями и который, совершенно точно передает этот жест и придает интенсивность его эстетической оценки. В этом контексте сосредоточены разные невербальные средства передачи человеческих чувств и отношений. Любовь и тревоги Зере передаются сквозь такие эмоциональные реакции как слезы и поцелуи и т.д.

3) **Мулла:** - *Аллах милосердный и всемилостивый да пошлет блага свои и щедрой милостью своею да наградит его, торжественно произнес мулла и,* ***подняв ладони, благословил*** *Абая [4, 42].* Мулла, положив руку на Коран (жест великой клятвы также относится к универсальным этикетным жестам), благославляет Абая. Читатель понимает всю важность этого жеста.

Мухтар Ауезов, будучи писателем-реалистом, наделяет своих героев характеристиками и реакциями, свойственными человеческому обществу.

Интересными представляются описания жестов, связанных с проявлением сильных эмоций, таких как гнев, страх. Грубым проявлением гнева Кунанбая, является его следующий жест, характерный для мужчин: *...Кунанбай отошел в сторону и,* ***рывком опустив руку, дал знак стоявшим на вершине: "бросай!"*** *[4, 53].*Этот жест порождает образность и свидетельствует о мужской категоричности, а также о меркантильности запретных отношений. Он создает впечатление необратимости события и рухнувших надеждах и усиливает эффект злости персонажа. - ***Глаза его налились кровью. Бледное лицо потемнело. Пальцы сжались в кулак*** [4,стр.215]. В этом естественном жесте проявляется вся суть человека, которую нельзя более красноречиво выразить, и что ярко акцентирует трагизм положения персонажа.

Как показывают наши результаты исследования, роман М.Ауезова располагает обширной гаммой телодвижений, отражающих отношение человека к всевозможным явлениям действительности, включая, прежде всего, социальные и семейные отношения в обществе, позволяющих выявить их роль и значимость в тексте. Вместе с тем, позволяет установить их соответствие нормам и принципам, действующим в определенный период времени и пространства для определенной группы людей или отдельной личности.

Проявления жестовой кинесики в романе М.Ауезова дают ценный материал о художественном методе писателя, его индивидуальности и мастерстве, позволяют выявить соотношение компонентов интенсивности, эмоциональности, образности в составе эстетической оценки языка тела. Телодвижения вступают в романе в сложные взаимоотношения с идеей произведения, с системой образов, характеров, авторскими воззрениями, помогая глубже осознать мировидение писателя.

И, следует помнить, что культуры могут различаться по силе проявленияэмоций и по порогу восприятия эмоциональных сигналов, но тип эмоций иих внешнее невербальное проявление универсальны. Универсальна такжеи человеческая способность идентифицировать базовые эмоции. Эти данные указывают на фундаментальную значимость невербальной коммуникации в жизни человека.

Литература

1. Николаева Т.М. Невербальные средства человеческой коммуникации и их место в преподавании языка. //Под ред. Е.М. Верещагина, -М., 1969.

2. Ковалева И.Б. Коммуникативные жесты, выполненные рукой (на материале художественных текстов В.М. Шукшина) // Вестник ВЭГУ. 2012. № 1.

3. Крейдлин Г.Е.Невербальная семиотика:Язык тела и естественный язык. -М.,2004.

4. Ауезов М.О. Путь Абая. Роман, т. I. - Алма-Ата, 1977.

Д. Йүжел,
К.Карасаев атындагы БГУ

КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОРДУН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ТҮРЛӨРҮ

Түркологиялык илимий эмгектерде катыштык сын атоочтордун лексика-семантикалык түрлөрү жалпылаштырып берилип, бүгүнкү күнгө чейин тереңдетилип иликтенбей келет. Илимий грамматикаларда сын атоочторду уюштуруучу мүчөлөр жөнүндө түшүндүрмө берилгендө гана ар бир мүчөнүн билдирген маанилери өзүнчө саналып өтүшү менен чектелет. Алсак, С.Давлетов, С.Кудайбергенов, И.Абдувалиевдер катыштык сын атоочторду маанилик түрлөрүн жалпылаштырып төртке бөлүштүрүп карайт [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 94-95; Абдувалиев, 2008: 100]:

1. Заттын белгиси, касиети катары мезгилдик түшүнүктү билдирген катыштык сын атоочтор: *түнкү сугат, кышкы сессия, бүгүнкү лекция, күзүндөгү окуя.* Мисалы: *Эртеңки күйруктан бүгүнкү өпкө артык* (макал).

2. Орун, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: *жайлоодогу мал, үйдөгү буюм, айылдагы мектеп ж.б.* Мисалы: *Айылдагы мектептердин абалы менен таанышып кайтты.*

3.Кандайдыр заттын же абстракттуу түшүнүктүн бар же жок экендигин анын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: *тондуу бала, бактылуу кыз, айсыз түн, суусуз талаа, жыттуу самын, таштак жол, баткак көчө ж.б.* Мисалы: *Валянын жылдыздуу бети албырып чыкты* (Ж.Мавлянов). *Жылуу үйгө киргени денеси жибий түшүп, заматта уйкусу келди.*

4.Кандайдыр топ, пикирдештик, аймак боюнча жалпылыкты заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык сын атоочтор: *айылдык кыз, сырдаш курбу, курсташ балдар, классташ бала, сапарлаш киши ж.б.* Мисалы: *он жыл өтүп, курсташ балдар бүгүн биринчи жолу чогулуп отурушат"*[Абдувалиев, 2008: 100].

Кыргыз адабий тилинин академиялык грамматикасында катыштык сын атоочтор маанилик жактан төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

Катыштык сын атоочтор өз унгусунун жана ага уланган куранды мүчөнүн семантикасына ылайык ар түрдүү маанини туюндурат.Атап айтканда, алардын негизги маанилери төмөнкүлөр:

1) катыштык сындын унгусу билдирген заттын бар же жок экендигин экинчи бир заттын белгиси катары көрсөтөт: *акылдуу бала, токойлуу жер, суусуз талаа, баласыз адам;*

2) заттын эмнеге арналгандыгын билдирет: *студенттик жатакана, тынчтык конференциясы;*

3) катышуучулардын курамын туюндурат: *студенттик чогулуш, профсоюздук конференция;*

4) заттын орундук белгисин көрсөтөт: *айылдык мектеп, жайлоодогу мал, үйдөгү адамдар, шаардык балдар;*

5) мезгилдик түшүнүктү белги катары туюндурат: *кышкы суук, жайкы ысык, былтыркы иш, кечээки концерт;*

6) мөөнөттүк катышты билдирет: *жылдык план, жумалык иш, кварталдык тапшырма;*

7) катыштык сандын унгусу туюндурган затка окшоштукту билгизет: *тоодой толкун, балдай таттуу, алтындай таза;*

8) этиштик унгусу билдирген кыймыл-аракет менен байланышкан ар түрдүү белгини туюндурат: *алгыр бүркүт, шашкалак киши, урушчаак бала"*[АКАТ, 2009: 324-325].

Биздин оюбузча, катыштык сын атоочторду маанилик жактан мындай түрлөргө бөлүштүрүүдө алар туюндурган маанилердин көпчүлүгү камтылбай калат. Экинчиден, жалпы мааниси окшош болгону менен алардын ички маанилик оттеноктору берилбей калат. Ошондуктан биз бул эмгекте буга чейинки илимий-теориялык материалдарга таянып, катыштык сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдүн ар биринин билдирген маанилерин эске алуу менен аларды интеграциялоо жолу менен анализдеп-синтездеп, төмөнкүдөй лексика-семантикалык түрлөрүн белгилеп өтүүнү туура таптык:

1. Затта кандайдыр бир нерсенин бардык белгисин билдирет: ***тоолуу*** *район,* ***суулуу*** *жер,* ***канаттуу*** *куш;* ***жарадар*** *жоокер -* ***yaralı*** *asker,* ***кусадар*** *бала -* ***sıkıntılı*** *çocuk,* ***кабардар*** *адам -* ***kabarlı*** *adam,* ***карыздар*** *жигит -* ***borçlu*** *yiğit,* ***тарыхый*** *эстелик -* ***tarihî*** *hatıra, heykel,* ***илимий*** *даража -* ***ilmî*** *derece,* ***табигый*** *көрүнүш -* ***tabiî*** *görüntü, manzara,* ***рухий, рухаий*** *дүйнө -* ***ruhî, manevî*** *dünya,* ***диний*** *китеп -* ***dinî*** *kitap,* ***саясий*** *окуя -* ***siyasî*** *olay ж.б.*

2. Затта кандайдыр бир касиеттин бар экендигин билдирет: ***билимдүү*** *окуучу,* ***илимдүү*** *адам; ууктурма - zehirleme, дүүлүктүрмө - uyandırma, ээликтирме -delirme, кызыктырма - ilgi/merak uyandırma, оолуктурма - övündürme* с.а.

3. Затта кандайдыр бир нерсенин, касиеттин арбын, мол же көп экендигин билдирет: ***таштуу*** *жол,* ***кылкандуу*** *балык,* ***каймактуу*** *сүт;* ***сансыз*** *дүйнө, эсепсиз мал,* ***эбегейсиз*** *чоң;* ***таштак*** *жол -* ***taşlı*** *yol,* ***кумдак*** *жер -* ***kumsal*** *yer,* ***саздак*** *токой -* ***bataklı*** *orman; uysal - тил алчаак, kumsal - кумдак, кумдуу, yoksul - каниетчил, göksel - көкчүл, baysal - бардар, байсалдуу, dinsel - диничил, ünsül - үндүү* ж.б.

4. Затта кандайдыр бир нерсенин жок экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт: *суусуз жер, шекерсиз чай, уйкусуз түн* ж.б.

5. Заттагы сапаттын башка бир затка окшоштугун билдирет: ***балдай*** *таттуу тамак -* ***bal gibi*** *tatlı yemek,* ***калемпирдей*** *ачуу тамак -* ***biber gibi*** *acı yemek,* ***кылдай*** *ичке нерсе -* ***kıl gibi*** *şey,* ***океандай*** *терең чыгарма -* ***okyanus, deniz gibi*** *eser, койдой жоош.*

6. Заттын формасын, көлөмүн, чондугун башка затка окшоштуруп көрсөтөт: ***тамчыдай*** *жаш -* ***damla gibi*** *yaş,* ***аюудай*** *айбат -* ***ayı gibi*** *heybet, теңгедей акыл, тоодой эмгек.* ***Тоодой*** *бийик адам -* ***dağ gibi*** *büyük adam,* ***бир чакалык*** *бал -* ***bir kovalık*** *bal,* ***беш сомдук*** *акча -* ***beş somluk*** *para,* ***литрдик*** *идиш -* ***litrelik*** *kap.*

7. Заттын кандайдыр бир артыкчылык касиетин, күчтүүлүгүн, жөндөмдүүлүгүн, келбетин башка бир затка салыштырып көрсөтөт: ***айдай*** *жүз -* ***ay gibi*** *yüz,* ***алмадай*** *бет -* ***elma gibi*** *çehre,* ***карышкырдай*** *сүр -* ***kurt gibi, borü gibi*** *sür,* ***темирдей*** *катуу,* ***сүттөй*** *ак,* ***маралдай келбеттүү,*** ***түлкүдөй*** *куу; ağacımsı // ağaçsı - даректай,дарак сыяктуу; duvarımsı // duvarsı - дубалдай, дубал сыяктуу; meydanımsı // meydansı - майдандай, майдан сыяктуу;, sütümsü - сүттөй, гүлүмсү - гүлдөй, гүл сыяктуу; dalgamsı - толкундай, толкун сыяктуу; ignemsi - ийнедей;* ***көрсөткүч, кескич*** *курал,* ***көтөргүч*** *машина,* ***сезгич*** *адам,* ***сүзгүч*** *буюм* ж.б.

8. Заттын сырткы көрүнүшү негиз аркылуу туюндурулган нерсеге окшош экенин билгизет: ***erkeksi*** *= erkek tavırlı, erkeğe benzer kadın - эркектей, эркек сыяктуу аял;* ***çocuksu*** *= çocuk gibi ihtiyar - баладай, бала сыяктуу карыя;* ***taytunsu*** *= taytun gibi kişi - майлыдай, майлыл сыяктуу киши;* ***adamsı*** *таутип - адам сыяктуу майлыл* ж.б.ж.б.

9. Заттын мезгилдик өлчөм, ченемин билгизет: ***кыштык*** *отун -* ***kışlık*** *odun,* ***жылдык*** *киреше -* ***yıllık*** *fayda,* ***айлык*** *маяна -* ***aylık*** *maaş,* ***күздүк*** *буудай -* ***güzlük*** *buğday;* ***таңкы*** *салам -* ***sabahki*** *selâm,* ***түшкү*** *тамак -* ***öğleki*** *yemek,* ***кечки*** *иш -* ***akşamki*** *iş,* ***кечээги*** *окуя -* ***geceki*** *olay,* ***эртеңки*** *иштер -* ***yarınki*** *işler,* ***азыркы*** *жаштар -* ***şimdiki*** *yaşlar,* ***бүгүнкү*** *адамдар -* ***bugünkü*** *adamlar,* ***күзгү*** *түшүм -* ***güzkü*** *ürün,* ***жазгы*** *жел -* ***ilkbahardaki*** *yel,* ***жайкы*** *күн -* ***yazdaki*** *gün.*

10. Заттын башка бир затка арналганын, анын жасалыш материалын билдирет: ***жемдик*** *арпа -* ***yemlik*** *arpa,* ***комуздук*** *жыгач -* ***komuzluk*** *ağaç,* ***көйнөктүк*** *кездеме -* ***elbiselik*** *kumaş*

11. Заттын башка затка тиешелүүлүгүн билдирет: ***окумуштуулук*** *даража -****âlimlik*** *derece,* ***doktorluk*** *payesi,* ***студенттик*** *күндөр -* ***öğrencilik*** *günleri;* ***тармактык*** *илим -* ***işkolu*** *bilim,* ***класстык*** *чогулуш -* ***sınıf*** *meclisi,* ***партиялык*** *уюм -* ***parti*** *örgütü,* ***партиялык*** *тартип -* ***parti disiplini*** *ж.б.*

12. Заттын кайсы жерлик экендигин билгизет: ***айылдык*** *киши -* ***köylü*** *kişi,* ***шаардык*** *кыз -* ***şehirli*** *kız,* ***батыштык*** *окумуштуулар -* ***batılı*** *âlimler,* ***кыйтайлык*** *киши -* ***kinli*** *kişi,* ***анкаралык*** *жигит -* ***Ankaralı*** *yiğit,* ***көлдүк*** *адам -* ***göllü*** *adam* ж.б.

13. Заттын тууганчылык, орундук тек-жайын билдирет: ***эмчектеш*** *балдар -* ***süt kardeş,*** *аталаш ини, энелеш эки бир туугган,* ***айылдаш*** *кыздар -* ***köydeş*** *kızlar.* ***жердеш*** *киши -* ***hemşeri, memleketli*** *kişi;* ***турмуштагы өзгөрүүлөр -*** ***hayattaki*** *değişimler,* ***илимдеги*** *жаңылыктар -* ***ilimdeki*** *yenilikler,* ***заводдогу*** *жолдошум -* ***fabrikadaki*** *arkadaşım,* ***шкафтагы*** *китептер -* ***dolaptaki*** *kitaplar,* ***узактагы*** *тоо -* ***uzaktaki*** *dağ,* ***тоодогу*** *куштар -* ***dağdaki*** *kuşlar,* ***бактагы*** *дарак -* ***bahçedeki*** *ağaç;* ***четки*** *үй,* ***ортоңку*** *эшик* ж.б.

14. Заттын жашташ, куракташтык касиетин билдирет: ***курсташ*** *балдар -* ***sınıf arkadaşı*** *yiğitler,* ***классташ*** *кыздар -* ***sınıf arkadaşı*** *kızlar,* ***замандаш*** *курбу -* ***çağdaş,*** ***курбалдаш*** *бала -* ***arkan,*** ***yaşıt*** *çocuk,*

15. Заттын кимдир бирөө менен кандайдыр пикирдештик жакындык касиетин билдирет: ***санаалаш*** *теңтуштар -* ***fikirdeş*** *arkadaş,* ***тилектеш*** *дос -* ***fikirdeş*** *dost,* ***кесиптеш*** *курбу -* ***meslektaş*** *arkadaş,* ***сырдаш*** *курбу -* ***sırdaş*** *arkadaş* ж.б.у.с.

16. Заттын кийген кийимине карата белгисин көрсөтөт: ***зоптикчен*** *аял -* ***şemsiyeli*** *kadın,* ***сумкачан*** *жаш -* ***çantalı*** *genç,* ***сакалчан*** *карыя -* ***sakaiü*** *ihtiyar,* ***куралчан*** *адам -* ***silâhlı*** *adam,* ***көйнөкчөн*** *жигит -* ***gümlekli*** *yiğit,*

17. Заттын унаасынын, улоосунун түрүнө карата белгисин билдирет: ***атчан*** *киши -* ***atlı*** *kişi,* ***төөчөн*** *адам -* ***develi*** *adam,* ***велосипедчен*** *спортсмен -* ***bisikletli*** *sportmen*

18. Заттын алып жүргөн буюмуна жараша белгисин көрсөтөт: ***найзачан*** *жоокер -* ***mızraklı, süngülü*** *cengâver* ж.б.

19. Заттын жөндөмдүүлүгүн, көндүм адатын билгизет: ***уйкучул*** *киши -* ***uykucul*** *kişi,* ***тууганчыл*** *бий -* ***akrabacıl, soydaş*** *hâkim,* ***жердешчил*** *жетекчи -* ***hemşerici*** *rehber,* ***суучул*** *жигит -* ***dalgıç*** *yiğit,* ***жаанчыл*** *ай -* ***yağmurlu*** *ay,* ***кишичил*** *буура -* ***kişicil*** *deve;* ***канкор*** *душман,* ***дүйнөкор*** *киши,* ***күнкор*** *бала* ж.б.

20. Заттын кесиптик белгисин билдирет: ***найзакер*** *желдет,* ***пахтакер*** *келин,* ***ишкер*** *адам;* ***илимпоз*** *киши,* ***кумарпоз*** *бала.*

21. Заттын этиш аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында же ошого окшошуп жасалма, пайда болмо белгисин билгизет: *асма көпүрө -* ***asma*** köprü толмо *калем -* ***dolma*** kalem, ***кыркма*** *тал -* ***kırkma*** *ağaç,* ***чийме*** *каш - keman kaş,* ***өрмө*** *камчы -* ***örme*** *kamçı,* ***кырма*** *сакал -* ***kırma*** *sakal,* ***yarma*** *odun - жарма отун.*

22. Заттын баштапкы уңгу аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке (абалга) келе турган белгисин билгизет: ***ачылма*** *терезе -* ***açma*** *pencere,* ***асынма*** *курал -* ***asma*** *silah,* ***тандалма*** *жемиш -* ***seçme*** *meyve,* ***жасалма*** *гүл -* ***yarma*** *çiçek* ж.б.

23. Заттын негиз аркылуу түшүндүрүлгөн кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгисин билгизет: ***асыранды бала - terbiye altında bulunan çocuk, кесиндн жыгач - kesme, kesilmiş ağaç, уланды жип -ekleme yip, тууиду сөз - türeme söz, сүйөнчүк бөбөк - en sevdiğim çocuk: агын суу - akan su, бүтүн жумуртка - bütün yumurta, саан үй - nakit inek, узун чач - uzun örgü*** ж.б.

24. Негиз аркылуу туюндурулган маанини танып, жокко чыгарып, ага карама-каршы келген маанини заттын белгиси катары көрсөтөт: ***кеткис так, билингис иш, өчкүс өмүр, жеткис ой*** ж.б.

25. Негиз аркылуу туюндурулган маани менен заттын ортосунда жалпылыктын, байланыштын бар экендигин белги катары көрсөтөт: ***бураш жыгач, талаш маселе, кириш сөз, ажыраш аяк; ажырым иш - farklı iş, бышырым эт - ızgara et; жантык жер - eğimli arazi; sap-a (yol) - бурулуш (жол)*** ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, катыштык сын атоочтор лексика-семантикалык жактан сапаттык сын атоочтордон айырмаланат.

Кыргыз жана түрк тилдериндеги катыштык сын атоочтор лексика-семантикалык жактан бирдей түрлөргө бөлүнөт.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Б., 1997.

2. АКАТ - Азыркы кыргыз адабий тили. -Б.: Аврасия пресс, 2009.

3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Ф., 1980.

4. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк. -Б., 2005.

5. И.Абдувалиев. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Б., 2008.

6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.: Изд-во АН СССР, 1956.

7. КТ - Кыргыз тили. -Б., 1996.

8. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. -Б., 2010.

9. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1-2-том. -Б., 1985.

10. Gabain A.Von. Eski Türkçenin grameri. Ankara: 1988.

11. Hengirmen Mehmet. Türkçe Temel Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi, 1999.

12. Özkan Mustafa, Tören Hatice, Esin Osman. Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım. Istanbul: Filiz Kitabevi, 2006.

13. Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yay., 1998.

14. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü. 1-2 cilt. Ankara: 1994.

Kadir Yoğurtçu,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

GÖSTERGEBİLİMSEL YAKLAŞIM VE SİNEMATOGRAFİK GÖSTERGENİN ÇÖZÜMLENMESİ

Giriş: Göstergeler Öğretisi Üzerine Düşünmek

Gösterge kavramı üzerine Antikçağdan günümüze birçok felsefeci ve bilim adamı düşünce üretmiştir. Göstergebilimin bilimsel kimlik kazanmasını sağlayan ise Ferdinand De Saussure'ın ve Charles Sanders Peirce'ün çalışmaları olmuştur. Toplumsal açıdan dilin ve göstergenin önemine dikkat çeken Saussure, Göstergebilimi, *"..göstergelerin ne olduğunu, hangi yasalara bağlandıgını"* öğreten bir bilim olarak kavramsallaştırmıştır (Saussure, 1998: 46). Saussure'ün 'yapısal dilbilim' anlayışına göre, toplum ve dil içerisinde var olan yapının açıkça görünmeyen, ikincil - yan anlamları vardır. Diğer taraftan tek/mutlak/evrensel bir anlam yoktur. Özne, bu anlam çoğulluğu içinde, kendi özgün anlamlandırmasını inşa etmektedir.

Işaretlerle düşünce arasında var olan ilişkiye dikkat çeken Peirce'e göre de, *"Her düşüncenin bir işaret olduğu önermesinden, sonuç olarak her düşüncenin kendisini başka bir düşünceye götürmesi gerektiği, başka bazı düşünceleri belirlemesi gerektiği zira bunun bir işaretin özü olduğu düşüncesine varılır... düşüncenin bir zaman gerektirdiğini söylemek her düşüncenin başka bir düşünceyle yorumlanacağını, ya da düşüncenin bütünün işaretlerle belirlendiğini söylemekle aynı şeydir"* (Peirce, 2004:103-104).

Iletişim çalışmalarında da göstergebilim, Saussure ve Peirce'ın argımanlarını izleyerek; "göstergelerin ve onların işleyiş ilkelerinin araştırılması" olarak ele alınır (Fiske, 1996:61). Göstergebilim iletiğimi mekanik bir formüle indirgemez. Iletişimi doğrusal bir süreç (Kaynak A'dan Hedef B'ye mesaj aktarımı) olarak gören egemen/anaakım modellerden farklı olarak, 'anlamın inşası'na odaklanır. Bu doğrultuda göstergebilimin nesnesi olan her türlü imgesel nesne, anlam yüklenmiş bir metin olarak tanımlanır. Anlamın iletileceği hedef kitle de, kendi kültürel değerleri doğrultusunda metni yeniden anlamlandıran bir özne konumuna yerleştirilir. Insana dair karmaşık etkileşimler sonucunda oluşan 'anlamın' (*sense*) çözümlenmesi için ise 'gösterge' (*sign*), 'anlamlandırma' (*signification*), 'görüntüsel gösterge' (*icon*), 'belirtisel gösterge' (*index*), 'düzanlam' (*denotation*), 'yananlam' (*connotation*) 'güdülenme' (*motivation*), 'uzlaşım' (*convention*) ve 'mit' (*myth*) gibi bir dizi kavramın tanımlanması önem kazanır (Fiske, 1996:61-63).

Fiske göstergebilimsel yaklaşımın, yapısalcılığın bir biçimi olduğunu vurgulayarak, görgül yaklaşımlardan (empiricism) ayrıldığını açıkça kabul eder. Zira göstergebilim, kuramsal içeriği itibariyle bireyin dünyayı öznel terminolojisiyle anlamlandıramayacağına inanır. Bu yetersizliğin çözümü için de bireyin içinde bulunduğu ve içselleştirdiği kültürden gelen dilbilimsel ve kavramsal yapıların çözümlenmesini önerir. Bu bağlamda görgül yaklaşımş kullanan bir araştırmacı "dünyada hâlihazırda var olan anlamları ve modelleri keşfetme" amacı güderken, yapısalcı gelenek "farklı kültürlerin dünyayı algılama ve anlamlandırmasında" rol oynayan kavramsal yapıları görünür kılmayı hedefler (Fiske,1996:151).

Göstergebilim alanında üzerinde uzlaşmaya varılmış kuramsal varsayımlar, modeller ya da görgül yöntemler yoktur (Atabek,2007:82). Çünkü herşeyden once 'içerik' açısından göstergebilimin farklı yorumlara açık olduğu varsayılır. Bu bağlamda, yapılan çözümlemelerde tutarlılığı sağlamak ve bütünlüğü korumak adına, hangi modellemelerden yola çıkıldığının ve hangi kuramcının referans alındığının açıklanması gerekir (Erdoğan, 2005:118). Diğer bir ifadeyle, göstergebilimin araştırma nesnesi toplumsal ve kültürel yapıyla sıkı sıkıya bağlı olduğundan, yöntemsel yaklaşımın da farklılaşabileceği kabul edilir. Bununla birlikte niteliksel araştırma yöntemi kategorisinde değerlendirilen göstergebilimsel yaklaşım, yapısalcılıkla olan pozitivist epistemoloji bağı nedeniyle, iletiğim araştırmalarında diğer niteliksel yöntemlere kıyasla güvenilir bir yaklaşım olarak değerlendirilir (Atabek,2007:65).

Göstergebilimsel çözümlemelerde (semiological analysis), temel olarak Sausure'ın dilyetisi ve konuşma, eşsüremlilik, artsüremlilik, gibi temel dilbilim kavramlaştırmalarıyla Peirce'ın belirti, endeks, sembol ve Barthes'ın (1999) gösterge, dizisel çözümleme, dizimsel çözümleme, metafor metonimi ve kod gibi göstergebilim kavramlaştırmalarından yararlanılır (Berger, 1982:14-43).

Yapısalcı gelenek çerçevesinde yapılan öncü çalışmalarda ise, göstergebilimsel yaklaşımın dizimsel (*syntagmatic*) ve dizisel (*paradigmatic*) çözümleme uygulamaları öne çıkar. Bu çalışmalarda Lévi-Strauss'un, güncel, statik, sisteme içkin ve dizisel karakterli eşsüremli yaklaşımına karşılık Vladimir Propp'un ardışık, evrimsel, zamana içkin dizimsel karakterli artsüremli yaklaşımı temel alınır (Berger,1982:24). Dizimsel (*syntagmatic*) çözümlemede genel olarak metnin anlatı unsurları (*elements narratives*) üzerinde durulur. Bu nedenle, Propp'un da ortaya koyduğu gibi (1968:21-23), anlatı unsurları arasında görülen, tercih edilen ve tercih edilmeyen bileşenler (*components*) arasındaki zıtlık / karşıtlık (*polar or binary oppositions*) ilişkilerinin karşılaştırmalı bir çözümlemesinin yapılması beklenir (Berger,1982:30). Dizisel (paradigmatic) çözümleme ise, bir dizge içerisinde tanımlayıcı kategoride yer alan işaret gruplarının çmzümlenmesine dayanır. Medya metinleri içerisinde yönlendirmeli tercihlerle ortaya konan kavram öbeklerinin çözümlenmesi bu eksende gerçekleşir. Sözgelimi filmlerde ve televizyon programlarında yönetmen ve yapımcı tarafından yapılan tercihlerle belirlenen renk, ışık, doku, karanlık alanların kullanımı gibi *parçalar üstü unsurlar* ve kesme, kararma-aşılma, beyazlatma-soldurma, zincirleme, silme, iris gibi *film gramerine ait noktalama unsurları* da dizisel eksende konumlandırılır ve her birinin bir 'anlam değeri' taşıdığı varsayılır (Berger,1982:37-39).

Kitle İletişim Araçları'nın tanımlanması ve bu araçların kullanım amaçlarının kitle kültürü olgusuyla ilişkilendirilmesi sonucu göstergebilimsel yaklaşım, 1980'lerden itibaren ideolojik içerikli iletilere odaklanır. Bu aşamada yaklaşımın temel hareket noktası, 'nedensellik' ve 'belirleyicilik'ten değil, Fiske'nin değindiği yapısalcılık geleneğinden ödünç alınan 'ilişkisel' unsurlardan beslenir (Türkoğlu,2004:82-83). Günümüze kadar devam eden bu eğilim, haber, reklam, sinema ve televizyon programları için elverişli bir çözümleme zemini sunar. Bu noktada göstergebilimsel yaklaşımın hareketli görüntülerle ilgili olan ve kendine özgü kavramlaştırmalar geliştiren 'sinema göstergebilimi' alanında da özgün uygulamalar kendini gösterir.

Sinema Göstergebilimi

Sinema göstergebilimi, XX. yüzyılın teknolojik ve sanatsal ürünü olan sinemayı inceleme konusu yapar. Bir kitle iletişim aracı olarak sinemanın, anlam yükleme aracı olması ve anlamlandırılması gereken bir metin olarak değerlendirilmesi, bu inceleme alanını gerekli kılmıştır. Sinema göstergebilimini de kapsayan genel bir görsellik üzerinden kuram ve çözümlemeye yönelen 'Görsel Göstergebilim' (visual semiotics) çalışmaları, özellikle günümüzde önemli düzeyde bir artış gçstermiştir.

Görsel göstergebilim yaklaşımının genel kuramsal altyapısını oluşturan çalışmalar, 'Mü Topluluğu' (*Groupe μ.*) ile başlamıştır. Belçika'da bulunan Liège Üniversitesi, Şiirsel Araştırmalar Merkezinden bir grup araştırmacının kurduğu 'Mü Topluluğu' *(Groupe μ.)*, retorik, şiir, göstergebilim, dilbilim, estetik ve görsel iletişim kapsamında araştırmalar yürütmektedir. Grubun çalışmalarının derlendiği 'Görsel Göstergenin Kitabı' *(Traité du signe visuel)* (1992), "imgenin dilbilgisini ortaya koyma" iddiasındadır (Yücel,2009:292).

Sinema göstergebilimi alanında ise ilk akla gelen düşünürlerden biri, savlarını Saussure'den etkilenerek şekillendiren Çağdaş Fransız Film Kuramcısı Christian Metz'dir. *'Screen'* dergisi çevresinde kuramsal yazılarıyla dikkati çeken Ingiliz 'Sine-yapısalcılık' (*Cine-Structuralism*) okulu yazarlarından Peter Wollen da alanda öne çıkan isimlerdendir. Wollen, özellikle Charles Sanders Peirce'ün 'gösterge' kavramından hareketle sinema göstergebilimi üzerine kendi özgün tartışmalarını geliştirmiştir (Monaco,2004:399). Yuri M. Lotman ise, sinemanın göstergebilimi alanında özgün tespitlerde bulunan diğer çağcıl araştırmacılardandır.

Metz'e göre (2003) sinema, sanatsal anlamda en son kurumlaşan etkinliklerden biri olmasının yanı sıra, süreç içinde dönemsel aşamalardan geçerek disiplinler arası başlamda bilimsel araştırmaların konusu olmuştur. Bu anlamda sinema, görüntüler aracılığıyla anlam üreten ve bu anlamı belli bir film grameri çerçevesinde alıcı konumundaki hedef kitleye aktaran bir alan olarak çözümlenir. Bu çözümleme dilbilimin ve hatta anlambilimin çalışma alanına yaslanır. Böylelikle, görsel imgelerin sınıflandırılması ve imgeler arası ilişkilerin ortaya konması sağlanır. Bu işlevleri yerine getirebilecek disiplin, filmsel anlamın ve imgeler arası ilişkilerin; hem estetik bağlamda hem de toplumsal başlamda çözümleneceği 'sinema göstergebilimi'dir (Metz,2003:92-93).

Metz'in ilk dönemde geliştirdiği bu tanımlamalara göre sinema göstergebiliminin, filmsel anlamın yapıtaşı olan göstergeleri, Saussure geleneğine bağlılığından dolayı yapısalcı ve biçimci bir gelenek üzerinden okuma eğiliminde olduğu söylenebilir. Buna karşılık Metz'in, 1970'li yıllarla birlikte düğüncelerinde belirgin bir değişim gerçekleşir ve psikanalitik kuram ile ideoloji eksenli bir yaklaşımdan yola çıkarak daha çok izleyicinin merkezde olduğu bir göstergebilimsel çözümleme arayışına girer (Stam vd.,2005:145). Bu arayışla birlikte yöntemini yapısalcılıktan post-yapısalcılığa kaydırır. Bu dönüşüm, sinema kuramlarındaki değişimlere de koşut bir biçimde gerçekleşir.

Diğer yandan Metz'in araştırmalarının ve arayışlarının temel olarak iki eksende ilerlediği görülür. Bu araştırmalar bir tarafta film kuramına diğer tarafta ve ağırlıklı olarak sinema göstergebilimine dayanır. Metz, 1980'li yıllarda sinemada görülen 'Bilişsel Film Kuramı' çalışmalarından hareketle sinema göstergebilimini 'Bilişsel Film Semiyotiği' ile ilişkilendirir. Bu yeni yaklaşımı, Francesco Casetti ile

birlikte 'Yeni Sözceleme Kuramları' *(New Theories of Enunciation)* adı altında genişleten Metz, bu yolla sinema göstergebilimi çalışmalarını 'sinematografik dil yetisi' *(cinematograpic language)* yaklaşımından, 'edimbilimsel' *(pragmatics)* yaklaşıma taşır (Buckland,2004:2-3).

Metz'in bu aşamaya kadar ortaya koyduğu entelektüel açılımların, sinemanın göstergebilimi alanına ciddi kuramsal katkılar sağladığı aşikardır. Ancak tüm bu birikime rağmen Metz'in 'büyük dizim' *(La grande syntagmatique)* adını verdiği yöntem dışında günümüzde de geçerli olacak sistematik ve kullanışlı bir çözümleme rehberi (worksheet) bıraktığı söylenemez. Bu yöndeki eleştiriler nedeniyle de olsa gerek Metz, daha sonraki dönemde, tutarlı ve geniş kapsamlı bir çözümleme arayışlarını devam ettirirmiştir.

Filmsel göstergelerin anlamlandırılması konusuna yapısalcı yaklaşımların yanı sıra göstergenin mantıksal tanımlamasını yapan Peirce'ün ilkeleri doğrultusunda eğilen yaklaşımlar da mevcuttur. Özellikle Wollen'ın çalışmalarında bu ilkelerin baskınlığı farkedilir. Wollen'e göre, Peirce'ın tanımladığı üç gösterge türünden; *'belirti'* ve *'görüntüsel gösterge'*, sinemada en çok görülen göstergelerdir. *'Simgesel g?sterge'* ise diğerlerine göre ikinci plandadır ve kullanımı sınırlıdır. Sinemaya estetik zenginlik kazandıran da bu üç gösterge türünün bileşiminden oluşan görüntülerdir. Wollen, sinema üzerine araştırma yapanların bu durumu göz ardı ettiklerini ve göstergenin sadece bir türüne odaklanarak yetersiz bir çözümleme ortaya koyduklarını vurgular. Bu noktada Wollen, Peirce'ün gösterge kuramının, sinema göstergebiliminin gereksinim duyacağı açıklamalara kuramsal art alan oluşturmada yetkin kabul edilebileceğini ileri sürer. O'na göre Peirce, tek yönlü değil, bütüncül bir bakış açısına olanak sağlar ve bu yönüyle de Saussure'ün gösterge kuramını aşar (Wollen,2008:127).

Rus biçimci sinema geleneğinden gelen Lotman ise, "sinemanın nesnel gerçekliği, uzlaşımsal bir dile dönüştürdüğünü" ifade eder (B?ker,1987:8). Lotman'a göre göstergeler iki ana başlıkta tanımlanabilir. Bunlardan birincisi, gösterenle gösterilen arasındaki benzerliğe vurgu yapan 'ikonik gösterge'dir. 'Ikonik gösterge'ler esasen gösterme işlevini üstlenmiştir. Anlatma işlevini ise 'uzlaşıma dayalı göstergeler' yerine getirir ve bunlar ikinci tür gösterge grubunda yer alır (B?ker,1987:8). Lotman'la ortak şekilde Umberto Eco'da ikonik göstergelerin gerçek yaşamdaki nesnelere benzediğini savunur. O'na göre de "izleyici algılama koşullarını, yani kodları bizzat kendisi üretir." Algılamaya dair şartlar ise söz konusu kodların ayrıntılandırılması sürecinde devreye girer (Türkoğlu, 2004:89). Dolayısıyla yönetmen, filmlerine bu iki temel gösterge aracından yararlanarak soyut göstergeler dizgesi oluşturma yoluyla anlam kazandırır.

Eco,'ya göre (1976:7) "başka bir şeyin yerini anlamlı olarak tuttuğu varsayılabilen her şey" gösterge olarak tanımlanmalıdır. Hatta göstergeler "bir şeyin yerini tuttuğunda o şeyin gerçekten var olması ya da o anda gerçekten bir yerde olması" zorunlu da değildir. Çizimler, fotoğraflar ve sinematografi ile elde edilen ikonik görüntüler gerçekte olmayan varlıkları gösterebilirler. Bu olgudan yola çıkarak "göstergebilimin aslında bir yalan söyleme aracı" olarak algılanabilmesi mümkündür (Büker,2010:37). Bununla birlikte, "sözlü ya da görsel dilde olmayan nesneleri yalan söyleyerek gösterme olgusu" her toplumun kendine özgü kültürel kodları aracılığıyla sağlanabilir.

Buradan hareketle Eco, göstergebilimi 'iletişim göstergebilimi' ve 'anlamlama göstergebilimi' olarak ayırır (Akt. B?ker, 2010:37). Yaptığı bu temel ayrımla, Fiske'nin (1996) doğrusal iletişim ve doğrusal olmayan iletişim ayrımına oldukça yaklaşır. Mekanik modellemede, bir ileti, bir kaynaktan çıkar ve bir kanalı geçerek başka bir kaynağa ulaşırsa bu doğrusal bir iletişim olgusu olarak görülür. Bu iletişim yaklaşımında herhangi bir anlamlandırmadanısa bir bilgi aktarımı söz konusudur. Iletinin aktarıldığı konumda kültürel bir varlık olan insan bulunduğunda ise, kaynak konumunda herhangi bir insan olmasa da 'anlamlandırma' söz konusu olacaktır. Böyle bir iletişim sürecinde ileti, alıcıda yorumsal bir tepkiye neden olacağından salt bir uyarıcı olarak nitelendirilemeyecektir (Büker,2010:37-38).

Bu yorumlardan yola çıkılarak sinemanın göstergelerinde var edilen anlamların çözümlenmesinde nasıl bir yol izleneceği de ön görülebilir. Ancak sinemasal imgelerin gösterge bağlamında çözümlenmesi belli bir gelişim evresinin tamamlanmasını gerektirmiştir. 1960'lı yıllara kadarki süreçte sinemayı kapsayan alan yazını incelendiğinde konunun ağırlıklı olarak tarihsel, eleştirel ve kuramsal perspektiflerden ele alınmış olduğu görülür. Buradan, film çalışmalarının yukarıda adı anılan belirli kuramsal ve uygulamalı çalışmaların dışına çıkılmadan yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak değişen tekno-kültürel ortam ve buna koşut olarak ortaya çıkan yeni araştırma alanları ışığında özellikle dil dışı göstergeleri kendine özgü sinematografik teknikler aracılığıyla kullanan sinemanın farklı bir boyuttan incelenmesi gerekliliği doğmuştur.

Filmsel göstergelerin incelenmesi başlamında Metz'in (2003) görüşleri ayırt edicidir. Metz, filmde kurgunun yetkin kullanımı, kamera hareketleri ve açılarının yanı sıra ışığın da birer ifade aracı olarak geliştirilmesi ile bir anlatısallık elde edildiği konusuna dikkat çeker. Bu anlatısallık; sinema, film, kısa metrajlı film, belgesel film gibi kavramlaştırmaların oluşumuna da zemin hazırlar. Nitekim Metz'e göre, film ve sinema kavramlarının içini dolduran olgu, onun bu anlatısallık özelliği ile doğrudan ilgilidir.

Bu gelişmelerle birlikte sinema eleştirileri ve 'filmbilimi' (filmologie) çalışmalarında sık sık sinema dili, film grameri gibi ifadelere başvurulduğu ve zaman zaman bu kavramlaştırmalar özerine bir takım tartışmalara girildiği gözlenir. Bu ifadelerin bilimsel anlamda da tartışılıp değerlendirilebilmesi ancak dilbilim ve göstergebilim çalışma alanlarının genişlemesiyle mümkündür.

Sinema göstergebilimi çalışmalarında Metz'le birlikte Eco'nun da alana katkıları önemlidir. Özellikle sinema olgusunun eksiksiz bir çözümlemesine dair yapılan çalışmalarda Eco'nun 'kültürel kodlar kuramı' önemli bir uğrak noktasıdır. Eco, 1960'lı yılların başından itibaren sinema göstergebiliminde yaşanan süreci Metz gibi dört temel aşamada değerlendirir. Buna göre ***birinci aşama*** meşruiyet aşamasıdır ve bu aşamada dilbilimsel yapıya aşırı derecede bağımlık gözlenir. Bir bakıma bu bağımlılık, yeni bir bilim dalı olan sinema göstergebiliminin var olabilmesi için gereklidir. ***Ikinci aşama***da sinema göstergebilimcileri çalışma alanlarının gerçekleriyle yüzleşir ve bir farkındalık sürecine girilir. Buna göre filmsel göstergelerin çözümlenmesinde evrensel bulgulara ulaşılması hiç de basit olmayan bir süreci gerektirir. 1970'li yılların başında görülen ***üçüncü aşama***daysa filmdeki anlam evreninde yer alan özgül görüntülere odaklanılır, filmsel anlam üretiminin değişkenleri belirlenmeye çalışılır. Bu yaklaşım, temel belirleyiciler olarak politik, ideolojik unsurların da dikkate alınmasını beraberinde getirir. 1975 yılında ise ***dördüncü aşama***ya geçilir ve özellikle bakış

açısında bir eksen kayması gözlemlenir. Üretimsel bakış açısı yerini tüketimsel bakış açısına bırakır. Monaco'ya göre bu gelişmeyle bir anlamda filmlerin "nasıl üretildiği değil, nasıl tüketildiği, filmsel anlamlardan ne gibi sonuçlar çıkarıldığı"na odaklı izleyici araştırmalarına geçilir. Bu eksen kayması özellikle birey ve birey psikolojisi özerine yoğunlaştığından sinema göstergebilimi çözümlemelerinde Freud'un görüşlerini yeniden yorumlayan Jacques Lacan'ın (1973) kavramlaştırmalarını ön plana çıkarır (Monaco,2004:396). Özellikle Christian Metz, Jean-Louis Baudry, Jean-Louis Comolli gibi Fransız kuramcılarla, Laura Mulvey, Colin McCabe ve Stephen Heath gibi Screen dergisinde yazan İngiliz kuramcılar, Lacan'?ın 'ayna evresi' yaklaşımını sinemaya uyarlayarak filmi izleyen bireyin anlamlandırma edimlerinde harekete geçen psişik mekanizmaları irdelemeye girişirler (Arslan,2009:15; McGowan,2012:18).

Monaco'nun perspektifinden bakıldığında, sinema olgusunun tam bir çözümlemesini sunma çabaları olarak görülebilecek bu gelişmeler yarı-bilimsel bir aşamadan bilimsel bir düzeye geçişin habercisidir. Ancak gelinen son nokta olarak Eco'nun altını çizdiği 'algılayış' aşaması dikkat çekicidir. Aslında başlangıçta sorulan temel soruya geri dönülmüştür. Sinemada "görülenler, anlaşılanlardır". Öyleyse "görülenlere dair bilgiden nasıl emin olunabilecektir?" (Monaco, 2004:396) sorusunun cevabı izleyiciye dönük algolayış kavramından hareketle verilebilir. Monaco'nun öne sürdüğü bu düşünceler çerçevesinde bakıldığında, çağın sözü edilen paradigmasına uygun sistematik çözümleme modellerinin de üretilmesine ihtiyaç olduğu açıktır. Nitekim göstergebilimin *'meşruiyet', 'kavrayış'* ve *'ideoloji'*den sonra geldiği dördüncü aşama olan *'algılayış'* aşamasında üretilecek bu modeller aracılığıyla yukarıda değindiğimiz temel soruya da bir yanıt bulunmuş olacaktır. Söz gelimi "eğer sinemada gördüklerimiz - basitçe söylenirse - bizim anladıklarımız ise, nasıl oluyor da gördüklerimizi bilebiliyoruz? Ya da "bir filmden nasıl bir anlam çıkaracağımızı belirleyen nedir?" (Monaco,2004:396) gibi soruların cevaplandırılması, sinema göstergebiliminin nasıl işleyeceğinin ortaya konması adına önemli bir açılım sağlayacaktır.

Metz, Eco ve Monaco'ya göre bu sorunun cevabı aynı zamanda, çağdaş sinema kuramının dizisel ve dizimsel kategorileri içinde değerlendirilen bazı kodsal yapıların görülmesini de sağlayacaktır. Yine bu kuramcılara göre, söz konusu kodlamaya dayalı yapıların işleyiş yasaları, göstergebilimciyi daha kesin sonuçlara götürecektir. Metz'e (2003) göre, bir filmdeki anlamın irdelenmesi ve ortaya konulmasında benimsenecek yaklaşım olarak 'çağdaş matematiksel dizi kuramı,' özelinde sinemanın oldukça detaylı kod yapısını, genelinde 'sinemasal anlam evrenini' sistematik olarak çözümlemede etkili olabilecek bir çözümleme yöntemidir.

Eric Rentschler ve Anton Kaes'in, yukarıda kısaca özetlenen sinema göstergebilimi birikimini arkalarına alarak geliştirdikleri eklektik yaklaşım ise, bir film sekansının nasıl okunacağına odaklanarak, oldukça işlevsel bir yordam sunmaktadır.

Sinema Göstergebiliminde Eklektik Bir Çözümleme Yaklaşımı

Sinema tarihi üzerine yazılarıyla tanınan Eric Rentschler ve Anton Kaes'in 'Bir Film Sekansını Okumak'(2012) *(reading a film sequence)* adını verdikleri eklektik çözümleme; sinematografik bir ürünün sistematik olarak ve bütünleşik bir yapıda çözümlenmesine imkân tanır. Bu görüş çerçevesinde, bir film sekansında yönetmen tarafından yüklenen göstergelerin (anlam kodları, imgeler arası ilişkiler, imge-ses ilişkileri vb.) sosyal başlamdan koparılmadan ortaya konulması sağlanır.

Rentschler ve Kaes'in çözğmleme modelinde, göstergebilimsel yaklaşımın odaklandığı her çalışma birer metindir. Dolayısıyla bir çözümlemede, metnin tarihsel konumu, sanatçının anlam dünyası, film yapımının motivasyonu (Yapımın temel amacı nedir? Ticari mi, sanatsal mı yoksa politik mi?) gibi unsurların ortaya çıkarılması hedeflenmelidir (Rentschler ve Kaes 2012:1). Çünkü metinler, kendilerini çevreleyen gerçeklikten kopuk olarak var edilemezler. Bu anlamda her bir sinema ürünü de, yaşamdaki gerçekliklerden örülmüş bir metin olmalıdır.

Diğer taraftan, Rentschler ve Kaes'e göre her metnin kendine özgü bir dili vardır. Sinema, bir metin olarak ele alınıp incelediğinde de, hem yüzeysel yapıların hem de derin yapıların tespit edilmesi, yorumlanması ve değerlendirilmesi gerekecektir. Yine bir filmin derinlikli bir şekilde çözümlenmesi için sistematik bir yol haritası belirlenmelidir. Buna göre bir filmdeki derin yapıların birbirleriyle olan ili?kilerinin ortaya konması için aşağıdaki izlekler dikkate alınmalıdır (Rentschler ve Kaes 2012):

- *Filmin toplumsal-tarihsel arkaplanı;*
- *Belli bir filmin dayandığı ulusal / etnik / kültürel ifade biçimleri;*
- *Filmin kamusal statüsü, toplumda nasıl karşılandığı;*
- *Yönetmenin yapıtlarının toplamı ve her bir filmin bu toplam içindeki konumu;*
- *Filmin daha geniş sinemasal alan içinde değerlendirilmesi;*
- *Filmin zaman içinde nasıl algılandığı;*
- *Film metninin başka metinlerle (başka filmler, kitaplar vs.) olan ilişkisi;*

Filmin sosyal bağlam içerisinde bir metin olarak okunabilmesini sağlayan bu izlekler, anlamın sosyolojik, ekonomik ve sanatsal başlama oturtulmasını mümkğn kılar.

Bu noktada filmsel anlam üretimine ilişkin bakış açısını derinleştirmekte fayda var. Filmde anlamın nasıl yaratıldığı ve metne nasıl aktarıldığı, hangi uzlaşımsal kodlar aracılığıyla iletişimin sağlandığı gibi temel mekanizmaların anlaşılabilmesi için, bu mekanizmaların işleyiş ilkelerini besleyen kavramların ortaya konulması ve analitik olarak tartışılması yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Filmsel Anlam Üretimine Yaklaşımlar

Tarih boyunca insanlık, gerçeği keşfetme ve ona hâkim olma çabası içinde olmuştur. Bu çabanın itici gücü ise, kendi kendisinin ereği olan 'yaıama anlam verme istemi'dir. Aksi halde anlamsız bir yaşam, yaşamaya değmeyecektir. Üstelik böylesi bir yaşam, insan doğasının 'yaratıcılık' yönüne de aykırıdır.

Anlam üretimi, insan yaratıcılığının dışavurumudur. Yine bu yaratıcılığın sonucu olarak insan, kendisini çevreleyen ve anlamlandırmaya çalıştığı gerçek dünyanın bir benzerini yaratma eğilimi içindedir. Bu eğiliminin izlerini çeşitli sanat etkinliklerinde görmek mümkündür. Tüm bu etkinliklerde insan, doğaya karşı kültürel bir varlık haline gelmiştir. Insan açısından da doğa, kendi karşıtı olarak kültürü ve ona bağlı etkinlikleri yaratmıştır. Bu anlamda kültürel etkinlikler, birer dışavurum aracıdır. Ve her tarihsel döneme özgü, farklı ifade ediş tarzları, farklı sosyo-kültürel ve sanatsal pratikler doğmaktadır.

Ancak her çağa özgü olan temel ortaklık, gerçekliğe hâkim olma ya da onun bir benzerini kusursuz bir şekilde yaratabilme arayışıdır (Adan?r,1987:3). Bu kadim arayış

Bazin'e (2007) göre insanın psişik doğasında aranmalıdır. Şöyle ki, gerçeğin mükemmel bir benzerini/taklidini yaratma istemi, insanın sonsuzluk arayışı ve varlığını ölümsüzleştirme psikolojisiyle kesişir. Yani insan, ölümsüzlüğü alt edebilmek adına gerçekliğin peşine düşer. Sözgelimi mumya, ölümsüzlüğe açılan bir kapıdır. Onunla özdeşleşme, ölümsüzlüğün ardında kalma durumunu ortadan kaldırır. O halde sinema da, anlamsal değeri bulunmaya çabalanan gerçekliğin elde edilmesinde ideal bir araçtır. Tıpkı insanı fotoğraf çekmeye iten güdülenme gibi ('anın ölümsüzleştirilmesi'), yaşamın belgelenmesi işlemidir.

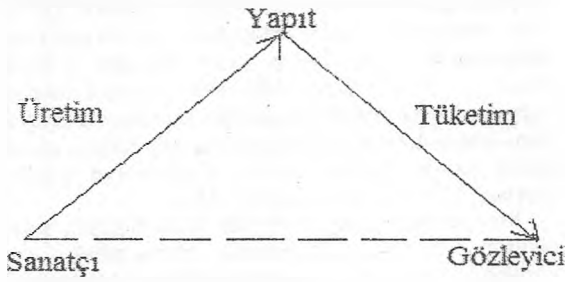
Insan. XIX. yüzyıl itibariyle gerçekliğin yetkin bir benzerini nesnel anlatımlı görüntülerden oluşan filmler aracılığıyla yaratma başarısı göstermiştir. Ancak sinemanın tarihsel gelişim süreci içinde oluşturduğu bu nesnel anlatımlı görüntülerle, kendisini çevreleyen dünyanın anlatımında ve anlamlandırılmasında hangi unsurları ön plana çıkarması gerektiği de sorgulanmaya başlamıştır. Oğuz Adanır (1987), böyle bir sorunsallaştırmanın sonucunda varılacak çıkarımların objektif olabilmesi için konuya farklı perspektiflerden bakılması gerektiğine dikkat çeker. O'na göre sinemada anlam sorununun tartışılmasına, günümüzün gelişmiş görsel-işitsel anlam üretimi evreninde, sinemanın işlevşım olacaktır. Ardından, günümüz koşullarında film yapım sürecinde öne çıkan faktörler de incelenmelidir. Buradan hareketle bir filmin, hangi amaçlarla, ne kadar bağımsız üretilebildiği ortaya konmalıdır.

Filmsel anlamın ve imgeler arası ilişkilerin, estetik bağlamın yanı sıra, toplumsal güç dengeleri ve ekonomik ilişkiler başlamında da değerlendirilmesi gerekir. Bu noktada, Marksist alt yapı-üst yapo eğretilemesini, tüm düşünsel ve sanatsal ürünler için kullanmak mümkündür. Frankfurt Okulu temsilcilerinden Walter Benjamin, T.W. Adorno ve Max Horkheimer'ın diyalektik eleştirel kuramlarında ele aldıkları gibi, "sanat ürünleri belirli ekonomik gerçekliklerle sınırlanmıştır ve birileri tarafından kullanılmak üzere üretilmişlerdir" (Monaco,2004:37).

Öte yandan her düğünsel-sanatsal yaratım, belirli psikolojik etkilerin oluşmasını da sağlar. Özellikle sinema sektöründe bu etkiler daha da belirginleşir. Maliyeti çok yüksek bir teknolojik/sanatsal üretim alanı olan sinema, karmaşık üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinden geçerek varlığını sürdürmek durumundadır. Sinemanın bilinen ekonomik altyapısını kapitalist sermaye ilişkileri boyutundan okuyan Jonathan L. Beller (2005), sinemayı söz konusu sermayenin mevcut sisteme bir müdahalesi olarak değerlendirir ve sinematik üretim tarzını "görsel olanı sinema aracılığıyla ve sinema olarak kolonize eden sermaye mantığının kolonizasyon yoluyla genişlemesi" olarak tanımlar (Beiller,2005:107). Diğer yandan sinema, insan zamanını doldurarak görsel ilgiyi bir emek gücüne dönüştşrşr ve böylelikle toplumsal üretime/yeniden üretime dáhil olur. Bu anlamda, bir yaşam şeklinin alt yapısını olu?turan toplumsal ilişkilerin kapitalist formlarından birine karşılık gelir ve fetişizme açık bir 'meta'ya dönüşür (Belier,2005:108-109).

Sonuç olarak bakıldığında, bu üretim alanında psikolojik, sosyo-kültürel ve ideolojik değerler taşıyan bir hizmet pazarlanır. Nitekim izleyici, imgeler arası ilişkilerin psikolojik olarak yorumlandığı filmleri izlemek ve verilen duygusal etkileri yaşamak, hissetmek için sinemaya gitmektedir (Monaco,2004:37).

Elbette sinematografik çalışmaların temel üretim malzemesi olan filmlerin değerlendirilmesi, birbirleriyle çatışmalı pek çok kuramsal yaklaşımı bünyesinde barındırmaktadır. Bu yaklaşımlardaki en naif ortak nokta ise; filmlerin yaratıcılık bağlamında estetik kaygılarla yapıldıkları gibi politik-ideolojik ve ekonomik boyuttaki kaygılarla da yapılabildiğidir. Monaco'ya göre (2004), bu durumu *yapıt, sanatçı ve gözleyici* üçgeninden hareketle ele alabiliriz. Bu geometrik ilişki; Sanat nasıl ve ne amaçla üretilir? Nasıl ve ne amaçla tüketilir? sorularının yanıtlarını ilişkisel başlamda gösteren basit bir diyagramdır (Şekil 1).

Şekil 1: Sanatsal üretim ilişkilerinin üç köşeli görünümü (Monaco,2004:34).

Bu diyagramda daha çok sanatçı ve gözleyici arasındaki etkileşime odaklanıldığı görülür. Bu üretimsel ilişkiler açıklanmaya çalışıldığında ise genel olarak yapıtın niteliği değil, onun aktarım şekli ve soyutlama gücü ortaya çıkar. Bununla birlikte sanatçı ve yapıt arasındaki ilişkilere odaklanıldığında sanatın üretimsel kuramlarına, yapıt ile gözleyici arasındaki ilişkilere odaklanıldığında ise tüketimsel kuramlarına ulaşılır (Monaco,2004:35). Monaco'nun genel olarak sanat-yapıt-gözleyici ekseninde altını çizdiği üretim-tüketim ilişkilerinin sinema alanına uyarlanması yönetmen-film-izleyici ekseninde benzer tartışmaların yapılabilmesini mümkün kılar.

Filmsel Anlamın Aktörleri

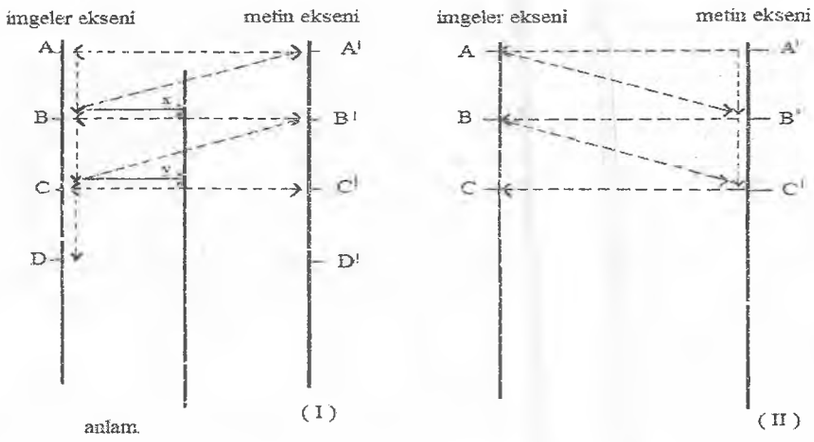
Jean Mitry'nin tanımlamasına göre sinemanın biçimsel oluşumunda kurgu önemlidir. Bununla birlikte imge kombinezonları, imge içi ilişkiler, imgeler arası ilişkiler ve imge-söz ilişkileri de filmin niteliğinin belirlenmesinde bir o kadar önemli olgulardır. Bu olgular, sinemanın kendini ifade etmesinde kritik role sahiptir. Imgelerin sözlerle kurdukları ilişkilere göre filmin değeri değişecektir. Kayda değer bir film, karşılıklı konuşmalara dayalı bir film de olabilir, sinematografiye dayalı bir film de. Ancak yazılan her eserin sanatsal bir değer taşımadığı gibi iki insanın karşılıklı konuşmasının sabit bir kamerayla çekilmesi de estetik bir değer taşımayabilir (Akt.Adanır,1986:102). Filmsel anlamı yaratan bir aktör olarak yönetmen, imge-söz iltşkilerini kullanarak sinemayı sanatsal bir etkinliğe dönüştürebilir.

Sinemanın sanat statüsü kazanması, elbette evrensel estetik ölçütleri yakalamasıyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte sinemanın resmi ve evrensel değerler bakımından sanat niteliğini kazanması 1940'lı ve 1950'li yıllarda gerçekleşir. Bu döneme kadar sinema, sadece belli ülkelerde sanat olmayı başarabilmi?tir. Yine aynı dönemde sinemanın akademik düzeyde bir değer kazandığı ve eğlence/gösteri aracından, anlatım yeteneği ve estetik değeri olan bir anlatım diline ulaştığı görülür. Sinema, bu haliyle yeniden keşfedilen bir alan görünümündedir. Bu başlamda da sinematografik üretime yönelik olarak faaliyetler yapan yönetmen, artık bir sanatçıdır (Adanır,1987:7). Sanatçı, sinema bağlamında yönetmen, yapıtı ise öykülü filmdir. Sanat, klasik ifadeyle "güzelliğin dışa vurum biçimlerinden her birine verilen addır. Sanatçı ise, kendini, güzel olanı dışavurum yoluyla ortaya koymaya

adamış kişidir" (Adanır,1987:8). Mitry'nin film estetiği tanımlamasına başvurulursa:

"Konuşan insanların karşısına kamerayı koyarak seyirciye bunu seyrettirmek sinema yapmak değildir. Bu konuşmalar ilginç olabilir ya da gösterilen şey ilginç ve akıllıca olabilir. Ancak bunun sinema olduğu söylenemez. Böyle bir gösteri karşısında benim canım sıkılır. Bunu yalnızca fotoğraflar aracılığıyla yapılmış yazınsal bir anlatıma benzetebiliriz. Ben fotoğrafı da severim, ancak yapılan için bir yazın eseri olmadığını söylemek gerekir. Bu bir prensip meselesidir" (Aktaran; Adanır,1987:8-9).

Mitry'nin bu cümlelerinden anlaşıldığı üzere, bir filmi film yapan, estetik değeridir. Bu başlamda imge-ses, imge-söz işleyişinin doğasını irdeleyen Mitry, imgeler arası ilişkiler ve imge-söz ilişkileri başlamında oluşan anlamın karmaşık yapısını göstermek adına bazı modellemelere başvurur. Model aracılığıyla bir filmde anlamın oluşması ile ilgili olguların tutarlı ve mantıksal ilişkiler içinde çözümlenmesi mümkün olur. Yine sesli bir filmin yapısını şematik olarak açıklamak gerekirse açağıdaki gibi bir şekil elde edilir. Ancak bu şekilde yer alan veriler, söz-imge ilişkilerinin değişmez yasası olarak algılanmamalıdır:

Şekil 2: Imge-söz ilişkisi ve anlam (Mitry,2001 :322).

Şekil 2 - figür (I)'de de görüldüğü gibi bir yandan A-B-C-D...., gibi bir imge dizisi, diğer yandan da A'-B'-C'-D'...., gibi bir söz dizisi değerlendirilecek olursa şöyle bir tespitte bulunulur: A çekimi, A' diyaloğu ile ortaktır. Her ikisinin ortaklığından oluşan özel bir anlam, doğrudan ilişki içinde oldukları ve A çekiminin gerçek anlamı olarak adlandırılabilecek AA' gibi üçüncü bir anlam daha doğurur. Diğer yandan, A çekimi, içerikten kaynaklanan mantıksal içermeleri izlemesi için ya da A'da aktarılan ilk düşünce gereği, B çekimini gerektirecektir. Bununla birlikte, A/B ilişkisinden doğan bazı anlamlar, A' diyaloğunun etkisiyle düzeltilmektedir. Diğer bir ifadeyle, A/B ilişkisi gerçekte X gibi bir anlamın oluştuğu AA'/B ilişkisine karşılık gelmektedir. B çekimi de, B' diyaloğu ile ortaktır ve görsel olarak C çekimini yansıtır. Ancak (BB?+X) anlamı, BB?/C ilişkisinden dolayı Y gibi bir anlamın oluştuğu C'ye sıçrar. Bu ilişkiler zinciri film süresince devam eder (Mitry,2001:323).

Diğer taraftan, yine figür (I)'deki A-B-C-D imge dizisinde, çekimlerin doğrudan dramatik yapının mantığına bağlı olarak sıralandığı görülür. Bunun tam tersine, A'-B'-C'-D'..., söz dizisindeki sözsel veriler, birbirlerine yakınlaşacak şekilde sıralanır ve anlamları, görsel içermelere bağımlıdır. B' ses imgesinin, filmsel devamlılık dışında A' ses imgesine eklenmesi durumunda ortaya hiçbir anlam çıkmayacaktır. Çünkü anlam, B çekiminin aracılığıyla belirlenir. Bir anlamda filmsel devamlılık, temel olarak filmin *yapısal eksenini*, çatısını içeren görsel gelişim üzerine yerlerir. Buradan, metnin bir kesişme noktası teşkil etmek için kullanılamayacağı anlamı çıkarılmamalıdır. Zaten yapılacak işteki amaca ulaşmak için sürekli olarak devamlılık düzenlenecek ya da bozulacak veya kesintisiz olarak müdahalelerde bulunulacaktır. Bununla birlikte, mantıksal gelişim ve baskın anlamlar, sözsel dizilimlerin gelişimi üzerinde değil imgesel dizilimlerin gelişimi üzerinde yoğunlaşmaktadır. (Mitry,2011:323).

Buradan, filmsel anlamın ağırlıklı oarak imgeler üzerinden oluşturulduğu, metin ve ses unsurlarının da anlam oluşumunda görece ikincil öneme sahip olduğu sonucuna varılır. Tüm bu görüşler, sinema estetiğine, dolayısıyla sanatsal olana göndermede bulunan 'güzel film' sıfatlaştırmasına önemli bir açıklama yapabilme imkânı sağlar. Bununla birlikte, güzel olmayan sesli filmlerde ya da bazı tiyatro gösterilerinde karşılaşılan bir durum da söz konusu olabilir. Figür (II)'de de görüldüğü gibi bir yandan imgeler ekseninde yer alan A ve B gibi bir imge dizisi, diğer yandan da metin ekseninde yer alan A'- B' gibi bir söz dizisi değerlendirilecek olursa önemli bir tespitte bulunulur: Bu kez mantıksal, dramatik, psikolojik, vb. dizilimler imgeler ekseninde değil de, metin ekseninde yoğunlaşmıştır. A', B''yi gerekli kılar, diğerleri de bunu izler. A' diyaloğuyla, karakterlerin uzamsal ve zamansal hareketlerini izleyen A çekiminin bir imgesi eşleşir. Bu eşleşme diyaloğu, uzamda yer alan bir dekorun içine yerleştirir. Böylelikle, *sözel bir gösterilen* tarafından durum oluşturan hareketler tasvir ediliyor gibi görünür. Oysa bu unsurlar, anlam açısından hiçbir şey ifade etmez. Mitry, metin eksenindeki bu yapıyı bir giysiye benzeterek *üzerine imgeler giydirilmiş diyaloglar* deyimini kullanır. Elbette, bu giysiler oldukça güzel ve çekici olmaları nedeniyle izleyicide bir beğeni duygusuna yol açacaktır. Ancak dikkatle incelendiğinde, bir çeşit *filmsel dışavurumdan* daha fazla bir şey ifade etmedikleri anlaşılır (Mitry,2001:324).

Mitry'nin, oluşturduğu bu modelleme aracılığıyla filmsel imgelerdeki anlam oluşumunun doğasını ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Bu çaba bir bakıma, anlam yaratma etkinliğinin aktörü olarak yönetmenin işlevini tekrar ön plana çıkarmaktadır. Çünkü yönetmen, yetkin bir gramer kullanan yazar gibidir.

Filmsel Göstergede Anlam ve Anlamlandırma

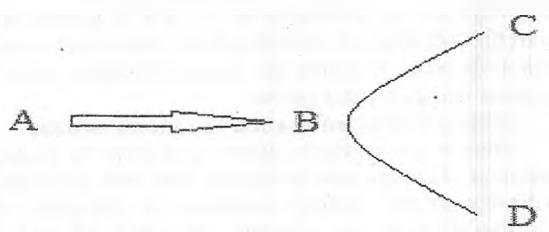
Filmsel göstergelerde anlam oluşturma ve oluşan bu anlamın çözümlenmesi her şeyden önce belli bir 'kullanım' işlemine dayanır. Ifadesel unsurların dil düzeyinde ve ya dil dışı düzeyde dışa vurumu nasıl belli bir kullanımı kapsıyorsa, benzer şekilde bu unsurlarda yüklü anlamın okunması ve anlamlandırılması da yine kullanım bağlamında gerçekleşir. Bu iki olgu arasında bir ayrıma

gidilecekse elbette filmsel göstergeler ile yapılan her türlü anlam öretiminin belli bir yaratıcılık potansiyeli içerdiğini öngörmek gerekir. Oysa doğal dil kullanımında bu düzeyde bir yaratıcılıktan söz edilmesi mümkün değildir. Metz'e göre de sinematografik dilyetisinde 'yaratım', altı çizilmesi gereken bir kavramdır. Bir dili 'konuşmak' onu kullanmakla ilgilidir. Sinematografik dilyetisiyle 'konuşmak' ise yaratıcılığa göndermede bulunur. Okuyucular, kullanıcılar grubunu oluştururken, yönetmenler yaratıcılar grubuna dahildirler. Bu nedenle sinema göstergebilimi incelemelerinin yönetmenlere değil de izleyicilere odaklanması gerektiği düşünülür. Diğer yandan dekupaj ve kurgu aracılığıyla kavranılabilir bir şekilde düzenlenerek üretilen her imge, yaratıcılıkla ilişkili olduğundan dikkatleri filmin anlambilimsel önemine çeker (Metz,2003:103-104).

Lotman'a göre de (2011:57) "Sinema tam anlamıyla bir anlatıdır, bir aktarımdır." Sinematografik iletişim modelinde de belirli bir metin göndericisi tarafından şifrelenir ve alıcıya iletilmek üzere göstergelere dönüştşrşlşr. Bu göstergeler özgün bir enformasyonun altyapısını oluşturur ve sinematografik anlam akşının özgül dilsel mekanizmalarında birer göstergesel dizim (syntagmen) işlevi görürler. Bu dizimde yer alan her bir gösterge bir metindir, bir bildiridir ve temsil ettikleri nesnelerin yerine geçmişlerdir (Lotman,2011:58).

Lotman (2011) bu bağlamda, filmsel enformasyonun aktarımı için doğrusal olmayan (nonlineer) bir model önerir. Buna göre, her anlatımın bir anlamı olması, belli bir enformasyon taşıması zorunlu değildir: Aşağıdaki Şekil 3'de, A-B-C formundaki bir dizide her bir unsurun sıralamadaki yeri değişmeyecektir. A'yı yalnız B'nin, B'yi de yalnız C'nin izleyebileceği bilinir. Buradan daha başlangıçta dizinin tamamının önceden kestirilebileceği söylenebilir. Bu dizinin sıralamasını bilen bir kişi için 'Kızılırmak Karadeniz'e dökülür' cümlesinde olduğu gibi herhangi bir enformasyon kazanımı söz konusu olmayacaktır. Hâlbuki enformasyon kavramı, bilinmeyenlerle ilgili belirsizliklerin ortadan kaldırılmasını, konunun detaylı bir şekilde aydınlatılmasını içerir. Bu durumda enformasyonun olmadığı yerde bilinmeyen de olmayacaktır. Diğer yandan A-B-C dizisi gibi doğrusal bir yapılanma içerisinde yer alan 'anlam', zorunlu olarak karşıtlıklar içerisinde değerlendirilemeyecek ve bu da onun basmakalıp olmasına neden olacaktır. Oysa doğrusal olmayan enformasyon yaklaşımı, özelinde farklı olasılıkların potansiyel olarak mevcut olmasını gerektirir. İletişimde yer alan "gizli enformasyonun büyüklüğü bu farklı olasılıkların varlığıyla doğru orantılı bir ilişki içindedir" (Lotman,2011:27).

Böylelikle Lotman, filmsel anlamın izleyiciye aktarılmasında enformasyonun oluşabilmesi için karşı sav oluşturabilecek alternatif bir dizilime yer verilmesi gerektiğini vurgular. Bu durumda A → B → C dizisinin yanı sıra A → B → D gibi asgari düzeyde enformasyon içeren yeni bir dizi elde edilebilir (Şekil 3).

Şekil 3: Enformasyon İçeren Filmsel Anlam Dizisi (Lotman,2011:27).

Filmsel anlam üretimindeki süreçte, yönetmenin tercihleri ile kaydedilen görüntülerin yine yönetmen tarafından bir düzenlemeden geçirilmesi söz konusudur. Bu düzenlemenin izleyiciye ulaşması ise doğrusal ya da doğrusal olmayan bir dizinin son halkasını oluşturur. Filmsel anlamın oluşturulması, onun bir izleyici kitlesi tarafından anlamlandırılmasıyla son bulur.

Görüntülerin izleyici tarafından nasıl anlamlandırıldığı konusuyla ilgili alan yazını incelendiğinde bir tarafta bireyin algılama fenomenine odaklanan psikolojik yaklaşımların, diğer tarafta ise psikolojinin yanı sıra dilbilim, anlambilim, göstergebilim gibi disiplinleri de kapsayan geniş bir disipliner yelpazenin yer aldığı görülmektedir.

Sonuç yerine...

Özetle sinema göstergebilimi, sinematografik ürünlere filmsel anlamı yükleyen tüm unsurları bir dil olarak değerlendirir (Monaco,2004:38). Söz konusu bu dili yetkin bir şekilde kullanan her bir film yapımcısı, kendi bakış açıcı çerçevesinde iletilerini izleyiciye hazırlar ve benzer şekilde her izleyici kendine ait değerler çerçevesinde bu görüntüleri yorumlar. Bununla birlikte yönetmenin filmsel kodlamaları hangi başlamlarda, ne gibi kaygılarla ve hangi temel amaçlarla gerçekleştirdiği, izleyicinin de bu kodlamaları hangi anlamlarda açımladığı bir arada değerlendirilmesi gereken konulardır. Gönderici ve alıcı konumlarından yapılacak bir çözümleme, filmsel anlamın iki ana boyutuyla ele alınmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak her film sosyal bir metindir. Ve metinlerde yaratılmış olan anlamın sosyolojik, ekonomik, sanatsal başlamlara oturtulması gerekir. Bunun yanı sıra her metin bizim onda okumayı istediğimiz ve okuyabildiğimiz kadar enformasyon içerir. Bu durumda da filmde verilmek istenen temelanlamlar ve yananlamlar, onu alımlayanın kültürel/ psişik kodlarına göre farklılaşır ve filmi yapan kişinin isteğinin dışına çıkar. Dolayısıyla filmsel anlamın, hem estetik ve sosyo-ekonomik güç dengeleri başlamında hem de izleyicide bıraktığı izlenim açısından değerlendirilmesi ancak göstergebilimsel yaklaşımla mümkün olabilir.

Kaynakça

1. ADANIR, Oğuz. (1987). Sinemada Anlam ve Anlatım. Basım ve Ciltleme Tumer Reklamevi.

2. ARSLAN, U.Tümay. (2009). *Aynanın Sırları: Psikanalitik Film Kuramı.* Kültür ve İletişim Dergisi. 12(1) Kış, 9-38. ALEMDAR, Korkmaz ve ERDOĞAN, Irfan. (1998).

3. ATABEK, Ş.Gülseren. (2007). *İletişim Çalışmalarında Göstergebilimsel Yöntem.* **Medya Metinlerini Çözümlemek.** (Der. G.Şendur Atabek ve Ü.Atabek). Ankara:Siyasal Kitabevi.

4. BARTHES, Roland. (1999). **Göstergebilimsel Serüven.** (Çev.M.Rifat-S. Rifat).Istanbul: Kaf Yayıncılık.

5. BAZIN, Andre. (2007). **Sinema Nedir?** (Çev. Ibrahim Şener), Istanbul: Izdüşüm Yayınları.

6. BELLER, L. Jonathan, (2005). *Sermaye/Sinema.* **Gilles Deleuze'de Toplum ve Denetim** içinde (Çev. Barış Başaran). Istanbul: Bağlam Yayıncılık. Sayfa 107-132.

7. BERGER, Arthur Asa. (1982). **Media Analysis Techniques.** Sage Publication. Beverly Hills/London/New Delhi.

8. BUCKLAND, Warren. (2004). **The Cognitive Semiotics of Film.** Cambridge University Press. New York and Australia.

9. BÜKER, Seçil. (1987). *Lotman Üzerine.* Lotman, M.Yuriy (2011) **Sinema Göstergebilimi.** (Çev. Oğuz Özügül), Ankara: Nirengi Kitap.

10. BÜKER, Seçil. (2010). **Sinemada Anlam Yaratma.** İstanbul: Hayalbaz Kitap.

11. ECO, Umberto. (1976). A Theory of Semiotics. Bloomington: Indiana University Press.

12. ERDOĞAN, Irfan. (2005). **Iletişimi Anlamak**. Ankara: ERK Yayınevi.

13. FISKE, John. (1996). **Iletişim Çalışmalarına Giriş**. (Çev. Süleyman Irvan). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

14. LACAN, Jacques. (1973). **Les Quatre Concepts Fondamentaux de la Psychanalyse.** Editions du Seuil. Paris.

15. LOTMAN, M. Yuriy. (2011). Sinema Göstergebilimi. (Çev. Oğuz Özügül), Ankara: Nirengi Kitap.

16. MCGOWAN, Todd.(2012).**Gerçek Bakış. Lacan Sonrası Sinema Kuramı.** (Çev. Zeynep Özen Barkot), Istanbul: Say Yayınları.

17. MITRY, Jean. (2001). **Esthétique et Psychologie du Cinéma.** Editions du Cerf. Paris.

18. METZ, Christian. (2003). **Essais sur la Signification au Cinéma. Tome I.** Klincksieck: Paris.

19. MONACO, James. (2004). **Bir Film Nasøl Okunur?** (Çev. Ertan Yılmaz). Istanbul: Oğlak Yayınları.

20. **PEIRCE, Charles Sanders. (2004). Mantık Üzerine Yazılar. (Çev.Halit Yıldız), Ankara: Öteki Yayınevi.**

21. RENTSCHLER, Eric & KAES, Anton. (2012). *Reading a Film Sequence.* https://www.mtholyoke.edu/courses/gdavis/231/231s97/sequen.htm (05.05.2012).

22. SAUSSURE de Ferdinand. (1998). **Genel Dilbilim Dersleri.**(Çev. Berke Vardar). Istanbul: Multilingual.

23. STAM, Robert, BURGOYN, R. & FL?TERMANT-LEW?S, Sandy. (2005). **New Vocabularies in Film Semiotics. Structuralism Post-Structuralism and Beyond.** Roudledg. London and New York.

24. TÜRKOĞLU, Nurçay. (2004). **Iletişim Bilimlerinden Kültürel Çalışmalara Toplumsal Iletişim: Tanımlar, Kavramlar, Tartışmalar.** Istanbul: Babil Yayınları.

25. WOLLEN, Peter.(2008). **Sinemada Göstergeler ve Anlam.** 3. Baskı. Istanbul: Metis Yayıncılık.

26.YÜCEL, Halime. (2009). *Groupe μ.* **Metin Çözümlemeleri.** (Der.Inceoğlu G. Yasemin&Çomak, A. Nebahat.) Istanbul: Ayrıntı Yayınları.

Д.Йүжел,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ

Кыргыз жана түрк тилдериндеги катыштык сын атоочтор сапаттык сын атоочтор сыяктуу эле лексика-семантикалык жактан негизинен бирдей, окшош табиятка ээ, ал эми морфологиялык жагынан бул эки тилде жалпылыктар менен катар ар бир тилдин өзүнө тиешелүү ички өнүгүүсүнө ылайык айырмачылыктары бар. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз жана түрк тилдериндеги катыштык сын атоочтордун жасалышы өз алдынча каралбай келет. Биз бул эмгекте ушул маселе тууралуу азыноолак сөз кылмакчыбыз.

Куранды мүчөлөр менен уюшулган сын атоочтор сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган сын атоочтор болуп эсептелет. Кыргыз тилиндеги катыштык сын атоочтор сын атоочтон башка сөз түркүмдөрүнө -лык, -гы,-сыз, -дай,-даш [Уметалиева, 1965: 73-74], *-луу, -чыл, -чан, -кы, -кер, - поз, -дар, -ий, -мер, -дак, -аң, -ма, -ык, -ынды, -гыс, -гыч, -ыш, -ым, -чук, -ын* мүчөлөрүнөн жасалса, түрк тилинде *-lı, -sız, -kî/kü, - daki, -sı, -(ı)msi, -î,- vî, -(y)i, -ma, -(ı)l?, -(ı)k, -(a)k* аркылуу жасалат. Жалпысынан катыштык сын атоочторду жасоочу мүчөлөрдү эки тилде да кайсы сөз түркүмдөрүндөгү уңгуларга жалганып келишине карай атооч сөз түркүмдөрүнөн сын атоочторду уюштуруучу жана этиштен сын атоочту уюштуруучу мүчөлөр болуп эки топко бөлүштүрүлүп каралат [Кононов, 1956: 140-153; Уметалиева, 1965: 20-63; Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 95-102; Абдувалиев, 2008: 105-111; Сыдыков, Конкобаев, 2001:211; Gaba?n, 1988: 47-58]

Атооч сөз түркүмдөрүнөн сын атоочту жасоочу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

-луу мүчөсү кыргыз тилинде катыштык сын атоочторду уюштуруучу эң өнүмдүү мүчө болуп эсептелет, *-луу, -лүү, - дуу, -дүү, -туу,-түү* түрүндө колдонулат (байыркы формалары *-лыг, -лык, -лы, - ты* [Абдувалиев, 2008: 106; Сыдыков, Конкобаев, 2001:211]. Түрк тилинде -луу түрүндө колдонулбастан көбүнчө *-lı, -li, -lu, -lü* түрүндө колдонулат, сын атоочторду жасоодо эң өнүмдүү мүчө болуп эсептелет [Ergin, 2000: 235; Özkan-Tören-Esin, 2006:465]. Мисалы: ***канаттуу куш - kanatlı kuş , үйлүү киши - evli kişi, моторлуу нерсе - motorlu şey, даректуу бак - ağaçlı bahçe, сөөктүү зат - kemikli varlık, сүттүү үй - sütlü inek, гүлдүү талаа - güllü, çiçekli tarla, тоолуу жер- dağlı yer, кумдуу жол - kumlu yol*** ж.б.

Кыргыз тилиндеги илимий грамматикаларда *-луу* мүчөсү менен жасалган сапаттык жана катыштык сын атоочтордун чеги ажыратылбай, жалпылаштырылып берилип келет [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 95-96; Абдувалиев,2008: 106], түрк тилинде А.Н.Кононов - *lı* мүчөсү аркылуу жасалган сапаттык жана катыштык сын атоочтордун айырмачылыгын төмөнкүчө белгилеп кеткен: "*-lı. -li, -lu, -lü* в зависимости от лексического значения исходной основы образует: 1) Качественные прилагательные (исходная основа означает не предмет): *yaşlı* 'пожилой' (*yaş* 'возраст');... *yaşlı bir köylü kadın... kahve getirdi* `S. Ali. KMM) '...пожилая крестьянка ... принесла кофе; tatlı 'сладкий, вкусный' (*tat* 'вкус'); *neşeli* 'веселый (*neşe* 'веселость'); *değerli* 'ценный' (*değer* 'цена'); *dehşetli* 'ужасный' (*dehşet* 'страх, ужас'); *dikkatli* 'внимательный' (*dikkat* 'внимание'); *kuvvetli* 'сильный' *(kuvvet* 'сила'); *hastalıklı* 'болезненный' (*hastalık* 'болезнь'). 2) Относительные прилагательные (исходная основа азначает предмет): *akıllı* 'умный' (*akıl* 'ум'); *tuzlu* 'соленый', 'с большим количеством соли' (*tuz* 'соль'); *sütlü* 'молочный', 'с молоком (*süt* 'молоко')..."[Кононов, 1956: 140].

Биздин оюбузча, *-луу /-lı* мүчөсү аркылуу жасалган сапаттык сын атоочтор менен катыштык сын атоочтор-

дун чегин А.Н.Кононов сыяктуу бири-биринен ажыратып кароо туура, чындыгында фактылык материалдарга таянганда деле, көбүнчө абстрактуу зат атоочторго *-луу /-lı* мүчөсү жалганып келгенде сапаттык сын атоочтор жасалат. Ал эми конкреттүү зат атоочторго бул мүчөлөр жалганып келсе, катыштык сын атоочтор жасалат деп эсептейбиз№

Садыков жана Сагынбаевалардын изилдөөлөрү боюнча *-lı* мүчөсү кыргыз тилиндеги -луу мүчөсүнө дал келет да, маани жактан негиз аркылуу туюндурулган нерсенин затта бар, мол экендигин билдирет: *Tatlı - таттуу (таты бар), akıllı - акылдуу (акылы бар, акылы көп), pahalı -баалуу (кымбат), kuvvetli күчтүү, tuzlu - туздуу, gözlüklü -көз айнектүү, silahlı - куралдуу.*

Түрк тилиндеги *-lı* мүчөсү кыргыз тилиндеги -лык мүчөсү менен да маанилеш, жерге, орунга тиешелүүлүктү билдирет: *Irakli - Ирактык, köylü - айылдык, şehirli -шаардык, Bişkekli - Бишкектик* [Садыков, Сагынбаева, 2010: 337-342].

Эки тилде тең сын атооч жасоочу бул мүчөнүн айырмачылыгы катары төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүгө болот: кыргыз тилинде бул мүчө сөздүн акыркы муунундагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай уланып, *-луу, -лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү* сыяктуу формаларда колдонулса, түрк тилинде болсо жалаң сөздүн акыркы муунундагы үндүүгө карай гана уланат. Башкача айтканда, *-lı, -li, -lu, -lü* формаларында кездешет. Фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө карабай бул мүчөнүн эки тилде тең бирдей маанидеги сөздөрдү жасаган учурлары көп.

-сыз / -sız мүчөсү (байыркы түрк тилинде *-сыз, -сиз* түрүндө колдонулган [Сыдыков-Коңкобаев, 2001:211]) да эки тилде тең өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кирет. Кыргыз тилинде *-сыз, -сиз, -сүз, -сӱз* түрлөрүндө, *-sız, - siz, -suz, -süz* түрк тилинде түрүндө колдонулат: ***баласыз аял - çocuksuz kadın, кантсыз чай - şekersiz çay, сүтсүз тамак - sütsüz yemek, ташсыз жер - taşsız yer, ишсиз адам - işsiz adam*** ж.б.

Бул мүчө мааниси боюнча *-луу* мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочторго карама- каршы келет. Башкача айтканда, *-луу* мүчөсү менен жасалган сын атоочтор затта кандайдыр бир өзгөчөлүктүн, сапаттын, артыкчалыктын бар экендигин билдирсе, -сыз мүчөсү менен жасалган сын атоочтор заттарда андай касиеттердин жок экендигин билдирет. Бул мүчөлөрдүн жардамы менен бир эле негизден антоним сын атоочтор да жасалат: *туздуу-тузсуз - tuzlu-tuzsuz, суулуу- суусуз - sulu-susuz, үйлүү-үйсүз - evil-evsiz, токойлуу-токойсуз - ormanlı-ormansız* ж.б.[Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 96]

Түрк тилинде болсо бул мүчө кыргыз тилинде кандай болсо, ошондой эле формада жана мааниде колдонулат. Түрк тилинде да -sız мүчөсү менен жасалган сын атоочтор маанилик жактан заттагы кандайдыр бир касиеттин, сапаттын жок экендигин билдирет: *ışık-sız (oda), tat-sız (karpuz), düşünce-siz (çocuk), terbiye-siz (adam), kol-suz (ceket), ölçü-süz (söz), iş-siz (insanlar)* ж.б. [Ediskun, 1993: 149].

-дай мүчөсү (байыркы формасы -так, -даг [Абдувалиев, 2008: 106]) кыргыз тилинде *-дай, -дей, - дой, -дөй , -тай, -тей, -той, -төй* түрүндө колдонулуп, катыштык сын атоочторду жассочу өнүмдүү мүчө болуп эсептелет. Түрк тилинде мындай фонетикалык формада колдонулбастан, аналитикалык формада колдонулат, тактап айтканда, конкреттүү зат атоочторго жардамчы сөзүнүн жандап келиши менен жасалат. Бул мүчөлөр башка сын атоочторду уюштуруучу мүчөлөрдөн айырмаланып, зат атооч сөздөр менен түздөн-түз байланышкан түрүндө да, зат атооч менен түздөн-түз байланышпастан, башка бир сын атооч аркылуу байланышып келген түрүндө да колдонулуп, көбүнчө, образдуу маанини туюндурат. Ошондуктан *-дай* мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочторду эки топко бөлүп карооо болот: 1) зат атооч сөздөр менен түздөн-түз байланышып келген *-дай* формасындагы сын атоочтор аныктагычтын форма, көлөм, чондук белгилеринин кандайдыр башка затка окшоштук касиетин билгизет: ***тамчыдай жаш - damla gibi yaş, карышкырдай сүр - kurt gibi, börü gibi sür, аюудай айбат - ayik gibi heybet, айдай жүз - ay gibi yüz, алмадай бет - elma gibi şehre.***

2) зат атооч менен түздөн-түз байланышпастан, башка бир сын атооч аркылуу байланышып келген -дай формасындагы катыштык сын атоочтор: ***тоодой бийик адам - dağ gibi büyük adam, балдай таттуу тамак - bal gibi tatlı yemek, калемпирдей ачуу тамак - biber gibi acı yemek.***

Кыргыз тилиндеги ***-дай*** мүчөсүнө маанилеш түрк тилинде ***-sı (-si, -su, -sü)*** мүчөсү да колдонулат. Заттын негиз аркылуу туюндурулган нерсеге окшош экенин билгизет: *Erkeksi- эркектей, adamsı - адамдай, taytunsu - маймылдай* ж.б.

Бул мүчө аягы үнсүз тыбыш менен аяктаган сөздөргө гана уланат. Сын атооч сөздөргө уланса, *-sı* мүчөсү бөлөк маанини билдирет. [Садыков, Сагынбаева, 2010: 337-342].

Ушул эле мүчөнүн ***-mst, -msi, -msu, -msü*** формасы бар экенин, үндүүлөрдөн кийин да жалганып, окшоштук, жакындык, салыштыруу маанисин билдирген сын атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчө экендигин түрк окумуштуусу Мухаррем Эргин өзүнүн изилдөөлөрүндө мисалдар менен далилдеп, белгилеп көрсөткөн. Бул мүчөнүн өзгөчөлүгү катары көбүнчө түс жана даамды билдирген сөздөргө уланарын да айтат [Ergin, 2000: 240].

Ağacı-msı, tatlı-msı, mor-u-msu, tepe-msi, acı-msı, kırmızı-msı, ekşi-msi, yeşil-i-msi, duvar-ı-msı vb.

Демек, бул мүчөнүн эки тилде эки башка формада колдонуларын байкадык. Кыргыз тилиндеги -дай мүчөсү түрк тилинде көздө **gibi** жандоочу менен берилет. Жазылуудагы формалары ар башка болгону менен берген маанилери эки тилде да бирдей колдонулат.

-лык курандысы (теги боюнча байыркы *-лы, -лыг* мүчөсү менен байланышат [Абдувалиев, 2008: 107]) кыргыз тилинде катыштык сын атоочторду жасоодо өнүмдүү мүчө болуп эсептелет, *-лык, -лик, -лук, -лүк; -тык, -тик, - тук, - түк; -дык, -дик, - дук, -дүк* түрлөрүндө колдонулат. Түрк тилинде бул мүчөнүн мааниси *-lı, -li, -lu, -lü; -lık, -lik, -luk, -lük* мүчөлөрү аркылуу берилет. - *lı* мүчөсү да түрк тилинде көп колдонулуучу форма, ал эми *-lık* мүчөсү аз өнүмдүү мүчө болуп эсептелет [Ergin, 2000: 233; Özkan-Tören-Esin, 2006:464-465].

Аныкталгычтын мезгилдик, көлөмдүк өлчөм, ченемин, башка затка тиешелүүлүк касиетин билдиргенде кыргыз тилинде да, түрк тилинде да *-лык / -lık-* мүчөлү аркылуу берилет: ***кыштык отун - kışlık odun, жылдык киреше - yıllık fayda, жемдик арпа - yemlik arpa, комуздук жыгач - komuzluk ağaç, көйнөктүк кездеме - elbiselik kumaş, литрдик идиш - litrelik kap, окумуштуулук даража -âlimlik derece, doktorluk payesi, студенттик күндөр - öğrencilik günler*** ж.б.

Аныкталгычтын башка бир затка тиешелүүлүгүн туюндурууда кыргыз тилинде - лык мүчөсү колдонулса, түрк тилинде айрым учурларда изафеттик конструкция аркылуу туюндурулат: ***тармактык илим*** - *işkolu bilim*, ***класстык*** *чогулуш* - *sınıf meclisi*, ***партиялык уюм*** - *parti örgütü*, ***партиялык тартип*** - *parti disiplini* ж.б.

Аныкталгычтын кайсы жерлик экендигин билгизгенде кыргыз тилинде -лык мүчөсү колдонулса, түрк тилинде *-lı* мүчөсү колдонулат: ***айылдык киши*** - ***köylü*** *kişi*, ***шаардык кыз*** - ***şehirli*** *kız*, ***батыштык*** *окумуштуулар* - ***batılı*** *âlimler*, ***кыйтайлык киши*** - *Çinli kişi*, ***анкаралык жигит*** - ***Ankaralı*** *yiğit*, ***көлдүк*** *адам* - ***göllü*** *adam* ж.б.

-лаш курандысы этиш жасоочу *-ла* жана мамилелик *-ыш* мүчөлөрүнүн биригишинен келип чыккан [Абдувалиев, 2008: 107]. Бул мүчө аркылуу жасалган сөздөр заттын, заттык түшүнүктүн аты катары колдонулса - зат атооч, заттын белгиси катары колдонулса, сын атооч болот [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 97]. Кыргыз тилинде бул мүчө *-лаш, -леш; -даш, -деш; -таш, -теш* түрлөрүндө колдонулган өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кирет. Түрк тилиндеги илимий грамматикаларда бул мүчө буга чейин сын атоочту уюштуруучу мүче катары белгиленбей келген. Бирок фактылык материалдарга таянсак, бул мүчө түрк тилинде *-daş, - deş; -taş, -teş* түрлөрүндө кездешет, катыштык сын атоочту жасоочу мүчө катары өтө аз колдонулуп, өнүмсүз мүчө болуп эсептелет. Бул мүчө сын атоочту жасоодо заттын туугандык, орундук, куралтык, пикирдештик, кесиптештик белгилерин билгизет: ***эмчектеш*** *балдар* - *süt kardeş*, ***айылдаш*** *кыздар* - ***köydeş*** *kızlar*, ***жердеш*** *киши* - ***hemşeri***, ***memleketli*** *kişi*, ***курсташ*** *балдар* - *sınıf arkadaşı yiğitler*, ***классташ*** *кыздар* - *sınıf arkadaşı kızlar*, ***замандаш*** *курбу* - ***çağdaş***, ***курбалдаш*** *бала* - *arkan, yaşıt çocuk*, ***санаалаш*** *тентуштар* - ***fikirdeş*** *arkadaş*, ***тилектеш*** *дос* - ***fikirdeş*** *dost*, ***кесиптеш*** *курбу* - ***meslektaş*** *arkadaş*, ***сырдаш*** *курбу* - ***sırdaş*** *arkada?* ж.б.у.с.

Келтирилген мисалдардан көрүнүп турганда, *-лык* мүчөсү менен жасалган сын атоочтордун мааниле-ри түрк тилинде *-daş, - deş: -taş, -teş* мүчөлөрүнөн сырткары, изафеттик конструкциялар аркылуу жана айрым учурларда *-i, -lı* мүчөлөрү аркылуу берилет.

-чан курандысы да кыргыз тилинде катыштык сын атоочторду жасоодо кенири колдонулган өнүмдүү мүчө болуп, заттын кийген кийимине, унаасына, алып жүргөн буюмуна карата белгисин билгизет. Түрк тилинде бул мүчө мындай тыбыштык курамда колдонулбайт, бул мүчөнүн мааниси көбүнчө *-lı, -li, -lu, -lü* мүчөсү аркылуу берилет: ***зонтикчен аял*** - ***şemsiyeli*** *kadın*, ***сумкачан жаш*** - ***çantalı*** *genç*, ***сакалчан карыя*** - ***sakallı*** *ihtiyar*, ***куралчан адам*** - ***silâhlı*** *adam*, ***көйнөкчөн жигит*** - ***gömlekli*** *yiğit*, ***атчан киши*** - ***atlı*** *kişi*, ***төөчөн адам*** - ***develi*** *adam* ж.б.

-чыл мүчөсү заттын негиз аркылуу туюндурулган нерсеге көбүрөөк жөндөмдүү экендигин, жакындыгын, көндүм болуп, адаттанып кеткендигин билгизет [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 98]: ***уйкучул киши*** - ***uykucul*** *kişi*, ***тууганчыл бий*** - ***akrabacıl***, ***soydaş*** *hâkim*, ***жердешчил жетекчи*** - ***hemşerici*** *rehber*, ***суучул жигит*** - ***dalgıç*** *yiğit*.

Кыргыз тилинин грамматикаларында -чыл мүчөсү өнүмдүү мүчө катары берилип келет [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 98; Абдувалиев, 2008: 107;]. Биздин оюбузча, бул мүчө катыштык сын атоочторду жасоодо аз өнүмдүү мүчө болуп эсептелет. Бул мүчөнүн мааниси түрк тилинде катыштык сын атоочторду жасоодо аз өнүмдүү мүчө катары колдонулган *-cıl, -i, -giç* мүчөлөрү аркылуу берилет.

-кы / -ki курандысы сын атоочторду жасоодо аз өнүмдүү мүчө болуп эсептелет [Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 98; Абдувалиев, 2008: 108]. Кыргыз тилинде *-кы, -ки, -ку, - кү; -гы, -ги, -гу, -гү* түрлөрүндө, ал эми түрк тилинде *-ki, -kü* түрүндө колдонулуп, атооч жөндөмөсүндөгү мезгилдик мааниде-ги жана атооч, жатыш жөндөмөлөрүндөгү орундук мааниде-ги зат атоочтордон катыштык сын атоочторду жасайт да, кыргыз тилинде *-дагы, -деги, -догу, -дөгү* түрлөрүндө, ал эми түрк тилинде ***-daki, -deki, -taki, -teki*** түрлөрүндө келип, затты ошол орунга, мезгилге тиешелүү аныктайт: ***таңкы салам*** - ***sabahki*** *selâm*, ***жазгы жел*** - ***ilkbahardaki*** *yel* , ***жайкы күн*** - ***yazdaki*** *gün*, ***түрмуштагы өзгөрүүлөр*** - ***hayattaki*** *değişimler*, ***илимдеги жаңылыктар*** - ***ilimdeki*** *yenilikler*, ***заводдогу жолдошум*** - ***fabrikadaki*** *arkadaşım*, ***шкафтагы китептер*** - *dolaptaki kitaplar*, ***узактагы тоо*** - *uzaktaki dağ*, ***тоодогу куштар*** - *dağdaki kuşlar*, ***бактагы дарак*** - *bahçedeki ağaç* ж.б.

-ki мүчөсүн кабыл албаган сөздөр да бар экендигин жана алар шилтеме ат атоочтор менен бирге келгенде гана *-ki* мүчөсүн кабыл аларын Садыков менен Сагынбаевалар эки тилдин грамматикасын салыштырып изилдеген эмгектеринде белгилейт: *bu haftaki - бул жумадагы, o seneki - өткөн жылкы, bu ayki - бул айдагы* ж.б. [Садыков, Сагынбаева, 2010: 337-342].

-кер курандысы теги боюнча иран тилдеринен келип кирген [Абдувалиев, 2008: 108]. Кыргыз тилинде катыштык сын атоочторду жасоодо аз өнүмдүү мүче катары колдонулат: ***найзакер*** *желөөт*, ***пахтакер*** *келин*, ***ишкер*** *адам* ж.б. Түрк тилинде бул мүчө мындай фонетикалык вариантта колдонулбайт.

-көр курандысы (келип чыгыш теги боюнча иран тилдериндеги -кер мүчөсү менен тектеш [Абдувалиев, 2008: 108]) заттын кандайдыр нерсеге жакындык, берилгендик, өзүнө адат катары пайдалангандык белгисин көрсөтөт: ***канкор*** *душман*, ***дүйнөкор*** *киши*, ***күнкор*** *бала*. Бул мүчө да түрк тилинде колдонулбайт.

- поз мүчөсү да кыргыз тилине иран тилдеринен кирген. Заттын кандайдыр ишти, өнөрдү, адатты кесип катары өздөштүрүү белгисин көрсөтөт: ***илимпоз*** *киши*, ***кумарпоз*** *бала*. Бул мүчө да түрк тилинде колдонулбайт.

-дар курандысы кыргыз тилинде катыштык сын атоочторду уюштуруучу өнүмсүз мүчө катары эсептелет. Бул мүчө жалганган заттын аныкталгычта бар экендигин, заттын ага дуушар болгондугун белги катары билгизет: ***жарадар жоокер*** - ***yaralı*** *asker*, ***кусадар бала*** - ***sıkıntılı*** *çocuk*, ***кабардар адам*** - ***kabarlı*** *adam*, ***карыздар жигит*** - ***borçlu*** *yiğit* ж.б. Түрк тилинде бул мүчө мындай фонетикалык вариантта колдонулбайт, бул мүчөнүн мааниси *-lı, -li, -lu, -lü* мүчөсү аркылуу берилет.

-ий / -î мүчөсү (араб тилинен кирген [Кононов, 1956: 147]) кыргыз тилинде өнүмсүз мүчө катары каралат. Түрк тилинде көбүрөөк колдонулат, ошондуктан, аз өнүмдүү мүчөлөр катарына кошууга болот. Кыргыз тилинде ***-ий, -ый*** түрлөрүндө, ал эми түрк тилинде үнсүз менен аяктаган уңгулардан кийин ***-î*** түрүндө, үндүү менен аяктаган уңгулардан кийин ***-yî*** түрүндө колдонулат. Мааниси боюнча заттагы кээ бир абстрактуу түшүнүктөрдүн бар экендигин билгизет: ***тарыхый эстелик*** - ***tarihî*** *hatira, heykel*, ***илимий даража*** - ***ilmî***

derece, ***табигый көрүнүш - tabiî görüntü,*** *manzara,* ***рухий, руханий дүйнө - ruhî, manevî*** *dünya,* ***диний китеп - dinî*** *kitap,* ***саясий окуя - siyasî*** *olay* ж.б.

Жогоруда белгиленгендей, бул мүчө түрк тилинде кыргыз тилиндегиге караганда көп колдонулат. Бул учурларда берилген мүчөнүн мааниси кыргыз тилиндеги -лык мүчөсү аркылуу берилет: *iktisadî - экономикалык, senevo - жылдык, fizikî - физикалык.*

-дак /-так - өнүмсүз мүчө. Мааниси боюнча жалганган заттын аныкталгычта мол экендигин билдирет. Бул мүчө түрк тилинде колдонулбайт, анын мааниси *-li, -sal* мүчөлөрү аркылуу берилет: ***таштак жол - taşlı*** *yol,* ***кумдак жер - kumsal*** *yer,* ***саздак токой - bataklı*** *orman.*

Түрк тилинде да өзүнө гана мүнөздүү болгон катыштык сын атоочторду жасоочу мүчөлөр бар. Аларга төмөнкү мүчөлөр кирет: ***-sı, -si, -su, -sü*** мүчөсү жалаң үнсүз тыбыштар менен аяктаган уңгуларга жалганып келип, аныкталгычтын ошол уңгу билдирген мааниге окшошуу белгисин билдирген өнүмсүз мүчө. Бул мүчө кыргыз тилинде колдонулбайт, анын мааниси ***-дай*** мүчөсү жана сыяктуу жандоочунун зат атооч менен айкашып келишинен турган аналитикалык форма аркылуу берилет: ***erkeksi=erkek tavırlı,*** *erkeğe benzer kadın-эркектей, эркек сыяктуу аял;* ***çocuksu=çocuk*** *gibi ihtiyar-баладай, бала сыяктуу карыя;* ***maymunsu=maymun*** *gibi kişi-маймылдай, маймыл сыяктуу киши; adamsı maymun-адам сыяктуу маймыл* ж.б.

-msı, -msi, -msu, -msü мүчөсүнүн мааниси жогорку ***-sı, -si, -su, -sü*** мүчөсүнө маанилеш, бирок бул мүчө өнүмдүү мүчө болуп эсептелип, үндүү менен аяктаган уңгуларга да, үнсүз менен аяктаган уңгуларга да жалганып келе берет [Кононов, 1956: 145-146; Ergin, 2000: 241]. Бул мүчөнүн мааниси да кыргыз тилинде жогоркудай эле формаларда берилет: *ağacımsı // ağacsı - даректай,дарак сыяктуу; duvarımsı // duvarsı - дубалдай, дубал сыяктуу; meydanımsı // meydansı - майдандай, майдан сыяктуу;, sütümsü - сүттөй, гүлümsü - гүлдөй, гүл сыяктуу; dalgamsı - толкундай, толкун сыяктуу; ignemsi - ийнедей.*

-sal/-sel түрк тилинде колдонулуучу өнүмсүз мүчө. Уңгусу билдирген маанинин затта барлыгын, молдугун билгизет: *uysal - тил алчаак, kumsal - кумдак, кумдуу, yoksul - каниетчил, göksel - көкчүл, baysal - бардар, байсалдуу, dinsel - диничил, ünsül - үндүү.*

Этиштерден катыштык сын атоочторду жасоочу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

-ма мүчөсү. Иликтенген тилдерде бул мүчө этиштен сын атоочту жасоочу өнүмдүү мүчө болуп эсептелет. Бул мүчө эки тилде фонетикалык жагынан да окшош: кыргыз тилинде *-ма, -ме, -мө, -мо*; түрк тилинде *-ma/-me* формаларында келет: *ууктурма - zehirleme, дүүлүктүрмө - uyandırma;* **asma** köprü **dolma** kalem, ***кыркма тал - kırkma*** *ağaç,* ***асынма курал - asma*** *silah,* ***тандалма жемиш - seçme*** *meyve,* ***жасалма гүл - yapma*** *çiçek,* ***эзилме боек - bıktırıcı*** *boya.*

-ынды *мүчөсү*. Кыргыз тилинде бул мүчө *-ынды, -инди, -унду, -үндү, -анды, -енди* түрлөрүндө келип, негиз аркылуу түшүндүрүлгөн кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини билгизет: ***асыранды*** *бала - terbiye altında bulunan çocuk,* ***кесинди*** *жыгач - **kesme, kesilmiş*** *ağaç,* ***уланды*** *жип - **ekleme*** *yip,* ***туунду*** *сөз - **türeme*** *söz* ж.б.

Түрк тилинде бул мүчө мындай формада колдонулбайт. Бул мүчөнүн мааниси көбүнчө *-ma/-me* мүчөсү аркылуу берилет.

-гыс мүчөсү катыштык сын атоочторду жасоодо өнүмдүү мүчө болуп эсептелет, ***-гыс, -гис, -гус, -гүс; -кыс, -кис, -кус, -күс*** түрлөрүндө кездешет. Кыргыз тилинде бул мүчө негиз аркылуу туюндурулган маанини танып, жокко чыгарып, ага карама-каршы келген маанини заттын белгиси катары көрсөтөт. Ошол себептен негиз менен салыштыра караганда туунду сын атоочтун мааниси экспрессивдүү келет: ***кеткис*** *так,* ***билингис*** *иш,* ***өчкүс*** *өмүр,* ***жеткис*** *ой* ж.б.

Түрк тилинде бул мүчө *-gusuz, -güsüz* түрүндө колдонулуп, өнүмсүз форма болуп эсептелет: ***sawgüsüz*** *"sevil, istelmeyen"* [Gabain 1988: 57].

Азыркы түрк тилинде бул форманын ордуна көбүнчө *-meyen, -mas* мүчөлөрү, ал эми кыргыз тилинде терс формадагы этишке жалганып келген *-ган* формасы колдонулуп, этиштин өзгөчө формасы болгон атоочтук табиятка ээ болот: *gelmeyen adam - **келгис** // келбеген киши, tükenmez kalem - **түгөнгүс**// түгөнбөс // түгөнбөй турган калем , kırılmaz cam - **сынгыс** // сынбас // сынбай турган айнек.*

-ыш катыштык сын атоочторду уюштурууда аз өнүмдүү мүчө катары колдонулат, *-ыш, -иш, -аш* түрлөрүндө келип, негиз аркылуу туюндурулган маани менен заттын ортосунда жалпылыктын, байланыштын бир экендигин белги катары көрсөтөт: ***бураш*** *жыгач,* ***талаш*** *маселе,* ***кириш*** *сөз,* ***ажыраш*** *аяк.*

Бул мүчө түрк тилинде жок. Анын мааниси айрым бир учурларда түрк тилинде ***-dik, -a*** мүчөлөрү аркылуу берилет. Сын атоочторду уюштурууда ***-dik, -a*** мүчөлөрү өнүмсүз болуп эсептелет.

Түрк тилиндеги **-dik** мүчөсү маанилик жагынан көбүнчө кыргыз тилиндеги атоочтуктун ***-ган*** формасына дал келет. Атоочтуктарды уюштурууда активдүү мүчө катары колдонулат. Этиштин оң формасына караганда терс формасына көп уланат жана этиштин өткөн чагы менен чогуу келип сын атоочторду жасайт: *okuma-dık (kitap) - окубаган китеп, gezme-dik (kent)- кыдырбаган шаар, işitilme-dik (öykü) - укпаган аңгеме, söylenme-dik (söz) - айтпаган сөз* [Ediskun 1993: 149].

-гыч аз өнүмдүү мүчө. *-гыч, -гич, -гуч, -гүч; -кыч, -кич, -куч, -күч* түрүндө колдонулат. Бул мүчө негиз билдирген кыймыл-аракетти аткарууга жөндөмдүү, шыктуу экендикти, ошого арналгандыкты билдирет: ***көрсөткүч, кескич*** *курал,* ***көтөргүч*** *машина,* ***сезгич*** *адам, сүзгүч буюм.*

Түрк тилинде бул мүчө мындай фонетикалык вариантта колдонулбайт.

(-ı)lı, (-i)li, -(u)lu, -(ü)lü мүчөсү - түрк тилинде этиштен сын атоочту жасоочу өнүмдүү мүчө. Ал эми кыргыз тилинде өтө аз колдонулат: yazılı - жазылуу, etkili - эгилүү, örtülü - жабык , döşeli - төшөлүү , saklı - бекитилген, yüklü - жүктөлгөн, bağlı - буулган.

Бул мүчө кыргыз тилиндеги сын атоочту жасоочу *-луу* мүчөсү. Көпчүлүк учурда кыргызчага *-ган* формасындагы атоочтук менен которулат, ошол маани түрк тилинде да сезилет: *döşeli // döşelen* [Садыков, Сагынбаева 2010: 340].

Жогоруда талдоого алынган мүчөлөрдөн сыртқары кыргыз тилинде этиштен сын атооч жасоочу өнүмсүз мүчөлөр да бар: ***-ым: ажырым*** *иш - farklı iş,* ***бышырым*** *эт - ızgara et;* ***-чүк:*** *сүймөнчүк бөбөк - en sevdiğim çocuk;* ***-гач:*** *кыйгач кесинди - eğri çubuk;* ***-ын:*** *агын суу - akan su, бүтүн жумуртка - bütün yumurta, саан уй - nakit inek, узун чач - uzun örgü; таңкыс буюм - az şey.*

Түрк тилинде өнүмсүз мүчөлөр төмөнкүлөр: *-sal: uy-sal (çocuk) -илбериңки (бала); -van: yay-van (tabak) - жалпак (табак; -si: sin-si (hareket) - тымызын (аракет); -a: sap-a (yol) - бурулуш (жол);-i: dikil-i (taş) -тургузулган (таш); -ı: sayıl-ı (günler) - саналуу (күндөр); -ı: alşr-ı (hareket) - ашыкча (аракет); -ü: götür-ü (fiyat) - көтөрүлгөн (баа);- ağan: ol-ağan (işler) - болор (иштер); -eğen: piş-eğen (fasulye) - бышкан* [Ediskun, 1993: 152; Ergin, 2000: 257-262].

Ошентип, этиш сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөр жалганып келгенде, баштапкы уңгунун кыймыл-аракеттик мааниси өтө солгундап, чактык жана жактык мааниси жоголуп, белгилик мааниси басымдуулук кылып, аныкталгычтын башка зат менен байланыштуу, анын туруксуз, өзгөрүлмөлүү белгисин билдирсе, катыштык сын атоочко өтөт. Мындай мүчөлөр этиштен катыштык сын атоочторду жасоочу мүчөлөр деп табылат да, *кандай? кайсы?* деген суроолорго жооп берет. Мындай сөздөр даража категориясы боюнча өзгөрбөйт.

Талдоого алынган маалыматтардан көрүнүп тургандай, тектеш эки тилдеги этиштен сын атооч жасоочу мүчөлөрдүн арасында жалпылыктар менен катар айрым бир өзгөчөлүктөр да орун алат. Жалпылыктары негизинен маанилик жагынан болуп, эки тилде тең этиштен жасалган сын атоочтор кенири колдонулуп, эквиваленттери бар, же болбосо сырткы көрүнүшү жагынан башка-башка көрүнгөну менен берген мааниле-ри жалпы жонунан бирдей. Алсак, кыргыз тилиндеги -ын мүчөсү менен жасалган сын атоочко түрк тилиндеги -r мүчөсү менен жасалган сын атоочтор бирдей: *агын суу - ak-(a)r su* ж.б. Мында фонетикалык жактан дал келген мүчөлөр да жок эмес. Аларга кырг. *-ма/ -ме // түрк. ma/-me; кырг. -ык, -ик, -ук, -үк; -ак, -ек, -ок, -өк // түрк. -k, -(ı)k, -(i)k, -(u)k, -(ü)k. -(a)k, -(e)k, кырг. -гач /-гыч, -гич, -гуч, гүч/ -кыч,- кич,- куч, -күч // түрк. - gaç/geç, -gıç/-giç/ -guç/ -güç; кырг. -ын, -ан, -ун, -ун // түрк. -an, -en. -ın, -ün* мүчөлөрү кирет.

Ошону менен катар ар бир тилдин жеке өзүнө тиешелүү айырмачылыктары бар: биринчи кезекте тыбыштык түзүлүшү боюнча айырмачылык; экинчиден, айрым мүчөлөрдүн экинчи тилде фонетикалык варианттарынын жоктугу. Мисалы, түрк тилиндеги -an, -sal, -si ж.б. мүчөлөр кыргыз тилинде жок болсо, кыргыз тилиндеги -ынды, -чаак, -анак ж.б. түрк тилинде жок. Үчүнчүдөн, айрым мүчөлөр бир тилде этиштен сын атоочту жасоочу болсо, экинчи тилде, тескерисинче, заттан сын атоочту жасоочу мүчө болуп эсептелет. Мисалы: түрк тилиндеги -a, -ı, -(ı)nç мүчөлөрү этиштен сын атоочту жасаса, кыргыз тилинде зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Б., 2008.

2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Б., 1997.

3. АКАТ - Азыркы кыргыз адабий тили. -Б.: Аврасия пресс, 2009.

4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Ф., 1980.

5. Жумакунова Г. Түркчө-кыргызча сөздүк. -Б., 2005.

6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.: Изд-во АН СССР, 1956.

7. КТ - Кыргыз тили. -Б., 1996.

8. Садыков Т., Сагынбаева Б. Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери. -Б., 2010.

9. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. 1-2-том. -Б., 1985.

10. Atabey Ibrahim vd. Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri. Ankara: Yargı yayınevi, 2005.

11. Ediskun Haydar. Türk Dilbilgisi. Istanbul: Remzi Kitabevi, 1993.

12. Ergin Muharrem. Türk Dili. Istanbul: Bayrak Yayınları, 2000.

13. Gabain A.Von. Eski türkçenin grameri. Ankara: 1988.

14. Hengirmen Mehmet. Türkçe Temel Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi, 1999.

15. Özkan Mustafa, Tören Hatice, Esin Osman. Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım. Istanbul: Filiz Kitabevi, 2006.

16. Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yay., 1998.

17. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü. 1-2 cilt. Ankara: 1994.

А. Болот,
КРСУ им. Б. Ельцина

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УПОТРЕБЛЕНИИ БИБЛЕЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Актуальность, современность любого слова или выражения всегда проверяется на практике, то есть реальным бытованием в речи людей. Это в полной мере справедливо и по отношению к фразеологическим оборотам, восходящим к библейским текстам. Поскольку жизнь языка регулируется многими факторами, в том числе и экстралингвистическими, то не приходится удивляться, что политические перемены в нашей стране с конца 80-х годов оказали влияние на речь её граждан. Отход от атеистической идеологии, возврат к забытым христианским ценностям закономерно повлиял на активизацию употребления библеизмов в живой речи. Сферой наиболее широкого использования этих фразеологизмов в настоящее время стала публицистика. Ветхозаветные и новозаветные выражения ежедневно можно встретить на страницах газет и журналов, в передачах радио и телевидения. Они предают публичной речи живость и меткость, образность, вызывают сложные эмоциональные ассоциации. Кроме того, если раньше библейские изречения использовались преимущественно как "обветшалые украшения речи", то в настоящее время они приобретают гражданское звучание, на них опираются в общественной и политической борьбе. Показательны в этом отношении дискуссии уже на первом съезде народных депутатов бывшего Верховного Совета. [1, 16-25]. Интересно, что разные ораторы прибегли к одному и тому же библеизму - Распни его! Ю.Черниченко:"Послушное негодование - оно ведь, будем памятливы, совсем недавно плевало в Пастернака, клеймило Твардовского, кричало вслед Сахарову - "Распни его!" Академик В.Гольданский: "Монополии на истину

не обладает ни большинство, ни меньшинство. По Евангелию, именно большинство кричало: "Распни его!" Дискуссия перешла на страницы газет, и в статье "Правды " "Глас народа "(1989. 26 июня) автор вкратце (изложил евангельские события : "В самом деле, можно ли чем-нибудь, кроме массового психоза объяснить, почему иерусалимская толпа освобождает от казни убийцу, а в отношении праведника, учителя и исцелителя, которого еще вчера приветствовала теперь, возмущённая первосвященниками (они. заметьте, преследовали свои личные интересы), -теперь эта толпа кровожадна и беспощадна? "Распни его, "- снова и снова кричит площадь в ответ на предложения Пилата помиловать невинного Иисуса. Разве этакий глас народа можно считать "общественным мнением"? Ещё один пример использования этого библеизма:"...народ, переживающий бремя социальных потрясений, поверил в утопическую идею "земного рая".Ему легко внушить, что воплощению идеи мешают конкретные лица. Возникают мифические "они". Толпа требует: "Распни его!" Несёт плакаты: "Смерть Бухарину!" Торжествует, читая в речах сталинского законника Вышинского слова: " иностранные шпионы," "бешенные псы"(Лит. Газета. 1989.29 ноября.) [2, 40-44].

Вообще-то, стоить заметить, что фразеологизмы в газетах живут особой жизнью. Неслучайно один из первых отечественных исследователей языка газеты профессор Р.О.Винокур полагал, что газетный язык по сути дела насквозь фразеологизирован, поскольку стандартность, клишированность многих типично газетных выражений является неотъемлемым свойством этого языка. Библейские же по происхождению фразеологические обороты в последние годы активны именно в газетной речи. [6, 101]. Вот ряд примеров: ""Козёл отпущения" в образе экономической реформы - это социальный громоотвод" (Правда. 1989. 11 сентября.); "Кажется, что библейский миф о Вавилонском столпотворении может стать грозной реальностью, в нашей стране "(Правда. 1989. 11 ноября.); "Объединение усилий на конструктивной основе - это альфа и омега перестройки" (ЦТ. 1989. 29 октября.); "У людей потеряно уважение к своему труду, выросли поколения, которые ничего"не слыхали" о любви к ближнему. "(Лит. Газета.1989. 1 ноября.) Специфика газетной речи связана с тем, что в газете есть особые речевые образования - заголовки, подзаголовки, рубрики. В качестве заголовков весьма часто используются фразеологизмы. В последние годы удельный вес библеизмов среди "заголовочной" фразеологии резко увеличился. На газетных полосах можно увидеть броские шапки типа: "Не ждать манны небесной", "Соломоново решение", "Саркофаг или Ноев ковчег?", "Не испив той чаши", "Свет звезды Полынь", "Время собирать камни" и др. В обычной речи фразеологизмы отличаются постоянством состава и значения, но в той или иной степени становятся привычными, поэтому журналисты пытаются вернуть фразеологизму образность, используя для этого различные приёмы авторского варьирования. Б.В.Кривенко отмечал, что в газетной практике при создании авторских модификаций или квазифразеологизмов используются все виды трансформации традиционных устойчивых выражений: семантическая, синтаксическая, лексическая, контаминация, фразеологическая парономазия и стилистические смешения. В результате стилистических смешений (когда в традиционном обороте заменяется слово с контрастным стилистическим качеством) получаются заголовки типа "Приблудный сын эфира" (от блудный сын). Лексическая же трансформация, которая предусматривает манипуляции с одним из элементов фразеологизма - словом, является одним из самых популярных журналистских приёмов. Однако именно в случае с библеизмами этот приём даёт скорее отрицательные точки зрения культуры речи результаты. [4, 204-206]. Так два прекрасных оборота из Нового Завета: не хлебом единым и камень преткновения стали структурными прототипами для целого потока легковесных "творений "типа: "Не сыром единым", "Не жиром единым", "Не хлопком единым", "Не бойкотом единым", "Не углём единым", "Не нефтью единой", "Не контрастом единым ", а также "Льготы преткновения", "Острова преткновения", "Гора преткновения" и т. п. Это заголовки лишь из двух центральных газет "Правды" и "Известий" за несколько месяцев 1989 года. В результате лексической трансформации появился и такой заголовок "Человеку - человеково, а роботову - роботово", созданный на основе выражения "Кесарю кесарево, а Богу - Божье". Впрочем, варьируются библеизмы не только в газетах, но и в современной литературе; они широко используются в эпиграфах и заглавиях художественных произведений. При этом, наблюдается яркая нежелательная тенденция - превращение библеизмов в штампы. Это свидетельство падения культуры речи наших сограждан. Но дело не только в том, что окунувшись в модные ныне религиозные искажения, публицисты обращаются со словом Божиим как и с газетными однодневками. Есть и другие "побочные явления", связанные с активным, но не квалифицированным оперированием библейскими выражениями [7, 49-51].

Уничтожение высокого стиля речи в пользу субъективно-личного низкого и социально-"коммуникативного" среднего стиля лишило нас языка, обращенного к Богу, сосредоточив внимание носителей языка на банальном "средстве общения". В конечном счете это снизило стилистический уровень языка, обеднило возможности выразительной речи. Понятна горечь, с какой сразу же после революции начала нашего века воскликнул Михаил Пришвин: "Мы ждали пророков, а пришли экономисты!" мечтая о пророках и призывая их приход, мы просто обязаны сохранить им язык, достойный их речей. А что сегодня? Чисто внешнее, механически осознаваемая вернуть искаженные библеизмы и устаревшие слова. Не стоит и упоминать такие привычные искажения смысла устойчивых выражений как "над ним довлеет что-то" в значении "давит" вместо "следует, надлежит" в соответствии со смыслом старинного "довлеет дневи злоба его" (то есть каждому дню надлежит своя забота). Очень трудно понять газетное выражение "мессианская деятельность проповедников": говорится о мессии - Христе, в то время как речь идет миссионерской деятельности наших современников. Диктор на телевидении возглашает: "Сегодня день Андрея Первозданного!" - смешивая в своем словоупотреблении "впервые созданного" с Первозванным (т.е. первым призванным). Слова Екклесиаста "Ибо во многой мудрости много печали"все чаще перетолковывают на современный лад: "Во многознании много печали." Большое заблуждение современного рационализирующего ума. Знание так далеко от мудрости! Во "многознании" нет ничего печального - разве что грустно от того, что оно столь поверхностно. Трудно согласиться и с тем, что кто-то

сможет "внести значительную лепту" - ведь лепта как раз и есть мельчайшая по ценностям монета. "Гласность вопиющего в пустыне" и объяснять не нужно, это уже совсем не глас вопиющего в пустоте. Тем более, что бывают и более невероятные примеры; как фраза "И все ещё одиноко сверкал глаз вопиющего в пустыне." (Галь Н.Я. слова живые и мертвые. Книга. - М., 1987) "Поставить краеугольный камень во главу угла" ещё труднее, чем вопить в пустыне. - пишет В.В.Колесов. - Этот "камень " становиться камнем преткновения для очень многих наших литераторов, ринувшихся в поисках столь любезных им штампов к старинным словарям. Хотя это и не мешает им смешивать в раже познания Валаамову ослицу и Буриданового осла!" Искажается и форма старинных выражений, устная особенно письменная. Знамение времени, а не знамение распространено так широко, что с ним не возможно бороться, так же как нельзя, видимо, уже отменить вульгарное " обеспечение ". А ведь перенесение ударения с корня на суффикс является также одной из примет ослабления высокого стиля в пользу низкого: обеспечение, потому что обеспечить - единство основы при всех изменениях форм; на обеспечение, потому что стремление, движение, верчение и т.д. - единство суффикса важнее разноликости корня. В издании мемуаров Коровина старинная московская церковь "Утоли моя печали" обозначена как "Утолимоя печали", т.е. как бы "утолимой печали". Современный писатель убежден, что " свои своих" не познаша и "свои свое не познаша"- совершенно разные выражения, хотя в действительности они оба восходят к старинному славянскому "свои своя не познаша " в церковнославянском произношении и "свои своъ (с ятем) не познаша" - в разговорном русском. А вот ещё пример из той же серии. по утверждению одного журналиста, на памятной медали начертано: "Блаженны алчущие и жаждущие, якая есть царство небесное". Здесь форма якая составлена из двух слов - из союза яко и указательного местоимения я (значит "их"), и буквально конец фразы переводится так : "ибо их есть царство небесное". Во всех трёх примерах старинные формы винительного падежа множественного числа (моя, своя, я) сегодня уже не воспринимаются как грамматические - это как бы внешний знак, указывающий на древность выражения; и в результате возникает, даже зрительно, искаженный образ старинного изречения, подчас даже с нарушением его смысла. Можно негодовать и печалиться по поводу тех тенденций, которые здесь описаны; можно бороться с нарушением правильности русской речи во всём богатстве её стилей; можно наконец, собирать все подобные искажения стиля и речи и, предъявив счёт их виновникам, призвать к порядку. хотя бы выстояв их потуги на"многознание," но всё же ... Мы не вернём себе этой речи, изысканной, чистой, богатой, если не будем её развивать сами, творчески и со знанием дела. Что не растёт, развиваясь, то усыхает - закон природы, жизни - и языка тоже. Заимствовать всё у соседей, у своего прошлого - на это много ума не надо. Но если мы оставим опасный путь, путь оскопления русского слова и омертвение русской речи, быть может у нас сохранится еще возможность вернуть и язык, и речь, и стиле - высокую литературу. "Вложите вы себе в уши слова сии", как советовал евангелист, и задумайтесь о грядущем. Что мы оставим потомкам? Газетные штампы, разрушенные библеизмы, кучу таких слов иноземных, в которых ни смысла, ни ладу, или всё - таки разнообразный, богатый, неподражаемый русский язык. [9, 56-72].

Фразеология новозаветного происхождения с её образной системой, яркой выразительностью и глубоким нравственным содержанием отнюдь не является застывшей массой устаревающих слов. В нашей работе мы попытались приоткрыть завесу традиционных взглядов на этот пласт русской лексики, сделать хотя бы общий обзор её своевременного состояния на фоне общетеоретических сведений по фразеологии. В результате анализа ряда научных и публицистических работ, лексикографических источников мы можем сделать определенные выводы. Интерес к библейским выражениям в последнее время не только не угас, но даже усилился. Следствием этого стало увеличение удельного веса библеизмов в новейших словарях и справочниках в живой повседневной, особенно публицистической, речи. Обнаруживается даже тенденция к злоупотреблению меткими евангельскими фразами, к превращению их в штампы. Это тем более прискорбно, потому что зачастую люди употребляют библейские выражения без точных знаний об их значении. В этой ситуации как никогда актуальным становится создание словаря библейской фразеологии. Подобные попытки уже предпринимались и предпринимаются, однако на сегодняшний день ни один существующий справочник не обладает полнотой и глубиной необходимых сведений. [3, 31-37]. Перед лексикографами встает ряд задач теоретического и практического характера. Предстоит определиться с исходной формой многих библейских фразеологизмов, разграничить варианты и синонимы отдельных оборотов, уточнить, а иногда и пересмотреть маркировку библейских выражений особенно по признаку принадлежности к активному (пассивному) запасу лексики. [8, 90-111]. Отдельные фразеологические единицы требуют уточнения их этимологии, чтобы решить вопрос об их статусе как библеизмов. При отборе материала для словаря необходимо отграничить собственно фразеологию от текстовых реминисценций и особенно от нарицательных имён существительных, появившихся на базе библейских образов. А до тех пор, пока эти проблемы не будут решены адекватно, необходимо всеми возможными способами проводить просветительскую работу среди россиян, особенно среди детей и молодёжи. Задача эта может быть выполнена путем совместных усилий лингвистов, культурологов и педагогов. [5, 40-45].

Литература

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М.: Сов. энциклопедия, 1966.

2. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. - М.: Художественная литература. - 1966.

3. Булатов М.А. Крылатые слова. - М.: Детгиз. 1958.

4. Вартаньян Э.А. Из жизни слов. - М.: Детгиз. 1960.

5. Вечные истины / Крылатые слова, пословицы, поговорки библейского происхождения. Сост. Мельников В.Г. - Новосибирск: Советская Сибирь.

6. Грановская Л.М. Библейские фразеологизмы. Опыт словаря // Русская речь. - 1998. - №1.

7. Матвеева Н.П. Библеизмы в русской словесности // Русская словесность. - 1993, №2. - 1996, №2

8. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М.: Учпедгиз, 1957.

9. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. - Л.: Наука, 1970.

С.Дагыстан,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ МЕЙКИНДИК ЖӨНДӨМӨЛӨРДҮН БЕРИЛИШИ

Мейкиндик жөндөмөлөр кыймыл -аракеттин чыккан, башталган пунктун (чыгыш жөндөмөсү), бүтүү пунктун же аракетин, багытын (барыш жөндөмөсү), аракеттин болбогондугун же жоктугун (жатыш жөндөмөсү) билдирет.

Үч мейкиндик жөндөмөлөрүнүн экөө (чыгыш, барыш) динамика менен байланышып, кыймыл -аракеттин башталуу жана бүтүү чегин билдирсе, бирөө (жатыш) кыймыл -аракеттин жоктугун, болбогондугун билдирет.

Мейкиндик жөндөмөлөр деп атоонун себеби, ал жөндөмөлөр мейкиндик мааниде көп колдонулгандыгы үчүн болуш керек деген ойдобуз. Алсак, барыш жөндөмөсү кайда?, кимге?, эмнеге? деген суроолорго жооп берип мейкиндикти гана билдирбей, кыймыл -аракеттин объектиге болгон кыйыр мамилесин билдирип калат. Ошондуктан бул жөндөмөнү илимпоздор барыш -багыттоочу же багыттоочу деп аташат. Ошондой эле жатыш. чыгыш жөндөмөлөрү да жалаң мейкиндик маанини эмес, кыймыл-аракеттин объектиге кыйыр түрдө катнашын да билдирет.

Барыш-конкреттүү, мейкиндик маанисиндеги жөндөмө, ошол эле учурда ал абстракттуу грамматикалык жөндөмө да болуп эсептелет: биринчи учурда ал аллативдин, директивдин, терминативдин жана башка функцияларын аткарат, ал эми грамматикалык жөндөмө катары келгенде кыйыр толуктоочту билдирүүчү жөндөмө болуп калат.

Самоед тилдериндеги барыш менен жатыштын формалары бири -бирине абдан окшош. Чуваш тилинде барыш жана табыш жөндөмөнүн мүчөлөрү фонологиялык өзгөрүүлөрдөн улам окшошуп бир морфема болуп калган. Түрк тилдеринин бардыгында жатыш жөндөмөнүн мүчөсү *-da/ -dä,* якут тилинде гана ал тунгус тилдерине мүнөздүү болгон, бирок түрк жана монгол тилдеринен байкалбаган партитивдик жөндөмөнүн функциясын аткарат; чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү *-dan/ -dän,* ал байыркы урал-алтай тилдериндеги орунду билдирүүчү *-n* мүчөсү менен жатыштын *-da* мүчөсүнүн айкашы менен түзүлгөн. Жатыш жөндөмө колдонулган жазууларды эске албаган, байыркы түрк тилинде бул жөндөмөнүн көрсөткүчү *-tyn/ -dyn* болгон жана ал кийинки чагатай жана уйгур тилдеринде сакталып калган. Бул мүчөнүн теги башка бир мүчөлөрдүн курамына барып такалат, тактап айтканда, мында байыркы жатыш жөндөмөнүн мүчөсү *-t* (бул мүчө азыр кээ бир сөздөрдүн тутумунда гана сакталып калган, мисалы, сиб. түрк. as-t "асты, асты жагы", üs-t "үстү, үстү жагы", al-t "алды, алды жагы", ar-t "арты, арт жагы", ошондой эле башка мүчөлөр менен айкашып да келет, мисалы, ya-r-t-yn"... тараптан") менен жогоруда сөз болгон -n мүчөсү бар.

Багыт (директив) жөндөмөсүнүн мүчөсү байыркы түрк тилинде -yaru/ -gärü болсо, осмон түрк тилинде -ary/ -äri болот (сал.: осм. dyŋary "тышкары" = уйг. taŋ-qaru"тышкары"; осм. içäri "ичкери" = уйг. iç-karü)жана барыштын мүчөсү -ya/ -a менен багыттын-rumүчөсүнөн куралган (эски тилдерде, ошондой эле осмон түрк тилинде да багыттын *-ra* мүчөсү бар, сал.: эски осм.qan-^a-ru "кайда?", üz-rä "үстүнө", iç-rä "ичкери", soŋ-ra "кийин", бирок азыр бул мүчө колдонуудан чыгып, айрым тактоочтордо гана жолугат). Багыт жөндөмөсүнүн түрлөрү түштүк Сибирь тилеринде гана азыркыга чейин регулярдуу түрдө колдонулуп келет. Кээ бир тилдерде сүйүнүп -күйүнүүнү билдирген-*а* мүчөсүн (пайда болуп келаткан?) вокатив көрсөткүчү деп кароого болот: *Burxan a* "о, буркан, буркан -aŋ",oyt-um-a "о, уулум, уулум -aŋ".

Түрк тилеринде жөндөмө мүчөлөр таандык мүчөлөрдөн кийин келгендиктен, ат атоочтук жөндөлүш атоочтук жөндөлүшкө таасирин тийгизет, мында ат атоочтук мүчөлөр келет: таандык. 1. жеке.-*ym -a,* 2. жеке. *-yŋ -a,* 3. жеке. бай. түрк., түштүк -батыш, түндүк -батыш. *-yn -a;* табыш 1. жеке. *-ym -yn,* 2. жеке. *-yŋ -yn,* 3. *-yn* (<č *-yn* -упболсо керек); көптүк түрдө бардык жактардыкы *-ny/ -ni* болот; 1 жана 2 -жактардын көптүк түрүндөгү барыш жөндөмөнүн ат атоочтук *-a/ -a* формасы эски тилдерде көбүнчө атоочтук *-qa/ -ya* формасы менен алмашылат.

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү "-га" (сегиз варианты менен: -га, -ге,-го,-гө,-ка,-кө,-ко,-кө) же "-а" (-а,-е,-о,-ө), жакчыл таандык мүчө алган 1-2 жак жекелик түрдөгү сөздөрдүн жөндөлүшүндө "-на" (-не,-но,-нө), жалпы таандык "-ныны" мүчөсүн алган сөздөрдө 3-жакта өзгөчөлүктөр орун алат.

Барыш жөндөмөсү өтмө жана өтпөс этиштерде да колдонулгандыктан грамматикалык жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн ортосундагы байланыштыруучу жөндөмө. Түрк тилеринде жана башка бардык тилдерде бул жөндөмө мейкиндик жана убакыттык маанини билдирет.

Түркологиянын адабиятында негизинен "барыш" деген ат менен колдонулат: Кийинки чыккан кээ бир изилдөөлөрдө гана "баруучу -багыттоочу" жөндөмө деп аталып жүрөт.

Кыргыз тилинде болсо "барыш" жөндөмөсү "бар" деген этиштен алынып баруу, бир жерге багыт алуу маанисинде колдонулуп келе жатат.

Окумуштуулардын пикири боюнча баруучу -багыттоочу деген термин жөндөмөнүн негизги маанисин ачып берет дешет. Ал эми кыргыз тилинде болсо бул "бериш -барыш" жөндөмөсү болсо туура болот деген ойлорду айтышат. Бирок көпчүлүк илимпоздордун көз караштарынын негизинде "барыш" жөндөмөсү болуп колдонулууда. [Василевич 1940: 39].

Барыш жөндөмөсүнүн формасы төмөнкү категориялардын маанисин берет.

1) Кыймыл-аракет багытталган затты же кыймылдагы затты:

Студенттер эрте менен сабакка барышты.
Окуучулар мектепке барды.
Атам алтымышка барды.

2) Кыймыл -аракеттин жеткен жерин:

Мен үйгө кирдим.

Мугалим орундукка отурду.

Кызым сегиз жашка кирди.

3) Заттын кимдир бирөөгө берилгендигин же малымдалгандыгын:

Эже бизге сунуш берди.

Болгон иште мага жатыгы менен айтып берди.

4) Ишке же кандайдыр бир милдетке дайындалгандыкты:

Эл аны депутаттыкка шайлады.

Шаардык билим берүү башкармалыгы Сонунбубүнү директордукка дайындады.

5) Объектинин заттын сапатына тийгизген таасирин билдирет:

Уулуң өссө- уяттууга коңшу бол,

Кызың өссө- кылыктууга коңшу бол (макал).

6) Объектинин бир нерсеге кызыктарлыгын билдирет:

Мен илимге кызыктым.

Бирдики миңге, миңдики түмөнгө (макал)

Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи? (макал)

Оюнга кызыкпа, билимге кызык.

7) Субъектинин ой-максатын аткарууга болгон аракетин билдирет: *Китеп сатып алууга бардым. Бишкекке окууга бардым.*

8) Кыймыл-аракеттин бүтүү чегин же мөөнөтүн билдирет: *Саат бешке чейин иштейбиз. Эртеңге чейин бул иш бүтүүсү керек.*

9) Заттын баасын билдирет: *1000 сомго көйнөк сатып алдым. Арзанга алгандын сорпосу татыбайт (макал).*

Ошондой эле барыш жөндөмөсү "чейин", "карай", "каршы" деген жандоочтордун айкалышуусу менен жасалат.

Айылга чейин бардым.

Айылга карай жол тарттым.

Шамалга каршы жүрдүм.

Негизинен бул жөндөмө заттын ордун, убактысын, кыймыл-аракетин багытын же бүтүү чегин билдирет. [Н. П. Дыренкова Грамматика шорского языка 58 -59 -б].

Барыш (багыттоочу) жөндөмө -кыйыр маанидеги объектини (кыймыл -аракеттин таралышын, кандайдыр бир заттын кыймылын, кыймыл -аракеттин максатын, себебин, санын, убактысын, кыймыл -аракеттин бүтүшүнө себеп болгон затты, предметти), кыймыл -аракеттин субъектисин (баяндоочтогу грамматикалык объектини, этишке багыныңкы абалда болгон этиш маанисиндеги формаларды) билдирет.

Жатыш жөндөмөсү - кыймыл -аракеттин объектисин (кыймыл -аракеттин аткарылган, жасалган ордун, багытын, убактысын, бүткөн шартын) билдирет.

Жатыш жөндөмөсүнүн формасы "-да" мүчөсү варианттары менен. Жатыш жөндөмөсү 3-жактын жак таандык мүчөсүнөн жана жалпы таандыктын *"-ныкы"* мүчөсү менен айкалышканда жөндөмө мүчөсүнөн мурда "н" тыбышы кошулуп жасалат. М: *апа + сы+да=апасында, Канайым +ныкы+да = Канайымдыкында.*

Бул жөндөмөнүн семантикасы өтмө жана өтпөс этиштер менен байланыштуу эмес. Себеби бул жөндөмө ал-абалдын болуп жатканын өтмө жана өтпөс этиштердин ордун же убактысын билдирет. М: *ал окууда олтурат*, десек кыймыл-аракеттин жасалып бүткөндүгүн же өтмө этишти билдирет. Ал эми *"Ал окууда сабакты жазып жатат"* десек, анда жатыш жөндөмөсү табыш жөндөмөсү менен катар колдонулуп калат да, өтмө этишти билдирет.

Сөз болуп жаткан жөндөмө убакыттык жана орундук мааниде колдонулгандыктан кээ бир түркологдор тарабынан орун -убакыт жөндөмөсү деп да айтылат [Дыренкова, Грамматика шорского языка. стр. 22].

Жатыш жөндөмөсү төмөнкүдөй маанидеги категорияларды билдирет:

1) Субъект турган ордун же кыймыл -аракетинин ордун:

Эненин көөнү балада, баланын көөнү талада.

Үйдө баатыр, жоодо жок. (макал).

2) Кыймыл -аракеттин болор же бүтөр убактысын.

Саат жетиде келем.

Жазында жамгыр көп жаайт. ж.б.

Жатыш жөндөмөсү убакытты билдирген кезде кайда? же кай жерде? деген суроолорго жооп берип калат. Жатыш жөндөмөсү заттын ордун билдирүүдө төмөнкү мүчөлөр менен айкашып келип кыймыл-аракеттин болгон же болуп өткөн маанисин кенен билдирет.

1) -гы мүчөсү менен чогу келип заттын ордун же убактысын билдирет.

М: Жалал -Абаддагы окуу жай.

Саат экидеги курултай. ж.б.

2) Предикативдик мүчө менен баяндоочтук милдет аткарат.

Мен университеттемин.

Сен үйдөсүң. ж.б.

Жатыш жөндөмөсү сүйлөм ичинде төмөнкүдөй милдеттерди аткарат:

1) Орун толуктооту.

Кыздуу үйдө кыл жатпайт.

Колунда талканы бар бала сүйгүлүктүү. (макал).

2) Мезгилдик толуктооч.

Келинди келгенде көр, кемпирди өлгөндө көр.

Бакылдаган текеге суу кечкенде көрөсүң, шакылдаган келинди үй чечкенде көрөсүң. (макал).

3) Баяндоочтук милдетти аткарат.

Мен шаардамын.

Ал айылда.

4) -га мүчөсү менен уланганда аныктоотук милдет аткарат.

Үйдөгү акыл тышка жарабайт.

Чыгыш жөндөмөсү - кыймыл-аракеттин объектисин (кыймыл-аракеттин багытын, себебин, аспабын, ыкмасын, материалын, убактысынын өлчөмүн, ченин, бүтүн буюмдун, бир бөлүгүн, салыштыруусун, натыйжасын) билдирет.

Баштапкы жөндөмөлөр жогоруда айтып өткөндөй сөздөрдүн жөндөмөлөр боюнча өзгөрүүсү болуп эсептелет жана азыркы учурда лексиканын белгилүү бөлүмдөрүндө гана колдонулат.

Негизги жөндөмөлөр да баштапкы жөндөмөлөр да сүйлөмдө объектинин формасын билдиришет.

Чыгыш жөндөмөсү -дан формасынын варианттары менен жасалат. Зат атоочтор жакталганда 3-жактын жак таандык мүчөсү жана жалпы таандык *-ныкы* мүчесү уланганда жөндөмө мүчөсү менен таандык мүчөнүн ортосунда "н" тыбышы кошулуп жасалат. М: *Ата+сы+дан=атасындан, бала+ныкы+дан=баланыкындан.*

Бирок ассимиляциялык өзгөрүүлөрдүн негизинде жогоруда көрсөтүлгөн *атасындан* жана *баланыкындан* деген сөздөр *атасынан* жана *баланыкынан* деп колдонулат.

Түрк тилдеринин бардыгында окшош мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып, бирдей маанини берет. Башкача айтканда кыймыл-аракеттин башталуу же чыгуу пунктун түшүндүрөт.

Профессор А.П.Поцелувский чыгыш жөндөмөсү барыш жөндөмөсүнө диаметрдик карама-каршы колдонулган жөндөмө. Барыш жөндөмөсү кандайдыр бир нерсеге багыт алуу, жакындоо маанисинде болсо, чыгыш жөндөмөсү кандайдыр бир нерседен бөлүнүү, айрылуу, чыгуу деген маанилерди берет деп белгилеген. [П.Поцелувский. Основы синтаксиса туркменского литературного языка : 45-46].

Чыгыш жөндөмөсүнүн семантикасы этиштердин маанилик артыкчылыгы менен байланыштуу. Ошондуктан чыгыш жөндөмөсү төмөнкүдөй формаларда колдонулат:

1) Бөлүнүп чыгуу маанисиндеги этиштерде.

Чындап ыйласа сокур көздөн жаш чыгат.

2) Кыймыл-аракеттин башталуу убактысын билдирет.

Балык башынан сасыйт.

Күздөн баштап мен мектепке барам. ж.б.

3) Кыймыл-аракеттин пунктун же мейкиндик абалда болгондугун билдирет.

Ушул көчөдөн өтүп кетти.

Сен терезеден карадың.

4) Кандайдыр бир шарттардан кыймыл-аракеттин аткарылып, аткарылбашы көз карандылыгын билдирет.

Чыгымындан коркпогон той кылат, кыргынындан коркпогон кой кылат. (макал).

5) Логикалык ээ этиш аркылуу берилет.

Мен доктордон көрүнгөнмүн.

Үй куруучулар тарабынан салынган.

Чыгыш жөндөмөсү зат атоочторго жана атоочтордон жасалган этиштерге уланып, сүйлөмдө убакытты билдирген толуктоочтук милдет да аткарат.

-дан мүчөсү менен жасалып, толуктооч жана баяндооч катары келет. Мындай учурларда чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнөн кийин биринчи жана экинчи жактын жекелик жана көптүк түрүнүн мүчөсү уланат. *Мисалы: Мен айылданмын. Сен шаардансың. Биз тоодонбуз.* ж.б.

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү изилдеп чыгып төмөнкүдөй жыйынтыктарды белгилөөгө болот [Х.Карасаев1944: 44].

1) Атооч жөндөмөсү сөздүн унгу абалында туруп, сүйлөмдө ээлик милдет аткарат. Кээде башка жөндөмөлөрдүн мүчөсү түшүп калган кезде кыйыр жөндөмөлөрдүн да милдетин аткарып калат.

2) Таандыкты билдирген жөндөмө сөздөрдүн детерминанттык айкалышынан туруп, баяндооч менен эч кандай байланышы болбойт.

3) Табыш жөндөмөсү тике толуктоочтук милдет аткарат да этиштен түздөн-түз көз каранды болот.

4) Барыш жана чыгыш жөндөмөлөрү этиштин семантикасы менен чектелет. Ал эми жатыш жөндөмөсү өтмө жана өтпөс этиштердин, кыймыл-аракеттин болуп жаткан шартын жана абалын билдирип калат.

5) Зат атоочтордун кимге жана эмнеге таандык экендигин билдирип, аныкталгычты жана аныктоочту ачык көрсөтөт.

6) Табыш, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү этиштерден түздөн-түз көз каранды болот.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2010.

2. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. - Ф.: Мектеп, 1980.

3. Эржилосун А.В. "Türk lehçeleri grameri" -Стамбул: 2007.

4. Поцелувский П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка, 1956.

5. Карасаев Х. Подежи в кыргызском языке, 1944.

6. Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка, - Абакан, 1948.

7. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. - Б., 2000. - 41-б.

Ф. Арсланташ,
К.Карасаев атындагы БГУ

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ *-ЧЫ* КУРАНДЫСЫНЫН СЕМАНТИКАСЫ

Сөздүк курамындагы сөздөргө структура-семантикалык жактан сереп салсак, ар бир төл сөздүн түзүлүшүнө, уңгу менен түзүүчү негизине, түзүмүндөгү куранды мүчөлөрүнө жана уңгулардын өз ара кошулуп татаал сөздөрдү жасашына көңүл бурууга туура келет. Тил илиминдеги мына ушул маселелерди ичине камтып, ага илимий түшүндүрмө берүүчү бөлүмү сөз жасоо деп аталат. Демек, сөз жасоо проблемасын ар тараптан жана терең изилдемейинче сөздөрдүн ички түзүлүшү менен жасалыш жолдорун аңдап түшүнүү мүмкүн эмес.

Түркү тилдериндеги сөздөрдүн түзүлүшүн жиктөөдө жана алардын лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо ал тилдердин алгачкы изилдөөчүлөрү индоевропа тилдери грамматикаларынын үлгүлөрүн пайдалангандыгы анык. Агездеги изилдөөчүлөр үчүн орто кылым түрк тилдерине арналган жана түрк тилдери жөнүндөгү тун илимий текст болгон Махмуд Кашкаринин "Дивану лугат-и түрк" эстелиги али белгисиз болгон. Кийинки изилөөчүлөр бул эстеликке кайрылганда сөздүн татаал организм экендигин жана тиешелүү заң-эрежелер аркылуу жасаларын аңдай баштаган. Кыскасы, сөз жасоо проблемасына тиешелүү көптөгөн баалуу маалыматттар В.В.Виноградов, Н.К.Дмитриев, Н.К.Баскаков, А.Н.Кононов, Э.Севортян, Ф.Ганиев, Б.М.Юнусалиев, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, З.Коркмаз ж.б. эмгектеринде берилген [1-16]. Бул маалыматтар тектеш түркү тилдериндеги сөз жасоо маселесин салыштырып иликтөөгө өбөлгө экендиги талашсыз.

Түркү тилдеринде зат атооч жасоочу эң өнүмдүү курандылардын бири *-чы* мүчөсү экени белгилүү. Морфонологиялык жактан түркү тилдеринин көпчүлүгүндө *-чы,-чи,-чу,-чү* болуп төрт түрүүчө, калгандарында *-чы,-чи* болуп эки түрүүчө айтылат. Бул мүчө негизинен зат атооч сөздөргө уланып, кесип-кызмат ээси аталыштарын жасайт [1: 38].

Ошентип, *-чы* мүчөсү өзү жалганган зат атоочтун кайсы лексика-семантикалык топко таандык экендигине карай төмөнкүдөй сөз жасоо маанилерин билдирет:

1. Төрт түлүктү же үй айбандарын билдирген негизге жалганып, аларды баккан, асыраган, кармаган адам маанисин туюнтат. Сал.: кырг. *жылкычы, уйчу, койчу, эчкичи, малчы, төөчү, топозчу, торпокчу;* каз. *жылқышы, сыйыршы, қойшы, ешкіші, малшы;* түрк. *kuşçu - куш кармоочу киши, av-cı - мергенчи, balık-çı - балыкчы* ж.б.

2. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе менен кесипчилик кылган, адистик алган адам маанисин билдирет: *тилчи, сынчы, жумушчу, сүрөтчү, саясатчы, кенчи, тоочу, кызматчы, адабиятчы;* каз. *тілші, сыншы, жұмысшы, суретші;* түрк. *tarih-çi - тарыхчы, iş-çi - жумушчу* ж.б.

3. Негиз аркылуу туюндурулган эмгек куралдары менен эмгектенген, турмуш-тиричиликке байланыштуу буюм-тайымдарды жасаган адам маанисин билдирет: *орокчу, чалгычы, кетменчи, балтачы, балкачы, ээрчи, кашыйчы, окчу, көнчү, карапачы;* каз. *орақшы, шалғышы, балташы, балкашы;* түрк. *demirci - темир уста* ж.б.

4. Негиз аркылуу туюндурулган өсүмдүктөрдү өстүргөн адам маанисин билдирет: *тамекичи, пахтачы, кызылчачы, токойчу, дарбызчы, коончу;* каз. *мақташы, қызылшашы, орманшы;* түрк. *ormancı - токойчу, çiftçi - дыйкан, жер айдаган адам* ж.б.

5. Негиз аркылуу туюндурулган музыкалык аспапта ойноого, жоокерчилик өнөрдү жана башкаларды аткарууга маш болгон, мындай өнөрдү тутунган адам маанисин билдирет: *комузчу, кайчы, сурнайчы, чоорчу, оозгомузчу, добулбасчы, кернейчи, кыякчы, гитарачы, аңчы, уучу, жаачы, найзачы, сакчы, күзөтчү, замбирекчи, кушчу, бүркүтчү, ырчы, бийчи;* каз. *домырашы, аңшы, сақшы, құсшы, әнші;* түрк. *topçu - замбирекчи, kuşçu - куш кармоочу киши, av-cı - мергенчи,* ж.б.

6. Элдик дарыгерлик өнөрдүн же сыйкырдуу күчтүн ээсин билдирет: *эмчи, эмчи-домчу, канчы, тамырчы, сөөкчү, жайчы, зерчи, мээрчи,* каз. *емші, қаншыж.*б.

7. Негиз билдирген нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракеттерди жасаган, ага көңдүм бөлгөн адам маанисин туюнтат: *арызчы, кошоматчы, жалганчы, ушакчы,* каз. *арызшы, өтірікші;* түрк. *şikayetçi - арызчы, yalancı - жалганычы, şakacı - тамашакөй* ж.б.

8. Негиз билдирген нерсе боюнча элдик каада-салт, үрп-адат, диний ырым-жырымдар менен шугулданган адам маанисин туюнтат: *жуучу, доочу, ыйчы, азанчы, зикирчи, зыяратчы, саламчы, жарамазанчы, кайырчы, ырымчы* ж.б.

9. Негиз аркылуу аты аталган адамдардын, коомдук-саясий, илимий ишмерлердин жолун жолдогон, идеясын ишке ашырган, дастандарды элге жеткирип даңазалаган адам маанисин билдирет: *манасчы, семетейчи, гегелчи, дарвинчи, мичуринчи;* каз. *манасшы, дарвинші;* түрк. *maddeci - материалист, cumhuriyetçi - республикачыл киши* ж.б.

10. Негиз билдирген коомдук уюмдун мүчөсү болгон адам маанисин туюнтат: *спартакчы, динамочу, думачы, парламентчи, нефтичи, өкүлчү, мыйзамчы* ж.б.

11. Негиз билдирген мекемеде, ишканада, тармакта иштеген адам маанисин туюнтат: *транспортчу, китепканачы, курууч, архивчи, музейчи* ж.б.

-чы курандысынын маанилери өйдөкүлөр менен эле чектеле бербейт. Бул мүчө адамдын кесибине, адистигине, шык-жөндөмүнө, күлк-мүнөзүнө, сапатына, тутунган нерсесине, убактылуу же туруктуу аткарган иш-аракетине жана башка белгилерине байланыштуу маанилерден башка идиш-аяк, буюм-тайым, орун-жай, айбанат, уруу-урук аталыштарынын да сөз жасоо маанилерин билдирет: *боочу, жоопчу, такчы, эпчи, журтчу, жойчу, бокчу, жаачы, төөчү (карабагыш), тайчы (басыз), кушчу (сол канат), койчу (баргы) ж.б.* Мындай сөздөрдүн айрым уңгулары (*эп* < *эпчи* бай.түркчө *эб* - үй маанисиндеги сөз) тектештирметарыхый ыкма аркылуу гана аныкталат.

Кыргыз тил илиминдеги *-чы* мүчөсү тууралуу алгачкы маалымат К.Тыныстанов тарабынан берилген [15:24-25].

-чы мүчөсү курал-жабдык, жан-жаныбар аттарын билдирген сөздөргө жалганып, ар кандай аракеттерди мүнөздөөчү туунду зат атоочторду жасайт: *упчу, топчу, жойчу* (сал чычкан - жойчу, түлкү - уучу), *упчу* - суюк затты соруп жутууга ылайыкташтырылган буюм, байыркы түркчө *уп//оп* - ичүү маанисиндеги этиш; кырг. *оп тарт* - соруу маанисинде, *эпчи* - байыркы түрк эстеликтеринде *аял, үй* ээси маанисиндеги сөз (< *эп* - үй), азыркы кыргыз тилиндеги эпчи жак - боз үйдүн ашкана (чыгдан) жак тарабы. Бул куранды монгол, тунгус-манжу тилдеринде да *-ч(ин)* түрүндө кездешип, мааниси жагынан жогорудагы сөздөргө маанилеш лексикаларды жасайт: *ажилч(ин) - жумушчу <ажил - иш, жумуш; гуталч - өтүкчү < гутал - өтүк.* Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, *-чы* курандысы байыркы түрк эстеликтеринин тили жандуу тил катары жайылган мезгилдерде эле ушул функциясында кеңири колдонулган: *айгучи* - кеңешчи: *айгучиси билгу эрмиш* - анын кеңешчиси акылман; *арчы* - куржун; *багчы* - багбан, элчи: *теңри элимке элчиси эртим* - мен касиеттүү элимдин элчиси элем.

Ошентип, *-чы* курандысынын алгачкы милдетинин ушул убакка чейин өзгөрүлбөй сакталып келатышы көптөгөн туунду сөздөр аркылуу да, ошондой эле жогоркудай унгу+мүчөгө жиктелбей калган сөздөр аркылуу да тастыкталат: *каракчы<карак (*башк. *карак* - каракчы маанисинде); түрк-монгол тилдериндеги *эмчи-домчу* маанилеш кош сөздүн монголчо түгөйү *дом* - эм, шыпаа маанисиндеги сөз. Монгол тилдеринен оошкон абысын<*аб // эб // эп+сын // -чын // -чы* эки муундуу унгу+мүчөгө жиктелбеген *кедей, кембагал* маанисиндеги сөз, *жал+чы* морфемаларынан турат; *энчи<эн* - өзгөчө белги мааниси+*чи* - эн салуучу киши. Ал эми *алакчы* - алдамчы маанисиндеги сөздүн алгачкы унгусу да *алаксыт: ал* - алдоо маанисиндеги этиш. Атооч + *-ак* + *-чы* морфемаларынан куралган *жылымчы* жана *белимчи* сөздөрүнүн курамынан жиктелүүчү татаал *-ымчы* болсо *-ым+чы* морфемаларынан куралганы менен булардагы *-чы коңурсу, саңырсы, -сыра* курандысынын тутумундагы этиштик -сы мүчөсүнүн *ч // с // ш* тыбыштык шайкештикке негизделип өзгөрүп, *-чы* түрүнө айланган варианты.

Ошентип, *-чы* курандысы аркылуу жасалган туунду зат атоочтор тектеш тилдерде өтө эле арбын кездет. Мындай туундулардын ички түзүлүшүн, түзүүчү негиздерин, лексикалык жана деривациялык семантикасын дагы да тереңден изилдөө биздин милдет экени анык.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Б.,1997.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. -М., 1979.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. -М.. 1951.
4. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении грамматике и лексикологии // Вопросы теории и истории языка. -М., 1952.
5. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. -Казань, 1971.
6. Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. -Л., 1928.
7. Давлетов К., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Ф., 1980.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. -М., 1948.
9. Казак грамматикасы. -Астана, 2002.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л., 1956.
11. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Ф., 1980.
12. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. -Ф., 1964.
13. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. -Б., 2000.
14. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайжанском языке. -М., 1966.
15. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Ф.. 1934.
16. Korkmaz Z.Türkiye Türkçesi Grameri //Şekil Bilgisi). -Ankara., 2003.

Й. Шахин,
К.Карасаев атындагы БГУ

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ *-ЛА* КУРАНДЫСЫНЫН СЕМАНТИКАСЫ

Бул мүчө бардык түрк тилдери үчүн этиш жасоочу бирден-бир эң өнүмдүү куранды. Анын жардамы менен зат атоочтон, сын атоочтон, тактоочтон, табыш тууранды жана элестүү сөздөрдөн, сан атоочтордун ичинен жамдама сандан туунду этиштер жасалат. Ал эми ат атоочтор сөз жасоонун базасы катары бул процесске катышпайт.

Тектеш тилдерде фонетикалык варианттары сан жагынан бирдей эмес. Кыргыз тилинде *-ла//-да//-та* болуп он эки түрлүү өзгөрүп айтылса, казак тилинде ачык үндүү катышкан алты вариантта гана келет. Ал эми түрк тилинде *-la/-le* болуп кең үндүү менен эки вариантта гана айтылат. Өзбек тилинде бир гана -ла түрүндө колдонулат. Якут тилинде *-лаа//-даа//-маа//-наа* формасында он алты түрдүү айтылат Бирок, буга карбастан, *-ла* мүчөсү бардык түрк тилдерине бирдей мүнөздүү болгон эң өнүмдүү мүчө деп табылат.

Азыркы түрк тилдеринде *-ла* мүчөсү кең үндүүлөр менен *-ла//-ле, -ло//-лө* формасында колдонулат: *evi temizle - үйдү тазала, sınavı başla - сынакты башта.* Орто кылым түрк тилдеринде, алсак, Мухмуд Кашгаринин сөздүгүндө бул мүчө сейрек болсо да *-лы//-лу* болуп кууш үндүү менен да колдонулган: *Suv tomlуdы - суу муздады. Ол онун тумлутты - Ал анын көңүлүн сууту* [ДЛТ II: 140].

-ла мүчөсү башка формалар менен биригип татаал мүчөлөрдү түзүүгө да катышат: *-лаш, -лан, -лат, -чылап (сенчилеп, аларчылап), -гыла (<гы+ла).* Кийинкиси кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин кайталангандыгын билдирет.

-ла мүчөсү аркылуу, негизинен, өтмө этиштер жасалат. Мындай этиштердин түзүүчү негиздери көбүнчө курал-жарак, аспап, буюм-теге, каражат сыяктуу маанилерди билдирген атооч сөздөрдөн болот. Мындай туундулардын түзүүчү негиздерин семантикалык жактан бөлүштүргөндө дал өйдөкү типтегилер басымдуулук кылат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги -ла мүчөсү аркылуу жасалган этиштерди түзүүчү негиздеринин конкреттүү маанилерине карай бир нече топко бөлүп короого болот:

1. Түзүүчү негиздери курал-жарак, аспап, шайман маанисиндеги этиштер: *найзала, мылтыкта, бычакта, токмокто, чалгыла, керкиле, аргамжыла, жүгөндө, мурунтукта, камчыла, кемечте, көгөндө, тушамышта, кишенде, сагалдырыкта, көнөктө, чакала, чөйчөктө, тиште, карышта, кулачта, аркала, адымда; kilitlemek, bıçaklamak, katçılamak ж.б.*

2. Түзүүчү негиздери ар кандай материалдарды, каражаттарды билдирген этиштер: *асфальтта, бетондо, гримде, сырда, шиферле, полдо, тактайла, алтында, күмүштө, кундузда, кымкапта, жабуула, майла, мордо, кумда, желимде, самында, калкала; sulamak, yağlamak, tuzlamak* ж.б.

3. Түзүүчү негиздери процесстин аты маанисиндеги этиштер: *аңда, жомокто, мүнөздө, муңда, кыймылда, өпкөлө, кадырла, кабарла, аялда, бийле, тамашала, опузала, чалгында, сүрдө, маанала, жыттта, ириңде, кордо, музда, ышта, буула, өрттө, терде, саймала; işletmek, vurgulamak* ж.б.

4. Түзүүчү негиздери белги маанисиндеги этиштер: *жеңилде, туюкта, арыкта, бекемде, теңде, ичкеле, толукта, жукала, жакшыла, кыйында, майдала, текшиле; aşağılamak, sararmak, kızarmak, göğermek, kararmak* ж.б.

5. Түзүүчү негиздери объект маанисиндеги этиштер: *моюнда, кекиртекте, кулакта, колтукта, алкымда, тизгинде, жүктө, көмөчтө, умачта, шыйракта, жемде, куйкала, таманда, отто* ж.б.

6. Түзүүчү негиздери мейкиндик жана мезгилдик маанисиндеги этиштер: *ташта, утурла, кыйла,*

бөксөлө, өзөндө, жогорула, эңиште, жууқта, өйдөлө, төмөндө, жакала, этекте, жолдо, эртеле, кечте, кышта, алгала ж.б.

7. Түзүүчү негиздери сын-сыпат маанисиндеги этиштер: *бөйрөктө, чалкала, жамбашта, боорукто, мончокто, тестеле, калыпта, тезде, кетенчикте, согончокто* ж.б.

Кыргыз тилинин кери алфавиттүү сөздүгүндө бул куранды аркылуу бир муундуу зат атоочтордон жасалган токсон бир туунду этиш бар экен. Булардын сөз жасоо маанилерин төмөнкүчө аныктоого болот:

1. Негиз аркылуу туюндурулган заттын таасирине кабылтуу: *музда < муз+ла, уула < уу+ла, тузда < туз+ла, ышта < ыш+ла, кумда < кум+ла.*

2. Негиз аркылуу туюндурулган ички көйгөй сезимди, ал-абалды пайда кылуу: *шордо < шор+ла, ыйла < ый+ла, зарла < зар+ла, сызда < сыз+ла, сүрдө < сүр+ла.*

3. Негиз аркылуу туюндурулган затты сүртүү, сыйпоо, кошуу: *балда < бал+ла, акта < ак+ла, майла < май+ла, чыкта < чык+ла, сырда < сыр+ла, суула < суу+ла.*

4. Негиз аркылуу туюндурулган затка алмаштыруу: *пулда < пул+ла. сомдо < сом+ла.*

5. Негиз аркылуу туюндурулган заттан арылтуу: *түктө < түк+ла, челде < чел+ла, жукта < жук+ла, көөлө < көө+ла, ташта < таш+ла, кылда < кыл+ла.*

6. Негиз аркылуу туюндурулган зат боюнча акыл сезимин аракетке келтирүү: *аңда < аң+ла, ойло < ой+ла.*

7. Негиз аркылуу туюндурулган мезгилди белгилүү бир жерде өткөрүү: *жайла < жай+ла, кышта < кыш+ла, күздө < күз+ла.*

9. Негиз аркылуу туюндурулган абалга келтирүү: *нымда < ным+ла, камда < кам+ла, тапта < тап+ла, эпте < эп+ла, оңдо < оң+ла.*

10. Негиз аркылуу туюндурулган затты козгоо, кыймылга келтирүү: *чаңда < чаң+ла, канда < кан+ла.*

11. Негиз аркылуу туюндурулган жерден жүрүү: *жээкте < жээк+ла, боорло < боор+ла, жондо < жон+ла, өрдө < өр+ла.*

12. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе менен өлчөп-ченөө: *чоттo < чот+ла, кезде < кез+ла.*

13. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе байланышкан адамкерчилик сезимди аракетке келтирүү: *сыйла < сый+ла, баркта < барк+ла, даңкта < даңк+ла.*

14. Негиз аркылуу туюндурулган элдик салт, диний расми боюнча аракеттенүү: *айтта < айт+ла, тойло < той+ла, септе < сеп+ла, тондо < тон+ла.*

15. Негиз аркылуу туюндурулган мейкиндик мезгилдик абал боюнча аракетке келтирүү: *жанда < жан+ла, тушта < туш+ла, ыкта < ык+ла, бетте < бет+ла.*

16. Дене-мүчөнү негиз аркылуу абал боюнча аракетке келтирүү: *ымда < ым+ла, уучта < ууч+ла, жаңда < жаң+ла, чачта < чач+ла, мушта < муш+ла, тиште < тиш+ла.*

17. Негиз аркылуу туюндурулган зат менен бекитүү: *мыкта < мык+ла, каңда < каң+ла, батта < бат+ла, тордо < тор+ла, кулпта < кулп+ла, түптө < түп+ла.*

18. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе же нерсени алуу: *капта < кап+ла. тышта < тыш+ла, сапта < сап+ла, кепте < кеп+ла, кында < кын+ла, окто < ок+ла.*

19. Негиз аркылуу туюндурулган абалда топтоштуруу, бөлүштүрүү: *жупта < жуп+ла, топто < топ+ла, сорттo < сорт+ла.*

20. Негиз аркылуу туюндурулган митенин көбөйүшү: *куртта < курт+ла. биттe < бит+ла.*

21. Негиз аркылуу туюндурулган нерсени сезүү: *жытта < жыт+ла.*

22. Негиз аркылуу туюндурулган абалга келүү *терде < тер+ла кирде < кир+ла.*

23. Негиз аркылуу туюндурулган абалда үн чыгаруу: *ыйла < ый+ла, сөздө < сөз+ла, ырда < ыр+ла, үндө < үн+ла.*

24. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча иш кылуу: *сында < сын+ла, иште < иш+ла, соттo < сот+ла, изде < из+ла.*

25. Негиз аркылуу туюндурулган нерсени пайда кылуу: *өрттө < өрт+ла, гүлдө < гүл+ла, оттo < от+ла.*

26. Негиз аркылуу туюндурулган абалда кыймыл-аракет жасоо: *бийле < бий+ла.*

27. Негиз аркылуу туюндурулган нерсени токуу, жүктөө: *ээрле < ээр+ла, жүктө < жүк+ла.*

28. Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетти баштоо, ийгиликтүү бүтүшүнө көмөктөшүү: *башта < баш+ла, колдо < кол+ла.*

29. Негиз аркылуу туюндурулган заттык белгиге келтирүү: *өңдө < өң+ла, учта < уч+ла.*

Көрүнүп тургандай, -ла курандысынын сөз жасоо мааниси ондоп саналат. Бул маани эки же көп муундуу түзүүчү негиздердин эсебинен көбөйөрү да айдан ачык. Түрк тилдери үчүн да ушундай эле өзгөчөлүк мүнөздүү экендиги талашсыз. Бирок, ошентсе да, бул маселе да атайын иликтөөнү талап кылат.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. -Б., 2009.

2. Грамматика современного башкирского литературного языка. -М., 1981.

3. Грамматика современного якутского литературного языка. -М., 1982.

4. ДЛТ - Кашгари М. Девону лугат-ат турки. I-III т. - Ташкент, 1960-1963.

5.Дмитриев Н К. Грамматика башкирского языка. - М.-Л., 1948.

6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү. -Алматы, 1989.

7. Казак грамматикасы. -Астана, 2002.

8. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л., 1956.

9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М.-Л., 1960.

10. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б., 2010.

11. Korkmaz Z.Türkiye Türkçesi Grameri //Şekil Bilgisi). -Ankara., 2003.

С. Дагыстан,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ГРАММАТИКАЛЫК ЖӨНДӨМӨЛӨРДҮН ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

Грамматикалык жөндөмөлөр сөздөрдүн грамматикалык маанилерин тагыраак айтканда, атооч жөндөмөсү сүйлөмдүн ээси; илик жөндөмөсү бир заттын экинчи бир затка таандык экендигин, табышжөндөмөсү кыймыл -аракет багытталган объектти билдирет.

Түштүк жана түндүк ар түрдүү түрк тилдеринин жөндөмөлөр системасынын жалпылыгы жөндөлүштүн типтеринин окшоштугу болуп эсептелет.

Түрк тилдеринде алты өнүмдүү жана беш сөз жасоого жөндөмдүү бай жөндөмөлөр констатацияланган. Өнүмдүү жөндөмөлөрдү колдонуу зат атоочтор жана этиштер үчүн бирдей функциядагы форма болуп эсептелет.

Ал эми көп колдонулган, жөндөмөлөр лексиканын бир топ чектөөлөрүнө баш иет жана сөздүн негизги маанисин билдирет. Мисалы: өлчөмүн, убактысын жана ордун ж.б.

Өнүмдүү жөндөмөлөр аткарган грамматикалык кызматына карай экиге бөлүнөт: а) грамматикалык жана жөндүү(логикалык) жөндөмөлөр; бул түр жөндөмөлөргө атооч, илик, табыш жөндөмөлөрү кирет.

б) мейкиндик(локалдык) жөндөмөлөр; мындай түрдөгү жөндөмөлөргө барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү кирет.

Грамматикалык жөндөмөлөрдүн бири ***атооч жөндөмөсү*** заттардын, көрүнүштөрдүн аталышын билгизет. Зат атоочтор, заттык маанидеги башка сөздөр жекелик, көптүк түрдө же таандык формада турат да, башка жөндөмөлөрдүн уюшулушуна база болот. Мани жагынан заттын, адамдын, буюмдардын жана кубулуштардын атын көрсөтөт. Ошондуктан атооч жөндөмөсү "негизги" же "баштапкы жөндөмө" деп аталат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 64].

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги атооч жөндөмөсүнүн өзүнө тиешелүү мүчесү жок. Ушул өзгөчөлүгү аркылуу ал нөл формасындагы жөндөмө катары мүнөздөлүп, материалдык жактан туюндурган (өзүнө тиешелүү формалдык көрсөткүчтөрү бар) жөндөмөлөрдөн айырмалуу.

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги атооч жөндөмөсүнүн семантикалык мааниси абсолюттук түрдө окшош, андыктан жалпылык сакталат.

Экинчи грамматикалык жөндөмө бул ***илик жөндөмөсү***. Илик жөндөмөсү (жалпы түрк тилдеринде мүчесү -nuŋ/-niŋ) тарыхый жактан конкреттүү мейкиндик жөндөмөнүн абстракттуу грамматикалык жөндөмөгө өтүшүн көрсөтөт. Ал прото-индоевропа тилиндеги сыяктуу алтай тилдеринде да таандык мааниден келип чыккан.

Кыргыз тилиндеги илик жөндөмөсүнүн мүчесү фонетикалык жана морфологиялык шарттарга ылайык 16 вариантта өзгөрөт: *-нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн,-тын, -тин, -тун, -түн, ын, -ик, -ун,-үн;* ал эми башка түрк тилдеринде сегиз, он эки варианттары бар: *-in, -in, -un, -ün, -nın, -nin, -nun, -nün*; Түштүк Сибирь түрк тилдеринде да ушундай көрүнүш сакталат.

Кыргыз жана Түштүк Сибирь түрк тилдериндеги илик жөндөмөсү төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет.

2) Эгерде аныкталгычы же болбосо эки компоненти тең туугандык маанидеги сөздөрдөн болсо, кандайдыр бир туугандык мамилени билдирет.

3) Иликтенген сөз орундук маниси, андан кийинки аныктагычы кесипчиликти билдирсе, аныкталып турган заттын кайсы жерде иштегендигин көрсөтөт.

4) Илик жөндөмөдөгү сөз бүтүн нерсени, аныкталып турган зат ал бүтүн нерсени, аныкталып турган зат ал бүтүндүн бир бөлүкчөсү экендигин билдирет.

5) Аныкталып турган заттын эмнеден жасалгандыгын, тегин билдирет.

6) Иликтеги сөз орундук же мезгилдик мааниде болсо, аныкталгычтын кайсы территорияга, мезгилге таандык экендигин билдирет.

7) Кандайдыр бир сапаттын касиетин кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн билдирет.

8) Удаа айтылган эки сөздүн биринчисине уланганда күчөтүү мааниси туулат.

Негизинен, кыргыз жана түрк тилдериндеги илик жөндөмөсүнүн ортосундагы семантикалык жалпылык сакталат. Бирок муну менен катар айрым өзгөчөлүктөр да байкалат. Алсак, кыргыз тилинде илик жөндөмөсү аркылуу туюндурула турган грамматикалык маани түрк тилинде чыгыш жөндөмөсү аркылуу берилет.

Кыргыз тилинде жалпы таандык мүчө аркылуу берилчүү маани түрк тилинде илик жөндөмөсү аркылуу берилери байкалды.

Түрк тилдеринде илик жөндөмөсү семантикалык белгилери боюнча жөндөмөлөр системасына киргизилген, формалдуу жагынан сөздүн аныктагычы катары келип, аныктоочтук сөз айкашын уюштурат. Көбүнчө ал сөз жасоочу мүчө катары кызмат аткарат. Заттын кимге таандык экенин билдирет, субстантивдештирет. Мисалы: *азыркы үйгур тилдеринде teniŋki (меники), meniŋdiki (мендеги); atniŋki (атка тийиштүү), atniŋdiki (аттагы)* ж.б.

Илик жөндөмөсү төмөнкү формаларды билдирет: а) сүйлөмдө грамматикалык жактан баяндоочтук милдетти аткарган сөздөрдү, предикативдик -таандыкты билдиргендерди субстантивдик ат атоочторду. *Мисалы: teniŋki (меники), atnuŋki (атка таандык).б)* канкретүүлүктү билдирбеген субъектини башкача айтканда аныктоочтук айкаштагы аныктоочту: каракалп.: *awıldıŋ dŋoly (айылдын жолу), жаңы үйгур: atniŋ biri (аттардын бири), atniŋ hŋmmisi (аттардын баары), atniŋ obdahi (аттын жакшысы);* в) конкреттүүлүктү билдирген субъектини, башкача айтканда поссесивдик айкаштагы аныктоочту, таандык, өздүк же шилтеме ат атоочторду билдирген, субстантивдик

формадагы сын атоочтор, сан атоочтор, ат атоочтор, масдар формасын же атоочтуктарды, ошондой эле татаал зат атоочторду. г) объектини -себеп бышыктоочту, жандоочтор менен келген шилтеме ат атоочтор өздүк маанини бергенде, илик жөндөмөсүн башкаруучуларды; menің uŋun (мен үчүн); [Баскаков 1979: 227]

Табыш жөндөмөсү - тике толуктооч конкреттүү категория менен келген учурда, тике толуктооч энчилүү зат атоочтун маанисин бергенде, жактама жана шилтеме ат атоочтордо, таандык мүчөлүү зат атоочторду, субстантивдешкен формадагы сын, сан, ат атоочторду, масдар формасын же атоочтуктарды, ошондой эле жалпы зат атоочтор семантикалык жактан объектиге жана субъектиге кайрылуу маанисинде колдонулганда объектинин түздөн -түз формасын билдирет.

Кыргыз, түрк тилдеринде ***табыш жөндөмөсү*** кыймыл -аракет тике, түздөн -түз багытталган объектини (затты) билгизет да, сүйлөмдө тике толуктоочтук милдетти аткарат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 69].

Азыркы кыргыз тилинде **табыш** жөндөмөсүнүн мүчөсү *-ны, -ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү,-ты, -ти, -ту, -тү:* түрк тилдеринде *-ı, -i, -u, -ü, -уı, -уі, -уи, -уü* варианттары да кездешет. Табыш жөндөмөсүндө турган сөздөр өзүнүн семантикасына карай негизинен төмөнкүдөй маанилерди түшүндүрөт:

1) Кыймыл аракет багытталган затты билдирет.

2) Кыймыл аракет бүтүндүн бир бөлүгүнө жумшалганын билдирет.

3) Табыш жөндөмөдөгү сөз орундук маанидеги объектини көрсөтөт.

4) Мезгилдик маанидеги объектини көрсөтөт.

5) Сан -өлчөмдүк маанидеги объектини билдирет.

Мындан тышкары жалпы түрк тилдеринде табыш жөндөмөсүнүн түшүп айтылышы байкалат. Негизинен, төмөнкү учурларда формалдык көрсөткүч түшүрүлбөйт:

а) табыш жөндөмөсүндөгү сөзгө логикалык басым түшүрүлүп айтылса;

б) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз энчилүү аттардан болсо;

в) Табыш жөндөмөсүндөгү сөз ат атоочтор болсо;

г) Табыш сөз субстантивдешкен сын, сан атоочтор, атоочтук же кыймыл атоочтордон болсо;

Табыш жөндөмөнүн мүчөсү төмөнкү жагдайларда түшүрүлүп айтылат:

а) Табыш жөндөмөдөгү сөз этиштин алдынан орун алса;

б) Белгисиз зат болсо;

в) Сүйлөмдө бир өңчөй тике толуктоочтор болсо стилдик ыкма катары мүчөсүз айтылат.

Негизинен кыргыз, түрк тилдериндеги табыш жөндөмөсү боюнча семантикалык жалпылык сакталат, муну менен катар айрым өзгөчөлүктөр да орун алат.

1. Кыргыз адабий тилинде таандык уландыдан кийин табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү -н болуп кыскарылып айтылса түрк тилинде кыскарбайт.

2. Кыргыз тилинде кош, кошмок сөздөрдүн бир компонентиндеги жатыш жөндөмөсү түшүрүлүп айтылат.

3. Этиштин өтүмдүү же өтпөстүгүнө карата да маанилик айырмачылык байкалат.

Демек, грамматикалык жөндөмөлөр боюнча кыргыз, түрк тилдеринде формалдык көрсөткүчтөр боюнча жалпылыктар сакталуу менен бирге айрым спецификалык өзгөчөлүктөр да орун алат. Албетте, бул көрүнүш тилдердин эки башка бутакка тактап айтканда кыпчак жана огуз тилдери тобуна кирүүсү; алардын тилдин өнүгүшүнүн түрдүү этаптарында болушу менен түшүндүрүлөт.

Бирок мейкиндик жана грамматикалык мамилелердин ортосун чектөөгө мүмкүн эмес, аларды дайыма тыгыз карым катышта экендигин белгилөө туура деп эсептейбиз.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. - Б., 2010.

2. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.И. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.

3. Баскаков Н.А. Грамматика хакасского языка. - М., 1975.

4 Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. - Ф.: Мектеп, 1980.

5. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. - М., 1961.

6. Эржилосун А.В. "Türk lehçeleri grameri" -Стамбул, 2007.

7. Патачакова Д.Ф. Хакас тили. -Абакан,_ 1962.

Хасан Бота,
И.Арабаев атындагы КУУ

МОНГОЛ ТИЛИНДЕ СӨЗ ЖАСООНУН ИЗИЛДЕНИШИ

Монголияда да сөз жасоого байланыштуу эмгектер жарык көрө баштады Монгол академиги Ш.Лувсанвандан "Орчин цагийн монгол хэлний бүтэц" (1967) аттуу белгилүү эмгегинде азыркы монгол тилиндеги бардык сөз топторун сыпаттама жасап, кездешкен мүчөлөргө кэн ири талдоо жасаган. Ш.Лувсанвандан эмгегинин эң башкы жетишкендиктери талдоолорунда дистрибутивдүү ыкманы колдонгон. Биринчиден, ал азыркы монгол тилиндеги сөздөрдүн байыркы уңгулары менен өлүү мүчөлөргө октолот. Экинчиден, азыркы монгол тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр менен сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү жеке-жеке тизмектеп, талдайт. Ошондой эле антоним жуптардан түзүлгөн кош сөздөрдү караштырып, редупликат сөздөргө назар салган. Ш.Лувсанвандандын эмгегинде азыркы монгол тилинин сөз жасоосу менен морфологиялык системасына байланыштуу көптөгөн кызыктуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот.

Монгол лингвисти Ч.Лувсанжав монгол тилиндеги сөздөрдүн түзүлүшүн сыпаттаган "Сопоставительный анализ морфологической структуры слова в монгольском и английском языках" (1971) аттуу монографиясын чыгарды.

Ал эми профессор А.Лувсандэндэв "Структура слова в монгольском языке" (1982) аттуу эмгегинде монгол тилиндеги уңгу морфема менен сөз жасоо уясы сыяктуу түшүнүктөргө иликтөө жүргүзген.

1986-жылы Улан-Батор шаарында окумуштуу Л.Болддун "Орчин цагийн монгол хэлний дагавар" деген ат менен монографиясы жарык көрдү.

Бул эмгекте азыркы монгол тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр XIII кылымдагы байыркы жазма монгол тилинин мүчөлөрү менен салыштырылып изилденди. Акыркы мезгилде монгол тил илиминде сөз жасоонун ар түрдүү аспектилерине багытталган көптөгөн макалалар менен арналган изилдөөлөр жарык көрдү.

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн мааниси менен өнүгүшүнө да өзгөчө көңүл бөлүндү. С.Л.Чареков (2000) алтай тилдери боюнча сөз жасоочу мүчөлөрдүн эволюциялык өнүгүшүн караштырган. А.Ш.Кичиков (1963), В.И.Рассадин (1978), А.А.Дарбеева (1978) эмгектеринен азыркы монгол тилинин говорлору менен диалектилериндеги сөз жасоо процессине окумуштуулардын өзгөчө кызыгуусун туудурганын байкайбыз.

Жогоруда аты аталган окумуштуулардын илимий эмгектерине карасак, алтай тилдерин топтоштуруп орток өзгөчөлүктөр катарында төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Бул тилдердин бардыгы түрү боюнча жалгамалуу (агглютинативдүү) тилдер.

2. Сөздүн алдындагы элементи (префикс) жок.

3. Сөздөр өзгөрүп, уңгуларга кошумча жалганганда уңгу курамы өзгөрбөйт.. Кошумчалар саны жагынан көп жана форма жагынан бай.

4. Сөз айкашында багыныңкы сыңарлар алды менен айтылып, басыңкы сыңарлар соңунда келет. Сын атоочтор өзү сыпаттоочу зат атоочтон мурун айтылат: *қызыл гүл, ақылды бала, улаан цэцэг, ухамсартай хүүхэд ж.б.*

5. Алдына сан атооч келген зат атоочко көптүк мүчө жалганбайт.

6. Сүйлөмдөрдөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартиби белгилүү бир катуу жүйөө менен сүйлөм бир тутумдугун сактап курулат.

7. Алтай тилдеринде грамматикалык тек жок. Же энелик тек, аталык тек, орток тек деген түшүнүк жок.

8. Суроо сөзү бар.

9. Бир гана кошумчадан тарап, өзгөргөн мүчөлөр көп. Бул түрк жана монгол тилдерин салыштырып изилдегенде айкын көрүнөт.

10. Алтай тилдерин салыштырып тыбыштык талдоо жасаган эмгектерге назар салсак, алардын арасындагы ортоктугу аныкбайкоого болот. Булардын эң кеңири тараганы - үндөштүк мыйзамы. Ошондой эле сөз башына *л, р* тыбыштарынын келбеси да алтай тилдерине тиешелүү кубулуш.

Ушунча далилдердин болгонуна карабастан алтай тектеш тилдеринин теориясын жокко чыгаруучу В.Котвич [Котвич, 1962], Г.Дерфер [Дёрфер 1986:71-13], Л.Лигети, А.М.Щербак сыяктуу окумуштуулар да бар.

Салыштырмалуу алтай тилинин өнүгүшөнө чоң үлүш кошкон окумуштуу В.Л.Котвич алтай тилдери тектеш эмес, аларды жөн гана типологиялык окшоштук байланыштырат дейт. Бул тилдердеги орток элементтер биздин заманыбыздан мурунку бир миң жылдан бери болгон жана гун доорунда түрк, монгол, тунгус тилдери жеке тил катарында калыптанган деген болжолду айтат [Котвич 1962: 351].

Мажар окумуштуусу Л.Лигети да монгол жана түрк тилдеринин арасындагы байланышты изилдеди. Ал ламалык монастырда жашап жүрүп монгол тилин үйрөндү. 1936-жылы Ооганстанга сапар чегип, андагы өзбектердин оозеки адабияты менен таанышты. Салыштырма изилдөөлөрүнүн натыйжасында окумуштуу алтай тилдеринин туугандык байланышын жокко чыгарды.

Ал эми бул теорияга күдүк менен караган Д.Шинор, И.Бенцинг, Г.Д.Санжеев (1963) сыяктуу окумуштуулар бул тилдердеги окшоштуктар менен орток белгилерди тилдердин жакындашуу, аралашуу, кошулуу процестеринин натыйжасы деп түшүндүрөт. Ошондуктан алтай тилдеринин тектештик теориясы тарыхый-салыштырмалуу жана тарыхый-типологиялык эки ыкма менен изилденип эки багытка бурду. Бир багыттын өкүлдөрү азыркы түрк, моңгол, тунгус-манчжур тилдери, жапон, корей тилдери жана фин-угор тилдеринин чыгыш теги бир деген багытты колдосо, экинчи багыт өкүлдөрү ошол тилдер башынан бүгүнкүгө чейин жеке-жеке тилдер болгон (бир тилден экинчи тил жаралган) деп эсептейт. Изилдөөчүлөрдүн басымдуу бөлүгү бул тилдер башында "бир негиз тилден" бөлүнүп өнүккөн деген теорияны далилдүү деп, тарыхый - салыштырмалуу ыкманын оң натыйжа бергендигин, өтө көп тилдик маалыматтардын шайкештигин белгилешет. Чындыгында өнүгүү процессинде жалкылардын топтолгонуна караганда жалпынын ыдырап, бөлүнүп белсемдүү экени тарыхта белгилүү. Анын үстүнө лексикалык гана эмес грамматикадагы мындай окшоштук,бирдиктүүлүк кокустук болушу мүмкүн эмес. Көптөгөн окумуштуулар түрк, монгол, тунгус-маньчжур тилдеринин тектештигин, ортоктугун, жалпы мыйзам ченемдүүлүгүн тилдик фактылар менен аныктап, далилдеп келишет. Анын ичинде ар бир тилдин сөз жасоо системасындагы уңгу жана кошумча морфемалардын шайкештиги эң өзөктүү, туугандык байланыштын алили катарында изилденди. Ал эми, бул тилдерге жапон, корей [Рамстедт 1957] жана фин-угор [Каллиндер,1948] тилдеринин, ошону менен катар америкалык майя, кечуа тилдеринин [Викандер, 1967, 141-148; 1970, 80-88; 1972, 186-204; Арибжанов, 1976] төркүндөштүгү, тектештиги жайында кызыктуу далилдер, талдоолор жүргүзүлдү. Алтай тил илиминин теория маселелери: баба алтай тилинин түзүлүшү, тилдердин өз алдынча өнүккөн хронологиялык мезгилдери, тектештик даражалары, тилдик түзүлүштү камтыган орток негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү сыяктуу маселелер толук чечимин тапты деп айтуу али эрте. Ошондуктан, ушул тилдер боюнча тарыхый -салыштырмалуу, салыштырмалуу-диахрондук, синхрондук изилдөөлөрдү толугураак жүргүзүү керек. Мындай изилдөөлөр тил илиминин кенже бөлүмү сөз жасоо үчүн өзгөчө маңыздуу.

Монгол тил илиминде сөз жасоо маселеси И.Я.Шмидт (1832), О.М.Ковалевский (1835), А.В.Попов (1847), А.Бобровников (1835) сындуу окумуштуулар жазган алгачкы грамматикалык эмгектерде изилдене баштады. Сөз жасоодо колдонулган ыкманын формалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу сөз жасоочу ыкмаларды аффикстүү жана аффикстүү эмес деп экиге бөлүп кароо монгол тил илиминде салтка айланган. Аффикстүү сөз жасоо дегенибиз - жаңы сөздүн мүчө жалгануу аркылуу жасалышы болсо, ал эми аффикстүү эмес сөз жасоого калган ыкмалардынг бардыгын киргизет. Мындай сөз жасос ыкмаларына

сөздүн лекцияланып башка мааниге ээ болушунан баштап. фонетикалык, семантикалык, синтаксистик ыкмаларды киргизет. Жана бул ыкмаларга сөз жассонун лексика-семантикалык, лексика-морфологиялык, лексика-синтаксистик жана фонетикалык жолдору деген аталыштарды берет. Бул сөз жасоонун салттуу бөлүнүшү түрк жана монгол тилдеринде бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет. "Грамматика бурятского языка" (1962), "Грамматика монгольского языка" (Тодаева 1951), "Грамматика калмыцкого языка" (1983), "Грамматика турецкого языка" [Кононов 1941, 1956], "Грамматика башкирского языка" [Дмитриев 1948] сыяктуу эмгектерден муну байкоого болот. Жалгамлуу тилдер болгондуктан, монгол тилдеринде да, түрк тилдеринде да сөз жасоочу, сөз өзгертүүчү мүчөлөрдүн түрү менен саны көп. У.-Ж.Ш. Дондуков сөз жасоо процессин салтуу грамматика боюнча морфологиянын алкагында гана кароо сөз жасоонун бардык теориялык маселелерин камтый албагандыгын эскертет [Дондуков 1993: 7].

XX кылымдын экинчи жарымында сөз жасоону өзүнчө бөлүм катарында кароо маселеси күн тартибине коюлат. Түрк жана монгол тилин изилдеген окумуштуулардын бардыгы сөз жасоонун фонетикалык, семантикалык, синтаксистик жолдорунун морфологияны чөйрөсүнө сыйбагандыгын айтып, сөз жасоонун тил илиминин өзүнчө бөлүмү катарында каралышын колдоду. Ошондой эле морфологиянын көлөкөсүндө калган сөз жасоонун теориялык маселелеринин да толук чечимин табуу кыйын эле. Калмак тилинин изилдөөчүсү Д.А.Сусееванын (1972, 1978) эмгектеринде гана өзүнчө айтылганы болбосо, түрк тилинде да, монгол тил илиминде да сөз жасоо уясы, сөз жасоонун түзүлүшү, сөз жасоонун мааниси, сөз жасоонун үлгүсү, сөз жасоо тизмеги сыяктуу сөз жасоонун терминдери толук калыптанган эмес. Сөз жасоо тилдин калыптанган ички системасынын өзгөчөлүгүн көрсөтөт, ошол тилдин табиятын таанытат. Ошондой эле тил коом менен бирге өнүгүп жаңы сөздөр менен толукталып тургандыктан, тил илиминин сөз жасоо бөлүмү да дайыма ар тараптуу изилдөөлөрдү талап кылат.

Монгол тилинин сөз жасоосун таанытткан мыкты эмгек деп О.М.Ковалевский (1844) менен К.Ф.Галстунскийдин (1893-1895) сөздүгүн айтууга болот. Бул сөздүктөн монгол тилинин көптөгөн туунду сөздөрүн кезиктирүүгө болот.

XX кылымдын алгачкы жарымында Б.Я.Владимирцов (1929), Г.И.Рамстедт (1908, 1957), В.Л.Котвич (1962) сыяктуу монгол таануучу окумуштуулар сөз жасоо багытында кызыктуу фономорфологиялык кубулуштарды ачты, тыбыштардын алмашуусу менен интерфиксацияга токтолду, үнгулардын этимологиясын аныктап, байыркы монгол тилиндеги негиз менен курандынын түзүлүшүн талдады.

Окумуштуу Г.Д.Санжеев (1941, 1959) менен Т.А.Бертагаев (1961, 1974) сөз жасоонун лексика жана грамматика менен байланышын изилдеп, үнгу менен мүчөлөрдүн этимологиясына өзгөчө көңүл бөлдү. Татаал сөздөрдүн жасалышына, анын ичинде кош сөзгө өтө көңүл бурулуд. Г.Д.Санжеев "Грамматика бурят-монгольского языка" аттуу эмгегинде аталган маселе "Татаал сөздөр" аттуу өзүнчө бөлүмдө каралды. Сөздөрдүн айкашуусу аркылуу татаал сөздүн жасалышын сөз жасоонун өзүнчө ыкмасы катарында караган. Бул эмгегинде окумуштуу кээ бир кош сөздөрдүн чыгуу тегин аныктап, татаал сөздөрдүн жасалышын синтаксис менен байланышын талдайт. Ал эми "Современный монгольский язык" (1959) аттуу эмгегинде сөз жасоонун лексика менен тыгыз карымкатышы тууралуу изилдеген.

Монгол тил илиминдеги сөз жасоонун өнүгүшүнө зор эмгек сиңирген окумуштуу Т.А.Бертагаев болду. "К исследованию лексики монгольских языков" (1961) аттуу эмгегинде монгол тилинин говорлору менен диалектлерин өзүнчө изилдеп, алардагы жаңы сөздөрдүн жасалышындагы өзгөчөлүктөр токтолгон. Бул эмгегинде Т.А.Бертагаев монгол тил илиминде биринчи болуп, бурят тилинин говорлору менен диалектлериндеги сөз жасоо жолдорун ар тараптуу изилдеди. Ал эми "Морфологическая структура слов в монгольских языках" (1969) аттуу монографиясында өзүнө чейинки монгол тил илиминдеги сөздүн морфемалык курамын изилдеген эмгектерди түгөл карап, жекече корутундусун жасады жана монгол тил илиминин кээ бир талаш маселелерине байланыштуу өз жыйынтыгын колдонду. Аталган эмгегинде үнгу менен мүчөнү, префикс менен инфиксти талдап, нөлдүк морфемаларга сыпаттама жасады. Монгол тилиндеги фузия, символизация, ички флексия сыяктуу тилдик кубулуштарды ачып көрсөттү. Ал эми Т.А Бертагаевдин "Лексика современных монгольских литературных языков" (1974) китеби монгол тил илиминдеги сөз жасоого кошулган баалуу эмгек эле. Мында сөз жасоо процесси семантикалык жактан каралып, бурят жана монгол тилиндеги сөз жасоо терминдери каралган. Сөз жасоо жолдору системалаштырылып, фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, семантикалык болуп жиктелди.

Монгол тил илиминде окумуштуу Б.Х.Тодаеванын да (1960) кайталангыс кол тамгасы бар. Ал кытай диалектлери менен монгол тилин салыштырып, тилдик материалдарга илимде талдоо жасады (1973). Окумуштуу монгол тилиндеги жаңы сөз жасоодогу аффикстүү жолдун өнүмдүүлүгүнө назар салды.

Монгол тил илиминин сөз жасоо бөлүмүндө А.А.Дарбеева эмгектеринин да өзгөчө орду бар. Ал монгол тилинде алгач ирет сын атоочтун субстантивдешин сөз жасоонун бир жолу катарында белгилеген. "К вопросу о парных словах в бурятском языке" деген макаласында бурят тилиндеги кош сөздөрдүн курулушу менен кызматын изилдеп, чыгыш тегине назар салып, түрк тилдери менен окшоштугуна көңүл бурган. Кош сөздөрдүн фонетикалык жолу аркылуу өзгөрүшү тууралуу эмгек жазды (1964). Ал 1980-жылы жарык көргөн "Развитие общественных функции монгольских языков в советскую эпоху" аттуу макаласында сөз жасоого таасир эткен экстралингвистикалык факторлорго токтолот, тилдердин бири-бирине тийгизген таасирир тууралуу атап көрсөтөт.

Монгол тил илиминин өзөктүү маселелерине зор салым кошкон окумуштуулардын катарында М.Н.Орловская (1961, 1974) менен З.Б.Шевернина (1974) бар. Бул окумуштуулар да сөз жасоо жолдоруна көп көңүл бурган.

Д.А.Сусеева "Закономерности развития калмыкского языка в советскую эпоху (развитие словообразовательный системы)" (1978) аттуу эмгегинде калмак сөз жасоосуна байланыштуу маселелерди карады, негизги бирдиктер менен сөз жасоочу жолдорго токтолуп, адвербиалдашуу, субстантивдешүү, адъективдешүү процессин талдайт.

XX кылымдын 50- жылдарынан баштап бурят жана монгол тил илиминдеги сөз жасоо маселеси менен алектенген окумуштуу У.-Ж. Дондуков тарабынан зор эмгектер жазылды (1964, 1993, 2004).

"Окумуштуу Л.Д.Шагдаров (1962, 1974) сөз жасоону монгол адабий тилинин функционалдык-стилистикалык жагынан караган.

Совет чөлкөмүндө гана эмес Монголияда да сөз жасоого байланыштуу эмгектер жарык көрө баштады. Монгол академиги Ш.Лувсанвандан "Орчин цагийн монголхэлний бүтэц" (1967) аттуу чоң эмгегинде азыркы монгол тилиндеги бардык сөз тобуна сыпаттама жасап, кездешкен мүчөлөргө кеңири талдоо жасайт. Ш.Лувсанвандан эмгегинин эң башкы жетишкендиги талдоолорунда дистрибутивдүү жолун колдонгон. Биринчиден, ал азыркы монгол тилиндеги сөздөрдүн байыркы уңгулары менен өлүү мүчөлөргө токтолду. Экинчиден, азыркы монгол тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр менен сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү өзүнчө тизмектеп, талдайт. Ошондой эле антоним жуптардан ?уралган кош сөздөрдү карап, редупликат сөздөргө көңүл бурат. Ш.Лувсанвандан эмгегинен азыркы монгол тилинин сөз жасоосу менен морфологиялык системасына байланыштуу көптөгөн кызыктуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот.

Монгол лингвисти Ч.Лувсанжав монгол тилиндеги сөздөрдүн түзүлүшүн сыпаттаган "Сопоставительный анализ морфологической структуры слова в монгольском и английском языках" (1971) аттуу монографиясын чыгарды.

Ал эми профессор А.Лувсандэндэв "Структура слова в монгольском языке" (1982) аттуу эмгегинде монгол тилиндеги уңгу, морфема менен сөз жасоо уясы сыяктуу түшүнүктөргө сыпаттама жасады.

1986-жылы Улан-Батор шаарында окумуштуу Л.Балддын "Орчин цагийн монголхэлний дагавар" деген ат менен монографиясы жарык көрдү. Бул эмгекте азыркы монгол тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөр XIII кылымдагы байыркы жазма монгол тилинин мүчөлөрү менен салыштырган. Кийинки кезде монгол тил илиминде сөз жасоонун ар түрдүү аспектилерине багытталган көптөгөн макалалар жана атайын изилдөөлөр жарык көрдү.

Адабияттар

1. Чареков С.Л. Наречие в монгольских языках в сравнение с другими алтайскими языками. // Грамматические исследования по отдельным алтайским языкам. -СПб.: Наука. 1989.

2. Чареков С.Л. Семантическая структура словообразования в русском и алтайских языках.-СПб.: Наука, 2004.

3. Шагдаров Л.Д. Изобразительные слова в современном бурятском языке. -Улан-Удэ, 1962.

С.С.Жумалиев, *ТалМУ*

"МАНАС" ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ-ТҮРК ДООРУНА МҮНӨЗДҮҮ ЛЕКСИКАЛЫК КАТМАР

Байыркы кыргыз-түрк дооруна мүнөздүү лексикалык катмарды аныктоодо "Манас" эпосундагы сөздөрдү Орхон-Энесай жазмаларынын тексттери менен салыштырып кароо максатка ылайыктуу. Себеби аталган жазма эстеликтердеги сөздөр ошол доордогу түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин абалын тике чагылдырып турары С.Е.Маловдун, И.А.Батмановдун, В.М.Насиловдун, А.М.Щербактын, А.Н.Кононовдун, Э.Тенишевдин, А.С.Аманжоловдун, Г.Айдаровдун, С.Сыдыковдун, Ч.Жумагуловдун, К.Конкобаевдин, У.Асаналиевдин илимий эмгектеринде белгиленген.

Чындыгында таш бетиндеги бул тарых түрк элдеринин "тилинин 5-9-кылымдардагы өсүп, өнүгүш абалын илимий негизде изилдөөгө база болуп да саналат" [5,6-бет]. Эмне үчүн байыркы кыргыз-түрк доору деп атаганыбыздын жөнү: "Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирет. Азыркы кезде Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты мынчалык эрте кезиккен бир дагы эл болбосо керек" [6,16-бет]- деген В.Бартольддун жана кыргыздар тууралуу мындан башка тарыхый-лингвистикалык эмгектерде кездешкен маалыматтарга таянылып алынды. Тагыраак айтканда, "840-жылы кыргыздар уйгурларды жеңип, алардын Орхондогу борборун алышкан. Натыйжада, Монголиядагы үстөмдүк кыргыздарга өтүп, Орто Азиянын чыгыш бөлүгүндөгү эң күчтүү көчмөн державага айланган. Ошентип, Борбордук Азияда 9-10-кылымдарда "Улуу кыргыз каганаты" түзүлгөн" [6,17-18-бет] жана бул каганат жүз жыл чамасында (840-945-ж.) өмүр сүргөн. Уйгурлар менен болгон согуштук окуянын элестери "Манаста" да учкай айтылат:

Уругу кыргыз алаштан,
Уйгурлуктун баарысы
Урушуп өлдү Манастан,
Убара болду канча жан,
(С.О., 3-том, 1995, 66-бет)

Мына ушул мезгилдердеги кыргыз тилин байыркы кыргыз тили деп эсептөөгө толук негиз бар жана анын далили катары Энесайдагы түрк-рун жазууларын көрсөтө алабыз. Себеби бул жазууларды С.Е.Малов, И.В.Кормушин, Э.Т.Тенишев, С.Г.Кляшторный. Д.Васильев, Ч.Жумагулов, С.Сыдыков ж.б. окумуштуулар дагы байыркы енисейлик кыргыздарга таандык деп эсептешет.

Профессор Б.М.Юнусалиев байыркы кыргыз тили жөнүндө: "Енисейлик эстеликтердин тилин жалан кыргыз тили гана эмес, башка жакын тектеш тилдерге да ошол эле даражада жакындатууга болор эле, анткени азыркы убактан байыркыны кездей канчалык алыстаган сайын тектеш тилдер ошончолук бири-бирине жакындай түшөт" [7,57-бет] - деп, энесайлык эстеликтердин тилин тектеш тилдерге жакын экендигин баса белгилейт. Ошол эле учурда "Борбордук жана Орто Азиянын чыгыш тарабында түрк жана монгол тилде-

ринде сүйлөгөн уруулар жашаган. Минусинск ойдуңунда байыркы кыргыздар, Орхондо, Селенганын Байкалга куйган алабында, жана анын батыш тарабында ашин уруулук бирикмеге кирген төлөс, тардуш, теле уруулары мекендешкен. Ал эми төлөстөрдүн батыш жагында алтайлыктардын ата-бабалары, түштүк жагында уйгурлар, Байкалдын жээктеринде жана анын батыш жагында курыкандар (якуттардын ата-бабалары), алардын түндүгүндө тогуз огуздар жайгашкан" [5,8-бет]. Мына ушул элдер тарабынан колдонулган өзүнчө жазуусу - түрк-рун жазуусу болгон жана кезинде ушул рун жазуусу менен жазылып калган таш эстеликтери бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Кыскасы, ал жазуулар биздин замандын 5-6-кылымдарынан 9-кылымдарга чейинки кыргыз-түрк уруулларынын тилин чагылдырып тургандыктан, аны байыркы кыргыз тилинин субстраттык доору катары эсептөө туура.

Байыркы алтай, андан кийинки хун доорунда пайда болгон алтай тилдерине орток лексиканын курамына байыркы кыргыз-түрк доорунда кеңири колдонулууга мүмкүнчүлүк алган заттык, сандык, сындык, кыймыл-аракеттик маанидеги сөздөрү кошулган. Себеби аталган сөздөрдүн тобу азыркы учурда бардык түрк тилдеринде орток лексиканы түзөт жана ал байыркы кыргыз-түрк доорунда калыптанганы да байкалып турат. Ошол эле учурда азыркы батыш түрк тилдеринде ушундай байыркы формалар кеңири сакталса, чыгыш түрк тилдеринде алардын көбү тыбыштык жактан өзгөргөн. Мисалы: азыркы кыргыз тилиндеги *тоо, суу, тон, жол, жүк, бир, эки, мен, сен, ак, кара, ал, бер, кел ж.б.* сыяктуу сөздөр Орхон-Энесай эстеликтеринде дагы орун алат, бирок фонетикалык жактан азыркы айтылышынан башкача өң-келбетте айтылган: *суб, йол, йер ~ йир, йыл, беш, бир, кал (э), кыл (э), бег, эге (кудай), эш (дос, жолдош), эрен, сиңил (сиңди), агар "асыл буюм", агы (айыл), ириг (ириң), катун (катын), отаг (отоо үй), челиг (салгылашуу), йыг (ый), эб (үй), ай (айт), сач (чач), тул (өлгөн адамдын кейпи окшоштурулуп жасалган куурчак), таг (так, трон), тон, адаш (аяш, жолдош), адак (аяк), адыр (айыр), теңри (теңир), бод (бой), агыз (ооз), адгыр (айгыр), теве (төө), өкүз, табышкан (коен), такыгу (тоок), очук (очок), кедим (кийим), кеш (кур, илгич), сүңүг//сүңгү (найза), йарак (жарак), кылыч, кан (хан), курыйа (батыш), өңре (чыгыш), берийе (түштүк), йырайа (түндүк), чериг (кол), бичиг (китеп, жазуу), кис (киш), санч (жанч), инген, Түпүт (Тибет) ж.б* [5,51-52-беттер; 8,202-204-беттер; 9,20-23-беттер]. Ал эмес лексикалык курамында азыркы убакта кыргыз тилинде колдонулбаган, бирок өз учурунда активдүү лексиканы түзүп, кийинчерээк архаизмге айланган сөздөр дагы бар: басык (малай), йаба (бекер, жөнү жок), көдүк (иш, жумуш), саб (сөз), эргитеб (килем), тарлаг (айдоо жер, аңыз), кудуз (аял), кунчуй (аял), кагадаш (курдаш), кү (атак), күлүг (атактуу) ж.б.

Ушул Орхон-Энесай эстеликтериндеги саналып көрсөтүлгөн лексикалык фактылардын негизинде байыркы кыргыз-түрк доорунда сөз башында дээрлик */й/* тыбышы колдонулганын: *йаш* "жаш", *йылкы* "жылкы", *йаз* "жаз"; байыркы кыргыз же түрк тили ***"д"*** тили болгонун, т.а. азыркы кыргыз тилиндеги */й/* тыбышына туура келгенин: *адгыр* "айгыр", *адыр* "айыр", *адак* "айак", *код* "кой, калтыр"; экинчи баскычтагы (кийинки) созулмалардын ордуна жумшак */г/* тыбышы колдонулганын: *огул // огл* > "уул", *багыр* > "боор", *ораг* > "ороо", *катыг* > "катуу", *суб* > "суу", *агыр* >"оор", *ахыс* >"ооз", *даг* > "тоо"; сөз башында уяң */м/* тыбышынын ордуна дээрлик жумшак */б/* тыбышы келгенин: *бен* "мен", *биң* "миң", *буң* "муң", *баңа* "мага"; сөз ичинде үндүү тыбыштар орун алмашып айтылганын: *эл - ил* (эл), *агаз - агыз* (ооз), *тез - тиз* (тез), *мына - муна* (шилтеме ат атооч), *балык - балуг* (шаар); сингармонизм закону орун алганын (жоон-ичке, кең-кууш): *асыг* "ашык, пайда", *каганлык* "кагандык", *ичинте* "ичинде"; муун түзүлүшү V (*у* "уйку", *ы* "ыгач > жыгач"), VC (*ач* "ач", *эр* "эр"), CV (*те* "де, сүйлө"), VCV (ата, ини, ага), VCC (*алп* "алп, баатыр"), CVCC (*корк* "корк", *санч* "жанч", *барс* "барс") тибинде болгонун биле алабыз.

Демек, байыркы кыргыз-түрк доорундагы сөздөрдүн бир катары азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдөн өзүнүн фонетикалык турпаты боюнча, кээлери лексика-семантикалык мааниси жагынан дагы бир аз айырмачылыктарга ээ болгон. Мына ушундай бөтөнчөлүктөргө ээ болгон сөздөр "Манас" эпосунда да кездешет, б.а. ал доордун кээ бир тилдик белгилери төмөнкү сөздөрдө сакталып калганын көрөбүз:

Узартпай сөздүн кыскасын,
Кайдан ***катын*** алганын,
Манас болуп баласы
Каканга чатак салганын,
(С.О., 2-том, 1980, 366-бет)

Сүңгү сүйрөп, найзаны
Салганды көрбөй жүрүпмүн,
(С.О., 4-том, 1997, 112-бет)

Алакандай ***түрк*** уулу,
Он бирдин бирин жиберген
Байгуш деген ***беги*** бар.
(С.О., 3-том, 1995, 16-бет)

Окуп-окуп көргөнү,
Ою терең ***эрендер***
(С.О., 4-том, 1997, 105-бет)

Казынасын ачтырып,
Агар алтын, ак күмүш
Алып чыгып үрөндөй
Көчөлөргө чачтырып.
(С.О., 4-том, 1982, 30-бет)

Жүргөн экен аман - деп,
Мындай улуу ***черүүдө***
Дейдилик деги жаман деп,
(С.О., 4-том, 1997, 110-бет)

Не түрлүү эмгек жеткирип,
Эгеме нечүк чара бар,
(С.О., 4-том, 1997, 155-бет)

Отоо үйдөй куш чыгып
Орто жолдо өзүмдү
Илип алып кеткени
(С.О., 4-том, 1997, 68-бет)

Урушта өлүп эркеги
Жаш келиндер ***тул*** калган.
(С.О., 4-том, 1997, 163-бет)

Көңүлүмдөн чыгардым
Кайта ***такка*** минерди.
(С.О., 4-том, 1997, 122-бет)

Казынадан ат минип,
Катарлап сонун ***тон*** кийип,
Жаракты жайлап мол алып,
(С.О., 4-том, 1997, 122-бет)

Атым менен атың бир
Аныk ***адаш*** экенсиң,
(С.О., 4-том, 1997, 150-бет)

Билимим сенден кем белем?
Бичиктен бир жүз окудум,
Илимим сенден кем белем?
(С.О., 4-том, 1997, 134-бет)
Жамынганы кара ***киш,***
Бети нурлуу, бермет тиш,
(С.О., 3-том, 1995, 274-бет)
Беймаал ***тоок*** туш-тушта
Кулак тунуп чакырды.
(С.О., 4-том, 1982, 43-бет)
Жанчканын жыгып кулатып,
Далайын союп сулатып,
(С.О., 4-том, 1982, 331-бет)
Алтоо ***боюн*** тенешти
Акылдашып кенешти:
(С.О., 2-том, 1995, 75-бет)
Ак баш ***инген*** төө болсун,
Аты жоктор жөө болсун,
(С.О., 1-том,1995,116-бет)
Кайнап жатат канча жан,
Бендеси го ***теңирдин.***
(С.О., 3-том, 1995, 83-бет)
Саян-***Жайлак***, Ара-Көл,
Алардын аңын уулашып,
(С.О., 2-том,1980,289-бет)
Тебиттин аркы тушунда,
Тырп чыкпай калган ушунда.
(С.О., 1-том, 1995, 126-бет)

Эпостун ыр саптарында кездешкен *какан, бичик, адаш, тон, бек, киш, тоок, жарак. так, агар, отоо, тул, чөрүү, эрен, сүңгү, түрк, жанч, бод, инген, теңир, Тебит, жайлак* сыяктуу сөздөр мына ошол байыркы кыргыз-түрк доорунан калган реликтилик көрүнүш, бирок алардын айрымдарынын айтылышы кийинки кыргыз тилинин фонетикалык мыйзамдарына багындырылган, маселен: *чериг эмес черүү, такыгу эмес тоок. каган эмес какан//кан, йарак эмес жарак, отаг эмес отоо, адаш эмес аяш, санч эмес жанч, бод эмес бой, жайлак эмес жайлоо.* Басымдуу көп сөздөрдүн айтылышы менен берген маанилери мурунку калыбынан бузулбай азыркыга чейин ошол байыркы келбетинде сакталган: *тон, бек, киш, так, агар, тул, эрен, сүңгү, түрк, инген, теңир, адаш* говордо ж.б. *Тибет* түрүндө айтылган топонимдик аталыш байыркы кыргыз-түрк доорундагы эстеликтерде *Түпүт* түрүндө учурайт, "Манастагы" айтылышы болсо анын кийинки варианты болуп саналат: *Тибет > Тебит.*

Байыркы кыргыз-түрк доорунда дыйканчылыкка жана курулушка байланыштуу лексикасы дагы ургаалдуу өнүгүүгө багыт алган. Маселен: Орхон-Энесай эстеликтеринде курулушка байланыштуу: *там, агыл* (мал короо), *балык* (шаар), *барк* (имарат, курулуш), *бедиз* (оймо-чийме), *бедизчи* (көркөм кооздоочу уста), *бедис* (кооздоо), *бентез* (имарат), *капыг* (капка), *капар* (каалга), *курган* (коргон), *туруг* (турак жай), *тон* (коргон, чеп), *йапыты* (куруу, жасоо) сөздөр жолугат. Бирок дыйканчылыкка байланыштуу *эгин, эгиндик, аңыз* (айдоо жер), *тарлаг* (эгин себилген жер) [8,226-328-беттер] деген саналуу гана сөздөр орун алган. Ушул байыркы кыргыз-түрк доорундагы курулушка дыйканчылыкка байланыштуу сөздөрдүн ичинен "Манас" эпосунда *балык, курган, капка, турак, эгин, аңыз* деген сөздөрү кездешип, бир гана *тарлаг* сөзү учурабайт:

Ол Кыргыздын болуптур
Кырктан ашык баласы,
Башта турган жери экен
Бадакшан, ***Балык*** калаасы,
(С.О., 4-том, 1997, 52-бет)
Бадышалык чон ***коргон***,
Каалгасы сом калай,
Салтанаты бир далай.
(С.О., 4-том, 1982,21-бет)
Сырт ***капкасы*** ачылып,
Сырттандардын баарысы
Сырлуу бараң асынып,
(С.О., 4-том, 1982, 24-бет)
Эгин айдап, мал багып,
Эл ичине калсын -деп,
(С.О.,2-том,1995,116-бет)ж.б.

Ошентип, байыркы кыргыз-түрк доорунда мурунку алтайлык жана хундук этаптарда калыптанган тууганчылыкка, аңчылыкка, мал чарбачылыгына, анатомиялык аталыштарга жана аскердик-саясий түшүнүктөргө байланыштуу лексикага дыйканчылык лексикасы менен курулуш лексикасы дагы кошула баштаган, бирок ал мезгилдеги дыйканчылык лексикасынын курамы азыркы кыргыз тилиндегидей анчалык бай болгон эмес. Байыркы кыргыз-түрк доорундагы сөздөрдүн бир даары азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдөн өзүнүн тыбыштык формасы боюнча, кай бирлери лексика-семантикалык мааниси боюнча айырмачылыктарга ээ болгон, тагыраак айтканда, айрым сөздөрдүн айтылышы кийинки кыргыз тилинде фонетикалык жактан өзгөрүүлөргө кабылса, басымдуу көп сөздөрдүн тыбыштык айтымы менен семантикасы абалкы калыбынан бузулбай аталган доорго мүнөздүү тилдик белгилердин элеси азыркыга чейин "Манас" эпосунун тилинде реликтилик формада сакталып калган.

Адабияттар

1. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. -М., 1952.
2. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. -Ф., 1959.
3. Насилов В.М. Язык орхоно-енисейских памятников. -М., 1960.
4. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII - IX вв. -Л., 1980.
5. Орхон-Енисей тексттери. -Ф., 1982.
6. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. -Б., 1997.
7. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. -Ф., 1971.
8. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (7-10-кылымдар). -Б., 2001.
9. Жумалиев С.С. Байыркы түрк тилдери. - Б., 2012.
10. "Манас" эпосу. /С.Орозбаковдун варианты. 1,2,3,4-томдор. -Б.: Шам, 1995-1997.

Хасан Бота,
И.Арабаев атындагы КУУ

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ СӨЗ ЖАСООНУН ИЗИЛДЕНИШИ

Тил - таанып билүүчүлүк менен талбай изилдөөнү талап кылган татаал кубулуш. Тил - карым-катыш куралы гана эмес, ошол улутту бүтүндөй таанытқан, улуттук менталитети менен психологиясын көрсөткөн, теги менен тарыхынан кабар берген өтө татаал процесс. Эл маданиятынын деңгээли да тил менен таазаланат. Тил коомдо карым-катнаш куралы катарында кызмат кылып, адам оюнуну өнүгүшүнө түздөн-түз таасир этет. Эң башкысы, тил да муктаждыктан туулат, ошондуктан анны менен тарых менен коомдон, карым-катыштан, ойлоо менен таанымдан бөлөк карай албайбыз. Тилге деген муктаждык, талап жаны сөздү жасоону талап кылат. Тилдеги жаңы сөздүн жасалышы тилдин тынымсыз өнүгүп тураарын далилдейт. Жаңы нерсеге атоо берүү ар бир улуттун өзүнүн өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Ошондуктан табияты жакын, түзүлүшү окшош тектеш тилдердин сөз жасамдык системасы да шайкеш болуп келет. Генетикалык тектештикти аныктоодо тилдердин сөз жасоо системасын сылыштырып изилдөө маныздуу болуп саналат. Казак жана монгол тилдеринин түп тамыры болуп саналган алтай тилинин курамына кирген тектеш, туугандыгын далилдөө үчүн ошол тилдердин сөз жасоо системасын тыянактуу изилдөө керек.

Азыркы мезгилде Алтай тилдеринин чыгуу тегин, тууганлык катышын, өнүгүш тарыхын, өз ара байланышын ар тараптуу изилдеген жалпы тил илиминин салыштырмалуу өзгөчө бутагы алтай тил илими толук калыптанган. Алтай тилдеринин тектештиги тууралуу алгачкы божомолдоолор мындан 300 жыл мурун айтыла баштаган. Азыркы күнгө чейин алтай тилдери дүйнөлүк компаративистиканын маңызду изилдөө объектиси болуп отурат. "Урал- Алтай тилдери" тууралуу теориянын негизин 1730-жылы Стокгольмдо немис тилинде жарык көргөн "Das Nord und Ostliche Theyl von Europa und Asia" ("Европанын түндүк жана чыгыш бөлүгү менен Азиянын тарыхый - географиялык сыпаттамасы") деген эмгеги менен швед окумуштуусу И. Табберет - Страленберг түзгөн [Strahlenberg, 1730]. Өзүнүн аскердик өмүрүн илим менен тыгыз байланыштырган окумуштуу Урал - Сибирь тилдеринин тектештигине өзгөчө маани берди. Ал Сибирде узак убакыт жашап, жергиликтүү элдин тили менен, турмуш-тиричилиги менен кенен таанышкан. Окумуштуу колундагы маалыматтардын негизинде биринчи жолу Урал жана алтай тилдеринин классификациясын жасады. И.Страленбергдин алтай тилдеринин тектешиги тууралуу гипотезасы көптөгөн окумуштуулар тарабынан колдоого алынган. XVIII кылымда окумуштууларды кызыктырган бул маселени андан кийин немис, орус, англис, француз, венгер, швед, финн, жапон, корей, түрк жана монгол окумуштуулары да изилдеди. В.Шотт, М.А.Кастрен О.Бетлингк, А.Вамбери, Ф.И. Видеман, Г. Винклер, Ю. Немет, И. Грунцел сыяктуу изилдөөчүлөр ошолордун алгачкы катарынан көрүнөт.

Немистин полиглот окумуштуусу В.Шотт тектеш тилдердин грамматикасын изилдөөнүн түрдүү адистердин пикирлерин карап, финн жана монгол -тибет эросторун изилдеди жана бул тилдер арасындагы байланышка өзгөчө назар салды [Schot, 1836; 1849].

Швед окумуштуусу М.А.Кастерн 1845-жылы Урал жана Алтай тилдеринин арасындагы тектештик тууралуу болжолду колдоп, докторлук диссертациясын коргоду. Окумуштуу алтай тилдеринин курамына финугор, самодий тилдерин, түрк тилдерин, монгол тилдерин жана тунгус-манчжур тилдерин киргизет [Памяти М.А.Кастрена, 1927, 36-57].

Араб жана фарси тилдери боюнча изилдеген, немис окумуштуусу О.Бётлинг якут оозекм адабиятынын ұлгүлөрүн жыйнактап жүрүп, 1949-жылы "Якут - немис сөздүгүн" бастырып чыгарды. Ал 1851-жылы якут тилинин грамматикасын ар тараптан изилдеген чон эмгек дүнүйөгө келди [B?htlingk, 1849 - 1851]. 1853-жылы бул эмгек орус тилине которулат. О.Бётлингктин бул эмгегин окумуштуулар жалпы түркологиянын туташ доорун таанытты деп баалады [Слепцов, 2011]. Узак убакыт бою тилдерди салыштырып изилдеген окумуштуу якут тилин түрк тилдеринин ичинен биринчи бөлүнүп чыккан тил деген жыйынтык чыгарат. Башка түрк тилдери менен салыштырганда якут тилинин өзгөчөлүктөрү көп. Бардык түрк тилдеринде бар илик жөндөмөсүнүн якут тилинде болбогону окумушутуунун көңүлүн бурдурду. Бул жөндөмө якут тили ата түрк тилинен бөлүнгөндөн кийин гана калыптанкан болсо керек деп божомолдойт. Өз кезегинде якут тилин изилдөөчү С.В. Ястревский якут тилинен илик жөндөмөнүн көмүскөлөнгөн издерин тапкандагын жарыялаганы менен, кийинки таанымал компаративистер, академик Б.А. Серебренников менен профессор Н.З. Гаджиевалар, байыркы түрк тилдеринде илик жөндөмөсүнүн болбогону тууралуу айтууга далилдүү негиз бар дейт [Серебренников, Гаджиева, 1986, 76]. Академик В.В. Радлов "Якут тилинин түрк тилдери менен байланышы" аттуу эмгегинде якут тилинин түрк тили эмес экендигин далилдөөгө тырышканы менен, түркологдордун көпчүлүгү О.Бётлингк алгач ирет орус алфавити аркылуу түрк тилдерине тиешелүү болгон тыбыштарды транскрипциялап отуруп, якут тилинин тыбыш системасынын терен изилдөөгө жол ачты.

Ал эми Орто Азия менен Европаны кыдырган венгер окумуштуусу, саякатчы А.Вамбери венгер тилинин түркий тектеш тилдерден өнүккөндүгү тууралуу болджом жасайт. Жана өз гипотезасынын акыйкаттуулугун далилдөө үчүн, дербишче кийинип, Рашид Эфенди деген лакап ат менен Орто Азияны аралайт. Меккеге ажылыкка бара жаткандарга илешип, Борбордук Иранга, Хиуа хандыгы менен Букара хандыгына чейин барды. 1864-жылы башынан өткөн окуяларды сыпаттаган илимий эмгеги жарык көрдү. 1865-1905-жылдары Будапешт университетинде чыгыш тилдеринен дарс окуган илимпоз өз эмгектерин англис, немис, венгер тилдеринде жазды.

Фин тилинин көрүнүктүү окумуштуусу Ф.И. Видеман да алтай тилдеринин тууганлыгын жактайт [Видеман, 1872]).

Венгер чыгыш таануучусу Ю.Немет да Урал жана Алтай тилдери арасында өтө байыртадан келе жаткан генетикалык байланыш бар деген пикир айтты [Nemeth, 1912].

XX кылымдын 30-жылдарында Е.Д. Поливанов жана Г.И. Рамстедт Алтай тилдеринин керегесин кенейтип, ага корей тилин да кошот [Поливанов, 1927], [Рамстедт, 1957]. Алтай жана Урал тилдерине караганда, корей тилинин алтай тилине жакындыгы Г.И.Рамстедттин эмгектериндеги салыштырылып изилдеген материалдардан айкын көрүнөт Ал алтай тилдеринин угро-фин тилдери менен байланашын жокко чыгарып отуруп, алтай тилдеринин курамына жапон жана корей тилдерин киргизет. Ошону менен бирге бардыгына орток монгол-түрк деген терминде колдогот [Рамстедт, 1957]. Корей жана алтай тилдерине орток лексикалык жана грамматикалык элементтердин мол болуусу окумуштуунун мындай жыйынтык жасоого негиз болгон. Г.И. Рамстедттин пикири башка Алтай таануучулардын да колдоосуна ээ болду.

Немис окумуштуусу Г. Винклер Алтай тилдеринин курамына жапон тилин да киргизди [Winkler, 1984]. Швед окумуштуусу Б.Коллиндер юкагир тилин изилдеп, Урал тили менен палеоазиат тилдеринин арасындагы генетикалык байланыш тууралуу сөз кылат [Collinder, 1948]. Белгилүү француз окумуштуусу Ж.Дени да алтай тилдерине жалпы сыпаттама жасап отуруп, анын башка тилдер менен байланышы тууралуу эмгегин жарыкка чыгарды [Deny J, 1924].

Алтай тилдерине арналаган тарыхый-салыштырма изилдөөлөргө кайрылсак, бардык бөлүмдөрдүн ичинен фонетика терең изилдеген. М.Грунцелл менен Ш.Гомбоштун эмгектеринде алтай баба тилинин фонетикалык курамы сыпатталды [Grunel, 1890], [Gombocz, 1912]. Француз окумуштуусу Л.Адам алтай тилдериндеги үндүү тыбыштардын тил менен эриндин катышына карай үндөшө айтылышына өзгөчө назар салган [Adam, 1874].

У.Ж.Дондуков кош сөздөргө да өзгөчө назар бурган. Бурят тилиндеги кош сөздөрдү сыпаттаган окумуштуунун пикирлери монгол тилин изилдөөчүлөрдүн салттуу пикирлери менен шайкеш келе бербейт. Ал 1968-жылы окумуштуу Н.Г.Данчинова менен бирге "К вопросу о парных словах в монгольских яхыках" аттуу макала жазып, кеңеш жана чет элдик окумуштуулардын ошол такырыпта жазылган эмгектерине талдоо жасайт. 1993-жылы жарык көргөн "Словообразование монгольских языков" аттуу монографиясында алгач ирет монгол тил илиминде өнүгүшүгүн интралингвистикалык динамикалык жолун караштырып, азыркы монгол тилинин лексикасынын байуусу жана жаңылануусундагы өзгөчөлүктөргө токтолот. Ошону менен катар окумуштуу бурят, монгол, калмак тилдеринин өнүгүш тарыхына ильиктөө жүргүзүп, түрк тилин кыпчак тобундагы тилдер менен салыштырып изилдеген.

Окумуштуу Л.Д.Шагдаров (1962, 1974) сөз жасоону монгол адабий тилинин функционалдык-стилистикалык түзүлүшүнөн караштырган.

Адабияттар

1. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941.

2. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М., 1988.

3. Слепцов П.А. Труд, составивший эпоху в мировой тюркологии. // Наука в Сибири. №25, 23 июня, 2011.

4. Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. - Улан-Удэ, 1962.

АДАБИЯТ

К. Ибраимов,
К.Карасаев атындагы БГУ

САТЫБАЛДЫ НААМАТОВДУН КӨРКӨМ-АДАБИЙ МУРАСТАРЫ

Кыргыз жазма адабиятынын жаралышы, калыптанышы жөнүндө сөз болгондо Сатыбалды Нааматовду аттап өтүү мүмкүн эмес. Анткени ал көркөм адабияттын дээрлик бардык жанрында калем сынаган, өз мезгили үчүн оозго алына турган чыгармаларды жараткан. Ошондон улам. 1920 -1930-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүшүн атайылап, теренден изилдеп көргөн адабиятчы-окумуштуулар С. Жигитов менен А. Эркебаев башкалардын катарында Сатыбалды Нааматовдун ысмын да атап, айрым бир чыгармалары жөнүндө учкай сөз кылып жүрүшет. Деги эле, С. Нааматовду жазуучу катары таанып, жазуучу катары мүнөздөмө бергендер жөнүндө Ж. Койчуманов менен Ы. Кадыровдун макаласында жетишээрлик айтылган (2).

Ал ири алдыда, сабатсыздыкты жоюу, эне тилин окутуу боюнча зор эмгек сиңирген окумуштуу-педагог, тилчи катары таанымал. Бирок ошол эле учурда көркөм чыгармачылыкка дагы белсене киришкен, ырпоэмаларды, аңгеме-повесттерди, драмалык чыгармаларды жараткан, сын-макалаларды жазып, көркөм котормо менен алектенген жазуучу да. Ошол чыгармаларынан өзүнчө китепче болуп чыккандары: "Жежөлөр. Молдо сасык" (Тестиер балдар үчүн). - Фрунзе, 1929. 28 бет. Тиражы 3000; "Тынымкан" (аңгеме). - Фрунзе, 1930. 47 бет. Тиражы 5000. Газета-журналдарга жарыяланган дары: "Студент жана анын сүйгөнү", аңгеме ("Эркин-Тоо", 1926, 23-26-сентябрь), "Ким жазыктуу", ангеме ("Кызыл-Кыргызстан", 1928, 9, 16,19-февраль), "Барса келбес сапар", повесть ("Жаңы маданият жолунда",1928, №3 - 4, 5, 6 - 7; 1928-1929, №8 - 9), "Түштүктө жер төңкөрүшү", поэма ("Жаңы маданият жолунда", 1928, №2), "Эриксиз күндөрдө", сын макала ("Жаңы маданият жолунда", 1928, №5), "Аял", ырлар цикли ("Жаңы маданият жолунда", 1929, №6-7). Мына, анын чыгармаларынан белгилүү болгону, издесе колго тие турганы.

Жазма маалыматтарга караганда мындан башка да "Шексиз тилек", "Орундалбаган тилек", "Капар болуш", "Дасторкондун ээси менен малдын ээси достошкону" деген аңгемелери, "Агай" деп аталган ырлар цикли, "Он алтынчы жыл" пьесасы жана да "Биздин көркөм адабият жана улут маселеси тапчыл көз караштан", "Ленин тууралуу" деген сын макалалары бар болуп чыгат. Бирок бул чыгармалары качан, кайсы басылмаларга жарыяланганы белгисиз.

Сатыбалды Нааматовдун чыгармачылыгында көркөм котормочулук маанилүү орунду ээлейт. Ал Н. В. Гоголдун "Текшерүүчүсүн", Д. А. Фурмановдун "Козголоңун", М. Горькийдин "Егор Булычевин", казактардын "Шерниязын" которгон. М. Шолоховдун "Тынч Дон" романын которуп жаткан учурда камакка алынган. Бул өзгөчө талант менен чыгармачылык түйшүктү талап кылган эмгектеринин да аты аталып, тексттери дарексиз.

Ошентип, С. Нааматовдун жарык көргөн чыгармалары негизинен 1928 - 1930-жылга туура келет. Ал эми калган учурдагы чыгармачылыгы, жазган чыгармалары белгисиз тургансыйт. С. Жигитов жазгандай "алгачкы улуттук окуу китептерин жаратуучулар фольклордук туундулар жана айрым котормолор менен катар көркөм-иллюстрациялык материалдарды өздөрү ойлоп табууга, кыска дидактикалык аңгемелерди жазууга аргасыз болушкан" эмеспи (1.47). Балким С. Нааматовдун үлүшүнө да ушундай жагдай-шарт туура келгендир. Кандай болгондо да С. Нааматовдун ишмердүүлүгүн, чыгармачылыгын атайылап ар тараптан иликтөө келечектин иши бойдон турат. Ошондо азырынча бизге белгисиз чыгармаларынан табылып калышы толук ыктымал. Мисалы, Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунда С. Нааматовдун "Толук жеңишке" (1931) деп аталган 4 көшөгөлүү, 2 сүрөттүү пьесасынын латын тамгасында терилген нускасы сакталып турат. Чыгарма бириккен чарба турмушуна, башкача айтканда, коллективдештирүү темасына арналган. Бул чыгармасы азырынча белгисиз болчу.

Жогоруда аталган чыгармаларынын ичинен өзүнчө китепче болуп чыккан аңгемелери "Жежөлөр", "Молдо Сасык", "Тынымкан" адабият таануу илиминде аздыр-көптүр оозго алынып, илимий негизде талдоого илинип жүрөт. Калган чыгармаларынын аты аталганы менен илимий алкакка түшүп, изилдөө объектиси боло элек. Эмесе ошол чыгармалары жөнүндө учкай сөз кылсак.

"Түштүктө жер төңкөрүшү". "Поэма" деп берилген. Көлөмү - 172 сап. "Поэма" (эгер поэма болсо - И. К.) түштүк жергесин, Жалал-Абад, Ош кантонун сүрөттөөдөн баштайт: "Жибектин курту багылып, Ак булут кебез эгилет, гүлдөрдөн бал алынып, жер жемиш мол терилет" дейт, эчки менен коюу, эшеги менен качыры, дорбо асынган карыбы, казат камчы манабы, азан айтма эшени, бай балчөйү өтө мол экен. "Миң танап жерге оонаган, карды жоон доңуз мол" деп байларды доңузга теңеп, ашып-ташкан байлыгын, жашаган боз үйүн, анын жасалгаларын баяндап өтөт. Бирок, бул байлыкты тапкан ким? "Тулуптай байбы төрдөгү?, Жок, чордуу колдун эмгеги дейт акын. Ошентсе да кедейди "Дөөкүрсүп бай жемелейт, Жеме жеңил таяк жейт". Кедей өзүнүн төккөн мандай тери үчүн "Энчиңизде миң танап, энчимде жок бир танап" деп колко салып жер сурады эле, бай бербеди.

Ушинтип бай тепкисинде жүргөн кедей: "Жер алар күндөр бар бекен, Болсо эгер ал күн кайда экен?" деп турганда "Борбордон барды түштүккө, жер бөлгүч кемесиялар". Мына эми "Дыйканым, күнүм кол кармаш, Жер алгын байдан, жер алгын, Жерге кошуп кек алгын!" деп чакырык таштайт акын. Ишти түрпүн баамдаган бай да жөн жатпады: "Балчабек жерди алат дейт, оруска берип ичкерки, же, казынага салат дейт", байдын жерин алуу арам, бейиштен үмүт үзө бер деп айла-амал издеп, кедейди алдамак болду эле, алар байманаптын амалына көнө койбоду. "Түрөйкө барды

түштүккө, жерди үлөдү кедейге", байдын мүлкү бөлүнүп, мечиттин жери кесилди, кедей-дыйкан кубанычка батты, Ала-Тоо жашарды, жаңы мектеп, жаңы коом пайда болду, ал эми "Умтулуп суудан кечелик, Антка ылдам жетелик" деген үндөө-чакырык менен аяктайт чыгармасын акын С. Нааматов.

"Аял" деген поэтикалык чыгармасына автор тарабынан жанрдык аныктама берилген эмес. Бирок "поэма" деп атагандар бар. С. Жигитов болсо, "поэманын элементтери бар" чыгарма катары тааныйт (4.63). Көлөмү - 208 сап. Чыгарма эки бөлүмдөн турат: биринчиси - "Көкүрөктө дарт, көздө жаш" (демек "эски турмуш" жөнүндө болууга тийиш), экинчиси - "Колдо кызыл туу" (демек "жаңы турмуш" жөнүндө). Ар бир бөлүм темаларга ажырайт. Биринчи бөлүмдө беш тема бар:

1 *"Молдонун шарыяты"* деген алгачкы эле темада молдо шарыяттан кеп урат: "Кудайдын үйү көктө эмес, Кудайдын үйү жерде эмес", "Теңирим эне-атасыз, Теңирим бала-чакасыз" деп кудайды сыпаттай берип, жалпы мусулман жамаатын динге муутмак болот. Бирок "Теңиринин кураны, Эзүүчүнүн чырагы" экен. Ошондуктан, "Өктөбүрдүн уул, кызы, Кудайга эми уу берет, Кудайсыз гана күн көрөт".

2. *"Тарыхы изүүл"* Бул ыр топтомунда адам баласынын, эркек-аялдын жаралуу тарыхына "изүүл" жасайт. Көрсө, кудайга кул керек болуп, чоподон умачтап (жууруп) адам жараткан экен. Андан ары адамды жарсыз (аялсыз) турбасын деп анын кабыргасынан "Абаа-энени" (Обо-Эне) жаратты. Андан бери далай-далай доор өттү, "Селде менен уу дин, Ойрондолсун ал эми, Кудайга илим уу берет, Кудайсыз гана күн көрөт".

3. *"Макалдар"* аталган темада "Ургаачынын чачы узун, акылы кыска", "Алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык" деген макалдарды аралаштыра он алты сап ыр кураштырган. Акыры "талпынып аял туунду ал!" деген чакырык менен аяктайт.

4. *"Эркектер!"* темасы он алты сап ырдан турат. Бирок ыр эркектер жөнүндө эмес, аял затына, анын улуулугуна, тарткан түйшүгүнө арналып, аял затын, энени урматтоого үндөйт эркектерди. "Эркекти ичте туйлатып" он ай көтөрөт, омуртка этин сыздатат, эмчегин эмизип торолтот. Ошентип "Кордукту эне көп көрөт, Түн уйкусун төрт бөлүп, отко күйүп, сууда өлөт, - Бутуна кирбей уулумдун, Көзүмө түшсүн тикенек" - дейт эне тилеги, эне жүрөгү.

5. *"Сүйүнчү"* деп аталган ыр топтому мындайча башталат: "Жума - келди кордук көрдү, Эр ортону жашка келди. ... дагы эмне дегдегени?, Жоктугу да бир мерсети". ("персенти" болсо керек. - И. К.). Бул темада чакан окуя, сюжет бар десе болот. Бала көрбөгөн Жумагелдинин аялы Сурмаканга толгоо кирип, Умай-Эне, Батма-Зууралар төрөтөт. Айылдан бир жигит дөңдө эл менен отурган Жумагелдиге "Ат токуур эмес, кырк жылкы" экенин айтып сүйүнчүлөйт. Атасы чочуйт: "Кара оозуна кан толсун, Курусун кырк жылкысы". "Кыз дос эмес, кыз душман", бирок "Бойго жетсе узун чач, Калың малга башма-баш". Ошентип кыз эмес, кырк жылкы болоорун угуп, атасы сооронду. Ушуну баян эткен соң мындай жыйынтык чыгарат: "Ала-Тоонун аялы, "азатмын" деп ыр ырдайт. Ырдагын күң, ырдагын. Сен ырдабай ким ырдайт!".

Экинчи бөлүмдө да беш тема: 1. *"Ала-Тоо"*. Бул жерде кыргыз жеринин ажайып кооз жаратылышы сүрөттөлөт: "Ала-Тоо бети килем түр, Күлгүн, сары, кызыл гүл..." болуп, "Мөңгүдөн суу күрп этет, Сай ташы чолпу шынк этет...", "Аркар, кулжа, ак калтар, Ителги, бүркүт, ак шумкар" мунун баары Ала-Тоо койнунда, Эркиндик алган эмгекчи, көккө туунду көкөлөт деген чакырык таштайт.

2. *"Марттын сегизи"*, "Жашалап" ураан чакырган, жарашыктуу күн кайсы десе, ал сегизинчи март экен. Бетинде орок, балкасы бар Кызыл Туу, Ала-Тоого жарашып турат, теңдикке ылдам темингиле, "эмгекчи элдин уул, кызы" деп үндөйт акын.

3. *"Жаңы аял"* деп ат коюлган бөлүмдө өктөбүрдүн келиши менен аялдар турмушу өзгөргөнүн ырга кошот. Келин менен жеңелердин элечеги эрттөнүп, жемеден кутулду, карындаштар болсо малга сатылбай сүйгөн жарга барат, ал гана эмес, "Эмгекчи аял айылдын, Кеңешине төрага".

4. *"Милдет"*. "Тап күрөшү бүткөн жок, Маданият өскөн жок, Эски адат абдан өлгөн жок", ал гана эмес зайыпка эри кол көтөрүп, кыздар жең ичинен сатылып жатат. Ошондуктан большевикчил уул, кыздардын милдети жаңы турмуш курууга жапатырмак ат салышуу.

5. *"Тилек"* деп аталган акыркы бөлүм "Эркекке аял энесиң Эркек эзбейт энесин" деп башталып, эрк таңы Эркин-Тоону нурга бөлөсүн, деген тилек менен "Күнүм күл, сен түн өлө бер" деген символикалуу сап менен аяктайт.

Мына чыгармалардын мазмунун толук кайталап айтып көрдүк. Биринчи аңгеме Кыргызстандын түштүгүндө жүрүп жаткан жер-суу реформасына арналган. Акын эмгекчи элдин эзелтен күткөн тилеги ишке ашып, жер үлүшүнө ээ боло баштаганын сюжеттүү ырга айландырат. Бирок белгилүү сынчы С. Жигитовдун пикирине караганда С. Нааматовдун бул чыгармасы кемчиликтерден куру эмес: "... автор тарабынан "поэма" деп аталса да, жөнөкөй эле узун ыр сыяктуу мүнөзгө ээ. Анда кандайдыр бир сюжеттин нугу жок, тек Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад кантондорунда революцияга чейин дыйкандардын турмушу оор болгону, революциядан саал кечигип ишке ашкан жер-суу реформасы жерсиздерге жер бөлүштүргөнү жалаң жалпы сөздөр менен айтылат. Поэманын ырдык касиети ашкере жармач" (6.65). Дагы бир жерде С. Жигитов ушул эле чыгарманы "кадыресе поэма формасында жазылган" (6.63.) деп айтканы бар эле.

Ушул мезгилдерде жазылган сюжеттүү ырлар менен поэмалар учур талабына төп келе турган актуалдуу маселелерге арналган, алардан идеялык кандайдыр бир кынтык табуу кыйын. Бирок алардын көркөмдүк деңгээли кыйла төмөн эле деген ойду айтуу менен "Эң оболу алардын сюжеттик сызыгы өтө жөнөкөй, жупуну, бүдөмүк, баяндоо манерасы олдоксон, ырдык фактурасы жармач, тили келегей" болчу деп жазат С. Жигитов (4.65). "Түштүктө жер төңкөрүшү" да ушундай чыгармалардын катарында турат экен. Бул таамай жана калыс айтылган пикир экендиги ырас. Мындай кемчиликтер С. Нааматов эле эмес ошол мезгилде калем кармаган акындарыбыздын көпчүлүгүнө мүнөздүү болчу. Анткени жаңыдан телчиккен адабиятчыбыз басып өтө турган мыйзамченемдүү көрүнүш эле.

"Аял" ырлар циклинде (ыр топтомдору) С. Нааматов эски доор менен жаңы заманды карама-каршы коюп салыштыруу менен аялдар тагдырына кайрылат, колго тийген азаттыгын даңазалайт. Совет бийлигинин

алгачкы жылдарында аялдарга эркиндик, теңдик берүү, азаттыка чыгаруу маселеси өтө курч коюлуп, маанилүү саясий милдет болуп турган. Ошондуктан көркөм адабиятта аялдар темасына арналган чыгармалар өтө көп жазылган. Бул саясий иш-аракеттен С. Нааматов да четте калган жок. Көркөмдүк деңгээли мыкты болуп кетпесе да, Совет бийлигинин таламын талашуу, идеяларын элге жар салуу, ураан-чакырыктарын ырга айландыруу максаты менен жогоркудай поэтикалык чыгармаларды жаратты.

Албетте, С. Жигитов белгилегендей, эки чыгарма тең эле анча тажрыйбасыз, такшала элек калемден чыкканы ачык сезилип турат. Антсе да, С. Нааматовдун акын катары алдыга койгон максаты, граждандык туюму, таптык позициясы аталган чыгармаларда ачык, таасын көрүнөт. Чыгармаларына таптык көз караштан мамиле жасагандыктан, үгүтчүл-саясий мазмунга ээ болуп, ошол жылдардын поэзиясына мүнөздүү болгон ураан-чакырык, акыл-насаат айтуу, дидактикалуулук С. Нааматовдун ыр топтомдоруна деле тиешелүү болду.

Сатыбалды Нааматов "Эриксиз күндөрдө" аттуу сын макаласында Сыдык Карачевдин ушундай эле аталган чыгармасын "кабелтең тароолорго бөлүп теришгирип" чыккан. Повестте Кендирбай ажынын эрке кызы Жыпарды пайгамбар жашына келип, байлыгы ашып ташкан Мамырбай манап үч катындын үстүнө алмак болот. Кендирбай ажы тебетейин көккө ыргытып кызы Жыпарды бермек болот... С. Нааматовдун пикирине караганда падыша заманында "аялдын арманы молу да (эзилгени), арманы жогу да (эзилбегени) бар болучу". Жыпардын чыккан теги да, бара турган жери да бирдей. Анткени, атасы Кендирбай ажылыкка барып келген; кийиз китеп, алдооч аяттын жардамы менен эл башын айлантып, "кадырман олуя" көрүнгөн адам, Мамырбай болсо төрт түлүк малы батпаганы аз келгенсип, элди ажыдаардай аймаган, ач бөрүдөй чайнаган, уу тил манап.

Ошентип, Мамырбай менен Кендирбай бир таптын адамы болгондуктан биринин көзүн бири чукубайт. Мамырбайдын Жыпарга "жапаа көрсөтүүгө акысы жок". Ал эми Мамырбай Барыктабас томаяктын кызын алса иш башка. Алгандан кийин шөкүлө кийгизип, күл чыгартып, бетин тилип, чачын кыркууга акысы бар. "Ал замандын аялдары ошондой болуп эзилген, ошондой болуп эзилбегин" дейт." Ошондуктан, - деп жыйынтыктайт автор өз оюн - Сыдыктын бул аңгемеси эмгекчи аялдардын эзилүү жөнүндөгү тарыхы маселеге аңдабай туруп жала жаап, ботко кылып алган болуп эсептелет" (49-бет).

Андан ары С. Нааматов С. Карачевдин табиятты кандайча сүрөттөгөнүнө токтолот. Сынчынын айтуусуна караганда "бул аңгемеде өзгөрүшчүл мазмун жок". Автор Мамырбай менен Кендирбайдын бар байлыгын, дөөлөтүн табият кучагында сүрөттөгөн учурда таптык көз караш, өзгөрүшчүл мазмун жетишпей тургандыгын белгилейт. Ошондой эле "Сыдык табиятты өтө көп сүрөттөгөн. Көп жери окуучуну кажытып жиберет. Сүрөттөөлөрдүн көпчүлүгү мазмунга байланышышы жок..." деген ойду айтат. Ушу жерде С. Нааматов менен адабият сынчысы, белгилүү окумуштуу С. Жигитовдун жазган ою бир жерден чыгат: Ал минтип жазат: "... чыгарма жалпысынан жадатмараак, кызыксызыраак чыгып калган. Буга повесттен чубалжыган пейзаждык сүрөттөөлөрдүн жана лирикалык-риторикалык чегинүүлөрдүн көбүрөөк орун алышы да таасирин тийгизбей койгон эмес" (3.39).

Сыдык Карачевдин "аңгемесинин сыры, көркүү сөзү" махабат маселеси менен байланышкан, Жыпар жөнүндөгү аңгемеси, "Лайли Мажнундан" көп деле обочолонбойт, анткени Жыпар кыз оюнуна барып, мурда көрүп-билбеген күйөө жолдош Жунушту бир көргөндө эле жактырып калат. С. Нааматовдун пикирине караганда "бир көргөндө сыр алышып, сүйүшүү болот; бирок ал жалпы заң эмес, турмушта сейрек учурайт. Турмуш менен эсептештирбей эки жашты сүйүштүрүп коюу, Сыдыктын махабатчылдыгы" (50-бет) экен. Жыпар менен Жунуштун ортосундагы мамиле, махабат көрүнүштөрү айыл-кыштак жаштарынын эски адат-салттан арылуусуна жардам бере албайт деген ойдо. Ошондой эле, Жунуштун ошончолук барктуу, билимдүү боло туруп, күйөө жолдош болушун эскичил, терс көрүнүш катары баалайт.

Дегинкисинде, чыгармадагы мындай кемчиликтер Сыдыктын калеминин жаштыгына байланышкан, жетишерлик саясий маалыматы жок, эски адаттын, байчыл адабияттын таасиринен арыла элек, анан да пролетариат адабиятынын негизги сыры, маани-маңызы менен таанышпыгы начар деген жыйынтыкка келет С. Нааматов.

Анткен менен, С. Нааматовдун пикирине караганда, чыгарманын көзгө илинерлик жакшы жактары да бар: Бай-манаптар жардыга саан берип, аштыгын ордуруп, чөбүн чаптырып алганы айтылган, элдин динге байланыштуу жок нерселерге ишене берүүсү жөнүндө "таап сүйлөгөн", махабат бөлүмүн эске албаганда сүйлөм тизими кыска, түшүнүктүү, көркүү жана так.

Ошентип, Сатыбалды Нааматов С. Карачевдин аталган повестин "бай-манаптарга жан тартуу менен жазылган" (2) чыгарма катары карап, "жаңы салт-санаа үчүн, бетке чиркөөлүк кылат" деген жыйынтыкка келет.

Адабияттар

1. Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты. - Ф., 1984.

2. Койчуманов Ж., Кадыров Ы. "Кыргыз адабиятынын тарыхы" унуткан Сатыбалды Нааматов. //Адабий Ала-Тоо", 2006, №3, февраль.

3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. - Б., 2002.

4. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Ф., 1987.

5. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген бактары. - Б., 2004.

Н. Турдубаева,
Ж.Баласагын атындагы КУУ

КЫТАЙДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ЖАНА ДАРЫМ ЫРЛАРЫ

Кыргыз элинин жашоосунда ырым-жырым жана дарым ырлары совет доору келгенге чейин кеңири өнүгүп келген. Анткени. көпчүлүк карапайым элдин аң-сезими медициналык билимге толук жетишип, ооруларды айыктырууга күчтөрү жетише элек болчу. Бирок, эл арасында айрым ооруларды айыктырып жок кылууга касиеттери жеткен адамдар ырдын ыргагына салып, поэтикалык саптарды айтуу менен ал ооруулар менен күрөшүүгө жеткен ырым-жырымчылар жана дарымчылар пайда болгон. Бул тууралуу фольклорист Мурат Мукасов "Дин ырлары" макаласында: "Фетишизм, анилизм, тотемизм ишениминдеги адамдар сөздүн кереметтүү күчүнө ишенишип, ал аркылуу жаратылыштагы бардык нерселерди, кубулуштардын рухуна - ээсине таасир этип, аны адам өз эркине багындырып, көндүрүп ала алат деген түшүнүктө болушкан. Мындай байыркы ишеним кыргыздардын дарым ырларында жакшы сакталган", - деп жазган (1.138-б). Бул фольклорист Мурат Мукасовдун жазганындай совет дооруна чейин адамдар медициналык билимин көтөрө элек мезгилде көп учурларда ооруну сөздүн касиети менен айыктырууга аракет жасашкан. Ошол себептен совет дооруна чейин ырым-жырым жана дарым ырлары кеңири өнүккөн. Ырым жана дарым ырлары совет дооруну алгачкы өнүгүшүндө эле изилдене баштаган. Буга эң алгач 1949-жылы Зияш Бектенов менен Ташым Байжиевдердин 8-класстар үчүн жарыяланган "Кыргыз адабияты" аттуу окуу китебинде "Ырым жана эм-дом ырлары. Ырым ырлары" деп атоо менен адегенде ырым деп эмнени түшүнүү керектигин белгилеп, бул топко "Кылоо, кылоо", "Козу телүү", "Алас" аттуу ырлардын кирерин белгилешип, андан кийин бул ырлардын текстерин толугу менен мисал катары беришет" (2.56-57-б). Ал эми 1973-жылы жарыяланган "Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки" аттуу окуу китебинде "Ырым жана дарым ырлары" аттуу бөлүгүн фольклорист Сапарбек Закиров жазып, ырым жана дарым ырларынын чыгыш тарыхына кыскача токтолуп, ырымды кимдер кармайт, ал кайсы учурда колдонула турганын айтып, дарымчыларга кеңири мүнөздөмө берип, аларды эм-дом жана дарым ырлары деп атап, алар майда ооруларга, адамдар кичине кырсыкка учураганда, сасык тумоого, тиш ооруганда, адам бийик жерлерде түнөгөндө, бадик оорусу экендигин, бадикти окуунун айрым шарттары тууралуу элдик түшүнүктө айтып берген (3.55-60-б). Ал эми 1998-жылы фольклорист Токтош Танаев "Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар" деген биринчи китебинде: "Эм-дом жана ырым-жырымдар. Дарымдар" деп атап, адегенде ырым жана жырым ырларынын күнүмдүк жашоодо колдонулушун бөлүп көрсөтүү үчүн төмөндөгүдөй тематикаларга бөлүп караган:

1. Ден-соолукка байланыштуу ырым-жырымдар;
2. Жагымсыз жүрүм-турумга тыюу салынган ырым-жрымдар;
3. Мезгил жана убакытка жараша колдонулган ырым-жырымдар;
4. Түш көрүү сыры, аны жору ырымдары;
5. Буюм, идиш-аяк эмеректерине байланыштуу ырым-жырымдар.

Мына ушундай тематикаларга бөлүштүрүп кароо менен ар бирөөнү өз алдынча чечмелеп берет. Андан кийин гана "дарымдар" деп атап, кыргыз фольклорунда ырым-жырымдар, эм-домдор менен негизинен синонимдеш келип, бир жанрдын составына кирип, өзүнчө көркөм сөздү түзөт", - деп жазып, дарым ырларынын түрлөрүнө - бадик, арбоо, бата, кирине, албын, бакшылардын көрүмү чилде, мезгил-маал, мал телүү, - деп атап бөлүү менен ар бирөөнүн аткаруу функциясын чечмелеп берет (4.31-44-б). Ушуга удаа 1998-жылы "Кыргыз поэзиясынын антологиясы" деген кыргыз эл оозеки чыгармачылыкта лирикалык жанрдагы чыгармалардын көркөм тексттери менен ырым-жырым, дарым ырларынын элге кеңири белгилүү тексттери кошо жарыяланган (5.23-24-б). Ал эми 2003-жылы "Эл адабияты" сериясынын 29-тому "Каада-салттар. Ак баталар" деген ат менен кезектеги китебин жарыялады. Мына ушул китепте "Ырым-тилек ырлары. Диний үрп-адаттар" деген аталыш менен ырым-жырым жана дарым ырларынын түрлөрүнүн мааниси чечмелөө менен Макелек Өмүрбайдын "Кыргыз эл ооз адабият негиздери" аттуу китебинен алынып, биздин кириллицага салынып, төмөндөгүдөй ырым-жырым ырлары: "Төлгө ыры", "Жаңы кийим кийгендеги ырым", "Сагызган сайрагандагы ырым ыры", "Уктаардагы ырым ыры", "Жаан тилөө ыры", "Дамбыр таш ыры" аттуу ырларынын түрлөрү жарыяланган (6.112-141-б). Ошондой эле, 2004-жылы "Кыргыз адабиятынын тарыхы" деген 7 томдук китебинин биринчи томунда фольклорист Мурат Мукасов "Дин ырлары" деп атоо менен ырым-жырым, дарым ырларынын түрлөрү дин ырларын киргизүү менен теориялык белгилерин кеңирээк ажыратып берет (1.316-349-б). Мына жогоруда хронологиялык багытта "Ырым-жырым жана дарым" ырларынын изилдениш тарыхын бөлүп берүүгө аракет кылдык. Ар бир изилдөөчүнүн багытында, ырым-жырым жана дарым ырларынын эл оозеки чыгармачылыкта өнүгүш багытын жана максатын бөлүп көрсөтүшөт, бирок ырым-жырымчылар, дарымчылар тагыраак айтканда кандай теориялык белгилери бар болушу керек деген ойлорго көз салышпайт. Көрсө, ырым-жырымчылар бул күнүмдүк жашоодо колдонулуучу сыйынуулар, кудайга баш ийүүчүлүк, өзүн-өзү тарбиялоого үндөй тургэн жөрөлгөлөр болот. Ал эми "дарымчылар - эм-дом жасоочулар", - деп түшүндүрөт фольклорист М.Мукасов (1.341-349-б). Ушул эле пикирди адабиятчы Курманбек Абакиров толуктаган сыяктуу. Анын пикиринде: "Эм-дом деген сөз кыргыз тилинде "дарылоо" деген сөзгө маанилеш экендигин эске алсак", - деп жазат (7.133-б). Демек, фольклорист Токтош Танаевдин "Эм-дом жана ырым-жырымдар. Дарымдар", - деп атап беришинде "Эм-

дом" жана "Дарымдар" деп бөлүп атап жазганы дагы кайра карап чыгууну талап кылат. Анткени, "эм-дом" деген сөздүн өзү эле "дарымчы" деген сөздүн маанисин берет. Ушул жерде айтып кетчү бир жагдай түзүлүп турат. Тагыраак айтканда "ырым, дарым, ырымчы, дарымчы" деген сөздөрдүн мааниси бири-бирине жакынбы, же тескерисинче айырмалуу жактары барбы? Көрсө, "ырым" деген сөз бир белгилерге ишенүү менен эки багытта өнүгөт. Биринчи багыты диндик түшүнүктө, экинчи багыты диндик салттарга ылайык. Ал эми "дарым" деген сөз бул ооруну айыктыруу деген түшүнүккө алып келген сыяктуу. Аны аткарган адамдар "дарымчылар" деп аталат. "Дарымчы" деген сөз түкүрүп айыктырган адамдарды айтат. Дарымчы чыныгы сууну куюп алып ууртап, ар түрдүү дуба сөздөрдү айтып түкүргөн. Эми "Кыргыз поэзиясынын антологиясы" аттуу китебинде жарыяланган ырым-жырым ырларын Макелек Өмүрбайдын "Кыргыз эл ооз адабият негиздери" аттуу китебиндеги жарыяланган ырым-жырым ырларын бири-бири менен салыштырып көрсөк, өз алдынча жалпылыктары да, айырмачылыктары да бар экендигин байкадык. Өзгөчө "Төлгө ыры", "Сагызган сайраганда", "Улуу суу кечкендеги ырым ыры", "Жайы төш ыры", "Жаан тилөө", "Дамбыр таш" ырларынын түрлөрү Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгында да сакталган. Көпчүлүк учурда эки башка мамлекетте жашаган бир элдин ырлары жакын жана бирдей экендиги байкалат. Бирок, айрым айырмачылыктар да бар. Маселен, биздеги "Пирим, пирим колдосун", "Бакшы көрүм ырлары" Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгында жок эсе. Ал эми Макелек Өмүрбайдын китебиндеги "Жаңы кийим кийгендеги ыры", "Уктаардын ырым ыры" аттуу ырым-жырым ырлары Кыргызстанда жарыяланган окуу китептеринде кездешпейт. Кыргызстандагы жогоруда аталып өткөн ырлардын негизги багыты ырым-жырым ырларына арналат. Мисалы, "Пирим, пирим колдосун" аттуу ырым-жырым ырында бул дүйнөдөгү ар бир жандыктын колдоочу пирлерин атап өтүү менен жамандыктан алыстатып, жакшылыктан жакындатып колдоп туруусуна багытталып ырдалган ырым-жырым ыры болуп эсептелет. Мисалы:

Куш атасы Буудайык,
Ит атасы Кумайык,
Курт атасы Кара-Чаян,
Чегирткенин атасы Черте-Баян,
Кумурсканын атасы Кулпа-Баян,
Суурдун атасы Солтон-Мерген,
Кийиктин атасы Камбар-Ата,
Эчкинин атасы Чычан-Ата,
Койдун атасы Чолпон-Ата,
Киши пири Адам-Ата,
Уйдун пири Ал-Мүйүз,
Жердин пири Жер-Эне,
Оттун пири Очок-Эне,
Тоонун пири Тастар-Ата,
Көктүн пири Көкө-Теңир,
Суунун пири Сулайман,
Жолдун пири Жоламан,
Желдин пири Желкайып,
Калктын пири Калкаман.
Элдин пири Эсеман,
Малдын пири Малабай,
Эгин пири Баба дыйкан,
Жигит пири Шаймерден,
Оюн пири Ордо кыз,
Аңдын пири Куланчы,
Темир пири Дөөтү баатыр,
Аял пири Умай эне,
Табыт пири Улукман (5.23-б).

Мындай ырым-жырым ыры Кыргызстанда эл оозеки чыгармачылыгында кеңири ырдалып жана айтылып жүрөт. Ал эми кытайлык кыргыздарда "Жаңы кийим кийгендеги ыры", "Уктаардагы ырым ыры" аттуу ырлары Кыргызстандагы ырым-жырым ырларында кездешпейт. Бул ырлардын мазмундары аттарына жараша ылайыкташып ырдалган.

"Жаңы кийим кийгендеги ыры" көбүнчө жаш балага жаңы кийим кийгизген учурда, анын өмүрү ушул кийимден да узак болуусун тилек кылып ырдаган ырым ыры. Бул ырдын эң эле кыска түрү ырдалган. Мисалы:

Итке жабуу, бетке жабуу,
Киймиң күзгө жетсин,
Өмүрүң жүзгө жетсин [8.133]

Ал эми "Уктаардагы ырым ыры" дагы көбүнчө адам уктап калганда, анын денеси өзүнөн бөлүнүп, башка адамга көрүнөт имиш. Ошондуктан, уйкудан тынч ойгонуш үчүн тилек кылып ырдаган ырым ыры сыяктуу Мисалы:

Жаттым жараткан,
Кабал койсун эсен-аман,
Бейиштин түбүндө бир түп дарак,
Жалбырагы күлдүү барак,
Аны жети жолу окуп жаттым,
Менен тозок, оту ыраак,
Жаттым аманат,
Кабармун саламат. [8.134]

Демек, ырым-жырым ырларынын түрлөрү жогоруда айтып өткөндөй кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгында түрлүү түрлөрү жаралгандыгын байкадык. Территориялык жактан эки башка мамлекетте жайгашкан бир элдин маданиятында түрдүү өзгөрүүлөр, оош-кыйыштар болоору толук мүмкүн. Башкасын айтпаганда, ырым-жырым ырларынын түрдүү мазмунда, бирок бир багытта жаралып, эл арасында сакталып, окуу китептеринде жарыяланып, жогорудагыдай айырмачылыктар менен жалпылыктарга ээ болуусу мындай салыштырып изилдөөнү талап кылат. Корутундулап айтканда, адамдын түшүнүгүндө кандайдыр бир күчтүн, же "кудай" деген сезимдин сакталып турушу, албетте ырым-жырым салтынын жашап турушуна өбөлгө түзөт. Ал эми дарым ырларынын негизги багыты ооруну дарылоого багытталып, кыргыз эл оозеки чыгармачылыкта "Арбашуу ыры", "Улуу шишиктер дарым ыры", "Мант байлоо ыры", "Күрдү ыры", "Учуктоо ыры", "Бадик айтуу" ырлары кеңири белгилүү. Бул аталып өткөн дарым ырлары Кыргызстанда да, кытайлык кыргыздарда да кеңири өнүккөн. Аткарылышы максаттары бирдей, бирок айрым өзгөчөлүктөр де кездешпей койбойт. Мисалы, "Арбашуу ыры" Кыргызстанда да, кытайлык кыргыздарда бирдей багытта аткарылган. Бул ырлар "Жылан чакканда", "Кара курт чакканда", "Чаян чакканда" аткарылуучу дарым ырлары. Арбашуу кыргыздардын дарым ырларынын ичинде эң байыркы ырларынын бири. Арбашуу, бул дарымчы менен жыландын эрөөлгө чыгышы, жылан адамды чакканда дарымчы жыландын уюгун таап, дарым сөздөрүн айткан.

Мисалы, Кыргызстандагы тексттер:

Сүрө, сүрө, сүрө чык,
Сүйлөшөйүн бери чык.

Чоң атаңда даам бар,
Доолашайын бери чык.
Тай атаңда сөзүм бар,
Айтышайын бери чык,
Ажыдаар ак жылан,
Арбашайын бери чык. (9.30-б)

- деп берилсе, кытайлык кыргыздардын текстгеринде:

Чакчуурсуң?
Чаккан чубурсуң.
Как атаңда даам бар,
Кармашамын бери чык!
Алты атаңда даам бар,
Арбашамын бери чык [8.134].

Бул мисалдарды байкап карасаң, экөөнүн тең аткарылышы багыты бирдей, бирок сөздөрүнүн айтылыштары ар башка. Мындай ырдын айтылышы менен дарымчы менен жылан арбашып, экөө бири-бирин тиктеп, көз ирмебей, тыным чыгарбай демдерин ичерине тартып, ичеринен дарым айтып арбап турушат. Кимдин дарымы күчтүү болсо, тигинин курсагы жарылып кетет имиш. Ошондо жылан чаккан адамга жыландын уусу тарабай калат сыяктуу. Бул Кыргызстандагы, Кытайдагы кыргыздарда колдонулуучу арбашуу ыры дарымчылар тарабынан аткарылып келсе, калмактар болсо жылан чаккандан кийин эмес, залал келтирбес үчүн алдын-ала дарым окушат экен. Мындай учурда дарым дубасын билген адис киши жыландын ордосуна жакын жерден төгөрөк сызык сызат. Бир-эки килограмм сары май алып, өзү сызыктын ичине кирет да, дарым дубасын окуй баштайт. Аны бир нече мертебе окугандан кийин жыландар ийинден чыгышып, төгөрөк сызыктын ичине кирет. Окуган киши майдан жеп, жыландын башчысынан көз албай окуй берет. Ошондон кийин жыландар адамдарга тийбей калат имиш (10.58-59-б). Демек, арбашуу ырынын түпкү максаты жалпы түрк элдеринде бирдей аткарылганы менен ар кандай ыкмага салып арбаганы байкалат. Мына ушул сыяктуу "Улуу шишиктер дарым ыры", "Мант байлоо ыры", "Албын ыры", "Күрдү ыры", "Учуктоо ыры", "Кутурган итти дарымдоо ыры", "Көз үндөө ыры", "Бадик ыры" аттуу дарым ырлары да аткарылыш максаттары бирдей багытта аткарылып, андан ары дагы маанисин кеңейтет. Бир гана биздеги варианттарга салыштырмалуу "Бакшы көрүм ыры" айырмалуу экендигин байкадык. Кытайдагы кыргыздардын түшүнүгүндө "бакшы" деген сөз "окумуштуу, акын" деген түшүнүккө жакын. Адамга жабышкан оору кандайдыр бир тышкы күчтүн таасиринен болот деп эсептешкен. Алардын түшүнүгүндө ар бир оорунун ээси болот, ал ээлерин таап адамга жармашкан ооруну айдатып чыгууга болот деген түшүнүк менен көркөм сөздөрдү ойлоп табышкан. Бул сөздөр адамга жармашкан илдетти чыгарат деген түшүнүктүн негизинде "Бакшы көрүм ыры" Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгында сакталып калган. Мисалы:

Ой, тоодон бир тоого учкандар,
Ой, жылан бир камчы туткандар,
Ой, жамдыра суу ичкендер,
Ой, азирети Сулайман пирим,
Ой, дулдул атан, дөө-пери мейман,
Ой, Сулайман аттуу суу чилтен мейман,
Ой, ошол суу башы Сулайман мейман,
Ой, Анжийенде кор жылан мейман,
Ой, кабазыр мудур кыйшыр мейман,
Ой, Султан бир мурдур ой ашыр мейман.
Ой, бир кара көздүү,
Ой, ширин бир сөздүү,
Ой, келте бир бойлугу,
Ой, шына бир тиштүү.
Ой, кочкор мүйүздүү,
Ой, дөө-пери мейман,
Ой, томоголуу сары ала куштун,
Ой, томогосун алып койго кел мейман,
Ой, ак бура келди буркурап мына ай,
Ой, бириңе-бириң ыйба кылбагын мейман,
Ой, чоң олуя улук кум мазар,
Өзүңдөн медет тилеймин бүгүн,
Ой, кең колду баскан ак бура атам,
Өзүңдөн медет тилеймин бүгүн.[8.136]

Бул ырдын мазмунун окусаң, көбүнчө алдында ар жаратылыштын пирин чакырып, аягында мазарга барып, ооруну айыктыруу максатында ырдала турган ыр экендиги байкалат. Мындай мазмундагы ырдын Кыргызстанда жарыяланган окуу китептеринде, жыйнактарында жарыяланган эмес. Мунун себеби, совет доорунда атеисттик көз караштын таасиринен болсо керек. Ошентип, дарым ырлары кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында өзүнчө жыйнак болуп жарыялана элек. Мунун себеби, кыргыз эли байыркы замандан өтүп, бүгүнкү күнү медицина илими алда канча өнүгүп, элдин ишенимине терең кирип алган. Бүгүнкү күндө элдердин массалык түшүнүгү медицина илимине баш ийген. Эл арасында таанылган дарымчыларга көбүн эсе ишенбей калышкан. Анткени, касиеттүү дарымчылардын атын булгаган дарымчылар көбүрөөк өнүгүп, элдин ишенимине татыбай калышты. Ошол себептен, дарым ырлары кенири изилденбей жана окутула бербей келе жатканынын бирден-бир себеби да ушул болсо керек. Бул ырларды кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын изилдеген жаш изилдөөчүлөр гана жазып, элге таанытып келүүсүнө аракет жасалышы мүмкүн. Ошентип, Кытайдагы кыргыздардын ырым-жырым жана дарым ырлары Кыргызстандагы ырым-жырым жана дарым ырларына жакын, бирдей багытта өнүгүү менен жогоруда сөз кылып өткөн айрым айырмачылыктарга, өзгөчөлүктөргө ээ болгондугун байкоого аракеттендик.

Адабияттар

1. Мукасов М. Дин ырлары. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы 1-том. -Б., 2004.
2. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты (фольклор) орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. -Ф.: Кыргызмамбас, 1949.
3. Закиров С. Ырым жана дарым ырлары. Китепте: Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. -Ф., 1973.
4. Танаев Т. Кыргыз фольклорундаы лирикалык жанрлар. 1-китеп. -Б., 1998.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. -Б., Кыргызстан - Сорос, 1998.
6. Каада-салттар. Ак баталар. "Эл адабияты" сериясы, 29-том. -Б., 2003.
7. Абакиров К. Фольклордук ырым-жырымдардын айрым маселелери. //Кыргыз тили, адабияты II. 2002.
8. Макелек Өмүрбай. Кыргыз эл адабият негиздери. -Үрүмчү: Кызылсуу кыргыз басмасы, 1993.
9. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. - Ф., 1973.

М. Кундакчы,
К.Карасаев атындагы БГУ

"МАНАС" ЭПОСУНДА КАРГЫШТАРДЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛЫШЫ

Кыргыз элинин каада-салт ырларынын тобуна кирген айтымдар тобунун ичинде бата-тилек айтымдары бар. Бата-тилек айтымдары оң бата жана тескери бата деп бөлүнүп, тескери бата каргыш жана ант ырларынан турат. Каргыштар бата сыяктуу эле сөздүн күчүнө ишенип, каргыш айтылып жаткан адамдын жакшылык көрбөөсүн тилеп дуба кылуу менен ишке ашат. Каргыш фольклордук башка жанрлардай өз алдынча айтылбайт. Анын айтылышы туурасында себепчи болон фактылардын болушу шарт. Мисалы, элдик каада-салт, ишеним жөрөлгөлөрдө байыртадан бери калыптанып келеткан салттык жосундарга баш ийбеген жоруктар каргыштардын жаралышын шарттап турат. Мына ушундай ырлар кыргыз элинин улуу эпосу болгон "Манас" эпосунда дагы чагылдырылган. Эпостогу каргыш ырлары элдик ишенимге негизделип, Көккө, Жерге, бабалардын арбагына, ар кандай кара күчтөрдүн атына айтылган.

Түрк элдери анын ичинде кыргыз эли Теңирге сыйынышып, бүгүнкү күндө дагы "Теңир урсун", "Төбөсү ачык көк урсун", "Асман түшүп кетсин" деген сыңары каргыш, анттардын сакталып калганы белгилүү. Бул тууралуу Ч.Валиханов "Байыркы доорлордо кыргыздарда Көкө Теңир түшүнүгү жашап, аны кудайдын деңгээлинде таануруга чакырган" деп, бардык айтылган каргыш, алкыш сөздөрүнүн Теңирдин аты менен айтылганын белгилеген. "Манас" эпосунда Көкө Теңирдин аты менен айтылган каргыш ырларынын айтылып калышына бир канча абалдар түрткү болгонун көрүүгө болот. Мисалы, чоролордун касам ичип ант алышканында, айрым каармандардын элдин бүтүндүгүнө шек келтирген ар кандай жосундарды жасашында элдин каргыш иретинде ж.б. учурларда колдонулат.

Төбөсү ачык көк урсун,
Төшү түктүү жер урсун
Ак барандын огу урсун
Көк милтенин чогу урсун,
Убаданар чын болсо,
Ушуга кандар кол көтөр,
Ат башындай ак куран
Алып келип бары да
Көкүрөгүн урушту.

Мисалда көрүнүп тургандай Көк, Жер түшүнүктөрү культтук мааниге ээ болуп, чыгарманын тулкусунда салттуу формулалар катары колдонулуп турат. Ошондой эле Манастын ак бараңы, көк милтеси ыйык эсептелип, эгер антты аткарбагандар болсо "милтенин чогу", "ак барандын огу урсун" деген антташуу болгон. Кыргыздар Көккө, Жерге ишеним кылып жогоркудай ант алышып, каргыш айтышканы менен эпосто исламдык элементтердин сыйдырылганы алты хандын куранды төшүнө уруп антташышында көрүнөт. Бул архаикалык элдик ишенимдери боюнча жасалган жөрөлгө дешке болот. Демек, эпостун тулкусунда байыркы Көкө Теңир жана кийинки учурлардагы исламдык ишенимдердин негизинде айтылган каргыштардын, антташуунун көркөм чагылышын көрүүгө болот.

Эпосто мындан сырткары бул дүйнөдөн өтүп кеткен ата-бабалардын арбактарынын колдоосуна ээ болуу түшүнүктөрү жаралган. Ал ар кандай сыйлоо жана коркунуч формасындагы түшүнүктөн пайда болуп, эгер ата-бабанын арбагы ыраазы болсо жакшалак болорун күтүшүп эгер андай болбогон болсо кырсык болот деген ишенимдерге таянышкан. Бул тууралуу Ф.Поярков минтип жазат: "По понятию киргизов дух умерших предков, как ближайщих, так и отдаленных, покровительствует тем из оставшихся, которые ведут жизнь, достойную их памяти и делают добрые дела, в таком случае арбак невидимо над их жилищами помогает им и оберегает от несчастий". Демек, ата-бабанынан арбагына сыйынып-тайынып туруу, ыраазычылык алуу башкы милдеттерден деп эсептешип ар кандай салттык жөрөлгөлөрдү өткөрүп турушкан. Бул нерсе "Манас" эпосунда дагы чагылдырылат. Мисалы, "арбак урсун", "ата-бабанын арбагына койдум", "Арбак урган Канчоро", "Манастын арбагы урсун" деген сыяктуу эпикалык формулалар арбын кезигет. Айрым учурда мындай каргыштардын башкача трансформацияланган түрлөрү да жолугат. "Ак келтенин оту урсун", "Манастын туусу урсун", "көк милтенин чогу урсун" ж.б. Жансыз предметтерге жан киргизүү аркылуу каргыштын мындай формасын жаратуу көркөм чыгармадагы шарттуулук катары кабылдаганыбыз оң. Ошондой эле "ак ниетим урсун", "ак тузум урсун" деген өзгөргөн формаларын дагы кезиктире алабыз. Мындай каргыштар эпостун тулкусунда сырткы душмандарга жана ички душмандарга карата колдонгонун көрөбүз. Мисалы, Манас өлгөндөн кийин ордону чаап, чачып талап алган алты ханга айтылган каргыштар, Кыястын, Канчоронун кылык-жоруктарына карата айтылган каргыштар буга мисал болуп терет. Айрым эпизоддордо Манастын өзү дагы ага каршы сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, каршылык кылган алты хандын иш-аракеттерине карата "Арбак урган алты хан" деп наалат айтып, бабалар ишенимине карата өз пикирин билдиргенин көрөбүз. Эпосто жерге, мүрзөгө байланыштуу каргыштар да бар. Ал исламдык түшүнүктөр менен аныкталып, бул дүнөдөн өткөн адамдын жаны көрдө сурак берип кыйнала тургандыгы менен аныкталат. Ошол себептүү "көрүндө өкүр", "сазайынды көр берсин" жеген сыяктуу каргаштар бүгүнкү күндө дагы айтылып жүрөт. Эпосто Көкчөнү Алмамбеттин:

"Адам болбой кет Көкчө,
Айныган сенден нээт Көкчө,
Кара жер сорсун ниетинди,
Карартсын кудай бетинди"- деген каргышынан, ошондой эле
"Жер жайнаган жедигер
Эл болбосоң жерге кир,
Жети кара көргө кир" деген сыяктуу саптардан көрүүгө болот.

Кыргыздарда бата тилектеринде көбүнчө адамдын келечегинин жаркын болушун Теңирден, көктөн, жерден, суудан тилесе каргыштарда ага карама-каршы

ойду суранат. Бул эпосто Кошойдун Жолойго карата айткан сөзүнөн ачык көрүнөт.

"Кара оозуңа кан толгур
Кайрылгысыз күн болгур
Куру оозуңа кум толгур,
Кубанычсыз күн болгур" ж.б.

Эпосто байыркы шаманизм ишенимине негизделген каргыштар багы жолугат. Шамандарда ар кандай кара күчтөргө арнап курмандык чалып, алардан жакшылыктарды суранган. Бул нерсе кыргыздардын элдик ишенимдеринде дагы кайсы бир деңгээлде чагылдырылганына эпосторубуз, көркөм адабий туундуларыбыз мисал болуп берет. Эпосто Көбөш Абыкени каргыш аралаштыра минтип тилдейт:

"Салпаяк акмак!"-деп айтат,
Сен албасаң мен алам,
Садага кеткин катындан" ж.б.

Кыргыздарда жети ата түшүнүгү абдан зор маанига ээ болуп, ата-бабаларынын жети муунуна чейинки тарыхын билбеген адамды кыргыз деп эсептебеген. Каргыштарында дагы ушул түшүнүк толук маанисинде сакталып айтылган. Эпосто мындай түшүнүктөр дагы арбын кезигет. Бирок ал контекстик мааниге көз каранды беп айтууга болот. Мис., Айдардын Аккуланы байге үчүн чаба турган болгондо төмөнкүдөй каргыш аралаштыра тилдөө айтылат.

"Байге жебей майың же,
Медериндин канын же,
Жеткен байге доорун же,
Жети атаңдын боорун же".

Бул мисалда "медериндин канын же" деген каргоо менен каргыштын абдан коркунучтуу түрүн колдонгон.

Эпостогу каргыштардын бардыгы салттык мүнөзгө ээ эмес. Айрым учурларда каргыштардын жаңы формаларын, жаңы маани алган түрүн да кезиктиребиз.

"Атаңдын көрү жаш Айдар,
Бокмурун экөөң масс Айдар,
Элдигиң жок кас Айдар,
Кан Көкөтөй өлгөң соң,
Чын дүйнөңү көргөң соң,
Кабарды неге бербейсиң,
Баштап берген ашыңа, Айдар
Балекет туусун кашыңа, Айдар,
Калың казсын орунду, Айдар,
Каапырлар кылсын сонунду, Айдар,
Ит таласын этинди, Айдар,
Ким көрсүн сенин бетинди, Айдар.
Калмак жесин башыңды, Айдар,
Каапыр жесин ашыңды, Айдар".

Мисалдагы "калың казсын орунду", "ит таласын этиңди", "калмак жесин башыңды", "каапыр жесин ашыңды" деген каргыштан сюжеттин өнүгүшүндөгү жагдайга ылайык айтылган эпикалык мүнөздөгү каргыштардын жаңы түрү деп атоого болот.

Каргыштар түзүлүшүнө карап талдаганда бир нече сөз тизмектеринен баштап, бир нече ыр саптарынан курала турганын көрдүк. Анда элдин үрп-адат каада салты менен элибиздин байыртан бери калыптанган түшүнүгү, ишенимдери чагылдырылган. Көбүнчө "болсун" деген сөз күчтүү сезим менен айтылып, керек учурда ал рефрендүү кайталанып, анын аткарылышы Теңирден, жерден, кудайдан ж.б. күчтөрдөн суралат.

Жыйынтыктап айтканда эпостун тулкусуна каргыш ырлары арбын сыйдырылып, кандайдыр бир деңгээлде сюжеттик сызыкты күчтөндүрүп турат. Эпостогу каргыш айтуулардын көбү баба культтарына байланышкан салтык айтымдар менен кошо Манастын өзүнө жана анын буюм, теримдерине байланышкан каргыштардын түрүн көрөбүз. Мис., "Манастын арбагы урсун", "Манастын туусу урсун", "ак келтенин огу урсун", "көк милтенин чогу урсун" ж.б.

Адабияттар

1. Валиханов Ч. Собр. соч. В.5 т. -Алма-Ата -1985. Т.I.
2. Каралаев С. Манас. Т.12, инв.№ 101.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы. -Б., 2004.
4. Поярков Ф. Из области киргизских верований // Этнографич. Образование. 1981. КН II №4.
5. Садыков Б. Функции фольклорных жанров в художественном составе эпоса "Манас" -Б., 1992.

К. Казиева,
Ж.Баласагын атындагы КУУ

СОВЕТБЕК БАЙГАЗИЕВ - ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН АДАМ, ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨГҮ ИДЕЯЛАРЫН УЛАНТУУЧУ ПУБЛИЦИСТ

Окумуштуу-педагог, акын жана публицист С.Байгазиевдин "Чынгызга карышкырдан кат" аттуу философиялык-публицистикалык эссеси тууралуу ой-пикирин жазганда К.Байбосунов: "Ушул эссе абай салган окуучуга биздин алп жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тикелей уландысы катары сезилет"-деп туура баамдаган. [3.10]

Жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам жана табияттын ортосундагы кагылышуулар тууралуу Айтматовтаануучулар далай ирет талдап, далай ирет адабий макалаларды, сын-пикирлерди а түгүл диссертациялык иштерди да жазышты. Бирок, публицист С.Байгазиев Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам - табият - цивилизация үч бурчтугун таптакыр башкача формада, таптакыр башкача өңүттө чагылдырып бере алгандыгы менен, анын айта турган ойлорун уланта алгандыгы менен өзгөчөлүү. Ал жан-жаныбарлардын тили аркылуу, кадимки карышкырдын, жырткыч болсо дагы, анын жаныбарлык дүйнөсүнө сүңгүп кирип, Чынгыз Айтматовго кайрылуу менен, өзүнүн жаныбар каармандары Бугу-Эне, Майрык-Чаар-Жезкемпир, бөкөн ж.б. жандыктарынын диалогдору аркылуу, ааламдык маанилүү маселелерди эркин талдай алган. Автор

Чынгызды азыркы замандын Асан Кайгысы деп атайт. Чын-чынында ошол Айтматовдук жаныбар-каармандардын ар биринин ички туюмун, бири-бирине жем болгон турмуштук таргедиясын аллегориялык ык менен туюнта билген С.Байгазиевдин өзү да учурдун Асан Кайгысы. Майрык-Чаар-Жезкемпир болобу, карышкырдын сырттаны болобу, алардын айткан монологдору, курган диалогдору публицисттин көөдөнүн тээп чыккан, асыл ойлор эмей эмине? Жүрөгүнөн сызылып чыккан ички мундун тамган көз жашы эмей, эмине?

Ошондуктан, К.Байбосунов: "Айтматов ойлоп жүргөн, айтып, жазып какшап, анан дагы эле айтам жана жазам деп иш планга коюп жүргөн сырларды ачыкка чыгаргандай сезилет да, кадимки "Кыямат" менен "Тоолор кулаганда" романдарына терең үндөш. Деги эле жазуучу айтпай кеткен, айтууга үлгүрбөй калган ойлорду Советбек агай бериптир - деп жазганы бекеринен эместир [3.10]. Анан Аттиң, - деген өкүнүчүн да айтат. - Көзүнүн тирүүсүндө бир эле сыйра окуп калганында айтпайт беле ыраазычылыгын Советбек агайга: "Эми, сен, Совет иним, менин чыйырымды улапсың. Менин кээ бир ойлорумду таап, толуктапсың. Сенин аракетчилдигиңе чындап таң берип турам. Не дейлик, мен сенин терендигиңе суктанып баа бердим. Мындай ар тараптуу ой жүгүрткөн сейрек синтезатор калем ээсин кыргызда болсун, башка элдерде болсун баалап, барктап алууга татыктуу деп ойлойм" -деп, Айтматовдун атынан өзү ушундай баасын берет [3.10].

Ооба, публицисттин коомдогу экологиялык, адамзаттын адеп-ахлактык маселелерин көтөрүп чыгууда карышкырдан Чынгызга кат жаздырган формасын тандап алган себеби, Чынгыз өзүнүн чыгармаларына камтыбай кеткен, жазып жетишпей кеткен көйгөйлөрдү белгилеп, кийинки муунда чыга турган "Чынгыздарга" кулак кагыш кылууну максат кылган деп эсептейм. Коомдо курч маселелер чечилбей, чыгарма аркылуу адамзаттын аң-сезимине жетпей жазуучусуз калды деп аргасыздан карышкырдын Чынгызга болгон арызы аркылуу туюндуруп жатканы бир эсе аянычтуу. Анткени, Ч.Айтматовду жоготуу кыргызга оңой болгон жок. Айтматовдой көркөм сөздүн тендешкис чебери, ааламдык алп акылман ойлордун ээсин жоготуу дүйнөлүк адабият үчүн да орду толгус жоготуу болду.

Эми жан дүйнөгө дүрбөлөң түшүрүп, адамдын дүйнө таанымын кенейте турган чыгармалар жазылабы, азыркы цивилизациянын ызы-чуулуу мезгилинде жаратылыштагы боло турган ааламаттарды алдын ала ким көрөт? Ким адам баласына эмне аркылуу жеткизет?.

Айтматовтаануучу, академик А.Акматалиев кыргыз профессионал жазма адабиятын үч доорго бөлөт. Биринчиси - Ч.Айтматовго чейинки доор, экинчиси - Чыңгыз Айтматовдун алтын доору, үчүнчүсү - Ч.Айтматовдон кийинки доор [1.5].

Айткандай, Айтматовдон кийинки доордо жазма адабиятта экологиялык, нравалык, ааламдык жана адамзаттык маселелердин тагдыры кандай болот? Ушул маселе публицист Советбек Байгазиевди түйшөлтпөй коймок эмес.

Ошондуктан карышкыр айла таппай минтип улуп турбайбы.

"Чынгыз биринчи жолу карышкырга баланын таза көзү менен карап, ушул асман челген аркайган тоолордун арасынан биринчи болуп бөрү баласына болушуп, бөрүлөргө карата эзелтен келаткан көз караштары өзгөртүүнү, карышкырга калыстыкты талап кылып, чырылдап чыккан өзүн болдун. Эзелтен киши баласынын өзүнө сиңип калган бөрү жөнүндөгү түрү суук элести биринчи жолу жеңип өткөн сен болбодунбу. Карышкырдан сен сулуулукту көрдүң!" - деп алкоосун айтат карышкыр [4.142]. Мына ушул Чынгыздын адамзатка табият маселесин көтөрүп чыгып кайрылганы бүгүнкү күнү жемишин берип жатканын биз көрө алабыз. Айыл адамдарынын арасында да карышкырга боор ооруп, анын кайгысына тен ортоктош болуп жатышат. Сөзүбүз куру болбош үчүн төмөнкү фактыны мисалга келтирели. Талас районунун Сазык-Булак айылында алдынкы чабан болуп эмгектенген Жетиген Чыналиев тоо арасында жүрүп карышкырлардын көз жашын көргөндүгүн зээни кейип айтып турат. Алгач мергенчи кадимки мергенчилик адатын карматып жөн гана карышкырды жоготуу үчүн барган экен. Бирок ал карышкырды аткан соң, жарадар болгон карышкырдын абалына кайра минтип боор ооруп турбайбы: "Аткан карышкырдын канынын тамчылаган жери менен куып келсем ылдый жактагы бадалдын түбүндөгү үнкүргө кириптир. Анын эч жакка кетпесине толук ишендим да анын күчүктөрүнө келдим. Төрт күчүгү жөргөлөп калыптыр, аларды эптеп алдым да койнума салып жыгылган карышкырга келдим. Ал үнкүрдүн ооз жагында шилбинин түбүндө жатыптыр. Кантер экен деп, бет мандайына жакындап, бир аз кадам калганда чепкенге оролгон күчүктөрдү көргөзүп жерге төктүм. Ошол учурда былкылдабай жаткан карышкыр башын көтөрүп эки алдыңкы буту менен туруп, чочоюп отурганга аракет кылды. Күчүктөрүн карай умтулуп, бир күчүгүн алдыңкы буту менен өзүнө тартып алды. Берки күчүктөрүн болсо тартып алууга кудурети жок эле. Мына ошол учурда карышкырдын эки көзүнөн жашы кадимкидей куюлду. Жарадар болгон карышкыр балдары үчүн жандалбас кылып, өлүм алдында турганда күчүктөрүн бир жыттап алайын деди. Ушул окуяны көрүп отуруп, ата-эне баланы жаныман артык көрөрү сезимимде ойноп, эт жүрөгүм чыдабай кетти...". [2.13] Мына... Бул окуя гезит бетине жарыяланып, ымыркайларын көчөгө ташбоорлук менен таштап кетип жаткан ырайымсыз энелерге сабак болсун деп, адамзатты боорукерликке, ырайымдуулукка чакырып турат. Коомчулуктагы көйгөйлөр козголгону үчүн публицистикалык маанини артып турат. Мына... Айтматов менен Байгазиевдин карышкырларынын образдары коомчулукка кандай таасирин берип жатканынын күбөсү. Автор Чынгыз Айтматовду: "Сен кишилердин бөрүлөр жөнүндөгү көнүмүш түшүнүктөрүн, калыбын буздун. Алардын дүйнө карашын башка багытка буруп жатасың" деп таамай айткан. Демек, коомдун адеп-ахлактык, руханий-маданий жан дүйнөлүк абалын ийге салып туруучу инсандар - жазуучулар деп тайманбай айта алабыз.

Публицисттин каламинин ар бир кадамы коомдун багытын аныктоого кызмат кылса, демек, ал - чыныгы публицист. Ошондуктан публицист Л.Леонов: "...Прозвучавшее в момент, когда в борьбе за мир, в борьбе против угрозы человечеству важное значение имеет позиция каждого писателя, художника, деятеля искусства..." деп туура баамдаса керек [5.13].

Бул философиялык эссе кадимки карышкырдын Чынгызга кайрылып улуп турган эпизодунан баштапат. Анда карышкыр Хан-Теңирдин чокусуна чыгып алып Чынгызга Бөрү-Анага улуган Акбарачасынан

улуп турат. Ырас ал Акбара эмесмин дейт, ал өзүн карышкырдын сырттаны атайт. Адам баласы атамзамандан бери берүлөргө кастарын тигип, бет келген жерде бөрү баласынын кактабай канын соруп, суурубай жанын алып, терисин тескери сыйрып келатышат деп арызданат. Дегеле "Бу опосуз дүйнөнүн азабы, кош аяктуу пенденин, ийри тумшук канаттуундун, төрт аяктуу макулугундун көөдөндү өрттөгөн көйгөйлөрүн" ортого салат. Чынгыздан башка бирөөнө арызданууга деле болмок беле? Чынгызчалык башка бирөөнүн карышкырдын арманын угууга дарамети, кудурети, же болбосо аң-сезими жетер беле? Чынгыз Айтматов "Кыяматында": "Кереметтүү бөрү эне! Жаратылыштын кучагында табият берген ырыскың менен жашай бер. Адамбы, ал да бир өзүнчө керемет, бөрүсүнбү сен да бир өзүнчө ажайыпсың!" деп жазып жатса, айбан макулуктар экен деп, карышкыр деп жалпы жонунан атап койбой, Акбара, Ташчайнар деп атайылап ат коюп, бөрүлөрдү кишидей кылып кадырлап жатса, "Бөрү баласына калыс баа берген жалгыз өзүң болдуң" деп карышкырдын ага гана кайрылганынын да чоң себеби ушу. Залкар жазуучу "Кыяматында" карышкырларды, бөкөндөрдү, "Кылым карытар бир күнүндө" Каранар төөнү, Дөнөнбайлап учкан кушту, "Ак кемесинде" Бугу-Энени, Майрык-Чаар-Жезкемпирди сөз кылбаганда бул чыгарманын өзүнүн жазылыш зарылчылыгы бар беле? Балким публицист баары бир адам-табият-цивилизация проблемасын козгоп далай башка макалаларды деле жазмак, бирок мындай көркөм деңгээлде чыгарма жаралат беле? Ким билет... Бийиктиктен караганда, бул чыгарманын бир кырын ушундайча көрүп турабыз.

Ал эми бул көп кырдуу чыгарманын арткы бетин оодара карап көрсөк, публицисттин бул чыгармасында негизги берейин деген ою, максаты - Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандарды талдоо же болбосо анын чыгармаларына сын-пикир айтып, баа берүү эмес. Тек гана ааламда болуп жаткан көйгөйлөрдү чагылдыруунун формасы катары, предмети катары Айтматовдук каармандарды тандап алган десек да болот. Улуу жазуучунун чыгармаларындагы оң жана терс каармандар дүйнө аралап, ар бир адамдын көңүл чордонунда болгону үчүн, аң-сезиминде орноп калганы үчүн коомдук көйгөйлөрдү ортого салууда ошол каармандардын мисалында сөз кылуу эффективдүү эле. Чыгармадагы бере турган ойду калың журтка синирүүнүн негизги куралы эле.

Мисалы, карышкыр: "Атаң көрү ай, мен киши пендесин көргөндө, канчалык жонумду түктөйтүп, канчалык ичимден кан өтүп улубайын баары бир тереңимде адамдан түңүлө албайм... Адамга деп күйүп турган ак жарык шам бар. Мына ошол ак жарык шамды бу дүйнөгө тээ алмустактан бери миңдеп, миллиондоп төрөлүп, самсып келип жатышкан, бу жарыкчылыкта сан жагынан ар дайым быркырап үстөмдүк кылган алиги Базарбайлардын, Кочкорбаевдердин, Абориген-Үзүкбайлардын, Ленькалардын, Петрухалардын, Махачтардын, Гришандардын, Понтий Пилаттардын, Обер-Кандаловдордун, Таңсыкбаевдердин, Сабитжандардын, Манкурттардын, Орозкулдардын опур-топурунун арасынан сейрек кездешкен улуу Асан-Кайгылардын, Бостондордун, Едигейлердин, Танабайлардын, Момундардын баланыкындай таза ниеттери, аппак ой-тилектери, тунук акыл-эси, күңгүрөнгөн ички терендиктери, ыраакты көргөн көсөмдүгү тутандырган. Ал бүлбүлдөп күйгөн ак жарык шамды Улуу Моюнкумдун учу-кыйырсыз кең талаасын каптап чыккан, баарын кырып-жоюп, талкалап алдыга жулунган Обер-Кандаловдун ажаан күчүн токтотууга аракет кылган жылаңач баатыр Авдий жандырган"- деген монологунда автор коомчулуктун аккарасын, оң жана терс жактарын чагылдырууну көздөгөнү көрүнүп турат [3.10]. Бирок анын баары "Кыямат", "Кылым карытар бир күн", "Гүлсарат" ж.б. чыгармалардагы оң жана терс каармандардын аты менен туюндурулуп жатат. Ч.Айтматовдун каармандары Базарбай - Базарбайларга, Бостон - Бостондорго айланган. Жазуучунун бир каарманынын артында мин каарман турат. Публицист адамга болгон үмүтү зор экендигин, бирок Чынгыздын терс каармандары сыяктуу адамдар азыркы доордо көбөйүп, "сан жагынан ар дайым быркырап үстөмдүк кылып" келаткандыгын коомдогу эң коркунучтуу маселе катары кабыл алат. Бүлбүлдөп жанып турган ак шамды көрүү үчүн карышкыр (публицист) ар дайым аракет кылат. Бирок, "Сен экөөбүздүн ортобузда Базарбайлардын, Обер-Кандаловдордун, Кочкорбаевдердин, Орозкулдардын каптаган калың туманы жатат, ал туманды аралап, как жарып өтүү кыйын болоор" деп өксүйт. Бул "каптаган калың туман" подтексттүү туюнтма. А.Акматалиев: "Ч. Айтматовдун подтексттери терең катмарланган, жуурулушкан подтексттер. Аны бир эле мааниде кабыл алууга болбойт, подтекстин ичинде социалдык да, психологиялык да, нравалык да, философиялык да көп кырдуулук жатат" - деп баалайт [1.15]. Анын сыңары жогоруда аталган "каптаган калың тумандын" артында да бир канча социалдык, нравалык, психологиялык жана философиялык маселелердин, б.а. чыгармадагы көйгөйлүү проблемалардын туманы жатат. Бул глобалдуу туман жакын арада тарабастыгы - Жер эненин балдарынын чоң трагедиясы. Ошондуктан автор атайын "Ал туманды аралап, как жарып өтүү кыйын болоор" деп ачуу чындыкты мойнуна алат. Автор чыгармасында адамдын аң-сезими өркүндөп өскөн сайын, цивилизацияга умтулган сайын, Жер планетасынын ааламатына жакындап бараткандыгын, жайкалып жаткан жашыл шиберлерге да цивилизациянын жеткенинин өзү - каптаган калың туман экендигин түпкүрдөн үн каткан Бакай аба сындуу күңгүрөнүп жатканындай сезилет.

Китептин соңку бетиндеги "Сен, ырас эле, дүйнөнүн калыпка түшкөн көнүмүштөрү менен чырлашуу үчүн келгенсиңби?" - деген Чынгыздын дарегине айтылган сөз, С.Байгазиевдин Айтматовтаануучулугунун эң бир бийиктиги деп баа берер элем [4.142]. Чыгарманын идеялык ачкычы да ушул бир сап сөз. Дал ушул дүйнөнүн калыпка түшкөн көнүмүштөрүн козгоп, окурмандын бир нукта бейкапар жашап жаткан тынч жана ыкшоо дүйнөсүн ойготот.

Доордун бул карама-каршылыктуу көрүнүшүн, Жер эненин балдарынын көйгөйлөрүн публицист айтматовдук каармандарсыз деле калың элге айтып жеткизсе болмок беле? Болмок. Бирок, академик Амантур Акматалиев айткандай Чынгыз Айтматов адамзат проблемасына ааламдык масштабдан карап, жер эненин балдарынын боордоштугун эскертип, ынтымакка чакырып, жерге, жаратылышка энедей ызаат урмат менен сарамжалдуу мамиле кылууну осуяттап, насааттап кеткен эле [1.15]. Бул чыгарма мына ошол осуяттын жолун улап, коомчулуктун руханий жан дүйнөсүн үзгүлтүксүз азыктандырып турууну көздөйт.

Залкар талант Ч. Айтматов менен аалам небак эле бир түшүнүк, символ болуп калган. Бүгүнкү жана эртенки кыргыздар үчүн Айтматов Руханий Күн сыяктуу. Себеби, Ал улуттук адабиятыбыздын, коомдук турмушубузудун бардык тарабына өзүнүн жарык нурун чачып, энергиясын бөлүшө алды. Ал руханий жарык, энергия түгөнбөйт, түбөлүккө улана берет [1.15]. Ошол түбөлүктүүлүктүн түпкүрүнө умтулуудан улам "Чынгызга карышкырдан кат" жазуунун зарылдыгы келип чыккан. Түбөлүктүүлүктү бек тутунганы үчүн бул чыгарма доорлор алмашса да актуалдуулугун жоготпойт деп ишенебиз.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Рух өмүрү - түбөлүктүү өмүр. - Айтматов Ч. I том. -Б., 2009.

2. Ашыралиев А. Карышкырдын көз жашы. // "Көк асаба". - 2013. 8-май.

3. Байбосунов К. Адам жана карышкыр. // Кутбилим. - 2009. 11-декабрь.

4. Байгазиев С. Чынгызга карышкырдан кат. -Б., 2008.

5. Станиславлева В.Н. Л.Леонов-публицист. - М., 1974.

Д. Ызабекова,
Ош мамлекеттик социалдык университети

"ЖАЛГЫЗ БУТАКТУУ АРЧА" ПОВЕСТИНИН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК САЛМАГЫ

Ж.Маляновдун "Жалгыз бутактуу арча" повести жазуучунун чыгармачылыгындагы бир кыйла бурулуш этап болгон. Бул чыгарманын негизинде Дооронбек Садырбаев телефильм тартып, повесттин экрандагы өмүрү кыргыз журтчулугуна жазуучунун атын дагы бир жолу таанытkан.

Чыгарма мындай сүрөттөөлөр менен башталат: "Сатымкул жалгыз бутактуу арчанын түбүнө келип отурганда күндүн илеби кайтып калган эле. Көмкөрүлгөн казандай боз ташка көчүк басып, папирос түтөттү. Жанына чий калпагын алып койгондуктан, жазы маңдайынан өйдө тегиз кайрылган коюу чачынын түбү заматта курган чыкты. Үйлөгөн сайын кумурска изиндей ийрилип жогору жылган тамеки түтүнүнө чалкалай тиктеп ал ойлуу... Арчанын жалгыз бутагына чылбырынан күрмөй байланган аты ээсинин бул оюн бузбайын дедиби, жанатан бери арткы буттарын алмак-салмак көтөрө коюн-колтугун тепкилеп, бөгөнөктөн корунганын да токтотуп койгон. Ал эми азыр алда кандай шыбышты тыңшагансып, кулактарын тикчийте тим турат. Сатымкулдун бир колунда арчанын ичке бутагы. Папиросун соруп, түтүнүн көккө үйлөгөн соң, тиги колундагы арчанын бутагына мурдун батыра-батыра жыттай коёт" [1].

Дал мына ушул алгачкы повесттин алгачкы сүйлөмдөрүнөн эле жазуучунун стилдик өз алдынчалуулугун көрүүгө болот. Ал кандай өзгөчөлүктөр:

Биринчиси, кандайдыр бир каармандын кийинки тагдырын алат да, аны бул же тигил окуя, буюм, эстелик менен байланыштырат да, ошону ретроспекциялык формада чечмелеп кирет.

Экинчиден, каармандары көбүнчө бир сырдуу, кээде түнт, анчалык ачылып сүйлөбөгөн бир мүнөз кишилер болот.

Үчүнчүдөн, каармандын кийим-кечесине, интерьерге, окуя өтүп жаткан жердин декорациясына өзгөчө маани берет, алар ошол чыгармада кайсыл социалдык катмардын (интеллигенция, колхоз активи, мугалим, дарыгер, согуштун ардагери ж.б.) өкүлү экендигин, кайсыл мезгилдин учуру сүрөттөлүп жаткандыгын айтып берүүгө тийиш.

Төртүнчүдөн, жазуучу окуяларды да, каармандарды да шашпай, бир иреттен сүрөттөп кирет, кээде алары өтө эле майдаланып кеткендей, эзип жибергендей сезилсе, көп учурда автордун ою прозалык тектин мыйзамдарына ылайык келтирүүдө оң натыйжа бергендигин көрөбүз.

Ошентип алгачкы эле абзацта автор табияттын эки нерсесин катар коёт: биринчиси - адам (Сатымкул), экинчиси - өсүмдүк (арча). Адам менен арча эмне үчүн салыштырылат. Адам - аз жашайт, арча - көп жашайт, адам - ооруп-сыркап, кыйналып жашайт, арча - кыйынжайын көгөрүп турат, адам - жыт чыгарбайт, арча - жагымдуу жыт чыгарат. Арча тоо-ташты тазалап, микробду кубалап, анын ысырыгы дезинфекциялоочу касиетке ээ. Бул сүрөттөөдө арчадан жыпар жыт чыгып жатса, адамдан папиростун жагымсыз жыты чыгат. Адамдар жараткандан "арчадай узун өмүр жаш сурашат", кыргыз элинин түшүнүгүндө арча - ыйык дарак. Бул сүрөттөөдөгү арча - жалгыз бутактуу. Окурманда табышмактуу ой пайда болот: калган бутагы кайда, эмне үчүн жалгыз бутактуу? Жалгыз бутактуу арча менен ага атайылап келген адамдын байланышы кандай болушу мүмкүн?

Чыгарманын пролог сыяктанган бөлүгүндөгү пейзаждык сүрөттөөдөн көп нерсени байкайбыз. Алар:

Мезгил: күндүн илеби кайтып калган.

Орун: жалгыз бутактуу арча, көмкөрүлгөн казандай боз таш.

Адам: жазы маңдайынан өйдө тегиз кайрылган коюу чач.

Адамдын иш-аракети: папирос түтөттү, үйлөгөн сайын кумурска изиндей ийрилип жогору жылган тамеки түтүнүнө чалкалай тиктеген, ойлуу, бир колунда арчанын ичке бутагы. Папиросун соруп, түтүнүн көккө үйлөгөн соң, тиги колундагы арчанын бутагына мурдун батыра-батыра жыттай коёт.

Адамдын минген аты: арчанын жалгыз бутагына чылбырынан күрмөй байланган, арткы буттарын алмак-салмак көтөрө коюн-колтугун тепкилеп, бөгөнөктөн корунганын да токтотуп койгон. Ал эми азыр алда кандай шыбышты тыңшагансып, кулактарын тикчийте тим турат.

Мына ушул пейзаж, ушул жердеги символика (жалгыз бутактуу арча жана Сатымкул) повесттин кийинки сюжетинде өзгөчө мааниге ээ болоп берет.

Андан ары Сатымкулдун психологиялык абалы менен таанышгыруу башталат. Ал пиджагин алып, анысын желбегей жамынын, ак көйнөгүнүн жакасын топчуланды, дагы папирос күйгүздү. Дембе-дем тамеки тартуу - ичинде оор күйүтү бар адамдын сыртқы белгиси. Автордук баяндоодо ал согушка чейин чылымды оозуна да албаптыр, а түгүл согушта бекер берилген тамекисин да башкаларга тартуулап жиберчү экен. Папирос тартуусу согуштан кайтып айылга келгенде башталыптыр. Автор анын өзүнчө себеби бар деп табышмактантып өтөт.

Ошентип повесттин сюжеттик сызыгынын башталышында эле жазуучу жалгыз бутагы гана калган арчаны жана ага ат арытып келген оор мүшкүл ичин бук кылып жаткан адамды сүрөттөө менен окурманды өзүнө тартып алат.

Чыгарманын старттык аянтчасы ушинтип табышмактуу башталгандан кийин окуя өткөн жер менен таанышабыз. Баба-Ата тоосунун бери жагы экен. Мындан жыйырма жыл мурда өткөн бир бактылуу күндөр экен. Ал күндөрдү эстеткен - жалгыз бутактуу арча жана ай. "Жер бетин каптап кирген иңирден улам бүлбүлдөп, карааны алыстап бараткан Баба-Ата тоосунун бери жагындагы кырка асканын чалкасынан бирөө кармап турган ат такасына окшош кемтигин карады. Баятан бери ошол жерден көзүн албай отурган. Аны караган сайын, эмнегедир жүрөк башы зырп этип коёт. Бүгүн айдын он алтысы, он жетиси. Ал демек, бир аз кечигип чыгат. Ошол кемтиктен, мындан жыйырма жыл илгери айдын ушул мезгилинде, анын толукшуган жүзүн Бакыт деп аталган ыйык нерсенин кучагында, ушул таштын үстүндө, ушул арчанын түбүндө отуруп көргөн болучу. Бирок, анда бүгүнкүдөй жалгыз эмес эле. Бул айдын шооласына анда муну менен кыналыша отуруп, дагы бирөө жүз тоскон болчу. Андан бери жыйырма жыл өттү..."[2].

Жер бетин каптап келе жаткан иңир, карааны алыстап бараткан тоо, кырка аска, чалкасынан бирөө кармап турган ат такасы, ат такасына окшош кемтик, көзүн албай отурган адам, ошол адамдын эмнегедир жүрөк башы зырп этип коюшу, чыгып келе жаткан ай, айдын он алтысы, он жетиси экендиги, бул жолу айдын бир аз кечигип чыгышы, айдын кемтиктен чыгышы, ошол Бакыт деп аталган ыйык нерсенин кучагында көрүшү, айды ушул таштын үстүндө көрүшү, айды ушул арчанын түбүндө отуруп көрүшү... Кыскасы, табият баары мындан жыйырма жыл мурдагыдай, баары окшош, баары эле ошол кездегидей. Андан ары автор жүрөк зырп эттирген: "...анда бүгүнкүдөй жалгыз эмес эле. Бул айдын шооласына анда муну менен кыналыша отуруп, дагы бирөө жүз тоскон болчу" деп кыстарып кетип атпайбы.

Жыйырма жыл балким асмандагы ай, тоодогу арча үчүн аз эле мезгилдир, бир көз ирмемдир, ал эми адам үчүн, конкреттүү айтканда, Сатымкул үчүн өзүнчө бир узун тарых. Ал тарыхта эчен сууну кечип, эчен жолду басып, эчен адамдар менен мамиле курду, жамандык-жакшылык, ачуу-таттуу дегендер менен кездешти, мезгил "наристеге жаш кошту, карынын өмүрүн уурдады, бөксөнү толтурду, толону бөксөрттү", бир гана эскиден элес, жакшы күндөрдү ичке каткан Сатымкулдун жалгыз арча менен бөлүшөр сыры калды.

"Жалгыз бутактуу арча" адамдардын татаал тагдыры, алардын максаттарынын кыйрашы, турмуш жолундагы адашуулары тууралуу повесть-эскертүү. Повесттин этикалык-нравалык сабагы да жаштарды өзүнүн бактылуу күнүн өзү жасашы керек, турмушта жаңылышпай жүрүшү керек деген идеяны ибараттайт.Бул каармандар турмуштан алынганын, бирок аттары гана башка экенин, жазуучу бала чакта, 6-класста окуп жатканда, райондун борборунда алардын колтугташып басканын көрүп суктангандыгын, жазып жатканда көз алдында ошол прототиптерди элестетип тургандыгын 1967-жылы жазган "Окурманга жооп" деген макаласында айтат[3]. Демек, окуянын негизи баланын эсинде калат жана повесть жазыларда автор Айнур чоңойгон, анан Сатымкулду тапкан айылга барып, жайлоо маалында, чыгармада сүрөттөлгөн чоң суунун боюнда, арчанын түбүнө отуруп, үлпөт үстүндө айдын чыкканын көрөт, анан кийин "Шофёр стартёрду буту менен басар замат мотор иштеп, машинанын денеси кыймылга келгендей, жанагыдай элестен улам, менин тулку боюм термеле баштап, тезирээк калем, кагазга жетүүнү каалап кеттим..."[4] деген абалга келет.

Жазуучу Ж.Мавляновдун сынчы С.Асанбеков менен "Кыргызстан маданияты" газетасы уюштурган "Азыркы кыргыз прозасы: ал-абалы, проблемалары" деген талкуусундагы диалогунда мындай оюн айтат: "Китеп тарбия үчүн жазылат деген эзелтен келе жаткан акылман сөз бар. Бул менимче, баарынан мурда биздин жазуучулардын калеминен жаралгандарга тиешелүү. Эгер адамдын акылына акыл кошпосо, жакшылыгын арттырып, жамандыгын азайтып таштабаса, окуган соң кандайдыр бир сонун ойлорго, максаттарга түртпү болбосо анда чыгарманын дүйнөгө келишине жол болсун? Окуучуга жетсе болду деген пикирге мен түшүнө бербей жатам. Эгер китеп окурмандын жан дүйнөсүнө жогорудагыдай "бүлүк" сала албаса, аларга жеткени болобу, же жетпегени болобу? Менимче жетпегени"[5].

Дал ушул таалим-тарбиялык маани-маңыз Сатымкул менен Айнурдун тагдыр-таржымалы, жүрүш-турушу аркылуу чечмеленет. Азыр, жыйырма жылдан кийинки, областтык маанидеги кызматкер жыл сайын эмгек өргүүсүндө айылга келип, келген сайын жалгыз бутактуу арчанын түбүндө жалгыз отуруп кетет. Мына ошол айылга келишине, жалгыз отуруп кетишине себеп - бул Айнур. Айнур экөө мындан жыйырма жыл мурда ай чыкканын ушинтип карашчу, анда экөө тең жаш эле, анда согушка чейин эле, экөө моюндаша отуруп айга суктанып карашчу, келечек тууралуу чексиз кыялдарга батышчу. Анда азыркы арманын угуп жаткан жалгыз бутактуу арча башкача эле, анын астына Сатымкул менен Айнур келип отуруп, "жайдын кечки жели менен тигил айдын сөөлөтүнө мас болушчу" кезде ал арча "калың бутактуу, башы бешикте көп жаткан баланыкындай жалпак, саябандуу, көрктүү эле. Эми болсо дал ошол Сатымкулдун тагдырындай калын бутагы да, саябаны да, көркү да калбаган арча согуш ардагеринин жашоосуна ассоцияланат.

Сатымкулдун элестөөлөрү менен автор бизди жыйырма жыл мурдагы Пача-Ата суусунун жээгине, Бүркүт-Уя аскасы көрүнгөн айыл четине алып келет. Мында Айнур менен Сатымкулдун бири-бирине эркелеген, кылыктанган күндөрү, жаштык романтикасы, бири-бирине наздануулары, сагынычтары, кусалыктары. Айнурдун татынакай ууртундагы жылмаюу. Суу бойлоп ойноп жүргөн Жаз менен Жаштык.

Сатымкул колхоздук жаштар мектебин бүтүп, эки жылдан бери сотто катчы. Анын бирге окуган класста-

шы Жамал аркылуу Айнур менен таанышат. Ачык-айрым Жамал эки жаштын ортосундагы ымалага шерик болуп, бири-бирине кат ташыйт. Кыздын жигитке, жигиттин кызга жазган ашыктык каты XX кылымдын 30-жылдарындагы байланыштын бирден бир негизги формасы болуп, ал Ж.Мавляновдун бир нече чыгармаларында доордун колоритин, каармандардын ички сезимдерин, көркөм образдарды ачып берүүнүн каражаты катары өз функциясын аткарат. Г.Гачев жазгандай ал кезде "кат сөзү бул - терең коомдук, мамлекеттик, ыйык сөз"[6] болгон. Кыз менен жигит бири-бирин жолугушууга чакырып, күн сайын көрүшүп турууга ал кездеги чөйрө, салт, адат, элдик этика мүмкүнчүлүк берген эмес. Адамдар бири-бирин кат аркылуу түшүнүшкөн жана жактырышкан, же жактырбай калган.

Ошентип Сатымкул менен Айнур экөөнүн каттан башталган, ынактагы ашып-ташып, сүйүүгө жетип, үйбүлө куруу, алып качуу тууралуу пландар түзүлөт. Албетте, андай кылуу мүмкүн эмес. Себеби Айнурдун жалгыз агасы Сатыбек бул экөөнүн баш кошушуна каршы. Автор окуяларды жайма-жай, ар кайсыл мезгилден, ар кандай учурдан ылайыгын келтирип баяндап отурат.

Адабияттар

1. Мавлянов Ж. Тандалмалар: аңгемелер жана повесттер [Текст] / Ж.Мавлянов. - Ф.: Кыргызстан, 1987.

2. Мавлянов Ж. Эне: аңгемелер, повесттер, очерктер, публицистикалар [Текст] / Ж.Мавлянов. - Ф.: Кыргызстан, 1983.

3. Мавлянов Ж. Изденүү болсо... Жазуучунун "Азыркы кыргыз прозасы: ал-абалы, проблемалары" деген талкууда сынчы С.Асанбеков менен диалогу [Текст] / Ж.Мавлянов, С.Асанбеков // Кыргызстан маданияты, 1975, 5-июнь.

4. Гачев Г. Национальные образы мира: Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия) [Текст] / Г.Гачев. - М., 2002.

Д.Ызабекова,
Ош мамлекеттик социалдык университети

ЖУНАЙ МАВЛЯНОВДУН АДАМ ТАГДЫРЫН АЧЫП БЕРҮҮ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Ж.Маяляновдун "Жалгыз бутактуу арча" повести тууралуу сөз кылсак. Башкы каармандар Сатымкул менен Айнур повесттин окуясына ылайык мандайча таанышкан. Экөө бир жыл илгери май айында таанышкан. Анда Сатымкул ушул айылга салтанаттуу чогулуш өткөрүүгө жиберилет да, айылдык кеңештин төрагасы алдыңкы колхозчуларга, окуунун мыктыларына сыйлык ыйгарат, ошондо Айнур да жакшы окуган кыз катары сыйлык алат. Жыйындан кийин жаштар оюн уюштуруп, бир көрүүдө ылым санап калган Сатымкул ошондо көзүн Айнурдан албай бир сезимге кабылат.

Бирок Айнурдун колун сурап, кудалашып койгон жери бар эле. Агасы ошолорду колдой турган. Окуунү бүтүп жаткан эле күнү Айнурдун болочок кайын-журту союшка кой, кыздын ата-энесинин казыгына байлашка тай жетелеп келип калат.

Миндеген сүйүү чыгармаларындагы үч бурчтук эми Ж.Мавляновдун колуна тийди, анда ал теманын кыргызча варианты турат, ал - кудаалашуу салты, таанышы эмес болочок күйөө жана жүрөк дабасына дары болор ашыгы. Ошол күнү Жамал жеңенин жардамы, айла-амалы менен эки жаш баягы биринчи таанышкандагы арчанын түбүндө жолукмак болот. Жолугушат. Качышат. Артынан куугун түшөт. "Башыңды канжыгама байлап кетпесем!" деп кыйкырып качкандардын артынан түшкөн Айнурдун кудалаган "күйөөсү". Качкан да, кууган да "кудайлаган" оор учур. Болочок күйөө үчүн Айнурду качырып жиберүү - уят, өлүм, намыс. Ал эми кыздын жалгыз байкеси үчүн - карындашынын качып кетиши - бетине чиркөө, кудалашуу салтынын бузулушу, эл алдында жер кароо.

Мына ушул эпизод кандайдыр бир даражада Ч.Айтматовдун "Жамийла" повестин элестетет. Эки повесть тен дээрлик бир учурда (балким "Жалгыз бутактуу арча" бир аз ай мурда) жазылган. "Жамийлада" да сүйүшкөндөр (Данияр, Жамийла) качып кетет, аларды да куугунчулар артына түшүп куып барышып, бирок жетпей калат. Чынында ошол кездеги, согушка чейинки кыргыз элинин салты боюнча кудалашып, калың берип-алып, бата кылып койгондук бул кыз үчүн мыйзамдуу күйөөсү бар сыяктуу эле кабыл алынган. Аны эч ким алып качууга да жол берилбеген, андан жолго барган жигит уруу аксакалдары тарабынан катуу жазага тартылган, элден чыгарылган, эриш бузгандык катары эсептелген.

Мына ушундай кабыл алынууга Ж.Мавляновдун каармандары да кириптер болмок, бирок автор окуянын жүрүшүн башка нукка бурат. Качкандар колго түшөт. Жөн гана колго түшүп калбастан Сатымкул кык жыттанган, тегереги ыргай чыбыктар менен тосулган короонун ичинде колу-буту кара кыл чылбыр менен бекем таңылып, тепкиден көк ала болгон жүзүнөн канга аралаш тер агып, чалкасынан жатат. Ооба, ал жеңилди. Эски салтка, патриархалдык доордун калдыктарына жеңилди. Ал таза сүйүү үчүн күрөштө. Бирок алсыздык кылды. Ал күрөштө жалгыз калды. Ага жардам берүүчү Айнур да, Жамал да феодалдык салттын кубаттуу машинасынын алдында кумурскадай кунсуз экен. Бирок тагдыр ага дагы бир жолу жылмайды...

Сатыбек карындашы Айнурду "күйөөсүнө" учаштырып берип, өзү карындашымды алып качты деп Сатымкулдун үстүнөн арызданганы кеткенде Жамал анын колун чечип коюп, ал кайра Сатыбек менен болочок "күйөөнү" сотко берип, Айнурун бошотуп алат. Жеңиш Сатымкул менен Айнурга келет. Аскерде Ыраакы Чыгышта үч жыл кызмат кылып, ал учурда Айнур

да педагогикалык окуу жайын аяктап сүйүшкөндөрдүн жолдору ачылат. Сатымкул райондук прокурордун жардамчысы, андан соң эки жылдык юридикалык мектепти бүтүрүп, райондук прокурор даражасына жеткенде Гүлнур аттуу кыздуу болот.

Ошентип баары өз-өз ордуна келип, үй-бүлө да, кызмат да, жеке турмуш да ойдогудай болгон кезде, Сатымкул республикалык прокуратуранын кызматкери болуп калган учурда капысынан башка окуя чыгат: "Ошол жылы алар баланын үнүн биринчи жолу угушкан. Туш-тушу панжаралуу чакан жыгач керебетте жаткан наристенин таңга маал чыккан "ыңаа-ыңаа" деген деген тааныш жагымдуу үнүнөн улам, ойгонгон Сатымкулдун кулагына дубал боорундагы репродуктордон: "Согушту жарыялабай туруп, немисттик фашисттер Ак деңизден тартып, Кара деңизге чейинки батыш жактагы чек арабызды басып кирди" деген диктордун айбаттуу добушу жаактан ары тартып жибергендей, аны селт эттирди.

Бир бутун шымына салган бойдон ал бетин түктүйтүп, керебеттин кырына нес кишиден бетер шылкыя отуруп калды. "Согуш!.." деди бир оокумда Сатымкул, керебетке эңкейген бойдон ич көйнөгүнөн көкүрөгүн чыгарып, Гүлнурун эмизип турган Айнурга карап. Анын көш өрүм чачы булайып жылаңач ийиндеринен төмөн ичке балтырга жете чубалжып турган. - Согуш башталыптыр, уктуңбу, Айнур? - деди ал эми үнүн бийик чыгарып. Сатымкулдун ойгонгонун байкабай калган Айнур, жалт бурула бергенде көш кабат терезеден түшкөн жарыкка, ого бетер угузданып турган ачык ачык көкүрөгүн эки колу менен баса калды. Назга жана сыймыкка дайыма толо гурчу анын көздөрү чоң-чоң ачылып. узун кирпиктери биринден, тикелене түштү да, жука эриндери чаңкаган кишиникиндей кеберсип, нары дирилдеп кетти"[1].

Ж.Мавляновдун чыгармаларынын каармандарынын көпчүлүгү согушка чакырылгандар, же согуш учурун орукта өткөргөндөр. Алар ошол согуш тууралуу 1941-жылдын 22-июнундагы фашисттик Германиянын СССРге кол салышын ар кандай кырдаал-шартта, ар кандай адамдардын чөйрөсүндө, ар кандай психологиялык абалдарда угат. Алардын ичинде Сатымкулдун жаман кабарды угуусу да өзгөчө учурга туш келди: кызынын ыңаалаган тааныш жагымдуу үнү, көш өрүм чачы булайып жылаңач ийиндеринен төмөн ичке балтырга жете чубалжып турган Айнурдун сулуулугу... Мына ушул бактылуу учур, баланын сүйкүмү, аялдын чырайы жана согуш деген алааматтын чыгышы. Сатымкул бир жагынан бүтүндөй оор күндөрдү баштан өткөрдү, кыйынчылыктын баарын жеңди, демек ал жеңишчил, жолдуу адам, андыктан ал согушта да жеңишчилдигин көрсөтөт деп ойлойсуң.

Советтик Армиянын офицери катары согушка жөнөдү. Адегенде Кара-Балта, Ош тарабында аскердик трибуналда кызмат өтөп жүрүп, 1941-жылдын күзүнөн тартып, бирде Москванын алдынан, бирде Украина тараптан кабары билинип жүрүп, 1943-жылдын май айында Белгород багытындагы майдандан каты келет да ошол бойдон дайынсыз болот.

Андан ары автор Айнурдун ички санаркоолорун, айылдагы согуштун таасирин, Гүлнурдун атасын сурай беришин сүрөттеп келип, Сатымкулдун сырдаш курбусу Курмандын жана анын аялы Сырганын тагдырын баяндоого өтөт. Ал экөөнүн кайгысы согуш трагедиясынын бир үзүмү катары повестке өтө ыктуу киргизилген. Курман айылдагы Сырганын төрөр күнүн билип, сүйүнчү сурар кат келерин күтүп жатканда күткөн кат аяшы Айнурдан келет. Анда блиндажда отурган. "Курмандын сүйүнчүсү даяр болчу. Өткөн түнү чалгынга барып, жолдошу менен душмандын постто турган сакчысын тирүү штабга алып келишкен. Ошол олжодон кийин ал эс алууда жаткан күнү Айнурдун жанагы каты келип калат. Жолдошу котелокко алып келген конок боткого ооз тийгизбей туруп, Курман жоop жазууга кириштн. "Сен жей бер, Алёша, курсагыңан артса, калтырасың, болбосо, бүт жеп койсоң деле таарынычым жок, бүгүн" деди.

- Нече күнгө дейре шыбагаңы мага бересиң - деп боткого оозун толтуруп алган шыңга бойлуу сержант Алёша баркылдыганда.

- Мага демек эки күн же... - деди, Курман.

- Сага окшоп уулду болсом, мен бир жумага чейин аба жутуп жүрө бермекмин, - деди али тигиндей үйбүлө күтүүгө үлгүрө элек Алёша.

Блиндажды түп көтөрө күлүп калышты"[2].

Жазуучу мында орус адабиятын изилдөөчүлөр "окопная правда" дегендей "окоп чындыгын" дал ошол окоп казып келген, окопто душман менен мээлешип жатып келген, окоптон өлүктөрдү ташып келген майданчы катары таамай берип жатат. Мындагы майда, билинбес деталдарда бир нече турмуштук окуялар синдирилген: алар Курмандын сүйүнчү, баланын таттуулугу, согуш азабынан туңгуч баласын төрөлгөн кезде көрө албаган, аялы менен наристесинин жанында боло албаган жигиттин арманы, анын боткосун башкага берген берешендиги, гуманизми, улуттар арасындагы ынтымак, достук, Алёшанын али үйлөнө да электиги, балким анын өмүр жолу бүгүн-эртең аягына чыгып калышы... Мына ушундай татаал тагдырлар бир гана эпизоддо таамай тартылып жатат.

Мына ушул чалгынчы Курман 1943-жылы 10-июнда маанилүү тапшырма аткарып жатып Украина жергесинде курман болот. Анын балким акыркы сөзү мындай болгондур дейт автор: "Кубатбек! Сырга! Силердин келечегиңерге колун сунган ажалга өзүмдү тостум. Силер жашагыла! Силер өмүр сүргүлө! Мен да өз өмүрүмдүн калган жылдарын экөөңөргө бердим. Уктуңарбы? Уктуңарбы? Силерге бердим! Силер жашагыла!"[3].

Мына ушул автордук табылга андан 6-7 жыл өткөндөн кийин Ч.Айтматовдун "Саманчынын жолу" повестинде Майсалбектин катында кайрадан жаңырат.

Мына ошол Курмандын жана анын аялы Сырганын образын чыгармага киргизүү менен автор ошол кездеги бир үй-бүлөнүн кандай оор шарттарда болсо да кыйынчылыктарга туруштук бергендигин көрсөтөт. Сырга баарынан мурда эне, эне болгондо да согушта каза болгон Курмандын туягын жетилдирүү милдети бүт өз башына алган эне. Ал кандайдыр бир даражада Айтматовдун каарманы Толгонайга окшоп кетет. Толгонай болсо турмушта жашап өткөн кадимки таластык аялдын прототиби экендигин жазуучу дайым айтып келди. Мына ушундай эне жана аял катары мавляновдук каарман Сырга да өз милдетин аткарса, Айнур бара-бара терс жолго жүрүп отуруп акыры анын адамдык сапаттары тебеленди. Чалгынчылык оор иште жүрүп дарексиз кеткен Сатымкулун ойлоп сарсанаага, убайымга барат, бирок ал райондук аткаруу комитетинин төрагасы Жылкыбаевдин аялы Оңолдун бал тилине алданып, мас кылар ичимдикти ууртап-татып отуруп, кийин көбүрөөк берилип да кетип, анан бир күнү Эрменбаевдин колуна кантип түшкөнүн билбей

да калат. Мына ушул Айнурдун ыймандык деградацияга учурагандыгы, адептик кризиси автор тарабынан абдан так, ишенимдүү, эволюциялык жол менен, психологиялык кырдаалдарда берилип барат. Адамдын, аялдын бузулуусу жазуучунун сүрөттөөсүндө бир катар деталдарда, каармандын ички сезимдеринин кагылышуусунда берилет.

Ошол эле кезде жазуучу айрым учурда адабий, китептин таасирдин да туткунунда калган. Мисалы, бир жолу Сырга жатарда куудулданып, эркек болуп алган: мурут жасап, чачын төбөсүнө түрүп, чаар допуну баса кийет. Мына ошол учурда Сырга кирип келет. Бул эпизод Алыкул Осмоновдун "Майдын түнү" поэмасын элестетет.

Бирок жалпысынан бул повесте жазуучу адамды ачуу жагынан, каармандардын бири-бири менен конфликтин жана мамилелерин берүү жагынын дасыгып калгандыгын көрсөтөт.

Айнурдун тагдыры, анын Эрменбаевден боюна бүтүп калышы, анан ага аргасыз турмушка чыгышы менен уланып, алар башка районго которулуп кетет. Дал ушул учурда 1946-жылы май айында Сатымкул фронттон кайтып келет да, Айнурун таппай калат, аны иниси менен аяшы Сырга тосуп алат. Станциядан досу Курман менен аялы Айнур жок экендигин көрүп, "так чыкыйына таяк жеген адамдай Сатымкул тегерек көздөрүн жума берип, буудай өңүнөн кан качыра сендеректей түштү"[4], бул анын эң оор жоготуусу эле. Балким согуш болбогондо мындай тагдырга туш келбейт беле? Бирок согуш бул чыгармада адамдарды сынсонун, алардын адептик сапаттарын текшерип чыгуунун каражаты болгон, ошол сыноо аянтчасынан Сатымкул, Курман, Сырга адамдык бийик абийири менен татыктуу өтүштү. Айнур болсо Сатымкулу амансоо келгенин угуп, аны менен жолугушуп жүрчү - жалгыз арчанын далдасына өтө берип жок болду, ал өз боюн сууга таштады.

Баягы повесттин башында Сатымкулдун жалгыз бутактуу арчага келип турушунун себеби да, шарты да ушунда эле. Чыгарманы идеялык-тематикалык багыты да көп кырдуу: айыл адамдарын баёолугу жана анан ошол мүнөзүн пайдаланып, башкалардын аны терс жолго буруп кетиши (Айнур - Оңол); согуш жана анын кесепети (Сатымкул - Айнур; Курман - Сырга); согуштун адамдарды сындан өткөрүүчү окуя экендиги; бузукулук (Оңол - Эрмекбаев); эр жүрөктүүлүк (Сатымкул, Курман); тазалык (Сырга); сүйүү жана жек көрүү; өмүрдүн өксүк жана өкүнүчтүү күндөрү (Сатымкул, Сырга). Мына ушулардын баарын жазуучу адамдардын тагдырына байлайт, адам тагдырлары аркылуу ачып берет. Демек, ал повести тагдыр тууралуу алдына жазылуучу повесть жана роман жанрындагы чыгармаларынын ийгиликтүү дебюту болгон.

Адабияттар

1. Мавлянов Ж. Тандалмалар: аңгемелер жана повесттер [Текст] / Ж.Мавлянов. - Ф.: Кыргызстан, 1987.

Adilbekova E.,
Kazakıstan/Türkistan A.H.Yesevi Üniversitesi

KAZAK DESTANLARI VE TARIHI KÜLTÜR MIRASI ÜZERINDEKI YERI

Kültür, bir toplumun hayat tarzını oluşturan unsurlardır. Kültürün en berrak aynaları, hiç şüphesiz tarih boyunca meydana getirdikleri unsurlardır. Bu unsurlardan biri de destanlardır.

Destanlar, toplumların, özellikle tarih boyu sözlü geleneğe ağırlık vermiş halkların, hem "milli hafizası" hem de "milli şuuru"nu ihtiva eden halkların mirasıdır. Bu mirasa sahip olan Türk boyları, bu özgün mirası kendi yönlerini belirlerken, önemli kararlar verirken, gelişme süreçlerinde kendilerini yetiştirirken kullanabilirler.

Destanlar sadece birer öykü ve övünme anlatıları değil, bir tolumun sanat ve edebiyat hazinelerinin sergilendiğni müzelerdir. Destani eserler yalnızca tarihte yaşamış veya yaşadığına inanılan kahramanların yaptıkları işler, gösterdikleri başarılar, fethettikleri ülkeler ve kazandıkları zaferlerden bahsetmezler. Her ne kadar günümüzdeki "destan yazmak" deyimi, başarılması güç bir işin başarılması anlamında kullanılmakta ise de bu çerçevesinde yayımlanan destanlarımızda, göçler, yenilgiler, ihanetler, dostluk ve düşmanlıklar gibi, Türk boylarının çeşitli dönemlerde yaşadığı acılar, sıkıntılar ve sevinçler de geniş ölçüde yer almıştırlar [2.35].

Destanlar: bireyden aileye, aileden topluma ve toplumdan da devlete uzanan bütünlüğün, bir halı motifinin işlenmesi gibi motiflerle anlatıldığı eserlerdir. Bu motif yapılarının her bölümünde Türk boylarının insanlık değerleri vardır [6.125]. Bu temel yapıların oluşturulduğu çerçeve incelendiğinde, onlarda Türk milletin eşyayı, doğayı, dünyayı ve evreni algılaması ve yorumlayış tarzı görülür. Bu algılama ve buna bağlı olarak oluşan yorumlamalar "destan sanatı" adını verdiğimiz çerçeveyi oluşturmuştur. Bu çerçeveyi oluşturan sanatçılar tarih boyunca farklı coğrafi alanlarda yetişmişler ve yetiştikleri devir ve coğrafi alana göre "bahşi", "akın", "ozan", "jırav", "aşık" gibi adlar almışlardır. Ancak onların hepsi "destancı" ortak adını alarak, bütün Türk boylarında yaşatılan ortak bir geleneğin temsilcileri olmuşlardır [9.54]. Bu sanatçılar kendilerinden önce yaratılmış olan sanat anlayışıyla, kendi dönemlerinde edindikleri deneyim ve duyguları birleştirerek destan sanatını "destan geleneği" ne dönüştürmüşlerdir.

Bu anlamda destanlar; edebiyat ve tarihi, estetik ve olguyla beraber gerçeği bir bütün içinde birleştirmiş sanat eserleri ve canlı birer "kültür evleri" olarak görülebilir.

Eski Yunanca'da ve Batı dillerinde "epope", Farsça'da "destan" olarak adlandırılan kahramanlık tema epik anlatılar, Türkçe'de de bilim adamlarınca "destan" ve "epope" terimleriyle karşılaştırılmaktadır. Bu anlatı türü, diğer Türk lehçelerinde "destan" "epos", "cır", "comok", "nimah/ alıptığ nimah", "tool/ maadırlığ tool", "olongho", "kay çörçök", kay sörçek" gibi terimlerle isimlendirilmektedir [7.33-41]. Ayrıca Kazak Türkçesi'nde ve diğer bazı Türk şivelerinde "destan" terimin yanı sıra, yine Farsça olan

"name" terimi de özellikle mensur destanların teriminin yanı sıra, özellikle mensur destanların isimlendirilmesi için kullanılmaktadır. Örneğin, "Cengizname", "Timurname". "Saltukname", "Oğuzname" gibi mensur destan metinleri doğrudan "name" terimleriyle adlandırılmaktadır.

Ister boy, ister ulus bazında olsun, ister dar bir alanda, ister geniş bir alanda yaşamış olsun, ister dışa, ister içe yönelik olsun, toplumun (kabilenin, ulusun) bütün bireylerini doğrudan ilgilendiren ya da etkileyen herhangi bir olayı, ister dar bir alanın, ister çok geniş bir alanın bahadırı olsun belli bir tıp (alp tipi) etrafında toplayarak anlatan "destancı" adı verilen ve uzun bir süre "edebiyatçı" ve "tarihçi" görevini yerine getiren, atlı göçebe yaşam tarzının sanatkâr tipi olan sanatkâr (ozan, jırav, vb.) tarafından kendine özgü bir forma kavuşturulup müzik aleti eşliğinde ya da sade ezgili ve kendine has bir akış ve üslup ile nakledilen, sanat ve estetik kaygıları taşıyan, tarihteki bölgesel, ulusal bazdaki olayları tam anlamıyla gerçekçi bir şekilde değil de, efsane yada tavatür boyutuyla nakleden, teşekkülü için uzun bir süreyi gerektiren, sözlü kültür ortamında teşekkül etmesi ve sözlü iletişim vasıtasıyla nakledilmesi nedenleriyle değişime uğrayabilen, toplumun geçtiği kültürel süreçleri ve yazıya geçirdikleri dönemin özelliklerini yansıtan, atlı göçebe yaşam tarzının ürünü olarak çoğunlukla manzum olarak ortaya konan; fakat, zaman zaman mensur ya da manzum mensur bir yapı sergileyebilen kahramanlık konulu metinlere desten denir [10.241].

Dünyada destan araştırma ve çalışmaları oldukça eski tarihlere dayanmakla birlikte, ilk ciddi araştırmalar XIX. Yüzyılda başlamıştır. Pek çok toplumun sözlü olarak anlatılan destanları, ilk çağdan itibaren Homer başta olmak üzere, farklı şairler ve bilim adamları tarafından toplanıp yazıya, özellikle Batı dünyasında yazıya geçiriliş sebeplerini sadece koruma amacına destanlar daha sonra ki dönemlerde ve özellikle de, "Aydınlanma Döneminde yapılan yenilikler için başlıca beslenme kaynakları olarak kullanılmıştır. Aydınlanma Dönemi'nden sonra ve özellikle de XIX. yüzyıla gelindiğinde, ister sözlü ister yazılı olsun, destanların milli kimlik oluşturmada ve bu kimliğin tanımlanmasında ciddi biçimde kullanıdığı bilinmektedir [4.247].

Türkler çeşitli sebepler dolayısıyla bugün ayrı bölgelere bulunsalar bile bir geçmişte ortak bir hayat yaşamış; aynı dili ve tarihi paylaşmışlardır. Ama bugünkü çalışmamızın sonunda öğrendiğimiz gibi anlatılan olayın kahramanıyla yeni bir olayın ya da yeni bir şahsiyetle geçmiş vakanın bütünleşmesi meselesi de bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bir halkın destan metinlerinin kendine has özelliklerini belirlemek için kullanılan eserdir. Bolsevile devrimine kadar ve sonraki dönemlerde folklor bilimi tarihinde Kazak destanlarının türleri ile tür çeşitleri büyük ölçüde karşılaştırılmıştır. Destanın çıkış tarihi, gelişme yolları halka ait olması, kültürün kalıplaşması varyantların varlıkları ile benzerlikleri hakkında biraz olsun neticeye varılmıştır. Buna ilave olarak destanın metinlerini yayımlama bilimsel basımlarını hazırlama işleri olgunlaşmaya başlamıştır. Şüphesiz Kazak destanlarının çeşitli meselelerin ele alınması ve bu destanların hangi açıdan değerlendirileceği meselesi folklor biliminin geçmiş ve günümüz tarihinin kendisi söz sahibi olabilme niteliğindedir [3.135].

Destanların bir milletin hayatındaki önemi büyüktür. Destanların tarihi, fikri ve sanatsal açıdan değeri taşıyıcı özelliği sebebiyle bir kültür köprüsüdür. Kültür ise milletin tüm değerlerini kendinde barındıran bir ışıktır. Varlığı tarihten önceki çağlara dayanan milletlerin hayatları hakkında bilgileri destanlar sayesinde öğreniriz.

Aslında destan türlerini, bütün destan kültürünün asırlar boyuca devam edip gelen yolda varılacak hedef durumunda olan stratejik bir nokta olarak değerlendirebiliriz. İlk önce Kazak destanlarının destan sanatının çıkış sebeplerinden başlayarak günümüze kadarki dinamiğini artzamanlı açıdan ele alacak olursak dayanak noktalarımızdan biri de bu olacaktır.

Kahramanlık destanlarını aynı kökten olan türleri ile birlikte ele almamızın sebebi budur. Eski devirdeki destan geleneğine bilhassa kahramanlık destanlarına temel teşkil eden en eski zamanlarda yani tarih öncesi çağlarda kalıplaşmış, öteki türlerle olan bailarını belirlemek genel destan türünün meydana geliş tarihiyle sıkı bir ilişki içindedir [1.184].

Folklor ürünlerinin çeşitli milletlerle ortak olması çok dikkat çekicidir. Bunun nedenini açıklamanın bilimsel yolları vardır.

Kazak destanların morfolojisinin aydınlatmamak, onun uluslararası tipolojisinden bahsederken aceleci ve tek yönlü düşünülmesine sebep olur. Mesele Kazak destanlarının destan sanatı ve tipolojisine ait konu ve motiflerin, kompozisyon ve sanat üsülerini, tiplerinin yapısı ile bilinen kuralların önceden söz konusu olup olmadığında da değildir. Bunlar bilimin gelişimine uygun olarak en geç araştırılacak olan konulardır.

Destan sanatı esasında folklor ve edebiyatın kuruluş yapısına, sanatlı oluşumların türüne, çeşidine göre onunla ilişkili olan bir durumdur. Bilhassa folklorik destan sanatını tarihi açıdan düşünmek gerekir. Destan öncelikle tarihten bize kalan manevi bir mirastır. Çünkü destan türlerinin ortaya çıkışı ilk olarak bu formlardan görülür. Destan sanatı esasında genetik sanattır. Bu açıdan baktığımızda destan sanatı formlar ile kavramların atası olarak görürsek doğruyu söylemiş oluruz.

Bilim adamlarına göre destanın temeli şimdiye kadar birbirinden ayrılmamıştır. Destanın sanatsal fonksiyonuna nazaran törenlik öneminin varlığı ve sosyal yanının baskın olduğu zamanlar sinkretik devrin izleridir.

Işte süslü söz sanatının geçmişi hakkonda fikir sahibi olmak istersek gideceğimiz son nokta budur. İlk sinkretizmin nasıl oluştuğu bu söylenenlerle sınırlı kalamaz. Bilimin gelişmesi her millete ait bilgilerin çoğalması ile bu kavram devamlı genişlemektedir. Destan sanatından söz ederken kahramanlık destanlarına kadar olan mit, masal, menkabe, eski destanlarla ilgili bilgileri dikkate almamamızın nedeni budur [10.41]. Bunun gerekliliği, bir şeyin özünün ne olduğu ve neden olduğu gibi sorulara cevap bulmaktan başlar.

Türk halklarının kahramanlık destanlarını araştıran çalışmalarda da bu tür çalışmalara genişçe rastlanır. Destan sanatı hem destan dili ve stili çerçevesinde, hem de konunun kompozisyonu yapısında toplanmasını sağlayan araştırmalar yapıldı.

Sanatlı halk ürünlerinin şahdamarı olan destan ile ilgili bilimsel izlenimlerin hepsi bu günlük hareketimizin bir görüntüsü değil, bundan sonra yapacaklarımızın da temeli niteliğindedir. Destan miraslarımızın sanat yönüyle ilgili önemli problemler dile getirilmiştir. Fakat bunun ucu bucağı yoktur. Bugün doğru deyip aklımıza yatan fikirlerin yerini daha uygun olan bir fikir alıverse öncekinden hemen unutulması olağan bir durumdur. Oysa bütün fikirler yok olmak için değil yaşamak için ortaya çıkar. Bu fikirlerin yaşamasındaki tek ölçü zamandır. Sırları açığa çıkarmamak için yapılan çalışmalar ya daha evvelkilerinin yardımı ile

ya da daha evvelkilerini saf dışı bırakıp yenilerinin yardımı ile yapılır. Hangisi olursa olsun bunun ikisi de önemlidir.

Burada destan sanatının burası doğru, şurası yanlış diye bir tartışma açmak yerine kahramanlık destanlarında neyi, nasıl araştıracağımızı düşünmeliyiz. Öncelikle destan geleneğinin bize hangi yönlerinin yararlı olacağına karar vermeliyiz. Eğer böyle yapmazsak destan sanatının ucunu bucağını bulmamız zor olacaktır.

Bu durumda Kazak destan biliminin yalnız kendi neticesini bulmayı hedefleyen temel meselelerinin içine şunları da katabiliriz.

Tarihi devirler (Kıpçak, Oğuz-Kıpçak, Noğay vb.) ile destanın şekillendiği devir arasındaki ilişki nasıl izah edilir, bunlar arasındaki farklılık nerede, bunları anlatırken destan geleneğinin tipik özellikleri hangileridir, tarihi zaman ve mekan destan dünyasında nasıl dahil olmuştur, bu olay içindeki tarihi zaman ve yer-su adlarına tesiri nedir? Bu durum destan kavramının sahası ile ilgili M.B.Hrapçenko'nun fikirlerine baş vuralım: "Tarihi destan sanatının amacı gerçekçi destan açısından teknik ve yöntemlerini, bunların sosyo estetik fonksiyonunu sanat yeniliklerini geniş bir arenada araştırmaktadır diye izah edebiliriz [5.152].

Bu nedenlede sanatlı formların hangi safha ve hangi konu ile ilgili olarak araştırılacağı konusu destan sanatı kavramının çeşitli şekillerde, dar veya geniş bir manada kullanılmasının göstergesi olarak ortaya çıktı. Bizim için sanatlı formlar destan sanatı araştırmalarının temeli, analiz ve sentez yapmanın usulü ve esas materyalidir. Bize göre önemli olan destan sanatını hangi manada kullandığımız değil, hangi amaçla kullandığımızdır. Bu durumda "yapı", "fonksiyon", "safha" kavramı üzerinde durmamız gereklidir [8.127]. Ayrıca her bir sanatlı halk ünlülerinin kendi içindeki tür özelliği aynı ayarda değildir. Bugüne kadar biz dış özelliklere bakarak destanları bu kahramanlık, bu lirik diye ayırdık. Bunların içinde bu ikisinin de özelliklerini taşıyan destanlar yok mu? Bizim bunları kendi aralarında ayırıp bölmemiz bunların hiçbir şeyle irtibatı yok anlamına gelmez. Çünkü tür yönünden çeşitli özellikler taşıyan eserlerde karşılaşılan benzer sanatlı bütünleme kurallarının fonksiyonu başka bir eserde aynı değildir. Sanatlı halk ünlülerinin bundan daha ağıdaki safhaları bizim için bağlı parçalar şeklinde bir görünüş sergiler bize göre destan morfolojisinin stratejik önemli olan yerleri, kahramanların faaliyetleri ile olaylar zincirinde daha baskın olarak toplanmıştır.

Tarih boyunca halkın ayakta durmasını, gelecek açısından beklentilerinin canlı olmasını sağlayanlar Türk destanlarında açıkça görülmektedir. Tarikteki Türk devletlerinin yaşayış tarzlarını örf ve adetlerini destanlarda rahatlıkla bulabiliriz.

Kahramanlık destanları kendi zamanına kadar gelen eski destanların zengin destan tecrübesini, sözlü edebiyatın en güzel usullerini içine sindirerek gelişmiştir. Toplumun gelişimine bağlantılı olarak tarih öncesi devirlerdeki insanların dünya görüşlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Kahramanlık destanlarının esas konusu vatanın korunması ve düşmanlara karşı mücadele fikrinin geliştirilmesinde yardımcı tesire sahiptir. Eş için savaşmak sadece bunun bir sebebi olarak rol alır.

Kahramanlık destanlarında etrafı saran dünyanın tılsımı çözülmüş, sevgili için savaşmanın önemi kalmamıştır. Yurt kurmak, toprağı düşmanlardan temizlemek fikri ön plandadır.

Bu destanı aynı kökten olan kardeş milletler kendilerinin eserleri olarak kabul edip sahiplenmektedirler. "Alpamıs Batır" destanının muhteva epik ve etnik ortamı olarak kabul edilen Konırat kabilesinden türeyen boylar Karakalpak, Kazak, Özbek ve Noğay halklarında da bulunmaktadır. Alpamıs Batır hakkında kimi zaman efsane, kimi zaman rivayet, kimi zamanda destan tespiti mevcuttur.

Kazaklardaki "Kobılandı Batır" destanı ile Karakalpakların "Kobılan"ı arasındaki büyük benzerlik iki metnin kültüründe, edebiyatında ortak değerlerin varlığının işaretidir. Bu tür benzerlikler atasözlerinde, efsanelerde, masallarda görülmektedir.

Milletlerin geçmişine bakarak akrabalık dil ve gelenek benzerliğine göre belirlenen tarihi genetik benzerlik Halk Edebiyatı eserlerinde de çok görülmektedir. Buna Kazak, Kırgız, Noğay, Başkurt, Özbek Kırım Tatarları, Altay vb. milletlerin folklorundandeğişik zengin örnekler verme imkânımız bulunmaktadır. Eski kabilelerin adı geçen milletlerin içine girmesi onların çağlardan ber anlatılmakta olan rivayet ve efsanelerinin unutulmadan devam edilip gelişmesinin önemli bir sebebi olduğu bellidir. Kazakların Halk Edebyat geleneği ile yakından alakası bulunmaktadır. Kahramanların tasvir edilişi ve erken büyüyüp düşmanla savaşması, burada yapılan abartılar daha sonraki Türk boylarında görülmesi edebi devamlılığın belirtisidir.

Sonuç olarak destanlara baktığımızda görülen en önemli noktalardan bazıları şunlardır: Destanlardaki konu ile olaylar hangi sıfatta bulunursa bulunsun destanlarda gördüğümüz, karşılaştığımız olaylar gerçekle ilişkileri genellikle karışıktır. Kahraman kişinin ortaya çıkış sebebi, hangi boydan olduğu, yaşamış olduğu yeri vb. özellikleri çoğu zaman gerçeğe yakındır. Kahramanın doğumu her zaman olağanüstü yollardandır. Kahramanın durumu olaylar i?erisinde de?i?ebilmektedir. Kahraman önce evinde hızla büyümektedir, fakat uzun bir süre yolculuğa çıksa, büyük bir yol kattiği halde hâlâ çocuktur. Kahraman düşmanla karşılaştığı zaman güçlü. kuvvetli bir şekil alarak kendinden daha büyük, kişileri öldürüp onun yerine makamını ele getirmektedir.

Kahramanlık destanları geçmişten günümüze gelerek yaşamaktadır. Bunlar bazen gerçekle yalanı bir arada tutmaktadırlar. Kahramanlar her zaman savaşırlar, büyük bir güce sahiptirler. Gerçekle alakası olmayan işler yapmaktadırlar. Bunlar kahramanların genel özelikleridirler. Kahraman bütün destanlarda aynı özelliği taşımakla bir ortaklığı ortaya koymaktadırlar.

Kaynaklar

1. A.Konıratbayev.Kazak Eposı jane Türkologiya. Almatı 1987

2. Ibıray Şakır. Epos. Almati.1986

3. M.Gabdullin Kazak Halkının Avız Adebiyeti. Almatı 1998

4. Moldahanov Adebiyet "Muhtar Avezov Folklortanuşı" Almatı 1997O.Nümaganbetova. Kazakskiy Geroiçeskiy Eros. "Kobılandı Batır" Almatı 1988

5. R.Berdibayev. Kazak Epos?. Almati 1982

6. R.Berdibayev. Türk Moğol Halıktarı Eposındağı Ortak Jeliler. Kazak Folklorının Tipologiyası. Almati 1981

А.К. Эмильбекова,
Б. Ельцин атындагы КОСУ

ЖУСУП БАЛАСАГЫН "КУТТУУ БИЛИМ" ДАСТАНЫНЫН ОРТОК АДАБИЙ МУРАС КАТАРЫ ИЗИЛДЕНИШИ

Жусуп Баласагын жана анын "Кутадгу билиг" ("Куттуу билим") дастаны кыргыз адабият таануу илиминде 60-жылдардан баштап эле изилдене баштаган. Адегенде, дастандын тилдик өзгөчөлүктөрүнө көбүрөөк көңүл бурулуп, кийинчерээк түрк элдеринин ичинен кайсы элге көбүрөөк таандык деген маселенин тегерегинде ой-пикирлерди, көз караштарды айтуу күч алган.

Буга алгачкы мисалдар иретинде 1965-жылы окумуштуу тилчилер Ү.Асаналиев менен К.Ашыралиевдин "Кутадгу билиг" эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү" аттуу эмгегинин жарык көрүшү, 1967-жылы илимпоз, профессор К.Артыкбаевдин "Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак" аттуу макаласынын жарык көргөндүгүн атасак болот. Ал эми кыргыз адабият таануу илиминде бул эстелик кайсы түрк элине көбүрөөк тиешелүү деген концепция, 80-жылдардын экинчи жарымынан, тагыраак айтканда, кайра куруу саясаты күч алган кезден тарта кайрадан козголо баштаган. Ошондой эле, ал жылдары бул эстеликтин түрк элдеринин тилдериндеги (өзбек, уйгур, казак, түрк, кыргыз, Үрүмчүдөн чыккан кыргыз тилиндеги) жана орус тилиндеги котормолору да жарыкка чыккан. Аларды атап өтсөк:

1. Юсуф Хас Хаджиб. "Кутадгу билиг". (Каюм Каримовдун өзбек тилиндеги котормосу) - Ташкент: Фан, 1971, 963-б.

2. Юсуф Баласагунский. "Благодатное знание". (С.Н.Ивановдун орус тилиндеги котормосу). -М: Наука, 1983, 556-б.

3.Юсуп Хас Хажип. "Кутадгу билиг". (Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуптердин уйгур тилиндеги котормосу). -Пекин: Бейжин, 1984, 1367-б.

4. Жүсіп Баласагүн. "Кутты билик". (А.Егеубаевдин казак тилиндеги котормосу). - Алматы: Жазушы,1986, 613-б.

5. Юсуф Хас Хажип. "Кутадгу билиг". (Р.Р.Араттын түрк тилиндеги котормосу). - Анкара: 1988, 447-б.

6. Жусуп Баласагын. "Кут алчу билим". (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосу). - Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 527-б.

7. Жусуп Хас Хажип. "Кут даарытар билим". (Турганбай Кылычбек, Норуз Үсөналынын кыргыз тилиндеги котормосу, араб тамгасында басылган). - Үрүмчү: Шинжаң, 1992, 779-б.

8. Жусуп Баласагын. "Куттуу билим." (Т.Козубековдун кыргыз тилиндеги котормосунун экинчи басылышы). -М.: НИК, 1993, 493-б.

Мына ушундай котормолордун пайда болушу улуу дастандын кайсы түрк элдеринин тилине жакын деген табигый суроолордун пайда болушуна түрткү болду. Бул суроолорго жооп табуу үчүн, адегенде бул эстеликтин тегерегиндеги буга чейинки изилдөөлөрдү, талаш-тартыш маселелерди ачып берүү зарылдыгы келип чыгат. Маселен, орто кылымдагы түрк тилинде жазылган Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" дастанын орток мурас катары кароо керекпи же кайсы түрк элине көбүрөөк таандык?",- деген сыяктуу суроолордун, маселелердин тегерегиндеги 60 - 90-жылдардагы окумуштуулардын айткан пикирлерине көңүл бөлсөк. Атап айтканда, "Өзбек ССРинин тарыхынын биринчи томундагы китебинде "XI-XII кылымдардагы Караханиддер кезиндеги Мавреннахр" деген бөлүмүнүн VI главасында: "Кутадгу билиг" Караханиддер мамлекетинин тушундагы түрк урууларынын адабий эстелиги",- деп каралса, дагы бир жеринде: "Кутадгу билиг" XI кылымдагы түрк элинин эң баалуу эстелиги, Хажиб Юсуф Баласагуни өзүнүн чыгыш теги жагынан Караханиддик түрк" деген аныктоолорду кезиктирүүгө болот.

Ал эми казак окумуштуулары филология илимдеринин кандидаты А.Йбатов менен проф. Б.Кенжебаевдер бул тууралуу ой-пикирлерин мындайча билдиришкен. Филология илимдеринин кандидаты А.Ибатов: "Биздин оюбузча "Кутадгу билиг" мурасы азыркы түрк тууган тилдеринин кайсынысы болсо да жеке менчигине өткөрүүгө болбойт, өз доорунда, өз заманынын тарыхый жагдайына байланыштуу ошол кезде эмүр сүргөн бардык түрк туугандардын баарына бирдей, демек, ошол элдердин негизинде калыптанып, азыркы кезде жеке бир элге таандык даражасына жетип отурган бардык тууган түрк тилдеринин баарына бирдей орток мурас болуп саналышы орундуу", - десе, проф. А.Кенжебаев: "жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабият нускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду, азербайжан менен түркмөн да, кыргыз менен кара калпак да, казак менен өзбек да, өз адабиятыбыз деп ээлик кылууга, адабият, тарыхына киргизүүгө акылары бар, ошондой кылууга милдеттүү!" - деп баса белгилеп айтышкан.

Бирок мындай ой-пикирлерге карабастан, кыргыз окумуштуу-изилдөөчүлөрү негиздүү изилдөөлөрдү жүргүзүп келишти. Маселен, кыргыз адабият таануу илиминде алгачкылардан болуп **"Ж.Баласагын жана анын "Кутадгу билиг"** дастаны жөнүндө, ошондой эле жалпы **орток адабий мурастар** маселеси тууралуу олуттуу сөз козгогон илимпоз, профессор К.Артыкбаев болгон. Мындай ойдун далилдүү негизи болуп, автордун 1967-жылы 1-январда жарыяланган **"Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак"** аттуу макаласы күбө болот. Негизинен, бул макаланын аты айтып тургандай, кыргыз адабиятынын тарыхына бул эстеликти киргизип үйрөнсөк, башкача айтканда, кыргыз адабиятын улуу эпосубуз "Манастан", Т.Молдодон, Токтогулдан баштоо менен гана чектелбестен, андан мурунку VI-IX кылымдардагы Орхон-Энесайдагы ташка жазылган адабий эстеликтеринбизден баштап, XI кылымдагы Жусуп Баласагындын "Кутадгу билиг" дастаны жана М.Кашгаринин "Түрк сөздөрүнүн жыйнагы" аттуу жазма эстеликтерин да, кыргыз адабиятынын тарыхына киргизүү жана окутуу маселесин күн тартибине курч коюп, төмөндөгүдөй ойлорун да сунуш кылган:

-Бул адабий мурастар орток адабий мурастар, ошонун ичинде кыргыз элине көбүрөөк таандык. Анын тили азыркы кыргыздар үчүн да, казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү.

-Азыркы Токмок шаарынын түштүк жагында (Бурана мунарасы турган жайда) XI-XII кылымдарда да Баласагын шаары болуп, ал Караханид мамлекетинин экинчи борбору катары эсептелген. Ошол шаарда Жусуп Баласагын туулган, ал өзүбүздүн жердеш бабабыз.

Мына ушундай мүнөздөгү ой жүгүртүүлөрүн адабиятчы К.Артыкбаев сунуш кылгандан кийин, албетте, буга жооп иретинде ар түрдүү көз караштагы окумуштуулардын макалалары жарыяланган. Ошол кездеги "Кыргызстан маданияты" газетасынын беттерине жарыяланган окумуштуулардын ар тараптуу макалаларына кыскача токтоло кетели.

Бул макалалардын мазмундарын окугандан кийин, негизинен, эки башка карама-каршы ойлордун айтылгандыгын байкоого болот. Атап айтканда, илимпоз К.Артыкбаевдин көз караштарын жактаган биринчи позициядагы авторлор: тарыхчы Ө.Караев, жазуучу Т.Сыдыкбеков, адабиятчы Ж.Таштемиров, тарыхчы З.Белекова; ал эми экинчи ага карама-каршы позицияга: тилчи Э.Абдулаев, философ Б.Аманалиев сыяктуу окумуштуулардын пикирлери кирет. Алсак, тилчи Э.Абдулдаев "Орток адабий мурас маселеси" (Кырг.мад, 1967, 10-февраль) аттуу макаласында илимпоз К.Артыкбаевдин көтөргөн идеяларына карата каршы көз караштарын билдирип: "Ж.Баласагын жана анын "Кутадгу билиг" дастаны түрк элдерине таандык орток адабий мурас эмес, ал уйгур элине гана тиешелүү эстелик болуп саналат", -деген корутунду чыгарса, тарыхчы Ө.Караев: "Тарыхый кабарлар менен таанышканда" (Кырг.мад., 1967, 10-март) аттуу макаласында: "жогоруда аталган окумуштуулардын кайчы пикирлеринин келип чыгышынын негизги себептеринин бири X-XI кылымда Тянь-Шанда кыргыздар жашаганбы? - деген суроо менен баштап, Тянь-Шанда кыргыздар жашаган" деген ойду араб, фарс тарыхый булактарынын негизинде далилдеп, "Кутадгу билиг" дастаны кыргыздардын да адабий мурасы болуп эсептелишине негиз бар деген ишеничтүү тарыхый маалыматтарын айтып өтөт. Ал эми "Талаш жемиштүү болсо" (Кырг.мад., 1967,14-апрель) аттуу макаласын жарыялаган философ Б.Аманалиев: "Кыргыздар бул эстеликтерде жазылгандар уйгур адабий тилинен пайдаланган болсо, анда алар араб жазуусун жана ислам динин X-XI кылымдарда эле кабыл алган болуп чыгат. Бирок мындай ой тарыхый маалыматтар менен кубаттала бербейт", - деп, ислам динининн кыргыздарга таралышы, алардын араб жазуусун колдоно башташы өтө эле кийинки мезгилге туш келерин айтып, профессор К.Артыкбаев тарабынан жогоруда айтылган ойлоруна кошула албай тургандыгын билдирет. Ушундай көз караштагы философ Б.Аманалиевдин макаласы жарыялангандан кийин, адабиятчы Ж.Таштемировдун "Орток мурастар жөнүндө ойлор" (Кырг.мад., 1967, 28-апрель) аттуу макаласы жарыяланган. Автор, бул макаласында профессор К.Артыкбаевдин көтөргөн идеяларынын бардыгын колдоого алат. Андан кийин тарыхчы А.Белекованын "М.Кашгари кыргыздар жөнүндө" (Кырг.мад., 28-апрель) аттуу макаласы жарыяланат. Автор, бул макаласында М.Кашгаринин сөздүгүнүн кириш сөзүндө түрк элдери жөнүндө жазылган маалыматтардан эки жыйынтык чыгарат. Атап айтканда, биринчиден, кыргыздар да Караханиддер мамлекетинин составында болгон жана Тянь-Шанда жашаганына күмөн санооого болбойт; экинчиден, XIII- XIV кылымдарга чейин түрк элдери өзбек, казак, кыргыз деп бөлүнүп, өзүнчө бүтүндөй аталбастан, бир тектеш тилде сүйлөгөн айрым-айрым түрк уруулары болгон. Ошондуктан, М.Кашгари өзү да чигил, же уйгур сөздүгү дебей, "Түрк тилдеринин сөздүгү" деп кокусунан аталбаса керек деген жыйынтыктуу пикирин айтып, профессор К.Артыкбаевдин кыргыздарга да таандык орток адабий мурас деген пикирин далилдеп турат.

Ошентип, 1967-жылы "Кыргызстан маданияты" гезитинин беттеринде көтөрүлгөн мына ушундай карама-каршы позициядагы авторлордун талаш-тартышы узак убакытка чейин созулган. Бирок муну менен жалпы түркология илиминде да ушундай абал түзүлгөн деп айтууга болбойт. Мисалы, 1970-жылы 2-июндан 4-июнга чейин Ленинград академиясынын чыгыш таануу бөлүмүндө "Жусуп Баласагындын" 900-жылдыгына арналган бүткүл союздук Түркологдордун IV конференциясы болуп өткөн. Бул конференцияда окулган докладдар, ошол эле жылы "Советская тюркология" аттуу журналынын төртүнчү санына жарыяланган. Жарыяланган макалаларды окуп чыккандан кийин, Жусуп Баласагын жана анын "Куттуу билим" дастаны жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас деген пикирди кубаттаган окумуштуулар арбын экендигин байкоого болот.

Бирок айрым тектеш түрк тилдеринин ичинен, өзгөчө, кийинки изилдөөлөрдө кээ бир окумуштуулар Ж.Баласагынды жана М.Кашгарини өз элинин төл адабий эстелиги катары эсептешип, анын ичинен, өзгөчө уйгур элинин окумуштуулары эч кандай тарыхый негиздерге таянбай туруп, өздөрүнүн төл адабий эстеликтери катары көрсөтүүгө аракет кылып жүрүшөт. Буга мисал катары проф. А.Нарынбаевдин **"Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров"** аттуу эмгегиндеги жазган ойлорун келтирүүгө болот. Аталган эмгекте "Куттуу билим" дастанынын философиялык өзгөчөлүктөрү жөнүндө гана айтылып, ал эми эмне үчүн **"уйгур элинин окумуштуусу"** деп аталгандыгы жөнүндө тарыхый таянган негиздер жөнүндө кабар бербейт. Мындай далилсиз айтылган пикирлерди байкаган филология илимдеринин доктору, проф. К.Артыкбаев **"Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө"** ("Мугалимдер газетасы", 1990, 20-сентябрь) аттуу макаласында кененирээк түшүндүрүп берген.

Негизинен, бул макаласында принципиалдуу жаңы көз караштар айтылган. Тагыраак айтканда, автор 1967-жылы жарыяланган макаласында Ж.Баласагын жана М.Кашгари жалпы түрк элдерине таандык **"орток мурас"** деп эсептеген окумуштуулардын (В.Валитованын, Б.Кенжебаевдин, А.Ибатовдун) пикирлерине жана тарыхый илимий китептерде берилген маалыматтарга таянуу менен бирге, аларды кыргыз адабият тарыхына киргизүү жана окутуу маселелеринин тегерегинде ой жүгүртүүгө аракет кылса, ал эми 1990-жылы жарыяланган макаласында, бул эстеликтер **"орток мурас"** болуу менен бирге, анын ичинде **эң биринчи кезекте кыргыздарга тиешелүү** экендигин, уйгурлардын төл адабий эстеликтери катары эсептеген пикирлер аргументсиз айтылгандыгын далилдөөгө аракет кылат.

Чындыгында, окумуштуу К.Артыкбаев тарабынан айтылган ой пикирлерди, далилдерди толук колдоого алууга болот. Маселен, Ж.Баласагындын "Куттуу би-

лим" дастанындагы жана М.Кашгаринин "Дивани лугати-ат түрк" ("Түрк тилдеринин сөздүгү") сөздүгүнүн кириш бөлүмүндө жазылган сөздөрүндөгү негиздүү маалыматтарга кыскача токтоло кетсем. Мисалы, Ж.Баласагындын **"Куттуу билим"** дастанынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөзүндө, М.Кашгаринин **"Түрк тилдеринин сөздүгү"** жыйнагынын кириш сөзүндө даанышмандар өз ойлорун мындайча жазып кетишкен. Сөзүбүз далилдүү болуш үчүн ошол кириш сөздөрүндө жазылган акындардын ой-пикирлеринен мисал келтирели. Мисалы, Ж.Баласагын **"Куттуу билим"** дастанынын кара сөз жана ыр түрүндөгү кириш сөздөрүндө мындай деп жазат:

Кара сөз түрүндөгү кириш сөзүндө:

Буграхан тилинде жана түрк сөзү менен мындан жакшыраак ыр жыйнагын (китебин) дегеле жазган жок.

Ыр түрүндөгү кириш сөзүндө:

Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө **түрк сөзүнүн** нак тунарсың .

деп жазса, ал эми М.Кашгаринин "Түрк тилдеринин сөздүгү" аттуу эмгегинин кириш сөзүндө: "...кыргыз, кыпчак. өгүз, тохсы, ягма, чыгыл, оорак, чарк урулары бир эле түрдүү таза түрк тилинде сүйлөшөт",- деп бир жеринде белгилесе, бир жеринде: "Мен алардын шаарларын, чөлдөрүн, жайлоолорун, баштан аяк бүт кыдырып, түрк, түркмен, өгүз, чыгыл, ягма жана кыргыздардын тилдеринин сөздөрүндөгү уйкаштыктарын аныктап, изилдеп чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныктоо үчүн иштедим",- деп өзүнүн эмгегиндеги изилдөөлөрдү баса белгилеп, тилдердин өзгөчөлүктөрүн аныктап жазып кеткендигин эскертет. Демек, бул эки даанышмандын өздөрү жазган маалыматтарынан негиздүү далилдерди келтирсек болот. Маселен, Жусуп Баласагын өзүнүн дастанын **түрк сөзү** менен жаздым деп белгилесе, ал эми М.Кашгари таза түркчө деп эсептеген уруулардын ичинде **"кыргыз"** деген сөз эң биринчи иретте айтылып, ошол кезде түрк элдерин түзгөн калктын, уруулардын катарына кыргыздарды кошкондон кийин, анда Ж.Баласагындын улуу дастаны кыргыз элине таандык улуу мурас деп эсептөөгө толук негиз бар экендигин баса белгилеп, негиздүү жыйынтыкка келүүгө болот.

Бекеринен көрүнүктүү түрколог В.В.Радлов 1891-жылы Вамберинин көз карашына толук макул болуп, "Куттуу билим" байыркы уйгур тилинде жазылган деп аныктап, кийинчерээк Каирден араб алфавитиндеги кол жазмасы табылгандан кийин, ал бул көз карашынан баш тарткан. Анткени, ал Араб тамгасы менен жазылган Каирдеги кол жазманы окуйт. 1910-жылы дастандын экинчи бөлүгүнүн аягына жазган "акыркы сөзүндө" өзүнүн мурдагы көз карашынын туура эместигин моюнга алгандыгы тууралуу пикирди окумуштуу профессор К.Артыкбаевдин эмгегинен жолуктурабыз. Анда мындай делет: "Куттуу билимге" 1897-жылы жана 1900-жылы айтылган менин пикирлеримдин өзгөрүшүнө таң калуунун кереги жок. 1891-жылы мен Вамберинин көз карашы менен толук макул болуп, "Куттуу билим" байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем, бирок "Куттуу билимде" "уйгур" деген сөз бир да жолу кездешпейт. Менин "Куттуу билим" уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме да бир нерсе... уйгурлардын маданияты өнүккөн эл экенин айтып жана бул болсо, автордун өз эне тилиндеги биринчи китеп экендигин көрсеткөн автордун сөзү негиз болуп отурат", - деген В.В.Радлов. Өз пикирин тактап, В.В.Радлов: "Эмгек Баласагын шаарында колдонулуучу түрк наречиесинде жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган", - деген жыйынтык чыгарган.

Мына ушундай маселелер боюнча талаш-тартыштар 90-жылдардын аягына чейин уланып келген. Ошентип, окумуштуу К.Артыкбаевдин 35 жылдык күрөшүнүн жемиши катары "Куттуу билим" дастанын үйрөнүү, иликтөө маселесин колго алууну, аны менен бирге ушундай улуу адабий мурастарды кыргыз адабий тарыхына киргизүү менен алардын ордун бекемдеп, жалпы кыргыз элинин түшүнүк-көз караштарына жеткирүү аракетин иш жүзүнө ашырган, 2002-жылы ошол мезгилдеги Кыргызстандын президенти А.Акаевдин жарлыгы менен Кыргыз мамлекеттик улуттук университети **"Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети"** деген аталышка ээ болуп, "Куттуу билимдин" таандык маселеси Кыргызстан Республикасында бекитилип, окумуштуу К.Артыкбаевдин **"кыргыздарга таандык орток адабий мурас"** деген пикиринин талашсыз абалын бекемдеп тастыктады.

Бул чакан макаланы жыйынтыктап жатып, Жусуп Баласагындын мурасы түрк элдеринин рухий орток казынасы болуу менен, алардын маданияттарын өнүктүрүүдө зор салым кошту. Ал эми дастандын өзү мезгил өткөн сайын көптөгөн илимдердин изилдөө объектисине айланып, окумуштуулардын да, окурмандардын да, кызыгуусун күчөтүп жатат. Жусуп Баласагын бабабыздын "Куттуу билим" дастаны биздин түгөнгүс ыйык кенчибиз. Биздин окурмандарды туура жолго багыттап, алдыдагы бет алар максатыбызды айкындап берер кыттай уюган ойлор бабабыздын дастанында абдан мол. Бул баалуу да, сырлуу да ата мурасыбызды терен изилдөө, окуп-үйрөнүү биздин мойнубуздагы кечиктирилгис милдетибиз.

Адабияттар

1. Асаналиев У., К.Ашыралиев К. "Кутадгу билиг эстелигинин тилдик өзгөчөлүктөрү". -Ф., Илим, 1965.

2. Артыкбаев К. Адабияттын алгачкы башатына көз чаптырсак. -Ф., Кыргызстан маданияты. 1967, 1-январь.

3." Жусуп Баласагын жана М.Кашгаринин мурастары./ Түзүп, даярдаган К.Артыкбаев. -Б., КМУУ, 1999.

4. Эралиев З. "Жусуп Баласагын". -Б., 2000.

5. Эралиев З. "Жусуп Баласагын тууралуу баян". -Б., 2004.

6. Азиз Нарынбаев "Ж.Баласагын чыгыштын чыгаан ойчулу". -Б., 2002.

7. Махмуд Кашгари "Түрк тилдеринин сөздүгү". -Б., 2011.

8. Төлөгөн Козубеков //Куттуу билим. -М., 1993.

9. Турдубаева Н. "Ж.Баласагын жана анын "Кутадгу билиг" дастаны. -Б., 2006.

10. Артыкбаев К. "Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгаринин мурастары". -Б.,1999.

11. Нарынбаев А.И. Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров. -Б., 1994.

Elmira Adilbekova,
Türkistan/Kazakistan A.Yesevi Ünversitesi

KOBILANDI BATIR DESTANININ KAZAK HALK EDEBIYATI VE GELENEĞI AÇISINDAN YERI

Epik ürünlerde anlatının kahramanı bol sıfatlı ve zarflı şekilde tasvir edilirler. Yani olayların açık ve geniş mekanda cereyan etmesi bir yerde anlatımın yaşanılan hayatın bir yere kadar aksi olması sebebiyle bu hayat tarzına uygun olarak fiziki güçleriyle karşımıza çıkarlar. Destan kahramanlarının hepsi olağan iri boyutlarda, bir kılıç darbesiyle kırk kişiyi öldürecek güçte verilirler. Çünkü destanlar dışa dönük, hareketli, savaşların veya çatışmaların toplum dışına yönelik olduğu bir dönemin ürünü olup bu tür hayatın özlemlerini, isteklerini, ihtiyacını ortaya koyar.

Epik geleneğin "destan"a etkisi konu içinde oldukça fazla görünür. Çünkü konu hangi dönemde olursa olsun belirli bir epik geleneğe bağlı kalır.

"Destan"ın bugün bile eski canlılığıyla yaşamasında, irtical yoluyla anlatıya giren unsurların rolu büyüktür. Çünkü sözlü geleneğimizin her halkası, kültürümüzün yaşayan hazineleridir[1.13]. Zaten destanın teşekkülü de bu geleneğe uygun olarak gerçekleşir. Nitekim eski bir olaya yeni bir kahramanın monte edilevermesi de bunu açıkça göstermektedir.

Kazak halkının zengin epik eserleri arasında "Koblandi Batır Destanı" çok önemli yer tutmaktadır. Kahramanlık destanlarının halkın okuma-yazma bilmeyen kesiminin tarih sahnesindeki yıllarını, bilgeliğine, inanç ve ideallerini, hayatını ve törelerini hatta sanatını aksettiren yegane hatıra olarak kabul edildiği düşünülecek olursa, Koblandı Batır Destanı'nın "Kazak Halkının günümüzdeki mirası" olarak kabul edimesinin sebebi ortaya çıkmış olur.

Kazakların eski dönemleri ile ilgili destanlarındaki kahramanlar sadece halkın gücünden doğmamıştır. Çoğunlukla tarihte yaşanmış kişiler olan bu insanları halk daha sonra destanlarında şekillendirerek ve kendilerinden bir şeyler ekleyerek yaratma yoluna gitmişlerdir.

Kobılandı Batır Destanı üzerinde çalışan ilim adamları, bu destanın nüshalarını inceleyip birbiriyle mukayese etmek suretiyle Kazakların tarihini ve olayların geçtiği coğrafyayı belirlemeye çalışmışlardır. Çünkü diğer milletlerde olduğu gibi Kazaklar arasında da canlılığını koruyan destanlarda, onların tarihinden yapraklar olduğu, çeşitli olayların, halkın bu olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarının, toplumsal yaşayışın destanda yer aldığı ortadadır.

Destan, halkın hayallerinde şekillendirerek canlandırdığı bir ürün olduğu için kahramanların iyi vasıfları aynı zamanda halkın dilek ve ümitleridir. Halk, bilmek ve görmek istediği her şeyi kahramanın hayatına sığdırmıştır. Bu sebeple Koblandı, Kazakların ulu kahramanlarından biridir. Onun yaradılışındaki ululuk, halkın hayalindeki tip olarak devamlılık arz eder ve hiçbir zaman kaybolmaz. Bu nedenle Koblandı diğer insanlardan farklo doğar. Doğumuna evliyalar karışır, onlar yardım eder. Koblandı bu destanda, halkın dayanağı, gururu, düşmana karşı gelebilecek güce sahip olan tek kahramandır[1.142].

Halk destanda Koblandı'nın bir kahraman olarak doğuşuna, epik yapısını kendisine göre çizerek, bir kahraman tipini ortaya çıkarır. Kobılandı kendi çıkarları için savaşan bir kahraman değildir. O yüzden seferlerde ne kadar zor durumda kalsa da, son gücü tükenene kadar dayanır.

Kobılandı Batır'ın yaşamış olduğu tarihi dönemi belirtmeye çalışalım. XIV yy'da yaşamış olan Altınordu Devleti zamanında yaygın olan rivayetlere göre, eski zamanlarda Kobılandı adında yaşlı bir kahramanın olduğu ileri sürülüyor. Buna dayanarak Kobılandı Batır hakkında bazı efsanelerin ve rivayetlerin ortaya çıkmasının Alt?nordu Devletlerinden önce olmasu kanaatine varabiliriz.

Kobılandı Batır gerçekten yaşamış biri mi, yoksa sadece bir kahraman mı? Konusunda ise şunları söyleyebiliriz:

Kobılandı Batır Destanı hakkında fikir beyan edenler, Kobılandı'nın gerçekten yaşadığını kabul etmektedirler. Bunun ispatı için sık sık başvurdukları "Karakıpçak Kobılandı'da Neyin vardı Yavrum" adlı efsaneye bir gözatalım.

Rivayete göre, Abulhayır Han zamanında (XV asır) argın soyundan Dayır Hoca adlı bir bey vardır. Kobılandı tarafından öldürülen Dayır Hocanın babası Kıdan Tayşı bu durum üzerine aşağıdaki ağıtı yakar;

Kıpçak olan Kobılandı'da
Neyin vardı yavrucuğum?
Sekseni geçip,
Doksana yaklaştığımda
Dinmeyecek kadar gerildi mi sinirim?
Kaybolana yol gösterdin
Bu Noğay halkına
Karakıpçak Kobılandı'da
Neyin vardı yavrucuğum?..... [2.42].

Ancak erlimizde bu efsane dışında ismi geçen Kobılandı'nın Abulhayır Hanın zamanında yaşayıp, yaşamadığını ortaya çıkaracak başka kaynak şimdilik yoktur.

Ikinci rivayet, Elek Etrafında Kobılandın'ın mezarı olarak bilinen yerin Orunbor'dan Mangıstav'a giden yolda Kobılandı isimli bir kalenin varlığı üzerindedir. Fakat buradaki heykellerin "Kobılandı Batır" destanındaki Kobılandı için özel olarak yapılıp, yapılmadığını belirtecek tarihi hiçbir delil şimdilik ele geçirilmemiştir. Bu sebeple bunların Kobılandı için yapıldığını söylemek oldukça zordur.

Zira, XII-XIV. asırlarda savaş alanlarında şehit düşen insanlar için yapılmış mezarlara pek rastlanılmamaktadır. Nitekim eskiden bir kahraman savaşta ölürse, orada kalır, gömülmezdi. Bir örnek verecek olursak, Er Kökse bir savaşta ölür, sonra Er Kosay (Er Kökşe'nin oğlu) gelir, sayısız askerin içinden babasını bulur. Ancak Er Kosay, babasına mezar yapmaz, bozkırlarda bırakır, "babamı öldüren düşmanı bulacağım" diye yürür, gider.

Kobılandı'nın mezarı ile ilgili olarak 1906 yıl?nda yayınlanan "Trudıy Orenburgskoy Uçenoy Arhivnoy Komissiy" [3.20]. adlı derginin XVI. sayısında; Elek Kalesinden Oyıl'a giden yolun üstünde Kobılandı adını taşıyan bir yerden, bunun yanında da Kobılandı adına izafe edilen bir mezarın varlığından söz edilmektedir. Bu mezarla ilgili bir efsane de şöyledir;

"Akşahan zamanında Kırgız bozkırlarında (Şimdi Oral bölgesi)

Toktarbay adında bir bey yaşamaktadır. Kendisi Noğaylı boyundan olup, karısının ismi Analık'tır. Analık ile Toktarbay'ın ileri yaşlarda çocukları olur. Bunlardan erkek oğlanın adı Kobılandı'dır. Kobılandı 13 yaşına geldiğinde Kurtka adlı güzel bir kızla evlenir. Kobılandı kendi arkadaşıyla birlikte Kazan Hanla birlikte savaşmaya gider. (Burada Kazan Han'ın kim olduğu kesinlikle kazanmamaktadır.) Kobılandı gittiği zaman Kalmuklar onun yurduna saldırır, malını, mülkini alırlar. Kazan Han'ın yurdundan dönen Kobılandı ise Kalmuklar'la savaşarak, onların en büyük kahramanı Köbüktü'yü öldürür[5.93].

Bu efsane dışında Kobılandı Batır'ın mezarıyla ilgili elimizde başka bir kaynak yoktur. Sadece rivayetlerle yakıştırmalarda sözü edilen mezarların ona ayıt olduğu ileri sürülmektedir. Belkide XVIII.asırda Küçük Cüz boylarında "Bala Kobıland?" - denen yiğitle karşılaştırılmıştır.

Bütün bu bilgiler Kobılandı Batır'ın gerçekten yaşadığını gösteren bir delil olmaktan ziyade, halkın zihninde, efsanelerle yaşamakta olduğunu bize göstermektedir. Mesela, bir kahramanlık destanı olan "Er Sayın"da Kalmuklara karşı savaşan Er Sayın, altmış yaşındaki yaşlı kahraman Kobılandı'yla birlikte savaşmaktadır. Bu savaşta Er Sayın kahraman kırk yiğitiyle birlikte dikkatsizlik yüzünden ölür[5.14-15]. Ayrıca "Bozmanay" destanında Er Sayın'ın, onu Noğaylı boyudan çıktığını ve yurdunu koruyan kahraman olduğu ileri sürülür. Yaşlı olan Koblandı onun kahramanlığını duyduktan sonra ona kırk yiğidiyle saldırmaktadır. Bunu karşılayan Bozmonay oğlu Er Sayın Koblandı'yla savaşır. Bunlar uzun süre savaştıktan sonra Koblandı'yı at üstünden düşürürler[6.94].

Kobılandı onun kahraman bir yiğit olduğunu anlayınca, Er Sayın'a "neden geldiğini" anlatacaktır. Kobılandı gibi kahramandan alkış alan Er Sayın ise düşmanlarını yenip, Kobılandı'nın izinden gidecektir[7.20-21].

Destan'ın bizim zamanımıza kadar gelişi, jıravların şiirle, sözlü olarak yaşatmasıyla mümkün olmuştur. Nitekim anlatıda kahramanın ailesiyle vedalaşması (koştasuvı) ve düğün sırasında söylenen şiirlere o kahramanın ölümüne ağıt yakılması (joktau), bunu açıkça göstermektedir. Destanda bazı bölümler adı belli olmayan ozanlar tarafından birbirlerine değiş tokuş edilmiştir; Koblandı Batır Destan'ın dinlendiğimiz zaman dikkatimizi çeken onun ailesiyle vedalaşması, ağıt (joktau) yakın annesi ve babasının ağlamaları gibi.... [2.19].

Çeşitli nüshaları olan destanda önce Koblandı Batır'ın şiir şeklinde verilmiş parçalarında sadece kahramanlarının düşmanla savaşı veya düşman yurduna sefer yapan kahramanların isimleri ve onların kahramanlıklarından söz edilmiş, zamanla bunlar masal, efsane halinde söylenir olmuştur. Mesela, kahramanlık masalı "Alevke Batır" da kahraman düşmanı Kalmuk Han'ı Köbüktüyle savaşmaktadır. Koblandı Batır Destanın'da Köbüktü Koblandı'nın düşmanı olarak görülmektedir. Kendi soyu için Orak - Alevke'nin oğlu Köbüktü'yü yenmektedir.

Koblandı Batır, diğer Kazak destanlarındaki bazı kahramanlar gibi (Kambar, Er Targın, Edige, Şora v.b.) tüm nüshalarında "Kazak" olarak belirtilmemektedir. Çünkü X.asırda Kazak ulusundan söz etmek mümkün değildir. Onlar tarih sahnesine XVI.asırlarda çıkmışlar, daha önceki dönemlerde ise Kıpıaklar olarak bilinmektedir.

Koblandı Batır Destanı'nda Kıpçakların Kalmuklar ve Kızılbaşlarla savaşması anlatılmaktadır. Burada dikkatimizi çeken husus, Kıpçaklar'ın Noğay ordusunun bir boyu olarak verilmesidir. Nitekim "Koblandı Batır" Destan'nın Murin jırav Nüshası'nda Kıpçaklar, Noğay grubu içinde bir boy olarak yer almaktadır [3.31-32].

Yukarıda belirttiğimiz gibi Koblandı Batır Noğay Hanlığı'nın içindeki bir boy olarak karşımıza çıkmakta; başka nüshalarda ise sadece boyun adı ile anlatılmaktadır. Aslında bu durum önceki boylar çerçevesinde destanların Noğay devri içinde teşekkül ettiğini açıklayabilir. Zaten Kıpçak boyunun Noğay Devleti'nin içinde yer alması da bunu açıklayan bir durumdur. Nitekim araştırmacılar bu duruma bakarak destanın teşekkül tarihinin ortaya çıkışının Oğuz-Kıpçak zamanında olduğunu ileri süreler [4.435]. Ancak destan olduğu şekilde kalmamış, önemli değişmelere uğramıştır. Noğay derlemesinin içinde yer almasının sebebi de değişmelerdir.

Ilgimizi çeken bir başka durum ise destanın Noğay devrini göstermeyen nüshalarında Kıpçak boyunun başlıbaşına varlığının verilmesidir. Boy birliğinin olduğu yerde "Noğaylı", birliğin olmadığı durumda ise sadece o boyun adı ile ifade edilmesi sözkonusudur. O sebepie Kıpçak devleti zamanında güçlü bir birlik sözkonusu iken, destanın, daha sonraki dönemde, Noğay Devleti zamanında teşekkül eden anlatmalarında bu şekilde bir değişmenin ortaya çıktığını tahmin etmekteyiz [5.207]. Nitekim günümüzde Kazak, Karakalpak ve Noğaylar arasında yaygın olan Koblandı Batır Destanı'nın kahramanı Koblandı (Noğay soylarının içinde bulunan Kıpçakların kahramanı Kalmuk ve Kızılbaşlarla) savaşmaktadır. Bu Kazak Destanında, kahramanın düsmanlarla savaşından, Kıpçak bozkırları halkını bu baskıdan kurtarmasından söz edilmektedir.

O, Kıpçak yurdunun "alıplar başı"dır Tayburul atı, demir polatı, kılıcı, altın zinnesi (kaftan) ile Koblandı, Kıpçak yurdunun özlenen kahramanıdır ve saylamayacak kadar kalabalık olan düşmanlara savaşıp, onlardan yurdunu, soyunu, halkını kurtaracaktır.

Bu topraklarda yaşayan boyların başında zengin beyler bulunmakta ve soylarının başkanı olarak anılmaktaydı. At sürüleri, koyunları, mal - mülkü olan bu zengin beyler bir yerde sürekli olarak kalmıyorlar, kışın kışılaklarda, yazın yaylaklarda oturup göçebe bir hayatı paylaşıyorlardı [6.151-162].

Görüldüğü üzere destanın asıl tarihi tabakasını Kazak, Kalmuk savaşları teşkil etmektedir. Kaynakların belirttiğine göre XV - XVIII.yy'larda devam eden Kalmuk hücumları, Kazaklara ağır kayıplar vermiştir. Özellikle 1723'te Boraldav nehri kıyılarında maruz kaldıkları bu akınlardan birinde Kalmuklar, Kazak topraklarını istila etmişlerdir. Herşeylerini bırakıp kaçarken sadece canlarını kurtarmayı düşünen Kazakların tarihinde bu olay "Aktaban Göçü" olarak adlandırılmıştır [7.47-48].

Sonuç olarak diyebiliriz ki Kazak düşmanlara yaptıkları savaşta kazandığı büyük başarılılar jıravların sazlarında nağmelenmiş, şiirlerinde yerini almıştır. Dilen dile, saz ve söz edildiğinde veni nesillere aktarılan bu olay Türkçlerde yaşamıştır. Özellik 1726 yılında, batı tarafında Kahraman Bögen Bay'ın Kalmuklarla savaşıp büyük zafer kazanması, bu savaşların ve zaferlerin en önemlilerinden biri olarak sayılmakta olup Koblandı Batır Bestanında yerini almıştır.

Diyebiliriz ki Kobılandı Batır, adının ve yaptıklarının etrafında efsaneler teşekkül etmiş bir destan kahramanıdır. O hem adını taşıyan anlatıda, hen de Kazak halkının gönlünde yaşayan büyük bir miras, bir özgürlük mücadelesidir.

Edebiyatlar

1. Konıratbayev A. Kazak eposı jane Türkoloji. Almatı 1987.

2. Saken seyfullin "Şığarmalar" Almatı 1964 IV cilt3. Batırlar Jırı. C.I. Kobılandı Batır Marabay- Mergenbay nüshası. Haz: O.Nurmağanbetova. Almatı 1986.

4. Margulan A. O Haraktere I Istoriçeskiy Obuslovlennostiy Kazahskogo Eposa. Mogila Koblandı ANSSR. 1946.

5. Kobılandı "Turgayskaya Gazeyta" No : 14-15 1901

6. Istoriçeskaya Pesniya "Bozmonay" TOYAK vipo XXII 1910 s 94

7. Kazak Halkın Batırlar Eposı Kobılandı Batır s 20-21

М. Текешова,

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН "ТООЛОР КУЛАГАНДА" (КЫЗКАЙЫП) РОМАНЫНДАГЫ ТАГДЫР МАСЕЛЕСИ ТУУРАЛУУ СӨЗ

"Тагдырда болсо, ким көрбөйт,
Ажалы жетсе, ким өлбөйт."
"Манас"

Тагдыр - тегерегинде көптөгөн талаш-тартыш жараткан, аныгына бир жактуу жооп менен жетүү мүмкүн болбогон карама-каршылыктуу маселе.

"Фатум байыркы рим философиясында адам үчүн анын бардык тагдырын чечүүчү жандык."[1] Ислам дининде: "Алла тагдырдын ордун басат. Ал адамдарга ээлик кылат. Бирок анын ээлиги биринчиден - адилеттүүлүктү калыбына келтирүү жана чындыкты орнотуу. Алланын эркн ушунусу менен кара мүртөз, көр тагдырдан айрымаланат... "[2]

Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов дин ишеними тууралуу мындай дейт:

"Дин деген өзү улуу. ...Ааламдын, адамдын сырын динден издейбиз, өзүбүздүн жан дүйнөбүздү аруулантуунун ыйык күчүн динден издейбиз. ...Куран да, Библия да адам жан дүйнөсүн аруулантууну, туура жолду көрсөтүүнү көздөйт, бул жагынан чыныгы адабият Ыйык сөздүн үндөшү катары милдет аткарып келет." [3]

Ч.Айтматов "тагдыр" түшүнүгүн чечмелөөдө ишеничтен, ишенимден алыс эмес экендигин байкоого болот.

"Существует одна непреложная данность, одинаковая для всех и всегда, - никто не волен знать наперед, что есть судьба, что написано ему на роду, - только жизнь сама покажет, что кому суждено, а иначе зачем судьбе быть судьбою... Так было всегда от сотворения мира, еще от Адама и Евы, изгнанных из рая, - тоже ведь судьба - и с тех пор тайна судьбы остается вечной загадкой для всех и для каждого, из века в век, изо дня в день, всякий час и всякую минуту..."[4]

Романдын адегендеги сөзү болгон бул абзацтан андагы сырды дароо баамдоо кыйын, бирок жазуучулук чеберчилик менен акыл кеменгерлигинин жемишин "Ыйык сөз" менен канчалык үндөшүп турганын айтпай койууга болбос;

"Мухаммад алейхис салам ишенүүчү нерселерди санап бергенде алардын арасында тагдырга ишенүү - Жараткандын бешене жазуусуна анын жакшы-жаманына ишенүү да бар болгон"[5]

"...никто не волен знать наперед,.." "Алла гана билет." "...что написано ему на роду,.." "Ар бир нерсени биз алдын ала Айкын китепке жазып койдук", "...только жизнь сама покажет..." "Алланын каалаган нерсеси каалаган убакта ишке ашырылат."

"Так было всегда от сотворения мира, еще от Адама и Евы, изгнанных из рая, - тоже ведь судьба - и с тех пор тайна судьбы остается вечной загадкой для всех и для каждого..." "Жалпы жазмыш. Алланын бардык жараткандарына тиешелүү. " **...для всех и для каждого..."** "Ар бир адамдын төрөлөр алдында берилген тагдыры. **"...остается вечной загадкой..."** Аалымдар менен пайгамбарлар бир ооздон тагдырдын Жараткандын сыры, анын кудурет күчү экенин белгилешкенин эстесек жетиштүү.

Албетте, мында биз диний даватчылык кылып отурганыбыз жок. Ч.Айтматовдогу дин ишеничине болгон мамилени, диний мотивдерди изилдөөчүлөрдөн тартып катардагы окурмандарга чейин жакшы билишет.

Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов өзү тагдыр тууралуу мындай ойлорун билдирген:

"...Эч ким өз тагдырын тана да, андан четтеп да кете албайт..."[6]

"...адам күндөлүк турмушунда ыймандуулукка, адеп-ахлактык нормаларга ылайык иш жасап, ыйык жолго түшүп, өзүнүн жана башкалардын тагдырларына жоопкерчиликте мамиле жасоого аракеттенүүсү керек."[7]

Кыргыз элинде, тагдыр темасы, тагдыр маселеси элибиздин ан-сезимине сиңген, дүйнө таанымына, дүйнө кабылдоосуна шай түшүнүктөр менен чагылдырылып келет. Маселен, "Чуркагандыкы эмес, буюругандыкы", "Кул жеймин дейт куйрукту, кудай билет буйрукту", "Кудай деген, кур калбайт" "Мандайга жазганды көрөсүң " ж.б.

Түркиялык адабиятчы А. Колжу соңку романдагы ишенич маселеси тууралуу ойлорун билдирип, мындай дейт: "Жазуучу башы бош калган эки каарманы Арсен менен Жаабарсты аларга мазар боло турган үңкүрдө жолуктурат. Буларга Кызкайып менен анын

мерген жигитин кошсок бул тоолордун ээлүү тоолор экендигин б.а. шаманизм боюнча ээси бар жерлер деп түшүнсөк болот" [8] .

Ооба, Ээси бар, ээлүү, деген түшүнүктөр кыргыз элинин ишениминде чоң орду бар экендигин эч ким тана албайт. Эми ошол жогоруда адабиятчы белгилеген төрт жандыктын тоолорубузда жүргөнүн, анда санда адамдарга көрүнгөнүн, романда айтылган сыяктуу от жагып алып чакырса келе тургандыгын эске түшүрсөк, Улуу жазуучунун "Тагдырдан өлүмсүз жылдызы бар..." деген сөзүнүн сырын ачууга бет алган болобуз.

Белгилүү адабиятчы, айтматовтаануучу А.Акматалиевдин "Каармандын жеке тагдыры - жалпы адам баласына таандык мазмундуулукка, баалуулукка айланат, ошонусу менен окурманды түйшөлтөт, тынчсыздандырат."[9] - деген оюна таянсак жана бир нерсени эстей турган болсок, элдик оозеки чыгармачылыктын көп эле үлгүлөрүндө бар болгон "кайып болуу" мотивин, эл сүйүктүү каармандарын өлүмгө кыйбайт, өлүмдү ыраа көрбөйт. Көп алыс барбай эле "Манас" эпосун алсак анда бир канча жерде бул нерсе өзүн көргөзөт. Мисалы: Манастын энеси Чыйырды, аялы Каныкей, акылман кеңешчи карыя Бакай ж.б. кайып болуп кетишет. Буну менен алар түбүлүктүүлүккө, өлүмсүздүккө жетишет. Алар өлүшпөйт. Деги эле, "өлүм" сөзү тилибизде адамга карата колдонулбайт дегенчелик аз. Мунун ордуна "көз жумду", "өтүп кетти", "окко учту", "ок жаныды", "каза болду", "айрылдык", "жоготуп алдык" деген сөздөр колдонулуп келет.

Ч.Айтматов да ошол эпостордо бар несени колдонуп, анын маани-маңызын ачып отурат. Найман-Эненин куш болуп учуп кеткен жоолугун эске түшүрсөк, ошондой эле анын "жети атаңды эсте", "ким экенинди эсте" деп жалбарган сөздүрүн көз алдыбызга келтирсек Найман-Эне өлгөн жок! Ал кайып болуп кетти. Ооба, маңкуртка айланган уулуна айтып жетишпей калган сөздөрүн мындан кийин "Дөнөнбай куш" б.а. Эненин Жаны айтып жеткизет, урпактарга улайт. Бул Найман-Эненин өлүмсүздүгүн, түбөлүктүүлүгүн айгинелейт.

Арсендин түбөлүк жашай турган Жаны - Жаабарс. Жаабарстын баштан өткөргөндөрү, ал Арсендин бизге билинбеген, аны билүү мүмкүн болбогон сырдуу, катылуу дүйнөсүнүн чагылдырылышы. Ошондуктан Арсен ал жан жүйнөсү менен бир болууну каалайт, анын Жаабарс менен бир үңкүрдө жолукканда таңыркабагандыгынын себеби да ушунда, анткени экөөсү бир болушу керек, аларды ажыратуу мүмкүн эмес. Ушундан улам Арсенди жайга беришкенден кийин Жаабарсты таба алышпайт, ал кайып болуп кетет. Анын кийинчерек издерин көргөндөр болот. Жан-Жаабарс өлгөн жок, ал тирүү. Демек, Арсендин идеясы, ой пикири. "Барстардан колунарды тарткыла!", "Тоолорубуздан кеткиле!" дегени, анын баатырлыгы да өлбөйт. Жаабарс-Арсен ал сөзсүз уламыштагы Мерген жигит менен Сардал Кызга алар менен бирге өлүмсүздүккө, түбөлүктүүлүккө айланат, Бул тагдырлардын "мазмундуулугу", "баалуулугу" экен да. "...тагдырдан өлүмсүз болуунун" сыры ушул да.

Адабияттар

1. www.bibliotekar.ru

2. Пиотровский М. Ислам и судьба. / В кн: Понятие судьбы в контексте разных культур. -М., 1994.

3. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер / Түз. Абдылдажан Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008.

4. Айтматов Ч. // Дружба народов. -М., 2006.

5. Камаль Эль Зант "Расскажи мне о Вере" www.kamalzant.ru

6. Айтматов.Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Макалалар, маектер / Түз. А. Акматалиев. - Б.: Бийиктик, 2008.

7. Акматалиев А. Аалам, Адам, Жаабарс. //Адабият жана искусство маселелери. - Б., 2007. № 1.

8. Kolcu, A.I. (2008). Bozkırdaki Bilge: Cengiz Aytmatov. Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum: ss. 337.

Б. Акматов,
К.Карасаев атындагы БГУ

МУХТАР АУЭЗОВДУН АДАБИЙ-ЭСТЕТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШЫ ЖАНА К.АСАНАЛИЕВДИН АДАБИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ

Ал эми Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен тартып, "Гүлсаратка чейинки повесттери К.Асаналиевдин "Открытие человека современности" (заметки о творчестве Чингиза Айтматова) [1] аттуу эмгегин ирети менен талдоодон өтөт. Чынын айтканда, Ч.Айтматовдун повесттерине келгенде ошол мезгилдеги айтматовтаануучулардан кескин айырмаланган деле пикир айтпаптыр. Эмнегедир ушул мезгилде Ч.Айтматовдун чыгармаларына айтылган сын пикирлерди, ал тургай адабий-теориялык изилдөөлөрдү окуп отуруп, "мен айтам, мен айтам" деген башталгыч класстын жакшы окуган окуучуларын көз алдыма элестетем. Ошол жылдары адабияттан кичине түшүнүгү барлардан тартып, чоң адабиятчыларына чейин Ч.Айтматовдун чыгармалары жөнүндө өзүнүн пикирин басма сөзгө жарыялаганы жогорку ойду ырастап турат. Пикир го пикир, кеп алардын айтканында эмес, кеп алардын айткандарында ойлордун окшош болгондугунда болуп жатат.

Эмнеге алардын бардыгынын көз караштары бири-бирине "үндөш", айрым учурда бирин экинчиси кайталаган деңгээлде болуп калды? Мындай көрүнүш кыргыз адабият таануу илиминде объективдүү себептерден улам болдубу, же кандайдыр бир субъективизм барбы? Өз заманында жазылып, ал тургай тарыхта орду такталып калган ошол мезгилдеги "кырдаалга" токтолуунун бир караганда зарылдыгы жок болсо, экинчи тарабынан алганда сөзсүз кайрылууга аргасыз жагдайлар бар. Ал эмне себептен, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы ушунчалык популярдуу болуп кетти жана ага

өзүнүн "прогрессивдүү" ой жүгүртүүсү бар бардык адабиятчылар биринен экинчиси сөз талашып кайрылышты? Мына ошол "айтматовтаануу" га чыйыр салган, анын майда, ошол эле учурда эч ким окуп тааный элек чыгармаларын адабий коомчулукка алып чыккан К.Асаналиев да, өмүрүнүн акыркы жылдары дагы бир жолу кайрылып, эмнеге аны "туура жол" деп аныктап отурат?

Ырас, азыр биз алдыга койгон соболдорго адабиятчылардын бардыгы өз кезегинде кайрылып, ар бири билген себептерин айтышып, жооп беришкен. Ырас, алардын баары Ч.Айтматовдун чыгаан талант, акыл-эске кирбеген нерсе таап чыккан чебер жазуучу катары аныкташкан. Бир эсе алар айткан нерселер туура болсо керек, бирок жеке баамымда бир жагдай айтылбай келет. Ал - согуш, кадимки эле Улуу Ата Мекендик согуш. Согуш ошол мезгилге чейин совет мамлекетинде бирдей жашап, бирдей иштеп жана бирдей ойлонуп жаткан советтик личносттордун көз карашын өзгөрттү. Өзгөчө көз карашы тез өзгөргөндөр ошол жылдары "жерден боорун көтөрүп келе жаткан" муун - К.Асаналиев менен Ч.Айтматовдун "мууну" болчу. Алар У.Абдукаимов "Майдан" романында сүрөттөлгөн, оо кийин чоң чырды пайда кылган ("Майдан" романы боюнча 1963-жылы болгон талкууну эске алып жатам - Б. А.) согуш маалында "гүлдөп жашаган" кыргыз интеллигенциясынан айырмаланып, турмуштун оор кыйынчылыгын өз баштарынан өткөргөнүн эске алалы. Андай турмуштун мүшкүлү басып турган шартта, ууралаган саясий ураандар, эл жапырт кыйналып, ичерге аш, кийерге кийим таппай жаткан учурда чакырыктар түккө турбай тургандыгын билип-түшүнүп, "Эрте келген турналардагы" Султанмураттай муздак класста отуруп, самандын табына жылынып, жакшылыктан үмүт үзбөй окуп, чарба жумуштары менен гана аралашып чоңойгон "ошол муунга" "Бетме беттеги" Ысмайыл менен Сейде айылдагы эски тааныштындай таасир калтыргаңы талашсыз. Анткени, андай көрүнүш бир эле "Шекерде" эле болуптурбу, жок андай көрүнүш кыргыздын ар бир айылында болгонун ал согуш маалында элеттиктер үчүн "типтүү көрүнүш" экенин кийин М.Гапаров Колдошу (анын "Дарыялар шоокуму" повети эске алып жатат - Б. А.) далилдеп, себебин жеткире сүрөттөп чыкты го.

Ушул эле маселенин экинчи жагын К.Асаналиев эскерме-баян "Адабий айкашта" төмөнкүдөй түшүндүрүп жатпайбы: "Мага ошондо баарынан мурда табышмактуусу качкын жөнүндө атайын чыгарма жазуу Ч.Айтматовдун оюна кантип келди экен, кантип аны иш жүзүнө ашырууга батынды экен деген суроо болду. Биринчиден, Ч.Айтматов "жазуучу" катарында кыргыз совет адабиятынан орун ала элек. Аны "жаш автор", "жаш жазуучу" дешет. Ага азырынча ушундай эле берилген шарттуу аныктамалар жетиштүү. Демек, жаш автордун алдындагы негизги милдет - социалисттик реализмдин темирдей бекем принциптеринен кылдай кыйшайбай туруп, адабий толук ишенимге өтүү. Качкын жөнүндөгү повесть бул катардан эмес. Бул биринчиден. Экинчиден, жаш автордун биографиясы, ата-теги ошол учурдун көз карашы менен алганда кынтыксыз эмес экени белгилүү. Баары ошол 1937-жылдагыдай бойдон. Демек, тема тандап алууда жаш автордун өтө сак болушу, анын эртеңкисине, келечегине түздөн-түз тиешелүү" [2].

Кеп качкын жөнүндө чыгарманын жазылышы боюнча идеянын Ч.Айтматовдун башына кантип келгендигинде эмес, кеп анын ошол мезгилде, "баары ошол 1937-жылдагыдай бойдон" чынында опурталдуу болуп турган маалда "күтүүсүз" жарыкка келишинде. Чыгарманын идеясы да, сүрөттөлүш мазмуну да ошол мезгилдин талаптарынан "кыйла алыс" турган бул чыгарманын авторун алдыда кандай коркунучтуу окуялар күтүп турганын КГБнын айрым суректарына жооп берген К.Асаналиев жакшы түшүнгөн. "Экинчиден, жаш автордун биографиясы, ата-теги ошол учурдун көз карашы менен алганда кынтыксыз эмес экени белгилүү". Мындай шартта "жаш автордун алдындагы негизги милдет - социалисттик реализмдин темирдей бекем принциптеринен кылдай кыйшайбай туруп, адабий толук ишенимге өтүшүнө" К.Асаналиев башында турган "ошол муун" ишеним көрсөтпөсө, партиянын кыяматтын кыл көпүрөсүнөн ичке "линиясынан" кыйшайбай турган "улуу муундун өкүлдөрү" жаш жазуучу Ч.Айтматовдун "катачылыгын" көзгө сайып көрсөтүп, эл душманына чейин жеткирип коёру төбөдөгү күндөй белгилүү болчу. Бул жагынан Ч.Айтматов менен К.Асаналиев тагдырлаш эле да, советтик доордун "өгөй балдары" биринин айтчу сөзүн экинчиси илгиртпей түшүнүп жатканы да ошондон болуш керек.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан окуянын андан ары өнүгүшүн тарыхтын сары баракгары ошол мезгилде кандай болсо ошондой сактап турат. Баары К.Асаналиев көз алдына элестеткендей эле болду. Партиянын саясатын тоонун булагындай таза сактагысы келгендерге анын бул жаңылыгы күн өтпөй байкалды. Бүркүт кабак А.Токомбаев башында турган партиялык саясатка адал кызмат кылган топ мындай шартты эч качан колдон чыгарган эмес, бул жолу да чыгарбаганга аракеттенди. Шахматтын доскасындай кыргыз адабий турмушундагы бардык окуяны толугу менен көз алдында өнүктүрүп, анда эки жолу (1937- 1947-жылдар эске алынып жатат - Б. А.) ийгиликке жетишкен ал топ мурдагы изи менен ишке кириштн...

Бирок окуя алар күткөндөй өнүккөн жок, кыргыз адабиятынын күйөрмандары көбөйүптүр (мында республиканын чегинен тышкары жазылган адабий-сын макала-пикирлерди эске алып жатабыз.- Б. А.), экинчиден кыргыздын китеп окуучуларынын адабий-эстетикалык табити бир топ бийикке көтөрүлүп калыптыр. Баары Ч.Айтматовду колдоп кетишти, мындай шартта К.Асаналиев кооптонгон кырдаал да, адабиятчы К.Асаналиевдин өзү да эч кимдин эсине келбеди. Сыртынан алганда, "жылдызы" жогорулап бара жаткан жазуучуга кошоматтай көрүнгөн, мезгилдүү басма сөздүн бетин бербей байма-бай жарыяланган адабий-сын пикирлердин кандай негизден жаралганы, кыргыз адабий турмушунда "маанилүү компаниядай" бирин-экинчиси колдогон макалалар сериясынын келиши эгемендүүлүктөн кийин акыл-эси калыптана баштаган муунга эми түшүнүктүү болду окшойт.

Улуттук адабий-эстетикалык жана адабий-теориялык ой жорумдун калыптана баштаганы өзүнчө кепке алчу маселе болгондуктан, аны кийинки главалардын бирине калтырып, ал эми кези келип турганда жеке Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына, ошондой эле кыргыз адабиятында компартиялык саясатты бетине кармап, болгондо да аны курал катары пайдаланып, көркөм-адабий чыгармачылыкты толугу менен диктаторлук саясий бийликтин алдына чөгөлөтүп берген "күчтүн" жеңилишине маанилүү роль ойногон казактын кыргыз деп төрөлгөн чыгаан уулу М.Ауэзовдун

эмгегин айтпай кетүүгө болбойт. Терен ойлонулуп жасалган М.Ауэзовдун тактикасы Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын жогоруда аталган "топтун күчүнөн" гана сактап тим болбостон, кыргыз адабиятында саясат менен адабиятты жуурулуштуруп карап келген өзгөчө мамилени жоюп, адабий-эстетикалык баамтуюмду жаңы нукка салды. Кыргыз адабият таануу илиминде болуп көрбөгөн жаңылык киргизип, каада-салтына карап, деги эле улуттук ыйманга туура келбеген (эри Садыкты чанып, кайдагы ата-тексиз Данияр-дай бирөө менен качып кеткен - Б. А.) чуулгандуу ишти баштап кеткен Жамийладай аялды терс деп түшүндүрүп жана кыздарын андай болбоого тарбиялап келген кыргыз түшүнүгүнө ылайык келбеген адабий каарманды "мына образ" деп таап, анын жетишкендигин көзгө сая көрсөтүп, далилдеп, элди толугу менен өзүнүн көз карашын ээрчигидей шарт түзүп бериштин өзү (коомдук жана адабий-эстетикалык аңдаштырууну түп ордунан жаңырта алгандыгы эске алынып жатат - Б. А.) эрдик эмеге эмне.

Кыргыз адабиятында сүйүүсү үчүн күрөшкөн адабий каарман Жамийла эле бекен, же андай сезимге ээ болуп, бардыгына "түкүрүп" басып кеткен кырдаал "Жамийладан" эле башталыптырбы?.. Эгерде кыргыз адабиятынан толук маалыматы бар окурман бизден мурда эле өзүнчө, өз алдынча эле далай мисалдарды келтире тургандыгы бышык. Кыргыз кыргыз болгондон тартып буга терең маани берип, аны ыгына жараша ар бир чыгармасына "жайгаштырып", эби-эсеби туура келсе майда лирикалык чыгармалардан тартып, "Манас" сыяктуу зор чыгармага көркөм деталь катары колдонуп, аны менен адамдын эркин, сезимдин улуулугун даңазалап, кези келсе аны чыгарманын авансценасына чыгарып, бири үчүн экинчиси жан берүү мүмкүн экенин "Аксаткын менен Кулмырза", же "Олжобай менен Кишимжан" поэмаларынын сюжеттик түзүлүшү, идеялык мазмуну ырастай алат. Ал эми "Манастагы" Каныкейдин Манасты жактырышы, Кыз Сайкалдын Манасты сүйүп, акыретке антташуусу, Семетейде" Айчүрөктүн Семетейди өзү издеп келиши эпостогу сюжетти шекөттөп турган бир көркөм деталь дегенибиз менен анын артында эпос жаралгандан бери аздектеп келе жаткан канча муун, канча кылымдын жашоо пафосу тургандыгын эч ким жокко чыгара албаса керек. Кечээ жакында эле болуп, феодализмдик ой жүгүртүү кыргыз коомчулугунда күчөп, диндин таасири моюндан ылдый басып, кыргыз кыздарын "эркектин кабыргасына" теңеп турган маалда жашап өткөн Бурулчаны жан дүйнөсүндө улуу сезимди аздектеген үчүн уламышка айландырып ооздон-ооздо өткөргөн. Анда түзүлгөн сюжет кыргыз кызынын жан дүйнөсүндөгү сезимин оор жана азаптуу турмушка каршы коюп, жеке адамдын татаал психологиясын баяндаганы үчүн адабий бир жанрга (уламышка) өзүнчө тематикалык багыт киргизе алгандыгы менен баалуу болуп саналат. Эгерде Луи Арагон ушулардын жок дегенде бири менен таанып болсо "Жамийла" жөнүндө мурда айткан сөзүн кайталап дагы бир жолу айта алат беле?.. Балким айта албай калмактыр, балким мындан да күчөтүп айтмактыр...

Булар жана ушул сыяктуу идеялык мазмунга ээ аты мында айтылбай калган толгон чыгармаларда болсо, анда эмнеге "Жамийла" К.Асаналиевди, М.Ауэзовду, Л.Арагонду, ж. б. таң калтырып, "махабат тууралу дүйнөдөгү эң сонун баян" болуп чыга келди. Ырас, бир жазуучунун бир чыгармасы "Жамийла" жөнүндө сөз кылып жатканы менен алардын ар биринин чыгармага байланыштырып айтчу өз сөзү, алардын ар биринин өз чындыгы бар эле. Л.Арагондун мындай мактоого арзыган пикири тууралу кыргыз адабият таануу илиминде көптөгөн ойлор айтылып, аны ар кандай мазмунда пайдаланып жүрүшкөнү менен кыргыз адабиятчылары бир нерсени эсепке албай келе жатышат. Жогору атап өткөн кыргыз адабиятында сүйүүнү даңазалаган чыгармалар менен тааныштыгы бар болсо, балким мындай пикир айтпайт эле. Менин баамымда, ал кыргыздарды "варварчылык менен оокат кылган, эч кимди аябаган, зөөкүр жана каардуу Атилланын тукумдары, көчмөн маданияттын ээси" катары европалыктарга бир мезгилде катуу таасир калтырган көз карашта элестетип жүргөндө сүйүүгө артыкчылык бериши боюнча француздардан кем эмес сапаты бар кыргыз кызы Жамийла жөнүндө чыгарманы окуганда башка сез оозуна келбейт тургандыгы аныk. Ал мында кыргыздардын этномаданияты менен этнопсихологиясына артыкчылык бергени талашсыз.

Кыргыздын андай сезимдери менен жакындан тааныш, кыргыз адабиятын кыргыздардын өзүндөй эле билген М.Ауэзов анда "Жамийланын" эмнесине артыкчылык берип, эмнесине "ставка" койду? Эми ошол мезгилдеги адабий турмуштагы абалга көз жүгүртөлүчү. Кыргыз адабиятында экинин бири, көп улуттуу совет адабиятында кыргыздардан жалгыз болуп турган Т.Сыдыкбеков мына Мамлекеттик сыйлыкты мен гана алам деп, ага "Тоо арасында" романын коюп турганда, көлөмдүү, бардык жагынан советтик идеологияга шайкеш бул чыгармага эмес, М.Ауэзов "Жамийлага" артыкчылык берди. Эмнеге?.. Бул окуяга катышы барлар, аны көз алдында өткөргөндөр, кийин окуп таанышып билгендер, деги эле маалыматы барлар ар кимиси өз билгенин айтып, аны ар түрдүү кырдаал менен байланыштырып, не бир акылга келип жана келбеген формада түшүндүрүп келишкен жана мындай ары да аны улантып, ал ойлорду тереңдетип кете бериши мүмкүн. Азыр биз айта турган ой да ошолордун бири.

М.Ауэзов өз замандаштарынан айырмаланып, адабий чыгармачылыктагы өнүгүштү, чыгармачылыктын "ички жашоосун" советтик коомдук-саясий турмушту компартиялык идеологияга ылайыктап карабастан, тескерисинче, советтик жашоонун жаңылыгын, ийгилигин адабияттын жеке өзүнө тиешелүү категориялар менен ачып берүү формасын издеп, аны Ч.Айтматовдун чыгармаларынан, өзгөчө "Жамийласынан" тапты. Менимче, ал Жамийла менен Данияр-дын бири-бирине арзыган, бирин экинчиси кечигип тапкан, кадыресе элеттик турмуштагы аракеттери кызыктырбай, советтик бийлик, коммунисттик мораль, советтик жашоо жараткан сапат-көрүнүштү, эки жаштын бактылуу болушуна тиешелүү мазмунду оригиналдуу бере алган жазуучунун чеберчилигине тан берген окшойт. Башкасын мындай коёлу, кыргыз адабиятынын алгачкы күндөрүнөн тартып эле бирин-бири жактырган советтик жаштардын сүйүүсү, бактылуу табышканы жөнүндө кимдер гана жазган жок. Маселен, К.Жаштөшев Айнагул менен Арзыматты ("Эки жашта"), Анархан менен Каныбекти ("Каныбекте"), А.Токомбаев кыз менен Зарлыкты (Күүнүн сырында"), Т.Үмөталиев Айнагул менен Абазбекти ("Айсулууда"), К.Баялинов Жамийла менен Жапарды ("Көл боюнда") канчалык бактылуу кылышса да, алардын образынан советтик идеологиянын "айтканы" айткандай, "дегени" деген-

дей чагылып, коммунисттик мораль, социалисттик адеп-ахлак чыгарманын "сыртында", окуяга жуурулушпай, өзүнчө көрүнүп турду эле го. Эгерде ушул "идеяны" камтыган чыгармаларды санасак, алар ого эле көп болуп, автору ким, чыгармасы кайсы экени билинбей баш адаша турганы аныk.

Анда М.Ауэзовго "Ак жолуң ачылсын " [3] дегидей анын эмнеси жакты экен? Кыраакы жазуучу Ч.Айтматов жөн-жай, лирикалык каармандын баяндоосунда сүрөттөлгөн арзыган эки жаш жөнүндөгү сюжеттен совет бийлиги тээ 20-жылдардан бери жазуучуларга милдеттендирип, бирок адабияттын жеке өзүнө гана таандык категориялары менен иштелип чыккан, "спецификасы" боюнча чыныгы реалдуу турмуштун өзүндөй, окурман ишенээрлик деңгээлде көркөм жана эстетикалык касиетке ээ чыгарма жаралып жатканын кантип байкабасын. Кызыгы, чыгарманын жазылышында эмес. баары совет бийлиги каалагандай болуп жатканында. Менимче, далай татаал сюжетти "курап", ата-теги, "биографиясы" таптакыр совет бийлигинин талаптарына жооп бербей турган А.Кунанбаевден орустун прогрессчил акындарына жакын касиетти "таап", анан аны ошол орустардын революцияны жактаган мууну менен "идеялаш" кылып, камырдан кыл сууругандай "эл душманы" болчу кишиден совет бийлиги кодулай турган "чен-өлчөмдү" толугу менен алып салууга жетишкен казактын залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун "Жамийла" повестинен коммунисттик идеологияга тең келген критерийлерди жолуктурганда Толубай сынчы Кармыштын Бозун көргөндей эле сүйүнсө керек.

Ага жакканы ал критерий-түшүнүктөр окуу китептеринин не бир түрдүү формаларда берилип, мына ушундай болуш керек деген элестөө менен туюндурулуп, "коммунизмде улуттар жоюлуп, баары бир эл, бир журт болуп, алар тилине, дилине, ал тургай динине карабай бирин-бири жактырып, сүйүп баш кошуп, алардан интернационалдуу үй-бүлө курулат" деп, бирок ал кандай формада, кандай шартта болушу мүмкүн экендигин элге жеткире албай жаткан учурда совет бийлигинин издегени Ч.Айтматовдун "Жамийла" повестинен табылганы болду. Болгондо аны Кыргызстандык жаш жазуучу коммунисттик идеологияны даңазалаган "теоретиктердин" эмгектеринде берилгендей абстрактуу эмес, жумурай журт "кыңк" дебей ишене турган советтик турмуштун өзүнөн көрсөтүп жатпайбы. Тарыхка көз чаптырсак, ошол мезгилде, тиги Батышта, андан аркы Америкада андай болушу мүмкүн эмес деп, мындай идеясы үчүн Советтер Союзун катуу сындап, СССР майда улуттарды каардуу эзүүнүн алдында кармап турат деген сыяктуу түшүнүктөр аркылуу кадимки "Азаттыктан" жар салып, "кансыз согушту"уюштуруп, ал күчүндө болуп, советтик идеологдор ага контраргумент таппай карайлап турган күндөрдүн биринде "Жамийла" кокусунан колго тийсе, аны сезимтал М.Ауэзов байкабай калышы мүмкүн эмес эле. Болгондо да коммунисттик идеология күткөн мына "социалисттик жашоо образы" дегидей деңгээлде чагылдырып жатпайбы, б. а. М.Ауэзовго ушундай катуу таасир калтырган нерсе Ч.Айтматовдун болуп-болбогон турмуштук окуяларды кадим турмуштагыдай сүрөттөп, Батыштагыларды калп кылып, совет бийлиги толук орношу мүмкүн эмес деген жердеги жашоодон алып көрсөтүп жатканында турат.

"Жамийланын" артыкчылыгы коммунисттер идеялар менен принциптер толук ишке ашышы мүмкүн экенин далилдөөсү казак Данияр менен кыргыз Жамийланын бирин-бири арзып, сүйүп калуусу. Кыргыз менен казак эзелтен куда-сөөк болуп, кыз берип, келин алышып жүргөнү М.Ауэзовго тээ бала күнүнөн белгилүү болсо да, ага чыгармадан айрыкча таасир калтырганы советтик интернационалдык үй-бүлөнүн курулганы, бул -бир. Экинчиден, татаал психологизмге ширелишкен, этно-социалдык чен-өлчөмдөргө каршы келүүчү жыш конфликтилерден "куралган", бирок окурман ишене турган окуя, эпизоддордон түзүлгөн сюжеттин мазмуну коммунисттик пафосту чагылдырып жатканы. Болгондо да элеттик бир келин Жамийланын турмуштук позициясында эч ким ойлонуштурбагандай, кадим тиричиликтин алкагында, башкалар элес албаган жөпжөнөкөй кырдаалда баяндалып жатканында турат. Ал Жамийланын чын дилинен берилип сүйгөнү Данияpды эч бир церемониясыз эле ээрчип кетип калуусу. Бир караганда бул - эрдик. Экинчи жагынан алганда келесоолук, арты-кийинин ойлогон түркөйлүк. М.Ауэзовго Жамийланын ошол эрдиги жагып отурат. Ал Жамийланын образынан таптатынакай күйөөсүн чанган, кайын журтун ыңгайсыз абалга калтырган, ата-энеси менен төркүндөрүнүн бетине "көө жапкан", элеттик бир келинди көргөн жок (көрсө да көргүсү келбеди), ал совет бийлиги толук эркиндигин колуна алып берген, душасы эмне десе ошону аткарган, кимди сүйүп, ким менен жашаарды өзү гана чече ала турган советтик аялдын "типтүү" образын көрүп, персонажды ушул өңүттөн аңдаштырып отурат. Чын-чынына келгенде советтик идеология көркөм адабияттан издеген образ ушул эмес беле. Бекеринен ага артыкчылык берип, жакшы сааналашы Т.Сыдыкбековду көнүлүнө карабай "сызга отургузуп", доордун бир бурулушун түзгөн коллективдештирүү темасына арналган "Тоо арасында" романы "шоона эшпей" турганын биринчилерден болуп байкап, "Жамийланын" өзү ал мезгилдин кол жеткис сыйлыгы Леинидик сыйлыкка көрсөтүп жаткан жок. М.Ауэзов "Жамийладан" социализмдин тикелей жоосу болгон капитализмди "бетке чаап" көрсетө турган чындыкты таап, аны көркөм чыгармада түзүп берген үчүн ал сыйлыкка татыктуу экенин адабий коомчулукка түшүндүрүп, ал тургай Ч.Айтматовго оппонент болгондорго да далилдөөгө жетишти. Бул М.Ауэзовдун тереңдиги жана чебердиги. Тарых аныктагандай "Жамийланын" "жылдызы" болуп жана турганына себеп да, коммунисттер сыймыктанган чыгарманын мазмун-маңызы да мына ушул жерде жатат.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Открытие человека современности. - Ф.: Кыргызстан, 1969.

2. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. - Б.: БГУ, 2008.

3. Ауэзов М. Ак жолуң ачылсын // Литературная газета, 1958, 23-октябрь.

А.Шенгун,
К.Карасаев атындагы БГУ

КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫНЫН ТҮРК АДАБИЯТ ТААНУУ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Түрк адабиятында улуттук адабий чыгармачылыкты байыркы мезгилден бери келе жаткан тарыхый баскан жолун толугу менен системага салууга, анын схемасын түзүүгө аракет кылган мезгил XX кылымдын 20-жылдарына туура келет. Мына ушул жылдарда түрк калк адабиятын белгилүү бир системага салып, алардын ар бирине таандык өзгөчөлүктөрдү таап, көрсөтүп, анын негизинде бирин-экинчисинен айырмалоого аракеттенишкенин белгилей кетүүгө тийишпиз. Мындай классификациялоонун башында М.Ф. Көпрүлү турат. Анын классификациялоосу боюнча түрк адабияты төмөнкүдей схемада берилип келет.

Ырас, түрк адабият таануу илиминде окумуштуулар арасында мына бул сунуш кылынган схемага толуктоолор киргизилгени менен азыркы учурда алардын негизин мына ушул сүрөттө көрсөтүлгөн бөлүштүрүү түзөт. Жалпысынан мында берилген бөлүштүрүү башкы орунда тургандыктан, биз М.Ф.Көпрүлү тарабынан классификацияланган бөлүштүрүүгө таянууга аракеттендик. Анда ислам дини киргенге чейинки түрк адабияты оозеки жана жазуу түрүндө болгонун белгилейт. Оозеки чыгармачылыкты М.Ф.Көпрүлү "сөзлү" адабият деп атап, аны төрт чоң топко бөлөт. Алар "сав" (макал-ылакаптар); "сагу" (жоктоолор); "кошук" (кошоктор); "дестан" (дастандар) болуп эсептелет. Ал эми ислам дини кабыл алынгандан соң түрк адабияты бир нече тармакка бөлүнө тургандыгын аныктап, алардын бир тармагына фольклордук чыгармаларды киргизип, аны "калк адабияты" деп атап, аларды жалпылаштырып үч чоң топко жайгаштырат. Алар - "аноним" адабияты (эл арасында айтылган оозеки чыгармачылык); "ашык" адабияты (авторлору белгилүү болгон акындар чыгамачылыгы); "текке-тасаввуф" (ислам динининтаасиринде өнүккөн) калк адабияты. Улуттук каада-салтты ичине алган чыгармаларды М.Ф.Көпрүлү аноним калк адабиятына кошкон. М.Ф.Көпрүлүнүн мындай классификациялоосу ошол мезгилден бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпой келет. Түрк окумуштуулары аны айрым бир багыттар боюнча толуктабаса, андан кескин айырмаланган бөлүштүрүүнү сунуш кылыша элек. Ошондуктан, биз кийинки мезгилдерде болгон толуктоолорго зарылдыгына жараша гана токтолбосок, алардын бардыгын бул жерде айтуунун зарылдыгы жок.

Түрк элинде да каада-салт жөрөлгөлөрдүн маанисикенен, ал элдин тарыхый баскан жолу менен тыгыз байланышта жаралып жана өнүгүп келген. Каада-салт менен кошо түрк элинде ар түрдүү элдик чыгармалар пайда болгон, аны түрк элинде жалпысынан сөзмө-сөз алганда "аноним калк ырлары" атайт. Фольклордук чыгармаларга мындай аталыштын берилиши XX кылымдын баш чендерине туура келет. Аны 1924-жылдагы Стамбул университетинин ичинде түзүлгөн "Түркология" институту менен байланыштырууга болот. Тагыраак айтканда, ошол жерде иштеген М.Ф. Көпрүлү жетектеген бөлүм аркылуу эл арасындагы элдик оозеки чыгармалар жыйналып, аны М.Ф. Көпрүлү өзүнүн эки китептен турган "Анадолу түрктөрүнүн калк адабияты" аттуу эмгегин чыгарып, анын биринчи китебинде түрк калк адабиятына тиешелүү фольклордук лирикалык чыгармаларга токтолуп, аларды байыркы мезгилде түрк эли колдонуп, М.Кашкаринин "Түрк тилдер сөздүгүндө сакталып келген, аталыштар менен атоого аракеттенет. Алардын бирин "манилер" деп атап, бул терминдин негизинде түрк фольклорундагы бир жанрды жалпылаштырып бөлүштүрүүгө умтулат.

Ал эми мындай иштер 1927-жылы "Калк билими" аттуу коом түзүлүшү аркылуу да ишке ашырылып турганын белгилей кетүүгө тийишпиз. Ошол жылдары каада-салт ырлары фольклордук чыгармалардын башка түрлөрү менен бирдикте чогултулуп, жарыялана баштаган болсо, алардын ич ара жанрларга бөлүштүрүлүшү ушул жылдары башталган деп эсептөөгө болот жана жыйноочулар менен изилдөөчүлөрдүн мындай аракети иштин андан ары

өркүндөшүнө негиз түзүп берген. Жэм Дилчин "Мисалдары менен түрк ырлары маалыматтамасы" [1] аттуу эмгегинде түрк фольклордук чыгармаларындагы лирикалык чыгармалардын негизин ушул мани ырлары менен кошук ырлары түзө тургандыгын белгилеп кетет. Мунун өзү түрү адабиятчылары элдик оозеки чыгармаларды классификациялоодо өзүнүн байыркы ата мурастарына негизделүүгө багыт алгандыгын көрсөтөт.

Түрк адабият таануу илиминин башатында турган мындай иштер андан ары улантылып, анда калк ырларын классификациялоо багытында П.Н.Боратав ишке киришип, 1930-жылдары бир кыйла алга жылдырат. П.Н.Боратав "Калк адабияты дарстары" [2] аттуу эмгегинде өз көз карашын билдирип, ал боюнча түрк фольклордук чыгармалар "Аноним калк ырлары", "Текке" жана "Акын ырлары" (мында автору белгилүү болгон ырлар, "ашык шиирлери" деп аталат) деп үчкө бөлүштүрөт. Ошол эле жылдары А.Т.Онай "Түрк ырларынын өлчөмү" [3] деген эмгегинде фольклордук чыгармаларга кайрылып, аларды эки түргө бөлүштүрөт. Бирок, А.Т.Онай фольклордук чыгармаларды мазмундук жактан эмес, түзүлүшү боюнча изилдегенине байланыштуу жалпысынан түрк ырларын муун өлчөмүнө карай жиктөө менен араб адабиятынын таасиринде келген "аруз" ыр түзүлүшүн өзүнчө бөлүп эки чоң топту аныктап чыгат. Ага чейин деле түрк адабият таануу илиминде калк ырларын классификациялоодо мазмун экинчи планга калып, адабиятчылар форма жагына артыкчылык бергенин бул жерде белгилей кетүүгө тийишпиз. Ошондуктан, мазмун жагынан кароо аракети ушул мезгилде маанилүү орунда турат. Анткени, биз салыштырып карап жаткан кыргыз жана башка түрк тилдүү элдерде улуттук фольклордук чыгармаларды классификациялоо негизинен мазмунга ылайык жүргүзүлүп келгенин бул жерде айтпай кетүүгө болбойт.

Ал эми элдик оозеки чыгармаларды андан ары изилдөө иштери бир топ жыл токтоп калганы байкайбыз. Ага негизги себеп эмне болгондугу белгисиз болсо да, окумуштуулар бул маселеге кайрылууда биз байкагандай кийинки мезгилдерде талдоо жүргүзүүдө мурда калыптанып калган көз карштан сыртка чыга алышкан эмес. Анын башкы себебин биз түрк окумуштуулары өздүрүнүн эмгектеринде дүйнөлүк адабият таануу илиминде болуп жаткан көрүнүштөргө анча көңүлү бурбаганы менен байланыштырабыз. Ошондуктан, кийинки мезгилдерде жазылган изилдөө иштеринде да улуттук фольклордук лирикалык чыгармаларды мазмундук жактан кароо аракети эске алынбагандыгын көрүүгө болот. Тагыраак айтканда, Э.Ж.Гүней 1947-жылы "Калк ырларынын антологиясын" [4], 1953-жылы Ж.Өзтеллинин "Калк түркүлөрү" [5] жана 1955-жылы "XVIII кылымдагы калк ырлары" [6] аттуу эмгектери жарык көрсө, бул эмгектерде да түрк фольклорундагы лирикалык чыгармалар жогоруда аталган классификациялоо менен аткарылат. 1956-жылы И.Башгөз эл арасынан жыйнаган ырларын "XIX кылымдагы калк ырлары" [7] деген аталыш менен чыгарат, бул дагы ушул көз карашты жетекчиликке алат. Ошол себептен биз бул эмгектердин арасынан түрк элинин каада-салт ырларын өзүнчө белүштүрүү менен караган көз карашты кездештире албадык. Алардын бардыгы тең М.Ф. Көпрүлүнүн "Анадолу түрктөрүнүн калк адабияты" аттуу эмгегинде кандай бөлүштүрүлсө, мына ошондогу классификациялоону жетекчиликке алуу менен мамиле кылышкан. Анда түрк фольклордук чыгармаларды мазмундук жактан бөлүштүрүүдө башка түрк тилдүү адабияттардын арасында маанилүү орунга ээ болгон каада-салттык чыгармалар өз ордун аныктоо маселесин андан аркы изилдөө проблемасын күн тартибине коёт.

1969-жылы гана Х.Дизтароглу "Калк ырларынын түрлөрү" аттуу эмгегинде аталган проблемага кайрылып, өзүнө чейин айтылган көз караштарды ээрчийт. Анын эмгегинде өзүнө чейинки бөлүштүрүүлөрдүн кайсы жагы негиздүү экендигин белгилеп, жакшы-жаманын көрсөтпөстөн туруп эле Х.Диздароглу "Калк ырларынын түрлөрүндө" [8] мурда калыптанган ойду андан ары улайт. Анын көз карашы боюнча да калк ырларын эки чоң топко бөлүштүрүлөт, б. а. алардын биринчисин кадимки түрк элине мүнөздүү муун өлчөмүнө карай бөлүштүрсө, экинчилерин араб адабиятынын таасиринде пайда болгон "аруз" өлчөмүнө ылайыктап жиктештирет. Ал эми ошол эле ырларды калк ырларын маани-мазмунуна ылайык үч топко жайгаштырат. Алардын биринчисин байыркы мезгилден бери эл арасында айтылып, бирок анын автору сакталбай калган ырлар түзөт, аны азыркы түрк адабият таануу илими "Аноним калк ырлары" деп атайт. Ал эми экинчисин "Калк ашык ырлары" деп атап, анда эл арасында акындар тарабынан айтылып калган автордук ырлары ээлейт. Анын бөлүштүрүүсү боюнча үчүнчү чоң топту "Текке ырлары" деген аталыш менен берет да, ага ислам динин даназалоо маанисинде же болбосо ислам диний эрежелерин насыяттоо маанисиндеги ырларды киргизет. Мында Х.Диздароглунун бөлүштүрүүсүнө биринчи кезекте ырдын тематикасы жана коомдук-социалдык мааниси, ошондой эле автордун бар же жок экендиги башкы орунда турган. Ал эми ырлардын маанисин ажыратууда Х.Диздароглу ыр түзүлүшүнө да негиздеп бөлүштүргөнүн байкайбыз.

Х.Диздароглунун классификациялоосу боюнча "Аноним калк ырлары" алты топко бөлүштүрүлөт. Алар - **мани** (мында кыргыз адабиятындагы турмуштиричилик ырларына жакын, бирок төрт саптан гана турат), **кошма** (кошуп айтат деген мааниде, бирок кыргыз адабиятындагы "терме", санат" ырларына жакын), **варсагы** (бул ырлар түрк элдеринин ичинен варсактар айткан ырлар деген маанини берет), **семаи** (булар араб адабиятынын таасиринде пайда болгон "аруз" өлчөмүндө айтылып, мааниси боюнча кошма сыяктуу болуп саналат), **дестан** (кыргыз адабиятындагы "дастан" жанрына жакын турат), **түркү** (түрк элинин улуттук адабиятында гана боло турган, саз-баалама аспаптары менен коштолуп ырдалуучу түр) [9] болуп саналат.

Х.Диздароглу деле мындай бөлүштүрүүдө М.Кашкаринин "Түрк сөздөр жыйнагындагы" калк ырлары боюнча аталыштарды негиз кылып, алардын маанисине анча көңүл бурбастан, кайдан келип чыгыш тегин талдабастан эле эл арасында мурда калыптанган классификацияны пайдаланат. Х.Диздароглунун бөлүштүрүүсүнө токтоло турган болсок, анын бөлүштүрүүсү түрк фольклорундагы ыр түзүлүшүнө негизделип, анын кызыкчылыгы ушул деңгээлде калганы дароо байкалат. Ал деле болсо башка изилдөөчүлөрдүн көз караштары бир өңчөй эмес экендигин көрүүгө болот.

Тактап айтканда, түрк адабият таануу илиминде окумуштуулар фольклордук калк ырларын изилдеген учурда өздөрүнөн башка улуттарга мүнөздүү адабият таануу илиминдеги бөлүштүрүүлөргө анча көңүл бурушпагандыктан, алар түрк элине таандык фольклордогу лирикалык чыгармалардын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу бөлүштүрүүгө мүмкүн боло тургандыгына анча маани беришпегендей. Эгерде түрк окумуштуулары бул багытка көңүл бура турган болсо, анда азыр колдо бар материалдар бир топ кызыктуу бөлүштүрүүгө ээ болоору анык. Маселен, П.Н. Боратав "100 суроодо калк адабияты" [10] аттуу эмгегинде өзүнө чейинки окумуштуулар арасында кеткен айрым бир мүчүлүштүктөрдү байкап, фольклордогу кээ бир ырлардын жанрдык табиятын аныктоодо алардын жаралуусуна каада-салт жөрөлгөлөрү негиз болуп бергенин эске албай койбойт. Анын айрым бир байкоолорунда байкалган улуттук салт аркылуу калыптанган ырлардын арасынан биз өзгөчө токтоло турган маселе каада-салт ырлары болуп эсептелет. Ырас, улуттук фольклордук чыгармалар толугу менен коомдук-социалдык түрмуштун жана каада-салттын таасиринде жарала тургандыгы анык. Эгерде фольклордук чыгармалар элдин түрмушу менен тыгыз байланышта болбосо, ага элдин көңүлү бурулбай, ал бат эле жок болуп кетээрин эске алсак, анда эл арасында жашап калган ар бир ырдын өмүр сүрүшү үчүн ырдын мазмунунда, өзгөчөлүк табиятында, ал тургай жаралуу генезисинде алардын элдин тарыхы менен байланыштуу касиети кандай сакталса, улуттук каада-салт да ошондой эле орунда турат. П.Н. Боратав "100 суроодо калк адабияты" эмгегинде аз болсо да ушул маселеге тиешелүү суроолорго жооп берүүгө аракеттенет. Ал башка адабиятчылар сыяктуу эле түрк калк ырларын жиктештирүүдө эл арасында сакталган ырлардын түзүлүшүнө басым койгону менен ошол эле ырлардын колдонулуш салтына артыкчылык берет. Анда элдин турмушу менен терең байланышкан бала туулгандан тартып, ал өлгөнгө чейинки турмушун камтыган кырдаалдар толугу менен чагылдырылат. Маселен, калк адабиятынын элдик үлгүлөрүндө *калктын жай турмушу* эгин эгип, эгинди оруп жыюу, мал багуу, малды жайытка чыгаруу, төлдөтүү, килем жасоо; *элдин күнүмдүк жашоо-тиричилиги* анчылыкка аттануу, конуш которуу, бала көрүү, бешикке салуу, келин алып, уул үйлөнтүү, аза күтүү, жоктоо учурунда; эл башына оор мүшкүл түшкөндө казатка жөнөр алдында; жыл мезгилинин алмашышына карата болуп, жалпы жашоочулардын, айрым бир коллективдин катышуусу менен аткарылып келген ырлар сакталат. Ал ырлардын айрымдарында башатында каада-салттык көрүнүштөрдүн элементтери көбүрөөк орун алат. Салттык жөрөлгөлөр, ыр, оюн-зооктор менен коштолот. Ал эми айрымдары кийинчерээк ислам дининин таасиринен улам үрп-адаттык, ырым-жырымдык функцияны көбүрөөк аркалап калгандыгы белгиленет.

Бирок, П.Н. Боратав "100 суроодо калк адабияты" эмгегинде калк ырларынын жаралуусуна биринчи кезекте мазмун - элдин жашоо-турмушу таасир эткенин өз изилдөөсүндө эске албайт. Биздин жеке көз карашыбызда, ошол элдик ырлардын эл арасында сакталып калуусуна биринчи кезекте элдин турмушун чагылдыруу касиети башкы орунда турган деп эсептейбиз. Ал эми проблеманы ушул багытта карай турган болсок, анда алардын негизги касиети ошол элдин жашоо-турмушу болуп эсептелет да, ал жашоо-турмуштун калк арасында ээлеген орду фольклордук көркөм чыгармаларга чагылуу менен ортодо далай кылымды басып өткөндүгүнө байланыштуу ал ырлардын мааниси да, формасы да жаңыланып турган. Айрымдары аткарылышына карата сөздүн муун өлчөмү, ыргагы да өзгөрүп, ырдык формага караганда жорго сөз жакындап кетсе, кээ бирлери мезгилдин өтүшү менен мазмунун терендетип, көп түрдүү формага айланып, эл арасында колдонулушу көбүрөөк мааниге ээ боло турган муун же аруз ыр өлчөмүнө ээ болуп жашап калган. Ошондой эле айрым ырлар алгачкы колдонулушунда, көпчүлүктөн катышуусунда шаан-шөкөт менен милдеттүү түрдө өтсө, кийинчерээк мурдагы касиетин жоготуп, көп адамдын катышуусу жок эле ырдала баштаган. Каада-салт ырларынын кээ бирлери түпкү мааниси менен жакындыгын сактаса, кээ бирлери мааниси башка мазмунга өтүп кеткени байкалат. Ошондуктан, түрк адабиятында калк ырлары кийинчерээк өзүнүн баштапкы функциясын бир топ тарытып, айрымдары үйбүлөлүк же жеке адамдар тарабынан деле аткарылып калгандыгын көрөбүз. Жалпысынан алганда, түрк калк ырлары кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагыдай эле каада жөрөлгөлөрү маани-мазмунуна, багытына карата *аңчылык, мал чарбачылык, дыйканчылык, жоокерчилик* жана *жыл мезгилинин алмашышына* карата бир канча тематикага ажырайт. Алсак, мал чарбачылыкка байланыштуу койго, корозго, уйга, өгүзгө, өрдөккө, жылкыга, кекиликке арналып, алардын сапаттык белгилерин, артыкчылыктарын белгилөө менен аларга кайрылуу мүнөзүндө өзүнүн ой-тилегин билдирген түркүлөр (ырлар) кездешет. Алар айтылыш өзгөчелүгү боюнча кадимки кыргыз айтымдарына жакындашып турат. Эгер кыргыз адабиятында мына ушундай мазмунга ээ болгон чыгармалар жалпылаштырылып өзүнчө жанр же түр катары берилсе, дал ошондой эле мазмунга ээ болуп турган түрк калк ырлары эмне үчүн өзүнчө жанр же түр катары каралбайт. Биз байкообузда бир эле кыргыз фольклорунда эмес, казак, кара калпак, өзбек, татар, ногой, ж. б. улуттарга тиешелүү калк фольклорунда аталган каада-салт ырлары өзүнчө жанр же түр катары берилип келет. Ал эми негедир бул багыт түрк калк (аноним) ырларында өзүнчө жанр же түр катары бөлүнүп чыккан эмес. Мындай көрүнүш түрк калк (аноним) ырларын мазмундук жактан өзүнчө жанр же түр катары бөлүп чыгууну жана анын жанрдык табиятын аныктап берүүнү талап кылып тургансыйт.

Адабияттар

1. Дилчин Ж. Мисалдары менен түрк ырлары маалыматтамасы. - Анкара, 1999.

2. Боратав П.Н. Калк адабияты дарстары. -Анкара. 1942.

3. Онай А.Т. Түрк ырларынын өлчөмү. - Истамбул, 1933

4. Гүней Э.Ж. Калк ырларынын антологиясы. - Истамбул, 1947.

5. Өзтелли Ж. Калк түркүлөрү. - Истамбул, 1953.

6. Өзтелли Ж. XVIII кылымдагы калк ырлары. - Истамбул, 1955.

7. Башгөз И. XIX кылымдагы калк ырлары. - Истамбул, 1956.

8. Диздароглу Х. Калк ырларынын түрлөрү. - Анкара, 1969.

9. Боратав П.Н. 100 суроодо калк адабияты. -Истамбул, 1969.

Б.Акматов,
К.Карасаев атындагы БГУ

МУХТАР АУЭЗОВДУН АДАБИЙ-ЭСТЕТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШЫ ЖАНА К.АСАНАЛИЕВДИН АДАБИЙ-ТЕОРИЯЛЫК ТАЛДООЛОРУ

Ч.Айтматовдун "Жамийла" повестине чын ыкласы менен тан калып, тамшангандар болгон, ошондой эле аны жээрип, жектеп кыргыз адабиятынын короосуна жолотпой, "таягын сүйрөп" чыккандар аз эмес болчу. Менин терең ишенимимде Ч.Айтматовдун чыгармачыл жолунун башталышы, бир жагынан сейрек кездешкен берметтей бактылуу да, жылдыздуу да. Ошондой эле, экинчи жагынан, анын алдында ар дайым көрүнбөгөн, билинбеген каршылашуу, каргашалуу "бут тосмойлор" дайыма тирешип турду. Бир жагынан, Чыңгызды улуу М.О.Ауэзов ак жол каалап, "батасын" берип [1], Луи Арагон "жетелеп", дүйнөлүк аренага алып чыкса, экинчи жагынан өз үйүнөн, коломтосунан чыккан улуу-кичүү замандары-калемдештире не бир илмекей-чалмакейлерди биринин артынан бирин даярдап, "каар" чачышты.

Ошол эле учурда М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашы кыргыз адабият таануу илиминде К.Асаналиев башында турган адабиятчылардын көркөм чыгармага карата көз карашын өзгөртүү менен чектелбестен, илимий-теориялык жактан башкача ой жүгүртө алган жаңы багытты түздү. Алар кыргыз совет адабиятында Батийналар менен Жылдызкандар, Зууракандар менен Телегейлер сыяктуу реалдуу адамдардын биографиясынын негизинде кыргыз романы биринин артынан бири пайда болуп жатканда, Чыңгыз Айтматов кыргыз-орус тилинин кошула баштаган чекитинде "Бетме бет", "Жамийла" повесттери менен улуттук адабиятка "сырттан" түшкөндей болуп, кирип келген чыгармаларга түшүнүүчүлүк менен мамиле кылышты.

Кирип келгенде да андай чыгармалар күтүүсүз адабий кырдаал, дезертир күйөөсүн акыркы чекитине чейин коргоп калууга аракет кылган Сейденин, фронтто жүргөн күйөөсүн таштап, башка бирөөнү "ээрчип" кеткен Жамийланын образы менен кирип келген эле. "Эгерде бул чыгармалар адегенде орус тилинде жарыяланбаган болсо, эгерде бул чыгармалар 1958-жылы Москвада өзүнүн тиешелүү бийик баасын жалпы союздук деңгээлде албаган болсо, жаш Чыңгыздын адабий тагдыры кандай болот эле, ким билет... Мен ойлойм, кантсе да билингизм Чыңгыз Айтматовдун тагдыры да, жазмышына бүткөн бакыт-таалайы да экен. Болбосо, кыргыз жазуучулары анын жазуучулук мартабасы, золобосу ушундай бийиктикке көтөрүлүшүнө жол берет беле..." [2]

Алынган үзүндүдөн алдыда айгылчу сөздүн айрымдары өзүнөн-өзү түшүнүктүү болду окшойт. Ырас, бул жерде берилген маалыматтардын көпчүлүгү окурман журтка көптөн бери тааныш, көптөн бери белгилүү экендиги анык. Биз бул жерде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы кандай жолу басып өткөнүн эмес, К.Асаналиев ошол чыгармаларды талдоо аркылуу кыргыз адабий процессинде кандай ишти аткарып, атактуу жазуучунун чыгармаларын изилдөө менен кыргыз адабият таануу илимине эмне салым кошо алды деген суроого жооп берүү милдети турат. Азыр анын аткарган кызматы, кылган иши канчалык болгондугун "далилдөө" бир караганда окурманга өтө маанисиз, өтө эле акылга сыйбай турган көрүнүш катары таасир калтырышы мүмкүн. Бирок окурман кандай кабыл алса да далилдөө милдети турат. Антпесек, К.Асаналиевдин кыргыз адабият таануу илимине алып келген жаңылыгы кайсы, кандай илимий-теориялык иштерди аткарганы жеткиликтүү болбой калчудай.

Алгач көз алдыга элестетели, советтик идеологияга катуу берилген А.Токомбаев башында турган адабий чыгармачыл топтун жеңишин жана "Бетме бет", "Жамийла" повесттеринин кыргыз окурмандарына жетпей, ал эми алар Батийна, Жылдызкан, Зууракан, Телегей сыяктуу реалдуу адамдардын биографиясынын негизинде жазылган кыргыз романдарын "классика ушул деп" окуп жатканыбызды. Бир караганда, аларда деле окурман таасирлене турган, сыймыктана турган идеялар бар экендиги талашсыз. Бирок, илимий-теориялык жактан көркөм адабият өзүнүн чыныгы табиятын ошол чыгармаларга негизделип окурманга жеткире алат беле, албетте жок. Бул бир. Экинчиси, ошол чыгармалар аркылуу кыргыз окурмандары көркөм адабияттын профессионалдык табияты кандай болоорун, ага мүнөздүү сюжеттик жана композиялык касиетти, адабияттын негизги милдети болгон адам турмушун эң бир татаал кырдаалын, анда "жашап", кайталангыс мүнөзүн көрсөтө алуучу конфликтти жеткире таанып билиши күнөм беле, күмөн эмес эле таптакыр башка жолго кетмекпиз.

К.Асаналиевдин, анын катарында, же андан кийинчерээк адабият таануу илимине келген "муундун" кыргыз элине кылган кызматы ушул кырдаалда ачык көрүнөт. Эгерде казактын залкар жазуучусу М.Ауэзов жаш жазуучу Ч.Айтматов аталган чыгармалары менен таанышып окуп чыкпаганда, Луи Арагон сыяктуу чет элдик коммунисттерди бул ишке аралаштырбаганда, андай коммунисттердин "авторитетин" ошол шартта пайдаланбаганда, ошол эле мезгилде К.Асаналиев башында турган "муун" Ч.Айтматов эмне жазса, ошонун адабий-теориялык касиетин сыясын кургатпай окурманга түшүндүрүп, чечмелеп турбаганда, биз Батыш эли канчалык кылым иштеп чыгып калыптандырган адабият теориясынан эгемендүүлүктөн кийин маалымат алмактырбыз, балким ошол бойдон түшүнүгү жок калмактырбыз, деги эле элестетүү, ошондой учурду көз алдыга келтирүү кыйын. Азыр биз колго тийген чыгармаларды чүкөдөй "өкчөп", алардан адам турмушун сүрөттөөдөгү жеке авторго тиешелүү чеберчилигин аныктап, аны сюжеттин курулушу, композиянын орун алышы менен баалап, поэтикасын "семичкедей чагып", ал тургай поэзия, проза,

драматургиянын жанрларына, тематикалык түзүлүшүнө чейин "кийлигишип", сындап (бир чыгарма жазыш колдон келбесе да) калышыбызга К.Асаналиев башында турган "муундун" Ч.Айтматовдун чыгармаларын "коргоп", эмне жазса "туура деп" колдоп, Прометейдин отундай анда айтылган идеяларды чыпчыргасын коротпой элге, окурман журтка жеткирип бергендиги үчүн милдеттүү болушубуз керек.

Эми үчүнчүсүнө токтололу. Көркөм чыгармага талдоо жүргүзүүнүн, адабият боюнча илимий-изилдөө иштерин аткаруунун, адабий-теориялык, же адабият багытында илимий-популярдуу эмгек жаратуунун, же болбосо белгилүү бир проблеманын тегерегинде илимий-теориялык монографиялык изилдөө жумушун бүткөрүүнүн өз-өзүнө таандык спецификалык табияты боло тургандыгы жөнүндө биз эмнени билсек, ошолордун баары үчүн К.Асаналиевдерге милдеттүүбүз. Анткени, алар орус адабият таануу илиминде эмне бар болсо ошонун баарын кыргыз адабий "кыртышына" көчүрүп келип, профессионал адабият ушул деп, өзүнчө бир адабий ажотажга айландырып, биринен бири талаша адабий-теориялык ойлорду калыптандырганы менен баалуу эмгек кылышканын эскербей коюуга болбойт...

Мына ушул жерден кыргыз адабиятчылары "кыл чайнашып", кырчылдашкан бир проблеманы эске түшүрөлүчү. Ал учурунда өтө маанилүү болгон социалисттик реализм проблемасы эле. Чынында ал ошол XX кылымдын 50-жылдарынын аягынан тартып, 70-жылдарынын башына чейин актуалдуу гана болбостон, анын "принциптери" менен "иштөө" үчүн ошол "муундун" өкүлдөрү бирине-бири акыл айтышып, ал кыргыз адабиятында кайсы жерден башталганын "такташып", кызыгы ага XIX кылымда жашаган улуу ырчылардын айрымдарын киргизип, ал эми айрымдарын таптакыр "жолотпой", аны ар түркүн "ракурстан" карап, алган билимине салып "далилдеп", акыры эки топко бөлүнүшүп, анан ошол көз караштары үчүн бири менен бири душман болуп өтүштү го. Аёо сезимди пайда кыла турган дагы бир жагдай, ошол көз караштары үчүн тирүү жүргөндө саламдашпаганы мындай турсун, биринин көзү өткөндө экинчиси пендечиликтин жөрөлгөсү көрүстөнгө барып бир ууч топурак салбады. Эми алар ошентип бүт өмүрүн арнап койгон "соцреализм" бүгүн кайда. Эси кайран, анын жалган теория экенин билип калганы да, билбей кеткени да болду. Ошол бир көз караш үчүн жанын тартуулаган, өз позициясында туруп, өмүрү өткөнчө андан кайтпаган адабиятчылардын (аларга ушул эмгеги үчүн да таазим кылышыбыз керек -Б.А.) туруктуулугу, көшөкөрлөнгөн изденгичтиги, аны далилдөө үчүн талбай окугандыгынан улам ошентип кыргыз адабият таануу илимин өнүктүргөндүгүнө суктанбагандан башка айла жок.

Эгерде алар ошондой позицияда туруп, өзүн-өзү коргоп, санаалаштарын издеп, ошол көз караш үчүн зарыл болгон идеялык-эстетикалык баалуулуктарды башка элдерден "чогутпаганда" таптакыр башка маданий-рухий дүйнөдө (көчмөн маданият эске алынып жатат - Б. А.) жашап жана эстетикалык дөөлөттөрүн өнүктүрүп, адабий ойлоонун башкача (коллективдүү) формасында чыгармачылыгын калыптандырып келген кыргыз эли, кыргыз адабиятчылары кыска мөөнөттө киндиктеш фольклордук адабий мурасынан чыгып, адамдагы көркөм ойлоонун индивидуалдуу формасына негизделген профессионалдык адабияттын деңгээлине бара алат беле, албетте ал жагын элестетүү кыйын. Башкасын мындай койгондо да көркөм-адабий ойлоону коомдук аң сезимдин бөлөк түрлөрүнөн айырмалап, алардын ар биринин чегин тактап, ошол эле мезгилде филология менен философиянын ортосунда түзүлгөн карым-катышты аныктап, ушундай бир татаал, өтмө катар байланышта турган, кыргыз элинде мурда болуп көрбөгөн илимдер - эстетика, логика, этика, социология, психология, антропология, этнология, этнография, экология, ж. б. коомдук илимдерден тышкары кези келген жерде так жана табигый илимдердин категориялары менен мыйзамдарын чыгарманы талдоодо колдонушу алар не деген эмгекти жумшаганын жана не деген есүштү кыргыз адабият таануу илимине алып келгенин ырастай алат.

Бул жерде К.Асаналиевди, же анын адабиятчылык ишмердиги бийик сересине жеткен адабий процессти, же болбосо аны менен адабият таануу илимине катарлаш келип филология илимдеринин өнүгүүсүнө өз салымын кошкон "муунду" мактайын деген жокмун, болгону алар бизге эмне мурас калтырып кеткенин ыгы келип турганда айта кетели. Анткени, алардын адабиятчылык чеберчилиги жөнүндө сөз болгондо кыргыз адабият таануу илимине калтырган бирин-экин адабий изилдөөлөрү, мезгилдүү басма сөздө жарыяланган бирди-жарым макала-пикирлери жөнүндө гана бирдеме айтылбаса, алар күн-түн иштеген ошол илимий-теориялык иштин мазмунунда катылган изилдөө багыт, анын методологиясы менен методикасы кайдан жана кантип келгенинин объективдүү жактары кепке алынбай калып кетүүдө. Экинчиден, логикага салсак, адабиятчылык да сергек кездешүүчү талант болушу керек болсо, аны "кесипке" айландырып, филологиялык билими бар ким болсо (талантына карабай) эле дилинде каалап, кесибин андан ары улантууну пландаштырса гана "адабиятчы" деген илимпоз болушу мүмкүн экендигин "жолго койгондор" да К.Асаналиевдин "мууну" болуп эсептелет. Анткени, учурдун талабында турган проблемалардын бирин алып, анын канчалык түбөлүктүү же утурумдук экендигин "электен" өткөрбөй туруп, башка улуттардагы ошол проблемага арналган илимий-теориялык эмгектерди жыйнап, өзүнчө библиография "түзүп", "кылдат" окуп, маанилүүлөрүн көчүрүп, салкын кандуу талдоодон "өткөрүлгөн" үзүндүүлөрдүн олуттууларын изилдөө ишине шыкап, анан "илимдин кандидаты" же "доктору" окумуштуулук даражасына татыктуу эмгек жазыш мүмкүн экенин кыргыз адабият таануу илиминде практикалоо да ошолордон башталган. Эгерде бүгүн жаш адабиятчы өзүнө чейин белгилүү бир проблеманы изилдеген автордун эмгегин сыйлабай, анын адабий-теориялык ойлоруна анализ бербей, ийгилигин белгилебей, кемчилдигин көрсөтпөй жөн гана "ээрчип кеткен" болсо, же ошол иште айтылган ойлорду кадим өзүнүкү кылып "көчүрүп койгон" болсо, өтө одоно кеткен мындай кемчилдиктер да кыргыз адабият таануу илиминде ошол мезгилден башталганын айтпай кетүүгө болбойт. Демек, кыргыз адабият таануу илиминде адабиятчылык ишмердүүлүккө жетүүнүн эки жолу (чыныгы жана халтуралык жолдору) тең мына ушул мезгилде башталган десек туура болчудай...

Кептин кезеги келип турганда К.Асаналиевдин адабиятчылык ишмердүүлүгүнөн *төртүнчү пункту* катары көрсөтүп, башын ачып ала турган дагы бир маселе бар, ал адабиятчынын чыгармачылыгын аныктоочу жеке сапаты. Аны чеберчилик дегендер да, талант

дегендер да кездешет. Мейли андай дейби, мейли мындай дейби, айтор баары бир адабиятчынын жеке чыгармачылыгын, адабиятта тигил же бул багытта эмгектенген иштеринин баасын, жеткен ийгилиги менен кетирген кемчилдигин көрсөтө турган сапаттык белги бар экендиги талашсыз. Ал жөнүндө адабий-теориялык эмгектерде өтө көп жазылган жана азыр да, мындан кийин да жазыла бере тургандыгы аныk. Бир карап жеке сапат дегенибиз менен анын мазмунунда ого эле көп түшүнүктөр катылып турат. Маселен, талант десек, ал кандай критерийлер менен аныктала турганына карата мурдатан иштелип чыккан даяр жобо, аныкталган жоп жок. Анткени, биринин байкагычтыгына тан берип талант десек, экинчисинин сезимталдыгына карай бул түшүнүктү колдонуп жүрөбүз. Ал эми адабиятчы бул сыяктуу бир нече түшүнүккө ээ болсо да, ал көп окуп, адабият теориясын "коён жатагына" чейин билмейин, ошол эле мезгилде ал билгенин адабият таануу багытында "бирдеме" жазып көрсөтмөйүн, жазганы адабият таануу илиминин бир проблемасын "чечмейин", болгондо да ал ошол проблеманын чечилишине карата индивидуалдуу концепция сунуштамайын аны "талантту" дешке болбойт. Экинчиси, адабиятчы "талантту" деген түшүнүктүн өзүнө жооп бериш үчүн коом талап кылган деңгээлде бардык билимдерди өздөштүрүүгө милдеттүү. Анткени, ал талдоого ала турган адабий чыгарма кадим турмуштун өзүндөй татаал, панорамалуу, тигил же бул илимдин белгилүү жетишкендиктерин ичине алган (эгерде башкы каарман белгилүү бир илимдин өкүлү болуп, чыгарма анын турмушун сүрөттөп калса - Б.А.) көркөм-адабий турмушта сүрөттөлгөн каарман, же анын тегерегинде курулган сюжеттик түзүлүш көркөм-эстетикалык ой жүгүртүүгө ийгилик алып келиш үчүн биринчи кезекте ошол илимдеги ордун, ишенимдүүлүгүн аныктап көркөм чындыкты окурманга түшүндүрүүгө жетишүү милдети да тургандыгын эстен чыгарбайлы. Ошондой эле ал "талантту" адабиятчы болуш үчүн ошол тармакта эмгектенген илимпоздой анын ордун, илимий касиетин аныктап тим болбостон, көркөм-адабий чыгармачылыкта аткарган кызматын - көркөм деталь катары туура колдонулганбы же калпыспы, же сюжеттин өнүгүүсүндө ээлеген ордун - көркөм чындык катары каармандын аракетине, турмуштун реалдуу чагылдырылышына, образдын психологиясына, ж. б. кандай кызмат аткарганын логикалык жактан баалап, жеке ой жүгүртүүсүнүн чеберчилиги менен түшүндүрүүгө тийиш. Бул жагынан да адабиятчыга жаңылууга болбойт. эгер ал "талантту" болгусу келсе. Көркөм чыгарма канчалык көп кырдуу болсо, адабиятчы изилдей турган проблема да андан бир нече көлөмү көп, ар түркүн багыттарды кучагына алат. Демек, адабиятчы коомчулуктун алдына адабият боюнча кандай маселе коюлса, ага ошол коомчулук ынана тургандай деңгээлде жооп берүү менен өз кадыр-баркын сактап калмакчы...

Адабиятчынын "талантуулугу" жогоруда аталган бирди-жарым касиеттер менен эле "аныкталып" калбайт. Анын "талантын", "чеберчилигин" аныктоо үчүн алардан башка да толгон касиеттер керек болот. Андай "көзгө көрүнбөгөн" касиеттердин бири - өзү талдоого алып жаткан адабияттын проблемасы боюнча өз концепциясын коргоп гана тим болбостон, ал жерде сунуштап жаткан концепциясынын негизинде коомдук пикир түзө алгандыгы. Адабий процесс же конкреттүү адабий чыгарма жөнүндө коомдук пикир жаралса го жакшы. Эгерде андай коомдук пикир жаралбай, окурман элдин көбү анын айткандарына ынанбай, тескерисинче адабиятчы кетирген кемчилдикти көзгө сайып көрсөтүп турса, адабиятчыга мындан өткөн кордук жок.

Ошондой эле жакшы коомдук пикир түздү деген күндө да ал спортчунун рекордундай дайыма биринчилиги менен аныкталат, б. а. элдин баары айтып болгон соң сунуштаган пикирди кайталанган көз караш катары эч бир окурман кадырлабай тургандыгын элжурт өзү эбак эле далилдеп салган. Дагы бир кызыгы ушул, мындай көрүнүш адабиятчынын "талантын" гана айкындабастан, адабиятчынын түпкү максаты эмне экенин (чыныгы адабиятчы болгусу келеби, же эптеп-септеген адабиятчы болгусу келеби - Б.А.) да окурманга билдирип коёт. Демек, бул жагынан алганда адабиятчы тез ойлонуп, тез чечим чыгарып, тез жазган, бир укмуштай тоокелчил да адам болушу керектигин байкайбыз. Ошону менен бирге ал "тоокелчил болом" деп, өзү каалаган темада бирдемени чүргөй коюп, окурманга сунуштаса эле адабият күйөрмандары, адабий коомчулук кабыл ала койбостугун да эстен чыгарбайлы. Эгерде ушул аспектиден алсак, адабиятчы "талантту" болуш үчүн жалпы окурман журттун руханий кенемтесин, адеп-ахлактык муктаждыгын, рухий керектөөсүн, социалдык кызыкчылыктарын, анан барып-келип көпчүлүк окурмандын көркөм чыгармадан күткөн эңсөө-туюмдарын да жакшы билиши, б. а. окурмандын көңүлүн таба ала турган маселени коомчулукка алып чыгала турган сезимтал дагы болушу керек.

Фактынын өзү көрсетүп тургандай, жогоруда аталган талаптарга жооп берүү үчүн адабиятчынын адабият теориясын жакшы билүүсү "талантуулукка" тишелүү маселени толук чечип бербейт. Ал маселени чечиш үчүн адабиятчынын өзү "талантту" окурман, мезгилдүү басма сөз каражаттарынын күйөрманы да болушу абзел. Ошондо гана ал коомдук өнүгүш, саясий-социалдык маселелер менен катар көркөм-адабий ой жүгүртүү кандай маселелерди чечүүгө муктаж, эстетикалык дөөлөттөр кайсы нукта өнүгүп жатканын билүү менен бирге публицистиканы адабият таануу менен "аралаштырууга" жетишет. Ал эми публицистикалык ой жүгүртүү адабият таануу илиминин "кургак" проблемасын коом менен байланыштырууга, адабият теориясындагы илимий жаңылыктарды реализациялоого, адабиятчынын билгенин иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүк түзүү менен бирге адабиятчынын "талантуулугун" аныктоочу илимий кудуретин башкы планга алып чыгат да, аны эң күрдөөлдүү эл турмушуна аралаштырат. Эгерде адабиятчы мунун баары милдети экенин туура түшүнсө...

Алдын ала айрым бир түшүнүктөрдү "тактап" алганыбыздын себеби, К.Асаналиевдин адабиятчылык ишмердүүлүгүн жогорку сапаттардын кайсынысы бар да, кайсынысы жок экени жөнүндө окурман өзү бир сыйра ойлонсун деген кеп... Эми К.Асаналиевдин адабиятчылык чеберчилигин же талантын жогоруда атап өткөн критерийлерге кайсы тарабынан туура келе тургандыгын "жалпылаштырып" эки багыт менен түшүндүрүүгө аракеттенели. Биринчиси, К.Асаналиев адабиятчы катары кыргыз адабият таануу илимине тиешелүү проблемалардын бирине да кайдигер эмес экендигин көрсөтүптүр. Алардын ичинен көңүл бура турган маанилүү жагы адабиятчы көз карашын билдирген маселелер жалпысынан кыргыз адабиятыны-

кы дегенибиз менен алардын ар бири өз алдынча изилдөөнү талап кылган татаал объектилер болуп саналат. Ырасын айтсак, анда кыргыз адабият таануу илиминин өтө маанилүү, дайыма актуалдуулугун жоготпогон орчундуу маселелери - кыргыз совет адабиятынын жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү; кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушуна элдик оозеки чыгармачылыктын тийгизген таасири жана калыптануусундагы ролу; орус жана башка адабияттардын телчигип келе жаткан адабиятта жетекчиликке алынышы; адабий байланыштардын адабий процесстеги жана адабият таануу илиминдеги функциясы: фольклор менен профессионал адабияттын карым-катышы, өз ара өтмө катар байланышы; фольклордун профессионал адабиятта аткарган кызматы: "Манас" эпосуна таандык илимий-теориялык маселелер; А.Осмоновдун, Ч.Айтматовдун чыгармачылыктарына, чыгармаларына тиешелүү адабий-теориялык анализдер; кыргыз прозасына, өзгөчө романдар менен повесттерге жасалган айрым байкоолор; анан кыргыз прозасында социалисттик реализм методунун жаралышы, өркүндөшү жана кыйрашы; ж. б. тууралуу кеп болот. Эгер масштабдуулугунан мамиле этсек, бүткүл кыргыз адабияты боюнча өз пикирин айтууга аракеттенгенин көрүүгө болот.

Адабияттар

1. Ауэзов М. Ак жолун ачылсын. // Литературная газета, 1958, 23-октябрь.

2. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. - Б.: БГУ, 2008.

А.Шенгун,
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК АДАБИЯТЫНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ КААДА-САЛТ ЫРЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ САЛЫШТЫРЫП ИЗИЛДӨӨ ЗАРЫЛДЫГЫ

Кыргыз жана түрк адабиятындагы фольклордук чыгармалардагы каада-салт ырларын салыштыруу, алардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын билүү, андай өзгөчөлүктөр менен жалпылыктардын болуш себептерин караштыруу проблемасы өз алдынча монографиялык планда изилдөө иши катары ушул мезгилге чейин кыргыз жана түрк адабият таануу илиминде толук колго алына элек. Тактап айтканда, ар бир элде окумуштуулардын илимий-теориялык изилдөөлөрүндө, ага тике жана кыйыр катышы бар проблемаларды изилдөөгө багытталган ойлорунда айтылып кеткени болбосо, кыргыз жана түрк адабият таануу илиминде бул проблема салыштырма-типологиялык планда жекече изилдөө катары өзүнчө сөз боло электиги бул изилдөөнүн жаралышын шарттады.

Кыргыз жана түрк фольклорундагы каада-салт ырлары ар бир элдин тарыхый баскан жолунда колдонулган каада-салттарынан, жөрөлгөлөрүнөн жана пайдаланган ырым-жырымдарынан улам жаралганын аны изилдеген бардык окумуштуулар айтып келет. Элдин тарыхый баскан жолу канчалык узак, канчалык көп кырдуу болсо, анын каада-салт ырлары да ошончо көп түрдүү боло тургандыгы анык. Анткени, салттык көрүнүштөр өзүндө белгилүү бир доордун каада-жөрөлгөлөрүн алат дегенибиз менен ал ошол доорлордо башка улуттар жана мамлекеттер менен байланышып, ар түркүн расмий иш чараларды аткарып, алар акырындап, түпкү маанисин кеңейтип, элдик салттардын бирине айланып чыга келгендиги да талашсыз. Аны коштоп аткарылган ырлар толугу менен каада-салт ырларын идеялык жана тематикалык жактан байытып, улуттук ырлардын фольклордогу лирикалык түрүнө кирип колдонулуп калганы анык. Алардын мазмунунан алып караганда ал өтө эле кеңири түшүнүк болуп саналат, б. а. бала төрөлгөндөн тартып, ал өлгөнгө чейинки турмушун толугу менен кучагына ала турганын бардык чыгармаларды каада-салттык чыгармалар деп аныктоого болот. Бул улуттук фольклордук чыгармалардын арасында сакталып калган каада-салт ырларын *ң* ала турган түшүнүк болуп саналат. Алар бала бойго бүткөн тартып айтыла турган ата-энесинин, жакын туугандарынын тилектери менен башталат да, андан соң ал жарык дүйнөгө келгенде анын келечегине карата каалоо-тилектери, ага берилген бата, ыйман-ынсаптуу болушуна карата айтылган ата-энесинин, ага-туугандарынын ой-санаалары, андан соң турмуш курганда жетиштүү турмушка ээ болуусуна арналган бата-тилектери менен коштолуп, андан ары эл турмушундагы кайнаган жашоо-тиричилик кубулуштарын кучагына алып уланып кете бере турган лирикалык сезимдерди толугу камтыгандыгын көрөбүз. Алардын бардыгы тең улуттук каада-салт менен тыгыз байланышта болгондугу менен башка лирикалык чыгармалардан айырмаланып турат. Маселен, андай каада-салт менен байланышкан фольклордук ырларда адамдын жогоруда аталган лирикалык сезимдеринен тышкары кадимки жайчылык турмуштун өзүн - мал багуу, мал төлдөтүү, эгин эгип, оруп жыюу, малды жайытка чыгаруу конуш которуу сыяктуу тиричиликти да көрүүгө болот. Мындан тышкары алардын дагы бир багыты катары пенденин өзүнүн турмушунан алынып, тиричилигинин эсте кала турган окуяларынан топтошуп отурган маанайын көңүл көтөрүү, маанай ачуу маанисинде коллективдүү түрдө ырдалганын; экинчилери - балалуу болуп жентек бергенде, бешикке салганда, тушоо кесүү ырым-жырымдарында каалоо-тилек айтуу, бата берүү, көңүл ачуу маанисинде колдонулганын; үчүнчүлөрү казатка жөнөр алдында, аңчылыкка аттануу учурунда жолу болуп, ийгиликтүү келүү, аман жүрүү, олжолуу келишине карата; төртүнчүлөрү жыл мезгилинин алмашышында ж. б. кырдаалдарда жалпы коллективдин каты-

шуусу менен ырдалып келгенин эске албай коюуга болбойт.

Бул багыттагы фольклордук чыгармалар каада-салттык көрүнүштөр менен гана чектелип калбастан, ал ошол мезгилде элдин бардык катмарын толугу менен канааттандыруу кызыкчылыгынан улам келип чыккандыктан, азыр эл арасында сакталып калган ырларда адамдардын жаш курагын, социалдык катмарын, ал тургай жынысын эске алуу аркылуу жаралганын, аларда болгон түрдүү сезимдерди чагылдыруу элементтерин көбүрөөк сактаганын байкайбыз. Мына ушундай элдик оозеки чыгармачылыкта кездешкен лирикалык жанрдагы чыгармаларды бир топ түрлөргө бөлүп келишет. Мындай шартта каада-салтка тиешелүү көрүнүштөр экинчи планга жылып, б. а. *элдик ырлар тар мааниге өтүп, аларда улуттук салттык жөрөлгөлөр - бешик ыры, үйлөнүү той, кыз узатуу, жар көрүштүрүү, өлүк узатуу жана жоктоо* сыяктуу кырдаалдарда ырдала турган ырлардын тематикасын өзүнчө бөлүнүп чыга келет.

Башка лирикалык жанрларда каада-салттык маани-мазмун кандайдыр бир улуттук өзгөчөлүктү билдирген касиетке айлана турган болсо, бул түргө кирген лирикалык чыгармаларда каада-салт ырдын кадимки идеялык мазмунун түзүп турганы менен айырмаланат. Мисалы, бешик ырын бешикке салуу салтынан ажыратып кароо мүмкүн эмес болгондой, калган салт ырларынын мазмуну да белгилүү бир салттык көрүнүштөр менен байланыштуу болуп, күнүмдүк турмушта колдонулуп жүргөн салтты коштой турган оюн-зооктордо ырдалгандыгы менен баалуу болуп саналат. Алар белгилүү бир чөлкөмдү кучагына алган аш-тойлордо ырдалуучу ырлардан калыптанып акырындап улуттук өзгөчөлүктү камтыган лирикалык чыгармаларга ээ болгон сыяктанат. Ыр менен коштолуп өткөн аш-тойлор буга мисал десек, аны коштоп жүргөн үрп-адаттык, ырым-жырымдык ырлар - баланы бешикке салуу; үйлөнүү-үлпөт тойлорундагы жар көрүштүрүү, жар-жар айтуу; адамды акыркы сапарга узатып жаткан маалдагы жоктоо, кошок, ж. б. ырлар анын туундусу катары көрүнөт [1].

Ал эми фольклордук чыгармалардын арасындагы каада-салт ырларын тар мааниде ала турган болсок, ага түрк тилдүү элдерде ар бир улуттук адабият өзүнчө мамиле кылып келгиндигин көрөбүз. Бул тармакты изилдеген окумуштуулар жогоруда аталган чыгармаларды эл турмушунда аткарган функциясына карап бир нече түргө бөлүп жиберишкендиктен, аны көбүрөөк салтка жакын касиетке ээ болгондору гана аркалап калгандай сезилет [2]. Ошондой эле кыргыз жана түрк адабият таануу илими улуттук фольклордогу каада-салт ырларына ар бири өз-өзүнчө мамиле кылып, илимий-теориялык жактан жеке-жеке изилдеп жаткан жайы бар [3].

Бирок, азыркы мезгилдеги ааламдашуу процессинде дүйнөлүк адабият менен маданият интеграцияланып жаткан маалда тектеш тилдерди жакындаштыруу аракети бардык жерде жүрүп жатканын эске алып, биз дагы кыргыз жана түрк адабиятын жакындаштыруу максатын көздөп отурабыз. Албетте, баары бир мезгилде, бир иштин алкагында болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан, биз өзүбүздүн алдыга койгон максатыбызды "Кыргыз жана түрк фольклорундагы каада-салт ырларынын поэтикасы" деген теманын алкагында ишке ашырууну туура көрдүк.

Анткени, аталган элдердин фольклорунда каада-салт ырлары улуттук адабияттын бир бөлүгү катары маанилүү орунду ээлейт да, ошол эле элдердин коомдук-социалдык турмушун, этно-маданиятын, тарыхый баскан жолун фольклордогу каада-салт ырлары аркылуу таанып-билүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзөт. Экинчиден, каада-салт ырлары тигил же бул көркөм тексттерде кездешкен ар кандай салттык көрүнүштөрдүн ордун жана коомчулуктагы милдеттерин аңдаштыруугa шарт түзүү менен бирге байыркы мифтик жана тарыхый мазмундагы фольклордук чыгармалардан тартып, бүгүнкү күнгө келип жеткен салттык жөрөлгөлөр элдин адабий чыгармаларында кандай милдет аткарып келгендигин байкоого, анын көркөм дөөлөттүк наркнасили канчалык экенин аныктоого болот. Тактап айтканда, каада-салт ырлары улуттук жөрөлгөлөргө, ырым-жырымдарга эмоционалдуу-экспрессивдүү маани берүү менен ошол элдин лирикалык ой жүгүртүүсү кандай калыптанганын, ал лирикалык ой жорумда эл кандай турмушту башынан кечирип, алар ар түрдүү мотивдештирүү менен бүгүнкү күнгө келип жеткендигин гана сүрөттөбөстөн, аларда ар улуттун тарыхый аңсезиминдеги өзгөчөлүктөрүнүн, жазма-сызма өнөрдүн калыптанышына чейинки түркүн адабий-эстетикалык табитти калыптандыруу, ойду көркөм образдуу жеткирүү, жаштарга адеп-ахлактык тарбия берүү багытында белгилүү бир кызматты аткарып келгендигин жана келе жаткандыгын эсепке алсак, анда отурукташкан маданиятты тутунган түрк элинде жана көчмөн турмушта жашаган кыргыз сыяктуу элдин фольклордук чыгармаларында аң сезимдин уникалдуу бөтөнчөлүгүнө ээ касиетти да сактап тургандыгын изилдөө ачыкка чыгат.

Эки улуттун каада-салт ырларын салыштырып кароо оозеки ой жүгүртүү менен жазма маданиятка мүнөздүү ой жүгүртүүнүн синхрондуу түрдө бирдей жашашы, жазма адабияттын башка түрлөрүндөй эле эл арасында калыптанган фольклордун жанрлары менен катар профессионал адабияттын жанрлары эришаркак заманда орус жана Батыш адабиятына мүнөздүү эмес синкреттүү касиетин сактоо менен чыгарманын сюжети жана композициялык түзүлүшү боюнча өзүнчө касиетке ээ жанрдык түрүн жаратса, демек, кыргыз адабият таануу илиминде аны монографиялык планда изилдөө актуалдуу маселелерден экенин туюндурат. Кыргыз жана түрк адабиятында мына бул каада-салт ырларынын мезгилдик өлчөмүн аныктоо, өзүнүн көркөм-эстетикалык бийиктигин кайсы доорлордо аталган жанрда жаратканын тактоо жана аны дүйнөлүк адабий коомчулуктагы абалы менен салыштырып милдети алдыда турса да, бул иште андай маселени чечүү мүмкүн болбой турат. Биринчиден, иштин көлөмү андай маселелерди камтууга жол бербей турган болсо, экинчиден, илимий иштин жол-жобо, талаптарына ылайык ушул жанрда кандай проблемаларды чечүү, б. а. иш кандай милдеттерди аткаруу багытын так көрсөтүү зарылдыгы кадыресе бир эле маселеге токтолууну шарттап отурат.

Дагы бир жолу эскерте кетели, улуттук фольклордогу каада-салт ырларын изилдөө проблемасы кыргыз жана түрк адабият таануу илиминде таптакыр колго алына элек маселелерден эмес. Маселен, кыргыз адабият таануу илиминде аталган жанрдын ордун аныктоого К.Мифтаков XX кылымдын 20-жылдарында эле киришип, анын кыргыз элдик оозеки адабиятында маанилүү орду бар экенин аныктап, өзүнүн бөлүштүрүүсүн берсе, ал ошондон бери фольклордук чыгармалардын арасында изилденип келет. Андан бери карай кыргыз фольклорун классификация-

лоо боюнча канча түрдүү көз караш айтылбасын, анын баарында каада-салт ырлары өз орду менен белгиленип, элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанры катары аталып, анын кандай жанр экени түшүндүрүлүп келүүдө. Ырас, фольклорду иликтеген окумуштуулар З.Бектенов, Т.Байжиев, А.Тайгүрөнов, К.Рахматуллин, М.Богданова, С.Мусаев, Ж.Таштемиров, Б.Кебекова, Т.Танаев, ж. б. проблемага ар түрдүү багыттан мамиле кылгандыктан, алар көтөргөн проблемаларга, алдына койгон темаларына байланыштуу каада-салт ырлары зарылдыгына жараша кепке алынып, кээ биринде учкай сөзгө ээ болсо, айрымдарында кеңири кепке арзып ар түрдүү деңгээлде изилденген.

Ал эми түрк адабият таануу илимине келе турган болсок, анда улуттук калк ырларына XX кылымдын 20-жылдарынын баш чендеринен бери карай киришкенин көрөбүз. Түрк адабиятчыларынын мындай ишке киришүүсүнө мажарлардын, немистердин таасири чоң болгон. Ага себеп. аталган элдерде калк арасындагы фольклордук чыгармаларды жыйноо жана жарыялоо иштерине ошол мезгилде өтө маани берилгени түрк элине да катуу таасирин тийгизген. Анын натыйжасында 1908-жылы түрк элинин арасында патриоттук сезимдери ойгонгон жарандар эл аралап, калк арасындагы ар түркүн лирикалык жана эпикалык чыгармаларды чогултуу иштерин уюштурушкан. Алардын мындай аракети кийинчерээк Түрк мамлекетинин колдоосуна ээ болуп, 1920-жылы Ататүрктүн көрсөтмөсү менен Илим министрлигинин ичинде калк билимин жөнгө салуучу бөлүм уюштурулуп, анын иш чараларынын негизинде мугалимдер аркылуу калк арасындагы фольклордук чыгармаларды жыйноо иши аткарыла баштаган. 1924-жылы Стамбул университетинин ичинде "Түркология" институту түзүлгөн да, ошол жерде М.Ф. Көпрүлү жетектеген бөлүм ишке киришет. Андан соң 1927-жылы "Калк билими" аттуу коом түзүлүп, мына ушул коомдун түзүлүшү менен улуттук каада-салт ырлары фольклордук чыгармалардын башка түрлөрү менен бирдикте чогултулуп, жарыялана баштаган.

Түрк адабият таануу илиминин башатында турган мындай иштер андан ары улантылып, калк ырларын классификациялоо багытында И.Асланоглу, Х.Дизтароглу, Э.Ж.Гүней, Ж.Өзтелли, А.К.Тежер, В.Арсевен, С.Я.Атаман, Ф.Арсунар, Ш.Байкурт, М.Р.Газимихал, В.Л.Салжы, А.Сайгун, Ж.Демирсипахи, Г.Орансай, Р.Су, М.Сун, М.Сарысөзен, Б.Р.Эйүвоглу, А.С.Үнвер, А.Жафероглу, А.Инан, Х.З.Кошай, П.Н.Боратав, ж. б. маанилүү иштерди жүрзүгүшкөн. Алар өздөрү жыйнаган фольклордук чыгармаларын классификациялоодо Батыш элдерине мүнөздүү бөлүштүрүүдөн айырмалап, М.Кашкаринин "Түрк сөздөр жыйнагындагы" калк ырлары боюнча аталыштарды негиз кылып алышканын эскерте кетели. Бирок, ошондой болсо дагы алардын фольклордук чыгармаларды классификациялоо боюнча көз караштары бир өңчөй эмес экендигин көрүүгө болот. Түрк окумуштууларынын кээ бирлери улуттук фольклордогу каада-салт ырларынын жанрдык табиятын аныктоодо анын жаралуусуна негиз болуп берген улуттук салт жөрөлгөлөрүнө көңүл бурса [4], экинчилери коомдук-социалдык турмуштун таасирине аргыкчылык беришкен [5]. Ошондой болсо да алар өздөрүнүн пикирлеринде каада-салттык ырдын мазмунуна, жаралуу генезисине, өзгөчөлүк табиятына маани беришкени менен улуттук каада-салт ырларын классификациялоодо башкы касиет эмне экендигин так жана таасын ачып көрсөтүшкөн эмес. Мунун өзү түрк калк адабиятында бул темага байланыштуу изилдөө иштери али алдыда экендигин көрсөтүп турат. Ырас, түрк окумуштуулары өздөрүнүн көз караштарынын илимий баалуулугун арттыруу үчүн Батыш адабиятындагы ушул проблемага тиешелүү ой-пикир, көз караштарды өздөрүнүн изилдөөлөрүндө колдонгондугун айтпай кетүүгө болбойт, бирок аталган проблема аларда терең иликтөөгө алынбагандыктан, илимий-теориялык жактан иштелип чыккан концепция ушул мезгилге чейин иштелип чыга электигин айтпай кетүүгө болбойт.

Тагыраак айтканда, башка улуттарга таандык андай илимий изилдөөлөрдүн кыргыз жана түрк окумуштуулары тарабынан мисалга тартылышы проблеманын чечилишин гана жөнгө салбастан, ар кандай мазмундагы теориялык толуктоолорго ээ болушуна шарт түзүп келген. Бирок, аларда бул маселеге карата окумуштуулар арасында бирдей көз караштын иштелип чыкпагандыгын эске алсак, анда изилдөөгө алына турган проблема боюнча изилдөө иштери актуалдуу экенин көрөбүз жана мындан кийин дагы бул багыттагы изилдөө иштери улана тургандыгы белгилүү.

Экинчиден, дүйнөлүк жана орус фольклорчулары менен адабиятчылары, совет адабиятчылары бул маселеге ар кыл жагдайда кайрылышып, улуттук фольклордо каада-салт ырларынын жаралуусуна, кызматына, жанрдык табиятына, идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүнө карай түрдүү багытта бөлүштүрүп, ар кандай формада мамиле кылып келишкени менен тектеш эки элдин чыгармаларын параллель коюп салыштыруу иштерине көңүл бурулган эмес. XX кылымдын экинчи он жылдыгынан бери карай бул проблемага карата кызыкчылык ойгонгону менен кыргыз адабиятчыларына социалисттик реализм методу аталган маселени терең жана ар тараптуу кароого мүмкүнчүлүк бербесе, түрк адабият таануу илиминде кыргыз жана түрк фольклорун салыштырып изилдөөгө шарт түзүлгөн эмес. Ага советтик идеология жолтоо болгон. Ал адабиятты партиялык иштин бир бөлүгү катары кабылдап, адабият таануу илиминдеги бардык проблеманы ушул өңүттөн кароону талап кылгандыктан, улуттук фольклордогу каада-салт ырлары тар түшүнүктүн алкагында каралып, ал эми тектеш улуттарды жакындаштыруу, алардын фольклорундагы окшоштуктарды көрсөтүү, ал аркылуу тарыхый байланыштарын аныктоо, каада-салт ырларынын коомдук-социалдык турмуш менен карым-катышта туюндурулуучу маани-мазмуну терең иликтенбей көмүскөдө калган.

Адабияттар

1. Закиров С. Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. Ф.: Илим, 1964.

2. Кебекова Б. Кыргыз элинин каада-салт ырлары. - Б.: Шам, 2001.

3. Диздароглу Х. Калк ырларынын түрлөрү. - Анкара, 1969.

4. Гүней Э.Ж. Калк ырларынын антологиясы. - Истамбул, 1947; Өзтелли Ж. Калк түркүлөрү. - Истамбул, 1953.

5. Өзтелли Ж. XVIII кылымдагы калк ырлары. - Истамбул, 1955.

6. Башгөз И. XIX кылымдагы калк ырлары. - Истамбул, 1956; Диздароглу Х. Калк ырларынын түрлөрү. - Анкара, 1969.

ПЕДАГОГИКА

УДК 37.015.3:37.017.92-058.862

Парасей А.А.,
Институт педагогического образования и образования взрослых АПН Украины.
г. Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАЗВИТИЯ ДУХОВНОСТИ СИРОТ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу психологических представлений о развитии духовности сирот в подростковом периоде онтогенеза. Рассмотрены подходы в формировании духовных составляющих личности подростка.

Ключевые слова: духовность, духовное развитие, психологическая характеристика сирот в подростковом периоде онтогенеза

Актуальность исследования. Процесс духовного развития личности всегда является актуальным как в науке, так и в общественной практике. Проблема развития духовности личности для современной психологической науки в Украине, как и в других государствах постсоветского пространства также является одной из наиболее актуальных.

Большое значение для духового здоровья общества имеет крепкая семья с ее историческими традициями и моральным состоянием. Но, все же, нестабильная социально-экономическая ситуация сегодня в стране, которая обусловлена изменениями политического порядка, к сожалению, влияет и на среднестатистическую украинскую семью. Именно проблемы и конфликты, возникающие в семье, вызывают значительное количество негативных последствий.

Исходя из статистических данных Министерства по делам семьи, молодежи и спорта, 103 тысячи украинских детей не имеют семьи. Большинство из них живут в школах-интернатах, детских приютах, после окончания которых очень трудно приспосабливаться к взрослой жизни. А по неофициальным данным беспризорных детей, относящихся к группам риска, сирот, детей из социально неблагополучных семей в несколько раз больше, свыше 1 миллиона. Ежегодно 6 тысяч человек в Украине лишают родительских прав. В этом ракурсе актуальной является проблема семейного неблагополучия, реализация воспитательных функций неблагополучной семьи и формирования в ней духовно обогашенной и нравственной личности.

В свете противоречий между реальными потребностями общества в сохранении и развитии высоких духовно-нравственных ценностей украинской национальной культуры и недостаточно эффективной реализацией ее психолого-педагогического потенциала в современных социокультурных условиях, актуальность проблемы духовного развития является бесспорной.

Анализ последних исследований и публикаций. Понятие "духовность" сейчас широко используется, хотя и недостаточно исследовано в философской, психологической и педагогической литературе. Духовности личности уделяли большое внимание античные философы (Аристотель, Демокрит, Платон, Сократ), представители немецкой классической философия (Гегель, Г.Гердер, Кант, Б. Паскаль, Л.Фейербах, Ф.Шеллинг). Проблема духовности нашла отражение в трудах таких ученых, как: Г.А.Аванесова, Г.О.Балл, М.И.Бердяев, И.Д.Бех, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, О.В. Киричук, А.С.Макаренко, С.Д.Максименко, В.П.Москалець, М.В.Савчин, В.И.Слободчиков, Т.М.Титаренко, С.Л.Франк, Н.В. Чепелева, П.Р. Чамата, В.А. Ядов и др.. Психологический смысл понятия "духовного развития" личности исследовали: Б.Г.Ананьев, И.Д.Бех, А.А.Коростильова, А.Н.Леонтьев, В.П.Москалець, Е.О.Помиткин, М.В. Свечение, В.И.Слободчиков, Л.М. Смирнова, Ю.В. Шаров, В.А.Ядов. и зарубежные психологи Е.Бартон, Роджерс, К.Г.Юнг, и др.. Характеристика подросткового периода развития нашла отражение в трудах отечественных, российских и зарубежных психологов, таких, как Г.О.Балл, Л.И.Божович, Д.Бокум, Дж.Боулби, Л.С.Выготский, И.В.Дубровина, Д. Б.Эльконин, В.Г.Казанська, И.С.Кон, Г.Крайг, В.А.Крутецький, А.Н.Леонтьев, В.С.Мухина, А.В.Петровский, О.М.Прихожан, Н.М.Толстих, С.Холл, Т.И.Юферева. Развитие духовности в подростковом периоде онтогенеза, является важным фактором, определяющим дальнейшее становление личности (Н.О.Кордунова, И.К.Матюша, В.П.Москалець, Е.О.Помиткин, М.В.Савчин и др..). Вместе с этим, в научно-психологической практике недостаточно разрешенными являются проблемы, касающиеся духовного развития подростков, оказавшихся в ситуации разлучения с родителями, в связи с лишением оных родительских прав и содержащихся в интернатных учреждениях.

Цель нашей статьи - осуществить теоретический анализ психологических особенностей духовного развития подростков-сирот.

Изложение основного материала. Проблема духовного развития личности, по сути, относится к "вечным" вопросам, которые занимали и занимают мысли ни одного поколения исследователей, зарубежных и отечественных. Этот интерес имеет глубокие корни и по-прежнему привлекает внимание современных ученых. Многогранность феномена духовности приводит большое количество подходов к изучению этого явления. Так, с философской точки зрения "духовность" - это сфера человеческого бытия, богатство мыслей, сила чувств и убеждений, а понятие "развития" определяется как процесс движения от низшего (простого) к высшему (сложному), главной характер-

ной чертой которого является исчезновение старого и возникновения нового. Развитие - имманентный процесс: переход от низшего к высшему возникает потому, что в низшем содержатся тенденции, которые ведут к высшему, а выше является развитое ниже. При этом только на достаточно высокой ступени развития полностью проявляются и впервые становятся понятными намеки на высшее, содержащейся в низшем [13].

"Духовность - особое душевно-интеллектуальное состояние отдельного человека или большой группы людей, связанный с устремлением узнать, почувствовать и отождествить себя с высшей действительностью, которая неотделима от всего сущего, в том числе и от самого человека, но понимание которой затрудняется несовершенством ее природы "[1, 11]. Философы (Сократ, Аристотель, Сенека и др.), просветители (Д. Локк, Ж.Ж.Руссо и др.) в познании Тайны Вселенной издавна сообщают о Гармонии Мира. Только человек, живущий в Ритме Вселенной, является духовным. Для определения сущности понятия "духовность" и психологических особенностей "духовного развития" важно выяснить интерпретацию этих понятий, представленную в современной психологии.

В психологическом словаре, под редакцией А.В. Петровского и М.Г.Ярошевского дается следующее определение: духовность - способность человека выходить за пределы бытия, развитые духовные потребности, духовные интересы и ценности ставить выше материальных. Это специфическая человеческая черта как сила самоопределения, как энергия стремление к лучшему, к самосовершенствованию во всех сферах жизни [8; 320]. Впервые в украинской психологии осуществил анализ проблемы духовности В.П.Москалец, рассматривая ее как доминирующей в системе ценностей личности. "Духовность является специфическим человеческим качеством, характеризующимся осознанием единства бытия, и предопределяет стремление человека к гармонии внутреннего и внешнего мира, направляет личность к познанию и самопознанию, творчеству, самосовершенствованию и гуманистическому поведению" [1, 11]. По мнению М.И. Боришевского, духовность "является многомерной системой, образований в сознании и самосознании человека, в которых отражаются ее актуальные потребности, интересы, взгляды, отношение к окружающей действительности и к себе самой как к социальному индивиду. Специфическим признаком этих образований, выступающих в форме ценностных ориентаций, определенных личностных характеристик, является их органичное сочетание с ведущими жизненными целями, прямой или косвенной связью с нравственностью. Духовность - воплощение в мировоззренческих ориентациях человека надежд, стремлений, идеалов, духа народа, нации, определяет направленность личностных потребностей, переживаний и приводит установку на соответствующий жизненный выбор [4; 147].

"Духовное развитие поднимает сознание человека на новый уровень, пробуждает латентные способности, способствует процессу самоактуализации. При этом личность не является пассивной структурой, она сама детерминирует направление, степень изменений и уровень развития всех феноменов психического развития, включая духовную сферу" [2, 48]. Процесс духовного развития ученые связывают с изменениями в ценностной сфере личности через осознание ею собственного единства с Вселенной. По мнению Ж.М.Юзвак, духовное развитие является процессом раскрытия когнитивно-интеллектуального, чувственно-эмоционального, волевого, креативного потенциалов, осуществление качественных и количественных изменений в ценностных ориентациях личности путем гармонии психической сферы, преодоление отчуждения от природы, социума, самого себя через осознание их всеобщего единства [14; 142].

Е.О. Помиткин рассматривает духовное развитие как внутреннее стремление личности к гуманистическим, эстетических ценностей. Духовное развитие является процессом самоидентификации личности к собственному "Я", в ходе которого она подчиняет свою биологическую и социальную природу духовным идеалам, ценностям и смыслам, приобретает духовный опыт. В этом процессе происходит осознание единства Бытия, жизненной миссии и принятие ответственности за содержание своей жизни и результаты деятельности. Ориентирами на пути духовного восхождения личности становятся идеалы, ценности и смыслы [10; 54]. Охарактеризовав психологическое понятие развития можно обобщить его как процесс, одновременно удерживающий и сочетающий в себе три достаточно самостоятельных процесса:

- становление - как созревание и рост, переход от одного определенного состояния в другое - более высокого уровня; как единство уже осуществленного и потенциально возможного; как единство причин и закономерных последствий в развитии;
- формирование - как оформление (приобретение формы, а не формирование по образцу) и совершенствование (приобретение совершенного образца в культуре);
- преобразование - как саморазвитие и изменение основного жизненного вектора; как преобразование - кардинальное преодоление сложившегося режима жизнедеятельности, согласно некоторой иерархии ценностей и смыслов бытия человека [9; 75].

Рассмотрение психологических особенностей духовного развития личности в подростковом возрасте предполагает изучение концепции, согласно которой окончательно формируется личность, строится программа жизни (Ж.Ж.Пиаже). Подростковый возраст знаменует собой переход к взрослости и особенности его протекания откладывают отпечаток на всю последующую жизнь. Г.С.Холл впервые описал амбивалентность и парадоксальность характера подростка, выделив ряд основных противоречий, присущих этому возрасту у подростков: "бунт" отрочества, насыщенное стрессами и конфликтами, в которых доминируют нестабильность, энтузиазм, колебаний и доминирует закон контрастов. Видение ведущих отечественных и зарубежных ученых, таких как Ф.Арес, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, И.В.Дубровина, Э. Эриксон, И.С.Кон, Ж.Ж.Пиаже, О. М.Прихожан, Н.М.Толстих, Е.Шпрангер, и др.. стали основополагающими в психологии.

Обобщая основные факторы формирования подростка как личности, можно выделить следующие особенности:

- "чувство взрослости" рассматривается как основное противоречие подросткового возраста;
- в психическом развитии главную роль играет система социальных отношений: семья, общение со сверстниками, взрослыми и младшими;
- биологическая перестройка организма в связи

с началом периода полового созревания: увеличивается возбудимость центральной нервной системы, что проявляется в повышенной раздражительности, чрезмерной обидчивости, несдержанности и т.п.;

- неустойчивая эмоционально-волевая сфера: часто меняется настроение;
- особенности быта, культуры и окружающей среды места проживания, а именно, социально-психологическая адаптация: поиск смысла жизни, собственного места в коллективе и т.д.;
- виды деятельности: учебная, профессиональная, художественная, спортивная, самореализация в испытании собственных сил.

Очень уместно обобщены следующие психологические особенности развития духовности подростков в работах О.И.Климишин:

- формирование жизненного самоопределения как внутреннего механизма духовной активности на основе ценностных ориентаций и мировоззренческой позиции;
- выработке индивидуального стиля самовыражения в обучении, самопознании, самовоспитании как формах ведущей деятельности юношеского возраста;
- обогащения социально-типического развития личности подростка индивидуализацией путем духовной идентификации с другими, гармонизации и гуманизации взаимоотношений [6; 55].

Рассмотрение психологических особенностей духовного развития личности в подростковом периоде онтогенеза предусматривает изучение ее настроения к жизни в целом и осознание собственной внутренней силы. Осознание подростком собственной индивидуальности, познания прекрасного, понимание искусства, разнообразия внутреннего мира других людей, учет и уважение индивидуальности взглядов с точки зрения религии, морали, этики - все это предопределяет внутренний мир подростка, его самосовершенствование и духовное развитие. К тому же пока отсутствуют исследования, в которых были бы представлены психолого-педагогические модели духовного развития подростков-сирот. Дети, которые воспитываются в интернатных учреждениях, в основном являются социальными сиротами, оставшихся без попечения родителей вследствие их смерти, или из-за того, что родители частично или полностью лишены родительских прав и ведут асоциальный образ жизни, находятся в местах лишения свободы или отказались воспитывать своих детей.

И.М. Доля в своей аналитической записке для регионального филиала НИСИ г. Донецка акцентирует внимание на таких негативных явлениях, которые пока сохраняются в системе воспитания сирот в государственных учреждениях:

- неправильная организация общения внутри коллектива, сохранение авторитарного стиля воспитания;
- высокая степень регламентированности жизни воспитанников, отсутствие возможности свободно распределять и использовать временное пространство и действия;
- изолированность детей в пределах одного пространства, ограниченность контактов с представителями общества извне, что фактически делает невозможным социализацию воспитанников;
- отсутствие дифференцированного подхода к детям, ограниченность учета психологических, физических особенностей;
- неучет психологического состояния воспитателей школ-интернатов, приютов, детских домов, оказывается в проявлениях неадекватных, жестоких действий в отношении детей [5].

По данным исследований А.М.Прихожан, Н.Н. Толстих, подростки 12-15 лет, характеризуются трудностями во взаимоотношениях с окружающими людьми, поверхностностью чувств, привычкой жить по указке других, неформированностью жизненных планов, ценностей, потребительским отношением к близким, обществу [11]. Анализ психолого-педагогической литературы позволяет выделить факторы, которые оказывают непосредственное влияние на затруднения социализации и духовности подростков, находящихся в интернатных учреждениях. Так, по мнению А.В.Бикова, Л.Я.Олиференко и Т.И.Шульгы к таким факторам относятся:

- наличие дефицита индивидуального общения с близкими взрослыми;
- скудный выбор образцов для подражания, усвоения социального поведения, что приводит к затруднениям в усвоении и воспроизведении опыта;
- ориентирования на официально принятые нормативы, которые изменить нельзя, но они категоричны и односторонние;
- наличие чрезмерно большого опыта в некоторых вопросах, не соответствующего возраста подростков тому, в силу этого, который неадекватно применяется [16].

Подростковый возраст - последний период пребывания большинства детей в учреждении интернатного типа. В дальнейшем они вступают в самостоятельную жизнь. Воспитанники часто не готовы к отсутствию привычной опеки и изменению образа жизни. Вот почему вопрос личностной и социальной зрелости 14-15 летнего выпускника интерната (детского дома) имеют первостепенное значение.

О последствиях воспитания вне семейной среды И.В.Дубровина отмечает, что "... повышенная ценность семьи и отсутствие опыта жизни в семье приводят, с одной стороны, к идеализации семьи, образа семьянина, а с другой - к гипертрофии отрицательной модели семьи. При этом положительный идеальный образ семьи размытый, не наполнен конкретными бытовыми деталями, а отрицательный, напротив, предельно конкретизирован и эмоционально насыщенный "[12; 192]. Это может негативно влиять на формирование представлений о будущей семейной жизни. М.Ю.Кондратьев считает, что, несмотря на специфику любых интернатных учреждений, всех их объединяют жесткие режимные условия, а также изоляция воспитанников от широкого социального окружения, что существенно снижает вариативность социальной ситуации развития подростков, обедняет систему значимых для них межличностных связей, затрудняет путь адекватной социализации личности подростка [7]. Стоит отметить, что подростки, которые находятся в интернатных учреждениях, часто становятся жертвами психической, физической или сексуальной травмы. Поэтому следует добавить, что для них характерны отсутствие положительного опыта отношение к здоровью, несформированность представления о способах его сохранения, импульсивность в действиях и поступках, неумение общаться и устанавливать отношения как со сверстниками, так и с взрослыми, отсутствие жизненных навыков, навыков быстрой адаптации к само-

стоятельному принятию решений, преодолению жизненных трудностей и проблем. Указанное свидетельствует о несформированности жизненной компетентности воспитанников школ интернатов, становится общей проблемой многих выпускников интернатных учреждений.

Выводы. Критерием жизненной успешности подростка-сироты является не только результативность в изучении школьных предметов, но и его отношение к возможностям собственного саморазвития, познания самого себя, духовного развития, общения со своими сверстниками и взрослыми. Для решения этой проблемы необходимо создавать в учебных заведениях интернатного типа эффективную систему поддержки и активизации духовного развития детей.

Создание психологических условий для духовного развития детей-сирот подросткового возраста является довольно трудной задачей. Тем не менее, в воспитательный процесс для улучшения духовного развития детей и подростков активно включают различные проекты, детей привлекают в кружковую деятельность, с воспитанниками детских учреждений регулярно проводятся беседы, лекции, внедряются программы по данной тематике. Развитие духовности подростка-сироты предусматривает моделирование двух взаимосвязанных и взаимообусловленных процессов: исследования и проектирования. Сочетание этих деятельностей создает пространство, в котором возможно дальнейшее самоопределение подростков как свободный выбор оснований, принципов, идеалов и смысла жизни.

Литература

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие ребенка в детской субкультуре. - М.: Московский психо-социальный институт. -Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2000.

2. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Избранные психологические труды. - М., 1996.

3. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности: Избр.труды \ Ред.сост. Л.И.Новикова и И.Н Сиземская. - М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999.

4. Бех И.Д. Воспитания личности. В двух книгах. Книга вторая: Личностно-ориентированный подход: научно-практические основы. - М.: Просвещение, 2003.

5. Боришевский М.И. Духовность личности: социально-психологическая сущность, детерминанты становления и развития / М.И. Боришевский / / Проблемы общей и педагогической психологии: сборная. наук. работ Ин-та психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины / [Под ред. С.Д. Максименко]. Т.IX. ч. 5. - К., 2007.

6. Боришевский М.И. Духовность в становлении и развитии личностного потенциала человека / М.И. Боришевский / / Актуальные проблемы психологии. Том IV. Психолого-педагогические основы развития личностного потенциала ребенка в современном обществе: сборная. наук. трудов / [Под ред. С.Д. Максименко и канд. психол. н. С.А. Ладывир]. - К., 2007.

7. Краткий психологический словарь / [Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. - Ростов н / Д.: "Феникс", 1999.

8. Мельник П., Лановенко И. Психологические механизмы девиантного поведения / / Право Украины.- 2000. - № 4.

9. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. Орлова Т. В. История современного мира (XV-XX века). - М.: Викар, 2007.

10. Педагогический словарь / Под ред .. действительного члена АПН Украины Ярмаченка М.Д.. - М.: Педагогическая мысль, 2001.

11. Помиткин Е.О. Психология духовного развития личности. - К., 2007.

12. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики. - М., 1995.

13. Сластенин В. А. Педагогика - 2-е изд., - М.: Издательский центр "Академия", 2000.

Қожагелдиева С., Джолдыбаева Г.,
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ
(Қазақстан, Түркістан қ.)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Балалардың қабілеттілігі мен бейімділігін дамыту, қоғамдық белсенділігін арттыру, еңбекке кәсіби бағдар беруге, ғылым мен техникаға, өнерге, әдебиетке, спортқа ұлттық дәстүрге құштарлығын тәрбиелеу, олардың мәдени демалысын, бос уақытын дұрыс ұйымдастыру мақсатында осы жұмыстардың барлығы сыныптан тыс білім мен тәрбие беру мекемелерінде ұйымдастырылады. Мұндай мекемелерге: балалар клубтары мен саябақтары, балалар кітапханалары, балалар театрлары мен балалар стадиондары, спорт, музыка мектептері жатады.

Сыныптан тыс жұмыстардың қайсыбір түрі болмасын оқушылардың шығармашыл тұлғасын тиімді тәрбиелеудің маңызды факторы болып табылады. Демек, сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың мектептен алған білім тәрбиесін толықтырады, солармен бірлесе отырып, бір мақсатты жүзеге асырады: оқушылардың дене бітімінің сымбатты болуына, ақыл-ойының дұрыс қалыптасуына, рухани-әлеуметтік, моральдық тұрғыда дамуына ықпал етеді.

Оқыту сабақтарына қарағанда, сыныптан тыс жұмыстар ерікті негізде өткізіледі. Міне олардың *бірінші ерекшелігі* осында. Сыныптан тыс уақытта оқушылар ынта мен бейімділіктеріне байланысты өз беттерімен, өз қалаулары бойынша жұмыстарға қатысады. Демек, еріктілік ең алдымен сыныптан тыс сабақ түрлерін еркін таңдап алуды білдіреді. Мұғалімнің міндеті – оқушылар ұжымын сыныптан тыс жүргізілетін жұмысқа түгел қатыстыру [1]. Мұны ешқандай мәжбүрлеусіз атқару керек.

Сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудың *екінші ерекшелігі*, оның бағдарлама көлемімен байланысты болмайтындығында. Оның мазмұны мен формасы, негізінен алғанда, оқушылардың талап-тілектеріне, жергілікті жағдайларға байланысты.

Бағдарламаның және әдістемелік нұсқаудың негізінде үйірме жетекшілері нақты жағдайларды және оқушылардың ықылас, қалауын ескере отырып жұмыс жоспарын жасайды. Бұл сыныптан тыс жұмыстың мазмұны оқушылардың ынтасына, тілек-талаптарының сай келуіне мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудын *үшінші ерекшелігі* жас ерекшелігі әр түрлі оқушыларды қамтитындығында. Мектеп хорының, көркемөнерпаз үйірмелерінің және спорт ұйымдарының жас шамалары әр түрлі болып келетіні сыныптан тыс жұмысты ұйымдастыруға және өткізуге кедергі бола алмайды. Керісінше, әр түрлі сынып оқушыларын біріктіре отырып, сыныптан тыс сабақтарды бүкіл мектеп ұжымының топтаса өткізуіне себепші болады.

Сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудың *төртінші ерекшелігі* оқушылардың өз бетімен айналысуының басым болуынан көрінеді. Үйірмелерде, спорт, көркемөнерпаздар ұйымдарында балалардың өз бетімен жұмыс істеуіне кең мүмкіндіктер берілген. Оны, әрине, мұғалімдер бағыттап отырады, бірақ оқыту сабақтарынан ерекшеліктері оны негізінен мектеп оқушыларының өздері ұйымдастырады. Оқушылар ержеткен сайын оның дербестігі толығырақ, жан-жақты көрініс береді. Осы кезде оқушылар әр түрлі үйірмелерге, бірлестіктерге қатысушылар рөлінде ғана емес, сабақтан тыс әрекеттерді ұйымдастырушылар ретінде көзге түседі.

Сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудың *бесінші ерекшелігі* формалары мен әдістерінің сан алуандылығында.

Сыныптан тыс жұмыс тиісті педагогикалық нәтиже беру үшін ол балаларды өзіне тартарлықтай және қызықты болуы керек. Сыныптан тыс жұмысқа оқушылар өз еріктерімен қатысады. Сондықтан белгіленетін жұмыс пен көпшілік мәдени шаралардың мақсаты, мазмұны мен түрі жағынан оқушыларды қызықтырып, қатысуға ынталандыратын болуы керек. Көп жағдайда мұндай педагогикалық талаптар елеусіз қалдырылады. Сондықтан да белгіленген іс сәтсіздікке ұшырайды [2]. Белгіленетін жұмыс пен көпшілік мәдени шаралар мақсаты, мазмұны мен ұйымдастыру түрі жағынан оқушыларды қызықтырып, қатысуға ынталандыратын болуы керек. Сыныптан тыс жұмыстар оқушыларға қызықты болу үшін жұмысты неғұрлым түрлендіріп отыру қажет.

Сыныптан тыс жұмысқа қойылатын талаптардың ең маңыздыларының бірі – оның өмірмен тығыз байланысты болуында. Кез келген үйірменің, ғылыми қоғамның жұмысы айнала қоршаған ортамен танысуға және оны гүлдендіруге белсене қатысуға себепші болуы тиіс [3]. Сыныптан тыс сабақтардың тиімділігі, егер ол анда-санда емес, жүйелі, әрі нақты үнемі өткізілетін болса ғана едәуір арта түседі. Бұған тыңғылықты жоспар дайындаудың нәтижесін есепке алуда қол жеткізуге болады. Сондай-ақ мектепте оқытылатын сабақтың ғана емес, сыныптан тыс сабақтың да кестесі болуы керек. Онда үйірмелік және басқа да сабақтан тыс жұмыстардың күндері және сағаттары көрсетіледі. Сыныптан тыс сабақтарда ұйымдастыруға қойылатын маңызды талаптардың бірі-оқушылардың қолынан келерліктей, шамасы жетпейтін сабақтар, тиімді нәтиже бере алмайды. Ұйымдастырылған жұмыстар оқушылар үшін қызықты болмайды және оларды еліктірмейді. Мұндай кезде бастауыш сынып оқушыларының қолынан келерліктей жұмыстарды ұйымдастыру ерекше қажет.

М.Қ. Садықова өз еңбегінде Қазақстан мектептерінде оқушылармен Ұлы Отан соғысынан кейінгі сыныптан тыс тәрбие жұмысын саралай отырып, оқушыларға патриоттық тәрбие беруді үйірме, секция, жорықтар, саяхаттар, ауыл шаруашылық жұмыстарына қатыстыру сияқты іс-шараларды жүзеге асыруды көздеген.

Көптеген әрекеттер нәтижесінде оқушылардың адамгершілік, кішіпейілділік, әсерленушілік және ерік-жігер қасиеттерін тәрбиелеу міндеттері атқарылады. Осындай іс-әрекеттердің жүзеге асырылуы оқушылардың сабақ үлгерімін, дүниетанымын арттыруына сыныптан тыс жұмыстың үлкен себі тиеді [4]. М.И. Болдыревтің еңбегіне сүйене отырып, сыныптан тыс жұмыстарға тән негізгі ерекшеліктерге мыналарды жатқызамыз:

1. Балада өзіне қатысты жағымды қатынасты қалыптастыру және ондағы өзін-өзі бағалаудың әділдігін қамтамассыз ету. Бұл баланың одан әрі дамуының негізі болады. Сыныптан тыс оқу процесіндегі шектеуді жоюға мүмкіндік береді және баланың өзі жөніндегі жағымды көзқарастың қалыптасуына өзінің күш-қайратына сенімділігінің орнауына жағдай туғызады.

2. Балада ынтымақтастық, ұжымдық өзара әрекет ету дағдысы қалыптасады. Егер де балада өзіне қатысты жағымды көзқарасы бар жағдайда жолдастармен тіл табысу, олардың пікірін тыңдау өзара міндеттерін бөлісу, басқа адамдардың мүддесін ескеру, көмектесу біліктілігі қалыптасқан жағдайда, онда толығымен ұжымдық өзара жағымды әрекеттесу дағдысы қалыптасады.

3. Баланың дүниетанымдық компоненттері: адамгершілік, эмоционалдық, ерік-жігері қалыптасады. Сыныптан тыс жұмыстарда бала адамгершілік түсінік арқылы қоғамдық мораль мен мінез-құлық нормаларын меңгереді.

4. Баланың танымдық қызығушылығы дамиды, яғни мұндай міндетте сыныптан тыс жұмыс сабақта және сабақтан тыс әрекеттің сабақтастығын қамтамассыз етеді. Өйткені сыныптан тыс жұмыс сабақтағы тәрбиемен байланысты, мұндай көзқараста ол оқу процесінің нәтижесін арттыруға бағытталған. Баланың танымдық қызығушылығын дамыту, бір жағдайда, ол оқыту процесінде жұмыс істесе, екінші жағдайда балаға тәрбиелік ықпалын күшейтеді.

5. Балада әр түрлі көркөмөнер әрекеттерінің түрімен тікелей танысу арқылы ондағы қажеттілігі қалыптасады. Сыныптан тыс жұмыста бала өзіне пайдалы әрекетпен шұғылдануы тиіс және оны өздік тұрғыдан ұйымдастырады. Жоғарыда аталған міндеттер сабақтан тыс жұмыстардың негізгі бағыттарын анықтайды. Сыныптан тыс жұмыстың мақсат мен міндеттері тұтас педагогикалық процестің қызметіне – білімділік, тәрбиелік және дамытушылық – ерекше сипат береді-

Сыныптан тыс жұмыстар нәтижелі болуы үшін оны дұрыс ұйымдастыра білудің маңызы зор. Ең алдымен сыныптан тыс тәрбие жұмысының жоспарын құрады. Мектеп директорымен және оның оқу-тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасарымен бірлесіп мұғалім алдағы оқу жылындағы тәрбиенің негізгі міндеттерін анықтайды, оқушылар тартылып, айналысатын іс-әрекеттердің түрлерін қарастырады және мектеп көлеміндегі негізгі тәрбиелік шараларды белгілейді. Сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының жоспарын құруда оның ұйымдастыру формалары мен өткізу әдістері таңдалып, сараланды. Содан соң жоспардың қалай орындалатынын қадағалап. тәрбие жұмысының нәтижелерін ескеріп отырады.

Бастауыш сынып оқушыларына сыныптан тыс білім берудің әр түрлі ісіне қатыстыра отырып, өздерінің шығармашылығын дамытуға, өз қабілеттерін арттыруға үлкен мүмкіндіктер беріледі.

Оқушыларды жан-жақты дамытудың міндеттерімен туындайтын тәрбие жұмысы мазмұнының көптігі сыныптан тыс жұмыстың әртүрлі формаларын кажет етеді.

Сыныптан тыс жұмыс көбіне сабақтан тыс жұмыстың тікелей жалғасы болып кетеді, онда оқушылардың алған мәліметтерін тереңдетіп, кеңейтуге көмектеседі.

Өзінің мазмұнында ұйымдастыру формасымен өткізетін әдісіне қарай сыныптан тыс жұмыстар сан алуан. Мұғалім жұмыстың әртүрін таңдағанда оқушылардың деңгейін, дамуын оның білімін, іскерлігі мен дағдысын ескереді.

Сыныптан тыс жұмыстарға тән негізгі ерекшеліктер: Оқыту сабақтарына қарағанда сыныптан тыс жұмыс ерікті негізде өткізіледі. Оның **бірінші** ерекшелігі, міне, осында. Оқушылар ынта мен бейімділіктеріне байланысты өз қалаулары бойынша көп болып және жеке атқарылатын жұмыстарға қатысады.Демек,еріктілік, ең алдымен сыныптан тыс сабақ түрлерін еркін таңдап алуды білдіреді.

Сыныптан тыс жұмысты ұйымдастырудың **екінші** ерекшелігі оның міндетті бағдарламалар көмегімен байланысты болмайтындығында. Оның мазмұны мен формасы, негізінен алғанда, оқушылардың ынталары мен талап-тілектеріне, жергілікті жағдайларға байланысты. Пәндік және басқа үйірмелердің бағдарламалары шамалық, бағдарлық күйде болады. Бұл сыныптан тыс жұмыстың мазмұны анағұрлым икемді, мектеп оқушыларының ынтасы мен талап-тілектеріне сай келетіндей етуге мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстың **үшінші** ерекшелігі жас шамасы әртүрлі оқушыларды қамтитындығында. Мектеп хорының немесе оркестрінің, көркемөнерпаз үйірмелерінің және спорт ұжымдарының жас шамалары әр түрлі болып келетін құрамы сыныптан жұмысты ұйымдастыруға және өткізуге кедергі бола алмайды. Керісінше, әр түрлі сыныптардың оқушыларын біріктіре отырып сыныптан тыс сабақтар бүкіл мектеп ұжымының топтаса түсуіне себепші болады. әртүрлі сыныптардағы оқушыларды біріктіретін үйірмелерде ересектеу балалардың өзінен кішілерге қамқорлық жасауларына, жолдастық өзара көмекті өрістетуге жақсы жағдай туғызылады.

Сыныптан тыс жұмыстың **төртінші** ерекшелігі, онда өз бетімен айналсудың басым болуынан көрінеді. Үйірмелерде, спорт ұжымдарында, көркемөнерпаздар ұжымында балалардың өз беттерімен жұмыс істеулеріне кең мүмкіндіктер беріледі.Оны,әрине педагогтар бағыттап отырады, бірақ оқыту сабақтарынан ерекшелігі - оны негізінен мектеп оқушыларының өздері ұйымдастырады.

Қазіргі жағдайдағы сыныптан тыс жұмысының **бесінші** ерекшелігінің мәні ондағы қоғамдық пайдалы іс-әрекеттің сыбағалы салмағының артқандығында. Егер біраз уақыт бұрын сыныптан тыс жұмысты өзара сөйлесу және көңіл көтеру формалары басым болып келседазір ол қоғамға пайдасы мол бағытқа ие болып келеді. Соның нәтижесінде ол мектеп оқушыларына,әсіресе жоғары сыныптарда, кәсіптік бағдар берудің өте маңызды да ықпалды құралы ретінде көрініп отыр.

Сыныптан тыс жұмыстың **алтыншы** ерекшелігі – формалар мен әдістердің сан алуандығы. Сыныптан тыс сабақтардың барлық формалары мен әдістерін санап шығу қиын және мүмкін де емес. Ең алдымен өнерпаздар клубтары мен ғылыми қоғамдарды құруды көрсеткен жөн. Қоғамға пайдалы іс-әрекеттерді ұйымдастырудың, мектеп оқушыларының мәдени дүниетанымын көтерудің формалары алуан түрлі болып келеді. Кейде сыныптан тыс жұмысқа оқушылардың барлығы емес, белсенді оқушылар ғана тартылады. Басқалары, ең алдымен қиын мінезді балалар, сабақтан тыс уақытта ұйымдастырылған әсер ету өрісінен тыс қалады. Ал алдыңғы қатарлы мектептердің тәжірибесі болса, мұндай балаларды сыныптан тыс қызықты жұмысқа тартудың оларды қайта тәрбиелеуге, сыныптан тыс уақытта бірлескен ұжымдық іс-әрекетке деген ынтаны арттыруға көмектесетінін көрсетіп отыр. Тәрбиені кешенді түрде жүргізуді жүзеге асыру оқушылардың ешқайсысын қалдырмай, бәрін сынып жұмысының түрімен қамтуды көздейді.

Қазіргі жағдайдағы сыныптан тыс жұмыстың **жетінші** ерекшелігі – оның бұқаралылығы. Ол табиғатты, техниканы, өнерді сүйетін жеке балаларды ғана емес, барлық оқушыларды қамтиды. Оның бұқаралық формалары топтық және жеке дара сабақтармен толықтырылып отырады. Сыныптан тыс жұмыстар өмірмен байланысты" болса онда кез-келген үйірменің ғылыми қоғамының жұмысы айнала қоршаған ортамен танысуға және оны гүлдендіруге белсене қатысуға себепші болады. Сонымен қатар сыныптан тыс жұмыстар анда-санда емес, жүйелі, өткізілсе, онда ол едәуір арта түседі. Оқушылардың қызығушылықтарын, білім, біліктерін ой-өрістерін кеңейтеді. Сыныптан тыс жұмыстарды мектеп оқушыларының сабаққа жауапкершілігі, ғылымғасүйіспеншілігі тәрбиеленеді.

Әдебиеттер
1. Әбенбаев С. Сынып жетекшісі. – Алматы, 2000.
2. Ильина И.А. Педагогика. – М., 1969.
3. Горошенко В.П. Табиғаттануды оқыту әдістемесі. – Алматы, 1980.
4. Нұрмағамбетова С. Оқушыларды сыныптан тыс оқуға үйрету. – Алматы, 2000.

А.Нарбаева,
Кыргыз-Түрк Манас университети

КЕСИП ТАНДОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ЖОГОРКУ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН БИЛИМ АЛУУЛАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Жогорку класстык куракка мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бири - кесип тандоо ишмердүүлүгү. Д. Б. Эльконин 15-17 жашарлар үчүн окуу-профессионалдык ишмердүүлүк негизги болуп эсептелинээрин айтат [3, 6 б.]. Кесип тандоо жогорку класстын окуучуларынын психологиялык жактан өнүгүү процессинин борборунда турат.

Л. И. Божович жогорку класстын окуучулары үчүн билим алуудагы эң негизги мотив - бул келечекте кесип үчүн билим алуу экенин белгилейт [3, 6-7]. Ал өзүнүн кызматкерлери менен мектептеги окуу процессин үч этапка бөлүп изилдеп, ар бир этапта окуучуларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү белгилеген. Ал түзгөн иерархиянын үчүнчү этабына таандык болгон жогорку класстардын окуучулары жашоодо өз ордун табуу жана болочок кесипти тандоо сыяктуу маселелерге көбүрөөк маани беришет [3, 163-164].

Е. А. Климов туура белгилегендей, "кесип тандоо - адам баласынын экинчи жолу дүйнөгө келиши" [2, 4]. Адам баласынын кесипти канчалык деңгээлде туура тандап алуусунан анын коомдо ээлеген орду жана баалуулугу, жашоодон канааттануусу, денсоолугу, кубанычы көз каранды болот.

Кесип тандоонун маанилүүлүгүн К. Маркс төмөнкүчө белгилеген: "Кесип тандоо ушунчалык күчтүү таасир этүүчү иш, ал адамдын бүткүл өмүрүнө зыян келтириши, анын бардык планын таш-талканын чыгарып бузушу жана бактысыз кылып коюшу ыктымал" [4, 3]. Мындай көрүнүшкө туш болбош үчүн мектеп жашынан баштап окуучулар өз кесиптерин өтө терең ойлонуштуруп тандап алуулары абзел.

Кесип тандоо ар бир жогорку класстын окуучусу үчүн кооптондурган маселе болуп эсептелинет. 11-класстын окуучулары гана эмес, о.э. 9-класстын бүтүрүүчүлөрү андан ары билим алууну улантуу жолун тандап алуулары керек: мектепте калуу, кесиптик-техникалык училищеге же техникумга тапшыруу, же болбосо иш чөйрөсүнө кирүү. Бул тууралуу Н. Пряжников мындай дейт: "Окуучулардын көбү үчүн 9-класс бул - келечек тууралуу интенсивдүү ой жүгүртүү мезгили" [5, 32] .

Кесип тандоо ишмердүүлүгүнүн жардамы менен жогорку класстын окуучуларында белгилүү тааныш билүүчүлүк жана кесиптик кызыгуулар, изилдөө билгичтиктеринин элементтери, жашоодо келечекке максат коюу, план түзүү жөндөмдөрү калыптанат.

Кесип тандоо ишмердүүлүгү азыркы жогорку класстын окуучуларынын ичинен 9- жана 11-класстын окуучуларынын билим алууга болгон мамилесине канчалык таасир тийгизээрин аныктоо максатында Бишкек шаары жана анын чет жакасында орун алган мектептерде анкета жүргүзүлгөн. Изилдөөгө №10, №88, №76, Б. Бейшеналиева атындагы орто мектепте (Таш-Дөбө айылы, Аламүдүн району) билим алган 9-класстан 81 окуучу жана 11-класстан 45 окуучу катышты.

Окуучулардын билим алууну кайсы жерде улантаарын билүү максатында анкетада атайын суроо суралган. Анын жыйынтыктары төмөндөгүдөй:

Бул окуу жылын аяктагандан кийин билим алууну кайсы жерде улантасың?					
Класс	мектепте улантам	колледж, лицей, техникумда улантам	ЖОЖдо улантам	башка (аныктай элек)	Бардыгы
9-класс	20%	56%	10%	14%	79
11-класс	-	-	95%	5%	100%

Окуучуларга бул суроону берүү менен биз алардын билим алуу жаатында келечекке койгон пландарын билүүнү максат кылганбыз. Алынган жыйынтыктар 9-класстын окуучуларынын 56%ы билим алууну колледж, лицей, училище, техникумдарда улантууну пландаштырышат. 9-класстын окуучуларынын ичинен билим алууну ЖОЖдо улантам деп жооп берген 8 окуучуну мектепте эки жыл окугандан кийин жогорку окуу жайга тапшырышат деп болжолдоп, аларды мектепте билим алууну каалагандарга кошкон кезде дагы, алар 30%ды гана түздү. Ал эми сурамжылоого алынган 9-класстын окуучуларынын 14%ы келечекте билим алууну кайсы жерде улантаарын так аныктай элек.

Окуучулардын жалпы орто билим алган соң колледж, техникум, кесиптик-техникалык училищелерге тапшырууларынын себебин экономикалык аспектиден түшүндүрүүгө болот. Азыркы жаштар жогорку кесиптик билим алып, жумуш менен камсыздалбагандын ордуна, кесиптик орто билим алып, иш менен камсыз болуп, өзүн-өзү каржылоого умтулушат. Анткени Кыргызстанда кесиптик орто билим алган жаштардын 80%ы иш менен камсыз болушат [6].

Ал эми 11-класстын окуучуларынын 95% - ЖОЖдо билим алууну улантышса, 5% - келечекте билим алууну улантуу боюнча пландарын так аныктай элек.

Шаар мектептеринин бүтүрүүчүлөрү бардыгы толугу менен билим алууну ЖОЖдордо улантууну пландаштырышат. Ал эми айыл мектебинде билим алган окуучулардын айрымдары билим алууну улантуу тууралуу анык бир чечим чыгара элек. Балким алар жогорку билим алууну улантышпайт. Буга отурукташкан аймак, жашоо шарттары, үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык абалы себеп болушу мүмкүн. Бирок, бул суроого жооп катары берилген "Билим алууну улантпайм, иштейм" деген вариантты сурамжылоого алынган окуучулардын ичинен бирөө да белгилеген эмес. Жалпысынан алганда, социалдык-экономикалык, географиялык жагдайга карабастан мектеп жаштары арасында билим алуунун өзү маанилүү жана баалуу болуп эсептелинет деп айтууга болот.

Жогорку класстарда окуучулардын билимин кеңейтүүгө жасаган аракеттери, билим алуудагы кызыгуулары кесип тандоодо алардын кесип тууралуу билим жана даярдык деңгээлдерин мүнөздөйт. Ошондуктан 9- жана 11-класстын окуучулары билим алуунун мектептен тышкары кандай кошумча булактарын колдоноорун билүү иретинде анкетада суроо берилген.

Менин билим алуум...						
Класс	сабактар м-н чектелет	курс, кружокко баруу	өз алдынча окуу	ММК, интернет	башка (спорт)	Бардыгы
9-класс	36%	16%	27%	18,5%	2,5%	100%
11-класс	29%	38%	13%	20%	-	100%

Анкетанын жыйынтыктарынан 9-класста окуучулардын билим алуулары негизинен мектеп менен гана чектелээри белгилүү болду. Жыныстык жактан 9-класстын окуучуларын салыштыра турган болсок, кыздар эркек балдарга караганда мектептен тышкары ар кайсы ийрим, кошумча сабактарга катышууга көбүрөөк ынтызар болушат экен. Ал эми эркек балдарда билим алуу көбүнчө мектеп менен гана чектелип, бош убакытта алар ар кайсы спорт түрлөрү менен машыккандарын жазышкан. Мындан тышкары балдар менен кыздар өз алдынча окуу жана ММК каражаттары, интернет аркылуу билимин өркүндөтүшөт.

11-класста окуучулар билим алууну мектеп менен гана чектебестен, кошумча сабактарга, кружокторго, курстарга активдүү катышышат. Бунун себебин алардын келечекте кесип тандоолору, бир адистикти тандап алып, ага көбүрөөк маани берүүлөрү менен түшүндүрүүгө болот. Эгерде 9-класста окуучулар жалпы билим алып, келечекте ким болоору тууралуу үстүртөн гана ойлонушса, ал эми ошол эле окуучулар эки жыл ичинде бир предметке багыт алууга же болбосо кесиптерин так аныктоого жетишишет.

Кесип тандоодо ким/эмне сага эң көп жардам берет?						
Класс	атайын квалификацияга ээ адистер	жакын чөйрө	ММК, интернет	атайын адабияттар	башка (өзүм)	Бардыгы
9-класс	12,5%	73,8%	7,5%	3,7%	2,5%	100%
11-класс	2,3%	70,5%	13,6%	6,8%	6.8%	100%

Келечекте кайсы кесиптин ээси боло турганыңарды аныктадыңарбы?					
Класс	ооба, так аныктап алгам	так аныктай элекмин, бир нече кесип тууралуу ойлонуп жатам	жок, бирок окуу жылынын аягына чейин аныкташым керек	жок, кийин аныктап алам	Бардыгы
9-класс	45%	50%	5%	-	100%
11-класс	48,8%	42,3%	6,7%	2,2%	100%

9- жана 11-класстын окуучуларынын жарымынан көбү келечекте ким болоору тууралуу так бир чечимге келе элек. Эгерде 9-класстардын 45%ы ким болоорун аныктап алган болсо, 55%ы өздөрүн кесиптик жактан аныктай элек. 11-класстарда абал окшош мүнөздө: 48,8% - келечектеги кесибин так тандап алгандар, ал эми жалпы эсеп менен окуучулардын 51,2%ы келечекте ким болоорун так билишпейт.

Кыздар 9-класста болобу, же 11-класстабы, эркек балдарга салыштырмалуу, кесип тандоодо бир чечимге келүүдө кыйналышат. Ал эми эркек балдар болсо кесип тандоодо чечкиндүүрөөк келишет экен, бирок алардын арасында кесипти так аныктай мындай турсун, "кийин аныктап алам, шашылыштын кереги жок" дегендер да чыкты. Мындай жооп узаткан болгондо да 11-класстын окуучусу. 2011-2012 окуу жылында Бишкекте 9-классты аяктагандардын саны - 9 089 окуучу, ал эми 11-класстын бүтүрүүчүлөрүнүн саны - 4 879 окуучуну түзгөн [7]. Ал эми жалпы Кыргызстанда болсо, ошол эле окуу жылында 9-классты - 93 319, 11-классты - 71 044 окуучу аяктаган [6]. Эми болжол менен эсептеп көрсөк, ар бир 45 окуучунун ичинен бир 11-класстын окуучусу "жок, кесибимди кийин аныктап алам" деген көз карашта болсо, анда Бишкек шаарындагы мектептерди аяктаган 108 окуучу, ал эми Кыргызстанда мектептерде билим алган 11-класстын окуучуларынын ичинен 1578и кесип тандоого ушундай көңүл мамиле жасаарын айтууга болот.

Жогорку класстын окуучулары кесип тандоо алдында турган кезде жардамга муктаж болушат. Алар мындай жардамды ата-энеси, бир туугандары, дос-курбулары же мектепте билим алган мугалимдеринен, класс жетекчилеринен сурашат. Кыргызстандын шартында мектептерде окуучуларга кесип тандоодо педагогикалык-психологиялык көмөк көрсөткөн атайын адистер - мектеп психологдору өтө аз санда. Окуучулардын көбү кесип тандоодо жеке өздөрүнүн жана ата-энесинин каалоолорун эске алышат жана жакындарынан гана жардам күтүшөт. Мындай корутундуну биз жогорку класстын окуучуларына берилген анкетадагы төмөнкү суроонун жыйынтыгынын негизинде чыгара алдык.

Жогорку класстын окуучуларынын 70%нан көбү өзүнүн жакын чөйрөсүнөн: ата-энесинен, тааныштарынан, дос-курбуларынан жардам көрүшөт. 9-класстын окуучуларынын 12,5%ы кесип тандоодо бул чөйрөдө атайын квалификацияга ээ болгон класс жетекчилерден, мугалимдерден, психологдордон жардам издегенин, ал эми 11-класстын окуучуларынын 13,6%ы кесип тандоодо ММКлардан таасирленишээрин айтышкан. Бүтүрүүчү класстын окуучулары арасында кесип тандоого өз алдынча даярдык көрүүгө болгон умтулууну байкоого мүмкүн. Эгер 9-класста балдар үчүн мугалимдердин,

класс жетекчилердин көз карашы авторитеттүү катары эсептелип, көбүрөөк бул маселе боюнча аларга кайрылышкан болсо, 11-класста окуучулардын көбү ММКнын түрлөрүнө кирген радио, телевидение, ар түрдүү басылмаларга, интернет булактарына жана атайын адабияттарга кайрылышаарын айтышат. 9-класстар арасында кесип тандоодо ММК түрлөрүнө болгон ишеним салыштырмалуу азыраак байкалат. Окуучулардын арасында бул суроого жооп иретинде берилген "башка" деген вариантка "кесип тандоодо мен өзүмө өзүм эң көп жардам берем" деп жооп берген окуучулар чыкты. 9-класста мындай окуучулар 2,5%ды түзсө, ал эми 11-класста алардын саны 6,8%ды түздү.

Ошентип, жогорку класстын окуучулары өздөрүнүн куракты өзгөчөлүктөрүнө ылайык жашоодо өз алдынча болуу, өзүн-өзү аныктоо, келечек тууралуу ойлонуу, кесип тандоо маселелерине дуушар болушат жана аларды чечүүдө чондордон жардам издешет. Мындай жардам үй шартында ата-энелер, ал эми мектеп шартында мугалимдер, класс жетекчилер, тийиштүү компетенттүүлүккө ээ мектеп психологдору тарабынан системалуу мүнөздө берилиши керек.

"Жети өлчөп бир кес" демекчи, жогорку класс курakta кесип тандап алууда өтө чоң жоопкерчилик менен туура чечим чыгаруу зарыл. Бул курак адамдын инсан катары калыптануусунун өзөктүү мезгили катары аныктоого болот. Жогорку класстык курактын баалуулугун орус социолог В.И.Шубкин: "жогорку класс курагында адам баласынын жашоосундагы тагдыр чечүүчү мезгил, бул мезгилде жасалган катачылыктын натыйжасы сабактан жаман баа алуу эмес, пайдасыз өткөн жылдар болушу мүмкүн", - деп белгилейт [1, 126].

Адабияттар

1. Дубровина И.В. Практическая психология образования. 4-е изд., перераб. и доп. - СПб., Питер. 2004.

2. Климов Е.А. (1974). Путь в профессию [Текст]. Е.А. Климов Л. - 190с.

3. Кон И.С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности). Учебн. пособие для студентов пед. инс.-тов. - М.: Просвещение. 1979.

4. Маркс К., Энгельс Ф. (1956). Из ранних произведений, -М., 1956.

5. Пряжников, Н. (1996). Профессиональное личностное самоопределение [Текст] / Н. Пряжников. - М.: Просвещение. 1996.

6. www.day.kg, макала "В Кыргызстане 80% выпускников профтехучилищ трудоустраиваются", күнү:15.04.2013.

7. www.kabar.kg, макала "В Бишкеке в 2012 году школу заканчивают 4879 выпускников одиннадцатого класса", күнү:15.04.2013.

Э.Таш, К.Карасаев атындагы БГУ

ЖАҢЫ ТИПТЕГИ МЕКТЕПТЕРДЕГИ ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШИН УЮШТУРУУ

Жаңы типтеги мектептердеги окутуунун негизги максаты - бул ар бир студентке терең фундаменталдык билим берүү жана алардын практикалык билгичтиктерин, ык, машыгууларын калыптандыруу.

Ушул маселелерди ийгиликтүү чечүүдө окуучулардын өз алдынча иштөөсү белгилүү бир даражада жардам берет (ОӨИ).

Өз алдынча иш болочоктогу бүтүрүүчүлөрдү даярдоонун жана билим сапатын жогорулатуунун негизги резервдеринин бири болуп саналат. Бул азыркы учурда, өзгөчө лицейлерде билим берүүнүн өзгөрүүсүз калуусу менен түшүндүрүлөт. Бул ар кандай областтагы болочок бүтүрүүчүнү, адисти дайыма өзүнүн ишмердүүлүгүнүн сферасынан сыртkаркы жаңы маселелерди өздөштүрүүгө мажбурлайт. Ушуга байланыштуу окуу мекемелеринен ар бир бүтүрүүчүнүн акыл эмгегинин рационалдуу методдорун үйрөнүүсүн, б.а. керектүү маалыматты өздөштүрүүдө жана издөөдө, фактыларды, теорияларды, концепцияларды классификациялоодо жана системалаштырууда, татаал талкуу маселелерин териштирүүдө, өзүнүн көз карашын так аныктоодо жана аны ишенимдүү аргументтештирүүдө, илимий талаштартышта чындыкты издөөдө, өз алдынча алган билиминин негизинде пайда болгон маселелерди чыгармачыл чечүүдө аз убакыттын ичинде өздөштүрүүсүн талап кылат.

Ошону менен бирдикте өз алдынча иштөө жараянында илимий билимдерди ар тараптан терең түшүнүп жетүү, аларды ар кандай турмуштук кырдаалдарда колдонууну билүүгө жетишилет. Ошондуктан илимий билимдерди өздөштүрүү боюнча жүргүзүлгөн өз алдынча иш ЖОЖдогу окутуунун алдыңкы формасы болуусу шарт. Аны активдештирүүнүн, систематикалык жетектөөнүн, методикалык өркүндөтүүнүн зарылдыгы дидактикалык принциптердин бири катары болуусу зарыл. Аларды ишке ашыруу профессионалдык даярдоонун сапатын жогорулатууга өбөлгө түзөт. Ошентип, өз алдынча иш - бул баарыдан мурда чыгармачылык, жаңы идеялардын аккумулятору жана чыгармачыл ой жүгүртүүчү окуучулардын генератору болуп саналат.

Азыркы учурда өз алдынча ишти жүргүзүү жана уюштуруу менен байланышкан бир канча маселелер интенсивдүү түрдө иштелип чыгууда. Анын орду мектептеги окуу жараянында, бирок ошол маселелердин ичинде биринчилерден болуп "окуучулардын өз алдынча иши" түшүнүгүнүн маңызын аныктоо болуп саналат.

Педагогикалык адабияттарда өз алдынча иштин маңызы боюнча ар кандай көз караштар бар. Ал бул түшүнүктүн көп кырдуулугу менен түшүндүрүлөт, ошондуктан бул түшүнүктү тактоо талап кылынат.

Кээ бир изилдөөчүлөр өз алдынча ишти окутуунун методу катары аныкташат, ал эми башкалары окутуу-

нун ыгы катары эсептешет. И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Р.А.Низамов сыяктуу авторлор өз алдынча ишти ишмердүүлүктүн түрү катары түшүнүшөт.

Н.Э.Унт - окуу ишмердүүлүгүнүн ыгы, П.И.Пидкасистый - окуу ишмердүүлүгүн уюштуруудагы каражат катары, Н.Ф.Калашникова - ишмердүүлүктүн түрү, өздөштүрүлгөн ык, машыгуулардын системасы жана сабактын формасы, А.Л.Думчине - окуу ишмердүүлүгүн уюштуруунун каражаты жана билим алуунун, өз алдынча изденүүнүн, чыгармачыл кайра иштөөнүн жана жаңы илимий маалыматты пайдалануунун ыгы деп эсептешкен.

Р.Б.Срода окуучулардын өз алдынча иштөөсү деп "максималдуу активдүүлүктү, чыгармачылыкты, өз алдынча талкууну, демилгелүүлүктү көрсөткөн алардын ишмердүүлүгүн" түшүнгөн [1]. Бирок мындай аныктама окуучулардын репродуктивдүү деңгээлдеги өз алдынча иштөөсүн четке кагат. Андан ары илимпоз "кээде өз алдынча иш - деп окуучулардын талкусундагы педагог тарабынан сунушталган материалды талкуулоодогу жыйынтыкты" эсептеген. Мындай активдүү ой-жүгүртүү ишмердүүлүгү өтө баалуу, бирок муну окуучунун өз алдынча ишине кошууга болбойт.

Өз алдынча ишти аткаруу үчүн анын ишине эч ким киришпейт жана ал өз оюн топтоп, алдыга коюлган маселени өзү чечүү үчүн ага убакыт талап кылынат [2].

Л.В.Жарова өз алдынча ишти "педагогдун тапшырмасы жана анын жетекчилиги астында окуучулар өз активдүүлүгүн жана аракеттерин көрсөтүп окуу маселелерин чечүүдөгү окутуунун методу катары" эсептөөнү сунуш кылган [3]. Мындай аныктоо өз алдынча иштин функциясын бир канча тарытат жана аны таанып-билүү түшүнүгүнө кошот.

П.И.Пидкасистыйдын аныктамасында "өз алдынча иш" деген түшүнүк бир канча конкреттүү жана ыраатту. Ал "өз алдынча иш - бул окуу сабагын уюштуруунун формасы жана окутуунун методу эмес, тескерисинче коюлган максаттарга ылайык окуучулардын белгилүү ишмердүүлүктү аткаруудагы жана уюштуруудагы колдонулган каражат" [4, 27]. Автор өз алдынча ишти окутуунун каражаты катары аныктайт. Ал өздөштүрүүнүн ар бир конкреттүү кырдаалында конкреттүү дидактикалык максатка жана маселелерге дал келет.

Ошентип илимпоздун ою боюнча өз алдынча иш окуу жараянындагы окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүгүн башкаруунун, уюштуруунун спецификалык, педагогикалык каражаты болуп саналат.

В.К.Буряк өз алдынча иштин маңызын өтө ишенимдүү аныктайт. Ал анализдин ички жана сырткы жактарын алардын өз ара өзгөчөлүктөрү жана биримдүүлүгү менен тыгыз байланыштырып жыйынтыктайт.

Ал сырткы тарап педагогдун окутуу функциялары менен өзгөчөлөнсө, ал эми ички тарабы окуучулардын таанып-билүү функциялары менен өзгөчөлөнөт деп божомолдогон. Ошондой эле алардын ичинен татаалыраагы окуучулардын функциясы болуп саналат. Ал функциялар ичине татаал жүрүм-турум актыларын камтып, максатка багытталган активдүү таанып-билүү ишмердүүлүгүн камсыз кылат. Мында алдыңкы ролду эффективдүү окуунун негизги өзгөчөлүгү болгон аналитикалык- синтетикалык ой жүгүртүү жараяндары ойнойт. Илимпоздун ою боюнча өз алдынча иш үчүн оозеки же жазма түрүндөгү маселелерди иштеп чыгуудагы педагогдун функциялары кирет, б.а. педагог «окуучулардын практикалык кыймылын жөн гана көзөмөлдөбөстөн окуучулардын ишаракетин контролдойт, аларга өз убагында көрсөтмө берет, божомолдуу каталардын алдын алат, алардын өз алдынча ишмердүүлүгүн анализдейт, тапшырма туура аткарылгандыгын териштирет, аткарылган иштин мазмунун канчалык өздөштүргөнүн, түшүнгөнүн жыйынтыктайт жана да окуучулардын кандай билим, ык-машыгууларды үйрөнгөнүн, аткарылган иштин сапатын баалайт» /5/.

Ошону менен бирге В.К.Буряк өз алдынча ишти окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн методдорун жана педагогдун окутуу ишмердүүлүгү менен теңдиги деп эсептеген. В.К.Буряк өз алдынча иш - бул окуучулардын активдүүлүгүнүн, өз алдынчалуулугунун калыптануусун, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнүн маанилүү методу деп белгилеген. Өз алдынча иштин маңызын мүнөздөөдө окуучулардын практикалык иштери менен адекваттуу байланышкан. Алардын ички спецификалык ойлоо жараяндарын эсепке алууну негиз катары алуу керек. Ошондуктан өз алдынча таанып-билүү ишмердүүлүгү үчүн тапшырмалар окуучулардын аналитикалык-синтетикалык жараяндар түрүндөгү алыстатып ой жүгүртүүсүн стимулдаштырат. Алар окуучулардын өзүн-өзү көзөмөлдөөсүнө алып келет. Практикалык иш-аракеттерди аткарууда окуучулардын сезип таанып-билүүсү активдешет. Алардын түшүнүп ой-жүгүртүүсү менен айкалышат. Себеби окуучулар үчүн өздөштүрүүсү зарыл болгон түшүнүктөрдү, элестетүүлөрдү өз ичине камтыйт. Өзүн-өзү контролдоо менен окуучулар кайрадан абстрактуу. аналитикалык-синтетикалык жараяндарга өтүшөт /5/.

Өз алдынча иштин маңызын ачуудагы мындай аныктаманын өзгөчөлүгү, изилдөөчүнүн сырткы тарапты мүнөздөөсү менен гана чектелип калбастан, анын ички маңызын ачкандыгында.

М.Г.Гарунов ЖОЖдогу окутуунун талаптарына, спецификасына негиздеп, төмөндөгүдөй аныктама берет: "Окуучулардын өз алдынча иши - бул жекече окуу ишмердүүлүгүнүн түрү". Ал методикалык билимди окутуучунун түздөн-түз жетектөөсү, баарлашуусу, консультация берүүсү аркылуу, эң негизгиси - окуу сабактарынын жараянында ишке ашат. Мындан келип чыгып окуучулардын өз алдынчалуулугун жана чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн перспективалык формасы болуп окутуучунун жетектөөсү аркылуу жүргүзүлгөн аудиториялык сабактардын жараянындагы чыгармачыл өз алдынча иштөөсү эсептелинет /46/ Бирок бул аныктамада өз алдынча иштин репродуктивдүү компоненти эсепке алынган эмес. Бул компоненттерсиз өз алдынча иш үчүн тапшырмаларды аткаруунун жүрүшүндө ой жүгүртүүнүн жана бул боюнча чыгармачыл деңгээлге жетүү мүмкүн эмес.

В.А.Козаков "окуучулардын өз алдынча иши - бул окутуунун спецификалык түрү. Анын негизги максаты окуп жаткан субъекттин өз алдынчалуулугун калыптандыруу болуп саналат. Ал эми анын билимин, билгичтигин, ык, машыгуусун калыптандыруу бардык окуу сабактарынын методдору жана мазмуну аркылуу ишке ашат".

А.Л.Беляева айтылган авторлордун пикири менен макул эмес. Себеби ал "өз алдынча иш түшүнүгүнүн башка аспектисин караган. Анын ою боюнча өз алдынча иш - бул окуучулардын мугалимдин түздөн-түз катышуусусуз жана жардамысыз иштегендиги эле

эмес, тескерисинче окуучунун ишмердүүлүгүнүн маалыматты билимге айландыруу функциясы менен билгичтигинин башкаруу функциясынын айкалышуусунда".

"Өз алдынча иш" түшүнүгүн ачууда Г.М.Коджаспирова жана А.Ю.Коджаспиров өз алдынча иштин чыгармачыл компоненттери менен репродуктивдүү компоненттердин өз ара байланышын эсепке алышкан. Ошентип педагогикалык сөздүктө өз алдынча иш "бардык структуралык компоненттердеги окуучулардын өз алдынчалуулугунун белгилүү деңгээли катары аныкталат. Ал маселени коюуда өзүн-өзү текшерүү жана коррекциялоого чейин, жөнөкөй иштин түрүн аткаруудан татаал ишке өтүүгө чейин камтылат жана изилдөө мүнөзүндө болот". Бул аныктамада өз алдынча иштөөнүн так компоненттери көрсөтүлгөн. Мында окуучулардын өз алдынча ишин уюштуруудагы педагогдун ролу көмүскөдөгүдөй сезилет. Бирок ачык дефиницияда (кыскача илимий аныктама) катышпайт. Жогоруда каралган "өз алдынча иш" түшүнүгүн ачууга болгон аракеттер (мамилелер) жалпы билим берүү мектебинин контекстинде жана жогорку мектептеги окутуу теориясындагы "окуучулардын өз алдынча иши" түшүнүгүнүн маңызын ачуу үчүн негиз болуп саналышын белгилеп кетүү зарыл.

Педагогикалык адабиятты анализдеө "окуучулардын өз алдынча иши" түшүнүгүн аныктоодо бирдиктүү мамиле жок экенин көрсөттү. Себеби бул түшүнүктү дефинициялоодо ар кандай карама-каршылыктар бар.

Бирок сунушталган өз алдынча иштин трактовкасы өз алдынча иштин сырткы көрүнүшүнүн мүнөздөмөсүн гана божомолдойт.

И.Л.Наумченко тарабынан берилген түшүнүктө басым окуучулардын өз алдынча ишинин башкаруучулук мүнөзүнө жасалат. Ошентип ал өз алдынча иштин "эң негизинен окутуунун максаты болгон өздөштүрүүгө, бышыктоого, мектеп программасынын ичиндеги билимин өркүндетүүгө жана бүтүрүүчүлөрдү даярдоо мазмунунун составы болгон ык, машыгуулар менен билгичтикти өздөштүрүүгө кызмат кылат".

Азыркы мезгилде жаңы типтеги мектептердеги окуу жараянынын контекстинде окуучулардын өз алдынча ишинин мазмундуу мүнөздөмөсүн карап чыгып А.Курбанов өз алдынча иш дегенде, жогорку мектептердеги "окуу ишмердүүлүгүндөгү атайын уюштурулуучу, башкарылуучу, окуучулардын муктаждыктарын жана таанып-билүү процессинин активдүүлүгүн жогорулатууга, окуучулардын чыгармачыл жөндөмдүүлүктөрү жана таланттарына, дүйнө таануусунун калыптануусуна багытталган окуу формасын" түшүнгөн /96/.

Л.Б.Сосновская өз алдынча ишти жекече дифференциалдуу мамиле катары караган. Мында "өз алдынча иш окуучулардын продуктивдүү прогноздук билгичтиктеринин жекече калыптануусу менен мүнөздөлгөн окуу, өндүрүштүк, изилдөөчү жана өзүн-өзү өркүндөтүү мүнөзүндөгү окуу ишмердүүлүгүнүн өзгөчө түрү" деп аныктаган.

Л.И.Пидкасистый аныктамасынын негизинде Л.В.Григоренко өз диссертациялык изилдөөсүндө өз алдынча иштин окуучулардын профессионалдык ишмердүүлүгүндөгү чыгармачыл ишке даярдануусун калыптандыруучу маанилүү каражат катары караган. Ал "өз алдынча иш - студенттердин профессионалдык позициясынын активдүүлүгүн өнүктүрүү жана стандарттуу эмес чыгармачыл ишмердүүлүк тажрыйбасын байытуу, жеке инсандын профессионалдык маанилүү сапаттарын иштеп чыгуу, дүйнө таанымын кеңейтүү, профессионалдык билимин, билгичтигин, ыкмашыгуусун өздөштүрүү максатында окуу жана окуудан сырткаркы убактагы аткарылуучу ар түрдүү маселелер системасы" деп далилдеген.

О.А.Абдуллина окуучулардын өз алдынча ишин алардын практикалык окуу жана окуп, таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштуруу формасы жана аны активдештирүү каражаты катары мүнөздөгөн. "Бир гана ар бир окуучунун өз алдынча иштөөсүнүн негизинде теоретикалык билимди өзөштүрүү, аларды дайыма толуктоого, жаңылоого болгон муктаждыкты калыптандыруу, өзүн-өзү өркүндөтүү методдорун, ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү камсыз кылынат".

Адабияттар

1. Срода Р.Б. Воспитание активности и самостоятельности учащихся в учении. - М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956.

2. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. - М.: Просвещение, 1976. +

3. Жарова Л.В. Учить самостоятельности. - М.: Просвещение, 1993.

4. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. -М., 1980.

5. Буряк В.К. Внеаудиторная работа учащихся. - М.: Просвещение, 1984.

Тұрмаханова С.Ә.
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
(Шымкент, Қазақстан)

МӘТІНДІ ҚАБЫЛДАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖҰМЫСТАР

Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін, оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. «Адамның әрбір даму сатысындағы психологиялық функциялары жүйесіз, автоматты, кездейсоқ түрде емес, ол тұлға бойындағы белгілі бір

қызығушылықтарға, белгілі бір бағытқа бағыттап, белгілі бір жүйе арқылы әсер етеді», - деп жазады Л.С. Выготский [1]. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдардың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі. М. Мұқановтың пікірінше, шығармашылықты интеллектуалдық іс-әрекет жоғары көңіл-күй талап етеді және қалайда сезімдік мотивациясы болады [2].

Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін, негізінен, мынадай жұмыстар жүрізіледі: *1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық дайындау. 2. Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу. 3. Шығарманы оқу. 4. Оқыған шығарманың мазмұнын айту. 5. Шығарманың жоспарын жасау. 6. Мәтіннің мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар.*

Көркем шығарма жазушының сөзі арқылы қабылданады. Шығарманы оқыған кезде оқушыда елес туады. Ақыл-ой жұмысын зерттеу барысында эмоциялық қозғаушы күштің мәнін И.П. Павлов: «Ақыл-ойдың маңызды қасиеттері – оның ұзақ уақытқа шоғырлануы», - деп жазады [3]. Бұл оқушының сезімін де қозғайды. Балалар қояннан қорыққан қасқыр туралы оқығанда күледі. Бомба түсіп: « - Ей, тілсіз жануарлар. Мені де, сені де балапанынан айырған қара жүрек жауыздар...» деген сөздерді оқығанда, көздеріне жас келеді. А.Г. Ковалевтың берген анықтамасы бойынша «қызығушылық бұл маңызды өмірлік мәні мен эмоционалдық тартымдылығында көрінетін тұлғаның нысанаға деген таңдап алған қарым-қатынасы». Осы ішкі көрініс айқындала түсу үшін, оқушының санасында осы бейне анық жасалу үшін шығарманы оқымас бұрын оқушылармен алдын-ала дайындық жұмысы жүргізіледі. Бұл көбінесе әңгіме түрінде ұйымдастырылады. Дайындық әңгіме оқығалы тұрған шығармадағы оқиғаға ұқсас, балалардың өз өмірінде болған оқиғаларды еске түсіру сияқты тәсілдермен өткізіледі.

Мысалы, М. Әуезовтің атақты «Абай жолы» романынан кішкене балалардың түсінігіне сай келетіндей етіп, қысқартылып алынған Абайдың балалық шағын көрсететін үзінді оқулықта «Бүлдірген тере барғанда» тақырыбы арқылы беріледі. Осы мәтінді оқуға дайындау барысында мұғалім балаларға бүлдіргеннің қандай түрлерін білетіндерін айтқызып, оның қалай өсетіні, балалардың бүлдірген теріп көрген-көремегендері жөнінде әңгіме өткізеді. Осылайша, алдын ала әңгіме жүргізілгеннен кейін, «Бүлдірген тере барғанда» шығармасының мазмұнын білуге оқушылардың ынтасы артып, оны тереңірек ұғынуларына және әңгімеден молырақ әсер алуына жағдай жасалады.

Алдын ала жүргізілген әңгімеде мұғалімнің оқылатын мәтінде кездесетін жаңа сөздер мен қиын ұғымдарды түсіндіруді ұмытпағаны жөн. Әңгіменің ішіндегі түсініксіз сөздердің мән-мағынасын біліп алмайынша оны оқығанда мазмұнын ұғу балаларға өте қиынға соғады. Ал оқулықтарда әрбір әңгімедегі осы түсініксіз болады-ау деген сөздердің барлығын теріп алып, мәтіндерін аяғына сөздік ретінде бере беруге болмайды.

Шығармашылыққа қызығушылық, шығармашылықпен ойлау қабілеті сияқты, өзінің дамуында жекелеген ерекшеліктерге ие болады. Г.И. Шукинаның жазғанындай [4], балалар шығармашылығының көрінуіне жататын танымдық, қызығушылық нәтижелері, мектеп оқушыларының шығармашылық әрекетіндегі сипаты оның даму деңгейін бағалайды.

Сонымен, шығарманы оқуға дайындау жұмысы, біріншіден, балаларды оқылатын әңгіменің мазмұны мен ондағы кейіпкерлердің ісін саналы түсіне білуге дайындау, екіншіден, оқылатын әңгіменің мазмұнына қызықтыру, үшіншіден, ондағы түсініксіз сөздер мен ұғымдарды түсіндіру мақсатында жүргізіледі. «Мәтін өзін құрайтын бірліктер және оны құру кезінде пайда болған тұлғалардың өзара тығыз байланысы арқылы іштей ерекше ұйымдасқан жүйе ретінде белгілі бір ақпаратты жеткізудегі автор көзқарасын білдіруге бағытталады» деген пікір бар. Дайындық жұмысының да көздейтін түпкі мақсаты – балаларға шығарманы толық та саналы қабылдауға мүмкіндік туғызу. Дайындық жұмысында қандай әдіс-тәсілдер қолдануға болады:

а) Оқушылардың өздеріне әңгіме айтқызу. Кейбір шығармаларды оқуға дайындау барысында баларға өздерінің басынан кешірген немесе естіп, көріп, оқып білген оқиғалары жөнінде әңгіме айтқыздырады. Мұндай әңгіме балалардың ойы мен сезімін қозғауға жәрдем етеді. Мысалы, Ғ. Мұстафиннің «Қырман үстіндегі ту» әңгімесін оқуға дайындалуда егін жинау, астық тасу жұмыстарында балалардың болған-болмағандары анықталып, әңгімеге тартылады.

С. Мұқановтың «Сең үстінде» әңгімесін оқымас бұрын жазғытұрым өзендерде сең жүру оқиғасы туралы әңгімелесуге болады.

ә) Мұғалімнің әңгімесі. Кейбір жағдайларда, егер оқылатын материалды түсінуге қажетті деректерді балалар білмейтін болса, мұғалімнің өзі кіріспе әңгіме айтып береді. Мысалы, «Сырым батыр», «Тарас Шевченко» мәтіндерін оқымас бұрын бұл мәтіндердегі оқиға қай кезде болғанын, Сырым батырдың немесе Тарас Шевченконың кімдер екенін айтып, түсінік беру керек.

Мұнда балалар мұғалімнің әңгімесін тыңдай отырып, шығарманы оқуға құмартатындай, оқығанша асығатындай жағдайда болғанда ғана дайындық әңгіменің талапқа толық сай өткені деуге болады.

б) Ұжымдасқан түрде әңгіме айту. Біреу білмегенді біреу біледі. Жеке оқушыдан гөрі сыныптағы барлық оқушының білетіні көп болады. Сондықтан, кейбір жағдайда, оқылатын материалға қажетті мағлұмат ұжымды түрде айтылатын әңгіме ұйымдастыру арқылы анықталады. Мұнда балалар өз беттерімен біреулері екіншілерінің айтқанын түзетеді, толықтырады.

в) Экскурсияда байқағандарын пайдалану. Оқушылардың әңгімесі болсын, мұғалімнің әңгімесі болсын қай-қайсысын да балалардың экскурсияда көргендерімен байланыстыру өте тиімді нәтиже береді. Бұл

айтылғаннан бір әңгімені немесе өлеңді оқыр алдында арнайы экскурсия ұйымдастыру керек деген ой тумасқа тиіс. Бірақ мұғалім жыл бойы өтетін материалдарды қай кездерде өтетінін жоспарлап алғаннан кейін, балаларға табиғат тану материалдарына байланысты шығарма жаздыру үшін материал жинату мақсатында алуан түрлі экскурсиялар ұйымдастырады. Осы экскурсиядан көрген-білгендерін оқушыларға оқулықтағы шығармалармен танысу жұмыстарында пайдалануды үйретудің пайдасы мол.

г) Суреттерді қарау. Шығарманың мазмұнына сай суреттер берілсе, олар оқуға дайындық кезінде пайдаланылады. Мысалы, табиғатты бейнелейтін суреттерді шығарманы оқымас бұрын қолдануға болады. С. Мәуленовтің «Қыс келбеті» өлеңін оқымас бұрын. тіл дамытуға арналған суреттердің ішінен «Қысқы ойын», «Қыс» тақырыптарына берілген суреттерді көрсетуге болар еді.

д) Сұрақтар қою. Оқуға дайындық кезінде сұрақ қою тәсілінің қандай жағдайда тиімді болатыны алдын ала ойластырылады. Егер оқушыларға дауыстап оқылатын шығарманың алдында бірнеше сұрақ берілсе, ал олар осы сұрақтарға материалды бірінші оқығанда жауап дайындауға тиіс болса, мұндай жағдайда балалардың көңілі аландайды да, шығарманың ойдағыдай әсері болмайды [5]. Сондықтан дауыстап оқылатын шығарманы оқуға дайындық кезінде алдын ала сұрақ берудің қажеті жоқ.

Қазіргі уақытта лингвистиканың сөйлемнен тыс объектілерді зерттеуге бағыт бұрғанына байланысты жеткізейін деген ойдың жалғастығын, мағыналық байланыстылығын іске асыратын мәтінішілік синтаксистік көріністер туралы айтылып жүр. Олар синтаксистік тұтастық бірліктерін жеке-дара емес, жазушының айтпақшы ойын, оның парадигмалық бағдарын тілдік көрсеткіштердің жұмсалым ыңғайымен байланыста қарайды.

Мәтінді дұрыс қабылдау үшін сөздік жұмысын жүргізбейінше мақсатқа жету мүмкін емес. Мысалы, бірқатар оқушылар вокзал, перрон, метро. эскалатор т.с.с. сөздерді түсіндірмесе, ішінде осы сөздер кездесетін материалдарды дұрыс қабылдай алмайды, оларда елес тумайды.

Мәтінде кездесетін түсініксіз сөздер мен ұғымдарды түсіндіру үш кезеңде жүргізіледі: *мәтін оқуға дайындық кезінде; шығарманы оқу барысында; оқып болғаннан кейін.*

Мәтінді оқуға дайындық кезінде шығарманың мазмұнын ұғынуға қиындық келтіретін сөздер түсіндіріледі.

Адамның сөйлеу әрекеті, оның құрылымдық, типологиялық ерекшеліктері жоғары лингвистикалық шамалар – лексикалық, морфологиялық, семантика–синтаксистік ерекшеліктер нәтижесінде қалыптасады.

Сөздер жеке қолданылмайды, олардың қызметі, мағынасы сөйлеуде және сөйлемде анық көрінеді. Сондықтан оқушыдардың дұрыс сөйлеу, сөздерді орынды қолдануының барлығы оның сөздік қорының аз-көптігіне тікелей байланысты. Балалар сөздік қорындағы сөздердің мағыналарын жете білген жағдайда ғана оны дұрыс қолдана алады [6]. Ал оған жаттықтыру мектеп оқушыларының сөздік қорын байытуға арнайы жұмыстар жүргізуді талап етеді. Мектепте сөздік жұмысы бес бағытта жүргізіледі:

1) Балалардың сөздігін байыту, яғни оқушыларға бұрын сөйлеуінде қолданылмаған жаңа сөздер үйрету, олардың мағынасын, ұғымын түсіндіру;

2) Сөздіктерін анықтау, яғни бұрыннан білетін сөздерінің мағына, ұғым түсініктерін тереңдете түсу;

3) Сөзді сөйлеу әрекетінде орынды қолдануға мүмкіндік жасау, яғни әрбір оқушы сөйлегенде, сөйлем құрағанда, мүмкіндігінше, ыңғайына қарай сөздік қорын молайту;

4) Әдеби тілге жатпайтын сөздермен таныстыру, тіл мәдениетін арттыру;

5) Сөзді сан жағынан және сапа жағынан байыту.

Мәтін – сөйлеу процесінің жемісі. Ол тілді жүйеге қолданудың барысында ғана пайда болады. Мәтін – жазудың шығуымен байланысты қалыптасып жетілген және әрі қарай дамып отыратын тілдік құрылым. Мәтіннің маңызды белгілерінің бірі – оның аяқталғандығы, мәтіннің бірнеше сөйлемді атқарып тұратындығы екендігін оқушылар теориялық және практикалық тұрғыдан толық түсінуі қажет.

Қорыта келгенде, мәтін болу үшін оны құрайтын элементтері, олардың бір-бірімен байланыстылығын, яғни тұтас мазмұны, жасалу құрылымын ажыратуымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Выготский Л.С. Развития интересов в переходном возрасте. Собр. соч., Т. 4. Детская психология. - М.: Педагогика, 1984. .
2. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы, 1981.
3. Павлов Б.И., Пасхин Е.Н. Автоматизированные обучающие информационные системы. - М.: Издательсво Московского университета, 1982. -278с.
4. Общая психология. / Под ред. В.В. Богословского, А.Г. Ковалева др. -М., 1973.
5. Щукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. - М.: Педагогика, 1971.С.354.
6. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. -Алматы, 1991.

Ю. Карасой,
К.Карасаев атындагы БГУ

ЭЛ ЖОМОКТОРУН ЖЫЙНОО ЖАНА ЖАРЫЯЛОО КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Түркиядагы түрктөрдүн эл жомокторунун эң көп бөлүгү XX кылымдын 20 - 60-жылдарында Пертев Наили Боратаев (1907, Златоград - 1998, Париж, түрк жазуучусу, фольклорчу) тарабынан жыйналган. Ал 1927-жылы Стамбул жогорку мектебин, 1930-жылы Стамбул университетинин түрк тили жана адабияты факультетин бүтүргөн. 1941 - 1944-жылы Анкарада Yurt ve dünya (кыргызчасы "Мекен жана дүйнө") деген адабий журнал чыгарып, ага көптөгөн жомокторду жарыялап турган. 1941-жылы түрк элдик жомоктору боюнча кандидаттык диссертациясын коргоп, университетте дарс окуу мүмкүнчүлүгүн алып, 1948-жылы профессор наамына жетип, элдик адабият кафедрасын жетектеген. Ошол кезде мамлекеттик саясат өзгөрүп, Боратавдин башына коммунисттик партиянын ойлорун үгүттөп жүрөт деп айып тагылып, кафедрасы жабылып, өзү чет мамлекетке эмиграцияланган. Андан кийин ал Алмания (Германия), Франция, АКШ сыяктуу мамлекеттерде баш калкалаган. АКШнын Стэнфорд университетинде Түркия таануу кафедрасын ачкан. Калган өмүрүн Парижде өткөрүп, Илимий изилдөөлөр борборунда иштеген.

Айрым маалыматтарда [1] ал 2 000дей элдик жомокторду, 40 легенда, көптөгөн элдик ырларды, анекдотторду, балдар оюндарынын баяндалышын жыйнаган. Кээ бир булактарда [2] 1968-жылга чейин эле ал 3800 жомок чогулткан. Алардын айрымдарын 1955-жылы француз тилинде чыгарган, түрк тилинде "Zaman zaman içinde" (1958), "Az gittik uz gittik" (1969) деген ат менен жыйнак болуп басылат. Алар немис тилинде да жарык көрөт.

Мына ушул жомок жыйноочунун Түркияда бааланбаганды, анын чет мамлекеттерде баш калкалагандыгы эле элдик мурастарды туура эмес түшүнүүнүн кесепети болгондугун айкындоочу факты болуп саналат.

Түрк жомокторун жыйноочулардын бири Дьюла Немет. Ал түрк тилинин видин диалектисинде сүйлөгөн кишилердин 1930-жылдарда бир катар жомокторду чогулткан. Дьюла Немет (*Németh Gyula;* 1890, Карцаг, азыркы Яс-Надькун-Сольнок - 1976, ошол эле жер) - мажар (венгр) чыгыштаануучусу, лингвист, түрколог. Анын түрк тилинин грамматикасы боюнча эмгектери азыркы күнгө чейин жогору бааланат. Мына ошол киши жыйнаган элдик жомоктор Бухарест шаарынан өзүнчө китеп болуп чыгат.

Дагы бир жомок жыйноочу Игнац Кунош (Kunos Ignac - 1961 - 1945) - мажар (венгер) окумуштуусу, профессор, түрк тили боюнча адис. Ал 1861-жылы Шамшон деген жерде туулган. Вамберинин шакирти болгон. Ал түрк тилинен көптөгөн эмгектерди венгер тилине которгон, Будапештте түрк-мажар мектептерин негиздеп, "Keleti-Szemlé" деген журналды түптөгөн. Анын жыйнаган материалдары орус тилине которулуп, 2 жолу басылып чыккан. Аталган китептин ичинде жомоктор кыргыз тилине да которулуп, "Чоң энемдин алтын сандыгы" деген ат менен жарык көргөн [3]. Анын баш сөзүндө мындай деп айтылат: "Өткөн кылымда түрк аялдарынын арасында европалык кишинин жомок жыйнап жүрүшү кыйын болчу, аялдар эркектер менен сүйлөшчү эмес, ошондуктан абдан кыйын масал (жомок) айткан меддахтар (жомокчулар) башка бирөөлөргө айтып, ошолордон Кунош жазып алган. Жомоктор негизинен Осмон дөөлөтүнүн Стамбул, Измир, Анкара, Бурса, Айдын аймагындагы энелердин көкүрөктө сактоосу менен кагазга түшүрүлгөн. Ошондуктан бул жомок-масалдарды "кары чоң энелердин жомоктору" деп да айтышат" [4].

Жогорудагы мисалдардан улам бир нерсени байкайбыз?

Биринчиси, Түркия түрктөрүнүн жомокторун түрктөр өздөрү эмес, көбүнчө европалыктар, анын ичинде мажарлар жазып алып, жарыялап, изилдешкен.

Экинчиден, ислам динининн шарияты катуу сакталгандыктан башка диндеги, деги эле кайсыл динде болбосун эркек кишилер үчүн жомокчуларга барып, алар менен бетме-бет отуруп айткандарын жазып алуу мүмкүн эмес болгон.

Үчүнчүдөн, Түркияда эски фольклордук мурастарды жыйнсо, аларды изилдөө атайын мамлекеттик колдоого алынбай, жомок жыйнагандардын тагдыры Ата Журтунан чыгарылууга чейин жазалаган (П.Н.Боратаев).

Ушул үч жагдай көптөгөн түрк жомокторунун айтуучулардын сырын ичине катып, тиги дүйнөгө алып кетүүгө мажбур кылган.

Түркия түрктөрү сыяктуу эле кыргыз жомокторун жыйноо иши да кечигип колго алынган. Бул көйгөйдү Ч.Айтматов "Кылым карытар бир күн" романында Абуталип Куттубаевдин тагдыры аркылуу таамай берет. Ал өз энесин атып өлтүргөн маңкурт тууралуу Сары-Өзөк уламышын жазганы үчүн ителги көз тергөөчүнүн жемесинде калып, кайдагы бир жомокту жазганы үчүн деген айып тагылат. Советтик системада да ушундай болгон. Элдик фольклорду чындап жыйноого атайын кам көрүлбөгөн, а түгүл көп жомоктор эл арасынан чогултулбай калган. Себеби колхоз курулушу, басмачыларды тап катары жоюу, кыскасы - социализмдин бүткүл фронт боюнча чабуулу эски нерселердин баарын патриархалдык-уруучулук, феодалдык турмуштун көрүнүшү деп жээрип жатканда элдик жомокторго орун жок, андан көрө паранжасын башынан алып отко таштаган, колхозго биринчи болуп кирген келин-кыздарды, жаңы турмушту куруп жаткан жаштарды жазуу керек деп чыгышкан.

Бирок муну менен бул багытта иштер такыр жүргөн эмес деп айтууга болбойт. Бир катар оң иштер да жүргүзүлгөн.

Кыргыз фольклор жыйноочулары негизинен советтик учурда орус совет фольклористтеринин илимий багытын ээрчишкен. Орус элдик оозеки чыгармаларын жыйноочулар (В.Киреевский, К.Ушинский, Л.Тостой, Н.Бессонов, В.Даль, П.Шейн, В.Кудрявцев,

А.Можаровский, В.Добровольский, Е.Покровский, А.Ветухов, В.Харузина, Е.Розинова ж.б.) орус маданияты үчүн эбегейсиз эмгек кылышкан. Ал эми кыргыз элинин жомокторун жыйноого жана изилдөөгө Тоголок Молдо, Актан Тыныбеков, Нурмолдо, Молдо Талип, Б.Солтоноев, Молдо Кылыч, И.Арабаев, К.Мифтаков, М.Богданова, К.Рухматулин, Ы.Абдырахманов, С.Сооронбаев, К.Карасаев, Ж.Мусаева, Ж.Мукамбаев, А.Токомбаева, Д.Сулайманов, Б.Кебекова, П.Ирисов, О.Сооронов, Т.Танаев, Г.Орозова ж.б. инсандар активдүү катышты. А.Муратов жазгандай: "Совет мезгилинин алгачкы учурунда эле СССРде балдар фольклорун жыйноо, изилдөө, талдоо жана бысып чыгаруу жумуштары колго алына баштап, Орус географиялык коому балдар фольклорун үйрөнүү үчүн атайын комиссия түзөт жана анын башына О.И.Капица дайындалат. Окумуштуу орус балдар фольклорун ар тараптан изилдеп, илимий системага салып, а түгүл дүйнөлүк балдар фольклору менен салыштырып, 1928-жылы "Детский фольклор" деген китебин чыгарат. Кийин бул жумушка В.П.Аникин катуу киришип, орус балдар фольклорун классификациялайт, "Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор" деген китебин чыгарат (1957), бул багытта А.А.Кайев, Сибирдеги орус балдар фольклору тууралуу М.Н.Мельников, татар эл фольклору тууралуу Н.Исанбат, тажик балдар оозеки поэзиясы тууралуу Б.Шермухаметов ж.б. окумуштуулар изилдөөлөрүн жүргүзөт. 1939-жылы Ходи Зариф түзгөн өзбек фольклорунун хрестоматиясынын 1-китеби, 1941-жылы 2-китеби жарыяланат".

Кыргыз жомокторун жыйноо жана жарыялоо иштери XIX кылымдын II жарымынан башталат. Ф.В.Поярков (1951 - 1910) Пишпек уездинин Жумгал, Суусамыр, Нарын жана Анжиан уездинин Саяк болуштугунан каракыргыздардын уламыштарын, жомокторун жана элдик ишенимдерин жыйнап, 1889-жылы чакан китепче түрүндө басып чыгарган. Ал киши Москва университетинин медициналык факультетин бүтүргөн, дарыгер болгон. Жогорудагы китепке күкүк, булбул, карга ж.б. жаныбарлар тууралуу жомоктор кирген. Орусияга кыргыздардын этнографиясы тууралуу маалыматтарды тааныштырган.

Падышалык Орусия учурунда кыргыз жомокторун изилдөөчүлөрдүн дагы бири - И.В.Андреев (Алибий). Ал 1903 - 1913-жылдарда "Туркстанские ведомости" газетасына "Молдожаш", "Мергенчи Жаңыбай", "Алангасар и алп" деген сыяктуу макалалырында кыргыз-казак фольклору тууралуу кызыктуу материалдарды берген.

Эне тилинде окуу китептеринин пайда болушу - аларга элдик фольклор материалдарын киргизүүнүн зарылдыгын көрсөткөн. Элдик жомоктор жыйналып, кайра иштелип, К.Тыныстановдун, И.Арабаев менен Х.Карасаевдин, И.Арабаев менен Султан Сатыбалды уулунун, М.Абдукеримовдун, А.Осмонов жана М.Кырбашевдин XX кылымдын 20 - 30-жылдарында чыккан окуу жана адабият боюнча хрестоматияларына киргизиле баштаган. Кыргызстандагы элдик жомоктор боюнча алгачкы китеп - Ы.Абдырахманов түзгөн "Балдар жомоктору" деген жыйнак.

Н.А.Мучник кыргыз жомокторун орус тилине которуп, 1944-жылы басып чыгарса, кийин бул ишти Дм.Брудный активдүү улантып, орус тилиндеги кыргыз жомокторун 1954-жылдан баштап китеп түрүндө чыгарып, бир нече басылыштарын ишке ашырган. Ал китеп 1962-жылы дагы кайра оңдоолор, түзөтүүлөр менен К.Эшмамбетовдун түзүүчүлөргө кошулуусу менен жарык көргөн.

Элдик жомоктор тууралуу теориялык маалыматтар 1947-жылы чыгып, бирок улутчулдук катары кайра колдонуудан алынып салынган З.Бектенов менен Т.Байжиевдин 8-класстар үчүн кыргыз адабияты окуу китебинде берилгендиги көрөбүз.

Адабияттар

1. Necatigil B., Edebiyatımızda isimler sözlüğü, 7 bs., İst., 1972.: http://ru.wikipedia.org/wiki

2. Стеблева И.В. Турецкие сказки XX в. Вступительная статья //Турецкие сказки. - М.: Наука, 1986.

3. Чоң энемдин алтын сандыгы: түрк эл жомоктору. Которгон, түзгөн жана балдарга ылайыктап иштеп чыккан А.Муратов. - Б.: Айат, 2007.

4. Муратов А. Бир вармыш, бир йокмуш... // Чоң энемдин алтын сандыгы: түрк эл жомоктору. Которгон, түзгөн жана балдарга ылайыктап иштеп чыккан А.Муратов. - Б.: Айат, 2007.

Э.Таш, К.Карасаев атындагы БГУ

ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ ӨНҮКТҮРҮҮ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

Адамдын профессионалдуу ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүүлүгүнүн негизинде айрым бир ситуативдүү маселелерди чечүү жөндөмдүүлүгү гана эмес, өзүн профессионалга айландыруу маселелерин чечүү жөндөмдүүлүгү да жатат. Башкача айтканда ойлоо операцияларынын көлөмүн чоңойтуу (макрооперациялар) чечилүүчү маселелерди чоңойтуу менен дал келүүсү керек. Алардын негизинде адамдын турмуштук иш-аракетке болгон даярдыгын калыптандыруу иши жүргүзүлөт (ийгиликтүү профессионалдык ишмердүүлүк). Бул маселе жогоруда айтылгандай жеткиликтүү түрдө изилденип, үйрөнүлгөн эмес. Ошону менен бирге чет элдик психологдор жүйөлүү методологиялык негизсиз эле окуучулардын интеллектуалдуу ишмердүүлүгүнүн продуктивдүүлүгүн стимулдаштыруучу методдорду сунуш кылышат. Бул методдор окуучуларды окуу материалы менен алардын турмуштук маанилүүлүгүнүн байланышын изилдөөгө түрткү берет. Л.В.Занков изилдөөсүнүн башкы бөлүмүнө окуучулардын жалпы өнүгүүсүн коет. Акыл-эс өнүгүүсүнүн субстраты катары субъекттин когнитивдүү структурасы иштелип чыгарылат - салыштырмалуу стабилдүү, эсте узак убакытка сакталуучу, билимдин жыйнактуу, жалпы маанилүү системасын көрсөтүү, аны колдонуу-

нун жана алуунун ыктары эсептелет. Бирок алар ой жүгүртүү ишмердүүлүгүндө жана бул тууралуу билимдерде колдонулган эмес.

Ошентип педагогикалык психология ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн окуучулар тарабынан психикалык регуляциясын изилдөө областында өз мүмкүнчүлүктөрүн жогото элек. Бул багыттагы изилдөөнүн өнүгүүсү Л.П.Гримак тарабынан иштелип чыккан психологиялык активдүүлүккө таянса болот. Бул активдүүлүк өзүнүн жашоо ишмердүүлүгүндөгү ар кандай көрүнүштөрдү ишке ашыруу үчүн адамдын ички аракеттерине зарыл болгон адекваттуу "психологиялык камсыздоонун" калыптануусун түшүндүрөт /1/. Л.П.Гримак бул маселелерди ишенимдүү түрдө коет: "Белгилүү болгондой эле, пианистке кол, ал эми ырчыга үн керек. Эмне себептен адамдардын жашоосундагы эркттүүлүктү, ой жүгүртүүнү, мүнөздү аныктоо боюнча максаттуу иш алып барылбайт? Андыктан адамдын психикасы дайыма эле ыңгайлуу шарттарда эмес, кокусунан да калыптанат". Жеке инсандын калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн негизи катары анын жашоосундагы бир гана активдүү, максатка багытталган жаратуучулук жана өзүнүн айланасындагы жогорку психологиялык маданият жана нравалуулук кызмат кылуусу мүмкүндүгү айкын. Бул, эгерде жеке инсан өзүн-өзү өркүндөтүү, өзүн-өзү программалаштыруу, өзүн-өзү уюштуруу максатында бардык аракетин жумшаса гана болушу мүмкүн. Мындай өзүнө-өзү таасир берүүнүн жыйынтыктары адамдын ишмердүүлүгүнүн жана психикалык ишмердүүлүгүнүн мыйзамдары канчалык көп эсепке алынса, ошончолук ал продуктивдүү болот. Жеке инсан өзүн-өзү өркүндөтүү мүмкүнчүлүгүн ишмердүүлүктө жана ишмердүүлүк аркылуу алат, ошондуктан ишмердүүлүккө өзгөчө маани берилет. Эгерде мугалим эскертилген мыйзамдары эсепке алуусу керектиги жөнүндөгү маселе мурда коюлса, ал эми азыр акцент окуучунун өзүнө коюлат. Себеби ал өзүн, өзүнүн жашоо ишмердүүлүгүн өзгертөт жана бул закондорду билүү, аларды өзүн-өзү уюштуруу жана өзүн-өзү башкаруу үчүн колдонууда керек. Окуучу өзү эмнени билет? Өздүк чыгармачыл ой-жүгүртүү ишмердүүлүгү, өздүк эмоциясы жана жүрүм-туруму окуучу үчүн (мугалим жана дегеле адам үчүн) катылган сыр бойдон калат.

Адамдын жашоосундагы аң-сезимдин приоритетин Сократ (өзүндү-өзүң тааны) жана Платон да айгинелеп кетишкен. Аң-сезимдин өзү анализ аркылуу азыркы мезгилдин адамынын аң-сезимдүү ой-жүгүртүүсүнүн (нравалык, өз алдынча, эстетикалык) автономдошкон сферасынын синтезине алып келүүсү мүмкүн. Жашоо ишмердүүлүгүнө болгон даярдыктын калыптануусунун негизинде бүтүндөй системалуу деңгээлдеги ой-жүгүртүү (өз алдынча) ишмердүүлүгүнө болгон даярдыктын калыптануусу жаткандыгын жыйынтыктап айтса болот. Окуучулардын акыл-эсинин өнүгүү маселелери коюлуусунда эмес, ой-жүгүртүүнүн жана таанып-билүүнүн регулятивдүү жана өзгөрүүчү функциялары биринчи планга чыгат.

Л.И.Анцыферова методологиялык талаптардын бири катары ишмердүүлүк менен аң-сезимдин байланыш принциптерин алдыга коет: "Психиканын чагылдырылуучу функциясы жөнгө салуучу функциядан бөлүнүүсү же кандайдыр бир даражада карама-каршы коюлуусу мүмкүн эмес: чагылдыруунун өзү, кырдаалдын анализи жана синтези ишмердүүлүктүн регуляциясынын зарылдыгы дайыма жеке инсандын көз алдында жүргүзүлөт" /3/.

Мектептеги бардык окутуу иши төмөнкүдөй түзүлгөн. Мында мугалим менен окуучуларда өзгөрүүчү жана кайра түзүлүүчү ишмердүүлүк курчап турган дүйнөнү терендетип тааныш-билүүнүн ыгы жана шарты катары гана саналат деген туура эмес көз караш пайда болот. Адам предметтерге таасир этүү, аларды бири-бири менен байланыштыруу менен предметтердин касиеттерин үйрөнөт. Мындай ойдун методологиялык негизинде төмөнкүдөй жобо пайда болот: биздин көз карашыбызда окуу ишмердүүлүгүнүн жогорку мотиви болуп билимге болгон чанкоо жана муктаждык жана таанып-билүү кызыкчылыгы саналат (Л.С.Выготский, Г.И.Щукина ж.б.).

Мектепте мындай практикалык ишмердүүлүк окуучунун личностун активдүү, түшүнүп-билүүчү, бүтүндөй бир субьект катары түзүүдөгү ишмердүүлүк катары саналат. Окуучулар үчүн "ишмердүүлүктүн өзүнүн өзгөрүүсүнүн шарты жана каражаты болуп предметти ишмердүүлүк менен өзгөртүүнү" кайра түзүүнүн жүрүшү жетишээрлик даражада эсепке алынбайт. Ички ишмердүүлүктү өзгөртүүнү, жалпысынан таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн түшүнүп-билбей туруп окуучу өзүнүн акыл-эс өнүгүүсүн, б.а. өзүн-өзү өнүктүрүүнү башкара албайт.

Мына ошентип интеллекттин тарыхы теориялык рефлексивдүү интеллекттин (вербалдык логикалык, түшүнүп ой-жүгүртүү) калыптанышы менен аяктабайт. Теориялык ой-жүгүртүү практикалык ой-жүгүртүүгө салыштырмалуу жогорку деңгээл болуп саналбайт жана да "теориялык ой-жүгүртүү - практикалык ой-жүгүртүүнүн подсистемасы (же болбосо жалпы эле ой жүгүртүү) - бүтүндүктүн бир бөлүгү".

"Адамдын ан-сезими канчалык обьектилер ичинде жана алар аркылуу ойлоп, башка индивиддерге карата мамиле түзүү мүмкүнчүлүгүнүн даражасындагы обьектилер менен алек болот". Ошондой эле индивиддин ой-жүгүртүүсү жекече чыгармачылыктын жыйынтыгы эмес, тескерисинче тарыхтын продуктысы (жыйынтыгы). Бул "коомдук ойлор", б.а. ар бир жекече баш коомдук ойлоонун органы болуп саналат. Коомдук баш (общественная голова) өзүнүн ойлору менен толукталбастан, тескерисинче жекече аң-сезимдин жалпы багытынын мазмуну катары коомдук идеялар менен ошондой эле обьектилер менен же болбосо аң-сезимдин мазмуну менен толукталат.

Башкача айтканда ар бир ой-жүгүртүү актысы дайыма индивид тарабынан ойлонулган жекече түшүнүү актысы болуп саналат. Маселенин өзү социалдык продукт катары педагогика үчүн өтө маанилүү жобо. Ошону менен бирге мугалимдин "жаман" окуучуга болгон мамилеси терс эмоционалдык мүнөздө болот. Мугалимдин мындай мамилеси социалдык продукт болсо дагы, бул ситуацияны түшүнүүдөгү жогорку деңгээлге чыгуу, мугалимдин бир гана жекече эмес, жаман жыйынтыкка алып келген социалдык себептерди көрө билүүсү болуп саналат. Мугалимдин начар уюштурулган, ой-жүгүртүүсү өнүкпөгөн окуучуга болгон түздөн-түз таасири жумшагыраак болуусу зарыл. Окуучу азыр өзү кандай болсо, ошол бойдон калууга акылуу (закондун чегинде). Ал личность бойдон кала берет. Анткени ал чындыгында коомдук мамилелерге ээ болгон жеке инсан.

Окуучу тарабынан бул коомдук мамилелердин мазмунун, формасын, өздөштүрүү деңгээлин коррекциялоо мугалимдин милдети. Жыйынтыгында окуучунун ой-жүгүртүүсүн жогорку деңгээлге кетөрүүгө

алып келүүсү зарыл. Бул маселе эреже катары класс жамаатынын рамкасынан сыртка чыгат, жалпы педагогикалык жамааттын уюшкан аракетин талап кылат. Ошондой эле бул учурда мугалимдер жана окуучулар жамааты анын ичиндеги ар кандай социалдык ролдогу окуучу талап кылынат.

"Адамдын өзүнүн чыныгы ишмердүүлүгүн үйрөнүүдө биз, анын жашоо ишмердүүлүгүнүн жалпы жараянындагы узак убакыттын арасындагы жүрүш-турумдардын татаал акттардын жалпы закон ченемдүүлүктөрүнө чыга алабыз. Диалектикалык ойжүгүртүүнүн мүнөздөмөсүнө кеңири токтолбостон бир гана таанып-билүү жараянын бирдиктүү моделин иштеп чыгууда диалективдүү каттоо (учет) катары структуранын өзүндө чагылдырылышы керек.

Ошентип, окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгү - бул окуучунун спецификалык окуу обьектилерин таанууга гана багытталбастан, ишмердүүлүктөгү өзүн түшүнүп-билүүсүндө жана жалпы ишмердүүлүк боюнча башкалар менен болгон баарлашууда окуучунун ишмердүүлүгүнүн жалпы системалуу регуляциясынын жаралышына багытталган. Берилген обьекттин өзгөчөлүктөрүн изилдөө окуучунун орду жана бүтүндөй педагогикалык жараяндын позициясы тарабынан гана ишке ашырылат.

Ошентип таанып-билүү индивиддин жалпы жараяны катары:

1) көп баскычтуу обьектиге ээ;

2) иерархиялык (таанып-билүүнүн обьектисинин жана жалпылоонун деңгээлине көз каранды) көп баскычтуу түзүлүшкө ээ;

3) субьективдүү, индивидуалдуу (субьекттин таанып-билүүсүнүн активдүүлүгүнө жана анын өзгөчөлүктөрүнө көз каранды);

4) максатка багытталган (таанып-билүү обьектилеринин ар кандай деңгээлдерине ар кандай максаттар дал келет);

5) динамикалык (убакытка созулган) - таанып-билүү ситуацияларынын алмашуусун көрсөтөт;

6) өз алдынча кырдаалдын башка кырдаал менен алмашуусун, ан-сезимдин "кыймыл-аракетин" камсыз кылган карама-каршылыктар аркылуу жаралат;

7) дайыма мазмундуу (мазмун абстрактуу формада берилиши мүмкүн);

8) өзүнүн методдору жана каражаттарына ээ;

9) операциялуу;

10) чыгармачыл багыттуулукка ээ;

11) коомдук табиятка ээ.

Мына ошентип биз жашоо ишмердүүлүгүнө болгон даярдыктын негизги компоненти болуп эсептелген өз алдынча ишмердүүлүккө болгон даярдыкты изилдөөгө келип жеттик.

Өз алдынча ишмердүүлүккө болгон даярдыктын динамикасын, структурасын, мазмунун өнүгүп жаткан педагогикалык системада аныктап, окуучунун ишмердүүлүгүнүн спецификалык обьектисин эсепке алуу изилденип жаткан сапаттардын маңызын аныктоо зарылчылыгын пайда кылат. Башкача айтканда анын моделин түзүү жүргүзүлөт. Алгач биз сапат түшүнүгүнүн мазмунун тактайбыз.

"Сапат" - философиялык категория катары эсептелинет. Сапат обьктинин составдуу элементтеринин туруктуу өз ара мамилесин чагылдырат. Ал анын бир обьектти башкалардан айырмалоо мүмкүнчүлүктөрүн берүүчү спецификасын мүнөздөйт. Таанып-билүү жана реалдуу контекстке көз каранды болгон обьект өзүнүн ар кандай сапаты жана жактары менен белгилүү. Мисалы, адам өзүнүн ар кандай сапаттары менен врач, укук коргоочу, жазуучу, социолог, анатом, психолог ж.б. катары көрүнөт.

Жогоруда айтылгандардан келип чыгып, жеке инсандын жалпы адамдык сапаттары (ак көңүлдүүлүк, адамдарга болгон сүйүү, социалдык активдүүлүк) жана бул сапаттар адамды аныктыбир ишмердүүлүктүн субьектиси катары жана спецификалык, адекваттуу сапатты калыптандыруучу, ошондой эле адамга белгилүү бир ишмердүүлүктү эффективдүү (оптималдуу) аткарууга жардам берүүчү сапаттары бар экендиги туурасында жыйынтык чыгарсак болот.

Биз жогоруда белгилеп кеткендей эле ишмердүүлүккө болгон даярдык жеке инсанды ишмердүүлүк жараяны менен бириктирүүгө жол берүүчү сапат болуп саналат.

Адабияттар

1. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. -М.: Политиздат, 1989.

2. Фихте И. 135.Философско-психологические проблемы развития образования /Под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1981.

3. Анцыферова Л.М. Методологические проблемы развития // Принцип развития в психологии. - М.: Наука, 1978.

Ю. Карасой,
К.Карасаев атындагы БГУ

ТҮРК ЖАНА КЫРГЫЗ ЭЛ ЖОМОКТОРУ АРКЫЛУУ АДЕПТҮҮЛҮККӨ ТАРБИЯЛОО

Адамзатты байыртадан бери эле сактап келген нерсе - адептүү адамдар. Коом ошол адептүү адамдарга таянат. Азыркы кыргыз тилиндеги "адеп", "адептүүлүк" түшүнүгү араб тилиндеги "одоб" дегенден келип чыккан. Ал эми "адабият" деген сөздүн үнгусу да ошол араб тилиндеги "одоб" сөзүнөн. Бул орус тилиндеги "нрава", "нравственность" деген сөздөр менен маанилеш, ал болсо "мораль" деген сөзгө маанилеш, бул сөздү латынчадан которсок, кайра эле "салт-санаа", "жүрүш-туруш", "адеп" деген маанини туюнтуп калат. Грекче бул "этика" деген термин менен туюнткан түшүнүктөр. Биз "адеп", "адептүүлүк", "адеп-ахлак", "ыйман", "нрава", "этика", "мораль" түшүнүктөрүн маанилеш сөздөр катары эле караганыбыз жөндүү.

Кыргыздар "адеп" түшүнүгүн бир катар кеңири карашкан:

"Адеп - ызаттуу, тартиптүү жүрүм-турумдун, өзүн алып жүрүүнүн нормасы, сылыктык".

"Адеп-ахлак - жүрүм-турум, күлк-мүнөз".

"Адепсиз - адеби жок, тарбиясыз, башкаларды ызаат кылбаган, орой".

"Адепсиздик - адеби жоктук, башкаларды ызаат кылбагандык".

"Адептен - адептүү болуу, адептүүлүктү көрсөтүү".

"Адептүү - адеп сактай билген, тарбиялуу, адеби бар, сый-сыпаттуу, өзүн-өзү кармай билген".

"Адептүүлүк - адеп сактоочулук, тарбия көргөндүк, тартиптүүлүк, сылыктык, сыпайылык" [1].

Адептүүлүк түрк элдеринде адамдык сапаттын эң башкы көрсөткүчү. Эгер адам адептүү болбосо анын билими да, мамлекет башкарган падышалыгы, эл башкарган хандыгы да, эчен жоону тоскон баатырдыгы да эч нерсеге жарабай калат. "Адептүүлүк - адам көркү" делет.

Элдик жомоктордо кара ниеттер, кара өзгөйлөр, кара күчтөр менен кармашууда адептүү адамдар гана жеңишке жеткен, демек сен адептүү болсоң гана ушул жомоктогу каармандай ийгиликке жетишесиң деген ойлор айтылган.

Ч.Айтматов өзүнүн адам катары калыптанышында чоң таасир тийгизген Айымкан энеси тууралуу "Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акылсэс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээрими менен өттү", - деп жазганы бекеринен эместир [2]. Дал ошол жомоктор аркылуу болочок жазуучуга адептүүлүктүн "алтын эрежелери" өткөн. Азыркы илимий педагогика адептик жактан таза болуунун ченөлчөмү катары төмөнкү тогуз учурду карайт:

- адептүүлүктү билүү;
- адептик компетенттүүлүктөргө ээ болуу;
- адамдарды жана дүйнөнү, жашоону сүйүү;
- достошуу;
- эмгек кылуу (мээнеткеч болуу);
- күрөшө алуу;
- сактоо;
- жардамдашуу;
- жаратуу [3].

Адептүү адамдын калыптануусунун, жетилүүсүнүн жолу көп, ошонун бири - элдик педагогикада элдик жомоктор аркылуу ишке ашырылган.

Мисалы, түрктөрдө "Отунчу тууралуу жомок" мындайча айтылат. "Илгерки бир заманда отунчу жашаптыр, анын каардуу, ажаан аялы бар экен. Отунчу кыйналып иштеп акча таап келсе, андан бир пара да калтырбай аялы кагып алчу. Күйөөсү даамдуу тамак жебейт, бирде тузун өткүр кылат, бирде туз салбайт, аны айтса деги эле тамак бербей кууратат.

Бир жолу отунчуга аркан керек болду да, аялынан анча-мынча пара катып калды. Түнү аялы эринин чөнтөктөрүн аңтарып атып аны таап алды. Ошондон балекет чыкты: "Неге акча катасың?" "Муну кимге бересиң?" "Сенин башка катының бар го?" Иши кылып ушундай сөздөр менен күйөөсүн шылып урушту. Оозуна ак ит кирип, көк ит чыкты. Акыры күйөөсү акчаны неге катканын мойнуна алды:

- Аркандын баары үзүлүп бүттү. Отун тартканга жип алайын дедим эле...

- Ошол арканга муунуп өл! Алды мойнуң артында калсын! Отун басып өл!

- Койчу, андай дебечи?.. Кайдагы балит сөздөрдүн баарын айтасың...

- Ушул сага балит сөз болуптурбу?! Сөмтүрөгөн, жашабагыр, мен сени тилдей элек эле секиресин да..." [4].

Бул жерде эки түрдүү адам мүнөздөрү менен тааныша баштайбыз. Биринчиси - ак ниет, иштерман, чыдамкай ж.б. оң сапаттарга ээ адептүү адам. Экинчиси ошол эле үй-бүлөнүн мүчөсү каардуу, ажаан, күйөөсүн сыйлабаган, ага жакшылап тамак да кылып бербеген тилдүү аял, демек, ал адепсиз жүрүш-турушка ээ.

Анан ушул үй-бүлөнүн кийинки тагдыры эмне болот деп жомокко андан ары кызыгабыз.

Адепсиз аял бара-бара күйөөсүн сабоого өттү. Эртеси таң эртең бети-башы көгөргөн отунчу эшегине минди да, аялына: "Менин артымдан ээрчибе, мен кеттим", - деп күндө барчу жагына - токойго жол тартты.

Артынан аялы да барат. Анан күйөөсү "күндөгүдөй эле керилип балта чаап, дарак кыйып, аларды майдалап чаап, сүзүлгөн-үзүлгөн арканына таңып өз ишин кыла берди. Аялы оозун агытып, ары басып-бери басып жүрөт. Ошол жерлерде бир аң боло турган. Бир караса аялы ошого баратат. Күйөөсү кой десе болбой аял ажылдап отуруп, чалынып жыгылып, ошол кудукка түшүп кетет". Эртеси баягы жолу менен отунчу токойго барса, аялынан дайын жок, аны тартып алайын деп аркан салса, ал арканга асылып, ифрит чыгат. Көрсө ажаан аялдан ифрит да араң кутулуптур. Ал айтат: "Ой мен ушул кудукта канча жылдан бери бейкапар эле жашап келгем. Кечээ эле көктөн бир катын түшүп, мойнума минип, кулактарымдан, чачтарымдан тарткылап ит кылды. Же түшпөйт, же кое бербейт, тилди болсо кудай берген экен. Сен аркан таштаганда ал мени кое берип, өзү арканды кармай албай калды. А мен сенин жибине оролуп алдым эле тартып чыктың. Жакшы эле болбодубу... Жакшы эле кутулбадымбы, тиги балээден. Эми мен ошол жакшылыгыңдын акысын кайтарышым керек".

Бул жердеги педагогикалык идея мында: адепсиз жаман аял, тажаан, урушчаак ургаачы эчен жыл кудук ичинде өзү менен өзү жаткан жинди да козгоп, аны да жеңип чыгып, аны да качырат деген ой.

Андан ары ифрит азаптан куткарган жакшылыгы үчүн ага үч жалбырак берип аны менен эмне кылуу керектигин үйрөтөт. Биринчи жалбырак менен шаардын бир падышасынын оорусун айыктырат да шахтын өтө көп белектерин алат. Ал гана эмес кыз абдан жакшы болгондо убада боюнча аны отунчуга алып берет. Алардын кырк күн, кырк түн тою болот.

Жомоктун аягы "Отунчу болсо ородо калган аялын унутуп падышанын күйөө баласы, кийин падыша болуп бүт калган өмүрүн жыргап өткөрүптүр" деп аяктайт.

Мындагы мораль - адам жакшылык-жамандыкты өз адебинен, жүрүш-турушунан табат деген идея. Эгер өз аялынан кордук көрбөгөндө, анын уу тилин укпаганда, жумушу менен гана алаксып жүрө бербегенде отунчунун тагдыры мынчалык бактылуу аяктабайт эле. Түрк жомогунда эң жеңүүчү нерсе - бул адам, ошол адамдын тазалыгы, абийири. Ошол тартиптүүлүк, ыймандык тазалык күнүмдүк оокат менен жашоосун өткөргөн адамдын эң биринчи жеңишин жаратты, ал - аялынан кутулуу; экинчиси - падышанын кызын шайтандан куткарды; үчүнчүсү - өкүмдардын сулуу кызына күйөө болду, төртүнчүсү - эл башылык, журт башылык даражага жетти. Бул элдик педагогикалык түшүнүктө адептүүлүктүн жолу, адептүүлүктүн адамга келтирген пайдасы.

Кыргыз элинин "Убадага бек жигит" деген жомогу бар. Анын мааниси мындай: Илгери өткөн заманда үч бир тууган болгон экен. Алар ата-энелерден эрте ажырап, көрүнгөн байдын жумушун жасап, эптеп күн

көрүшөт. Бир күнү байдын чөбүн чаап, аябай чарчап көлөкөдө дем алып отурушса, жакын эле жерге бир топ кара чыйырчыктар конуп калат. Биринен бири озуп жем издеп жаткан кара чыйырчыктарга карап, бир туугандын улуусу:

- Ой чиркин, ушундай жер жайнаган малым болсо, өмүр бою бир да кишини иренжитпей, кенен өмүр сүрүп өтөөр элем, - деп улутунат.

- Эгер менин ушундай кароо-короо коюм болсо, өзүбүз сыяктуу кедей-кембагалдарга каралашып, үйгө мейман келсе кой союп, элди ар дайым сыйлап, алардан алкыш алып гана жүрөт элем, - деп ортончу бир тууганы өзүнчө тилек кылат.

Алардын эң кичүүсү үндөбөй отурган соң:

- Ал эми сенин ушунча малың болсо, эмне кылаар элең? - деп сурашат эки агасы.

Түрк жана кыргыз эл жомокторунда мына ушундай окшоштук орун алган. Алар: үч бир туугандын болушу, үчөөнүн үч башка тилек-ниети, бири - байлыкка, бири - жакшы жашоого, тамак-ашка кызыгышы, ал эми кичүү бир туугандын эл үчүн кызмат кылышы, байлыкка, дүйнө-мүлккө көз артпашы. Бул кыргыз эл жомогунда да эң күчүү - үчүнчү бала унчукпай тура берет. Анын тим турганына болбой эле бир туугандары сурай берет. Ал болсо "Менин мынча малым болбой эле, эл катарлуу азын-оолак жандыгым, үстүмдө үйүм, жанымда акыл-эстүү жарым болсо, мен дагы эч кимди иренжитпей өмүр сүрөөр элем", - деп жооп берет.

Мына ошондо алардын жанына ак сакалдуу карыя келет. "Сакалы тизесине түшкөн алиги карыянын кайдан чыга калганын билишпей, үчөө тең орундарынан атып турушат.

- Менин атым Убада, балдарым, - дейт карыя. - Силердин тилегиңерди жанатадан бери угуп турдум. Эгерде силер айткан сөзүңөргө турсаңар, мен силердин тилегиңерди орундаймын! - дейт таягын көтөрүп.

- Биздин тилегибизди орундатсаңыз, биз айткан сөзүбүзгө турабыз. Эч качан жаңылбайбыз! - дешти бир туугандар.

- Эмесе, мен силердин тилегиңерди орундайын. Сен экөөң мал дединер, тээтиги көрүнгөн дөбөнүн артында эки короо кой жайылып жүрөт. Бир короосу өңчөй ак, экинчи короосу жалаң кара түстө. Барып, бириң агын, экинчиң карасын алгыла, - деп күнгө чагылышкан таягын силкип-силкип алды. Экөө чуркаган боюнча карыянын көрсөткөн жерине келишсе, чын эле эки короо кой жайылып жүрөт. Экөө эки короону айдап, эки тарапка өздөрүнчө кетишет.

Карыя таягын силкип-силкип туруп, эң кичүүсүнө карап:

- Эми сен тээтиги түтүн чыккан жерге бар. Үй десең тилеген үйүң, өмүрлүк жарың, азын-оолак малың ошол жерде. Бар эми, тилеген тилегиңе жет! - деп ак сакалын сылап коюп, карыя көздөн кайым болот.

Ушул күндөн баштап, үч бир туугандын турмуштары оңолуп, өз тилектерине жетип, жакшы жашап калышат. Күндөр жылып, айлар оошуп, жылдар өтөт. Бир күнү баягы карыя Убада берип, жанына Пейил жана Бакытты ээрчитип:

- Ошол жигиттерди барып сынап көрөлүк, айткан сөздөрүнө тураар бекен? - деп жолго чыгышат. Алайдүлөй бороон болуп жатканда алды менен улуусунун үйүнө келишет.

- Биз кудайы конок болобуз. Бороон өпкөдөн өтүп баратат. Отуна жылынып, муздаган сөөктү жылытып чыгалы, үйгө кирүүгө уруксат эт, баатыр! - дейт келген карыялардын үндөрү дирилдеп.

Малына зэ боло элбай жаткан бай:

- Ушундай кымкуутта, койлор сууктан кырылып жатканда, конок эмес кудай болсоңор да кеткиле! - деп кыйкырат.

Сакалдарына муз тоңуп калтыраган карыялар ал жерден чыгып ортончу байдыкына келишет. Ал дагы ачууланып, карыяларды тосууга чамасы жок экендигинин айтып, кубалап жиберет.

Эки бир туугандын жүзүн көрүшүп, эми кичүүсүнүн үйүнө жөнөштү. Жолоочуларды көрүп, жан-алы калбай үргөн иттин үнүнөн үйдөн атып чыккан үй ээси коноктордун атын алып, мамыга байлап өздөрүн колтуктап үйгө киргизип, жылуу мештин жанына отургузуп, кайра чыгып коноктордун аттарын жайлап, отко коёт. Коноктордун суу болгон кийимдерин чечишип, башка чепкен, чапан кийгизип, ысык чай берип, меймандарга деп бир коюн союп жакшылап сыйлап, мейман кылат.

Эртеси коноктор кайтарда Убада баягы калыбына келип:

- Балам, урмат-сыйыңа чоң рахмат. Өлүмдөн уят катуу дегендей, убадага бек жигит экенсиң. Аз дөөлөткө мас болуп, эл менен иши жок, тигил агаларыңа окшобойсуң. Ар дайым ушундай болуп, айткан сөзүнө бек тур. Өркөнүң өссүн, балам! - деп бата кылып, таягын силкип коёт. Баягы жигиттин кашына Бакыт конуп, Пейли андан бетер оңолуп, түбөлүк бактылуу жашап калган экен" [5].

Мына ушул жомокто элдик идея боюнча Бакыт, Пейил бирдей болушу керек, анан алар Убада айткан нерселерге жетүүгө жол ачат. Адам эмне тилек тилесе, кандай ниет кылса, аны ишке ашырууга болот, болгону жакшыны тилеш керек дешет. "Жакшы тилек - жарым ырыс" деген кыргыз макалы да ошондон айтылат.

Адабияттар

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. А.Акматалиевдин редакциялоосу астында. - Б.,2010.

2. Айтматов Ч. Балалыгым. - Стамбул: Хызыр Рекламджылык ЛТД Шти, 2002.

3. Лихачев Б. Педагогика. Курс лекций. - М.: Юрайт, 1999.

4. Чоң энемдин алтын сандыгы: түрк эл жомоктору. Которгон, түзгөн жана балдарга ылайыктап иштеп чыккан А.Муратов. - Б.: Айат, 2007.

5. Кыргыз эл жомоктору. / Түз. Т.Болчуров. - Б.: Шам, 1997.

Супатаева Э.А., ЛППО КАО

О МОНИТОРИНГЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Важнейшим условием повышения качества общего образования являются систематический контроль и анализ объективных данных о качестве обучения и подготовленности обучающихся. Процесс управления качеством образования может быть эффективным только при наличии постоянной обратной связи, обеспечивающей субъектов образования надежной валидной информацией о качестве всей системы образования и ее составляющих. Однако такая связь в практике образования пока еще организована слабо. Только в последнее время исследуются отдельные **компоненты мониторинга:** диагностика, моделирование, прогнозирование, компьютерная поддержка.

Анализ литературы по данной проблеме позволил сделать вывод, что само **понятие мониторинга** трансформировалось от более общего - "проверка и учет знаний учащихся", количественного - "оценка знаний и умений", к более жесткому - "контроль и учет знаний и умений", далее к неопределенному - "отслеживание учебных достижений учащихся" - и более диагностичному - "измерение уровня достижения учащимися образовательного стандарта" - и, наконец, к современным понятиям - "диагностика качества образования", "образовательный мониторинг", "экспертиза качества образования", "квалиметрический мониторинг". Анализ частоты использования тех или иных понятий позволяет выделить наиболее употребимые из них при характеристике мониторинга: система, наблюдение, анализ, прогнозирование, диагностика состояния объекта или процесса, экспертиза.

Диагностика (от греч. *diagnostikos* - способность распознавать) - средство выявления результатов обучения и практика оценивания качества учебно-воспитательной деятельности, состояния педагогических процессов и явлений, а также дифференцированная процедура получения информации о ряде показателей, критериев, признаков, качеств, отнесение их к определенному классу, в результате чего получается достаточно полное представление о реальном состоянии отдельных параметров качества образования.

В последние годы диагностика качества образования стала превращаться в относительно самостоятельную, быстро развивающуюся отрасль педагогической науки и образовательной практики. Диагностика, оценка состояния и возможностей системы позволяют определяться в выборе стратегии управления качеством образования.

Объектом мониторинга и диагностических исследований, как правило, является педагогическая система. Основными элементами педагогической системы являются обучающийся, цели образования, содержание образования, дидактические процессы, организационные формы, педагоги, опосредующие их деятельность технические средства и др. [1,2]

Для анализа состояния педагогической системы необходима научно обоснованная экспертная оценка результатов диагностических наблюдений. Экспертные методы на основе мониторинговых исследований широко используются в различных сферах человеческой деятельности: в планировании, в управлении, в технике, в научных исследованиях, в педагогике. Спектр использования этих методов увеличивается при оценке качества обучения, организации профориентационной работы, отборе задач и заданий. Общие вопросы использования экспертных методов в педагогических исследованиях отражены в работах В.П. Беспалько, Н.В. Галицыгной, Б.С. Гершунского, Н.Н. Катаева, Э.Г. Скибицкого, М.Е. Тарасовой, В.С. Черепанова и др.

До недавнего времени экспертиза осуществлялась исключительно с помощью экспертов - специалистов, компетентных в решении исследуемой задачи. **Экспертиза** (от лат *expertus* - опытный) представляет собой исследование какого-либо вопроса, требующего специальных знаний, с предоставлением мотивированного заключения. Экспертная оценка позволяет получать необходимую информацию об исследуемом объекте и его развитии от компетентных лиц или экспертов. При этом качества эксперта определяются такими понятиями, как компетентность (профессиональная и квалиметрическая), заинтересованность, креативность как способность эксперта решать творческие задачи, деловитость, аналитичность, конструктивность, широта мышления. Кроме того, для экспертизы очень важной составляющей является также правильная интерпретация результатов. Сочетание таких свойств указывает на требование высокой квалификации эксперта, что далеко не всегда реализуется в образовательной практике, а поэтому часто экспертные заключения приводят к неверным оценкам.

Практическая реализация диагностических наблюдений и экспертных оценок осуществляется через систему мониторинга. Для получения положительных изменений в образовании должно быть создано удобное для практического использования диагностическое средство, позволяющее с достаточной достоверностью судить об истинном состоянии объекта. Создание надежных инструментов диагностики качества образования возможно на основе таких технологий оценки, как педагогическая квалиметрия и мониторинг. Мониторинговые методы активно используются как современный подход к анализу качества образования и его комплексных характеристик, способности субъекта или образовательной системы развиваться и совершенствоваться.

Еще не создана устойчивая система классификации различных видов и уровней мониторинга, пока только можно говорить о существовании его локальных систем как в нашей стране, так и в других странах. В большинстве случаев мониторинг качества образования разделяется **на два вида:** мониторинг качества образовательной деятельности и мониторинг качества учебных достижений обучающихся.

Постоянный мониторинг качества образовательного процесса и его результатов становится особенно

актуальным в условиях модернизации всей образовательной системы, развития национального центра тестирования (НЦТ) и введения общего республиканского тестирования (ОРТ).

Образовательный мониторинг рассматривается как метод повышения эффективности управления, исследования реальных параметров и характеристик объектов и субъектов обучения, воспитания и развития, как способ накопления результатов, позволяющий сопоставлять их, анализировать и строить прогноз развития отдельного субъекта образовательного процесса и педагогической системы. Под мониторингом понимается комплекс исследовательских процедур, позволяющих независимыми методами по большому спектру показателей выявлять количественно характер качественных изменений изучаемого объекта за определенный период времени. Выделяются его направления: социологический, педагогический, психологический, валеологический, воспитательный и управленческий.

Педагогический мониторинг включает в себя дидактический и воспитательный. Основные задачи педагогического мониторинга - оценка знаний, умений и навыков (в более широком смысле - учебных достижений) и соотнесение их уровня с заданным эталоном (стандартом) или статистическими нормами. Разносторонняя информация, обеспечиваемая педагогическим мониторингом, способствует повышению уровня взаимодействия между различными субъектами образовательного процесса, создает условия самооценки и самоидентификации, самовоспитания и саморазвития для этих субъектов. В таком случае можно говорить также о комплексном мониторинге, обеспечивающем выявление основных характеристик системы и ее подсистем. В этой связи возникает необходимость педагогическую диагностику рассматривать не только как средство и практику выявления состояния образовательной системы и качества образовательной деятельности, причин ее успехов и неудач, но и как направление исследований, нацеленных на разработку современных средств и методов оценки качества образования.

В деятельности образовательного учреждения результаты педагогического мониторинга являются основой для *управленческого мониторинга*, так как только на основе педагогически значимой информации возможно целенаправленное управление деятельностью субъектов образовательного процесса и качеством образовательных систем. Можно добавить такие реже встречающиеся понятия, как мониторинг качества учебной подготовки учащихся, мониторинг качества образовательных услуг, мониторинг обучения (наблюдение за состоянием педагогического процесса), мониторинг качества образования и др.

Основными **функциями мониторинга** в образовании являются интегративная (комплексная), диагностическая, сравнительная (компаративистская), экспертная, информационная, прагматическая, прогностическая. Сами названия достаточно определенно указывают на смысл и значение этих функций. Хорошо организованный мониторинг "вписывается в алгоритм маркетинговых услуг в образовании, обеспечивая информационную стабильность и предотвращая дефицит информации, необходимой для принятия управленческих решений" [3].

С процедурами мониторинга и диагностики тесно связано понятие контроля. Возможность реализации различных видов мониторинга зависит от степени развитости соответствующих систем контроля. Контроль чаще всего ассоциируется с процедурами измерения и оценки результатов учебно-познавательной деятельности обучающихся, а системообразующим звеном всех видов мониторинга является педагогический мониторинг. Поэтому будем иметь в виду, что в *комплексный мониторинг* качества образования могут быть включены обучаемые, обучающие, образовательные учреждения, образовательные системы, **а предметом его оценки** в первую очередь являются учебные достижения обучающихся как определяемая в результате контроля мера соответствия достигнутого уровня норме - требованиям государственных образовательных стандартов, статистической норме, а также запросам потребителей. Проверка, контроль, измерение уровня достигнутого качества учебных достижений предполагают в основном получение количественной информации, в том числе и о результатах деятельности образовательной системы на основе длительного наблюдения и анализа статистических результатов. На основании такой информации проводятся качественный анализ, формулирование выводов, поиск и принятие управленческих решений по совершенствованию образовательного процесса и условий его осуществления.

Проблема мониторинга особенно актуальна для системы "студент-преподаватель". Под мониторингом в системе "студент-преподаватель" мы понимаем совокупность непрерывных контролирующих действий, позволяющих наблюдать (и корректировать по мере необходимости) продвижение студента от незнания к знанию.

Учебные достижения студентов представляют собой количественные и качественные показатели освоения ими основной образовательной программы и профессионально-личностного развития, и должны отражать продвижение студентов к конечному результату своей профессиональной подготовки - профессионально-личностной компетентности. Поэтому "зуновский" подход к определению учебных достижений студентов расширяется до компетентностного, и к результатам образовательного процесса следует относить не только уровень знаний, умений и навыков, но и освоенные компетенции, ценностные отношения, сформированные личностные качества и др.

Определение компетенции как способности применять знания, умения и личностные качества для успешной деятельности в определенной области предполагает когнитивную основу компетенции (знание и понимание), деятельностную (знание как действовать) и личностную (знание как быть). Поэтому в структуре учебных достижений студентов педагогического вуза выделяют следующие компоненты:

- когнитивный (система профессиональных знаний, полученных студентом в процессе обучения);
- деятельностный (умения и навыки для осуществления профессиональной деятельности);
- мотивационно-ценностный (мотивационная готовность к проявлению профессионально-личностной компетентности, положительное отношение к содержанию профессиональной деятельности, процессу обучения, ценностные ориентации на педагогическую профессию);
- интегративный (освоенные общекультурные и профессиональные компетенции). Следует отметить, что интегративный компонент не сводится к простой сум-

ме когнитивного, деятельностного и мотивационно-ценностного компонентов учебных достижений студентов, а представляет собой качественный иной компонент учебных достижений, который требует достаточного уровня проявления остальных трех компонентов.

Для успешной реализации мониторинга учебных достижений студентов должны использоваться с одной стороны адекватные методы измерения, с другой стороны эти методы должны быть реализованы в рамках образовательного процесса. В качестве методов мониторинга могут выступать традиционные и современные методы оценки учебных достижений студентов, а именно: опрос, наблюдение за деятельностью, тестирование, анализ результатов учебной деятельности (эссе, рефераты и пр.), учебные проекты, рефлексивные методы, аутеничные (например, портфолио) и формативные методы оценки.

Литература

1. Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем. - Воронеж, 1977.

2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М., 1995.

3. Попов В.Г., Голубков В.П. Мониторинг развития региональной образовательной системы // Стандарты и мониторинг в образовании. - 2001. - № 2.

Сейткожоева З.А.,
БГУ им. К. Карасаева

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

В настоящее время одним из важных аспектов языковой политики в многонациональной Кыргызской Республике становятся проблемы урегулирования межнациональных контактов и межнациональных отношений. Проблемы межнациональных отношений особенно четко проявились с суверенизацией республик постсоветского пространства, когда республики испытали "трудности переходного периода, характеризующиеся кризисными явлениями в экономике, социальной политике, культуре, образовании" [1,3].Крушение Союза обнажило не только экономические проблемы молодых республик, но и социальные, хотя экономика, социальная ситуация были под контролем почти целый век и казалось бы проблем не должно было возникнуть. Одной из важнейших проблем становится развитие национальных языков.

В постсоветских государствах существовало двуязычие. Этому примером может служить Кыргызстан. Издавна на территории Кыргызской Республики было распространено активное двуязычие-кыргызский язык функционирует как государственный, русский язык как официальный. О роли одноязычия и двуязычия поясняет К.З.Закирьянов, отмечая, что "в одноязычном человеческом коллективе достаточно знание одного, родного языка для установления языковых контактов между людьми. В данном случае язык выполняет функцию внутринационального общения. В многонациональном же государстве для общения разноязычных народов необходимо общее средство связи-язык-посредник, т.е. язык межнационального общения."[3,3]

Формирование двуязычия, которое стало наиболее распространенной формой общения, должно было способствовать повышению культуры, сближению народов к сотрудничеству и взаимопониманию. И эта функция была с успехом выполнена.С провозглашением кыргызского языка как государственного, его функции расширяются, его развитие, его возрождение в условиях суверенного государства стало заботой всего кыргызского народа. Игнорирование расширения общественных функций кыргызского языка может привести к его исчезновению, поэтому сохранение кыргызского языка, закрепление его статуса гарантировано Конституцией Кыргызской Республики. "Разноязычные народы добиваются взаимопонимания и сотрудничества благодаря языку межнационального общения. Именно благодаря ему достижения в области экономики, науки, культуры одного народа становятся достоянием другого. В единой братской семье разноязычных народов в качестве языка межнационального общения добровольно избран русский язык."[3,3].

Общественная значимость русского языка стала все более возрастать, так как Кыргызская Республика, как суверенное государство, выходит на международную арену. Наряду с билингвизмом на территории Кыргызстана развивается полилингвизм. Расширение информационного поля посредством интернета, выезда жителей республики в ближнее и дальнее зарубежье предполагает изучение языков разных народов, овладение достижениями межнациональных культур. Поэтому вопросы о двустороннем двуязычии и многоязычии требуют пристального внимания и взаимосвязанного обучения. Изучение русского языка не ведет к ликвидации национальных языков, напротив является животворным источником развития, способствующим обогащению самобытных языковых средств.

Проблемами общения в настоящее время занимаются такие науки, как психология и педагогика, этика и этнография, лингвистика и философия. Общеизвестно, что общение-сложный, многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми, порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя обмен информацией, выработку стратегии взаимодействия, восприятия и понимания другого человека. В жизни любого общества важное значение принадлежит социальному общению, основной целью которого становится расширение и

укрепление межличностных контактов, установление и развитие разных отношений между людьми на уровне семьи, государства и общества в целом.

Перед школой третьего тысячелетия стоит глобальная задача-создание "человека культуры", ибо "Человек культуры"- это целостный человек, и его "выращивание" предполагает сопряжения образования и воспитания, то есть формирование его ценностного сознания, в том числе направленного на развитие мировоззрения, нравственных принципов, гражданских позиций, эстетических вкусов

Формирование личности связано с учением, которое является ведущим видом деятельности учебного процесса, и от класса к классу расширяется кругозор, углубляются понятия, эмоции и чувства каждого человека. Проблемы обучения, воспитания школьников тесно связаны с проблемой обучения языкам, ведь язык является неотъемлемой и важнейшей частью любой национальной культуры. Нельзя рассматривать историю развития и становления Кыргызской Республики вне распространения и развития активного билингвизма, полилингвизма.

Обращение к истории формирования многоязычного состава населения Кыргызстана позволяет проследить за формированием многоязычных школ, которые появились в результате миграции русского населения в республики Средней Азии и переселенческой политики еще до Октябрьской революции. В школах в процессе совместного обучения русских и кыргызов происходит приобщение к культуре как русского народа, так и кыргызского. Позитивный характер сближения наций во многом зависел от организации подготовки учащихся к межкультурному диалогу, к межкультурной коммуникации.

Формирование основ просвещения нашли отражение в исторических документах, описывающих становление республики. Влияние соседних могущественных государств способствовало развитию грамотности населения. Мусульманское духовенство старалось внедрять идеологию ислама и с этой целью еще в 1-й трети 19 в., когда Киргизия входила в состав Кокандского ханства, создавало конфессиональные школы - Мектебы, где обучение сводилось к заучиванию наизусть отрывков из Корана на арабском языке. Таким образом готовили мулл, которые одни считались грамотными и они же были первыми учителями в разных населенных пунктах республики.

Во 2-й половине 19 в. в местах оседлого поселения возникли духовные школы повышенного типа - Медресе. После вхождения Киргизии в состав России появились светские начальные русские школы (первая открылась в 1874 в г. Караколе, ныне - Пржевальск). В 80-х гг. появляется сеть русско-туземных школ. Объективно русско-туземные школы имели в известной мере прогрессивное значение: они знакомили киргизскую молодежь с русским языком и русской культурой. Передовые люди Киргизии боролись за развитие сети русско-туземных школ и увеличение в них числа учащихся-киргизов. В предреволюционные годы было 107 школ, где обучалось 7 тыс. человек, из них только 574 киргиза - дети баев и манапов; на всю Киргизию были одна мужская гимназия и две прогимназии, в которых среди учащихся не было ни одного киргиза. Грамотность киргизского населения накануне Октябрьской революции составляла менее 1%. Октябрьская революция открыла киргизскому народу доступ к образованию, развитию национальной культуры. ЦИК Туркестанской республики (включавшей в тот период Киргизию) утвердил "Положение об организации дела народного образования в Туркестанском крае" (17 августа 1918), опубликовал декларацию о введении в республике всеобщего бесплатного обучения на родном языке и отделении школы от церкви. Были созданы Совет по народному образованию и комиссии по составлению программ и учебников. В середине 1919 года появились первые курсы по подготовке учителей, в 1924-25 гг. организуются Ошский и Джалал-Абадский педагогические техникумы, в 1926 г. - Центральный педагогический техникум, в 1932 -первое высшее учебное заведение - Киргизский государственный педагогический институт.

В 20-е гг. развернулась работа по ликвидации неграмотности среди взрослого населения. Только в годы 1-й пятилетки ликвидировало неграмотность более 650 тыс. человек. Эта работа в основном была завершена к 1940 г. С 1927/28 учебного года школы перешли с арабской на латинскую графическую основу письменности, а с 1940 г. киргизская письменность строится на основе русской графики. Большую роль в развитии образования среди женщин сыграли женотделы партийных органов. В 1930 ЦИК и СНК Киргизской АССР приняли постановление "О введении всеобщего обязательного начального обучения на территории Киргизской АССР", которое было в основном осуществлено к 1936 г. В послевоенные годы завершился переход к всеобщему 7-летнему обучению.

Обобщение методического опыта прошлого позволит рассмотреть пути развития методики преподавания русского языка в условиях многонациональной школы на территории Киргизской ССР. Большой интерес представляет работа Э.Ш. Абдулиной, которая исследовала пути развития и пропаганды русского языка, первые учебные программы по русскому языку, развитие методической мысли в Киргизии, развитие русской лингводидактики, начиная с 1918 года.

Исследования Б.К.Кулдашева "История киргизской советской школы с 1917 по 1930" осветили систему развития народного образования и роль русско-туземных школ в распространении русского языка и русской культуры. Также была освящена роль русского языка в социально-политической и культурной жизни кыргызского народа в книге А.К.Каниметова "Язык братского единства", изданной в 1976 году.

Развитию, пропаганде русского языка, перспективам его развития, организации методической помощи в преподавании русского языка в братских республиках уделялось значение на государственном уровне, поэтому не случайным стала организация научно-исследовательского института преподавания русского языка в национальной школе в Москве.

Все этапы развития русского языка на территории Кыргызстана регламентировались и отражались в партийно-правительственных документах. Начиная с 1918 года по 1938 годы в школы активно внедрялось изучение русского языка как предмета преподавания. Данный период ведет отсчет от постановления правительства Туркестанской Республики о добровольном изучении русского языка в национальных школах Средней Азии, принятого в 1918 году. Повсеместно выполняются партийно-правительственные решения об изучении русского языка в национальных школах страны. в том числе киргизских школах.

В связи с тем, что на территории Киргизии проживало многонациональное население, были созданы благоприятные условия для организации обучения на родном языке национальных меньшинств и для активного функционирования многоязычных школ, сеть которых в связи с активными миграционными процессами интенсивно росла. Так, например, по данным всесоюзной школьной переписи 1927 г. по республике насчитывалось: 2 узбекско-русские школы, в которых обучалось-322 учащихся; 1 русско-татарская школа - 153 учащихся; 1 немецко-русская школа-56 учащихся; 5 татарско-русских школ-716 учащихся; 9 киргизско-русских школ-762 учащихся. Информационные данные о возникновении и развитии сети многоязычных школ свидетельствуют о том, что еще до коллективизации кыргызских сел население республики из моноэтнического переходило в многонациональное.

В период 1938-1958 гг. постановления Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) Киргизии "Об обязательном изучении русского языка в школах национальных республик и других нерусских школах Киргизской ССР" от 12 апреля 1938 года ориентировали на утверждение русского языка как обязательного для изучения школьного предмета. В данный период разрабатываются учебные программы, создаются учебники по русскому языку с опорой на родной киргизский язык. Одним из крупных фундаментальных трудов для сопоставительного изучения русского и кыргызского языков стал русско-киргизский словарь академика К.Юдахина.

В период 1958-1980 года наблюдается рассвет научно-методической теории развития русской лингводидактики в киргизской школе с опорой на достижения современной лингвистики, педагогики, психологии.

С 1913 по 1971 увеличение населения Киргизии произошло в 3,6 раза.

По данным переписи 1970 года коренное население составляли киргизы -1285 тыс. человек - 88,5% всех киргизов СССР; русские - 856, узбеки -333, украинцы - 120, немцы -90, татары - 69, казахи- 22, таджики -22 и др.

По переписи 1970 грамотных среди мужчин было 99,8%, среди женщин - 99,6%. В 9-й пятилетке в Киргизии, как и во всей стране, намечен переход к всеобщему среднему образованию. В 1971/72 учебном году функционировало около 1,8 тыс. общеобразовательных школ, в том числе 176 вечерних (сменных) общеобразовательных школ; общее число учащихся достигло 799,1 тыс., в том числе около 40 тыс. в вечерних школах. В связи с разбросанностью многих населенных пунктов создано 37 школ-интернатов, где обучалось более 16 тыс. детей. До Октябрьской революции в Киргизии работали 216 учителей, среди которых не было ни одного киргиза со специальным педагогическим образованием, в 1971/72 учебном году в школах республики трудилось свыше 40 тыс. учителей.

Данные переписи позволяют сделать вывод о том, что население республики постоянно увеличивалось, что было связано с миграцией населения в благополучные республики Средней Азии бывшего СССР, которое всячески поддерживалось со стороны государства, с приростом населения в связи с увеличением рождаемости.

Вопросам активного развития национально - русского двуязычия, функционированию киргизского и русского языков в различных сферах общественной жизни республики стали уделять внимание еще в 80-е годы прошлого века. Роль русского языка в национальной школе, основные установки его обучения нашли отражение в "Основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы"[4,3]. Одной из основных задач было направление прежде всего на практическое овладение русским языком представителями нерусских национальностей как языком межнационального общения и сотрудничества всех народов СССР. Одной из важных целевых установок обучения русскому языку в национальной школе является содействие формированию у учащихся на основе принципа добровольности, достаточно-совершенного национально-русского, в частности киргизско-русского, двуязычия (билингвизма). Одной из целей воспитательного значения предмета "Русской язык" было формирование средствами русского языка интернационализма, дружбы народов.

Таким образом, обращение к историческому наследию Кыргызстана позволяет сделать вывод о том, что на протяжении двух веков пропагандировалось изучение русского языка как языка дружбы народов наряду с изучением национальных языков коренного населения, языка, при помощи которого происходило приобщение к многонациональным культурам. Партийно-правительственные решения о добровольном изучении русского языка в многонациональной Киргизии способствовали активному развитию билингвизма.

Литература

1.Антология педагогической мысли. -М.: Педагогика,1988.

2. Асипова Н.А. Научно-педагогические основы формирования культуры межнационального общения школьников. -Автореф.дис....д-ра пед. наук: 13.00.01. - Алматы, 1997.

3.Закирьянов К.З. Теоретические основы курса русского языка в башкирской школе. -Уфа,-1990

4. Программы по русскому языку, объяснительному и литературному чтению на русском языке для IV-VIII классов школ Киргизской ССР с киргизским языком обучения .- Ф., 1980

Хасанов Н.Б.,
КГУСТА им. Н. Исанова

КУЛЬТУРА УСТНОЙ ДЕЛОВОЙ РЕЧИ

Решение вопросов организации материала по обучению диалогу осложняется тем, что перед нами, наряду с обучением диалогическому общению в обиходно-бытовой сфере, встаёт практическая необходимость обучения основным, базисным, структурам языка. З.Н. Иевлева, говоря о критериях отбора грам-

матического материала, справедливо замечает: "Отбор учебного грамматического материала базируется на двух основных принципах: принципе адекватного представления в учебном материале грамматической системы изучаемого языка в основных чертах и принципе тематико-ситуативной обусловленности" (Методика, 1977, с. 48). Правда, задача обучения базисным структурам языка, вступающая в противоречие с целями обучения диалогическому общению, в действительности может решаться параллельно с обучением диалогу, ибо последовательность подачи грамматического материала не вступает в противоречие с описанными принципами организации материала по обучению диалогу.

В самом деле, материал по обучению диалогу следует располагать таким образом, чтобы сначала были представлены ситуации и соотносительные с ними диалоги, целевые речевые действия, которые будут совпадать по своему операционному составу с их аналогами в родном языке обучаемых. В числе речевых упражнений, формирующих умение как в диалогической, так и в монологической речи, особое место занимает краткий ситуативный рассказ. В практике речевого общения в бытовой сфере можно выделить форму такого рассказа, который представляет собой переходное явление от диалога к монологу (см., например, Изаренков, Мотина, 1976). Этот рассказ передаётся одним лицом, но строится как описание одной или нескольких ситуаций, последовательно сменяющих одна другую, и следующего за этим диалога (диалогов), возникающих на основе данных ситуаций. Такая форма общения по своей природе и речевому наполнению очень близка к ситуативным диалогам, является их прямым развёртыванием, можно даже сказать, их определенной комбинацией в рамках центральной идеи (в них обычно всегда есть центральная, стержневая, ситуация). Представляется, что такой форме общения следует обучать уже на начальном этапе, тем более что сами речевые произведения этого рода являются хорошим средством обучения как диалогу, так и монологу элементарной структуры. Ниже приводим конспект занятия, проведенного нами со студентами 1 курса технического вуза, который с изменениями можно использовать и в средней школе.

Культура устной деловой речи

Цели: сформировать умение грамотно отбирать языковые средства, варьировать их с учётом речевой ситуации, вступать в диалог с собеседником, учитывая условия диалогического общения.

Форма: ситуативно-ролевая игра.

Ход занятия

I. Организационный этап занятия. Постановка целей.

II. Основная часть занятия.

а). Актуализация опорных знаний.

Наше сегодняшнее занятие называется "Учимся культуре общения". В течение занятия мы должны усвоить правила речевого поведения в обществе. Сначала, используя справочник Н.И. Формановской, мы с вами составим таблицу по правилам речевого этикета, а затем будем моделировать речевые ситуации.

Студенты работают над составлением таблицы

Формы выражения	Стили речи		
	разговорный	нейтральный	Официально-деловой
1	2	3	4
Привлечение внимания	Послушай (те)-ка	Можно вас на минутку	Вы не уделите мне несколько минут?
просьба	Ты (Вы) уж + глагол в повелительном наклонении (постарайся сделать), будь другом + повелительное наклонение	Пожалуйста, будьте добры, будьте любезны, если не затруднит, если не трудно, сделайте одолжение, не откажите в любезности, не сочтите за труд	Разрешите (позвольте) попросить вас
Отказ	Не хочется. Как-нибудь в другой раз. Кому это нужно?	К сожалению, нет. Я никак не могу. У меня нет возможности. Я бы с радостью… Это не поможет решить проблему. Я бы, конечно, помог…	Я не могу согласиться. Я должен отказаться. Я вынужден вам отказать.
Запрещение	Хватить вам! Не смейте!	Я этого не одобряю. Мне это не нравится. Прекратите. Я не разрешаю. Я запрещаю.	Категорически запрещается. Не разрешается. Запрещено. Не положено.
Совет, предложение	Не мешало бы… Мой тебе совет… Неплохо бы…	Я советую… Я предлагаю… Мне хотелось бы. Я предлагаю, я хотел бы посоветовать	У меня к вам предложение
Уговаривание	Ну что вам стоит! Ну вы можете…	Я вас очень прошу. Я вас умоляю	Я согласен на любые условия
Согласие	Ладно уж. Так и быть	Хорошо. С радостью. С удовольствием. Охотно. Всё, что в моих силах	Согласен выполнить вашу просьбу. Ваша просьба будет удовлетворена. Готов удовлетворить вашу просьбу

2. Подготовка к ситуативно-ролевой игре.

Преподаватель. Следующая часть нашего занятия пройдёт в виде игры, где каждый из вас может продемонстрировать своё умение вести диалог с собеседником, учитывая условия диалогического общения. Вы разделяетесь на две группы, получите карточки с характеристикой действующих лиц и описанием начала их действия, а потом будете моделировать речевую ситуацию.

3. Ситуативно-ролевая игра.

Задание для 1-й группы *(участвуют 3 человека).*

Вы - абитуриенты, набравшие одинаковое количество баллов на вступительных экзаменах. Зачислить могут только одного из вас. В качестве дополнительного испытания вас просят обосновать свой выбор будущей профессии. Зачисление будет зависит от того, насколько убедительно и грамотно вы изложите свои планы, связанные с будущей профессией. Председатель аттестационной комиссии должен отдать предпочтение одному студенту и отказать другому.

Задание для 2-й группы *(работа в парах).*

- **Бытовой разговор.**

Ситуация: обсуждение просмотренного фильма с подругой или другом.

- **Деловая беседа.**

Один из вас - директор первого канала телевидения, другой - режиссёр художественного фильма. Цель беседы - убедить руководителя телеканала в необходимости целесообразности показа фильма на первом канале.

- **Интервью.**

1. Собеседники - корреспондент и интервьюируемый (актёр, снявшийся в одной из главных ролей фильма).

2. Переговоры. (В переговорах участвуют генеральный представитель кыргызского телевидения и руководитель кыргызской независимой телекомпании НБТ. Предмет переговоров - продолжение съёмок фильма).

3. Обсуждение итогов ситуативно-ролевой игры.

После того как все группы смоделируют речевую ситуацию начинается коллективное обсуждение предложенных решений.

Эксперты оценивают речевое моделирование, пользуясь определенными критериями.

Критерии оценивания речевых ситуаций

Бытовой разговор	Деловая беседа	Переговоры
1	2	3
Незапланированность, разнообразие обсуждаемых тем, тема конкретного разговора спонтанна: наблюдаются частные отклонения от предмета разговора, перескакивание с одной темы на другую; разнообразие используемых языковых средств; отсутствие целевых установок и необходимости принятия какого-нибудь решения; самопрезентация личности; разговорный стиль речи	Дифференцированный подход к предмету обсуждения; быстрое реагирование на высказывания партнёров, способствующее достижению поставленной цели; критическая оценка мнений, предложений, а также возражений партнёров; ощущение собственной значимости и повышение компетентности партнёров в результате критического разбора других точек зрения по данной проблеме и т.д.	- характеристика проблемы и предложения о ходе переговоров; - изложение позиции: - ведение толерантного диалога; - решение проблемы; - завершение переговоров. Субъективные факторы: способность партнёров задавать друг другу вопросы, выслушивать ответы на них; их навыки; умение вести переговоры, профессионализм, коммуникативный опыт, темперамент, стиль и манера общения и др.

III. Заключительный этап занятия. Подведение итогов.

Литература

1. Изаренков, Д.И. Текст как источник обучения диалогической и монологической речи [Текст] /Д.И. Изаренков, Е.И. Мотина// Русс.яз. за рубежом, 1976, № 2, 3.

2. Русский язык. 9-11 классы: формирование коммуникативной компетенции старшеклассников (разработки уроков, ситуативные упражнения) [Текст] / авт.-сост. И.Б. Чевтаева, В.П. Шампур, В.Н. Пташкина. - Волгоград: Учитель, 2011. - 207 с.

3. Методика /Под ред. Леонтьева А. А.[Текст] /А.А. Леонтьев, А.А. Королёва. 2-е изд., перер. и доп. М.: 1977. (Зарубежному преподавателю русского языка).

4. Кохтев, Н.М. Основы ораторской речи [Текст] / Н.М. Кохтев. - М.: 1992.

5. Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения [Текст] / Н.И. Формановская. - М.: Высшая школа, 1989.

6. Штрекер, Н.Ю. Русский язык и культура речи [Текст]: учеб. пособие для вузов/Н.Ю. Штрекер. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2003.

Айталиева Ж.А.,
КГУСТА им. Н. Исанова

СТУДЕНТ ЧИТАЕТ КНИГУ

Чтение как вид речевой деятельности реализует целый ряд коммуникативных задач: автоматизацию речевых навыков, обогащение словарного запаса студентов, повышение культуры речи и письма и др.; помимо этого, оно является важнейшим источником информации. Пристального внимания требуют функциональные особенности чтения специальной литературы: усвоение информации и её активное использование в дальнейшем.

Решение этих задач в практическом курсе русского языка в неязыковых вузах корректируется учебным процессом с одновременной работой по трём направлениям: анализ учебных текстов, использование дополнительных источников информации на занятиях, внеаудиторное чтение.

В данной статье рассматривается вопрос о развитии интереса к чтению на материале учебных текстов.

Эффективность вида работы определяется как соответствием содержания и характера учебных текстов интересам аудитории, так и методикой организации практического занятия.

Согласно программе практического курса для неязыковых вузов, построенной на тематической основе, одним из ключевых моментов цикла занятий по каждой теме является работа над текстом, однако подбирать их преподавателю приходится самостоятельно. Селекция материала для чтения предопределяется соответствием содержания текста интересам и уровню подготовленности студентов, в том числе и билингвальной.

Опыт работы в неязыковом вузе, экспериментальные наблюдения и беседы со студентами выявили дифференциацию стимулов к чтению на различных ступенях обучения: на начальном этапе студенты больше интересуются художественными текстами, на продвинутом - спецтекстами.

Для научного обоснования выдвинутой гипотезы проводится эксперимент: студентам первых курсов было предложено четыре типа текстов примерно одинаковой степени трудности для отбора наиболее интересных, предназначаемых для самостоятельного чтения. В целях исключения влияния других факторов на выбор текста было оговорено, что пересказывать его необязательно и оценки за пересказ выставляться не будут.

Анализ результатов этого эксперимента отражено в таблице:

Тип текста	I курс	II курс	III курс
Художественный	46%	22%	10%
Общественно-политический	32%	30%	21%
Научно-популярный	18%	28%	24%
Специальный	4%	20%	45%

Здесь отчётливо вырисовывается тенденция изменения интересов студентов по мере углубления профильной подготовки к чтению специальных текстов. С учётом этого на занятиях со студентами I - II курсов мы используем тексты из учебника [1] и научно-популярные статьи, публикуемые в периодической печати.

Интерес к чтению зависит не только от типов текстов, но и от видов учебной работы и приёмов её организации. Преподаватели-практики включают в учебный процесс следующие виды работы: чтение и пересказ текста, словарный анализ, вопросно-ответная беседа по тексту, постановка вопросов к отдельным частям текста и составление плана.

Задания к текстам из учебников и учебных пособий бывают в основном следующих видов: ответьте на вопросы по тексту; перескажите текст; перескажите текст по вопросам; расскажите текст по плану; запоминание информации и точное воспроизведение языковых единиц и конструкций. В результате студенты могут в точности пересказать содержание текста, безошибочно воспроизводя те или иные встретившиеся конструкции, но иной раз совершенно беспомощны в ситуациях, когда возможно употребление тех же самых структурных элементов языка при построении собственного высказывания.

В целях развития интереса к чтению, активизации учебного процесса предлагаем выполнять творческие упражнения на материале текста, строить вопросно-ответную беседу так, чтобы студенты не прибегали к текстовым формулам, готовым схемам, заученным фразам; надо создавать проблемные ситуации, когда от студентов требуется более глубокое и вдумчивое отношение к содержанию и форме текста.

Например, вопросы к тексту "Гордость русской музыка": Где и когда родился Михаил Глинка? Где провёл свои детские годы будущий композитор? Кем был его первый учитель? Сколько лет было М. Глинке, когда он уехал из родного дома? С какой целью М. Глинка отправился в Италию? Как называлась его первая опера, поставленная в Большом театре? Какие произведения М. Глинки вы знаете? [2].

К каждому тексу можно подобрать задания, выполнение которых закрепляет навыки употребления языковых конструкций.

Например, к тексту по теме "Человек. Портрет. Характер" [3] можно дать такие задания: передайте содержание текста, употребляя вместо выделенных словосочетаний (или фразеологических оборотов) их синонимы; перечислите положительные (или отрицательные) качества лица, о ком говорится в тексте; перескажите текст, заменяя глагольные словосочетания именными (*добросовестно работать - добросовестная работа, проявлять инициативу - проявление инициативы*) и другие. Особую эффективность приобретают также задания на дополнение или продолжение текста [4]. Вспомните, происходил ли такой же случай с вами. Если да, то расскажите о нём. Что вы ещё могли бы добавить к перечисленному? Расскажите о ситуации, аналогичной той, о которой рассказывается в тексте. Такие задания обычно являются заключительными в системе работы над текстом и предваряются другими видами работ: вводной беседой, словарной ра-

ботой, чтением или аудированием текста, предтекстовыми и потекстовыми упражнениями.

Предтекстовые и потекстовые задания - нахождение в тексте определённых слов и конструкций, их группировка, замена синонимичными словами или конструкциями, трансформация текста, деление текста на смысловые сегменты, сжатые или расширение некоторых фрагментов, выделение узловых единиц текста, несущих основную смысловую нагрузку, внесение дополнительных примеров и пояснений к отдельным частям текста, конспектирование или тезисирование текста, составление рефератов, аннотаций, резюме - несомненно, повышают интерес к анализируемому тексту.

Успех работы зависит от многих предпосылок и обеспечивается только в тех случаях, когда преподаватель учитывает реакцию студентов, проявляет гибкость педагогической мысли.

Литература

1. Ершова Е. Н. Практический курс русского языка. -М., 1989.

2. Хасанов Н. Б. Искусство в нашей жизни. Методическое пособие по русскому языку для студентов I курса. -Б., 2012.

3. Джумагулова К.К. Человек. Портрет. Характер. Методические разработки по русскому языку для студентов всех специальностей. -Б., 2003.

4. Шанский Н.М. Учебник русского языка в национальной школе. /В кн. "Русский язык в национальной школе. Проблемы лингводидактики". -М.: Просвещение, 2000.

Хасанов Н.Б.,
КГУСТА им.Н. Исанова

СТРУКТУРА, ПОДХОДЫ К КЛАССИФИКАЦИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Термин "коммуникативная компетенция" является одним из базовых понятий современной методики преподавания русского языка как иностранного. В работах отечественных исследователей анализируется её компонентный состав, при этом разные учёные предлагают разные формулировки и их интерпретацию (М.Н. Вятютнев, Д.И. Изаренков, В.Г. Костомаров, Е.И. Пассов, и др.). В процессе обучения иностранных студентов русскому языку основной является коммуникативная цель, т.е. практическое владение языком, что подразумевает умение понимать устную речь другого лица, говорить на изучаемом языке, читать с пониманием, а также письменно излагать свои мысли. Термин "коммуникативная компетенция" возник в связи с необходимостью закрепить терминологически новую постановку целей обучения в коммуникативно ориентированном образовательном пространстве. Сначала в трудах учёных можно было встретить понятия "рабочий механизм использования языка", "программа речевого поведения" (М.Н. Вятютнев и др., 1982), "речевое умение" (Л.В. Шипицо), "практическое владение языком" (Е.Н. Донченко). При этом коммуникативная компетенция определялась как "совокупность умений, позволяющих осуществлять коммуникацию на каком-либо языке, или шире - включая знания сведений о языке" [6, с.19]. В психологии коммуникативная компетенция понимается как "ориентированность в различных ситуациях общения, основанная на знаниях, навыках, умениях, чувственном и социальном опыте индивида в сфере межличностного взаимодействия" [12, с.65], а также как "способность человека адекватно ситуации общения организовать свою речевую деятельность в её рецептивных и продуктивных видах" [1, с.109].

Современная лингвистика обладает целым рядом моделей коммуникативной компетенции. Разные методисты описывают грамматическую и языковую, предметную, профессиональную, страноведческую, стратегическую, прагматическую и другие компетенции как составляющие коммуникативной компетенции. Согласно модели, предложенной в документе Совета Европы (1997), коммуникативная компетенция состоит из трех компонентов: лингвистического, социолингвистического и прагматического. Лингвистический компонент включает фонологические, лексические, грамматические знания и умения. Социолингвистический компонент, определяемый социокультурными условиями использования языка, представляет собой связующее звено между коммуникативной и другими компетенциями. Прагматический компонент помимо общих компетенций включает экстралингвистические элементы, обеспечивающие общение (мимика, жестикуляция и др.).

Существуют исследования, в которых в составе коммуникативной компетенции выделяют четыре отдельные компетенции в соответствии с основными видами речевой деятельности: компетенции в говорении, чтении, аудировании, письме. М.В. Вятютнев выделяет две компетенции - продуцирования и восприятия, в соответствии с процессами порождения и рецепции речи [4, с.72]. Ян Ван Эк выделяет такие компоненты коммуникативной компетенции, как лингвистический, социокультурный, социолингвистический, стратегический, дискурсивный, социальный (Ян Ван Эк, 1999), четыре компонента описывает Дж. Савиньон: грамматический, социолингвистический, компенсаторный и компетенцию речевой стратегии (Савиньон, 1997). В.В. Сафонова выделяет следующие компоненты иноязычной коммуникативной компетенции: языковой (грамматический, лингвистический); речевой (прагматический, стратегический, дискурсивный); социокультурный (социолингвистический, лингвострановедческий) (Сафонова, 1993). Н.Д. Гальскова и Н.И. Гез рассматривают такие компоненты коммуникативной компетенции: 1) знания о системе изучаемого языка и навыки оперирования языковыми средствами общения; 2) сформированные на основе лингвистических знаний и языковых навыков умения по-

нимать и порождать иноязычные высказывания, комбинировать их в ходе одного акта общения в соответствии с конкретной ситуацией общения, речевой задачей и коммуникативным намерением; 3) знания социокультурной специфики страны изучаемого языка, а также навыки и умения, позволяющие осуществлять речевое и неречевое общение с носителями этого языка в соответствии со спецификой и нормами, регулирующими вербальное взаимодействие в соответствующем лингвоэтнокультурном сообществе [5, с.100].

Р.Т. Белл определяет коммуникативную компетенцию как "знания, умения и навыки, необходимые для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватным целям, сферам, ситуациям общения, способность, формируемая во взаимодействии человека с социальной средой, в процессе приобретения им социально-коммуникативного опыта" [2, с.50].

Вслед за И.А. Зимней мы определяем *коммуникативную компетенцию как способность средствами изучаемого языка осуществлять речевую деятельность, реализуя коммуникативное речевое поведение на основе фонологических, лексикограмматических, социолингвистических, предметных и страноведческих знаний, навыков и умений, в соответствии с различными задачами и ситуациями общения в рамках той или иной сферы общения* [7, с.219]. В состав коммуникативной компетенции, на наш взгляд, входят языковая, речевая, лингвистическая и социокультурная компетенции. Представляется целесообразным представить структуру коммуникативной компетенции в виде схемы:

Схема 1

Структура коммуникативной компетенции иностранного студента

Ряд учёных (А.А. Вербицкий, И.В. Михалкина. Т.В. Самосенкова, А.Н. Щукин) рассматривают *языковую компетенцию* как совокупность знаний, присущих говорящему (слушающему) и позволяющих распознавать грамматически правильные произведения. И.В. Михалкина определяет языковую компетенцию как "базисный компонент коммуникативной компетенции, предполагающий знание категорий и единиц языка всех уровней (фонетического, лексического, словообразовательного, морфологического, синтаксического и текстового) и их функций, а также правил оперирования языковыми единицами для построения высказывания разных иерархических ступеней и их понимания, включающих в том числе и те, которые ранее никогда не встречались" [10, с.60].

Для того чтобы иностранный стажёр умел выбрать для каждой ситуации необходимые средства общения, он должен владеть "иностранным языком во всём его объёме, проявляющемся в процессе вербальной коммуникации" [9, с.13], то есть речевой компетенцией.

Социокультурная компетенция предполагает знание учащимися национально-культурных особенностей социального и речевого поведения носителей языка: их обычаев, этикета, социальных стереотипов, истории и культуры, а также способов пользования этими знаниями в процессе общения. В состав *социокультурной компетенции* мы включаем *социолингвистический и страноведческий* компоненты. *Страноведческий компонент* определяется обладанием достаточным количеством знаний страноведческого характера о стране изучаемого языка. *Социолингвистический компонент* подразумевает "способность осуществлять выбор лингвистической формы и способа языкового выражения, адекватный условиям акта коммуникации, т.е. ситуации общения, целям и намерениям, социальным и функциональным ролям партнёров по общению" [5, с.99].

Развитие разных видов речевой деятельности в целях достижения высокого уровня практического владения языком невозможно без ознакомления иностранных учащихся с различными сторонами жизни народа - носителя изучаемого языка. Значит, широкое привлечение в учебный процесс студентов-иностранцев страноведческой, социокультурной и социолингвистической информации о жизни, о научной, экономической и культурной сторонах действительности, является непременным условием подготовки компетентных специалистов в различных областях будущей профессиональной деятельности как "соизучение культуры при изучении языка" [3, с.34]. При этом необходимо отметить, что, развивая социокультурную компетенцию, мы решаем двойную практическую задачу: обогащая речь учащихся речевыми клише, уместными формулами речевого этикета, стандартными сведениями социокультурного характера, мы прогнозируем будущую возможность осуществлять профессиональную деятельность на изучаемом языке, так и на родном и, собственно, в любой точке земного шара, меняя лишь лексическое наполнение речевых произведений. Кроме того, изучение страноведческого материала обеспечивает "получение фоновых знаний, обусловливает адекватное восприятие и понимание экстралингвистических реалий, их значения для информационной полноты передачи языковых знаний учащихся" [11, с.180]. Таким образом, формирование социокультурной компетенции способствует достижению межкультурного понимания и становлению толерантного отношения иностранных студентов к культуре страны изучаемого языка.

Вслед за Д.И. Изаренковым, мы рассматриваем лингвистическую компетенцию как "способность понимать и продуцировать неограниченное число правильных в языковом отношении предложений с помощью усвоенных языковых знаков и правил их соединения, актуальных для языка той или иной специальности" [8, с.56]. По мнению Н.И. Гез, коммуникативная компетенция также предусматривает владение лингвистической компетенцией, в которую она включает следующие составляющие: знание сведений о языке; наличие умений соотносить языковые средства с задачами и условиями общения; умение организовывать речевое общение с учётом социальных норм поведения и коммуникативной целесообразности высказывания.

Таким образом, необходимыми условиями развития личности, способного к успешному применению теоретических знаний в практической работе в различных профессиональных ситуациях, к осуществлению речевого взаимодействия в соответствии с целью и условиями протекания коммуникации, обладающего профессиональными качествами, необходимыми для решения разнообразных речевых задач, мы видим в целенаправленном формировании коммуникативной компетенции иностранного учащегося, как многофакторного интегративного целого, подразумевающего овладение языковой, речевой, лингвистической и социокультурной компетенциями, определённым набором страноведческих и социолингвистических знаний и умений.

Литература

1. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) / - СПб: "Златоуст", 1999.

2. Белл Р. Т. Социолингвистика: Цели, методы, проблемы / под ред. А. Д. Швейцера. - М.: Международные отношения, 1980.

3. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. К проблеме объекта и объёма лингвострановедения. - В кн.: Теория и практика преподавания русского языка и литературы. Роль преподавателя в процессе обучения. Доклады советской делегации на 4 Конгрессе МАПРЯЛ. - М., 1980.

4. Вятютнев М. Н. Теория учебника русского языка как иностранного. - М.: Русский язык, 1984.

5. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. - М., 2004.

6. Гез Н. И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований / Иностранные языки в школе. - 1985. - № 2.

7. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку. - М.: Русский язык, 1989.

8. Изаренков Д. И. Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов // Русский язык за рубежом. - №4.

9. Колшанский Г. В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения // Иностранные языки в школе. - 1985. - №. 1

10. Михалкина М. В. Коммуникативное и языковое сознание обучения профессиональному общению специалистов в области внешнеэкономических связей: Дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 08. - М., 1994.

11. Самосенкова Т. В. Культура профессионального общения в системе подготовки спеиалистов-филологов для зарубежных стран: Монография. - Белгород : ИПЦ "ПОЛИТЕРРА", 2008.

12. Трофимова Г. С. Дидактические основы формирования коммуникативной компетентности обучаемых : Дис. ... доктора пед. наук: 13. 00. 01 / - С.-Петерб. гос. ун-т. - СПб., 2000.

М.Колдошев, ОшМУ

БАЛА МАНАСТЫН ТАРБИЯЛАНУУСУНА ТААСИРИ ЭТКЕН ЖАГДАЙЛАР

Манастын балалык кезиндеги гаалим-тарбиялык жагдайлар педагогдор үчүн өзүнчө акыл калчап, маани берүүгө арзыйт. Анын жашы сегизге келгенге чейин көрүнүктүү С.Байгазиевдин айтымында "Атасы Жакып буга чейин зарлап жүрүп көргөн ботосун башынан сылап эркелетип, жайына коюп, ыгы менен акыл-насаатын айтып, астыртан тарбиясын берип, бапестеп багып ("Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы"), өстүрүп келген", - делип мүнөздөлөт [1: 379]. Кыргыз үй-бүлөсүндө баланы тарбиялоонун, асыроонун бир бөтөнчөлүгү, ырасында ал 7-8 жашка чыкканга чейин ата-эне, чоң ата-чоң энелердин мээримине бөлөнүп, алдейленип, бапестелип өстүрүлгөн.

Анын жашы сегизден кичине ашкан кезде ашкере тентектиги, "ойго келбеген, түшкө кирбеген" дегендей кылык-жоруктары көзгө уруна баштайт, маселен, "кээ бир күнү караса, керээли-кечке жуунат; айрым күнү билгенин кылып кете берет; жүрүп кетет кээ бирде, бир ай да колун жуубастан; арам-адал түк билбей, ар бир түрлүү иш кылат, ага-инисин көзге илбей; басып кетет кээ күнү, байлатпаган жиндидей":

Кыялына келгенин
Кылбай асты койбогон.
Балдарды көрсө жыйыптыр,
Мазарды көрсө кыйыптыр [2: 47].

Эл ичинде бай Жакыптын уулу жөнүндө терс маанайда ар кандай ушак-айыңдар күчөй баштайт. Кыргыздарда бабалардан уланып келе жаткан салт боюнча үй-бүлө башчысы катары ата эсептелген. Баланын күткөн адебине, мүнөзүнө, туткан жүрүм-турумуна, кыял-жоругуна, эмгекке мамилесине карап, ошол үй-бүлөдө жүргүзүлгөн ата-эненин таалим-тарбиясына баа беришкен. Эл ичинде кабыл алынган, элдин түшүнүк-таанымына, көз карашына орногон, сиңген адеп-ахлак, эмгек ж.б. тарбиялардын эрежелери, көнүмүшкө, нормага айланган көрүнүштөрү, адаттары баланын тарбиялык деңгээлине баа берүүнүн ченеми, өлчөмү катары кабыл алынып келгендиги белгилүү. Ошол себептүү бай Жакыптын баласынын дарегине калайык ичинде айтылган түрдүү-түмөн сын кептер, анын адамдык абийирине, беделине шек келтирип, кадыр-баркына көлөкө түшүрүп, бул жагдайда анын ичинен сыздагандыгын жана абдан оор абалга кабылгандыгын туура түшүнүү керек. Бирок, бала Манаска психологиялык көз караштан карай келгенде, ал чынында, адаттан тыш, бөтөнчөлүү касиеттерге жана сапаттарга ээ. С.Байгазиев бала Манасты "Ажайып бала" деп, абдан орундуу мүнөздөгөн жана буга мындай түшүндүрмө берет: "Ажайып бала" кайсы жерде, кайсы доордо туулбасын, ар качан демейки көнүмүш чен-өлчөмдөргө сыйбагандыгы менен бөтөнчөлөнүп келген. Ал өзүнчө бир табияттын сейрек жаралчу феномени. Көрүнүзчү, бир эле жалаң дене күч-кубаты, сырткы келбет-турпаты жагынан караганда да бала Манас таңыркатпай койбойт. ...терең карай келсек, Манастын баш бербеген тентектиги анын эссиздигинен же эркелигинен, же болбосо кандайдыр бир "криминалдык психологиясынан" эмес, тескерисинче, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн тышты карай удургуп, октос берген албуут энергиядан улам токтоно албаган ички күчүнөн болуп жаткандыгын байкайбыз. Бала Манас мунусун өзү да билбейт. Ичтеги "буркулдап кайнаган" күчтү, буулугуп-булкунган азоо кубатты, "күйүп турган чокту" тормоздоого алы келбей, "бөрү кулак, жолборс төш" жаш бала көп учурда ... илгертен салтка айланган нормалардын жана эрежелердин нугунда жашаганга көнгөн катардагы көрпенделердин ушак-айыңынын предметине айланып кетип жатат" (1:381,383 - 384).

Бул түзүлгөн татаал кырдаалдан кантип чыгуу керек? Биздин оюбузча, турмуштук мол тажрыйбага эгедер бай Жакып туура тарбиялык жол табат. Ал бардык

сөзүн байбичесине келип айтат:-Байкасам, баландын акылы аз, дөөлөткө мас болуп жүрөт, тил албас болду, "эркелетип олтурбай", мал-мүлктүн, дүнүйөнүн баркын билгизип, "сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын", мал азабын бир тарттырып көрөлү, жайлоодо Ошпур деген койчу бар. ошого алты ай кой кайтарууга берели, - дейт. Бай Жакыптын бул акыл кебин байбичеси макул таап, бала Манасты чакырышат. Ал мал бактыруу талабын орундатуу үчүн баласына абдан жатык тил менен өзүнүн картайып баратышына байланыштуу мал табууга алы-күчүнүн улам азайып баратканын, балам, азыр сенин мал табар кезиң. Ошпур деген байдын койлорун кайтарышсаң, койлорубузга кошумча козуларын берет" - деп түшүндүрөт. Бирок, айта кетчү жагдай, чынында, Ошпур бай Жакыптын койчусу болчу. Бул жагдайда бай Жакып баласынын психологиялык жана куралтык өзгөчөлүгүн кылдат эске алып жатат. Бала Манас Ошпурдун атасынын койчусу экенин билген болсо, ал атасынын талабына көнбөйт болчу.

Бала Манас атасына айрым суроолорду берип, атасынын жообунан кийин барууга макул болот:

"Кой берүүчү бай болсо,
Андан не үчүн качайын
Жегеним май болсо,
Орун-төшөк жай болсо
Чоң эмесмин, баламын,
Жообуңду ата аламын,
Токтобоймун, барамын.
Байкуш болор нээтим жок,
Мал табууга барамын,
Мени коюп, атаке,
Өз алыңды карагын, - деп (2: 48), атасын аягандыгы, ага болгон урмат-сый мамилеси билинип турат жана, албетте, анын түшүнүгү, акыл-эс дарамети жетишээрлик.

Ошпурга келгенде бай Жакып аны менен баласынын көзүнчө эмес, жашыруун сүйлөшүп: -силерге козу кайтарсын деп алып келдим, кээде ач койгула, кээде ток болсун, "тил азар" болуп, кебиңерди албаса, урсаңар да макул, балам катыксын, - деген талабын айтып, үйүнө кайтат. Күндөрдүн биринде Манас он бир жаштагы Чегебай экөө кобурап-жобурашып, козуларды жүдөтпөй, жакшылап жайып багалы дешип, бадалдуу тоону көздөй айдашат. Бир убакта каршы алдынан бөрү чыгып, козуларды качырат. Ал аңгыча бир козуну баса калып, куйругун жулуп алат:

"Бул эмине шумдук?!" -деп,
Көрүп айран калганы.
Манас туруп кеп сурайт,
Он бирдеги баладан:
"Бул эмине?" -деп сурайт (2:49).

Чегебай: -мунун аты бөрү, эркине тим койсо, козунун бүт баарын жеп, тоо жакка кете берет, - деп айгай салышып, Манас бөрүгө карай чуркайт. Бөрү болсо Манаска көзүн салып, кайраттанып күркүрөгөн учурда, Чегебай "кара бою дүркүрөп" качат. "Неге качасың, коркоксуң" -деп, Манастын кыжыры кайнап, бөрүгө чуркап жакындаганда, карышкыр козуну көтөрүп качат. Бала карышкырды куун жөнөйт. Бала Манас тогуз жашта болуучу жана бул эрдик болбогондо эмне! Бийик тоо ичине карышкыр кирип кетип, "козунун канын кубалап" артынан Манас жетип барып караса:

Аттары бар канаттуу
Адамдан башка санаттуу,
Аргымак, бедөө минишкен,
Аземдүү тонду кийишкен,
Ак жолуна киришкен
Бир үңкүрдө кырк киши -
Бир өтөктө жык киши.
Чайдоосто чайы кайнаган,
Дасторкону жайнаган,
Албан түрлүү жемиштен
Оозго салып чайнаган.
Аларды көрүп алганы,
Жартысын жеген козусун
Жанына байлап салганы.
Козусу аман маарап тур,
Козуга Манас карап тур (2:49 - 50) - көргөндөрүнө жана козусунун тирүү байланып турганын көрүп, айран-таң калып, аларга суроо салат:-козумдун жартысы желген, каны тегүлгөн, өлгөн болчу, эми минтип бул жерде аман бойдон көрүп турганым эмнеси? - дейт. Алар:-бизди өз оюңда "бөрү" деп жатсаң керек, антип көөнүңө алба жана бизден коркпо, сени Кудай кайраттуу жараткан, биздин сөздү тыңда, -дешет. Бала Манас козуну бөктөрө качкан бөрүнүн түгү көк болчу, ал "ит сүрөттүү, тик кулак, бир кулач жерди бир чуркап" - деп, бөрүнү жана окуянын кандай болгонун сүрөттөп, ошол бөрүнү көрдүңөрбү, көрсөңөр, жөн-жайын айтып койсоңор, - дегенде, алар ошол бөрү болгон биз, -деп, "сиз бөлөкчө жаралган жансыз, кызыр Илияс сизди кырк күндөн бери издеген болчу, биз кырк чилтен деген болобуз, биз Кудайдын буйрук тутуп иш кылабыз, макулуктун, жан-жаныбардын баарысына жакшылыгын арнап, ар дайым колдоп жүрөт:

Болсо сенде дил-деди,
Болжоп акты бил-деди.
Ак ислам динине
Азбай, балам, кир! - деди, б.а. бала Манастын көзүнө Ааламдын кандайдыр купуялуу, сырдуу күчтөрү көрүнүп, аны Ислам динине кирүүгө жана жашоо-турмушунда тура жол тутунууну насыяттап жатышат. Анда Манас өз оюн тактоо үчүн аларга дагы суроо салат жана бул жерден бала Манастын акыл-парасатынын бир топ жеткиленди ги байкалат. Маселен, "адамдар кандайлыктан карышкырга айланып калышат. Араңардан киминердин көк бөрү болгонуңарды көрөйүнчү, анан насыятына көнөйүн, ушунчаны жараткан "кайда болот Кудайың?":

Үйү-жайы кай жерде?
Абалы ордун сизден сурайын, - дейт (2:51).

Кызматта жүргөн кырк чилтен каткырып күлүшүп:

Урматы бар бул жайда,
Үй болобу Кудайда?!
Угуп турган кулагың
"Ушу!"-деп, билгин турагын! -

дешип, жыт билген мурунуңузда, ачуу менен таттуу-ну ажыраткан ооз тилиңизда, көрүп турган көзүңүз, кармай турган колуңуз, баса турган бутуңуз, ошо "Кудуреттин күчү"деп, көңүлүнө тутуңуз, көкүрөк, жүрөк, дилиңиз:

Кудаанын үйүэкен-деп,
Куп ошондой билиңиз!
Кырк чилтен айта салганы,
Бир силкинип да бирөө
Көк бөрү боло калганы.
"Бирде бөрү, бирде адам,
Аныk сонун экен!"-деп,
Көөнүнө бала алганы, - делет (2:51).

Албетте, бул көрүнүштөрдөн соң, бала Манастын сезим-туюмунда, дилинде, акыл-эсинде Ислам дини жөнүндө алгачкы түшүнүктөр пайда болбой койбойт. Ошентип, кырк чилтен көздөн кантип кайып болгондугу жөнүндө сөз болот. Андан ары Кутубий экөө баягы козуну жетелешип, козуларына келишет. Эми булл козуга алардын колу тийип калбадыбы, козу соо эмес:

Кой, ушуну соёлу
Этин жейли, тоёлу,
Ата-энебиз сураса
Аларга айтпай коёлу, - дешип акылдашышат (2:52).

Козуну союшуп, отунду жыйышып, бирок, аны жагууга от таба албай коюшат. Ошол учурда белине балта байлаган, оттугу бар жанында, бир абышка алардын жанына келип калып:

"Кандай бейбаш баласың
Бекеринен не үчүн
Козу союп саласың?
Эне-атаңа айтамын,
Айтып коюп кайтамын!" - деп (2:52)

Манаска катуу догурунуп, бастырарда андан оттук сурайт. Абышка жайы "Алтай тыргоот калмагы" болчу жана "үтүрөйүп бук калмак" балага оттук бербей коёт. Ошондо 9 жаштагы Манас ачууланып, чалдын курунан кармап, атынан оодара тарткан учурда, чал чалкасынан жыгылаарда, жанындагы Кутубий чалды аркадан жөлөп калып, кырсыктан аман алып калат. Абышка менен Манас кайым айтышып, Манас ага булл жерде өлүп калаарында кетип кал деп кату ызаалангында, чал корккончунан, оттук, курдан айрылып, Ошпурду көздөй сумсайып, аттанып жөнөйт.

Адабияттар

1. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. - Б., 2012.

2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча [Текст] / КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. /Түз.: С.Мусаев. - Б.: Хан-Тенир, 2010.

М.М.Сыдыкбаева, КМЮА

ЖОЖДУН СТУДЕНТТЕРИНДЕ ТИЛ ҮЙРӨНҮҮДӨГҮ КОММУНИКАТИВДИК КОМПЕТЕНЦИЯНЫ ТҮПТӨӨ ЖАНА ТҮЗҮҮ

Илимий адабияттарда коммуникативдик компетенциянын курамы жөнүндө теориялардын жана варианттардын көп түрлөрү бар экени айтылат.

Окумуштуу Р.П.Мильруд коммуникативдүү компетенттүүлүк коммуникативдик ишмердиктин ийгиликтүүлүгүн камсыз кылуучу интеграцияланган жеке ресурс деп түшүндүрөт. Коммуникативдик компетенция компетенциялардын негизгилеринин бири болуп саналат, аны түптөө окуу процессинин бардык предметтик тармактары менен тыкыз байланышта болуп, жана ал тармактар менен камсыз болушу керек.

Кыргыз тили сабагында ар бир студентте аз-аздан коммуникативдик-практикалык көндүмдөр жыйналгандай шарттар уюштурулат. Сабакта студенттер башкалар менен мамиле кылуунун, сүйлөшө билүүнүн, улуну урматтап, кичүүнү ызаттоонун, маектешүүнүн, баарлашуунун, бири-бирин баалап, сыйлашуунун этикетине, лексикалык, грамматикалык материалдарды пайдалануу менен оозеки, жазуу түрүндөгү байланыштуу кебинин, көп маданиятынын ыкмаларына, башкаларды уга билүү менен, өзүнүн ой-пикир, көз карашын далилдеп, коргой алуунун көндүмдөрүнө үйрөнүүсүнө шарт түзүү. Коммуникативдик компетенцияга Биялиев.К.А мындайча : Бул маектешүүнүн максатарына , кырдаалына жараша кеп ишмердигин жүргүзүү жөндөмдүүлүгү",- деп аныктама берген.

Коммуникативдик багыт алуу принциби окутуунун мазмунун, студент речтин оозеки жана жазуу түрлөрүндө сүйлөшүү жүргүзө алышы үчүн кандай коммуникативдик билимдерди алуу керектигин аныктайт. Студентте коммуникативдик шык - жөндөмдөрдү калыптандыруу үчүн баарыдан мурда сүйлөмдөр грамматикалык жана лексикалык жактан туура түзүлүшү жана сүйлөшүп жаткан экинчи жакка түшүнүктүү болушу үчүн грамматикалык, лексикалык билимдерди алуу керек. Тил илиминин тарыхына кайрыла турган болсок, кеп маданияты, сүйлөө чеберчилиги сыяктуу коммуникативдик аспектиге кийинчерээк эле көңүл бурула башталганы байкалат. Тил илимине "тилдик норма", "байланыштуу кеп", "кеп маданияты", "чечендик өнөр" сыяктуу жаны тармактар, окуулар, илимдер башка тилдерде калыптангандыгы белгилүү. Ал эми кыргыз тил илиминде бул багыттардагы изилдөөлөр жаңыдан гана башталып келе жатат. Ошентсе да, тилдик норма, кеп маданияты жана чечендик өнөр деген тармактар сүйлөө чеберчилигин изилдей турган илимдин өзүнчө бир салаасын түзүп калды. Булардын ар бири сүйлөө чеберчилигин изилдейт.

Илимий изилдөөлөрдө коммуникативдик компетенциянын курамы жөнүндө теориялардын жана варианттардын көп түрү бар экенин көргөзөт. Дидактикада жана методикада коммуникативдик компетенттүүлүктүн компоненттик курамын, анын структурасын изилдеген окумуштуулар И.Л.Бим, И.А.Зимняя, А.М.Новиков, И.Р.-Максимова, А.В.Хуторский жана ошондой эле чет өлкөлүк илимпоздор: Д.Хаймз, А. Холидей, Ян ван Эк ж.б. болушкан. Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө ылайык коммуникативдик компетенциялуулуктун структурасын изилдөөгө карата ыкмалардын ар түрдүүлүгүн жалпылаштырылгандан соң төмөнкудөй бөлүнүштөр алынат:

1. лингвистикалык(лексика, фонетика, орфография)
2. дискурсивдүү (оозеки жана жазма текстерди кураштыруу);
3. прагматикалык (коммуникативдик максатка ийгиликтүү жетишүү);
4. страегиялык (коммуникациянын кыйынчылыктарын жеңүү);

5. социомаданий (социомаданий ченемдерге шайкеш келүү).

Коммуникативдик окутуу студенттер тарабынан өз ара мамилелердин мүнөздүү системасы катары кабыл алуучу кырдаалдардын негизинде жүргүзүлөт, ошондуктан тил компетенциясына окутууда кырдаал принцибин эске алуу керек.Кырдаалдардын негизинде өзгөчө кызыгуу окутуунун бардык системаларында алардын жалпы орду менен гана эмес, аларга коммуникативдик компетенцияны түзүүдө берилген роль менен да түшүндүрүлөт (студенттерде сүйлөө үчүн мотивдин жана муктаждыктын пайда болушуна жардам берүү, алардын ойлоо ишмердигин активдештирүү, окуу процессин табигый оозеки сүйлөшүүгө жакындатуу ж.б.)

Студент үйрөнүп жаткан тилинде өзүн тааныштыра билип, дискуссияда катышып, презентация даярдап, өзүнүн активдүүлүгүнүн максатын жана маанилүүлүгүн түшүнүш керек.

Ар бир эле сабакты пландаштырып жатканда окутуунун принциптери сакталуу менен, студенттердин коммуникативдик компетенциясын түзүү үчүн керектүү шарттарды карап чыгуу жөн:

- студенттин үзгүлтүксүз оозеки сүйлөө практикасы;
- баардык көнүгүүлөрдө тигил же бул деңгээлде оозеки сүйлөөнүн болушу;
- коммуникативдик баалуу материалды колдонуу;
- студенттердин оозеки сүйлөө, ой жүгүртүү жигердүүлүгүн дайыма активдештирип туруу;
- сабактын речтик мүнөзү.

Мамлекеттик тилди окутуу процессинде ошондой эле студенттердин төмөнкү инсандык сапаттарын эске алуу зарыл:

- шык - жөндөмүн;
- өзүнө - өзү билим берүү жөндөмдөрүн;
- Кызыкчылыктар чөйрөсүн;
- дүйнө таанымын;
- эмоционалдык - сезүү чөйрөсүн;
- инсандык жааматтагы статусун;
- коммуникативдик мотивациянын бар экендигин.

Кандай болбосун оозеки сүйлөө ишмердигинин баштапкы учуру мотив деп түшүнүү керек, ал ишмердикке түрткү берет жана багыттайт. коммуникативдик мотивация кыргыз тилин чет тил катары окутууда чоң мааниге ээ.

Коммуникативдик компетенцияны түзүү лингвистикалык жана тилдик коммпетенциялардын базасында гана мүмкүн болот. Дидактикада биринчи орунга кепти өнүктүрүү, студенттердин тилдик сезимталдыгын өстүрүү, алардын лексикалык запасын көбөйтүү, сөздөрдү туура айкаштыруу, логикалык жактан каражаттарды туура колдонуу аркылуу таанып - билүү жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө таянат. Коммуникативдик компетенция бул бирөөлөрдүн сөзүн түшүнүү гана эмес, ал өзүнө негизги кептик түшүнүктөрду камтыйт: стилдер, кептин түрлөрү, сүрөттөөнүн түзүлүшү, жай айтып берүү, ой жүгүртүү, текстти талдай алуу. Ошентип, мамлекетик тилди окутууда коммуникативдик компетенцияны түптөө студенттин тилдик мүмкүнчүлүгүн ар тараптан өнүктүрөт, ошондой эле окутуу ишмердигин гармониялуу кылып, студенттеги индивиддик өнүгүүнү, алардын таанып - билүү активдүүлүгүн, чыгармачыл ой жүгүртүүсүн стандарттан тышкары турган коммуникативдик милдеттерди өз алдынча чече алуусун камсыз кыла алат.

Коммуникативдик багыт алуу принциби окутуу каражаттарын аныктайт, алардын жардамы аркылуу сүйлөшүүгө стимул берген үн жана басып чыгарылган материалдын (схемалар, таблицалар, сүрөттөр), үйрөнүлүүчү тилдин коммуникативдик функциясын билүүгө болот.

Коммуникативдик компетенцияны түзүүгө төмөнкүдөй тапшырмалар жардам берет:

- тексттин плпанын түзүү, текст боюнча негизги ойду айтуу;
- тексттин бөлүгүн драмалаштыруу:
- айтылган тексттин студенттин келечек кесибине туура келээрин аныктоо;
- текасттин каармандарына мүнөздөмө берүү, аларга баа берүү, тайпадагы студенттердин пикирине кошулуу же кошулбоо;
- окугандан, укkандан улам өз сөзүн түзүү.

Мындай тапшырмаларды аткаруу үчүн студенттерге логикалык - синтаксистик схемаларды, ар түрдүү: мааилик, мазмундук, вербалдык, иллюстративдик, схемалык таянычтарды сунуш кылууга болот. Туура тандалган таяныч студентке лексиканы өздөштүрүүдө, жалпысынан бөтөн тил катары окутууда лексико- грамматикалык структураларды тез жана туура тандаганга жардам берет. Албетте, таянычтарды, структураларды, схемаларды, таблицаларды иштеп чыгуу окутуучудан кошумча убакытты талап кылат. Бул чоң жана оор ижмгек. Бирок, Л.Толстой айткандай "Мугалимге окутуу канчалык оңой болсо, окуучуларга окуу ошончолук кыйын болот, мугалимге окутуу канчалык кыйын болсо, окуучуга окуу ошончолук оңой болот" деген.

Тилдик компетенция коммуникативдик компетенциянын негизги компоненти болуп саналат. Тил компотенциясы жок коммуникативдик компетенция түзүлүшү мүмкүн эмес.

Коммуникативдик компетенция компетенциялардын негизгилеринин бири болуп саналат жана аны түптөө окуу процесинин бардык предметтик тармактары менен камсыз болушу керек.

Адабияттар

1. Биялив К.А. Жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары коммуникативдик багытта окутуу методикасынын негиздери, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, 2010, 58-б, (диссертациялык иш)

2. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования /И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 1

3. Чыманов Ж.А, Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы, -Б., 2009.

ТАРЫХ

D.Kamali,
Kırgızistan- Türkiye "Manas" Üniversitesi

MUNTAHAB AT-TAVARIH-I MUINI'YE GÖRE BIR DÖNEM ALTİN ORDA

ÖZET

1227 yılında Cengiz han'ın ölümüyle onun muazzam imparatorluğu, kendisi hayatta iken belirlediği gibi oğulları arasında bölünmüştür. En büyük oğlu Cuçi, Cengiz han'dan 6 ay önce ölmesi nedeniyle ona miras olarak kalan topraklar Cuçi'nin oğlu Batu'ya tevdi edilmiştir. Tarihçilerce Altın Orda kurucusuolarak bilinen Batu han, Idil nehrinin aşağı havzasındaki, Saray kentini kendine başkent edindi. 1242 yılında kurulduğu bilinen bu devlet, 261 yıl yaşayarak varlığını 1502'ye kadar sürdürmüştür.

Bu makalede Altın Orda'nın ilk dönemleriele alınmıştır. Tarihi kaynaklarda da fazla bir bilgi bulunmayan söz konusu döneme ilişkin başvurulan önemli yazılı kaynaklardan bir tanesi olan Muntahab at-tavarih-i Muini adlı kaynak eserden yola çıkarak günümüz eserlerindekidöneme ilişkin tespit edebildiğimiz çelişkili konulara değinildi. Çalışmada Natanzi'nin eseri olarak kabul edilen ve Barthold'un Muntahab at-tavarih-i Muini olarak adlandırdığı dört cilt halindeki eseri bir bakıma dünya'ya tanıtan ünlü tarihçi Jean Aubin'in versiyonu yerine eserin biraz daha genişletilmiş ve düzeltilmiş hali olan Pervin Estahri'nin kitabı esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Gök Orda, Ak Orda, Batu Han, Berke Han, Merkezi Yönetim

Giriş

Muntahab at-tavarih-i Muini, Nizameddin Şami'nin vakayinamesinden 8, Şerefeddin Yezdi'nin Zafername'sinden ise 12 yıl sonra yazılmıştır [Akimuşkin 2002: 162]. 816/1413 yılında Şiraz'da yazılan bu eser: Âdem peygamberden başlayarak Timur'un ölümüne (807/1404-1405) kadar olan olaylardan bahseder. Bununla birlikte 807-816/1404-1413 yılları arasındaki tarihi olaylardan da yer yer söz etmektedir.

Muntahab at-tavarih-i Muiniesasında 816/1413 yılında Timur'un torunu, Ömer Şeyh oğlu Mirza Iskender'e sunmak üzere kaleme alınmıştır. Fakat 817/1414 yılında Mirza Iskender'in Timur'un diğer bir torunu Şahroh'un emri ile ortadan kaldırılması üzerine eserden Iskender'inmethedildiği, Şahroh'un ise eleştirdiği yerler yeniden düzenleyerek eser 22 Recep 817/1414'te Herat'ta Şahroh'a takdim etti.

Başlangıçta bu kitabın Mehmet Musevi'nin eseri olan "Tarih-i Hayrat" olduğunu düşünen Barthold daha sonra bu fikrinden vazgeçerek eserin Tarih-i Hayrat ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını açıklamışlardır. Daha sonra eserin Londra ve Leningrad nüshalarında da yazar adı ve unvanı bulunmadığı halde Barthold esere "Anonim-i Iskender" adını vermiştir.

Barthold, 1927 yılında yayınladığı konuya ilişkin makalesinde Devlet Şahın Natanzi için söylediği *"O, Ömer Şeyh'ın oğlu Iskender'in hizmetinde bulunmuş ve onun için bir kitap yazmıştır"* bilgisinden yola çıkarak bu kitabın Muineddin Natanzi'ye ait olabileceğini belirtmiştir [Barthold 1973:481-482]. Bununla birlikte Barthold,1929 yılında yayınladığı diğer bir makalesinde Muntahab at-tavarih-i Muini olarak adlandırdığı kitabın Paris'teki nüshasının Anonim-i Iskender'den alınmış bir parça olduğunu belirtmiştir.

Muhammed Şebankareyi tarafından yazılmış olan Mecme-ül Ensab adlı kitaptan geniş şekilde yararlanıldığı anlaşılan Muntahab at-tavarih'te; Moğol dönemi Iran'ın güney bölgeleri hakkında nadir bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca eserde Orta Asya tarihi hakkında-özellikle kaleme alındığı dönemlere ilişkin- diğer eserlerden aktarma yapmayarak doğrudan olaylar nakledilmiştir [Natanzi 2004: 1-6].

Akimuşkin'e göre: *Natanzi Moğol hâkimiyetininilk dönemlerine ilişkin bilgilerin tamamını Reşideddin'den almıştır. Bununla birlikte Natanzi'nin Moğolların son dönemlerine ve Timuriler'e ilişkin önemli bilgiler vermektedir* [Akimuşkin 2002: 162-163]. Zeki Velidi Togan ise esere ilşkin şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır; *Barthold bu eseri 1927'ye kadar "Anonymus Iskandar" ismi altında zikretmiştir. Bu eserin Paris nüshası Muntahab at-tavarih-i Muini ismini taşımaktadır. Orta Asya Türk tarihinde bilhassa yerli halk rivayetlerini aksettirmiş olmak itibariyle büyük bir kıymetli hazinedir* [Zeki Velidi Togan 1985: 200].

Tarihi Reşidinin Moğollar dönemine ait verdiği bilgilerin devamı niteliğinde olan Muntahab at-tavarih-i Muini, yazarının Altın Orda dönemine ilişkin bir zati gördüğü ve duyduğu bilgileri vermesi bakımından da önemlidir. Bu da eseri birinci elden kaynağa dönüştürmektedir. Bununla birlikte esere ve verdiği bilgilere ilişkin günümüzde halen tartışmalı konuların bulunması Muntahab at-tavarih-i Muini'ye olan ilginin devam etmesini sağlamaktadır.

Muntahab at-tavarih-i Muini'ye Göre Altın Orda'nın Ilk Dönemleri

Cengiz hanın ölümünde (1227), Irtiş'in garbındaki bütün bozkırlar, yeryüzünün Moğol atlarının ayaklarının bastığı yerlere kadar olan kısmı ve bundan başka Harezm ve Hazar denizinin cenubundaki Iran eyaletleri gibi, hudut üzerindeki mamur bölgeler Cuçi ve haleflerinin ülkesi sayıldı [Barthold 1997: 351].

Muineddin Natanzi, Muntahab at-tavarih-i Muini adlı eserinde Cuçi hana verilen bölgelerşu şekilde sıralanmaktadır: Gök Orda toprakları; Urus, Cerkez, As, Mahşi, Bular, Macer, Ükek, Başkırd, Lebtay, Hacı Tarhan ve Aksaray. Ak Orda toprakları; Cend, Barckent ve Sığnak [Natanzi2004: 60]. Aynı eserde Natanzi, Reşideddin'in de [Came at-tevarih 1911: 131] belirttiği gibi Cuçi'nin babasından evvel öldüğünü ve Cengiz hanın, Cuçi'nin oğlu Batu'yu onun yerine tayin ettiğini bildirmektedir [Natanzi 2004:60].

Barthold'e göre "imparatorluğun birliği daha Cengiz hanın sağlığında sarsılmıştı. Kendi topraklarında oldukça bağımsız bir yönetim kuran Cuçi'ye karşı Cengiz han savaşa hazırlanıyordu" [Yakubovskiy 1992: 72]. Cuçi, annesi Merkit'lerin esaretinden kurtulduktan hemen sonra doğmuştu ve onun babasının Merkit hanı olabileceği konusunda şüphe vardı. Cuçi ona verilen toprakların viran olduğunu görünce, babasını av sırasında öldürmeye kalktı, ama (şubat 1227) 43 yaşında

aniden ölmesi bu anlaşmazlıklara son vermiştir [Saunders 2004: 75].

Batu'nun babasının halefi olarak intihab edilmesi, Cengiz han ve onun halefi Ügedey tarafından da tasdik edildi. Batu 1229 kurultayında hazır bulundu; orada Ügedey kağan seçildi. [Barthold 1997: 351].

Ügedey'ın Halefleri

Ügedey öldükten sonra, onun oğlu ve Batu'nun şahsi düşmanı olan Güyük, Ügedey'in halefi olarak tahta geçmiştir. Güyük'ün tahta geçiş merasimine Batu'nun 5 kardeşi de iştirak etmiş ancak Batu ayak ağrılarını bahane ederek katılmamıştır. Güyük'ün tahta çıkarıldığı kurultayın tarihini Barthold 1246 olarak vermektedir [Barthold 1997: 352]. Buna karşın Natanzi eserinde Ügedey kağanın 1239-1240 yılında vefat ettiğini ve ondan sonra yaklaşık üç yıl yeni kağanın belirlenemediğini belirtmektedir. Natanzi'ye göre Güyük, 1242 yılında yapılan kurultay ile tahta geçmiştir. Natanzi Güyük'ün ölüm tarihini de 1242 olarak vermektedir. Natanzi,Batu'nun hayatta iken zaten kağanlığını kabul etmediği Güyük'ün ölümünden sonra Mengü'yü kağan olaraktanıdığını beyan etmektedir [Natanzi 2004: 61,62].

Batu'nun Ölümü ve Halefleri

Natanzi, Batu'nun 48 yaşında öldüğünü (650/1252) kaydetmiştir [Natanzi 2004: 62]. Reşideddin de Natanzi ile aynı görüştedir. Batu Han'ın ölümünden sonra Mengü Han'ın yarlığı ile büyük oğlu Sartak tahta geçmiş ise de çok geçmeden çocuksuz olarak ölmüş, Sartak'ın yerine yine Mengü Han'ın emri ile kardeşi Ulakçı [Kafalı 2002: 401] onun da aynı yıl ölmesinden sonra Altın Orda tahtına Sayın Han'ın kardeşi Berke geçmiştir [Barthold 1990: 526-528; Yuvalı 1994: 95-96].

Natanzi, Batu'dan sonraki halef ile ilgili detaylı bilgi vermezken Mengü'nün, Sartak'ı halef olarak belirleyerek saygı ile uğurladığını fakat yolda öldüğünü kaydetmiştir. Daha sonra ise Mengünün elçilerini göndererek Ulagçi'yi tahta oturttuğunu, ama kısa bir süre sonra Ulagçi'nin öldüğünü ileri sürmüştür. Bu olaylardan sonra Batu'nun kardeşi Berkay (Berke) 1254 yılında tahta geçmiş ve 1267 yılında ölmüştür. Natanzi, Berkay'ın Tuluy ailesine bağlılık gösterdiğini ve onlara saygılı davrandığını kaydedilmiştir [Natanzi 2004: 62-63].

Altın Orda hanları, ülkelerinin Moğolistan'dan uzakta bulunmaları sebebiyle, daha başlangıçtan beri bir derece müstakil hükümdarlar idi iseler de, Moğollar döneminde Türkistan ve genellikle Orta Asya eyaletlerininsiyasi teşkilâtları çok daha müphem bir şekilde tayin edilmişti. Batu ve daha onun hayatında Berke bütün imparatorluğa ait işlerin halline katılıyorlardı ve bu amaçla Moğolistan'a sefer etmişlerdi [Barthold 2006: 142-150].

Berke'nin Halefleri

Natanzi'nin verdiği bilgilere göre Berkay (Berke)'dan sonra Mengü Timur tahta geçmiş ve Hülagü hanın oğlu Abaga han ile ve daha sonra Orhun han ile birkaç kere savaşarak barış ilan etmiştir. Mengü Timur 16 sene hüküm sürdükten sonra 1282 yılında vefat etmiş ve yerine Toğan'ın üçüncü oğlu Tuda Mengüaynı yıl tahta oturmuştur. Bir müddet sonra Mengü Timur'un oğulları, Tuda Mengü'yüakli dengesinin yerinde olmadığını ileri sürerek onu indirdiler. Böylelikle beş sene müşterek yönetimde kaldılar. Daha sonra Mengü Timur'un oğlu Tokta'yı öldürmeye kalkıştı. Ellerinden kaçarak kurtulan Tokta ise Nogay'dan yardım istemiştir. Durumu öğrenen Nogay bir hile ile Tokta'nın şehzadeleri öldürmesini sağlamıştır.

Tahta oturduktan sonra Nogay ile anlaşmazlığa düşen Tokta onunla savaşmış ve Nogay'ı öldürmüştür. Natanzi, Nogay'ın vefatından sonra Cuçi ulusunun ikiye ayrılarak; Ak Orda lâkabını alan ve sol kolu oluşturan Nogay'ın nesline; Uluğ Tag (ulu dağ), Sinkir Yağac, Karatal, Talas, Cend, Barçkend hudutlarının verildiğini, Gök Orda sultanları olarak bilinen sağ kola oluşturan Tokta'nın nesline ise; Ibir, Sibir, Rus, Lebga, Ükek, Macer, Bulgar, Başkırd ve Saray Berke'nin verildiğini belirtmiştir [Natanzi 2004: 63-68].

Barthold, Natanzi'nin yukarıda değindiğimiz hükümdarlığın Tohta Han (1290-1312) zamanında kendine baş kaldıran şehzade Nogay ile yaptığı savaştan sonra ikiye bölündüğü ve Ak-Orda'nın hanlarının Nogay'ın torunları olduğuna ilişkin açıklamalarına katılmayarak tüm bu beyanların katiyen gerçeklereuymadığı fikrindedir Barthold 2006: 143.

Mustovfi de eserinde hükümdarlığının Cuçi handan sonra bölündüğünü belirtmekte ve haleflerin hükümdarlıklarının isimlerini vermeden onlardan sadece Orda ve Batu'nun toprakları diye bahsetmektedir Mustovfi 1910; 566-568 . Reşideddin de hükümdarlığın Cuçi handan sonra bölündüğünü kaydetmiştir [Reşideddin 1911; 92-93] .

Ak Orda Hükümdarlari

Natanzi'ye göre, Nogay'ın oğlu Sasi Buka, Ak Orda'nın hükümdarı iken Tokta'nın oğlu Tuğrul (720/1320) Gök Orda hükümdarıydı. Sasi Buka,Tuğrul'a itaat etmiş ve 30 senelik hükümdarlığı boyunca Tuğrul ve Özbek Han'a hizmette zerre kadar kusur etmemiş, bütün kurultaylarda hazır bulunmuştur. Onun (Sasi Buka) halefi Irezen, Özbek hanın emriyle babasının yerine geçmiştir. Yetenek ve zekâsı ile ilimde yüksek derecelere erişmiş ve kısa bir süre içerisinde Özbek Han'ın gücüne ulaşmıştor. Bununla birlikte itaat yolundan sapmamıştır. 25 sene hüküm sürdükten sonra (745/1344) yılında ölmüştür. Büyük hayaller kuran onun halefi Mübarek Hoca, Deşti Kıpçak'ta karışıklıklar çıkarmaya çalışmış, ancak bir sonuca ulaşamayınca 6 ay hüküm sürdükten sonra Altaylara ve Kırgızlar topraklarına kaçmıştır. Buralarda yaklaşık iki buçuk sene avarebir şekilde gezdikten sonraölmüştür.

Daha sonra Cani Bek, Mübarek Hoca'nın kardeşi Cimbay'ı, Ak Orda'nın tahtına geçirmiştir. Cimbay 17 sene hüküm sürmüştür. Daha sonra Berdi Bek, Tuğlubay'ın desteğiyle babasını (Cani Bek) öldürüp onun yerine tahta oturmuş ve bütün şehzadeleri çağırarak öldürmüştür. Hatta 8 aylık öz kardeşine acımadan kıyan Berdi Bek Gök Orda neslinden geriye kimseyi bırakmamıştır. Bunun üzerine Gök Orda emirleri, Cimbay'a mektupgöndererek Gök Orda tahtına çıkmaya davet ettiler. Cimbay bu dâveti kabul etmeyerek, yerine kardeşi Orda Şeyh'i göndermiştir. Orda Şeyh bir sene hüküm sürdükten sonra, Gök Orda'dan bir kaç kişi "Ak Orda sultanları, Gök Orda'ya hüküm süremezler" diye Orda Şeyh'i öldürdüler. Bu olaydan sonra Gök Orda Sultanlarının her birisi çok kısa hüküm sürebildi.

1350-1364 yılları arasında sekiz sultan öldürüldü. Cimbay öldğükten sonra, oğlu Urus Han tahta geçti. Urus Han, sağlığında babasona her zaman Gök Orda'yı ele geçirmesi yönünde teklifte bulunmuştur,ancak babası onu dinlememiştir. Tahta geçtikten sonra ilk kurultayda düşüncesini paylaştı, herkesin onayını aldıktan sonra büyük düşünler yaptı. Özbek tahtını ele geçirdikten sonra bütün o topraklara hâkim olmuştur. 9 sene hüküm sürdükten sonra hastalanarak ölmüştür. Urus handan sonra oğlu Toktagiya iki ay tahtta oturdu ve öldü. Toktagiya'dan sonra Timur Bek Han tahta geçti. Içkiye düşkün birisiydi ve her zaman sarhoş dolaşırdı, Emir Timur (Aksak Timur), Toktamış'ı (Cuçi han soyundan gelen,

Toktamış ibn-i Toy Hoca Oğlan) Saveran, Otrar ve Sığınak topraklarına gönderdi ama Timur Bek onu kovdu ve tekrar eğlenceler ve içki içmeye devam etti. Bu durumdan usanan halk ise Toktamış'ın Gök Orda'yagelmesini arzu ediyorlardı.

Emir Timur, Tekrar Toktamış'ı diğer emirlerle gönderdi. Timur Bek'in büyük emirleri ona yüz çevirerek Toktamış'a katılmışlardı. 1382 yılında Karatal mevkiinde yapılan savaşı Toktamış kazandı ve Timur Bek, kendisinin Ak Orda hükümdarı yaptığı amcasının oğlu olan Muhammed Oğlan'a sığındı. Onunla fikir alış verişinde bulundu. Muhammed Oğlan ise halkın Toktamış'ı istediğini ve Timur Bek'in yaptıklarını şürenince onu düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Bu duruma çok sinirlenen Timur Bek. Muhammed Oğlan'ın da Toktamış'ı istediğinden şüphelenerek onu derhal öldürdü ve *"Herkim beni bu savaştan vazgeçirmeye çalışırsa onu gözümü kırpmadan öldüreceğim"* diye ant içti. Ama Timur Bek o savaşı kaybederek yakalandı ve yaptıklarının cezasını çekti.

Daha sonra Toy Hoca Oğlan'ın oğlu Toktamış tahta geçti. 17 sene hüküm sürdükten sonra Sultan Gazi (Aksak Timur)'ye isyan eden Toktamış 1404-1405 yıllarında Talas civarında, Idku tarafından öldürüldü. Ondan sonra Timur Bek han'ın oğlu Gutluk han tahta geçti, 6 sene hüküm süren Gutluk han alkol komasına girerek öldü.

Gutluk'tan sonra Özbekler hükümdar olarak Cengiz han'ın soyundan birisini istediler. Idku ise Moğol şehzadelerinden Şadi Bek Oğlan'ı tahta geçirdi. Içki ve eğlenceyle dolu bir hayat süren Şadi Bek, Idku'nun sert yasalarından rahatsız olduğu için onu öldürmeye kalktı. Bunu öğrenen Idku'nun daha erken davranması Şadi Bek tahtı bırakarak Derbend Bakuye'ye, Emir Şeyh Ibrahim Derbendi'ye sığındı. Idku daha sonra onun geri dönmesi için mektup yazdı ama Emir Şeyh Ibrahim buna müsaade etmedi. Daha sonra Şadi Bek burada öldü.

Idku mecburen Timur Gutluk'un oğlu Timur Sultan'ı tahta oturttu ve dedikoduları önlemek için kendi kızını ona verdi. Bir müddet sonra Timur Sultan halkın kendisinden memnun kaldığını görünce, Idku'yu öldürmeye kalktı. Aralar?nda geçen bir kaç savaştan sonra Özbeklerin Cengiz han neslinden olan Timur Sultan'a olan desteklerinin artması üzerine Timur Sultan güçlendi ve Idku, Harezm'e kaçmak zorunda kaldı. Harezm'i kuşatan Timur Sultan ile Idku arasında büyük bir savaş oldu. O sırada Toktamış'ın oğulları olan Celaleddin Sultan, Sultan Hüseyin ve Muhammed, Özbeklerin topraklarına girdiler. Toktamış'tan memnun olanların bazıları onlara katılarak onları desteklediler. Bunun üzerine Timur Sultan Harezm kuşatmasını bırakarak geri döndü. Ancak onun geri dönmesi pek bir şey değiştirmedi. Timur Sultan geri çekilmek zorunda kaldı ve amaçsız sefil bir hayat sürerek öldü.

Celaleddin Sultan (Toktamış'ın oğlu) tahta oturdu ama memleket işlerini ihmal etmişti. Moğol emirleri kardeşi olan Muhammed'i kışkırtarak Celaleddin'i öldürttüler. Muhammed tahta geçtiğinde Emir Timur'un vefatından hemen önce onun ordusunda emir olarak bulunan Cakire Oğlan, Özbek topraklarını ele geçirmeye başlamıştı bile. Daha sonra Muhammed'i ve yakınlarını öldürerek tahta geçti. Fakat daha sonra Ak Orda'nın son hükümdarı Cakire Oğlan'da tahttan uzaklaşarak sade bir yaşam sürmüştür [Natanzi 2004: 73-82].

SONUĞ

Bu makalede, ismi ve yazarı tam olarak bilinmeyen ama Moğollar ve Timuriler dönemine ilişkin önemli bilgiler içeren Muineddin Natanzi'ye ait olduğu düşünülen Muntahab at-tavarih-i Muini'den yola çıkarak Altın Orda hükümdarlığının tartışmalı dönemleri ele alınmıştır. Söz konusu değerlendirmeler yapılırken Muntahab at-tavarih-i Muini'deki bilgiler diğer kaynaklarla karşılaştırılmıştır.

Muntahab at-tavarih-i Muini'deki Ak Orda ve Gök Orda ile ilgili bilgiler dönemin diğer Farsça kaynaklarına göre daha detaylı ve geniştir. Altın Orda hükümdarlığı ve Moğollar, şehzadelerin taht mücadelelerine kadar ittifak halinde olmuşlar, imparatorluğun müşterek menfaati için hareket etmişlerdir. Daha sonra gittikçe azalan ilişkiler daha sonra tamamen kesilmiştir.

Kaynaklar

1. Akimuşkin. O.F, (2002). Kırgızlar ve Kırgızistan'ın tarhi kaynakları, Bişkek.

2. Barthold. W., (1973), "Anonim Iskandara", Sochineniya, c.VIII, Moskova.

3. Barthold. W., (1990). Moğol istilasına kadar Türkistan, Ankara.

4. Barthold. W., (1997). "Batu" M.E.B. Islâm Ansiklopedisi, c.II, Ankara.

5. Barthold.W., (2006). Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Çev. K. Y Kopraman ve I.Aka, Türk tarih kurumu, Ankara.

6. Holt. P.M vb. (2002). Tarih-i Islam, Cambridge üniversitesi araştirmaları, Çev. A. Aram, Tahran.

7. Kafalı, M., (2002).Altın-OrdaHanlığı, Türkler, c. VIII, Ankara.

8. Mustovfi, Hamdullah, (1910). Tarih-i Güziyde, (taş basm), c.I, Londra.

9. Natanzi M. (2004). Muntahab at-tavarih-i Muini, (tashih eden, P. Estahri), Tahran.

10. Reşideddin, Fazl?llah, (1911). Came at-tevarih, c.II, Hollanda.

11. Saunders. J.J. (2004). Tarih-i Fotuhate Moüol, Çev, A. Halet, Tahran.

12. Yakubovskiy, A.YU., (1992). Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, Türk tarih kurum basım evi, Ankara

13. Yuvalı, A., (1994). Ilhanlılar Tarihi I (Kuruluş Devri), Kayseri.

14. Zeki Velidi Togan. A. (1985). Tarihte Usul, Istanbul.

ПСИХОЛОГИЯ

УДК159.947.2-057.87

Л.В.Помыткина,
Национальный авиационный университет,
г. Киев, Украина

САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ЛИЧНОСТНАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ПРИНЯТИЯ СТУДЕНТАМИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЖИЗНЕННЫХ РЕШЕНИЙ

В статье освещены теоретическое обоснование и эмпирическое исследование личностных качеств студентов, необходимых для принятия стратегических жизненных решений, в частности самостоятельности как личностной детерминанты этого процесса.
Ключевые слова: самостоятельность, личностные качества, принятие стратегических жизненных решений, студенты

Постановка проблемы. С древних времен философы утверждали, что счастье человека зависит от выбора правильных жизненных приоритетов. Правильность или ошибочность принятых решений человек, зачастую, оценивает по их результатам, которые не просто изменить. Для этого необходимо, как минимум, понимать себя, знать особенности и психологические механизмы принятия решений, иметь развитую рефлексию и учитывать факторы, которые влияют на наш выбор. К сожалению, этому искусству не учат в школах, высших учебных заведениях, а современное общество предоставляет молодежи противоположные образцы, ведь многочисленные экономические и политические преобразования своей стремительностью и хаотичностью, приводят к тому, что недальновидность, жизнь сегодняшним днем, безответственность становятся в значительной степени типичным общественным признаком. Стратегическая неопределенность как на общегосударственном, так и на личностном уровне негативно сказывается на развитии молодежи, способности их к принятию важнейших жизненных решений, от которых зависит не только настоящее, но и будущее.

Принятие решений в философии, педагогике, психологии, социологии исследовались в различных аспектах, однако личностные детерминанты принятия стратегических жизненных решений изучены недостаточно. Ученые указывают, что одним из необходимых условий успешного принятия решений является наличие у человека набора определенных личностных качеств, которые обеспечивают достаточную волевую саморегуляцию. Исследователи (К.А.Абульханова-Славская, Г.А.Балл, В.К.Калин, Г.С.Костюк, Л.В.Сохань и др.) выделяют такие волевые качества как решительность, настойчивость, целеустремленность, принципиальность, организованность, ответственность и т.д. [1, 2, 3], которые формируются с детства благодаря развитию самостоятельности.

Целью статьи является освещение теоретического и эмпирического исследования самостоятельности как личностной детерминанты принятия студентами стратегических жизненных решений.

Изложение основного материала. Как известно, самостоятельность понимается как умение человека лично, без посторонней помощи управлять и направлять свою жизнь, принимать решения и нести ответственность за их последствия. Самостоятельность человека развивается с детства, и именно она является фундаментом таких качеств в будущем, как решительность, умение принимать решения, забота о других. Итак, самостоятельность - это способность лично ставить свои цели и самому их достигать, способность решать свои проблемы за свой счет. Самостоятельность - обязательный атрибут взрослости.

Самостоятельность личности характеризуется двумя факторами: во-первых, знаниями, умениями и навыками, во-вторых, отношением к процессу деятельности, результатам и условиям ее осуществления, а также связями, создаваемыми во время деятельности с другими людьми. Самостоятельность - это, прежде всего сознательное мотивирование действий и их обоснованность, устойчивость к посторонним влияниям, стремление и способность поступать в соответствии со своими личными убеждениями. Она проявляется неравномерно и специфически в различных видах деятельности. Высокий уровень самостоятельности в ее общем смысле предполагает не просто воспроизведение образца умственного или физического воздействия, а внесение в работу своего субъективного нового понимания, создание собственного образа мышления и действия (Н.А. Половникова).

Учитывая это, целью нашего эмпирического исследования было определение степени развитости личностных качеств студентов, необходимых для принятия стратегических жизненных решений и выявление их значимости с помощью установленных корреляционных связей.

В исследовании была использована методика "Изучение особенностей принятия решений личностью" Е.П.Ильина [7], которая позволила представить среднее значение развития определенных личностных качеств и их выражение в процентах (100% максимум). В ходе исследования мы получили эмпирические данные, которые обобщены и сведены в табл. 1. Как видно из табл. 1, первыми в списке качеств - решительность и настойчивость, как важнейшие волевые качества в принятии решений, однако по выраженности показателей, полученных респондентами (42,5% и 45,0% соответственно), они занимают последние места. Решительностью ученые называют индивидуальное свойство воли человека, связанное со способностью и умением самостоятельно и своевременно принимать ответственные решения и упорно реализовывать их в реальной деятельности.

У решительного человека, как правило, борьба мотивов, которая началась завершается принятием и исполнением решения. Проявление решительности - это не всегда мгновенное, но как правило - своевременное решение, принятое со знанием дела и с учетом конкретных обстоятельств. Решительность как позитивное волевое качество помогает в умении принимать решения умеренно, твердо, непоколебимо и.т.д., характеризуется особенностями протекания процесса принятия решения как определенной стадии волевого акта. Значение показателя ниже среднего (42,5%) указывает на недостаточный уровень развития этого качества у студентов.

Таблица 1

Качества студентов, влияющие на процесс принятия решений

n = 850 **Личностные качества студентов**	**Выраженость показателей**		
	Макс. зн. (за тестом), балы	Сред. зн. студентов, балы	%
Решительный	2,0	0,85	42,5
Настойчивый при принятии решения	1,0	0,45	45,0
Рассудительный при принятии решения	3,0	1,6	53,3
Независимый от внешних обстоятельств в принятии решений	1,0	0,46	46,0
Целенаправленный	3,0	1,6	53,3
Самостоятельный	2,0	1,1	55,0
Стремится прогнозировать будущее	3,0	1,45	48,3
Романтический	1,0	0,55	55,0
Нерешительный при принятии решений	3,0	1,25	41,6
Зависимый от обстоятельств	1,0	0,54	54,0
Импульсивный при принятии решения	1,0	0,7	70,0
Неустойчивый в намерениях	1,0	1,0	50,0
Прагматичный	4,0	1,75	43,7

Сравнивая его с полученным значением "нерешительный при принятии решения" (41,6%) можем констатировать, что студентам не хватает решительности в принятии решений.

Нерешительность, которая является проявлением слабоволия, обнаруживается в том, что студент принимает решение или слишком медленно, или, наоборот, очень поспешно. Так нерешительные люди склонны принимать решения или без достаточного обсуждения, импульсивно, или предполагая лишние колебания при обдумывании. Нерешительный человек также склонен или откладывать окончательное принятие решения, или без конца его пересматривать, и поэтому принимать жизненно важные решения таким студентам чрезвычайно сложно.

Показатель настойчивости (45,0%) у студентов также на уровне ниже среднего. Настойчивость - волевое качество личности, которое проявляется в умении добиваться поставленной цели, преодолевая при этом внутренние и внешние препятствия. Настойчивость проявляется в процессе исполнения решения студентами как заключительной части волевого акта. Настойчивость студентов заключается в умении активно реализовывать действия, необходимые для преодоления трудностей, энергично действовать и достигать цели окончательно. Люди, которым не хватает настойчивости, могут изначально проявлять большую энергичность, однако вскоре начинают ее ослаблять, "выдыхаются" и прекращают свои действия. Поэтому слабовольные студенты могут вначале деонстрировать ложное впечатление большой настойчивости и энергичности.

От настойчивости в достижения цели отличают упрямство и прихоти, которые проявляются в необоснованном, глупом отстаивании человеком своих решений и отвержении чужих предложений. И то и другое характеризуется стремлением достичь желаемого, однако, в отличие от настойчивости, упрямство руководствуется единственным мотивом поведения - самоутверждением, стремлением отстоять свое. При принятии студентами стратегических жизненных решений настойчивость помогает осуществить все фазы - от постановки целей до реализации принятого решения.

Как видно из табл. 1 наибольшее значение развитости показателя у студентов имеет такое личностное качество как "импульсивность в принятии решения" (70,0%). Импульсивность личности - толчок, побуждение, привод - особенность поведения человека (черта характера), которая проявляется в склонности действовать по первому зову, под влиянием внешних обстоятельств или эмоций. Импульсивный человек не обдумывает свои поступки, не замечает все "за" и "против", он быстро и непосредственно реагирует и нередко также быстро жалеет о своих поступках [6]. Относительно стратегических жизненных решений, импульсивность, скорее, мешает студентам, делая их поведение непоследовательным, а принимаемые решения - необоснованными.

Развитость такого личностного качества как "рассудительный при принятии решений" у студентов соответствует среднему уровню развития показателя (53,3%), что свидетельствует о средней взвешенности и обдумывании решений. Рассудительность человека определяется учеными как логически направленный мыслительный процесс решения любых задач. Здравомыслящие студенты способны правильно рассуждать, делать выводы, последовательно выражать свои

мысли [6, с.346]. Так что в процессе принятия стратегических жизненных решений студенты проявляют средний уровень благоразумия, могут обдумывать и обсуждать свои решения.

Следующее положительное волевое качество студентов - целеустремленность личности, характеризует силу его воли и проявляется в индивидуальных особенностях течения волевого акта на всех его фазах. Целеустремленный человек стремится к определенной цели, то есть направлен на достижение определенного результата, знает чего хочет, в случае препятствий в достижении цели ищет альтернативные пути и, все же, достигает запланированного.

Как видно из табл. 1, это качество у студентов оказалась на среднем уровне развития (53,3%), что соответствует средним способностям студентов к управлению в своих действиях и поступках общими и устойчивыми целями, обусловленными их твердыми убеждениями. Недостаточная же целеустремленность, которая свидетельствует о слабоволии человека, характеризуется отсутствием у него устойчивых общих целей и склонностью легко поддаваться случайным, скоротекущим побуждением, и желанием выбирать соответствующие им цели. Поэтому, несмотря на противоположную характеристику "неустойчивый в намерениях", выраженная на 50,0%, можно предположить, что этот средний уровень показателя весьма существенно снижает целеустремленность студентов, особенно по формированию стратегических жизненных целей.

Неустойчивость в намерениях характеризует студентов как таковых, что постоянно меняют свои планы и решения, в том числе и на будущее. Как правило, это личности, которые не сопоставляют свои собственные способности и психофизиологические качества с возможностями использования в дальнейшей жизни: личной, профессиональной или социальной. Если человек не знает себя, то и сформулировать конкретные цели, а тем более следовать им, для него сложно.

Следующее личностное качество, которое исследовалась у студентов - самостоятельность. Самостоятельность - это непременное условие, свойство, способ развития человека и сообщества в соответствии с их естественной заданностью. Самостоятельный студент мыслит и действует сам, чего бы это ни касалось, не зависит от воли другого субъекта, действует по собственным планам и инициативе.

Как видно из табл. 1, самостоятельность студентов соответствует среднему уровню развития (55,0%). Самостоятельность студентов заключается в умении обходиться в своих действиях самостоятельно, а также в умении критически относиться к чужим воздействиям, оценивая их согласно своим взглядам и убеждениям, проявлять инициативу. Инициативность же характеризуется умением находить при этом новые, нешаблонные решения и средства их осуществления. Самостоятельность и инициативность свободы отличаются от соответствующих качеств мышления наличием действенного стремления человека превратить свои решения и замыслы в жизнь. Среди основных форм проявления самостоятельности: самоутверждение, самопознание, самоидентификация, самообразование. Наряду с этим известны и многие формы ее негативного проявления: самоуправство, самоуверенность, самовосхваление, самоуничижение и т.д. Итак, полученный показатель студентов указывает на средний уровень проявления их самостоятельности, что может быть недостаточным для оптимального принятия стратегических жизненных решений.

Личностное качество "стремление к прогнозированию будущего" развито у студентов на 48,3%, что соответствует среднему уровню развития, однако для обдумывания и принятия стратегических жизненных решений этого недостаточно. Стремление прогнозировать будущее присуще человеку с детства и является особенно важным качеством личности для принятия стратегических жизненных решений, поскольку может влиять на всю дальнейшую судьбу. Будущее - субъективная с человеческой точки зрения и объективная со стороны стороннего наблюдателя временная категория восприятия реальности, которая характеризуется комплексом явлений и событий, которые не сбылись и не состоялись относительно объекта, который находится в более раннем времени. Поэтому значимость будущего для студенческой молодежи обусловлена потребностью возможных дальнейших жизненных событий, прогнозов и требует дальнейшего развития.

В дальнейшем рассмотрим результаты исследования такого личностного качества студентов как романтичность. Романтичность личности определяется как необычность, сказочность чего-либо, что вызывает к себе эмоциональное, возвышенное отношение (героика, вдохновение). Романтика - это образ жизни, который отличается оптимизмом, альтруизмом, положительными эмоциями, высокими чувствами, возвышенным отношением к человеку противоположного пола (как правило - мужчины к женщине), и исповедание других ценностей, противопоставляются "серой обыденности", материальным ценностям, в том числе прагматизму, рационализму. Романтические отношения возникают, как правило, лишь в некоторых ситуациях, когда влияние внешнего мира в сознании людей нивелируется, а на первый план выходят их отношения, возникает влечение друг к другу. Люди-романтики - это люди, которые живут больше в мечтах, а не в реальности, склонны к мечтательности, к идеализации других людей и жизни в целом. Романтичность студентов связана с рассмотрением ситуаций с позиции идеальных взаимоотношений.

Высокие показатели по этой характеристике можно расценивать и как положительный, и как отрицательный результат. Положительным является то, что человек направлен в будущее и способен строить стратегические планы на жизнь. Отрицательным - то, что молодой человек слишком оторван от реалий и может не рассчитать своих сил для достижения задуманного. Поэтому полученные средние показатели (56,0%) романтичности студентов как раз свидетельствуют о наибольших шансах в постановке жизненных целей и принятии стратегических решений. Низкие показатели по этой характеристике свидетельствуют о доминантности рационализма и прагматизма.

Последним исследуемым личностным качеством студентов является прагматизм, как форма позитивизма, которая предопределяет построение системы поступков и взглядов на жизнь в аспекте получения практически полезных результатов. "То, во что для нас лучше верить - истинно", - утверждал один из основателей прагматизма В.Джемс. На словах прагматисты уделяют большое значение разума в решении вопросов морали, но с их точки зрения, с помощью разума

может решаться только вопрос о выборе средств, методов достижения поставленных целей, сами же цели не могут обосновываться разумом [6, с.266-267]. Цели, с точки зрения Дж.Дьюи, определяются волевыми стремлениями человека и могут констатироваться умом лишь задним числом, когда человек уже действует.

В нашей выборке студентов прагматизм развит на 43,7%, что соответствует почти среднему уровню развития и может свидетельствовать о склонности студентов к постановке более корыстных стратегических целей и принятию судьбоносных решений на основе выгодности и меркантильности. Конечно, такой подход не может быть оправданным в процессе принятия всех стратегических жизненных решений, особенно тех, которые касаются выбора брачного партнера.

Для дальнейшего количественного и качественного анализа полученных результатов мы использовали методы математической статистики, в частности, статистический пакет SPSS Statistics 17.0 (корреляционный критерий Спирмена). Важность и необходимость этого этапа исследования, обусловлена возможностью получения весомых данных, в частности, среди всех исследуемых личностных качеств выделить ведущие, то есть те, которые детерминируют готовность студентов к принятию стратегических жизненных решений. Итак, целью было изучение связи личностных характеристик студентов (рассудительный, нерешительный, зависящий от обстоятельств, прагматичный, настойчивый, импульсивный, решительный, самостоятельный, романтический, неустойчивый, независимый, целеустремленный, стремится прогнозировать будущее) с их готовностью к принятию стратегических жизненных решений. Значимые корреляционные связи сведены нами в табл.2.

Как видно из табл. 2, наиболее важным результа-

Таблица 2

Фрагмент матрицы корреляционных связей между личностными характеристиками студентов и готовностью к принятию

n = 64	Нерешительный	Зависимый от обстоятельств	Решительный	Целенаправленный	Стремится прогн. будущее	Уровень гот-ти
Нерешительный	1,00	0,12	-7,17**	-0,44	-0,17	-,519*
Зависимый от обстоятельств	0,12	1,00	0,03	-,526*	-,540*	-,586**
Решительный	-,717**	0,03	1,00	0,462*	0,23	,569**
Самостоятельный	-0,43	-0,42	0,41	0,44	0,34	,817**
Целенаправленный	-0,44	-,526*	,462*	1,00	0,705**	,464*
Стремится прогнозировать будущее	-0,17	-,540*	0,23	,705**	1,00	,467*

Примечание: * - связь значимая на уровне $p \leq 0,05$;
** - связь значимая на уровне $p \leq 0,01$.

том является наличие достаточно высоких и статистически значимых положительных взаимосвязей между уровнем готовности студентов и такими качествами как самостоятельность ($r = 0,82$ при $p \leq 0,01$), решительность ($r = 0,57$ при $p \leq 0$, 01), целеустремленность ($r = 0,46$ при $p \leq 0,05$) и стремление прогнозировать будущее ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$). Характерно, что наиболее тесно связанной с готовностью к принятию решений оказалось качество "самостоятельность", и это соответствует специфике исследуемых решений, поскольку стратегические жизненные решения каждая личность должна принимать сама и ответственность за их правильность полагается на нее.

Другие три качества - решительность, целеустремленность и прогнозирование будущего имеют довольно тесную связь с готовностью студентов на достаточно высоком уровне и это подтверждает теоретические выкладки ученых о решающем значении решительности личности в избрании главной цели жизни, целеполагания в постановке жизненно значимых целей, прогнозирования будущего как предвидения последствий и выстраивании собственного жизненного пути. Также были получены статистически значимые обратные связи между уровнем готовности студентов к принятию стратегических жизненных решений и такими качествами как "нерешительность" ($r = -0,52$ при $p \leq 0,05$) и "в зависимости от обстоятельств" ($r = -0$, 59 при $p \leq 0,01$). Это значит, что более нерешительный и зависимый от обстоятельств студент будет меньше готов к принятию стратегических жизненных решений.

Также корреляционный анализ предоставил данные, указывающие на тесную взаимосвязь между всеми положительными качествами, что подтверждает наши ожидания, а именно, между решительностью и целеустремленностью ($r = 0,46$ при $p \leq 0,05$), между целеустремленностью и стремлением прогнозировать будущее ($r = 0,71$ при $p \leq 0,01$) и обратную связь между зависимостью от обстоятельств и целеустремленностью ($r = -0,53$ при $p \leq 0,05$) и стремлением прогнозировать будущее ($r = 0$, 54 при $p \leq 0,05$). Эти данные подтверждает тезис, рассматриваемый в теоретической части работы, о том, что положительные качества личности образуют силу воли, необходимую для принятия решений (В.К.Калин, Г.С.Костюк и др.). Анализ корреляционных связей позволил построить иерархию личностных характеристик по их степени связи и значимости в процессе принятия студентами стратегических жизненных решений (см. рис.1).

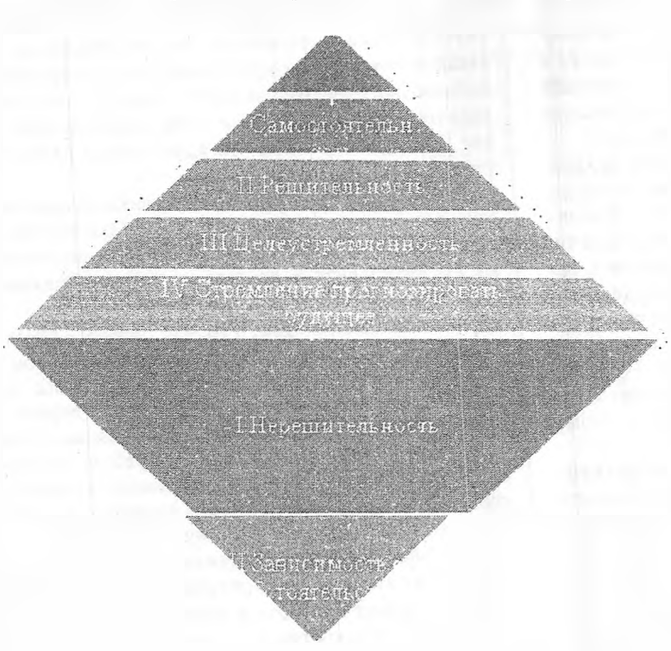

Рис. 1. Иерархия личностных качеств студентов, имеющих связь с готовностью к принятию стратегических жизненных решений.

Таким образом, принятие стратегических жизненных решений студентами детерминируется актуализацией их личностных качеств, среди которых самостоятельность, решительность, целеустремленность, стремление прогнозировать будущее. Однако, развитие у студентов следующих качеств соответствует среднему и ниже среднего уровням. Учитывая это, дальнейшие научные исследования целесообразно направить на разработку психолого-педагогических средств развития у студенческой молодежи личностных качеств, необходимых для принятия стратегических жизненных решений.

Литература

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М.: Мысль, 1991. - 299 с.

2. Балл Г.А. Феномен выбора в контексте социального поведения. Социальная психология. - 2005. - № 1. - С. 3-13.

3. Калин В. К. Психология воли : сб. науч. тр. / В. К. Калин ; науч. ред. проф. Н. Ф. Калина. - Симферополь, 2011. - 208 с.

4. Корнилова Т. В. Методологические проблемы в психологии принятия решения // Психол. - 2005. Т.26. №1. - С.3-20.

5. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира // 1-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии: материалы сообщений / Под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, А. И. Сосланда. - М. : Смысл, 2001. - С. 100-109.

6. Словарь по этике / Под. ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона. - 6-е изд. - М.: Политиздат, 1989. - 447 с.

7. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М.: Изд-во Института психотерапии. - 2002. - 490 с.

Н.Т.Джаманкулова,
БГУ им. К.Карасаева

ИСКУССТВО БЫТЬ СУПРУГАМИ!

Супружество - это наука и искусство. Желание быть счастливым со своим мужем или женой - это так прекрасно и естественно для любой семьи! Но так трудно сохранить это простое счастье в столкновениях с жизнью с мелочами быта, до последних дней невозможно сохранить и донести свою юбовь! Искусство это необходимо не только для сохранения счастья супружеских отношений. Супружество - это центр тяжести всей семьи, точка притяжения всей семьи, которое либо превращает семью в единое целое или разгоняет её членов по орбитам одиночества. Поэтому значение гармонии супружеских отношений просто трудно оценить для сохранения семьи, для его личного счастья, даже для выполнения своих важнейших функций. По мнению ученых, она складывается из их совместимости как семейных партнеров, согласованности представлений, о их семейных функциях, распределении обязанностей, также личностное и интимно - сексуальное соответствие супругов. Искусство быть супругом также слагается из умений психологически грамотно строить свои повседневные отношения и общение, безболезненно выходить из конфликтов.

Первое из слагаемых искусства быть супругом - супружеские взаимоотношения. Она должна отличаться высокой степенью взаимопонимания, уважения и взаимопомощи, способствовать решению возникающих проблем перед мужем и женой в быту, на работе и дома. Каждый из супругов в сложной для него ситуации ждёт, что семья придаст ему уверенность. Ищут у супруга той поддержки, которой не может дать окружающий мир. Понимание супругом помогает другому члену супружеской пары выйти из затруднительного положения. Непонимание или отход в критический момент потом бывает трудно исправить или простить.

Семейная жизнь благоприятно влияет на сохранение здоровья и долголетие. С годами супруги все более привязываются друг к другу. Союз мужчины и женщины не может быть основан только на интимных чувствах. Взаимоотношения в совместной жизни суп-

ругов многогранны. Одна из граней, это культурный уровень, которая зависит не только от воспитания, условий жизни, но и от определенных психологических моментов. Чувства развиваются и обогащаются в течение всей жизни. Совместная жизнь при отсутствии искреннего чувства превращается в сожительство двух людей, которое быстро становится им в тягость.

"Любовь - это чувство самоотверженной сердечной привязанности". Такое объяснение дает словарь русского языка С.И. Ожегова. А. Стендаль так говорит о любви: "Любовь - это соревнование между мужчиной и женщиной за то, чтобы доставить другому, как можно больше счастья". Это всепобеждающее чувство, на основе которого человек совершает поступки и живет не только для себя, но и для самого близкого и дорогого человека. Любви нужно учиться. Принуждение не может усилить любовь, наоборот ведёт к его угасанию. Только свобода дает возможность этому сложному чувству раскрыться полностью.

В семьях, где жизнь супругов не облагорожена искренним чувством, всегда имеется отчужденность и безразличие друг к другу. Чувствам и характерам двух людей на протяжении многих лет совместной жизни предстоят серьёзные испытания. Каждый из молодоженов приносит в свою вновь созданную семью "модель" той семьи, в которой сам воспитывался. Трудности при создании новой семьи неизбежны, особенно если эти модели сильно отличаются одна от другой. Чтобы исправиться с этими испытаниями, нужна определенная зрелость ума, характера, отношение к окружающей действительности. Для создания счастливой семьи недостаточно иметь материальную базу, нужны определенные психологические условия, характер, достаточный кругозор.

Когда отношения в семье строятся лишь на материальной основе, любви к деньгам, это неизбежно приводит к конфликтам, исчезновению любви и отчуждению. При этом гибнет любовь, уважение, даже гибнет жизнь. А в тех семьях, где материальная сторона давит духовные интересы, неизбежно развивается эгоизм, значит, угасает любовь. Счастливые семьи - это те семьи, которые не требуют от жизни немедленного исполнения своих желаний, те которые умеют ждать. Можно видеть людей хорошо обеспеченных, но несчастливых и неудовлетворенных жизнью. Молодым людям, создавшим семью, уготовано немало испытаний. Говорят, что даже если человек ведет себя как ангел, то в этом случае другому может мешать шелест его крыльев. Эта сцена знакома всем: черные руки тянутся к белоснежной шее молодой женщины:... Отелло убивает невинную Дездемону:

"Я задушу тебя -
и от любви
сойду с ума....
Я плачу и казню,
совсем как небо,
Которое карает, возлюбив".

Да, сам Отелло, тысячи людей до него считали и тысячи после него считают, что любовь и ревность неразделимы. Но так ли это? Ревность определяется как слепая и страстная недоверчивость, мучительное сомнение в чьей-либо верности и любви. Сомнение-....Человеку свойственно сомневаться, свойственно и ошибаться. **Ревность** самое **молодое** из сложных чувств, оно возникло лишь с образованием моногамной семьи. В условиях группового брака все мужчины и женщины принадлежали друг другу, тут не могло быть ревности. Со временем это чувство повергалось значительным изменениям, оно усложнилось, даже в какой-то степени опоэтизировалось, хотя осталось эгоистичным. Поэтому неверно считать, что ревность является спутником любви. Прав швейцарский психолог К.Юнг, сказавший, что ядро всякой **ревности** составляет **отсутствие любви.**

Чаще всего ревнивцы - это психопатизированные личности с аномалиями характера. Они переоценивают свои способности, считают, что окружающие ниже их по интеллекту и другим качествам. Ревнивцу кажется, что жена может уйти к другому, и бесит его не то, что она покинет дом, а то, что другой - такое "ничтожество" по сравнению с ним, распаляя свои воображения. Такой человек делает жизнь в семье несносной. Любая задержка жены на работе, в дороге, магазине приводит к диким сценам, скандалам. Ревнивец проявляет крайний деспотизм, требуя подчинения себе, контролируя каждый шаг, каждую минуту супруга. Такие люди считают себя правыми во всём. Такими ревнивцами чаще бывают мужчины. А у женщин ревность может исходить из других предпосылок. Чаще всего боязнь потерять мужа, остаться одной, что может привести к ухудшению материального положения, трудностям в воспитании детей. Если женщина осталась одна, кажется что она "брошена", что вызовет в обществе пересуды. Отсюда возникают ревность мужу и озлобление сопернице. Бессмысленность ревности при любых вариантах чувств и поведения можно видеть при следующих примерах:

1. Супруги любят и верны друг другу. Ревность только вызовет отчуждение, и обидят другого, ибо подозрение в неверности глубоко оскорбительно и наносит тяжелую психическую травму.

2. Супруги не любят друг друга, но супружеская верность сохраняется. Любовь не является застывшим понятием, постепенно может перейти во взаимное уважение, привычку друг другу, в желание сохранить семью и др. Любовь ревностью все равно не вернешь, а можно лишь потерять уважение супруга и подтолкнуть его на внебрачную связь.

3. Супруги не любят друг друга и неверны. Практически семьи уже нет. Обоих супругов устраивает новая половая связь. Вернуть семью с помощью ревности нельзя.

4. Один из супругов любит другого, который ему неверен. Ситуация наиболее часто встречающиеся в жизни. Если нарушение супружеской верности произошло случайно, в силу определенного стечения обстоятельств, то вряд ли следует делать поспешные выводы.

Случайная половая связь - это даже не основание для мучительных терзаний, сцен ревности, тем более для распада семьи. В данном случае у партнеров нет глубоких чувств, душевного контакта. Ревность наталкивает на мысль о ценности нового партнера и унизить супруга. Следует выждать время, окружив вниманием мужа или жену повышенным вниманием и лаской. Почти всегда внебрачная связь умирает сама по себе, а семья успешно продолжает свое существование. Случайная половая связь - это еще не трагедия. Многочисленные исследования показали, что когда мужчина и женщина решили вступить в новую половую связь, никакие преграды их не остановят. Наивно думать, что муж или жена будут соответствовать иде-

алу, о котором мечталось до свадьбы. Со временем выявляются черты характера, которые могут быть даже неприятны. Нужно уметь прощать их. Ни один порядочный человек не сообщит мужу о неверности жены и наоборот. Человек так устроен, что верит в то, во что он хочет верить. В семейных разладах могут быть повинны муж и жена.

Однако очень многое зависит от поведения и поступков жены как хозяйки дома, "хозяйки настроения". В тех семьях, где жена истерична, невыдержанна, груба, бесхозяйственна, ожидать, хороших взаимоотношений, ждать трудно. Недаром в народе говорят: "Жена смеётся - весь дом сияет, жена грустна - весь дом погружен во мрак". О.Бальзак писал: "Быть честной, недоступной для света и куртизанкой для мужа, значит быть женщиной гениальной. А таких мало. Этим объясняется тайна длительных привязанностей, необъяснимых для тех женщин, которые лишены этого таланта". Жизнь человека, его поступки, поведение, динамика чувства подчиняются общим законам психологии и физиологии. Молодым супругам надо помнить слова Л.Н.Толстого: "Следите оба, муж и жена, за тем, чтобы в ваших взаимных отношениях не появились такие привычки. Которые могут вас, в конце концов сделать чужими друг другу. А для этого необходимо, чтобы, прежде всего не утратилось то уважение, какое должен чувствовать человек к человеку. Любая конфликтная ситуация, возникшая в семье - это еще не разлад. Супруги отстаивают свои точки зрения. Одним из важных условий для сохранения в семье добрых отношений является умение обоих супругов пойти на компромисс. Для этого нужны, прежде всего, терпимость, уважение и желание понять человека, с которым решил соединить свою жизнь.

Каждый развод - тяжёлая психическая травма не только для супругов, но и для детей. Даже время не сможет стереть из памяти, совместно прожитые годы.

Давно известно, что любые жизненные блага, слава, почет не дает человеку полного удовлетворения, если нет мира в семье. В любви, в семье, в детях остигает человек вершины счастья.(Ходаков.Н.М.стр 205 - 216).

Наличие сексуальных знаний только основа гармонии и сохранности интимных отношений. Ведь, как справедливо отметила А.И.Аугустинавичюте, специалист по психологии семейных отношений, сексуальная культура - это не только познания в области анатомии, физиологии и сексологии, сколько уметь сопереживать, быть нежным и ласковым. Культура интимных отношений неразрывно связана с высокой культурой чувства. Эмоционально незрелая личность не может быть нежным и ласковым и гармоничным партнером в интимной составляющей супружеской жизни. Гармония должна существовать не только в интимных отношениях, но и должна присутствовать во всех областях семейной жизни. Крайне важное условие гармонии интимного - "чистота" и эмоциональность общих взаимоотношений между супругами. Женщины более ценят эмоциональную сторону отношений, любят мужчину в целом, как человека и крайне нуждаются в том, чтобы в интимных отношениях чувствовать любимой, единственной и неповторимой.

Непонимание или отход в критический момент потом бывает трудно исправить или простить. Никогда не ворчать, она убивает любовь, а потом уже и брак. Во - вторых, любовь и гармония живут только там, где супруги уважают достоинство друг друга, заботятся о нём. Достоинство является нравственной почвой для привязанности супругов. Достоинство одного супруга не должен унижать достоинство другого. Унижение женщины уничтожает её чувства и очень оскорбительно для него. А унижение мужчины губительно для брака в целом. Никогда не старайтесь перевоспитывать супруга(у). Ваш воспитательный пыл может стать причиной самых серьёзных разногласий. В - третьих, психологи доказали, что супруги должны быть информированы друг в друге, знать о его (её) потребностях, интересах, стремлениях, о духовном мире, чтобы не быть друг для друга "закрытыми системами". Не критикуйте супруга(у), она встречается в штыки. Можно конкретный поступок, что он неправильно сделал или поступил. При этом нужно выбрать место и обстоятельство критики, при отсутствии третьего лица. Нужно правильно выбрать время критики.

В - четвёртых, общение, делиться впечатлениями, много хорошего говорить друг с другом, не замыкайтесь друг на друге, откройте семью для внешнего общения. Нужно проявлять интерес к делам, работе другого супруга и быть информированным об их состоянии. Нужно искренно восхищаться достоинствами друг друга. Восхищение необходимо как воздух, чаще всего следует уделить внимание супруге (жене), можно и мужьям.

В - пятых, нужно общаться как личности, а не как носители и исполнители семейных функций. Ни в коем случае нельзя переносить в свою семью позиции и формы общения с работы.

Нужно уметь отмечать все изменения, которые с ней произошли: в жизни, в поведении, во внешнем облике, всё должно быть направлено в лучшую сторону. Умейте говорить комплементы, хвалить, дарить подарки. Одобрение и внимание должно быть всегда и постоянно.

В - шестых, нужно быть всегда корректным в общении. Нужно потчас хвалить друг друга, избегать проявления негативизма, грубости, бестактности, безразличии и потере интереса, вежливости. Будьте всегда вежливы. Всегда помните мудрую восточную поговорку: "Хочешь сказать плохое жене - иди к арыку и говори. Вода всё унесёт...."

И последнее, понимайте других, внимательно к ним относитесь, нужно учитывать их вкусы, интересы, желания и привычки. Почаще делать шаги навстречу друг другу. И правило седьмое - побольше читать литературу по вопросам брака и семьи, ведь семейному счастью нужно учиться. К вышесказанному можно добавить два момента. Первый: Очень хорошо было бы, если эти семь правил повесили бы на видном месте, в конфликтных ситуациях вы бы не ссорились, взглянув, какое из правил вы нарушаете. В любом случае нужно постараться выполнять хотя бы часть правил, потому что, она позволит вам улучшить семейный климат.

Несоответствие идеалу, попытка перевоспитания взрослого человека весьма очень трудно. Поэтому нужно всегда стараться, перевоспитывая, одаривать (его, её) похвалами, так как она благотворно действует на человека. При этом нужно самой стараться вести себя так, как будто он уже такой, каким вы хотите видеть.

Стремление подчинить себе другого, весьма широко распространенное явление. По данным учёных, особенно азиатские женщины дают предпочтение,

своим мужьям называя их "главы семьи", а роли женщинам как "хозяйки дома".

Нетерпимость к привычкам, к великому сожалению даже совсем маленькая безобидная привычка может стать причиной конфликта между супругами. Поэтому требуется от супругов взаимной терпимости, уступчивости, снисходительности, взаимопонимания и взаимоуважения.

Потребительское отношение к любви. Совет: ни в коем случае не использовать другого только как носителя некоторых ролевых функций.

Недостаточные знания по вопросам интимных взаимоотношений. Совет: побольше читайте специальную литературу по всем вопросам.

В. Сысенко выделяет следующие семь "зон разногласий".

1. Конфликты, размолвки, скрытые психические напряжения на базе неудовлетворенности сексуальных потребностей одного из супругов.

2. Конфликты, размолвки, скрытые психические напряжения на основе неудовлетворенной потребности и значимости своего "Я", нарушения чувства достоинства со стороны другого партнера.

3. Психические напряжения, депрессии, конфликты, ссоры, имеют источник неудовлетворенности одного из супругов в положительных эмоциях: отсутствия ласки, нежности, заботы, внимания и понимания. Психологическое отчуждение супругов друг от друга.

4. Конфликты, ссоры, размолвки на почве пристрастия одного из супругов к спиртным напиткам или к азартным играм которая приводит к неэкономным и неэффективным расходам, затратам денежных средств.

5. Финансовые разногласия супругов, вопросы бюджета, содержания семьи, вклада каждого членов семьи.

6. Конфликты, ссоры, размолвки на почве неудовлетворения потребностей супругов в питании, одежде, на почве благоустройства семейного очага, затрат на личные нужды каждого из супругов.

7. Конфликты на почве потребности во взаимопомощи, взаимоподдержке, разделении труда в семье, введении домашнего хозяйства, уходом за детьми, в проведении отдыха, разных потребностей и интересов.

Самый лучший способ выйти из конфликта - это просто не доводить до него. Вовремя заметить угрозу, погасить шуткой, новой интересной информацией, одариванием любви, подарками.

Если все же возник конфликт, нужно терпеливо выслушать, мужчинам нужно постараться уйти подальше. Через некоторое время, не вступая в пререкания, нужно переключить её внимание - попросить сходить в магазин или сходить к соседке.

Наиболее оптимальным в серьёзных случаях является совместное обсуждение разногласий с последующей выработкой решения, приемлемое для обоих сторон, этот метод американцы называют конфронтацией.

На семейную конфликтность влияют личностные особенности супругов: более конфликтными являются мягкие, утончённые, "женственные" мужчины, а меньшая конфликтность свойственна женщинам с богатым воображением, творческим складом ума, не делающим акцента на повседневные дела.

При всех незапланированных или не вами спровоцированных конфликтах, не вступать в пререкания. Оценить своё поведение, отключиться и думать о приятном или слегка поддакивать. Если становится невтерпёж, нужно вообразить себя на вершине горы, а скандалиста - далеко внизу. Ещё лучше представить себя парящей чайкой, затем встряхнуться, сбрасывая всё с себя неприятное.

Литература

1. Давлатов С.Р. Дураков любят, умных уважают. -Б., 2009.

2. Дементьева И.Ф. Первые годы брака. Проблемы становления молодой семьи. -М., 1991.

3. Ковалев С.В. Психология семейных отношений. - Ф., 1990.

4. Ковалев С.В. Психология современной семьи. -М.: Просвещение,1988.

5. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. 1993.

6. Харчев А.Г. Брак и семья. -М., 1997.

7. Ходаков Н.М. Молодым супругам. -Б.:Кыргызстан, 1991.

8. Шнейдер Л.Д. Психология семейных отношений. Курс лекций. -М.Э, 2000.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Г.Сасыбаева,
КГУ им. И.Арабаева

ДИЛЕММА ОБСЕ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

При объявлении независимости более 20 лет назад, пяти Центральноазиатских республик, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркмения, и Узбекистан которые признаться были недостаточно готовы к радикальным политическим, экономическим и социальным процессам трансформации. "Искусственность" понятий государственности и границ что по большому счету являлось, сталинистической политикой национальностей поначалу породило у наблюдателей предположить, что наднациональные образцы понятия как исламизм воспользуется моментом и повысит потенциал конфликтогенности в Центральной Азии. Тем не менее, эти так называемые этнические государственные сущности доказали экономическое развитие и региональная дезинтеграция и господство региональных групп солидарности. Политические беспорядки в Кыргызстане в марте 2005 и в апреле 2010 годов, которые привели к ниспровержению президентов и подавление восстания в Андижане узбекскими силами безопасности в мае 2005 года являются самыми существенными проявлениями растущего кризиса в Средней Азии.

Хотя вступление всех пяти Центральноазиатских стран в СБСЕ в 1992 году не был без противоречий, главным, решающим в противовесе аргументом была включающая политика или интеграционистская политика относительно всех бывших Советских республик, которые вслед за крахом Советского Союза смогли бы преодолеть политические и экономические кризисы.

Критический взгляд назад в диалог между ОБСЕ и пятью странами Центральной Азии показывает скорее менее розовую картину. Хотя, в конце 1990-ых, все пять государств выступали за усиливающееся сотрудничество с Организацией, ни один из них не действовал в соответствии с основными принципами ОБСЕ. Эта неудача соблюдения может частично быть результатом нехватки ресурсов и возможностей; в последние годы, однако, нехватка политической воли также стала очевидной причиной. В частности, все пять республик имеют серьезный дефицит в области демократизации, это определенно относительно основания многопартийной системы и свободные и справедливые выборы - принципы, которые были взяты на себя всеми участвующими государствами Копенгагенской Конференции СБСЕ в 1990 году. Чуть ли не пожизненный, но на сегодняшний день уже бывший президент Туркмении Сапармурат Ниязов - "Туркменбаши Великий" - установивший тоталитарную диктатуру и причудливый культ личности. В Узбекистане, силы безопасности деспотичного президента Ислама Каримова не только подавили "тяжелой рукой" волнения в Андижане в мае 2005 года, убивая сотни протестующих, но также действовали, чтобы подавить возникающее гражданское общество той страны. Президент Таджикистана, Емомали Рахмон, объединил свою позицию против его бывших союзников, негативно влияя на процесс демократического развития. В декабре 2005 года, президент Казахстана, Нурсултан Назарбаев, был избран на шести летний срок с 92 процентами голосов в манипулируемых выборах в президенты страны. В Кыргызстане, спустя год после свержения президента А.Акаева, правительство президента Курманбека Бакиева установивший государственную власть в лице дезинтеграционных сил, имевших тесные связи с организованной преступностью.

В то же самое время, политические параметры для ОБСЕ в Средней Азии существенно изменились с 2001года - и не в лучшую сторону. Вследствие нападения на США 11 сентября 2001 года, этот регион с близостью к Афганистану, имел увеличивающееся значение в размышлении НАТО и Европейского Союза, и они постепенно начали двигаться в сторону центральноазиатского региона, которое ранее являлось регионом деятельности ОБСЕ. В военно-политическом измерении, Программа организации "Партнерство ради мира" НАТО смогла мобилизовать те ресурсы, о которых ОБСЕ могла только мечтать. Участие Казахстана, Кыргызстана, Туркмении и Узбекистана в этой программе с 1994 года (Таджикистан должен был присоединиться в 2002), была частью переориентации политики безопасности, которая, несмотря на участие России в программе, предвещала ограниченные гарантии любого российского требования региональной гегемонии. Эта перестройка была сделана для дальнейшего ускорения начало операций НАТО в Афганистане 2001 года.

Что-то подобное применяется и в экономическом измерении, где ЕС и у его многих учреждений есть значительные средства в их распоряжении. Долгое время, Средняя Азия не была приоритетом на повестке дня ЕС, но после событий 11 сентября 2001, а также растущий интерес к экономическим контактам с Казахстаном, которые также приводятся как - предварительными - виднеются расширение действий ЕС и его учреждений в центральноазиатском регионе.

Новые стратегические партнерства в рамках американской "Войны с терроризмом" дало государствам, больше возможности для маневрирования, к примеру "расширенная комната Узбекистана",- хотя это было только временным, как мы видим теперь. Серьезное ухудшение узбекско-американских отношений после кризиса в Андижане в мае 2005, которое, в конечном счете, привело к закрытию американской авиабазы ("К2"), привело к переориентации узбекской внешней политики, которое постепенно распространилось и на другие страны региона. Это может быть замечено, например, в росте политического влияния Китая и его усилия расширить профиль Шанхайской Организации Сотрудничества. В то же время, деспотичные управляющие элиты Центральной Азии все более и более устремляются к России, которая позиционирует себя как гарант статус-кво в области СНГ против дальнейших

Цветных Революций. "Возвращение" России в Среднюю Азию достаточно важно для ОБСЕ, поскольку Россия является докладчиком для группы государств СНГ (который также включает Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Узбекистан), который принимает позицию все более конфронтационное отношение к Организации. Таким образом "кризис ОБСЕ" очевиден в Средней Азии, где Организация больше не обеспечивает содержащий форум для диалога, а скорее стадию для того, чтобы разыграть спор о предполагаемых "двойных стандартах" в отношении государств "запада" и "к востоку от Вены". Критика продолжалась, и 15 сентября 2004 года президенты Армении, Белоруси, Казахстана, Кыргызстана, России, Таджикистана, Украины и Узбекистана повторили ключевые аспекты предыдущих критических замечаний в том, что стало известным как "Обращение Астаны". Оно утверждало, что военно-политическое измерение являлось основным элементом ОБСЕ и должно быть усилено, в то время как человеческое измерение должно быть ограничено свободой передвижения, поощрением туризма, обмены в науке и технике, и обмен и распространение культурных ценностей между участвующими государствами. Кроме того, полевые действия должны воздержаться от контроля политической ситуации и сконцентрироваться на внедрения проектов (в экономическом измерении). Область действий и успешного внедрения проектов зависит от природы проблем в каждой стране и готовности принимающей страны к сотрудничеству. И эти четкие различия наблюдаются в каждой центральноазиатской стране.

Литература

1. Cf. Pal Dunay, The OSCE in Crisis, Chaillot Paper No. 88, Paris 2006.

2. Сетевой узел (http://www. osce.org)

3. См.: Заявление государств-участников СНГ относительно положения дел в ОБСЕ. Москва, 3 июля 2004 год// www in mid ru'ns-rsng nsfAngovs

---

Рысалиев З.О.,
БГУ им. К.Карасаева

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Начало нового тысячелетия характеризуется фундаментальной трансформацией общественной системы Кыргызстана, которые закономерно предполагают качественные изменения функциональной и содержательной структуры социально-политического развития, непосредственно связанные с естественно-историческим пробуждением духовно-нравственной кочевой культуры Евразии, глобальной научной революцией и новыми вызовами истории (А.Тойнби). Происшедшие революции в Кыргызстане (2005 и 2010 годов) со сменой административной части послужили основой обновления и совершенствования политической структуры, деятельность которых не всегда в полной мере соответствуют современным требованиям для гармонического позитивного развития общества, вследствие доминирования устаревших идеологических, манкуртных, инородных и имитационных стереотипов и схем. Данные феномены и явления закономерно связаны со следующими процессами, требующие новых подходов согласно системы "эстежан-манкуртизма", отражений и решений как проявление глобальной научной революции для системного исследования и гармонического комплексного развития Кыргызстана:

- в современных условиях согласно вызовам истории произошло естественно-историческое пробуждение духовно-нравственной номадической культуры Азии и Востока с закономерной сменой господствующих детерминантов человечества с качественно фундаментальными изменениями его прогресса. Согласно концепциям (В.Н.Абаева, Д.Аширалиева, Н.Амекулова, А.Айтбаева, и др.) сегодня центр эволюции человечества переместился в Евразию и теперь США и Европа отошли на второй план, т.е. определяющими компонентами во всех отношениях общечеловеческого развития сегодня теперь выступают азиатские страны /3;4;5;6;7/. Развитые страны Европы и США уже со второй половины XX столетия в определенной мере стали зависимыми (в демографическом и духовно-нравственном отношении), которые в конце века стали полностными во всех контекстах общественных систем. Как противоположные стороны человечества в дилемме "Восток-Запад" они характеризуются имманентными сущностными характерными чертами, которые служат не только источником движения и развития, в определенной мере не признаваемые, но и в диалектическом взаимодействие дополняющие друг друга, однако не преходящие в свою противоположность, как плюс и минус в элекрополе, мужское и женское начало и т.д. Если в кочевой Азии, которая обладала темпоральной инновационностью и господством с X тысячелетия до н.э. и до XVI века н.э., сущностными признаками выступают духовная нравственность, общинность, традиционность, то для Европы ими являются предметная эгоистическая рациональность, частная собственность, бездуховность, интересы и потребности, служащие доминирующими детерминантами с XVI века н.э. и до конца XX века, а сегодня потерявшие свою пассионарность (Л.Н.Гумилев) и центр человечества перешел в Азию и Восток. В отношении частной собственности, которую навязывают нам можно утверждать в условиях глобальной научной революции и глобализации то, что в современности она стала по форме и функциям акционерной, а также в Азии она в эволюции не имеет даже сегодня исторических традиционных истоков, т.е. она выступала в

номадизме формой общинно-родовых связей и рыцарско-вассальских отношений. Поэтому не случайно информация, причины, факторы, функции и следствия прошедших двух революций в социально-политическом развитии Кыргызстана наглядно свидетельствуют о тяжелых ее последствиях, когда депутаты и руководство превращаются в жепутаты (воруют и жрут), не думая, согласно концепций восточных медитаций, души и системы "эстежан- манкуртизма", о имманентно-наследственной перспективе. Учитывая данные положения, необходимо освободиться от этого, когда основными компонентами социально-политического управления наличным руководством являются старые прозападные идеологические стереотипы и схемы, из-за определенной зависимости и инородных имитационных позиций, которые навязаны бывшими развитыми странами с целью манипулирования сознания и закономерного поработительного превращения в манкурта.

В настоящее время о переходе центра человечества в духовно- нравственную кочевую культуру Азии и Востока с превращением ее в господствующего детерминанта свидетельствует то, что во всех средствах СМИ (телевидения, интернета и периодической печати) стали доминировать мистико-сакральные и духовно-нравственные начала, как закономерная переориентация общественного сознания. Поэтому естественно происходит замена односторонних парадигм познания первичности материи новыми постнеклассическими парадигмами с соответствующими принципами первичностью сознания, космологизма и экономравственности в широком смысле слова, которые также закономерно предполагают самоидентификацию этносов с процессами патриотического и духовного воспитания молодежи и подрастающего поколения с использованием системы "эстежан-манкуртизма" как нового направления в гуманитарной науке (Д.Аширалиев, О.Тогусаков) на восточных медитациях и души человека /1;2;8/;

- наступление нового тысячелетия предполагает глобальную научную революцию и согласно концепциям (Т.Куна, К.Поппера, В.Степина и др.), которая означает господство и внедрение в историческую эпистемологию постнеклассических парадигм (синергетики, герменевтики, семиотики, глобального коэволюционизма) с методологическими, функциональными и содержательными изменениями в социально-политической жизни социумов. Поэтому сегодня закономерно происходят процессы внедрения этических ценностей со становлением полиструктурной "экономравственностью" с аксиолого-методологическими компонентами различных наук с определенными нетрадиционными новыми принципами синергетики: нелинейности, человекоразмерности, организмичности, триединства (в единстве прошлого-настоящего-будущего, пространство-время-человека, религии-научности-искусства, объективного-субъективного-потустороннего картин мира и т.д.). Новая эпоха пробуждения кочевой культуры Азии и Востока и глобальной научной революции закономерно предполагает, с одной стороны, отрицание старых догм и идеологических "официальных" знаний, а с другой, появление в научной среде и печати гипотетических информаций "неспециалистов", которые согласно постнеклассическим парадигмам как крайности явления обязательно пройдут герменевтическое "время отстояния". Поэтому в условиях переориентации общественного сознания исследование исторического времени человека в современности происходит при онтологическом перевороте, который обнаруживает "мир забвения". В современной постнеклассической семиотике и герменевтике основным пространственно-временным элементом исследования является "чтение" текста и знаковой системы с различными концептуально- историческими, рационально и мистико-сакральными интерпретациями. Глобальная научная революция как проявление компонентов вызова истории и пробуждения номадической Азии и Востока закономерно привело к интеграции и целостности человеческой культуры и к необходимости историко-эпистемологического изучения текстов, символа и знаковой системы как явлений социокультурных целостных феноменов, с наличными противоречивыми поликультурными пространствами "семиосферы".

Вследствие глобальной научной революции появилось также учение Живой Этики Рерихов, которое соединяет в себе не только тенгрианское космическое сознание, но и положение о единстве человека и космоса, где неоднозначное значение имеют принципы человекоразмерности, организмичности и одухотворенности процессов и явлений. Она как и система "эстежан-манкуртизма" закономерно объединяет эмпирическое и метанаучное познание со следующими формами духовной жизни человека как сердечная интуиция, сон, видение, озарение и т.п. с определенными горизонтальными и вертикальными отношениями и связями космоса, во всем многообразии и единстве его духовно-нравственных, социальных и телесных качеств. Поэтому в эстежане происходит связь (во сне, медитации, интуиции, нирване) человека с "другим" миром, посредством которой он вылечивается, открывает новое непознанное, духовное и нравственное начала. В исследовании научной деятельности ученого Живая Этика связывает с проявлением его духовно-нравственной позиции в контексте космической эволюции, которая наиболее обнаженно проявляется в борьбе интересов различных личностей или групп, существующих в научном сообществе;

- в трансформации общества Кыргызстана с патриотическим воспитанием большую значимость имеет самоидентификация этноса в условиях глобальной научной революции, которое связано с отрицанием односторонних концепций исследования человеческого сознания, где оно рассматривается как совокупное проявление рационального познания, органов чувств, ума и характера. Западноевропейская техногенная культура уже проявилась в человечестве, а духовно-нравственные начала и потенциальные возможности сознания человека представляют сегодня новые пространства и перспективы естественно-исторического прогресса. Сознание должно характеризоваться не только мистико-сакральными и эзотерическими элементами воздействия, но и информационно- энергетической структурой по концепциям системы "эстежан-манкуртизма". Она согласно новым его требованиям и концепциям глобальной научной революции, включает в познании следующие системообразующие ее феномены и компоненты: ауру (яйцеобразную оболочку вокруг физического тела), голографическое тело (световой шаблон, который заполняется физическим телом), восточные психосоматические жизненные принципы Слизи, Желчи и Ветра, органы чувств, память, ум, особенности характера менталь-

ности и менталитета, кармические наработки души и т.д. По концепциям восточных медитаций и души человека качественно возрастают области функционирования, содержания и воздействия сознания в соответствие с состоянием кармы и его совершенствования посредством занятий различными формами, методами и направлениями психологических медитаций. Практические занятия медитациями у человека формируют не только определенные состояния души, которые позволяют регулировать здоровье, но и позволяют обладать следующими возможностями и способностями: продлевать свою жизнь, заниматься левитациями (летать), провидением с различными медико-гадательными практиками, лечением людей, открыть третий абсолютный глаз с неимоверными способностями и функциями, создавать нужные телесные и душевные ауры и голографические энергии необъяснимые рациональным познанием и т.д. Поэтому необходимо их ввести и использовать в системе образования Кыргызстана, начиная от детского сада, школы, вузов, для духовно-нравственного и патриотического воспитания подрастающего поколения;

- в эволюции менталитет кыргызов сформировался как и у многих кочевых тюркоязычных народов принятием других вероисповеданий (ислама, христианства, буддизма и т.д.), письменности, языка, ценностей и т.п. Если тюрки сменили руническую письменность на тюркскую, затем на арабскую и после опять на тюркскую, то кыргызы - руническую на арабскую, латиницу и кириллицу, т.е. более 4 раз, последствия которых закономерно отразились и на менталитете, превратив их в манкуртов. Вследствие этого тюркские народы не имеют возможности написать свою историю, древнюю культуру, традиции, т.к. ничего у них в определенной мере информация не сохраняется и отрицается, а ее восстановление происходит из противоположных социумов и посредством восточных медитаций и души, обладающих неимоверными потенциальными возможностями и перспективами. Поэтому они вынуждены изучать свою историю из китайских, арабских, армянских, грузинских письменных источников и т.д., которые не меняли алфавита и накапливали знания.

Большую значимость в кыргызской культуре имеет героический океаноподобный космологический эпос "Манас", характеризующийся специфическим "языком", отличающийся от других не только знаковым, энергетическим и символическим искусством архаической, зашифрованной, магической, мифологической, мистико-сакральной информации, но и связью с потусторонним миром и феноменом манасчи, которого нет ни в одной культуре человечества. Согласно концепциям герменевтики и семиотики, изучающим текст, символы и знаки большую значимость в кыргызской культуре имеют числа 7,9,12, которые также отразились в арийских обычаях, чакрах (чакырым-средоточие нервных и духовных начал), кармах (жаным карма - держи душа) индийской медико-гадательной практике, являющиеся творчеством рода бакай эль (Д.Сарыгулов) воина Манаса.

Исходя из вышерассмотренных информаций, процессов и феноменов, можно утверждать, что они являются инновационными, которые способствуют гармоническому совершенствованию общественной системы в условиях новых вызовов истории.

Литература

1. Абаев Н.В. Психологические аспекты буддизма.- Новосибирск, 1991.

2. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л.: Наука, 1990.

3. Айтбаев А.А. Менталитет кыргызского народа: теория и практика.- Б.: 2006.

4. Акмолдоева Ш.К, Ниязова Ж.К. Этикет кыргызов. - Б., 2005.

5. Амрекулов Н. Тюркское возрождение. - Алматы, 2006.

6. Аширалиев Дж.А. Глобальная научная революция и система "эстежан-манкуртизма" - Б., 2012.

7. Исаев К.И. Коом жана ынкылап - Б.

8. Тогусаков О.А., Жумагулов М.Ж., Сыдыкбеков Р.Д. Идея космизма кыргызов - Б., 2013.

Сасыбаева Г.,
КГУ им. И.Арабаева

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА БЕЗ КАВЫЧЕК

Сегодня редко кто вспомнит, что Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе (прежнее название ОБСЕ) было созвано по инициативе СССР и соцстран Европы как постоянно действующий международный форум представителей 33 европейских государств, а также США и Канады для выработки мер по уменьшению противостояния и укреплению безопасности в Европе. Политико-правовым итогом трех этапов Общеевропейского совещания, проходивших с 1973 по 1975 годы и ознаменовавших период "разрядки", стал Хельсинский Заключительный акт 1975 года. Этот документ не только определил базовые принципы и цели СБСЕ (с 1 января 1995 г. - ОБСЕ), но и заложил правовую основу произошедших с конца 80-х годов прошлого века и, думаю, еще предстоящих изменений в международной системе.

Дело в том, что Хельсинский Заключительный акт 1975 года СБСЕ, из которого потом возникла ОБСЕ, будучи результатом компромисса по вопросам европейской безопасности, экономического, научно-технического и экологического сотрудничества, а также деятельности государств в гуманитарной сфере, утвердил весьма противоречивые принципы межгосударственных отношений. Так называемый "хельсинкский декалог", ставший основой взаимоотношений между странами-участниками СБСЕ / ОБСЕ, включает десять принципов: "суверенное равенство, уважение прав, присущих суверенитету; неприменение силы или угрозы силой; нерушимость границ; территориальная целостность государств; мирное урегулирование споров; невмешательство во внутренние дела; уважение

прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений; равноправие и право народов распоряжаться своей судьбой; сотрудничество между государствами и добросовестное выполнение обязательств по международному праву".

В начале августа 1975 года текст Заключительного акта Хельсинки был полностью опубликован в советских центральных газетах и журналах, отдельными брошюрами, причем на языках всех республик СССР, общим тиражом 20 млн. экземпляров. Миллионы советских граждан практически впервые прочитали в "Правде" и других партийный газетах слова "права человека" без привычных кавычек и традиционной приставки "так называемые".

Заключительный акт и сам Хельсинкский процесс без преувеличения совершили революцию в международном праве, определив человеческое измерение, права человека и фундаментальные свободы признанными предметами международного диалога и переговоров между Востоком и Западом. Произошла своеобразная легитимизация прав человека в сфере международных отношений, их перевод из категории моральной - в категорию политическую. При этом седьмой принцип Хельсинкских "десяти заповедей" об уважении прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений, необъяснимо "уживался" с шестым принципом "невмешательства во внутренние дела", на котором настояло советское партийное руководство. Поскольку никаких дополнительных разъясняющих дефиниций оба принципа не получили, а также не определили черту, за которой требование уважения прав человека могло расцениваться как "вмешательство во внутренние дела", у демократических государств появились широкие возможности навязывать крайне невыгодную для коммунистической партийной олигархии повестку дня фактически без нарушения принципа международного права о невмешательстве во внутренние дела государств Восточного блока.

СБСЕ таким образом быстро превратился в центр международных стандартов прав человека, прагматичный инструмент "материализации" Всеобщей декларации прав человека ООН, признанной всеми и не соблюдаемой многими. Вскоре после принятия Итогового документа Венских переговоров (ноябрь 1986 г. - январь 1989 г.), которые положили конец "холодной войне" в гуманитарной сфере, и Парижской хартии для новой Европы (ноябрь 1990 г.) СБСЕ создало свои институты в области человеческого измерения - Бюро по демократическим институтам и правам человека, офис Верховного комиссара по правам национальных меньшинств, пост Представителя ОБСЕ по вопросам свободы средств массовой информации.

Концепция прав человека, как новой категории международных отношений, оказалась настолько же неожиданной для советской политической элиты, насколько она была долгожданной для населения Советского Союза.

Подписание Советским Союзом Заключительного акта Хельсинки не только вдохнуло новую жизнь в советское правозащитное движение, но и открыло шлюзы для правового прозрения общества, разбудило правосознание и понимание людьми своего бесправного положения. Формально согласившись с нормами об уважении прав человека и признав ценность политических свобод, руководство СССР вынуждено было согласиться и с тем, что несоблюдение этих прав и свобод перестало быть только его внутренним делом, но превратилось в предмет международной политики.

Литература

1. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный Акт. Хельсинки, 1975. - URL: www.osce.org

2. Хельсинкский Декалог. Сетевой узел (http://www.osce.org)

3. Кеохеин Р. Международные отношения: вчера и сегодня. Политическая наука: новые направления. -М., 1999.

Кульшанова А.А.,
КазНАИ им.Т.Жургенева

НАЦИОНАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПЕРИОД СТАЛИНСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

В Казахстане, насильственно ввергнутом большевистским режимом в процесс силовой модернизации, произошли к концу 30-х годов большие сдвиги в национально-демографической структуре населения.

На изменение национально-демографической структуры населения большое влияние оказала переселенческая политика центра. После победы революции, В.И. Ленин в условиях экономического и продовольственного кризисов, решил возобновить колонизацию территорий, лежащих за Уралом, т.е. Сибири и Казахстана. "По реке Урал пустуют великолепные целинные земли", - воодушевлял он переселенцев. В середине 1918 г. Ленин призвал питерских рабочих "десятками тысяч двинуться на Урал, на Волгу, на юг". В "Основном законе о социализации земли", принятом 27 января (9 февраля) 1918 г., предпочтение отдавалось именно массовым переселениям /1/. Кроме того, во время гражданской войны в Казахстан устремились военные беженцы из сопредельных Сибири, Урала и Поволжья (около 100 тыс. человек) /2/.

В данный период переселенческая политика получила новое идеологическое обоснование: якобы переселения осуществлялись в интересах преодоления экономической отсталости окраин. В особенности

власть приветствовала переселения рабочих из городов, охваченных голодом и безработицей, что, безусловно, могло повлиять на большевизацию и советизацию окраин. Однако большевики не брали в расчет земельные интересы казахов, кочевавших на этих "пустующих" землях. Кроме того, на тот момент казахам не были возвращены земли, отнятые царским самодержавием в переселенческий фонд. Именно поэтому декретом СНК КАССР от 17 ноября 1920 г. и постановлением КазЦИКа от 14 июля 1922 г. крестьянская колонизация в Казахстан была прекращена впредь до окончательного землеустройства как местного, так и ранее прибывшего переселенческого населения /1/.

Однако разразившейся голод в Поволжье, на Украине, который начался раньше, чем в Казахстане, привел к новому потоку стихийных переселений. В сентябре-ноябре 1920 г. Акмолинская, Тургайская и Семипалатинская губернии приняли 24649 человек . По данным Г. Хамидуллина, только в 1921 г. в Казахстан прибыло 45858 голодающих /3, 68/. Тем более что согласно постановлению ВЦИКа "О плановом выселении из голодающих районов" от 25 июля 1921 г. разрешалось покидать бедствующие районы и организованно переселяться в более благополучные. В связи с этим в Казахстан и Южную Сибирь переселилось более 1 млн. человек /3, 34/.

Планомерный характер переселения в край приняли после ряда постановлений партии и союзного правительства: "О ближайших задачах коренизации и переселения" СТО СССР от 17 октября 1924 г., "О задачах переселения, его организации, основах составления планов переселения и о порядке финансирования переселенческих мероприятий" ЦИК и СНК СССР от 18 января 1928 г., в которых были сформулированы основные положения переселенческой политики Советской власти в целях, так сказать, "прочного хозяйственного освоения необжитых и малообжитых территорий, имеющих экономическое и политическое значение, и использование их природных богатств в целях увеличения сельскохозяйственной и промышленной продукции" /1, 35/. Как видно, последнее постановление относилось к периоду коллективизации, по-видимому, советское руководство не отделяло одно от другого, прочно связывая успех коллективизации с русской колонизацией.

Всесоюзное совещание наркомов земледелия (октябрь 1928 г.) главным районом переселения определило Казахстан. Планировалось заселение преимущественно северных районов Казахстана и зоны строительства Туркестано-Сибирской железной дороги. Всесоюзный переселенческий комитет при ЦИК СССР, организовав специальные экспедиции по обследованию наиболее благоприятных для переселенцев районов Казахстана, запланировал переселить в первое пятилетие 500 тыс. человек (или 90909 хозяйств). Кроме того, ноябрьский пленум ЦК ВКП(б) 1929 г. решил направить в деревню 25000 рабочих для укрепления колхозного движения партийными кадрами. В Казахстан было послано 1204 рабочих, среди них свыше 700 москвичей и орехово-зуевцев. Причем, около 800 двадцатитысячников осталось на постоянной работе в Казахстане /4, 58-59/.

13 февраля 1929 г. бюро Казкрайкома ВКП(б) рассмотрело вопрос о переселении и организации Переселенческого управления в Казахстане и вынесло решение, одобряющее план проведения переселенческих работ в республике. VII съезд Советов Казахской АССР 8-15 апреля 1929 г. указал на возможность открытия границы республики для переселения из других районов Советского Союза /3, 31/. С 1929 г. началось плановое переселение в Казахстан. Основной поток мигрантов пришелся на Акмолинскую, Павлодарскую, Семипалатинскую и Восточно-Казахстанскую, Алма-Атинскую, Талды-Курганскую области (в соответствии с более поздним советским административно-территориальным делением).

Как мы уже писали выше, принудительные крестьянские переселения практиковались властью в ходе компании по ликвидации кулачества как класса, причем Казахстан в 1931 г. стал вторым после Урала очагом притяжения принудительных миграций /5, 19/ (насильственно раскулаченные депортанты насчитывали 250 тыс. человек /2, 14/). Как завершающую стадию массовых депортаций репрессированных крестьян (в основном за счет представителей маргинальных групп, а не кулаков), З.Ш. Марданова выделяет 1933 г., когда в связи с паспортизацией рабочих и служащих городов, проводились широкомасштабные чистки городов от люмпенов и маргиналов с выселением в Западную Сибирь и Казахстан. Параллельно осуществлялась подобная "зачистка" приграничных районов, а также "разгрузка" мест заключения и лагерей ОГПУ. Голодомор 1931-1933 гг. привел опять же к расширению миграционного потока в Казахстан, хотя здесь положение было не лучше, а жертв голода не меньше, чем, к примеру, на Украине.

Миграция была вызвана также потребностями индустриализации, в частности выявлением новых полезных ископаемых, строительством гигантов-заводов первых пятилеток, прокладкой железнодорожных путей, а также механизацией совхозов и колхозов. Рост темпов промышленного строительства привел к возникновению дефицита рабочей силы. Причем, европейское вливание в промышленность началось сразу же после начала индустриализации. Так, на Риддерском строительстве в 1926 г. работало до 50 квалифицированных рабочих, выписанных из промышленно развитых регионов РСФСР /6/.

По данным Базановой, за 1931-1940 гг. в Казахстан по оргнабору в охваченных безработицей западных регионах страны прибыло 504 тыс. человек. Стихийная же миграция на Турксиб, в Караганду и на другие крупные стройки (индивидуально, семьями или группами) значительно превышала оргнабор, не поддавалась учету и регулированию. К примеру, на строительство Балхашского медеплавильного завода из РСФСР приехали представители 33 национальностей, среди которых 94,9% составляли русские. В итоге, сложился многонациональный коллектив, где удельный вес русских достигал 60,2%, казахов - 21,8%, затем по убывающей шли украинцы, татары, мордва и др./3, 55- 57/.

С 1930 г. по 1934 г. в Казахстан было послано на временную или постоянную работу 50 тыс. рабочих для оказания производственно-технической помощи и МТС /7/. К примеру, в 1931 г. партийные и профсоюзные организации Донбасса прислали в Караганду 400 квалифицированных рабочих и инженерно-технических работников /4, 69/. В 1928-1939 гг. механический прирост населения городов Казахстана за счет миграции превысил более 1,8 млн. чел /8, 317/. Среди мигрантов из других республик большинство составляли выходцы из России, с Украины, из Узбекистана и Белоруссии.

Необходимо отметить, что трудовая миграция квалифицированных рабочих и инженерно-технических работников, несмотря на свои отрицательные демографические последствия, имела объективный характер и благотворно отражалась на организации производства, повышении производительности труда, на усвоении производственного опыта менее подготовленными рабочими, в особенности лишь недавно оставившими крестьянскую соху или пастушью плеть. Безусловно, большевики понимали, что без подобной трудовой миграции промышленные предприятия (при остром дефиците квалифицированных кадров на местах) не смогут давать продукцию. Это, в свою очередь, привело бы к фиаско планов о завершении в кратчайшие сроки индустриализации ранее промышленно отсталого Казахстана. В национальной политике стал проявляться двойной стандарт по линии "восток - запад", когда миграция имела в основном односторонний характер. Миграция нерусских этносов в центральную Россию не приветствовалась, так как считалось, что это может обострить межнациональные отношения в местах вселения. Между тем для центральноазиатов была характерна низкая миграционная активность за пределы своих национальных республик в силу приверженности к традиционализму, исламской религии и национальной культуре.

Итоги демографическим процессам, протекавшим в эти бурные годы создания национальной республики и силовой модернизации, подвели Всесоюзные переписи населения 1920, 1926 и 1939 гг. (см. таб. 1). По данным Ф.И. Базановой, перепись 1926 г. показала, что количество мигрантов достигло 801,5 тыс. чел. В 1926 г. казахи насчитывали 3628000 (58,2%), русские 1275000 (20,5%), украинцы 860000 (13,8%), татары 79336 (1,3%) и пр. Как видно, казахи оставались самой крупной этнической группой, удельный вес которых значительно превосходил все остальные этносы. Однако надо отметить, что такая радужная картина, наблюдалась не повсеместно, к примеру, в Акмолинской губернии их удельный вес достигал 35,6%, лишь незначительно превосходя удельный вес русских (32,3%). В Джетысуйской же губернии проживало 887845 тыс. человек, из них казахов 563093 (63,5%), русских 143970 (16,2%), украинцев 88882 (10%), татар 9852 (1,1%), других 15218 (1,7%) /3/.

Таблица 1

Сведения о национальном составе населения Казахской АССР

Национальность	1920 г.		1926 г.		1939 г.	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Все население	4781263	100	6230000	100	6395000	100
Казахи	2229310	46,6	3628000	58,2	2328000	36,4
Русские	1657988	34,7	1275000	20,5	2636000	41,2
Украинцы	640388	13,4	860000	13,8	677000	10,6
Немцы	62760	1,3	59000	1,0	85000	1,3
Прочие	190817	4	408000	6,5	669000	10,5

Причем, количество казахов значительно увеличилось (на 11,6%) в 1926 г. в связи с присоединением к Казахстану в 1924 г. двух губерний упраздненной Туркестанской АССР - Джетысуйской и Сырдарьинской, а также это было связано с постепенным возвращением в Казахстан участников национально-освободительного движения 1916 г. Уменьшение удельного веса русских было связано с передачей Оренбургской губернии РСФСР в апреле 1925 г., а именно в этой губернии русское население составляло 73,6% /3,42/. В 20-е годы формировался многонациональный состав населения, когда количество национальных групп увеличилось с 38 до 86.

В 1939 г. положение изменилось: в абсолютной численности населения казахи уже не составляли большинство на своей исторической родине, их удельный вес составил всего лишь 36,4%. Напротив, восточнославянский субстрат составил 51,8% населения, что свидетельствовало о целенаправленной демографической политике центра на размывание, ассимиляцию казахской нации и о катастрофических демографических последствиях компаний оседания, коллективизации и голода 30-х годов. Стратегическая цель агрессивной переселенческой политики центра заключалась в том, чтобы расширить территорию большевистского господства, трансформируя этническую стратификацию населения, ломая их традиционные уклады и мировоззрение. Миграционная экспансия неазиатов в тоже время существенно не повлияла на сохранение у казахов своего этнического тождества и культуры. Лишь тонкий страт европеизированных городских казахов в годы брежневского застоя приобрели облик манкуртов, оторвавшись от казахской самобытности, преобладающая часть казахов, даже воспитанных по-русски и зачастую не владеющих родным языком, сохранили этническую идентификацию и приверженность национальной идеологии.

Литература

1.Хамидуллин Г. Аграрная политика советской власти в Казахстане в 1917-1940 гг. Автореф. дис. на соиск. уч. степени д.и.н. -Алматы, 2001.

2. Абдыгалиев Б. Россия и казахстанские русские. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1997.

3. Базанова Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР: (Национальный аспект). -Алма-Ата: Казахстан, 1987.

4. Турсунбаев А. Нерушимая дружба русского и казахского народов. -Алма-Ата: Казгосиздат, 1955.

5.Марданова З.Ш. Государственная политика принудительных переселений в Казахстан в 20-30 гг. XX в. Автореф. дис. на соиск. уч. степени к.и.н. -Алматы, 2007.

6. Материалы совещания по вопросам развития промышленности в Казахстане. КЦСНХ. -Кзыл-Орда, 1926.

7.Кийкбаев Н.К. Торжество ленинской национальной политики в Казахстане. -Алма-Ата: Казахстан, 1968.

8.История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. -Алматы, 1992.

И.Конжак,
Эл аралык Ататүрк Ала-Тоо университети

КЫРГЫЗСТАН-ТҮРКИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

Кыргызстан - Түркия экономикалык кызматташтыгы 1991-жылы 29-майда Анкарада кол коюлган Экономикалык жана Соода Кызматташтыгы боюнча келишимдин негизинде башталган. 1991-жылы 25-декабрда Түрк-Кыргыз ишкердик консейи түзүлгөн (Karluk). Бишкекте Кыргыз-Түрк Ишкерлер ассоциациясы (КИТИАД) түзүлгөн жана ТИКАнын кеңсеси ачылган. Эки өлкө ортосунда болжол менен 50гө жакын экономикалык жана соода багытында кызматташтык келишимдерине кол койулган(Кабар, 2011).Кол койулган келишимдерди эске ала турган болсок, эки өлкө ортосундагы экономикалык жана соода мамилелерин жөнгө сала турган укуктук база түзүлгөн. Бирок, бугу карабастан практикадагы абал тиешелүү деңгээлде эмес экенин, эки өлкө ортосундагы соода көлөмүн өстүрүү зарылдыгын өлкө жетекчилери айтып келишет (Atambayev ile görüştü). Түркиянын өкмөт башчысы Режеп Тайип Эрдоган 2003-жылдын октябрь айында Кыргызстанга жасаган расмий иш сапары эки тараптуу соода мамилелерин чындоо жана соода көлөмүн өстүрүүгө жаңы бир дем кошкон (Кабар, 2011). Иш сапары учурунда конкреттүү экономикалык максаттар, соода көлөмүн жогорулатуу боюнча мүдөөлөр аныкталган. Кыргызстан чет элдик инвестициялар үчүн укуктук жактан ыңгайлуу шарттарды сунуштоодо. Эки өлкө ортосунда экономикалык багытта кол коюлган негизги келишимдер төмөндөгүлөр болуп саналат:

- Экономикалык жана соода кызматташтыгы боюнча келишим (1991 - жыл 23 - декбарь).
- Инестицияларды өз ара стимулдаштыруу жана коргоо келишими (1992 - жыл 28 - апрель).
- Аралаш экономикалык комиссия түзүү боюнча келиши (1995 - жыл 16 - август).
- Кыргызстан жана Түркия өкмөттөрүнүн ортосунда соода жана экономикалык кызматташтык келишими (1997-жыл).
- Түркия жана Кыргызстандын ортосунда киреше салыгы боюнча эки жолу салыктандырууну чектөө жана салыктан качууну чектөө келишими (1999-жыл 2-июль).

Эки өлкө ортосунда 1997-жылы башталган аралаш экономикалык комиссия жыйындарынын акыркысын 2012-жылдын 4-апрелинде өткөргөн. Аталган жыйында алынган чечимдер эки өлкө ортосундагы экономикалык жана соода кызматташтыгын жандандыруу, структуралык инфраструктураны түзүү, жеке жана мамлекеттик уюмдардын ортосундагы келишпестиктерди убагында чечүүгө зор салымын кошуп келүүдө. Комиссия жыйындарында укуктук база, соода жана экономикалык кызматташтык, энергия, транспорт жана коммуникация, ЧОИ, интеллектуалдык менчик, техникалык тейлөө, инвестициялар, кредиттик байланыштар, финансылык рыноктор, баажы, стандартизация, эмгек жана социалдык саясат, айыл чарбасы, тамак аш жана мал чарбасы, билим берүү, маданият жана туризм, саламаттыкты сактоо, токой чарбасы жана суу чарбасы, техникалык кызматташтык, жергиликтүү башкаруу, өзгөчө кырдаалдар, статистика жана башка көптөгөн тармактардаталкууларды жасап, чечимдерди кабыл алды (KEK Toplantısı, 2012). Кыргызстан - Түркия экономикалык байланыштарын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрүнө карай, төрт негизги доорго бөлүп кароого болот: 1991-1995-жылдры биринчи доор, 1996 - 2001-жылдары экинчи доор, 2001-2009-жылдары үчүнчү доор жана 2010-жылдан тарта төртүнчү доор катары кароого болот.

Экономикалык перспективадан алып караганда 1990 - жылдардын биринчи жарымында эки өлкөнүн расмий уюмдары, жеке тармак өкүлдөрү бир-бирлерин танууга аракет кылышкан мезгил болуп саналат. Бул мезгилде кол коюлган келишимдер соода мамилелеринин базасын түзгөн менен, убагында терең талдоого алынбай, кыска убакыт аралыгында даярдалганы түшүнүктүү. Өзгөчө 2002 - жылдардан кийин кол коюлган келишимдерде алгачкы доорго тиешелүү келишимдердин кээ бир беренелерин өзгөртүү аракети жогорудагы көз карашты таасын далилдеп турат (KEK 2006;KEK 2012). Ошону менен эле катар, Түрк ишкерлери башка өлкөлөрдүн ишкерлерине салыштырмалуу көбүрөөк иш-аракет кылышкан. Бул жагынан алганда жеке тармактын субъекттери мамлекеттик расмий уюмдарга салыштырганда бир топ алдыга кеткен.Биринчи мезгил аралыгы таанышуу жана аз көлөмдөгү продукциялардын импорт жана экспортунун жүргүзүлүшү менен алгачкы кадамдар ташталган. Бул доордо жасалган ири инвестицияларда келишимге байланыштуу пикир келишпестиктерди келип чыгышын алынган рисктин даражасын көрсөтүү үчүн айта кетүү зарыл. Бул мезгил аралыгында инвестициялар жана биргелешкен ишкердик аракеттери тиешелүү анализдер жасалбай, же жетишсиз деңгээлде жүргүзүлүп келген. Натыйжада, өзгөчө ири инвестицияларда долбоорлорго тиешелүү пикир келишпестиктер келип чыккан. Экономикалык жана соода кызматташтыгын кайрадан карап чыгуу, жаңы нукка буруу процесси экинчи доорго таандык.

Өтө ылдам темп менен башталган саясий жана экономикалык байланыштар убакыттын өтүшү менен 1996-2001-жылдарынын аралыгында рационалдуу формага өтө баштаган. Кыргыз жетекчилери жана ишкерлери, Түрк жетекчилери жана ишкерлери дагы байланыштарды, инвестициялардын экономикалык, техникалык жана финансылык анализин жасоо зарыл экенин түшүнүп калышты. Бул мезгил аралыгында Кыргызстан Дүйнөлүк Соода уюмуна мүчөлүк процессин аяктап, көптөгөн укуктук базага байланыштуу иш - аракеттер жасалган. 1998-жылы Кыргызстан Азиядагы өлкөлөрдүн жана КМШ өлкөлөрүнүн ичинен алгачкылардан болуп Дүйнөлүк соода уюмуна кирген. Бул Кыргызстандын Орто Азиядагы эң либералдуу экономика экенин көрсөткөн көрсеткүч эле (Karluk R.).

Экинчи доордо 1996 - жылдан кийин Кыргызстанга инвестиция салган ишканалардан бир бөлүгү ишкер-

дик иш-аракеттерин токтоткон, бир бөлүгү болсо бир катар маселелерге дуушар болушкан. Мисал катары, 1992 - жылы Систем Мүхендислик жана Ак-Кеме ишканаларынын ортосунда Бишкекте төрт жылдыздуу мейманкана куруу боюнча ири долбоордо тараптардын ортосунда пикир келишпестик пайда болуп, бул маселе массалык маалымат каражаттары жана эки өлкөнүн расмий өкүлдөрүнүн күн тартибине коюлган (Eli K., 2012). Пинара, азыркы аты менен алганда Ак-Кемеден тышкары, Кыргыз-Түрк ишкерлердин бирге баштаган башка долбоорлор боюнча дагы көптөгөн пикир келишпестиктер болгон. Пинара мейманканасы боюнча мисалды талдай турган болсок, кол коюлган келишим шашылыш жана үстүртөдөн каралып башталып кеткен (ICSID). Маселеге тиешелүү Эл аралык инвестициялар боюнча келишпестиктерди жойуу борборунун отчетуна таяна турган болсок, эки ишкана келишимге кол коюдан мурун жетиштүү деңгээлде долбоорлоо жүргүзүлгөн эмес. Мындан тышкары, тиешелүү рыноктук изилдөө жасалбастан ишке киришип, бирок жабылып калган көптөгөн ишканалар да жок эмес. Эки өлкөнүн ортосундагы соода жана экономикалык байланыштар 2002-жылы жаңы этабын баштаган.

2002-жылы Түркияда өткөн шайлоонун негизинде болгон саясий өзгөрүү дагы экономикалык мамилелерге таасирин тийгизбей койгон жок. Өзгөчө 1990-жылдардын экинчи жарымында экономикалык каатчылык жана туруксуз коалициялык өкмөт тарабынын жетекчиликке алынып келген Түркия, шайлоодон кийин жалгыз партиянын өкмөттү түзүшү менен тышкы байланыштар, өзгөчө соода экономикалык байланыштарга кайрадан көңүл бура баштаган. 2002-жылдан кийин эки тараптуу жолугушууларда соода экономикалык мамилелерди жандандыруу күн тартибиндеги маселелердин катарынан түшкөн эмес. Үчүнчү доордун эң негизги өзгөчөлүгү биринчи жана экинчи этаптарда кагаз үстүндө гана калган келишимдерди аткаруу, экономикага тиешелүү өз ара байланыштарды чыңдоо болуп саналат. Өлкөлөрдүн өз ара байланыштары 2010-жылдан кийин экономикалык жактан "стратегиялык" деңгээлге өсүп жеткен.

2002 - 2010-жылдардын аралыгында өз ара кол коюлган келишимдер байланыштардын 2011-жылдан кийин экономикалык жактан стратегиялык маанеге ээ кылган. Эки өлкөнүн жетекчилери бирдей байланыштарга стратегиялык деген түшүндүрмө бере баштаган. Ар жылы болуп туруучу жыйындарда экономика жана соода маселелери кеңири талкууга алына баштаганын көрүүгө болот. Жалпысынан 2002-жылдан кийин Түркиянын Орто Азия саясаты, анын ичинде Кыргызстан саясатында экономикага басымдуулук кыла баштаган. Экономикалык байланыштардын акыркы этабы 2010 - жылдан кийинки доор болуп саналат.

Кыргызстан - Түркия экономикалык кызматташыгы 2010-жылдан кийин институтционалдашууга маани берген нукта өнүгө баштаган. Расмий тараптар үзгүлтүксүз жолугуп, узак мөөнөттүү чечимдерди кабыл алышууда.Эки өлкөнүн ортосундагы географиялык узактык жана соода көлөмү эске алына турган болсо, ортодогу байланыштарды стратегиялык деп баа берүү канчалык максатка ылайык экенин түшүндүрүү зарыл. Тактап айтканда, Түркия-Кыргызстан мамилелери, өзгөчө экономикалык жана соода жаатындагы байланыштар Түркия Орто Азия мамилелерине модел боло тургандай деңгээлде өнүгүп келүүдө. Бирок, албетте, жасала турган иштер арбын, өзгөчө соода көлөмү толук потенцилдык деңгээлине жете албай келүүдө.

Кыргызстан - Түркия соода көлөмү

Кыргызстан менен Түркияның ортосундагы соода көлөмү 1992 - жылы 2623 миллион доллардан баштап аз өлчөмдө болсо дагы барган сайын өсүү темпин көрсөтүүдө. Соода көлөмү эки өлкөнүн мамилелерине байланыштуу 1996 - жылы 47 083 миллион долларга жеткен. Эки өлкөнүн статистикалык маалыматтарынын ортосунда айырмачылыктар бар. Мындан тышкары расмий каттоодон өтпөгөн көмүскө соода иш - аракеттерин да эске ала турган болсок, Кыргызстандын жалпы тышкы соода көлөмүнүн ичинде Түркия менен болгон соода көлөмү анчалык көп эмес.

1992-1996 - жж. аралыгында экспорт жана импорт көрсөткүчтөрү (млн$)

Жыл	1992	1993	1994	1995	1996
Экспорт	1.181	17.014	16.696	38.156	47.082
Инпорт	1.442	3.470	4.295	5.513	5.879
Көлөм	2.623	20.484	21.264	43.669	52.961

Талица1. Булак; КР Улуттук Статистика Комитети-2001

Соода көлөмү, Түштүк Азияда башталып Орусияны да каптаган кризистен улам 1999 - жылы жарым эсе кыскарган жана 2002-жылга чейин төмөн деңгээлде уланган. Көрүнүп тургандай Кыргызстан Орусиянын экономикалык кризисинен катуу таасирленген. Таблицада көрүнүп тургандай 1998-жылы жалпы соода көлөмү 48,236 миллон доллар болсо, 1999-жылы 25,236 миллон долларга чейин төмөндөгөн.

1997-2002- жж. аралыгында экспорт жана импорт көрсөткүчтөрү (мил$)

Жыл	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Экспорт	49.356	41.463	23.198	20.572	6.307	17.623
Импорт	7.395	6.773	2.779	2.349	17.350	24.005
Көлөм	56.751	48.236	25.236	22.921	23.657	41,628

Таблица 2, Булак; КР Улуттук Статистика Комитети

2-таблицада көрүнүп тургандай 1999 - 2001-жылдардын аралыгында кризистин таасиринен улам соода көлөмү төмөнкү деңгээлде ишке ашкан. Бул аралыкта экспорт дагы, импорттук көрсөткүчтөр дагы төмөндөп кеткен. Ошондой эле 2001-жылы Кыргызстанда экспорт импорттон жогору көрсөткүчкө ээ болгон. Жалпысынан экспорт - импорт тең салмактуулугу баардык жылдарда Түркиянын пайдасына жогорулап келген. 1992-жылды эсепке албаганда Түркияга жүргүзүлгөн экспорттун эң төмөнкү көлөмү 2000-жылы болгон. Бул абал Түркияда 2000-жылы башталган экономикалык кризистен улам келип чыккан.

Таблица 3ту кийинки беттен караныздар.

Эки өлкө ортосундагы соода көлөмү 2006 - жылдан кийин 100 миллиондон ашып, жылына эки эсеге өсүү менен улануууда. Дүйнөлүк кризистен улам 2009 - жылы бир аз төмөндөгөнү менен 2011-жылдан тарта кайрадан өсүү жолуна түшкөн.

2003-2012 -жж. аралыгында экспорт жана импорт көрсөткүчтөрү (млн$)

Жыл	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Экспорт	10.906	13.384	14.113	27.455	45.020	47.974	31.446	30.900	48	50,2
Импор	40.862	74.702	89.529	132.172	181.311	191.351	140.002	129.202	164	178,5
Көлөм	51,78	88,06	103,2	159,627	226,331	239,325	171,448	160,102	212	228,7

Таблица 3. Булак; КР Улуттук Статистика Комитети

Кыргызстан - Түркиягы негизинен фасоль, учактарга күйүүчү май, пахта продукцияларын экспорттойт. Ал эми Түркиядан текстиль продукциялары, өнөр жай жабдуулары, пластик продукциялар, килемдерди импорттоп келет. Түркияга Кыргызстанга экспорттогон товар группаларынын ичинде шекер, таттуулар, самын, пластикалык буюмдар, кийим, темир буюмдар, жабдуулар бар.

Акыркы жылдарда өзгөчө Аба Жолу трансорту тармагында Кыргызстан менен Түркиянын ортосунда көптөгөн ири инвестициялар жасалды. Мамлекеттик ишкана болуп саналаган Түрк Аба Жолдору жуманын ар бир күнү Бишкек - Стамбул каттамдарын улантып келүүдө. Ошондой эле, аталган компания 2012 - жылдан тарта Ош - Стамбул багытында дагы жаңы каттамдарын баштаган. Атуулдук авиация тармагында жеке менчик ишкана болуп саналган Түрк ишканалары да Кыргызстанга инвестиция салууда. Мисалы Пегасус Аба Жолдору ишканасы Кыргызстан мамлекеттик ишканасы Манас Эйр компаниясынын 49% акциясын сатып алып Бишкек - Стамбул каттамдарын баштады. Пегасустун максаты Стамбул - Бишкек менен эле чектелбей, Азия жана Ыраакты чыгышка чейин каттамдарды ачуу болуп саналат. Атуулдук авиация дирекциясынын эки тараптуу келишимдерине ылайык жеке менчик аба жолу ишканалары каалаган өлкөсүнө, каалаган шаарга, каалаган убакта каттамдарды уюштура албайт. Ошондуктан, акыркы убактарда Ыраакты чыгышта өсүп келе жаткан суроо талапка жооп бере албай келишет. Мисалы, Кытайдын борбор шаары Пекинге Түрк Аба Жолдору менен Аир Чайне компаниясы менен бирге уюштурган каттамдары аркылуу гана жетүүгө болот. Ал эми билет алуу үчүн бир нече ай мурун бара турган жерди тактап, билет алыш зарыл. Өзгөчө транситтик жүргүнчүлөр көп болгондуктан Түрктөр билет алууда кыйынчылыктар менен кездешип келишет. Ушул проблеманы чечүүнү көздөгөн Пегасус бир аз убакыттан кийин Бишкек аркылуу Ыраакты чыгышка каттамдарды жүргүзө баштайт. Ишкана Стамбулдан учкан учакты Бишкек андан соң Пекин, Сеул, Гонк-конг өндүү шаарларга чейин учурууну көздөп жатат (Türkler, Kırgızistan).

Кыргызстан бийлиги 2014 - жылы Американын базасы жабылган соң пайда боло турган бюджеттеги дефицитти жабуу, бир жагынан өлкөгө стратегиялык артыкчылык алып келе турган Манас эл аралык аэропортун эл аралык борборго айландырууну көздөп жатат (Kırgızistan Başbakanı Türkiye'de).Соода көрсөткүчтөрдү жыл санап өскөнү менен эки тараптуу экономикалык жана соода байланыштары күтүлгөн деңгээлден алда канча төмөн экенин белгилеп кетүү керек (Keldibekov).

Экономикалык жана соода байланыштарындагы маселелер

Кыргызстан менен Түркиянын ортосундагы соода алмашуу 2011-жылдан тарта өсүү жолуна түшкөнү менен, билим берүү жана башка тармактарга салыштырмалуу тийешелүү деңгээлде өнүгө албай келүүдө. А.Келдибековсоода мамилелелерине төмөндөгүдөй пикирин билдирген:

"Соода тармагындагы алакаларыбыз жыл өткөн сайын жакшырганы менен билим берүү тармагындагы жетишкендиктер деңгээлине чыга албай келет. Кыргызстанда чарба жүргүзүп жаткан ишканалардын 500 миллион долларлык инвестициясы бар, бирок бул көрсөткүчтү жогорулатуу зарыл. Андыктан, түрк ишкерлерин Кыргызстанга инвестиция салууга чакырат элем. Бул багытта инвесторлор үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүдө укуктук базаны жакшыртуу жана жаңылоого парламент дайыма даяр" (Keldibekov, CIHAN).

Эки өлкө арасындагы соода жана экономикалык байланыштар күтүлгөн натыйжаларды бербей жаткандыгына себеп болгон бир катар факторлор бар. Атап айтсак, Кыргызстандын Дүйнөлүк соода уюмуна 1998-жылдан тарта мүчө болушу, Кыргызстандын Орто Азиянын чок ортосунда жайгашуусу, Кытай, Казахстан жана Өзбекстан өндүү өлкөлөр менен коңшу болушу чет элдик инвестициялар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүүдө.

Биринчиден, эки өлкөнүн ортосундагы соода байланыштары үчүн кара жолдун алыс болушу транзиттик өлкөлердүн чек араларындагы кечиктирүүлөрдөн улам продукциялардын убагында рынокко жетпегендиги жана чыгымдардын жогору болушу болуп саналат. Бир жүк ташуучу унаа чек ара жана баажы посторундагы кеткен убакыттарды эсепке алганда саатына 16 км жол жүрөөрү эсептелген (Davutoğlu,2012). Мындай кечигүү жана чыгымдардын жогору болушу Кыргызстандын рыногунда Түрк продукцияларынын Кытай продукцияларына салыштырганда атаандаштык жөндөмдүүлүгүн төмөндөтүүдө. Андыктан Темир жолунун курулушу эки өлкө ортосундагы жана башка өлкөлөр менен болгон соода мамилелерин жандантат, аймактын экономикалык жактан өсүп өнүгүүсүн камсыздайт эле.

Экинчиден Орто Азиядагы Советтик мезгилден бери келе жаткан такталбаган чек ара маселелери болуп саналат. Чек ара маселеси саясий маселе болгону менен келишпестиктер боло калганда чек аранын жабылышы өндүү маселелери соода жана экономикалык иш - аракеттерге түздөн - түз зыянын тийгизет. Мисалы Кыргызстан менен Өзбекстан чек ара маселесин, Түркмөнстан менен Азербайжан ортосундагы Каспий маселесин көрсөтүүгө болот. Ошондой эле Кыргыз-Түрк экономикалык байланыштарына бүгүн тоскоол болгон жана келечекте да боло турган маселе Кавказиядагы туруксуздук болуп саналат. Өзгөчө Азербайжан менен Армения ортосундагы келишпестик темир жол жана кара жолду куруу боюнча инвесторлор үчүн кооптонууну пайда кылууда.

Үчүнчүдөн, эки өлкөдө бирдей маал маалы менен чыгып келе жаткан саясий туруксуздук болуп саналат. Саясий туруксуздук өзгөчө ири инвесторлор үчүн

маанилүү болгон ишенимдүүлүккө байланыштуу маселеге жол ачат. Кыргызстанда 300дөн ашуун чарба жүргүзүп жаткан ишканалардын бир канчасын эске албаганда дээрлик баары чакан жана орто ишканалар экени белгилүү. Ал эми Түркияда Кыргызстандын атуулдарына тиешелүү 87 ишкана чарба жүргүзүп келет. Бул ишканалар Түркияда билим алган жана Кыргызстандагы Түрк билим берүү мекемелеринен билим алган Кыргызстан атуулдарына тиешелүү болуп саналат. Ири инвестицияларды Кыргызстанга тартуу үчүн инвестициялык климатты жакшыртуу, ишеним жана коопсуздук шарттарын түзүү зарыл. Өзгөчө акыркы жылдарда кээ бир ири инвестицияларга жергиликтүү калк нааразычылык билдирип жатканын эске ала турган болсок, келишимдердин укуктук негиздемесин так жана толук аткаруу керек.

Төртүнчүдөн, салык жүгүнүн оордугу жана текшерүүлөрдүн көп болушу, инвесторлорду башка өлкөлөрдү тандап алууга түртүүдө. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында, чет элдик капитал менен курулган ишканалар салыктан жана текшерүүлөрдөн тескери таасирленгени белгилүү болгон.

Адабияттар

1. Karluk R., Türkiye Küresel Krizin Kırgızistan Ekonomisine Etkisi ve Türkiye Kırgızistan Ekonomik Ilişkilerindeki Gelişmeler. *Anadolu Üniversitesi*

2. Almazbek Atambayev ile görüştü (10 Nisan, 2013). *Adalet ve Kalkınma Partisi veb sitesi.* http:// www.akparti.org.tr. Giriş Tarihi: 17 Mart 2013

3. Кабар,(1 февраля 2011). Дипломатическим отношениям Кыргызстана и Турции - 20 лет, http:// pda.kabar.kg. Giriş Tarihi: 7 Ocak 2013

4. KEK Toplantısı (4 Nisan 2012).Türk - Kırgız Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu Altıncı Dönem Toplantısı Protokolü, Bişkek. http:// web.ogm.gov.tr/Giriş Tarihi: 26 Mayıs 2013

5. KEK Toplantısı (2006). Türk - Kırgız Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu Dördüncü Dönem Toplantısı Protokolü, Bişkek. http://www.resmigazete.gov.tr. Giriş Tarihi: 24 Mayıs 2013

6. Eli K.,(2012).Turkish Company Takes Aim at Kyrgyzstan's Centerra Shares*Al-Farabi News.* http:// carnegieendowment.org. Giriş Tarihi: 28 Mayıs 2013

7. ĘĐ Óéóññóę Ñññcnnçęŕ Ęíecníč-2001

8. ICSID (9 September 2009). International Centre for Settlement of Investment Disputes Washington, D.C.

9. Türkler, Kırgızistan üzerinden Uzak Asya'yı fethe hazırlanıyor. *Akşam Gazetesi.* (29 Nisan 2013) *Aksam.com.tr*

10. Keldibekov Ahmatbek, Kırgızistan Meclis Başkanı: Türkiye bizim için model bir ülke. CIHAN.http:// www.haberler.gen.al. Giriş Tarihi:9 Ocak 2013

11. Davutoğlu Ahmet, (2012) Türk Konseyi Dışişleri Bakanları Konseyi'nde Yaptıkları Konuşma, , Bişkek. *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı.*http:// www.mfa.gov.tr. Giriş Tarihi:3 Ocak 2013

12. Kırgızistan Başbakanı Türkiye'de (29 EKOAVRASYA 2012 YAZ).*Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yaz 2012 Yıl:5 Sayı:19

Кульшанова А.А.,
Казахской Национальной
Академии искусств им. Т. Жургенева

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ЦЕЛИ, ХОД И ИТОГИ

К середине 20-х годов, когда в СССР завершился восстановительный период после разрушительной гражданской войны, были заложены основы социалистического уклада экономики, руководство страны стояло перед выбором различных вариантов социально-экономической стратегии в построении социализма. Самый главный вывод был сделан - Советскому Союзу необходимо было пройти этап индустриальной модернизации, которая бы заложила материально-техническую базу под новое социалистическое общество.

Индустриализация не является этапом, присущим только социалистическому строительству. Она - обязательное условие модернизации любой страны, примером чего были западные капиталистические державы. В СССР была осуществлена так называемая догоняющая модернизация. Причем, И.В. Сталин выдвинул тезис о гигантском отставании страны от развитых капиталистических государств - на 50-100 лет, что позволило ему заявить в 1931 г.: "Мы должны пробежать это расстояние в десять лет. Либо мы сделаем это, либо нас сомнут" /1,с.39/.

В соответствии с планами Сталина, индустриализация в СССР предусматривала создание и развитие крупной промышленности, в первую очередь отраслей тяжелой индустрии, которые могут поднять экономическую мощь и обороноспособность СССР, а также преобразование всего народного хозяйства на основе крупного промышленного производства. Сталин, а за ним и Хрущев придерживались лозунга "догнать и перегнать Америку", самую передовую в технологическом плане мировую державу. Второй целью индустриализации было непременное и систематическое повышение удельного веса социалистического сектора экономики, как в промышленности, так и в сельском хозяйстве.

Между тем к началу индустриализации в Казахстане было завершено восстановление промышленности и транспорта. К этому времени значительно окреп и начал развиваться социалистический сектор в промышленности и на транспорте, возникший после Октября 1917 г. на базе национализированных частных предприятий, его удельный вес во всей промышленности Казахстана достигал 64, а в крупной - 97,2% /

2,с.313/. В условиях НЭПа, допускавшей развитие частного сектора и свободу торговли, в Казахстане другие экономические уклады не получили особого развития. Еще одной особенностью экономики Казахстана была ее сырьевая направленность. В 1927/28 году удельный вес добывающей промышленности повысился до 35,1% против 27% в 1913 г /3,л.32/.

Казахстан по-прежнему оставался аграрной республикой. На начало индустриализации в 1927 г. 86,5% всей валовой продукции Казахстана приходилось на сельское хозяйство (животноводство - 54%, земледелие - 27,4%), 90% населения проживало в сельской местности /4,л.7/.

Определяя перспективы развития национальных республик, И.В. Сталин писал: "Необходимо, чтобы...-на окраинах, отставших в культурном отношении районах, а отстали они потому, что их рассматривали раньше, как источники сырья, - необходимо добиться того, чтобы в этих республиках были устроены очаги промышленности" /5,с.52/. Но диктатор имел привычку часто менять свои точки зрения, так произошло и с вопросом индустриализации окраин. В реальности модернизация в Казахстане примет колониальные формы, когда экономика республики по-прежнему сохранила сырьевую направленность. Кроме того, контроль и управление промышленностью будет осуществляться Москвой, т.е. все вопросы, связанные с экономикой, планированием и распределением доходов стали прерогативой центра, а на местных предприятиях руководители любого ранга были в основном европейцами.

Индустриальное развитие Казахстана определялось закономерностями индустриализации страны в целом. Вместе с тем оно имело свои особенности, обусловленные экономической отсталостью края. Промышленность Казахстана была развита очень слабо, ведущее место в ней принадлежало производству средств потребления. Очаги крупной и тяжелой промышленности предстояло еще создавать. Месторождения полезных ископаемых, на базе которых можно было развернуть промышленное строительство, находились в необжитых, пустынных районах.

Казахстану была уготована особая роль. Богатые природные ресурсы предусматривали создание здесь крупной индустриальной базы, однако рабочая сила должна была быть перемещена сюда извне, из центральных регионов России и Украины. XV съезд ВКП(б) специально указал, что "Пятилетний план должен уделить особое внимание вопросам подъема экономики и культуры отсталых национальных окраин и отсталых районов, исходя из необходимости постепенной ликвидации их экономической и культурной отсталости, соответственно предусматривая более быстрый темп развития их экономики и культуры, исходя из увязки нужд и потребностей этих районов с нуждами и потребностями Союза" /6,с.343/. Казахстан в первой пятилетке выступал как район, обеспечивающий ведущие индустриальные районы СССР сырьевыми материалами, топливом и т.п. В ноябре 1927 г. вопрос о составлении пятилетнего плана развития народного хозяйства Казахстана был обсужден на VIВсеказахской конференции ВКП(б). Конференция подчеркнула необходимость развития индустрии в тесном союзе с другими частями СССР, на основе развития Союза в целом, исходя из общесоюзных интересов социалистического строительства /7,с.209/.

Сложная общественно-политическая обстановка в Казахстане вызвала в 20 - начале 30-х гг. острую идеологическую борьбу вокруг вопросов о будущем республики, в особенности, путях ее индустриализации, создании национальных кадров рабочих. Основная борьба разгорелась между двумя точками зрения. Согласно первой, главным проводником которой был Ф.И. Голощекин, Казахстану отводилась роль сырьевой базы промышленно-развитых регионов страны / 8,с.108/. В соответствии с его точкой зрения, это отвечало интересам республики и интересам развития СССР, и "является одновременно вопросом влияния на союзную промышленность. Союзная промышленность может быть зависима от Казахстана в "области шерсти, мяса и кожи и т.д."/9,л.212-213/.

Против этого выступал крупный политический деятель С. Садвакасов, который поддерживал идею индустриализации с максимальной выгодой для республики и с учетом ее экономических возможностей, природных и человеческих ресурсов. Он отмечал, что политика партии и ее руководителей на окраинах мало, чем отличаются от прежней политики, которая видела в окраинах, главным образом, сырьевую базу для центральной промышленности /10,с.56-64/. Ряд местных специалистов также предлагали развивать обрабатывающую и легкую промышленность, учитывать при проведении индустриализации интересы республики, чтобы не превратить ее в колонию. Однако Голощекин и его ставленники рассматривали такие воззрения, как проявления местного национализма, а таких людей отстраняли от занимаемых должностей и заменяли единомышленниками сталинского типа.

Индустриализация в Казахстане осуществлялась в обстановке нагнетания темпов и неоправданно завышенных планов. Уже в 1929 году было принято решение о пересмотре пятилетнего плана в сторону увеличения основных показателей, 93% всех капиталовложений предусматривалось вложить в тяжелую промышленность /11,с.10-11/. Около половины капиталовложений в создании тяжелой промышленности страны предназначалось для восточных регионов. За годы второй пятилетки капиталовложения в народное хозяйство республики достигли 721 млн. рублей против 497 млн. руб., вложенных в предыдущие 12 лет. Только на сооружение Турксиба из союзного бюджета было израсходовано 172 млн. руб./12,с.140/ Впоследствии это обернулось тем, что развитие индустриализации Казахстана стало однобоким, так как превратило его в сырьевой придаток всей страны, когда основная часть продукции вывозилась для конечной обработки с целью получения из нее готовых средств производства и предметов потребления в других регионах.

В результате форсированных темпов возникли сложности с обеспечением строящихся объектов рабочей силой, сырьем, оборудованием. Многие стройки были заморожены. Предприятия, хотя и давали продукцию, но, тем не менее, еще не могли набрать полную мощность. В целом индустриализация Казахстана продолжалась до самой Второй мировой войны.

За короткий период Казахстан добился серьезных успехов в индустриализации и сделал решающий шаг в ликвидации технико-экономической отсталости. Важное значение для индустриализации Казахстана имело и создание в республике многих отраслей тяжелой промышленности: строительство крупнейшего завода в Темиртау близ Караганды, Чимкентского свинцо-

вого завода, Балхашского и Жезказганского медеплавильных комбинатов, Усть-Каменогорского свинцово-цинкового комбината.

К значительным успехам индустриализации в Казахстане необходимо отнести геологические исследования и промышленное освоение богатств недр Жезказганско-Улытауского района, активное участие в которых принимал первый казахский академик КанышИмантаевичСатпаев. /13,с.202-211/.

Для успешного развития индустриализации необходима была, прежде всего, развитая сеть путей сообщения в целом, и в частности, железных дорог. Самым важным объектом строительства в Казахстане в то время была Туркестано-Сибирская железная дорога, которая должна была протянуться от Алма-Аты до Семипалатинска.

В результате выполнения первого (1927-1933 гг.) и второго (1933-1937 гг.) пятилетних планов в Казахстане были достигнуты значительные успехи. Промышленность стала преобладающей отраслью хозяйства Казахстана, удельный вес ее продукции в середине 30-х гг. начал преобладать и в 1939 г. достиг 58,9% против 41,1% продукции сельского хозяйства. Казахстан вышел на 7-е место в стране по выпуску валовой продукции промышленности, на 6-е место - по выработке электроэнергии, на 3-е место - по добыче каменного угля, на 3-е место - по добыче нефти (после России и Азербайджана) и на первое место - по производству свинца. Бурное развитие получила угольная промышленность, 90% добычи которой в 1940 г. приходилось на долю Карагандинского бассейна, ставшего третьей после Донбасса и Кузбасса угольной кочегаркой страны. Республика давала значительную часть общесоюзной добычи цветных металлов (стал основным производителем цветных металлов), было освоено производство никеля, олова, вольфрама /7.с.280/. Все это позволило ему стать одним из крупных арсеналов Советского Союза в условиях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Довоенные крупные инвестиции в республику из государственного бюджета Союза вполне оправдали себя.

Вместе с тем, индустриализация имела и негативные последствия. Она потребовала огромных средств, и эти средства добывались за счет их перекачки из сельского хозяйства и внутреннего займа. Следует подчеркнуть, однако, что ускоренный рост тяжелой промышленности был достигнут прежде всего за счет разрушения производительных сил деревни. Он не сопровождался модернизацией транспорта, жилищного строительства, коммунально-бытового обслуживания населения. Особенно резкими были различия в этих сферах при сравнении города и села, центра и периферии, западных и восточных районов страны.

Индустриализация в рамках Союза привела к тому, что промышленность Казахстана имела одностороннюю - сырьевую направленность, подобно тому, как в Средней Азии преимущественное развитие получило хлопководство. Казахстан отставал по удельному весу в электробалансе страны, по наличию и эксплуатации железных дорог. В республике отсутствовали предприятия по обработке нефти и газа, цветных металлов, не говоря уже о машиностроении, в особенности его ведущих отраслей - таких, как станкостроение, приборостроение, автомобилестроение, производство тракторов, других сельхозмашин и т. д. Из-за слабости или отсутствия ряда ведущих отраслей легкой промышленности большинство предметов потребления (одежда, обувь, ткани и т. д.) ввозилось из-за пределов республики. Кроме угля, нефти, руды из Казахстана в Россию, среднеазиатские и другие республики вывозились соль, хлопок, зерно, шерсть и другие сельскохозяйственные продукты и сырье. Казахстан ввозил большое количество машин, металлических изделий, цемента, лесных грузов и др. в основном из России.

Индустриализация привела к колоссальным сдвигам. За годы первых пятилеток резко повысился экономический уровень СССР. Была создана современная тяжелая промышленность. Несмотря на огромные издержки, процент ежегодного прироста производства в среднем составлял от 10 до 16%, что было намного выше, чем в развитых капиталистических странах /14,с.228/. Страна действительно обрела экономическую независимость и самостоятельность, по словам М. Малиа, "она обеспечила стране тот костяк современности, который необратимо преобразовал крестьянскую Россию в урбанизированное общество...И, наконец, она явилась высшим торжеством большевистского волюнтаризма...сталинская Россия, затянув до предела пояс, превратилась в мощную индустриальную державу, и эта индустриальная мощь обеспечила ей политически продуктивный результат - выживание во Второй мировой войне" /15,с.226,235/. К результатам индустриализации можно также отнести формирование новой ментальности "советского человека", порвавшего зачастую с прежней крестьянской или родоплеменной психологией, включенного в индустриальный прогресс, осваивающего новые технологии.

В связи с тем, что основным модернизатором в СССР была коммунистическая партии, за время индустриализации перестали существовать многоукладность экономики, частная собственность была абсолютно вытеснена, и возобладало огосударствление экономики, приведшее к окончательному утверждению командно-административных методов управления народным хозяйством. В экономике утвердился технократизм, нормой стала ориентация на затратный механизм, экстенсивное развитие и т.п. С точки зрения Р.Ж. Кадысовой, "будучи выстроенной на принципах импортозаменяющей, индустриализация, проводившаяся в СССР в этот период, внедряло в разворачивающееся производство морально устаревшие западные технологии, чем обрекало страну на перманентное отставание от индустриальных государств. Такая модернизация называется "примитивной модернизацией" /16,с.174/. По нашему мнению, данная оценка несколько схематична, она не учитывает реальных результатов советской индустриализации, когда страна действительно преодолела за рекордный срок технико-экономическую отсталость. И потом, устаревшее западное оборудование использовалось не во всех отраслях промышленности и, наверняка, не на всех заводах, в особенности это касалось оборонной промышленности, которой уделялось приоритетное значение.

На смену эксплуатации человека человеком пришла еще более изощренная эксплуатация человека государством. Человек становился "винтиком" огромного механизма, превращаясь в средство для достижения определенных целей. Жесткое планирование выпуска тех или иных видов товаров лишало хозяйство свободы выбора, не могло учесть индивидуальные запросы каждого. Разрастался мощный слой бюрократии. Погоня за количеством при низкой квалификации работников оборачивалась снижением каче-

ства продукции. Зарплата выплачивалась уравнительно, преобладали моральные стимулы над материальными, были также задействованы репрессивные механизмы наказания за недобросовестный труд, что приводило в потере стимулов к труду. Причем, промышленный рост не отражался на росте благосостояния общества, в стране ощущалась нехватка элементарных предметов потребления.

Выбор Сталина на форсированную модернизацию определил "великий перелом", "большой скачок" 20-30-х годов, а вместе с ними весь характер развития страны в течение нескольких последующих десятилетий. Индустриализация, коллективизация и создание новой армии - все это были части большой программы модернизации СССР, которые несли в своих недрах ростки противоречий, которые приведут через несколько десятилетий к распаду советской империи.

Литература

1. Сталин И. В. Соч. Т. 13.
2. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. Алматы: Дәуір, 1993.
3. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1972. Л. 32.; Д. 1902. ЛЛ.
4. ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 6. Д. 20. Л. 7.
5. Сталин И. В. Соч. Т. 5. С. 52.
6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 2. М.: Политиздат, 1953.
7. Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности. -М.: Изд-во АН СССР, 1958.
8. VIBсеказахстанская конференция ВКП(б). 15-23 ноября 1927 г. // Стеногр. отчет. -Кзыл-Орда, 1927.
9. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 38. ЛЛ. 212-213.
10. Садвакасов С. О национальностях и националах // Большевик. 1928. № 1.
11. Пятилетний план народнохозяйственного и социально-культурного строительства Казахской ССР (1928/29-1932/33 гг.). -Алма-Ата, 1931.
12. Народное хозяйство Казахстана за 60 лет. -Алма-Ата, 1980.
13. Покровский С.Н. Видный общественный и государственный деятель // Академик К.И. Сатпаев. - Алма-Ата: Изд-во АН КССР, 1965.
14. Лельчук В.С. Курс на индустриализацию и его осуществление // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. -М.: Политиздат, 1989.
15. Малиа М. Советская трагедия: История социализма в России. 1917-1991. -М.: Российская политическая энциклопедия, 2002.
16. Кадысова Р.Ж. Социалистическая модель модернизации в Казахстане (1917-1940): Советская и постсоветская историография. Дис. на соиск. уч. степени д.и.н. -Павлодар, 2005.

И.Конжак,
Эл аралык Ататүрк Ала Тоо университет

ЭКОНОМИКА - ТЫШКЫ САЯСАТ БАЙЛАНЫШЫ

Экономика жана тышкы саясат ортосундагы байланыштын деңгээли өлкөлөрдүн саясатына жараша өзгөрөөрү белгилүү. Эл аралык мамилелерде конфликттерди түшүндүрүүгө аракет кылган Реализм жана Марксизм бул байланышка маани берип басым жасаган болсо, кызматташтыкты карманган либерализм экономика жана саясат таануу илимин ар башка тармактар катары баалап, азыраак басым жасайт.

Бул багытта либерализмдин негизги кабыл алган шарты: кызматташтык өскөн сайын өз ара көз карандылык дагы жогорулайт. Эркин рынок экономикасынын жайылыщы, соода иш-аракеттеринин эркиндиги жана демократиянын өнүгүшү эл аралык туруктуу өнүгүүнүн шарты катары кабыл алынат. Либерализмдин экономика жана тышкы саясат байланышына берген аныктамасы боюнча, өлкөлөрдүн ортосунда эркин соода, инвестиция өндүү экономикалык инструменттер канчалык көбөйсө, тапкан пайдасы дагы ошончолук жогорулайт жана өз ара көз карандылыктан улам баш тартууга мүмкүн болбогон кызматташтыкка өтүшөт. Коомдун жашоо деңгээлин жогорулата турган бул абал жеке адамды негиз катары кабыл алган либерализим үчүн түпкү максат болуп эсептелет.

Ошондой эле, көз карандылык гипотезасын кабыл албаган тараптар дагы бар. Кеннет Валтс, 1850 - жылдан тартып 1910 - жылга чейинки доордо өлкөлөр XX кылымдын акырында келип чыккан өз ара көз карандылыктан дагы жогорку деңгээлге жеткен, бирок дүйнө согуштарды токтотуп кала алган жок деген пикирин билдирген (Waltz 1999, 695-б). Экономика жана тышкы саясаттын байланышына маани берген экономикалык улутчулдук теориясы тескери көз карашты карманат.

Мамлекеттин максаты улуттук кызыкчылык экенин карманган реализм жана анын экономикалык модели экономикалык улутчулдукка караганда экономикалык чечимдер өлкөнүн жалпы саясатынын алкагында кабыл алынууга тийиш деген пикирди карманат. Чындыгында тышкы саясат менен экономиканын кесилишкен учурларында маал маалы менен чечим кабыл алган тараптар максимум экономикалык пайда алып келе турган чечимдер кабыл ала албай калганын байкоого болот. Эң жакшы саясый чечим дайыма эле эң натыйжалуу экономикалык жыйынтыкка алып келбеген сыяктуу эле, экономикалык жактан эң натыйжалуу чечим саясый жактан башка жыйынтыкка алып келиши толук ыктымал. Экономикалык анализдер чечүү жолунун өлкө экономикасына кандай таасир тийгизээрин кана көрсөтөт. Андыктан саясатка байланыштуу экономикалык чечимдерди кабыл алууда жыйынтыгынан максимум экономикалык натыйжа күтүүгө болбойт.

Буга каршы теория болсо Марксизмдин парадигмасынын негизги өзөгүнө таянуу менен эл аралык мамилелер жана окуяларды саясый күчкө караганда экономикалык пайдага таяндырат. Бул жагынан капиталистер капиталдын ашыкчасын башкаларга бөлүштүрүүнүн ордуна андан да көбүрөөк пайда табуу максатында тышкы рынокторго чыгууга аракет жасайт. Натыйжада бул аракет империализмге алып келет. Тактап айтканда

экономика - тышкы саясат байланышында сын пикир теориясын боюнча түрткү берүүчү күч, ал эми экономикалык улутчулдукка карама-каршы экономикалык тынчыздануу болуп саналат.

Бирок, бир - бирине толук карама - каршы келген теориялар катары көрсөтүү да туура эмес. Экономикалык улутчулдук теориясы экономика - тышкы саясат байланышын мамлекеттер аралык байланыштардын деңгээлинде караган болсо, сын пикир теориясы глобалдык деңгээлде кароону сунуштайт. Бул багытта ирээти менен империализм, көз карандылык жана бул көз караштын акыркы этабы катары дүйнөлүк системалардын анализи сунушталат. Бул анализ тиешелүү илимий булактарда борбор - чөйрө деген ат менен дагы белгилүү. Моделге ылайык, дүйнөлүк экономика борбордук өлкөлөр жана чөйрөдөгү аймактар катары эки бөлүккө бөлүнгөн. Борбордук өлкөлөр капиталистик дүйнө экономикасынан эң ири үлүштү алган, соода жана экономикага көзөмөл кылгандар болуп саналат. Ал эми чөйрө болсо борбордогуларга чийки зат жана эмгек күчүн камсыздаган алсыз мамлекеттерден турат. Эки жактын ортосунда жарым жартылай чөйрө аймагына кирген өлкөлөр дагы бар (Wallerstein 1976, 229-233-бб).

Демек, классикалык экономисттер сунуштаган жумушту бөлүштүрүү, чийки зат жана эмгек күчүнүн таркалышы мамлекеттердин деңгээлинде эмес, аймактык дана глобалдык деңгээлде каралат. Жогоруда каралгандарды эске ала турган болсок, экономика - тышкы саясат байланышындагы айырмачылыктар идеологиядан кана эмес, анализ жүргүзүү деңгээлине жараша дагы айырмачылык көрсөтөөрүн көрүүгө болот. Либерализм жеке адам жана уюмдарды, экономикалык улутчулдук мамлекеттерди сын пикир теориясы аймактарды жана ааламды анализдин борборуна жайгаштырат.

Тышкы саясаттын инструменти катары экономика

Экономика менен тышкы саясаттын теорияда да, практикада дагы мынчалык бирдей каралышы, экономиканын тышкы саясаттагы инструмент катары колдонулушуна кеңири жолу ачууда. Адам Смит баштаган классикалык экономисттер эл аралык соода аркылуу рынокту кеңейтүү экономикалык өнүгүүгө жана улуттук күчтү өркүндөтүүгө жол ачаарына терең басым жасаган (Trethewey, 1975, 2-б). Чындыгында экономикалык күчтү колдонуу эл аралык аренада жаңы көрүнүш эмес. Аскер жиберүү мүмкүн болбогон учурларда хандыктар бир - бирлерине материалдык колдоо көрсөтүп келишкен. Бирок, мамлекеттердин ортосунда кандуу конфликттер болбогон учурда мындай иш-аракеттердин жүзөгө ашуусу экинчи дүйнөлүк согуштан кийин башталган жаңы көрүнүш. Азыркы күндө көпчүлүк авторлор актуалдуу бир катар окуяларды экономикалык жана саясый факторго таянып кана түшүндүрүү мүмкүн эмес экенин мойунга алышат (Art 1999,312-б). Чындыгында экономикалык тандоолордун аркасында саясый максат бар же жок экенин айырмалоо татаал болуп саналат.

Дүйнөлүк сооданын динамикалуу өнүгүшү, капиталдын жандануусу өндүү экономикалык иш-аракеттер менен бирге уюлдашуу, аймакташуу, глобалдашуу өндүү саясый жана саясый-экономикалык көрүнүштөр өлкөлөрдүн өз ара көз карандылык деңгээлин терендетти, экономиканы тышкы саясатта колдонула турган күчтүү инструмент акыбалына алып келди десек болот. Ал тургай мындай аракеттердин кандуу конфликттерге караганда көбүрөөк кызыгуу пайда кылаарын да айтууга болот. Тактап айтканда, эки өлкө ортосундагы согуш маалында тыштан келе турган колдоо чектелүү санда болсо, экономикалык инструменттер колдонула турган болсо тыштан келе турган колдоонун саны өсөт. Бирок, тилекке каршы экономикалык байланыштарды тышкы саясатта инструмент катары колдонуу негизинен өнүккөн мамлекеттер үчүн кана мүмкүн экени да белгилүү (Art 1999,312-б). Себеби, өнүккөн мамлекеттер табигый ресурстар, ээлик кылган рыноктор жагынан өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө салыштырмалуу ири мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Тышкы саясатта экономикалык инструменттерди колдонууда күтүлгөн максаттар ар кандай көз караштарга жараша ар башкача бааланат. Мисалы, Клаус Кнорр (1975) реалист көз караш боюнча классификациялоо менен мамлекеттердин жети максатын бөлүп көрсөткөн: экономикалык пайда, башка мамлекеттин үстүнөн көзөмөл кылуу, аскердик күчүн жогорулатуу, аскердик күчтүн экономикалык негизин жогорулатуу, өнөктөштөрдүн жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, атаандаштардын жөндөмдүүлүгүн төмендөтүү жана канааттанбагандыкты символдоштуруу (129-132-бб). Линдсай дагы мамлекеттер тышкы саясатта беш негизги максатка жетүү үчүн экономикалык инструменттерди колдоноорун айтат: мойун сундуруу, лидерди жок кылуу, кармап туруу үчүн өлкөлөргө кайрылуу жөнөтүү, өлкөдө коомдук пикирди пайда кылуу (Sönmezoğlu,2000, 394-б). Ал эми өздүк наркты төмөндөтүү аркылуу экономикалык өсүү жана туруктуу өнүгүүнү камсыздоо мүмкүн экенин карманган классик экономистердин пикиринде коомдун жашоо денгээлин жогорулатуу түпкү максат болгондуктан кызматташтык биринчи планга чыгат.

Саясый жана экономикалык артыкчылыкка жетүү түпкү максат болгону менен мамлекеттер кээ бир учурларда экономикалык пайда алып келбеген, бирок атаандаштарынын күчүн азайта турган бир катар иш-аракеттерге барганын байкоого болот. Кээ бир ишканалардын демпинг жолуна барышы бул абалды тастыктаган мисал боло алат. Демек, максат түздөн - түз экономикалык дагы болушу мүмкүн, мындан тышкары Кнорр да белгилеп кеткендей экономикалык жактан натыйжасыз, бирок атаандаштын күчүн жоготуу максатын көздөгөн иш-аракеттер дагы болушу ыктымал. (Knorr, 1975,133-б).

Тышкы саясатта колдонулган экономикалык инструменттерди классификациялоодо эң кеңири колдонулган ыкма боюнча жазаландыруучу - стимулдаштыруу ыкма жана соода - каржылык ыкмалар болуп саналат. Жазаландыруучу ыкмалар жалпысынан; байкот, квота, тарифтер катары көрсөтүүгө болот (Sönmezoğlu, 2000, 397-б). Ал эми стимулдаштыруучу ыкмалардын катарында; кредит, грант, техникалык колдоо, карыздарды жойуу, соода келишимдери, эл аралык уюмдарга мүчө болуу ж.б. көрсөтүүгө болот.

Бирок, жогоруда саналып кеткен жазаландыруучу инструменттердин таасири илимий булактарда талкууланып келет. Тактап айтканда чыныгы максатка жетүүдө мындай инструменттердин таасири төмөн экени айтылып келет. Рогерс 1914-1984-жылдардын аралыгында болуп өткөн 130 абалды талдоого алган изилдөөсүндө экономикалык чектөөлөрдүн 34% кана ийгиликтүү натыйжа бергенин аныктаган. Ушул эле убакыт аралыгын камтыган башка бир изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча экономикалык жазаландыруучу ыкмалар максатына жетиш үчүн чон экономика

тарабынан чакан экономикага кыска мөөнөттүү жана ири чыгымдарды талап кылган инструмент болууга тийиш (Rogers,1996,413-416-бб). Экономикалык жазаландыруучу ыкмаларды туура шарттарда өткөрбөсө жаза колдонулган өлкөнү душман кылып алуу рискин да алып келээри талашсыз.

Ошондой эле жазаландыруу экономикалык багытта кана болбошу керек деген көз карашты кармангандар да бар. Майалдын пикиринде экономикалык жазалар негизинен символикалуу бирок, толугу менен таасири жок деп айтуу да туура эмес (Mayall,1984,632-б). Белгилүү болгондой экономикалык жазалардын максаты тигил же бул өлкөнү түздөн - түз жазаландыруу кана эмес, башка өлкөлөргө сүр көрсөтүү максаты да болушу мүмкүн. Стимулдаштыруучу ыкмалардын ичинен эң кеңири колдонулгандары кредит, техникалык колдоо, соода келишимдери, эл аралык уюмдарга кирүү болуп саналат. Тышкы жардам берүүдө негизги критерий жардам бериле турган өлкөнүн жүрүм - туруму болуп эсептелет. Кансыз согуш доорунда дүйнөдө эң артта калган Африкага эмес, жардамдар Европа жана Латын Америкасына берилгени, маселенин экономикалык эмес саясый мааниси жогору экенин айкын көрсөтүп турат. Ушундай эле, азыркы күндө арзан жумушчу күчү издеген транснационалдык ишканалардан батыштан чыккандары Европа жана Азия аймагын тандаса, Кытайлыктардын Африка жана Орто Азия аймагын тандагандыгы бул абалды далилдеп турат.

Экономикалык чектөөлөр сыяктуу эле тышкы жардамдардын максатына жетиши үчүн жардамдын көлөмү, өлкөлөрдүн саны өндүү маселелер маанилүү болуп саналат. Андыктан жардам көрсөткөн өлкө же уюм бул ишти аткараала турган күчкө ээ болушу зарыл. Ал эми жардам алган өлкөнүн экономикалык байланыштары чабал жана ресурстары жетишсиз болуусу керек.

Экономиканын тышкы саясатта инструмент катары колдонулушу глобалдашуунун таасири менен күн өткөн сайын маанисин жогорулатууда. Бүгүнкү күндө демократиялык режимдерде экономикалык кризистер эске алына турган болсо бул абалды ачык түшүнүүгө болот. Экономикалык өнүттөн глобализация ачык рынок экономикасы жана либералдуу эл аралык мамилелер теорияларынын жактоочуларынын пикиринде экономикалык улутчулдук жана улуттук мамлекет түзүлүшүнө ээ өлкөлөрдүн ортосунда дайыма эле күтүлгөн жыйынтыктарды берет деп айтуудан алыс болуу керек.

Адабияттар

1. Wallerstein I., (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York City, Academic Press

2. Arı T., (1999). *Uluslararası Ilişkiler ve Dış Politika,* Istanbul, Alfa

3.Trethewey R. J., (1975). *International Economics and Politics: A Theoretical Framework* University of Virginia

4. Knorr Klaus (1975). *The power of nations: the political economy of international relations.* Basic Books, New York

5. Sönmezoğlu F. (2000). *Uluslararası politika ve dış politika analizi*

6. Rogers Elizabeth S.,(1996). Economic Sanctions and Internal Conflict, *The International Dimensions of Internal Conflict,* Michael E. Brown ed., Cambridge, Massachusettes, MIT Press

7. Mayall James, (Autumn 1984). The sanction problem in international economic relations: reflections in the light of recent experience", *International Affairs,* Vol: 60, No: 4

Kadir Kúrœat YILMAZ
BGU

AKRABA TOPLULUKLAR VE ATATÚRK

Akraba Topluluklar ile Ilişkilerin önemi

Akraba devletlere sahip olmak her ülke için önemlidir. Ancak geçmişten günümüze Türk Tarihi incelendiğinde görülecektir ki; büyük devletler kuran Türkler en büyük savaşları yine bir başka Türk Devleti ile yapmıştır. Yıkılan devlet ve yeni kurulan devlet yine Türk Devleti olmuştur. Oysa aralarında yapılacak ittifakla dünyaya hükmetmek söz konusu iken farklı Türk Boyları'nca kurulan devletleri, kendi aralarındaki mücadeleler sonrasında büyük bir güç ve kan kaybına uğramışlardır. 19. ve 20 yy. incelendiğinde ise akraba devletlere sahip olmak çatışma konusu olmaktan çıkmış ve büyük bir avantaj olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Örneğin her devlet bir akraba devletler dünyası oluşturmaya çalışmıştır. Ispanyollar ve Portekizliler Latin Amerika'da, Fransızlar Afrika gibi eski sömürgelerinde, Ingilizler mevcut akraba devletlerde, Ruslar Orta Asya, Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu Avrupa'da kendilerine yakın devletlerden oluşan bir dünya oluşturmaya çalışmışlardır [La?iner, 2005].

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar akraba topluluklar üzerine belirgin çalışmalar olmamasına karşın Balkanlardaki isyanlar ve Ermeni isyanları sonucu Türkçülük çalışmalarının hız kazandığını söyleyebiliriz. Daha ziyade ülkeye gelen ve gelmeyen Dış Türkler üzerilerinden Osmanlı Devleti'ne girdiği görülen Türkçülük, toprak kayıplarıyla gelen Türklerce de yoğun bir destek görmüştür. Son olarak I.Dünya Savaşı'nda da Arapların isyan etmesiyle ve Ittihat ve Terakki Partisi'nin de çalışmalarıyla Türkçülük büyük bir gelişme göstermiştir.

Selçuklu ve Osmanlı ile başlayan Batı'ya yöneliş Türkiye Cumhuriyeti döneminde güçlenerek devam etmiştir. Ortada güçlü ve bir dünya oluşturacak sayıda Türk Devleti'nin olmayışı, 2. Dünya Savaşı ve sonrasında NAZI, Faşist ve Rus tehditleri Türkiye'yi Batı'ya daha da yaklaştırmıştır. NATO üyeliği ile askeri ittifak düzeyine ulaşan ilişkiler AET'ye başvuru ile çok daha geniş bir düzeye ulaşmıştır. Böylece Türkiye, Batı'da kurulan hemen her türlü teşkilat ve antlaşmada yer almıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak spordan, siyasete, ekonomiden sosyal yaşama kadar Türkiye ile Avrupa arasındaki entegrasyon çok üst düzeylere çıkmıştır.

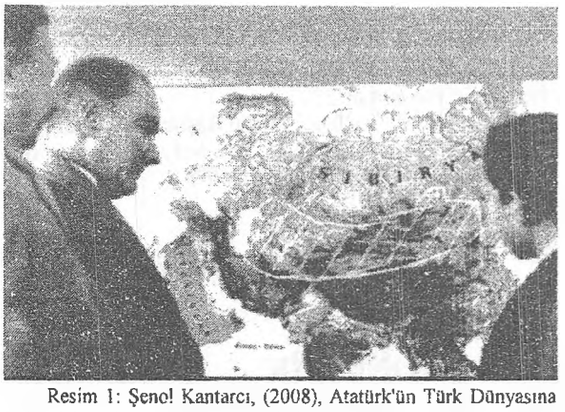
Bölgesel entegrasyonlara giden bir dünyada SSCB'nin ortadan kalkışı Türkiye'nin jeopolitik önemini azaltmış, ilk günlerde artık Türkiye'ye gerek kalmadığı mesajları gelmeye başlamıştır. Bu hayal kırıklığı içinde Türkiye AT'ye girmek için daha fazla çabalamış, fakat aldığı red kararı

yalnızlığını daha da arttırmıştır. AT, daha sonraki adıyla AB Avrupa'nın tüm Hristiyan devletlerine tam üyelik yolunun açık olduğunun mesajlarını verirken, Türkiye Avrupa'nın ortasında 'çirkin ördek yavrusu' gibi kalakalmıştır. Işte tam bu ortamda ortaya çıkmıştır Türk cumhuriyetleri: Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan.

Atatürk'ün Akraba Topluluklar Hakkındaki Düşünceleri

Mustafa Kemal Atatürk, o günün şartlarında gereksiz yere diğer devletlerin husumetini Türkiye üzerine çekmemek için Pan-Türkçü yaklaşımları dışladığı görülmektedir. Ancak, daha sonraki sözlerinde ve faaliyetlerinde Pan-Türkçü yaklaşımlar görülmektedir. Örneğin, Türk Tarih ve Dil Kurumları'nın kurulması, Güneş-Dil Teorisi, Sümerler üzerine yapılan çalışmalar vs. Yine, Mustafa Kemal Atatırk'ın 26 Kasım 1930'da Samsun'da bir ortaokulun coğrafya dersinde çekilmiş olan fotoğraf, Türk dünyasına verdiği önemin en büyük göstergesidir [Kantarcı, 2008].

Resim:1.

Resim 1: Şenol Kantarcı, (2008), Atatürk'ün Türk Dünyasına Bakışı! http://www.turksam.org/tr/a1433.html.

Atatürk bu düşüncelerini daha sonraki yıllarda da devam ettirmiştir. *Atatürk'ün Cumhuriyetin 10 yılı olan 1933'te bir söyleşi sırasında sarf ettiği, "Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizdir. Fakat o da tıpkı Avusturya-Macaristan Imparatorluğu gibi dağılabilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla elinde sımsıkı tuttuğu uluslar avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. Işte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir. Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak, yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür, inanç bir köprüdür, tarih bir köprüdür. K?klerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gereklidir."* [Kantarcı, 2008]. Atatürk zamanın gereklerine güre Türkçülüğe ve Tgrk Dğnyası'na sırtına dönmüş görüntüsü vermesine karşın bunun bir siyasi taktik olduğu ortadır. Örneğin; Türkiye ve Sovyet rejimi yine de birbirlerinin ihtiyaç ve önceliklerine göre hassas dış politikalar izlemişlerdir. Atatürk, Sovyet rejimini tedirgin etmeyecek tarzda, Türk milliyetçiliğini dar olarak yorumlamış; buna karşın Sovyet hükümeti de aradaki ideal farklarını göz ardı ederek Türkiye'ye her türlü yardımda bulunmuş ve ona herhangi bir tehdit oluşturmamıştır. Böylece Atatürk Batılı işgal güçlerine karşın Sovyetlerin desteğini kazanabilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, gereksiz yere diğer devletlerin husumetini Türkiye üzerine çekmemek için ırk merkezli imparatorluk-vari yaklaşımlara set çekmesine karşın *"Sovyetlerin dağılacağı, kardeş ülkelerin bağımsız olacağı güne hazırlıklı olmamızı"* da söylemişti. Ancak, 2. Dünya Savaşı ve Nazi tecrübesi Türkçülüğü marjinalleştirmiş ve adeta bir tabu haline getirmiştir. Bu etkenlerle, Soğuk Savaş sona erinceye kadar din ve ırk merkezli ilişkilere soğuk bakılmış, bu ilişkiler **dışa yayılmanın** değil, **işe çekilmenin** unsurları olmuştur. Türkiye'de 1952'den itibaren her şeye NATO gözlüğüyle bakıldığından, Sovyetler Birliği dağıldığında ne akraba toplulukları stratejisi vardı ne de senaryomuz [Laçiner, 2005].

SCBB Yıkılışı ve Vizyonsuzluğun Ortaya Çıkışı

Türk Dünyası ile ilk ilişkilerin temelleri rahmetli Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından atılır. Fakat bu temel AB'ye veya genel olarak Batı'ya alternatif olarak değil, aksine Batı hedefini güçlendirmek için atılır. Artük kendine ait bir dünyası olan Türkiye, Batı'da kendisini daha güçlü hissedecek, Türk kardeşlerinin kendisine verdiği güçle hem kendisinin, hem de onların Batı dünyasında yer almasını için çabalayacaktır [Laçiner, 2005].

Özal'ın inisiyatifiyle başlayan ve eğitimden ticarete kadar geniş bir alanda başlatılan çalışmalar Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında atılan ilk temeller oldu. Türkiye'ye getirilen binlerce öğrenci geleceği inşa edecek yapı taşları olarak görüldü. Diğer taraftan Türk işadamları bölgede yatırım yapmaya teşvik edildi. Açılan yoldan Türk eğitimcileri de girdi ve çok sayıda eğitim kurumu açıldı [Laçiner, 2005].

Başbakan Demirel, Nisan-Mayıs 1992'de yaptığı Orta Asya gezisinde, bölge ülkelerine 'Ruble kullanım alanından' bir an önce çıkmalarının kendileri için daha yararlı olacağını söyleyerek, o zamana dek görülmemiş bir şekilde, Rusya'nın bölgedeki çıkarlarına meydan okuyabilmiştir. Ancak, 1997'den 2000 yılına kadar Türkiye, dış politikada, Orta Asya'da geri adım atarak, daha çok Kafkaslar üzerinde yoğunlaşmıştır.

2000 yılından sonra da ilişkiler beklentilerin altında kalmıştır. Dış Ekonomik Iliıkiler Kurulu (DEIK) tarafından düzenlenen, "Avrasya Nereye Gidiyor?" konulu Panel'deki 19.06.2009 tarihli konuşmasında bu duruma değinen Kırgızistan Eski Cumhurbaşkanı Askar Akayev: *"Beş jeopolitik aktör - AB'nin temsil ettiği Birleşik Avrupa, Rusya, Japonya, Çin ve Hindistan Avrasya'da ekonomik güç ve politik etkiyi elinde bulunduran başlıca merkezler konumuna gelmişlerdir. Sıkı siyasi ilişkiler ve dev ticaret akımları Avrasya ile Amerika'yı birleştirmektedir. Nitekim, Avrasya ülkeleri ile ABD arasındaki ticaret hacmi kıta ülkelerinin kendi aralarındaki ticaret hacminden daha fazladır". Peki, "Türkiye bu denklemin neresinde?"* derseniz, görünmüyor, ama Akayev ona da şöyle bir açıklama getiriyor; *"Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki dönemde, Orta Asya ülkeleri halklarımız, ortak Türk köklerine sahip olduğu bilinci ve zor dönemlerde kendilerini destekleme çabasıyla bölgeye diğer ülkelerden daha önce adım atan Türkiye'ye karşı çok büyük bir minnettarlık duygusu beslemektedirler".* ifadelerini kullanmşıtır. Aslında bu deyiş, denklemde yer almayan, pastada paydaş olamayan Türkiye'ye diplomasi diliyle teşekkür ve gönül almaktan başka şey değil [Ültanır, 2009].

ABD'nin Afganistan ve Irak müdahalesi ve bu çerçevede bölgede ABD hegemonyasından duyulan ortak endişeler Rusya-Türkiye ilişkilerini geliştirmiştir. [Işyar, 2008]. Rusya ile yakınlaşmaya paralel olarak Türkiye, akraba toplulukları ile daha yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Başbakanlık olarak ziyaretler olmuşsa da cumhurbaşkanlığı olarak 2000 yılından sonra ilk defa Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Mayıs 2009'da bölge ülkelerini ziyaret etmiştir. Kardeş olarak görülen devletlerle bu kadar uzun bir süre üst düzeyde temas kurulmaması düşündürücüdür [Akşar, 2009: 150]. Bölge devletlerinde sonuç alınmak isteniyorsa yapılacak ziyaretler en üst düzeyde olması gerekir.

Türkiye 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Kırgızistan ile Türkiye arasında bugüne kadar çeşitli alanlarda ilişkilerin ve işbirliğinin esaslarını düzenleyen pek çok anlaıma ve protokol imzalanmıştır [Benli, 2008:16]. Kırgızistan ve Türkiye arasındaki özellikle son yıllarda artan diplomatik ilişkiler bu konuda ümit vericidir.

SSCB sonrası bağımsızlığını kazanan bölge devletleri ile birlikte başlayan yeni dönem, bölge üzerindeki güç mücadelelerini de başlatmıştır. Orta Asya üzerindeki güç mücadeleleri, Orta Asya ülkeleri için tehlikelerle birlikte fırsatlar da sunmaktadır. Tehlikeleri ortadan kaldırıp avantajlı bir hale gelmek için geçmişten ders alıp geleceğin planlanması muhakkak büyük bir başarı sağlayacaktır.

Sonuç

Akraba devletlere sahip olmak her ülke için önemlidir. Uluslararası ilişkilere hakim olan 'güç dengesi' olsa da, güç'ün önemli unsurlarından biri de yeryüzünde yalnız olmamaktır. Türkiye'de aynı ırkı, dili, dini, mezhebi, kültürü patiaştığı akraba topluluklara sahip bir ülke olarak bu ülkelerle işbirliğini artırmalıdır. Bu yüzden Kırgızistan-Türkiye ilişkileri ne kadar gelişmiş olursa diğer akraba topluklara o kadar örnek olabilecektir. Hem Orta Coğrafyası'nın sorunlarının çözümü hemde Türk dili konuşan toplulukların yalnızlıkları da bitecektir.

Kaynakça

1. Akşar K. Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Büyük Güçlerin Kafkasya'da Nüfuz Kazanma Mücadeleleri-Kırgızistan Lale Devrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2009.

2. Benli A. O. Kırgızistan ülke Raporu, Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ihracatı Geliştirme Etüt Merkezi (IGEME). Ankara, 2008.

3. Işyar Ö. G. Avrasya'da Devletlerin Şekilleniş, Yükseliş ve Düşüş Süreçleri: Türk Ve Rus Örnekleri OAKA, Cilt:3, Sayı:6, s.123-124. Ankara, 2008.

4. Kantarcı Ş. Atatürk'ün Türk Dünyasına Bakışı! http://www.turksam.org/tr/a1433.html. 2008.

5. Laçiner S. Orta Asya ve Türkiye. http://www.usakgundem.com/yazar/43/orta-asya-ve-t%C3%BCrkiye.html. 2005.

6. Ültanır M. Ö. 20'nci Yüzyıl Başlarının Hasta Adamı, 21'inci Yüzyılın Başlarında Yol Arayan Adam, http://www.turksam.org/tr/a1709.html. 2009.

Kadir Kürşat YILMAZ,
BGU

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİ VE İKİLİ İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNE KATKI SAĞLAYAN KURULUŞLAR

Ikili Ilişkilerin Başlaması

20. yüzyılın son on yılında dünya sahnesinde meydana gelen değişikliklerin hiç şüphesiz en önemli sonuçlarından birisi SSCB'nin yıkılmasıyla akraba toplulukların bağımsızlığını kazanmalarıdır. Akraba topluluklardan birisi olan Kırgızistan'da bağımsız kazanmıştır. Kırgızistan, büyük bir azim ve kararlılık içinde devlet yapılanmasında demokratikleşme yolunda aldıkları mesafe kaydetmiş ve hızlı bir şekilde uluslar arası ilişkilerini gelişmeye çalışmıştır.

Hızlı bir şekilde reform çalışmalarına girişen Kırgızistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra, uzun vadeli ve kapsamlı bir ekonomik reform programını benimsemiştir. Reformlar, dönemin Cumhurbaşkanı Akayev'in Parlamento'ya sunduğu ve Temmuz 1992'de onaylanan, Ekonomik Reform Programı çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. 1991-1994 yılları arasındaki dönemde hedef olarak genel liberalizasyon kabul edilmiştir. Bu dönemde. yerel para birimi Som tedavüle çıkarılmış ve serbest piyasa ekonomisinde geçerli olan işlemler deneyimden geçirilmiştir. Ekonomide merkezi planlamaya dayalı sistemden, pazar ekonomisine geçiş süreci yaşanırken, eski sistem içerisinde yaşanan 70 yıldan sonra, bütün ilişkileri adeta yeniden düzenlemek, büyük bir sosyal değişim olayını başlatmak doğal olarak uzun vadeli ve zor bir içtir [Özdenoğlu, 2005:40].

Kırgızistan, birçok engelle karşılaşmış olmasına rağmen, 'demokrasi' kavramı ile yan yana anılmayı başarabilmiştir [Zenginoğlu, 2011]. Bu sayede Kırgızistan Orta Asya'da çok partili parlamenter demokrasiyi başarıyla gerçekleştirebilmiştir. Ayrıca Kırgız diplomasisi farklı ajandaları bulunan ve farklı kutup başları olan Rusya Federasyonu, Kazakistan, Çin, ABD, AB ve Türkiye ile yakın ve dengeli ilişkiler kurmayı başarabilmektedir [Kanbolat, 2013]. Bütün bu durum Kırgızistan'ı bölgenin en önemli ülkelerinden birisi durumuna getirmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti arasında, bağımsızlıktan sonra başta Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakan düzeyinde olmak üzere çeşitli düzeylerde karşılıklı ziyaretler yapılmış, çeşitli alanlarda ilişkilerin ve işbirliğinin esaslarını düzenleyen pek çok anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Iki ülke arasındaki karşılıklı ziyaretler devam etmekte, kurulu mekanizmalar işletilmekte ve ilişkiler her alanda gelişmeye devam etmektedir [Özdenoğlu, 2005:67]. Son yıllarda vize konusunda kolaylıklarında sağlanmasıyla ilişkilerde büyük bir ivme beklenmektedir.

Ikili Ilişkilere Katkı Sağlayan Sivil Toplum-Eğitim Kuruluşları

Yabancı misyoner grupları ve sivil toplum kuruluşları akraba topluluklarında da etkili faaliyetler yürütmektedir.

Sadece günümüzde Kırgızistan'da 2500 kurum çalışmaktadır. Renkli devrimlerde sivil toplum kuruluşlarının rolü, bu örgütlerin önemini ortaya koymuştur. Hiçbir devlet resmi olarak devrimlere destek vermemesine rağmen Batı kaynaklı sivil toplum kuruluşları büyük destek görmüşler ve dünyada renkli devrimler olarak bilenen devrimlerin ortaya çıkmasında kilit rol oynamışlardır.

Kırgızistan göz önünde bulundurulduğunda: Japonya ve Çin olmak üzere birçok ülke Kırgızistan üniversitelerinde çeşitli kürsüler açmakta ve ülke genelinde dil kursları vermektedir. Çoğu devlet destekli olsa da sivil toplum kuruluşları şeklinde de bu faaliyetler yürütülmektedir.

Iş adamı, işçi, öğrenci, öğretmen ve cemaat temsilcisi yaklaşık 6.500 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının yaşadığı [Somuncuoğlu, 2011:4] Korgozistan'da Türkiye'nin 4 tane üniversitesi-Bişkek'te devlet okulu Manas Üniversitesi, SEBAT A.Ş'ye ait Alatoo Üniversitesi, Celalabad'da Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na ait Iktisat ve Girişimcilik Üniversitesi ve Diyanet vakfına bağlı Oş Ilahiyat Fakültesi-, üniversite dışında yine SEBAT A.Ş'ye ait 14 lise, 1 ilkokul, 1 dil merkezi ve 4 yüksek öğretim yurdunun yanı sıra MEB'e olan Anadolu ve Kız meslek liseleri faaliyet göstermektedir [DEIK, 2012:22-23].

Özel ya da devlet destekli çeşitli sivil toplum kuruluşları ile çalışmak iki ülke ilişkilerinin gelişmesine büyük bir katkı sağlayacaktır. Kırgızistan'da eğitim faaliyeti yapan dört tane üniversiteden üç tanesi özel teşebbüslerce yapılmaktadır. Bu bile sivil toplum kuruluşlarının önemini ortaya koymaktadır. Resmi makamların etkili olamadıkları noktalarda bu kurumlar sorunları daha yakından görmekte ve bölge insanın ihtiyaçlarını ve sorunlarını bölgede yaşayarak öğrenmektedirler.

Türkiye-Kırgızistan Arasındaki Ekonomik Ilişkiler

Ticaret yapan firmalar aracılığıyla ülkelerin ekonomik yapısındaki sorunlar öğrenilerek, yapılması gereken yasal reformlar ve liberal ekonomiye geçiş noktasında destekte verilebilir. Bu konuda çalışmalar yapan Türk-Kırgız Iş Konseyi 25 Aralık 1991 tarihinde Türk-Avrasya Iş Konseyleri çerçevesinde kurulmuştur [DE?K, 2012:22-23].

Kırgızistan ile ikili ticari ilişkilerimiz 1992-1997 yılları arasında, ticaret hacminde yaklaşık 18 kat artışla, artan bir seyir izlerken, 1998 ve 1999 yıllarında düşüşler yaşanmaya başlanmıştır. Iki ülke arasındaki ticaret hacmi ancak 2004 senesinde 88 milyon dolara ulaşarak 1997'deki seviyesini aşabilmiş, 2008 yılında ise 239 milyon dolar ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır [Somuncuoğlu, 2011:17]. 2000 yılından itibaren ihracatımız artış sürecine girmiş ve 2007 yılında 180 milyon Dolara ulaşmıştır 2010'da ise 116 milyon Dolar seviyesine gerilemiştir. Gerileme ithalatta da devam etmiş 2008 yılında 47 milyon Dolar seviyesinde bulunan Kırgızistan'dan ithalatımız 2010 yılında 24 milyon Dolarda kalmıştır. 2011 yılında ihracatımız 180 milyon Dolar olurken ithalatımız 52 milyon Dolarda kalmıştır [DE?K, 2012:20]. Ekonomik ilişkiler, dünya piyasalarındaki ve ülke içi ekonomik-siyasi krizlerden etkilenmiş ve inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir [Benli, 2008:16].

Türkiye'nin başlıca ihracatında başlıca kalemler; halılar, kıymetli taşlar, metaller, plastikler, kazanlar, makineler, mobilyalar, şeker ve şeker ürünleri, elektrikli makineler, örme giyim eşyası, kakao ve özel dokunmuş mensucattır. Başlıca ithalat kalemleri ise; yenilen sebzeler, ham postlar, ?rme giyim eşyası, yenilen meyveler, yağlı tohum ve meyveler, diğer hayvansal ürünler, adi metallerden aletler, örülmemiş giyim eşyası, ipek ve sentetik suni devamsız liflerdir [Özdenoğlu, 2005:68].

Türkiye, Kırgızistan'ın ithalatında sahip olduğu %2,3'lik payla Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti, Kazakistan, Özbekistan, Almanya, Ukrayna, ABD, ve Beyaz Rusya'dan sonra 9'uncu sıradadır. Türkiye Kırgızistan'ın ihracatında %2,5 payla 6'ıncı sırada bulunmaktadır [Somuncuoğlu, 2011:17].

Türkiye-Kırgızistan Yatırım Ilişkileri

Türkiye'de Kırgızistan sermayeli 6 firma kayıtlıdır. Bu firmaların toplam sermayesi 345 bin ABD Doları'dır ve bunun içerisinde yabancı sermaye payı yüzde 74.17'dir.

Kırgızistan'da halen aktif olarak faaliyet gösteren 300 Türk firmasının toplam 250 milyon doları aşan yatırımı mevcuttur. Ancak, Kırgızistan'da küçük sermayelerle yatırım yapan işadamlarımız kazancını burada içini büyütmek veya başka alanlarda yatırım yapmak için kullandıklarından, Türk işadamlarının yatırımları 500 milyon ile 1 milyar dolar arasında bir sermaye büyüklüğüne ulaştıkları tahmin edilmektedir. [Somuncuoğlu, 2011:20].

Kırgızistan'daki Türk sermayeli yatırımlar içecek, bisküvi, şekerleme, çikolata gibi çeşitli gıda ürünleri, mobilya, temizlik maddeleri, çay, un, tuz, şeker, boya, pvc ve plastik boru, yapı malzemeleri üretimi ile alışveriş merkezi işletmeciliği, marketçilik, bankacılık, tekstil üretimi, matbaa, turizm acenteliği, eğitim işletmeciliği, inşaat gibi çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir [Somuncuoğlu, 2011:20].

Türk firmalarının gerçekleştirdiği en önemli projeler: Manas Uluslararası Havaalanı, Bişkek Coca-Cola fabrikası, Hotel Bişkek Pınara ve Bişkek-Oş Karayolu rehabilitasyon projesidir [DEIK, 2012:21]. Önemli Türk müteahhitlik firmaları ise: Enka, Entes, Sistem, Üçgen ve Garanti-Koza vs.'dır.

Yatırım yapan diğer firmalar: Demir Kyrgyz International Bank, Coca-Cola Bişkek, Çay üretimi ve paketlemesi konusunda faaliyet gösteren Beta Grubu, Kırgızistan'daki ilk yatırımını Bişkek'teki faaliyete geçirdiği paketleme tesisleri ile yapmıştır. 2000 yılında ise Beta Grubu, "Beta Store" isimli bir alışveriş ve "Beta Gourmet" adında bir lokanta ile yatırımlarını çeşitlendirmiştir. Plaskap firması 1998 yılında Bişkek'te hizmete sokmuş olduğu fabrikada karbonatlı ve karbonatsız içecek şişeleri için plastik kapak üretmektedir. Kırgızistan'daki diğer Türk yatırımları arasında Çelebi Inşaat'ın PVC ürünleri üretimi ve Burç Ltd.nin et ürünleri işleme tesisleri sayılabilir. [Özdenoğlu, 2005:69-70]. 1998'in başlarında Global Menkul Değerler AŞ, Global Securities Kırgızistan adlı bir menkul değerler şirketi kurmuştur [Özdenoğlu, 2005:52].

Türkiye'nin 1 Ocak 1996 tarihinde AB ile Gümrük Birliği'ne geçmesi ve bu çerçevede AB'nin üçüncü ülkelere uyguladığı rejimi benimsemesiyle birlikte başlatılan gözetim uygulaması Kırgızistan tarafından ülkenin Türkiye'ye ihracatında bir engelleme unsuru olarak kabul edilmektedir. Ancak gözetim uygulamasına tabi olan tekstil ve konfeksiyon ürünlerinin iki ülke ticaretinde yalnızca yaklaşık yüzde 2.5 oranında payı bulunmaktadır [Özdenoğlu, 2005:62]. Orta Asya'da Kazakistan'dan sonra Kırgızistan da 2013'te Gümrük Birliği'nin tam üyesi olacaktır [Kanbolat, 2013].

Iki arasındaki Gümrük Birlikleri sorunları dışında mevzuat eksikliği, bankacılık sistemi, gümrük, denetim ve vergi konularındaki belirsizlerin çözülmesiyle ekonomik ilişkilerin daha da gelişeceği tahmin edilmektedir [Somuncuoğlu, 2011:20].

Günümüz uluslararası istikrarı tehdit eden unsurlar çeşitlenmiştir [Arı, 1999: s.115-118]. Geliçmiş Kırgızistan-Türkiye ilişkilerinin yanı sıra bölge devletleri arasında da kurulacak ilişkilerle tehditler bertaraf edilebilir. Böylece Askar Akayev'in yıllar önce söylediği Kırgızistan'ın *"Orta Asya'nın İsviçre'si"* olma sözü hayata geçirilebilir.

Sonuç

Kırgızistan-Türkiye arasındaki mesafe oldukça faziadır. Bu noktada Türkiye ve bölge ülkeleriyle mesafeleri azaltacak projelerin hazırlanıp gündeme getirilmesi gerekmektedir. Erzurum-Kars demiryolunun uzatılması ve Ipek yolunun hayat geçirilmesi bu noktada oldukça önemlidir. Çeşitli toplantı ve konferanslarda bu noktalar dile getirilmelidir.

Kırgızistan ve Türkiye yatırımcılara destek vermelidir. Yatırımcıların hem Kırgızistan'ın hem de Türkiye'nin ekonomisine büyük katkı sağlarken aynı zamanda iki ülke arasındaki siyasetin gelişmesine de katkı yapacakları muhakkaktır. Bu noktada daha çok yatırımcının gelmesi için işadamları dernekleriyle işbirliği yapılabilir. Bu noktada gereken reformların ne olduğu ortaya konulup bu reformların yapılması Kırgızistan'daki Türk yatırımcıların sayısını artırabilir.

Türkiye-Kırgızistan arasında iletişimi kolaylaştıracak çalıçmalarında yapılması gerekmektedir. Ülkeleri tanıtacak kliplerin yayınlaması, uydu yayınlarının etkili olarak kullanılması, ülke insanlarının kaynaşmasını sağlayacak çeşitli kültür ve sanat faaliyetlerinin artırılmasına kadar geniş yelpaze de çalışmalara ihtiyaç vardır.

Özal Dönemi'nde başlayan ilişkiler hala beklenen boyuta gelememiştir. Türkiye kanadındaki siyasi isteğin artırılması gerekmektedir. Ikili ilişkileri geliştirmek için her iki ülke de daha aktif bir siyaset izlemelidir. Türkiye her ne kadar bu bölgede aktif olmaya çalışsa da bölge insanlarının buna katkı yapması gerekmektedir.

Kaynakça

1. Arı T. Uluslararası Ilişkiler ve Dış Politika, 3. Baskı, Alfa Yayınları, Istanbul, 1999.

2. Benli A. O. Kırgızistan Ülke Raporu, Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ihracatı Geliştirme Etüt Merkezi (IGEME). Ankara, 2008.

3. Dış Ekonomik Ilişkiler Kurulu (DEIK). Kırgızistan ülke Bülteni. 2012.

4. Kanbolat H. Ankara-Moskova: *Orta Asya'da tamamlayıcı işbirliği,* http://rusyaanaliz.com/ankara-moskova-orta-asyada-tamamlayici-isbirligi/. 2013.

5. Özdenoğlu S. Kırgızistan Raporu, TIKA, Ankara, 2005.

6. Somuncuoğlu T. Kırgızistan Ülke Raporu, Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Ihracatı Geliştirme Etüt Merkezi (IGEME), Ankara, 2011.

7. Zenginoğlu S. *Kırgızistan'ın Demokrasi Sınavı: Ekim 2011 Cumhurbaşkanlığı Seçimi*, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1209:krgzistann-demokrasi-snav-ekim-2011-cumhurbakanl-secimi&catid=83:analizler-ortaasya&Itemid=149. 2011.

СОЦИОЛОГИЯ

Мадалиев М.М., *МУК*

МАНАПСТВО КАК ПРАВЯЩАЯ ЭЛИТА В ТВОРЧЕСТВЕ АКЫНОВ

На протяжении последних лет Кыргызская Республика превратилась в одно из самых нестабильных государств на постсоветском пространстве, сотрясают революции и политические бури. Важным источником перманентной нестабильности кыргызского общества в наши дни стали трайбализм и клановость, главными составляющими которых в сегодняшнем Кыргызстане стали борьба кланов за власть, ресурсы, собственность и богатства. На это обращает внимание известный аналитик В. Богатырёв: "К сожалению, со дня независимости приходится говорить, что в нашей стране нет политики, нет борьбы идей, а есть только борьба клановых групп за власть". Ему вторит депутата Жогорку Кенеша Кыргызской Республики Р. Жээнбеков: "Наша политика - отражение борьбы кланов за перераспределение финансовых потоков. Сейчас мы можем наблюдать передел собственности". Феномен трайбализма в Кыргызстане напоминает феникса, возрождающегося из пепла. В чём причины его невероятной живучести? По каким причинам и в сегодняшние дни, когда на дворе XXI век, политическую жизнь страны невозможно представить без этого явления? Ответы на эти вопросы можно найти, лишь проанализировав причины его возникновения, ту роль, которую он играл и продолжает играть в жизни кыргызского общества.

Живучесть в нём родоплеменных пережитков объясняется особенностями его исторического развития. Принципы трайбализма начали складываться ещё на заре человеческой истории, до возникновения институтов государства. В тех условиях выжить в одиночку было невозможно. В борьбе за жизнь люди выживали только в коллективе, как правило, родоплеменном, общими усилиями противостоя опасностям и обеспечивая условия для собственного существования. К тому же ментальность кыргызов складывалась в условиях жизни в горах, в ограниченном пространстве горных ущелий и долин, в которых проживали отдельные племена, значительно ограничивавших возможности общения и совместной хозяйственной жизни.

Система управления родовыми общинами также была подчинена достижению главной цели - обеспечению благополучия, сохранению самобытности, самостоятельности и целостности этнического образования. История родоплеменного этапа развития всего человечества свидетельствует, что в ту эпоху родом управлял вождь с помощью совета старейшин. У кыргызов родоплеменные вожди разных эпох назывались по-разному. В далекий енисейский период кыргызской истории он назывался "ажо". До сих пор кыргызы называют период безвластия и анархии "периодом отсутствия сдерживающего "ажо" ("Ай! - деген ажо жок, Кой! - деген кожо жок"). В более позднее время вождь именовался "бий" (Тагай-бий, Кубат-бий и др.). На смену "бию" пришло название "манап".

Между манапами и рядовыми членами рода существовала взаимозависимость. Влияние и сила манапа среди себе подобных в межплеменных отношениях во многом зависели как от величины и хозяйственного состояния, так и от авторитетности его рода. В свою очередь, авторитет рода, защищенность каждого его члена во многом зависели от политического веса и авторитета предводителя.

Разумеется, тысячелетиями испытанные, отшлифованные многовековым жизненным опытом народа формы политических, социально-экономических связей рода, игравшие определяющую роль в производстве, распределении, культовых действиях, управлении и т.д., родоплеменные отношения с их идеологией не могли сойти со сцены за несколько лет и даже в течение жизни двух-трех поколений.

Как и сейчас, они всегда требовали глубокого анализа и взвешенного подхода. Институт "манапства" имеет более раннюю историю, чем термин "манап", и связывать сущность института только с термином неправомерно - его истоки следует искать в бийстве. Манапство образовалось из института биев - родоправителей и вобрало в себя все его функции [1. С. 515].

Прошлые столетия подарили людям осмысление социально-исторических, политических перемен и духовных исканий. Особенно в творчестве акынов-заманистов проявляется критическое отношение к сложившейся действительности.

Одним из популярнейших акынов, снискавшем всенародную любовь своих современников и потомков, был Калыгул. В произведении "Акыр заман" поэт, пытаясь представить грядущую жизнь, отмечает деградацию нравов, вечных идеалов человечества. Забвение старины, по его мнению, приведет к тому, что природа неузнаваемо изменится, социальные устои рухнут: "Гора голым камнем, а степь дремучим лесом станут, служанка - хозяйкой, презренный раб - баем и безродный - знатным станут!" [2. С. 37].

Обращаясь к манапам, он говорил: подумай о том, на кусок не заработав, можно ль человеком стать? Ты подумай о том, что будет. Гляди, не стал бы безлошадным, лишним, ненужным народу. Будь внимателен к бедным.

У акына был свой идеал истинного правителя: молодого, умного, который словно дождь для земли, несет блага своему народу:

"Ливнем проливающийся дождь
На пользу земле идет, говорят.
Молодец, взращенный добром,
Во главе народа станет, говорят.
А ставший во главе народа человек
Наделен познаниями, говорят.
Так он с разными людьми
Общий язык находит, говорят"*.

В поэзии Калыгула отражены народные истоки его творчества. Она пронизана состраданием к угнетен-

ным, призывами к борьбе с внешней агрессией, высказываниями против братоубийственных раздоров.

Восприятие сложного и одновременно нового для психологии передовых мыслителей - акынов положения своего народа в период колониальной зависимости от царской России нашло отражение в творчестве Арстанбека, получившем поэтическое оформление в стиле "заман". Это его историко-художественное произведение "Тар заман" ("Эпоха безысходности" или "Тесное время") [3. С. 36-40]. Взгляд его на современность полон недоуменных вопросов, удивления и страха перед действительностью. Арстанбек робко высказывает общественно-политическую идею, которая могла бы повернуть к позитивным изменениям жизнь кыргызского народа:

Кыргыз,казак жыйылып,
Бата кылып алсак дейм?
Кашкардагы Бакдоолот,
Ата кылып алсак дейм?

Собрав кыргызов с казаками,
Может, получить благословение нам?
Бакдолета, из Кашгара,
Может, главою выбрать нам? [3. С. 37].

Это идея сплочения и единения народов кочевого тюркского мира, попавшего в колониальную зависимость, подразумевающая создание единого государства в ходе объединенных усилий и общей борьбы с царской Россией.

Сходные позиции занимал единомышленник акынов, Молдо Нияз. В произведениях Молдо Нияза отражены события середины и второй половины XIX в. Именно с 40 -х годов XIX в. кыргызы принимают активное участие в политической жизни Кокандского ханства [4. С. 131]. В санатах повествуется о времени кокандских ханов, власти биев, их безжалостном, жестоком правлении. Молдо Нияз критикует жестокость властьимущих, с сарказмом описывает недостойное поведение ханских посланцев и ставленников среди кыргызского населения и т.д.

Критика социальной действительности была подхвачена Молдо Кылычем. Творчество которого, отдана созданию произведения "Зар заман" (Эпоха скорби), в котором чувство глубокого отчаянья бедственным положением народа достигло глубокой выразительности. Высказываясь против тиранства кыргызской аристократии, он видит причину злых страстей не в общественной жизни, а в человеческой душе. Наблюдая за укладом жизни русских переселенцев - крестьян, чиновников, ремесленников, торговцев - он обнаруживает преимущество их социальной ступени развития, быта. Корень зла он находит вовсе не в них, существующих параллельно с миром кыргызов - животноводов и землепашцев, а в падении моральных устоев, заложенных в природе самих людей [5. С. 233-234].

По глубокому убеждению Молдо Кылыча, лишь духовные ценности придают значимость человеку. Каждый человек может достичь счастья, если будет вести добродетельный образ жизни. Он пытается вывести счастье из земной, естественной основы. Одним из путей достижения счастья являются добрые отношения между членами семьи, гостеприимство, взаимоуважение, рассудительность, честность, справедливость, т.е., по мнению мыслителя, человеческое счастье определяется не материальным благополучием, а душевным внутренним состоянием человека, богатством души. Счастлив лишь тот человек, который совершает добродетельные деяния. Таким образом, нравственные отношения между людьми приведут человека к счастью [5. С. 141].

Большие исторические события второй половины XIX века побуждают многих акынов тех лет задуматься над все более обостряющимися общественными противоречиями. К наиболее глубоким и зрелым (в рамках своего времени) выводам пришли акыны-демократы.

Одним из ведущих акынов является Токтогул. В обличительной песне Токтогула "Пять кабанов" показан истинный характер нравов крупных манапов, которые от пресыщения превращаются в "нечуствительных животных". Манап тщеславен, жесток, жаден. Предательство - его тайное призвание. Единственная цель манапа - это "накопление по возможности большего богатства" [6. С. 40-41], его не смущает, какими путями оно добыто.

Все эти типические уродливые черты бай-манапства, по мнению Токтогула, лишают его морального права быть вершителем народных судеб. Акын признавал труд определяющим фактором в оценке человека, в определении его права на место в жизни, на материальные блага, считал труд, трудолюбие одним из неотъемлемых благородных качеств индивидуума, говоря:

"Безделье жалкое забудь,
Трудом начни по жизни путь,
Лишь в созидательном труде
Для человека жизни суть" [7. С. 104].

Именно в процессе труда человек становится самим собой, приобретает определенную характерологическую сущность.

По мнению Токтогула, тот, кто не занимается честным трудом, а стремится жить за счет других, унижает свое человеческое достоинство: "присвоение чужого труда порождает праздность" [8. С. 134), леность, тунеядство. Удовлетворение - не в богатстве, подлинное удовлетворение - это труд и его плоды.

По мнению Токтогула, есть две группы людей - люди благородные, которые посвящают свою жизнь служению народу, и люди никчемные, ставящие свои личные, эгоистические интересы выше интересов других.

"Признак плохого человека:
Он о себе только печется,
Признак хорошего человека:
Он с думой о народе живет" [6. С. 201].

Одной из причин, мешающих людям быть защитниками народных интересов, является, по мнению поэта, живучесть иллюзий счастья как личного, собственного благополучия. Его страшит особенно то, что подобными иллюзиями отравлены люди из народа, измученные постоянной нуждой и лишениями. Чем пойти на "гнусные проделки" и "говорить неправду, - лучше смерть". "Уважение народа завоюет только тот, кто честен и говорит правду" [6. С. 188]. В произведениях особенно часто проводится сравнение "честных" нравов предков с современной "распущенностью", под которой он понимал растущую активизацию безверия.

"Красивы горы, долины, пастбища" [8. С 36]. Но "самым прекрасным в природе является человек" [6. С. 202]. "Человек, отдавший себя на службу трудовому народу" [8. С. 131].

В этом отношении огромно значение творчества Тоголок Молдо. Его нередко называют и акыном-просветителем. Он был страстным защитником "просвещения" не только в узком смысле (развитие культуры и образованности народа). Акын видел в развитии просвещения одно из важнейших средств достижения всеобщего блага.

В его представлении понятие "манап" органически и неизменно включает в себя деспотический образ действий, произвол и жестокость. Отмечая, что "почва манапства - насилие" [9. С. 202], акын пытается раскрыть реальную основу политической силы, при помощи которой манапы приобретали и защищали свое главенствующее положение. Основу этой политической силы он видит в вооруженных группах, образованных вассалитетом и обеспечивающих манапу господствующую роль в политической жизни кыргызов. "Манапы содержали при себе джигитов - головорезов, не имеющих понятия о родине и народе" [9. С. 50-54], - писал акын.

Другая группа имущих слоев обозначается Тоголоком Молдо термином бай, который широко применяется среди населения. В период, когда он сформировался как акын, баи выступают уже не только как крупные скотовладельцы и землевладельцы, но и как предприниматели и ростовщики [9. С. 78]. Накопленные имущественные ценности дают баям возможность осуществлять экономическую, а порою и политическую власть.

Один из наиболее положительных результатов присоединения Кыргызстана к России Тоголок Молдо усматривал в значительном ослаблении местных феодальных войн. Вместе с тем, он непосредственно наблюдал, как при явном попустительстве и по существу преступном невмешательстве местных колонизаторских властей продолжались в отдельных случаях кровавые межродовые столкновения. Об одном из таких столкновений, происходившем в местности Куртка и окончившемся разорением целого рода, правдиво рассказано в песне акына [10. С. 228].

Кроме лености и глупости, имеется другой вид порока, - жажда богатства.

Особенно ненавистны акыну такие пороки, как лесть, скупость, мелочное честолюбие, хвастливость, трусость и другие отрицательные свойства человеческой натуры [11. С. 20].

В мировоззрении Б. Алыкулова центральными становятся вопросы морали господствующего класса, религиозные нравы ислама, а также житейская реальность народа. Он критиковал мораль феодально-патриархального общества и обвинял богачей в несправедливости, жестокости, жадности. Мыслитель, разоблачая несправедливость, алчность, тщеславие баев и манапов, обрушивает весь свой сарказм на представителей имущего класса. По его мнению, одним из основных признаков аморальности является стремление к наживе нечестным путем за счет народа.

Он понял, что только человек выступает активно действующим индивидом, и только сам он может разрушить неравенство, принести самому себе свободу, так как "Человеческой природе присуще такие потребности, как стремление к счастью, гармонии, любви и свободе" [10. С. 215]. При нем получают своеобразную интерпретацию такие категории, как добро и зло. Согласно взглядом мыслителя, все человеческие моральные нормы и ценности выступают как добро. Воспитание умного, всесторонне развитого человека также является порождением добра.

После присоединения Кыргызстана к России на территории края появляются товарно-денежные отношения. Б. Алыкулов раскрывает сущность ростовщика: новый представитель имущего слоя не отличается от предыдущих эксплуататоров-баев, манапов и представителей духовенства [12. С. 340-341].

Акын пытается анализировать и высказать свой взгляд на правовые и судебные вопросы в обществе. В южном Кыргызстане судебная власть в основном находилась у казиев, ибо ислам был распространен глубже, чем у северных кыргызов. Представители судебной и правовой власти проводили свою деятельность на основе шариата. Все они защищали интересы имущего класса, не хотели даже слушать бедных людей [13].

Неоспорим тот факт, что историю делает народ. На каждом определённом этапе развития и формирования истории важную роль играют личности, стоящие во главе народа. К сожалению, из-за однобокого подхода властвующей классовой идеологии к возглавляющим народ биям, ханам, народным героям и манапам, защищавшие интересы своего народа исторические личности выставлялись исключительно как представители угнетающего класса, которые несли только зло и насилие.

Пословица кыргызского народа "Ак ийилет, бирок сынбайт", которая в переводе означает, что истина прогибается, но не ломается, ещё раз доказывает, что всё истинно значимое, важное преодолевает все создаваемые препятствия и остаётся в истории народа. С обновлением эпохи появилась возможность объективно оценивать роль и значение народных героев, властвующую элиту.

Литература

1. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. -М., 1965.
2. Уметалиев Ш. Калыгул. Казыбек. Казалдар. - Б., 1992.
3. Буйлаш уулу А. Китепте: Мурас. - Ф.,1990.
4. Мукасов С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа. - Б., 1999.
5. Молдо Кылыч. Казалдар. - Ф., 1991.
6. Токтогул. Избранные произведения. - Ф., 1950.
7. Токтогул. Избранные произведения. - М., 1940.
8. Токтогул. Чыгармалар жыйнагы. - Ф., 1956.
9. Тоголок Молдо. Счастье // Советская Киргизия.- 1961, - 10 июня.
10. Рукописные фонды. Инв. №1022.
11. Рукописные фонды. Инв. №1841.
12. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура. - М., 1995.
13. Борбугулов М. Залкар акын Б. Алыкулов // Ала-Тоо. - 1959. - №11.

А. Усупбаева.
Кыргыз-Түрк Манас Университети

ИНТЕРНЕТ ЖАНА ЧӨНТӨК ТЕЛЕФОНДОРДУН ӨСПҮРҮМДӨРДҮН СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН ӨНҮГҮҮСҮНӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Жер жүзүндөгү адамзат бүгүнкү күндө таңгаларлыктай илимий жана техникалык жетишкендиктерге ээ болду жана адам баласынын жашоосуна эбегейсиз жеңилдиктерди алып келишти. Алардын эң орчундуулары болуп компьютер жана телефон саналат. Азыркы учурда дээрлик бардык кишилерде компьютер жана телефон колдонуу мүмкүнчүлүгү бар. Алар телефон аркылуу сүйлөшүп жана СМС жөнөтүп, компьютер аркылуу кандайдыр бир иштерин аткарып тим болбостон, интернет аттуу желеге туташуу мүмкүнчүлүгү бар. Интернеттин көптөгөн пайдалуу жактары бар, ал аркылуу ар кандай маалыматтарга ээ боло алабыз. Үйдөн чыкпай туруп эле интернет аркылуу иштерди бүтүрүүгө болот.

Азыр интернетке компьютерден эле эмес чөнтөк телефондон да байланышууга мүмкүн. Мындай байланышуулар бетме бет, телефон чалып сүйлөшүүдөн тышкары СМС жазуу, скайп (skype) же болбосо агент сыяктуу пикир алышуу тармактары аркылуу жазышып, сүйлөшүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Мындай тармактар телефон чалып сүйлөшүүлөргө караганда да арзан келет.

Бирок ошону менен бирге прогресстин, цивилизациянын терс натыйжаларын да ачык-айкын көрүп турабыз. Алар биздин ден соолугубузга терс таасир тийгизгени менен бирге социалдык жактан өзүлөрүнүн залакасын тийгизүүдө.Ушул проблемалар тууралуу Гари Смолл жана Гиги Воран тарабынан 2008-жылы интернет жана желелерге тиешелүү кеңири алкактагы аналитикалык анализ жүргүзүшкөн китебинде бетмебет пикир алышуу, интернет жана желелердин адам баласына таасири изилделген. Азыркы учурда дүйнө боюнча интернетти, блогдорду жаратып,(Social Networks: Facebook, vkontakte.ru, odnoklasniki.ru, agent.ru ж.б) социалдык тармактарда сүйлөшүп, жазышып жаткандардын эң активдүүлөрү болуп жаштар саналат.

Мисалга алсак, өзүн өзү төмөн баалаган адамдар, кандайдыр бир ийгиликтерге кыйынчылыктар менен жетишишет. Өзүнө ишенбеген адамдар өзүнүн кемчиликтөөлөрүн, проблемаларын анча деле маанилүү эмес деп эсептеп, эч кимге керек эместигин, башкалардын көңүлүн буруусуна татыктуу эместигин ойлошот. Ошондуктан алар өзүнүн проблемалары жөнүндө унчукпоону каалашат, анткени алар бетме бет башкалар менен сүйлөшө алышпайт, бетме-бет сүйлөшүүдөн коркушат. Мына ошондо аларга интернет пикир алышууга мүмкүнчүлүк берет деп табышат жана интернет аркылуу гана өздөрүнүн пикир алышуусун канааттандыра башташат. Мындай кишилер өзүлөрүнүн проблемаларынын үстүндө иштебестен, өзүлөрүндө жетишпеген жактарын өрчүтпөстөн кайра алардан качып, интернет, агент сыяктуу желелерде өз ордун табышат. Ошентип социумдан калкалануу бара-бара өзүнүн көз карашын башкалардын алдында коргоо мүмкүнчүлүгү убакыт өткөн сайын төмөндөй баштайт. Алар бетме-бет сүйлөшүү стрессинен качууну көздөө менен, өзүн андан бетер жалгыз жана бөлүнүп калганын сезип, ого бетер бекинип, түнт болуп кетишет жана мындай кишилер психологиялык жактан ден соолугу начарлап кетет. Мындай адамдар башка адамдар менен жандуу сүйлөшүүдө психологиялык жактан барьери болот, өзүн-өзү төмөн баалаган адамдарга интернетте жазышуу бетме-бет сүйлөшүү коркунучунан арылууга жардам берет. Узак убакытка чейин интернет аркылуу сүйлөшүү жана социумдан качуу мээдеги нейрондук топтордун өрчүбөй калуусуна алып келет. Интернетте мындай адамдар бетме-бет сүйлөшө албаган нерселери жөнүндө, мисалы интимдик суроолорун, жеке ойлорун, сезимдерин, көз караштарын башкалар менен бөлүшүшөт, кээ бирлери ар кандай шылдыңдоо коментарийлери менен акарат келтирүүчү сүрөттөр аркылуу өзүлөрүн кыйын сезип, ар нерсени жаза алышат жана мунун бир проблема болгонун андашпайт. Анткени чыныгы жашоодо, башка адамдар менен карым катнашта болгон учурда же сүйлөшүп жатканда, интернетте сүйлөшүп жаткандай өзүлөрүн кыйын, акылдуу, бардыгын кыйратып ийчүү немедей алып жүрө албайт, ал интернетте гана ошондой. Социумдун ичинде башка адамдар менен пикир алышуудан качышат жана өзүнүн оюн конфликтерден коркушкандыгы үчүн башкаларга билдиришпейт. Мындай адамдар өзүлөрүнүн көз карашын, сезимдерин, бир нерсеге каршы болгондорун интернетте айта алышат. Мындай адат алардын импулсивдүү-агрессивдүү болуп калышына алып келет, анткени алар сүйлөшүп жаткан же интернет аркылуу урушуп жаткан адамдардан коопсуз бир узактыкта болгондуктан өзүн-өзү контролдобой оюна келгенин жазышат. А бул болсо өз учурунда мээнин алдынкы бөлүгүнүн активдүүлүгүн басандатат (агрессияны баса турган бөлүк) агрессияга, жандуу коммуникацияга жооп берүүчү мээ клеткалары иштебей калышына жана деградацияга себеп болот. Бул көрүнүштөр жаш өспүрүмдөр арасында өтө коркунучтуу, анткени алардын жаңы өрчүп келе жаткан мээси, интернетте сүйлөшүп көп убакыт өткөрүү менен мээнин белгилүү бөлүктөрүнүн толук өөрчүбөй калуусуна алып келет. Жаш өспүрүмдөрдүн мээси көрүү жана угуу дүүлүгүүлөргө өтө сезгич келет, алар өз иретинде эрте нейрондук өөрчүүнү жана синапсистин (конъюгация хромосом) көбөйүүсүн калыптандырагандар болуп эсептелинет. Жаш өспүрүмдөрдүн жашоосунун алгачкы бир нече жылдарында компьютер, телевизор сыяктуу технологияларга өтө берилгендик балдарда көңүл буруунун бузулуусуна алып келгени байкалат. Тайвандагы Каохсиунг медициналык университетинде жүргүзүлгөн изилдөөлөргө таянсак, интернет, түрмөк оюндары, телефон оюндары, интернет оюндары жана чет (chat) аркылуу сүйлөшүп жазышуулар жаш өспүрүмдөрдүн бир нерсеге көңүл буруусун төмөндөтүү менен бирге, мектеп көйгөйлөрүнүн көбөйүү б.а окуудагы ийгиликтин начарлоо коркунучуна да алып келет.

Ошондой эле жаш өспүрүмдөр өзүлөрүндө кандайдыр бир өзгөрүүлөр болуп жатканын, реалдуу

жашоодон чектеп баратканын, журум-турумдарында кээбир кыймыл аракеттеринин өзгөрүп жатканын, башкалар менен бетме бет пикир алышуусу азайып баратканын байкашпайт калышат. Мындай жаштарга жандуу сүйлөшүү оордоп, улам интернет же телефон аркылуу сүйлөшүүгө качып калышат, анткени ал жерде алар өзүлөрүн ээн эркин, акылдуу, бардыгын кыла ала тургандай күчтүү сезип калышат,* жана коомдо өзүлөрүнүн ордун жогото башташат. Ошондой эле мээнин алдыңкы бөлүгүндөгү вентромедиалдуу мандайкы мээ кыртышы адеп ахлак чечимдерин контролдогон бөлүк болуп саналат. Демек, эгерде мээнин алдыңкы бөлүгү жетиштүү түрдө өрчүбөсө, жаш өспүрүмдөрдүн адеп-ахлагы да төмөндөйт.* Мындай көрүнүштөр социалдык жактан өтө орчунду проблеманы туудурат, анткени пикир алышып карым-катнаш түзө албаган жана адеп-ахлагы төмөн адамдар, жаштар - болочок ата-энелер кантип өзүлөрүнүн теңи менен, балдары менен пикир алышып, жакшы нерселерге үйрөтө алсын. Бул көрүнүштөр бара-бара үйбүлөдөгү түшүнбөстүккө, ата-эне жана балдар арасында пикир алышуунун жетишпестигине, пикир келишпестикке, социумдан чектеп калууга, жалгыздыкка, депрессияга, агрессияга алып келет.

Ошондуктан, маалымат жана коммуникативдик технологиялар өтө бат өнүгүп жаткандыктан, аларды туура колдоно билүү маданияттуулугу да алар менен бирге өнүгүүсү зарыл. Мындай проблемаларга кабылбоо үчүн биринчи ирет коммуникативдик техникаларын (телефон, интернет) керек учурунда колдоно билүүнү үйрөтүү керек. Экинчиден, башкалар менен интернет аркылуу эмес жандуу, бетме-бет пикир алышуу керектиги мугалимдер тарабынан эскертилип туруусу өз жемишин берет. Эң негизгиси кимдир бирөөнүн өзү менен өзү болуп, түнт болуп кетүүсү, башкалардан алыстаган себеби эмнеде болгонун табуу керек. Балким ал бирөөнүн жумушта, окуусунда кайдыр бир проблемаларга кабылып же жасаган аракети ишке ашпай, ал проблемасын эч ким менен бөлүшө албай жаткандыр. Ошондой эле мындай проблемага бош жүрүү да түртку болот. Адам бир нерсе менен алаксып, иштеп, башкалар менен пикир алышпаса, өзүн алек кылуу жолун интернеттен табат. Эң жакшы нерсе болуп бирөөгө жардам берүү эсептелинет, анткени бирөөгө жардам берген адам өзүн бактылуу жана бирооого кереги бар экенин сезет. Ал кишиде маанилүүлүк, барктуулук сезими пайда болот жана жашоодо өзүнүн ордун табууга жардам берет. Демек, илимий техникалык прогресстер адам баласына оң таасирлери менен бирге терс таасирлерин да алып келүүсүн да унутпоо керек. Мына ушундан улам бүгүнкү күндө ар бирибизге интернет прогресстерине рационалдуу мамиле кылуу маселеси күн тартибине туруп калды.

Адабияттар

1. Polanczyk G, Rohde! LA. "Epidemiology of attention-deficit/hyperactivity disorder across the lifespan", current opinion in Psychiatry 2007, 20:386 - 92

2. Yen JK, Ko CH, Yen CF, Wu HY, Yang MJ,Journal of Adolescent Health 2007; 41:93 - 8.

3. "IBrain" Gary Small and M.D. Gigi Vorgan, 2008,p 131.

4. The New York Times, март 22,2007

A. Ünal,
Kırgız-Türk Manas Üniversitesi

SOVYETLER BİRLİĞİ SONRASI KIRGIZ AİLESİNDE İNANÇ ALGISI

Giriş

Sovyetler Birliği'nin inanç ve din ile ilgili politikasının temelinde ilk olarak dini, devlet ve okullardan ayırma yer almıştır. Bu bağlamda ilk olarak kiliseyi devletten ve okulu kiliseden ayırma yoluna gidilmiştir. Buna, 21 Ocak 1918 yılında V. İ. Lenin'in *"Kiliseyi devletten ve okuldan ise kiliseyi ayırma"* hakkındaki kararnamesi esas teşkil etmiştir (Karpinskiy,1947: 83-84). Nitekim Sovyet Sosyalist Komünist Partisi'nin deolojik politikası, Maksistve Leninist materyalist bir anlayışa dyanmaktadır. Bunun temelil keleri ise, Karl Marks ve F. Engels'in bilimsel komünist teorilerine uzanmaktadır. Maksist ve Leninist materyalist düşüncede ise ateizm propagandası önplanda bulunmaktadır (Kırgızbayeva, 2012: 32). Nitekim V. İ. Lenin dini, *"Halkın başını döndüren afyon* olduğu (Lenin, 1988: 79) ve *"Manevi bir sömürü aracı"* olarak nitelemektedir (Lenin, 1988, 153-155). Bu bağlamda, Sovyet Birliği döneminde diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da yoğun bir ateizm politikası uygulandığı ve buna bağlı olarak toplumun da özellikle dinî pratikler olmak üzere manevi değerlerden oldukça uzaklaştığı bilinen birgerçektir (Pay, 2008: 256). 70 yıllık Sovyetler Birliği döneminde toplum bir takım kazanımlar elde etmekle birlikte dinsiz toplumda yaşanıldığından inanç değerlerinden uzaklaşılmış, diğer taraftan kan ve canla yoğrulan ataların gelenek ve görenekleriyle dini değerler ihmal edilmiştir (Musakeyev. 2012: 27).

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan'da her alanda olduğu gibi din ve inanç bakımından da birtakım değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu durum, doğal olarak doğrudan doğruya dini vecibelerini korkudan veya unutulmuşluktan yerine getiremeyen halka, şüphesiz yeni fırsatlar ve yeni imkânlar sağlamıştır. İslam kaide ve talepleriyle ciddi anlamda ilk olarak XVII. yüzyılın ortalarında tanışma fırsatı bulan Kırgız toplumu (Belekov, 2009: 14) ve Kırgızistan'da yaşayan diğer halklar arasında muhtelif dini inançların benimsendiği gözlenmektedir. Ayrıca, bağımsız Kırgız Cumhuriyeti Anayasa'sında devlet tarafından vatandaşların din özgürlüğü güvence altına alınarak demokratik ve hukuki haklar verilmiştir (Kırgızbayeva, 2012: 88). Devlet din işlerine müdahil olmadan *"Herkes kendi istediği dini seçmekte ve yaşamakta serbesttir"* düsturundan hareketle yasalar çerçevesinde dini yapı ve örgütlere doğal haklar sağlanmıştır (Bekoşova, 2007: 32-33).

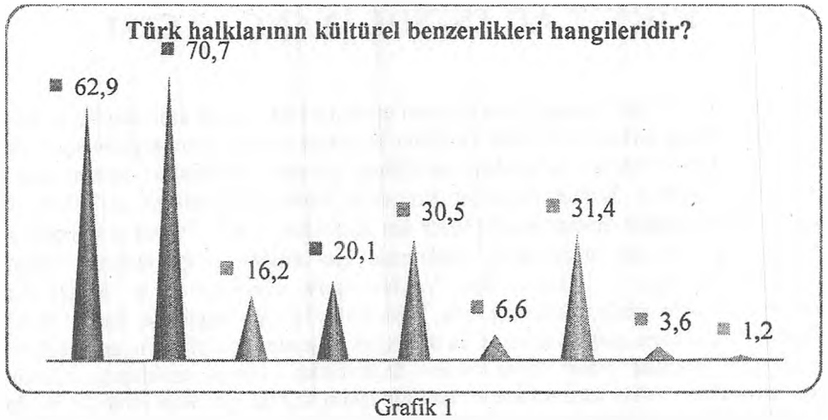
Dini bilgiye olan erişimin önündeki engellerin kalkması, bu bilgileri Kırgız toplumuna ulaştıran kanalların çeşitlenmesine neden olmuş, böylelikle, 1991 öncesinde sadece Sovyet sisteminin izin verdiği *"Resmi İslam"* ve göz yumduğu Folklorik İslam'ın barınabildiği Kırgızistan, dini bakımdan tam anlamıyla bir yeniden bir doğuşa sahne olmuştur (Bozbey, 2011: 18-50). Dolayısıyla Sovyetler Birliği öncesi ve sonrasında, da mevcut dini inanç ve anlayışların gelenek ve göreneklere yaklaşmakta ve birbiriyle yoğrulmakta olduğu gözlenmekle birlikte resmi verilere göre Kırgızistan'ın %80'nini Müslümanların teşkil ettiği belirtilmektedir (www. muftiyat.kg).

Kırgız Ailesinde İnanç Algısı

Sovyetler Birliği döneminde devlet bünyesinde takip edilen ateizm politikası, Türk halkları üzerinde olduğu gibi Kırgız toplumunda ve ailesi üzerinde de büyük bir etki yarattığı görülür. Sovyetler Birliği'nin dağılması akabinde ortaya çıkan süreçte halkın, inanç açısından kendi asli unsuruna dönme ve bir takım arayışlara girmesine izin verilmekle birlikte Kırgız toplumunda özellikle Kırgız ailesinde İslam dini ve inanç değerleri bakımından farklı algılamaların oluştuğu da gözlenmektedir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği sonrası Kırgız ailesinde yeniden canlanan ve geleneksel bir inanç motifi olarak ortaya çıkan din algısı üzerinde durulurken, dini vecibelerin yerine getirilmesi; ibadet yerlerinin ziyaret edilmesi; günlük hayatta dini kaidelerin geçerliliği; farklı dinden olanlara karşı tutum; din ile ilgili çekinceler ve devlet ile din arasında mevcut olduğuna inanılan ilişkiler günümüzde cevap arayan sorunlar olarak kendini göstermekte yapılan araştırma, Kırgız ailesinde dini algı kapsamında değerlendirilmeye alınmaktadır.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü bünyesinde 2011-2012 yıllarında gerçekleştirilmekte olan *"Uygarlık Sürecinde Türk Dünyası Halklarının Sosyal Kimliği: Kırgızistan Örneği"* adlı sosyolojik araştırma projesi kapsamında, şimdilik Kırgızistan'ın Kuzey Bölgeleri olarak ifade edilen Narın, Talas ve IsıkKöl Bölgesi'nde tamamlanmış olan çalışmalar temel alınarak *Sovyetler Birliği Sonrası Kırgız Ailesinde İnanç Algısı* ortaya konmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda demografik yapısı dikkate alınarak Narın'da 94, Talas'ta 76 ve IsıkKöl'de 164 olmak üzere çeşitli meslek ve eğitim düzeyine sahip, içinde üç kuşağı ihtiva eden, ağırlıklı olarak Kırgız ulusuna mensup 334 kişi ile bire bir anket mülakatı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu anket verilerine göre, Kırgız ailesindeki söz konusu bir takım inanç olguları tanımlanmaya ve değerlendirilmeye alınmıştır.

Türk halkları arasında kültürel benzerlikleri ortaya koymak adına yöneltilen soru, aynı zamanda Kırgız ailesinin kültürel benzerliklere yaklaşımını anlamak ve bu noktada dinin yerini tespit etmek için önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Bu bağlamda *"Türk halklarının kültürel benzerlikleri hangileridir? (bir kaç cevap yazabilirsiniz)"* şeklinde verilen soruda *Dil benzerliği; Din; Gönül birliği; Kültürel miras; Tarih; Felsefe; Gelenek ve görenekler; İdeoloji* gibi bir takım seçeneklere yer verilmiştir. Kırgız toplumunda diğer bir ifadeyle Kırgız ailesinde kültürel benzerliklerin esasını % 70,7 ile din; % 62,9 ile dil, % 31,4 ile gelenek görenekler; % 30,5 ile tarih oluşturmaktadır. . Söz konusu duruma ilişkin olarak cinsiyet faktörünün de doğru orantılı seyir aldığı gözlenmektedir. Bu açıdan bakıldığında, din benzerliğini ileri süren kadınların % 65,1'i teşkil etmesine karşın bu oran erkeklerde % 77,0'lere dayanmaktadır. *Dil benzerliği* olduğunu söyleyen kadınlar % 62, 2'lik oranı oluştururken erkeklerin % 63,4'lük oranı ihtiva ettiği tespit edilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla toplum nezdinde din ve dilin temel alındığı ve algılandığı görülmektedir. Kültürel benzerlik açısından İslâmiyetin ve Türk dillerinin önemli bir unsur olarak kendini gösterdiği, Kırgız toplumunda ve ailesinde bu şekilde algılandığı ileri sürülebilir. Bkz. Grafik 1.

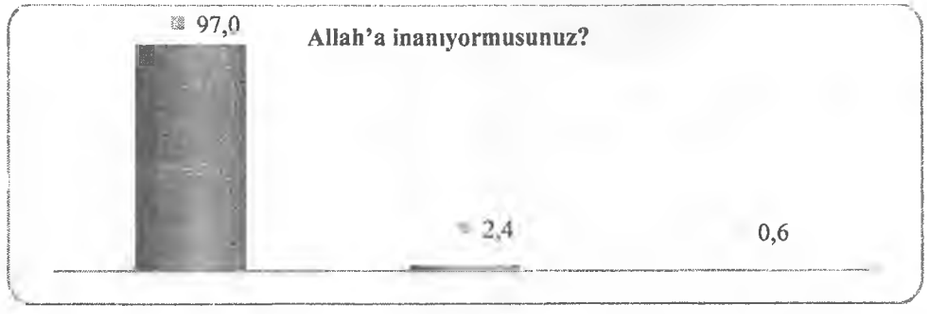
Grafik 1

Din ve kimlik arasındaki çizgileri tanımlamak ve Kırgız ailesinin din ve kimlik algısını belirlemek amacıyla da kullanılabilirliği olan *" Kimi 'KIRGIZ' olarak görüyorsunuz? (sadece 1 cevap seçin)"* şeklindeki soruda Kırgızca konuşanı; Kendini Kırgız olarak tanıyanı; Pasaportu Kırgız olanı; Müslüman olanı; Ailesi Kırgız olanı; Kırgızistan'ı seveni; Kırgız kültürünü iyi bilen ve ona saygı göstereni, seçenekleri bulunmaktadır. Kültürel değerdeki din ve kimlik meselesini halkın ayrı değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda halkın % 7,8 ile *Kırgızca konuşanı;* %5,4 ile *Müslüman olanı,* Kırgız olarak tanımladığı görülmektedir. Kimlik ve din üzerindeki algıdan da anlaşılacağı üzere kimlik tanımlamasında din ve dil bir faktör olmasına rağmen belirleyici algının *kendini Kırgız olarak tanıyanı* şeklinde aidiyet algısı üzerinde şekillendiği, bununda % 32,3 gibi orana tekâmül ettiği tespit edilmektedir. Bkz. Grafik 2.

Grafik 2

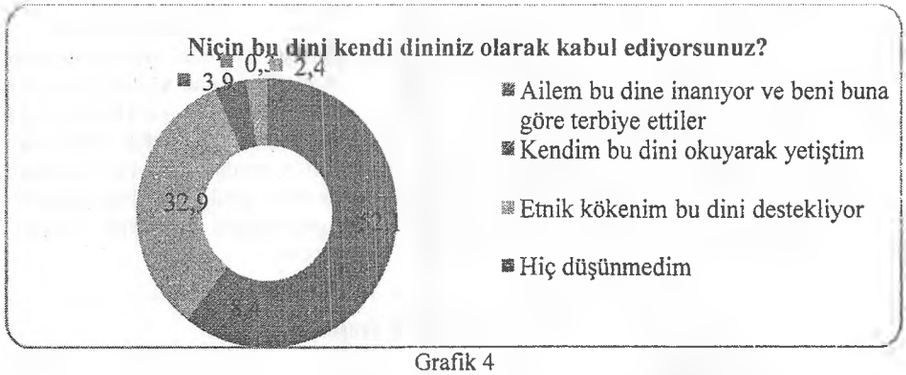
Kırgız toplumunun tarihi süreç içinde muhtelif dini inançları benimsediği bilinmektedir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği döneminde devlet stratejisi olarak ateizm siyasetinin yürütüldüğü de aşikârdır. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde bir devlet politikası olarak icra edilen ateizmin halkı ve aileyi hangi nispette etkilediğini ortaya koyabilmek ve Allah'ın varlığına ilişkin soruya açıklık kazandırmak, Allah inancını tespit etmek amacıyla *"Allah'a inanıyor musunuz? (sadece 1 cevap seçin)"*şeklindeki soru seçeneklerine çeşitli yanıtların verdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda % 97'lik bir oranın evet dediği; bunu %2,4 ile kararsızların teşkil ettiği; % 0,6'lık dilimin ise hayır cevabını verdiği görülmektedir. Burada iki karşılıklı olasılık üzerinde durmak mümkündür. Sovyetler Birliği döneminde takip edilen ateizmin politikasının halkla herhangi bir şekilde tesir etmediği ya da sistemin bunu sert bir şekilde uygulamadığı ve gerekli tedbirleri almadığı, bazı uygulamalara göz yumduğu; bağımsızlık sonrası din ve vicdan özgürlüğünün geldiği çeşitli misyonerler ve kurumlar sayesinde insanların inanç değerleri kazandığı, halkın boşluktan dolayı inanma gereksinimi ya da dine olan eğilimden ve toplumsal baskıdan dolayı kişinin kendini saklama ve gizleme düşüncesi gibi bir takım olasılıklardan bahsetmek mümkündür. Yukarıda bahis konusu olan olasılıkların hepsi geçerli olmakla birlikte Sovyetler Birliği döneminde devlet politikası olan ateizmin bugün geçerliliğini kaybettiği, halkın Allah'ın varlığı konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmadığı ileri sürülebilir. Bkz. Grafik 3.

Grafik 3

Yukarıda da bahsi geçtiği üzere tarihi süreç içinde muhtelif dinleri kabul eden Kırgız halkı arasında bugün de Hıristiyan, Budist, Tengirci ve İslâm gibi inançları benimseyen insanlar olmakla birlikte ateizmi savunan kişilere de rastlamak mümkündür. Bu bağlamda halka *"Hangi dini kendi dininiz olarak kabul ediyorsunuz ve benimsiyorsunuz?(sadece 1 cevap)"* şeklinde soru yöneltilmiş olup, inanç değeri açısından hangi dine yakın veya mensubu olduğu yönünde fikir sahibi olunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda % 88,2 oranda İslam; % 10, 2 oranda Hıristiyan unsur olduğu tespit edilmektedir. Kırgızların ağırlıklı olarak İslam dinini seçerken Hıristiyan unsuru Rusların teşkil ettiğini belirtmek gerekir. Sovyetler sonrasındaki dini seçim Sovyetler Birliği öncesi gibi devam etmektedir. Bununla birlikte özellikle Hıristiyan olan kesimden İslamı kabul edenlere rastlandığı gibi bunun tam tersi yani İslami kesimden de Hıristiyan olan kimselere rastlamak hatta bunun dışındaki dinleri benimseyen kişileri de tespit etmek mümkündür. Özellikle genç kuşak üzerinde dini faaliyetlere ağırlık verildiği, bunların üniversiteler bünyesinde icra edildiği gözlenmektedir. Yetişkin insanların anne babadan gelen geleneksel dini algısının baskı döneminde kendini saklaması ve set çekmesi dışarıya kapalı olmasına neden olduğu için yetişkinler üzerinde din değiştirme gibi durumun kolay olmayacağı; bununla birlikte ekonomik sıkıntı, özenti ve çevrenin etkisi, din misyonerlerinin farklı metotlarla yaklaşımları gençlerin din değiştirme olasılığını yükseltmektedir. Buna Sovyetler Birliği dağılması sonrasında ortaya çıkan ekonomik, siyasi, psikolojik ve sosyolojik faktörlerin etkisi de dâhildir. Buna rağmen dini bilginin öğretilmesinde ve yaşatılmasında en azından insan da kalıcı etki bırakması açısından ailenin önemini bir kere daha vurgulamanın faydalı olacağı kanısındayım.

Kişinin dini inancının yerleşmesinde ve gelişmesinde ailenin önemli bir yer tuttuğu aşikârdır. Bu tam aksi de ihtimal dahilindedir. Bu bağlamda hem kişinin mensup olduğu dini kabullenirken hangi kıstasları esas aldığını ve hem de bununla ilgili düşüncelerine açıklık getirmek amacıyla *"Niçin bu dini kendi dininiz olarak kabul ediyorsunuz?(sadece bir cevap)* şeklinde soru yöneltilmiştir. Kişilere Ailem bu dine inanıyor ve beni buna göre terbiye ettiler; Kendim bu dini okuyarak yetiştim; Ait oldum halk bu dini destekliyor; Hiç düşünmedim; Başka; Cevap veremem biçiminde birtakım seçenekler yer almaktadır. Burada iki unsurun ön planda yer aldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki aile, ikincisi ise millet bir diğer ifadeyle etnistir. Zira kişilerin dini seçeneklerinin belirlenmesinde Kırgız ailesi ve toplumu üzerinde aile ve etnik faktörün öncelikli olduğu tespit edilmektedir. Benimsemiş olduğu dini, *Ailem bu dine inanıyor ve beni buna göre terbiye ettiler,* diyenlerin %52,1'i teşkil ettiği; bunu % 32,9 ile *Etnik kökenin bu dini destekliyor,* düşüncesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda ne yazık ki geleneksel din anlayışının hüküm sürdüğü ileri sürülebilir. Bunda *Kendim bu dini okuyarak yetiştim,* faktörünün %8,4'lük bir oranı teşkil etmesi delil gösterilebilir. Dolayısıyla bu durum her ne kadar inanç değerlerinin dayatma ve zorlamaya mahal vermeden nesilden nesile genetik veya biyolojik yollarla olmasa da, kültürel eğilim ve geleneklerin tesiriyle nesilden nesile aktarılması açısından önem arz etmektedir. Söz konusu durum yaşa göre değerlendirildiğinde ise kuşakların birbirini bütünleyen cevaplar verdiklerine tanık olunabilir. Bu bağlamda bahsi geçen soru ile alakalı olarak *Ailem bu dine inanıyor ve beni buna göre terbiye ettiler* diyen18-27 yaş grubu şeklinde bilinen genç kuşağın % 51,2'lik dilimi; 28-47 yaş arasındaki kuşağın % 54,1'i; 48 ve daha sonraki yaş kuşağının ise %51,15'i teşkil ettiği anlaşılır. *Etnik kökenin bu dini destekliyor* diyen ilk kuşağın % 33,9; ortanca kuşağın % 29,7; son kuşağın ise % 36,4'ü oluşturduğu görülür. Son olarak ise *Kendim bu dini okuyarak yetiştim* olarak diyen ilk kuşağın %6,6; ortanca kuşağın % 9,6; son kuşağın ise % 7,7 olarak kendini gösterdiği tespit edilir. Sonuçların yaşlara göre dağılımına bakıldığında söz konusu düşüncelerin paralellik gösterdiğine ve üç kuşağın da din seçiminde aynı doğrultuda algısının oluştuğu ileri sürülebilir. Bkz. Grafik 4.

Grafik 4

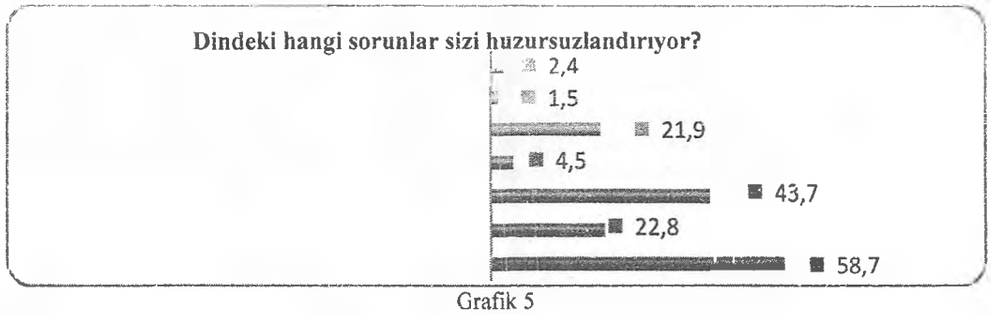
Sovyetler Birliği döneminde yasaklama ve kısıtlamalara maruz kalan dinin bugün itibariyle ailede, uygulanma anlamında geçerliliğini ve desteklenme durumunu tespit etmek amacıyla *"Din ile ilgili vecibeleri yerine getiriyor ve destekliyor musunuz (bayramlar, gelenek ve görenekler vb.?) (sadece 1 cevap)"* şeklinde soru yöneltilmiştir. Bu bağlamda dini vecibelerin yerine getirilmesini *tamamen desteklediğini* söyleyenlerin % 57,5'lik bir oranı temsil ettiği ifade edilebilir. Bunun sadece *destekliyorum* şeklinde beyan edenlerin ise % 29,6'lık bir dilime sahip olduğu anlaşılır. Söz konusu vecibeleri sadece desteklemiyorum veya uygulamıyorum biçiminde belirtenlerin ise % 10,2'lik bir orana tekabül ettiği tespit edilir. Dolayısıyla Kırgız ailesinin dini vecibeler hususunda ve onların icrası anlamında kararlı bir duruş ortaya koyduğu ortadadır. Bunu Sovyetler Birliği döneminde dahi açık veya gizli olarak yapılan uyguların yanı sıra bugün gelinen noktada dini ve geleneksek merasimlerin açıktan, her geçen gün biraz daha serbestçe, tantanalı ve şatafatlı yapılmasında bütünleştirmek mümkündür. Bu Sovyetler Birliği döneminde uygulanmaya çalışılan dini yasaklama ve sınırlamalar bağımsızlık sonrası yerini dini serbestliğe ve özgürce dini vecibelerin uygulandığı bir ortama bıraktığı söylenebilir

Dinin bazen bazı temayülleriyle, bazen ise bir bütün olarak insanın hayatını şekillendirdiği ve biçimlendirdiği gözlemlenir. Bu doğrultuda dinde olan kaide ve kuralların uygulanmasına dikkat edilir. Bu bağlamda Kırgız ailesinde veya toplumunda söz konusu kaide ve kuralların hayatta gerekliliği ve uygulanabilirliğini ortaya koymak adına *"Dini bilmek ve onun kaidelerini tam olarak muhafaza etmek günlük yaşamınızda mutlaka gereklidir düşüncesinde misiniz? (sadece 1 cevap)"*şeklinde soru yöneltilmiştir. Bu bağlamda toplumun % 49,4'lük kemsinin bunu kesinlikle desteklediği ve evet dediği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra bu durumu ihtimal dairesinde ve olasılık olarak değerlendirenlere, belki şeklinde cevap verenlere de rastlanır. Bunların oranının da yadsınamayacak kadar fazla olduğu tespit edilmekle birlikte *gerekli* olduğuna inanmayanlar da bulunmaktadır. Bunların oranı az olmakla beraber % 3,6'lık dilimi oluşturmaktadır. Bu çerçevede din kaidelerinin günlük hayatta kullanılmasıyla ilgili olarak iki eğilimden bahsetmek mümkündür. Bu durumun ülkenin içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, psikolojik ve kültürel gelişmişlik düzeyi ve çevresel faktörler ile yakından alakalı olduğu kanısına varılabilir.

Medeniyetler çatışmasının ileri sürüldüğü ve çıkacak bir dünya savaşının din eksenli olacağı öngörüleri doğal olarak farklı inançlara ve kültürel değerlere sahip insanları da karşı karşıya getirecektir. 80'den fazla halkıyla ve pek çok dini inançları bünyesinde bulunduran Kırgızistan'da ülkenin asli unsuru olan Kırgız halkının düşüncesi önemli bir yer

tutmaktadır. Dolayısıyla ülkede bulunan dini zümrelerin birbirine bakış açısını ölçmek amacıyla *"Diğer dinlerin temsilcilerine karşı nasıl bakıyorsunuz? (sadece1 cevap)"* şeklinde soruya yer verilmiştir. Bu bağlamda üç temel düşüncenin varlığından söz edilebilir. Bunlardan en önemli olabilecek akıl ve vicdan ölçütlerinde değerlendirilmesi gereken, verilerde de ağır basan unsur olarak *Her insanın istediği dine inanabileceği* düsturudur. Bu kapsamda halkın % 63,2'lik dilimin inanç özgürlüğüne müdahil olma gibi bir bakış açısının olmadığı yönündedir ve kişiler dini seçmede ve yaşamda serbesttir anlayışıdır. Bir diğer görüş ise *olumsuz düşünce* içinde olduğunu ve kendi dini inancının temel alınmasını isteyen bakış açısıdır. Bunların kendinden başka dine yaşam hakkı tanımayan ve diğerlerini kısıtlayıcı kişiler ve anlayışlar olduğu söylemekten uzak olmakla beraber yarının neler getireceğini bugünden kestirmenin zor olmadığı gerçeği de çok yakındır. Bu iki eğilimin haricinde bir diğer bakış açısının ise suya sabuna dokunmadan kendi hayatını sürdürme telaşında olan kitleyi temsil ettiği söylenebilir. Bu kesimin % 12'lik oranla *fark etmez* şeklinde cevap verdiği ve bir Kayısızlığın söz konusu olduğu tespit edilmektedir.

Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da dini açıdan bir serbestlik ve özgürlüğün olduğu aşikârdır. Fakat serbestlik ve rahatlığın ilerleyen zaman diliminde birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirdiği söylenebilir. Ülke bünyesinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri, bazı dini akımlar ve yapılanmalar buna delil teşkil etmektedir. Bu bağlamda söz konusu yönde gelişmelerle ilgili olarak halkın tepkisini ölçmek amacıyla *"Dindeki hangi gelişmeler sizleri rahatsız ediyor? (2cevapa kadar seçin)"* şeklinde soru yöneltilmiştir. *Çeşitli tarikatların faaliyetlerinin etkisinin artması; Dindarlığın gençler arasında gelişimi; Aşırı dincilik; Dinin siyasi seçkinlere etkisi; Dini yönetimin zayıflığı;* biçiminde bazı seçeneklere yer verilmiştir. Bu bağlamda halkın ve ailelerin % 58,7'lik diliminin oranda *Çeşitli tarikatların faaliyetlerinin etkisinin artması*'ından endişelendiği; bunu %43,7 ile *Aşırı dincilik* takip etmektedir. Bununla birlikte % 22,8'lik kesimin *Dindarlığın gençler arasında gelişimi* nden; % 21,6'lık dilimin ise *Dini yönetimin zayıflığı*'ndan dem vurmaktadır. Dolayısıyla bugün gelinen noktada Kırgızistan'da artan ve çoğalan dini tarikat yapılanmalarından toplumun rahatsız olduğu, bunun aşırı dindarlığa dönüşmesinden, özellikle bu durumun gençler arasında yaygınlaşmasından ve dini kurum ve kuruluşların bu veya buna benzer yapılanmalara, din ile ilgili gelişmelere karşı etkisiz olmasından endişelenmekte ve kaygı duyduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Grafik 5.

Grafik 5

Sovyetler Birliği döneminde takip edilen ateizm siyaseti bağımsızlık sonarsı yerini özgürlüğe bırakmıştır ve herkes istediği dine girme hakkına sahip olmuştur. Her şeyde olduğu gibi dinde de sınırsız hak ve özgürlükten söz edilemez. Nitekim özgürlük başkasının özgürlük alanına yani başkasının haklarının ithal edilmeyeceği noktaya kadardır. Bu bağlamda devlet terazi ve hak unsurudur. Bazen bu haklara setler çektiği gibi bazen tek taraflı diğer tarafı kısıtlayan veya iki tarafa da kıstaslar getiren yasaklamalar içinde bulunabilir. Bu itibarla devlet ve din arasındaki ilişkinin halkta uyandırdığı çağrışımı tespit etmek amacıyla *"Size göre ülkemizde devlet ile din arasında nasıl bir ilişki söz konusu? (sadece 1 cevap seçin)"* şeklinde soru yöneltilmiştir. Bu bağlamda bazen birbiriyle çelişen bazen ise doğru orantılı verilerin varlığından söz edilebilir. % 8,4'lük kesimin *Devlet dini sınırlıyor,* cevabına % 31,1'lik kesimin *Devlet dinin yayılmasına imkân veriyor* yanıtı verilmektedir. Öyle ki % 35,6'lık oranın *Din ile devletin bir bütün halinde ve birlikte çalıştığını, hareket ettiğini ileri sürmektedir.* Ayrıca % 21,6'lık dilimin herhangi bir fikir beyan etmemesi diğer önemli hususdur. Belirtildiği üzere toplum devletin, inanç bakımından dini gözettiği, yayılması ve yaşanması yönünde imkan sağladığı, dini konularda kurumların birlik içinde çalıştığı ve birbirine yardımcı olduğu şeklinde yorumlanmakla birlikte yukarıda da ifade edildiği üzere bunların yeterliliği konusu akıllarda soru işareti bırakmaktadır.

Sonuç

1991 sonrasında bütün Orta Asya devletleri gibi Kırgızistan da inanç bakımından halkın İslâmiyet'e yönelişi söz konusudur. Çarlık dönemi de dâhil olmak üzere 150 yıla aşkın bir süredir dini hareketlerin ve inançların devletçe yasaklandığı, baskı ve kontrol altına alındığı ve tutulduğu Kırgızistan'da, Kırgız toplumu eski inanç kaidelerinde yönelmeye başlamıştır. Kaybedilmiş ve yitirilmiş mazi olarak gördükleri ve hakkında fazlaca derin bilgiye sahip olmadıkları inanç algıları yeniden depreşmiştir. İslamiyet şüphesiz burada en ön sırada yerini almış, toplum tarafından bir anda cazibe ve kabul merkezi olagelmiştir. Bununla birlikte bağımsızlığın ilk yıllarında Tengirçilik inanışı üzerinde durulduğu ve bazı kesimlerin bu yönde çalışmalar yürüttüğü de dikkati çekmektedir. Böylece, devlet merkezli yürütülen ateizmi yerini din ve vicdan özgürlüğüne, toplum ve aile içinde ise İslamiyet'e terk etmeye başlamış, toplum ve aile arasında dini eğitim ve bilgi birikimi yükselmeye başladığı gibi bazı batıl inançlarda yeniden kıpırdanmalar boy göstermiştir.

Özellikle son zamanlarda İslamiyet açısından toplum nezdinde ve aile arasında dini algının *"İslam dini Kırgızların geleneksel inancı"*, *"Kırgız Müslüman evladı"* şeklinde birtakım eleştirel düşüncelere düğümlenildiği gözlenmektedir. Bunların dönüp dolaşıp hepsinin *"Kırgız evladı mazine geri dönerek İslam dinini sarılması gerekir"* biçiminde sözler dile getirilmektedir. Gerçekte ise bunun bir dayatma olduğu düşüncesi hâkimdir. Nitekim *"İşenimicok el bolboyt"(İnancı yok halk olmaz)* düşüncesinin yer aldığı Kırgız toplumunda söz konusu durumun, halkın ve milletin bütününde kabulü ve kitleleri içine almasıyla yaşayacağına hükmedilmektedir. Zira dışarıdan dayatılan ve enjekte edilmeye çalışılan hiçbir değerin, bunun din olması halinde bile halk arasında hayat hakkı bulamayacağı ve onunla bütünleşemeyeceği ifade edilmektedir (Belekov, 2009: 14).

Bağımsızlık sonrası inanç olgusuna ilişkin olarak ülkenin güney bölgelerinin İslâm'a daha hızlı adapte olduğu ve sarıldığı buna halkın dine yakın olduğu gibi birtakım tahminlerin ileri sürüldüğü ve bu düşüncenin halkın genelinde yaygın bir kanı olarak benimsendiği ifade edilmektedir. Bunun belli seviyede gerçeklik payı da bulunmaktadır. Nitekim güney halkının Özbekler ile birlikte yaşaması ve yoğrulması bu sürece hızlı dâhil olmasındaki en büyük etkendir. Bu sebepten ötürü İslam'ın halk arasında yaygınlaşması o kadar da zor bir durum değildir. Rus halkıyla karışmış olan Kırgızistan'ın Kuzey bölgelerinde ise, İslam'ın yaygın bir hal alması son yıllarda büyük bir ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Yerli halkın ifadesine göre köy sakinlerinin 10/2'si şeriat yoluna düşmüştür. Aynı zamanda *"davatçı"* olarak bilinen yapının takip etmiş olduğu uygulamalar Balıkçı, Çüy, IsıkKöl, Koçkor gibi bölgelerde etkili olduğu aşikârdır (Bekoşova, 2007: 32-33). Bu bağlamda değerledirildiğinde Kırgız toplumunda ve özellikle aile bireyleri arasında dini tarikat ve oluşumların etkin bir hal aldığı bunun da ülke nezdinde bir takım olumlu ve olumsuz eğilimlere sebep olduğu ileri sürülebilir.

Kırgız ailesinin dün ve bugünkü sosyal hayatı dikkate alındığında din inançlar ve bunların uzantıları olan uygulamalar bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira söz konusu uygulamaları hayatın muhtelif safhalarında görmek mümkündür. Çocuğun doğum öncesi başlayan inanç algısı, doğum sürecinde ve sonrasındaki ölümüne kadarki hayat mihengi içinde yer bulmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde yasaklanan öyle ki Lenin tarafından afyon olarak telakki edilen dini algı ve anlayışın halk tarafından milli gelenek ve göreneklerin kaynaşmasıyla bir şekilde hayat hakkı bularak yaşatılmaya çalışıldığı tespit edilmektedir. Bu bağlamda genel itibariyle bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da ve Kırgız ailesinde bugün itibariyle üç dini algının geçerli olduğundan söz edilebilir. Bunların ilki Sovyetler Birliği dönemini hiç görmemiş ve son dönemlerinde çocuk yaşta olan kesimdir. Bunlar inanç bakımından daha serbest ve dini vecibelerini yerine getirmede daha özgür kesimdir. Kısacası Sovyet idaresinden ve sosyalizmden uzak kesim olarak ifade edilebilir. Diğer kesim ise komünizm ideolojisi ile yetişip olgunlaşan ve onu hayat felsefesi yapan kesimdir. Bugün dahi varlıklarından söz etmek mümkündür. Bir diğer kesim ise iki kesim arasında kalan kuşaktır. Bunları ortada kalan veya şaşkınlar kesimi olarak da adlandırmak mümkündür. Anlaşıldığı üzere bugün gelinen noktada, Kırgız toplumu ve ailesinde dini inanç ile ilgili bir takım olumlu gelişmelerden söz edilebildiği gibi, insanların endişelenmesine ve hatta rahatsız olmasına sebep teşkil eden bazı olumsuz gelişmelerin varlığı da dikkati çekmektedir.

Kaynakça

1. Bekeşova, M.,Kırgızstan İslam MamleketiBolobu? *Zamandaş,* No: 7, İyul 2007.
2. Belekov, K., "Öz Urukun Kim Kırgızbay", *Zamandaş,* No: 5, May 2009.
3. Bozbey, İ. A., "QuoVadis Kırgızistan?: Sovyet Sonrası Kırgızistan'da Islami Hareketler", *OAKA,* Cilt 6, Sayı 11, 2011.
4. Karpinskiy, B. A., (1947). *SSSRdinKoomduk cana MamlekettikTüzülüşü,*Frunze.
5. Kırgızbayeva, Ç., (2012). *SSSR Doorundagı Ateizm,* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek.
6. Lenin, V. İ., (1988). *ÇıgarmalarınınTolukCıynagı X Tom,*Frunze.
7. Lenin, V. İ., (1988). *ÇıgarmalarınınTolukCıynagı XII Tom,*Frunze.
8. Musakeyev, O., "Din Arazdaşuuga Alıp Barbaşı Kerek", *Şookum,* Yanvar 2012.
9. Pay, S., "Misyonerlerin Kıskacındaki Ülke: Kırgızistan", *Uludağ Üniversitesi Ilâhiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt: 17, Sayı: 2, 2008.
10. www. muftiyat.kg

Уважаемые читатели!

15 мая 2013 года в Бишкекском гуманитарном университете им. К. Карасаева прошла международная научно-практическая конференция на тему: "Национальная стратегия развития экономики КР: состояние, развитие и пути решения".

Целью конференции является исследование проблем экономических преобразований в трансформационной экономике Кыргызской Республики, а также разработке стратегий их разрешения, был рассмотрен ряд вопросов развития налоговой системы, внешнего долга страны и социально-экономической ситуации.

Вступительное слово для открытия конференции было предоставлено ректору Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева профессору А.И. Мусаеву.

В работе данной конференции, а именно в пленарном заседании приняли участие д.э.н., профессор Кыргызско - Турецкого университета "Манас" Ж.С.Джашлов, д.э.н., профессор Кыргызского экономического университета им. М. Р. Рыскулбекова, Э.В.Самигуллин, профессор Дипломатической академии при Министерстве иностранных дел КР Жорж Кютлен, директор КазНИИ экономики АПК и развития сельских территорий, профессор А.Б.Молдашев, декан факультета экономики и финансов Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева д.э.н., профессор В.Е.Савин и другие.

Вниманию участников конференции была акцентировано на решение следующих задач:

а) на исследование проблем экономических преобразований в трансформационной экономике КР, а также решения проблем модернизации экономики КР.

б) разработка стратегии преобразования экономики КР, рассмотрение вопросов внешнего долга страны и социально- экономической ситуации.

в) для решения такой сложной проблемы как исследование преобразований в трансформационной экономики КР а также разработка решений их стратегий необходимо активизировать научно-исследовательскую работу в этой области и весомый вклад должны внести преподаватели ВУЗов.

Савина М.М.,
БГУ им. К. Карасаева

ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ДОХОДОВ ОТ МУНИЦИПАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

В качестве экономической основы местного самоуправления выступает муниципальная собственность. Согласно закону Кыргызской Республики "О муниципальной собственности на имущество" муниципальная собственность - это собственность местных сообществ, находящаяся во владении, пользовании, распоряжении органов местного самоуправления, служащая источником получения доходов и необходимая для осуществления функций местного самоуправления.

Многие объекты муниципальной собственности функционируют на коммерческих началах и приносят доход населению через местный бюджет. Тем самым достигается социально-экономический эффект, который выражается в развитии территории, повышении эффективности муниципальных услуг, улучшении экологии, получении высоких доходов для поддержки социальных объектов и решения вопросов местного значения.

Муниципальная собственность на имущество формируется различными способами, но на практике применяют преимущественно два из них. Первый заключается в передаче объектов государственной собственности в собственность органам местного самоуправления (МСУ). В Кыргызстане этот способ активно использовался на начальном этапе становления местного самоуправления. В настоящее время такая передача практически не производится в силу исчерпания потенциала государственной собственности, за исключением земли, находящейся в государственной собственности (табл. 1).

Табл. 1

Структура земель страны по видам собственности (в % к итогу)

Области	Всего земель	Земли в государственной собственности	Земли в муниципальной собственности	Земли в частной собственности
Баткенская	100	94,87	0,20	4,94
Джалал-Абадская	100	94,78	0,12	5,10
Ошская	100	92,0	0,23	7,77
Таласская	100	91,49	0,41	8,10
Чуйская	100	79,69	1,32	18,99
Иссык-Кульская	100	94,29	1,46	4,25
Нарынская	100	97,57	0,06	2,37

Второй способ формирования происходит за счет средств, поступающих в местный бюджет в виде местных налогов, сборов и других установленных обязательных платежей; сумм, вносимых гражданами и юридическими лицами, государственными органами и учреждениями за аренду и пользование муниципальным имуществом; дивидендов и процентов, средств, вырученных от реализации конфискованного в установленном законом порядке имущества, пожертвований, других поступлений, не запрещенных законодательством. [1]

Процесс управления муниципальной собственностью включает:

- распоряжение недвижимостью;
- передачу в залог, аренду, доверительное управление, другие виды гражданского оборота;
- финансовые вложения и оптимизацию инфраструктуры;
- учет и списание.

Получение эффекта от управления имуществом требует его использования по различным направлениям, в том числе с расчетом на коммерческий успех.Для управления имуществом образуются специальные службы: управление муниципального имущества, комитет по земельным ресурсам и землеустройству и др.

Учитывая тот факт, что Кыргызстан является преимущественно аграрной страной и 60% населения проживает в сельской местности, то одним из главных источников дохода от муниципальной собственности в регионах страны является земля. Соответственно для формирования местного бюджета следует правильно определять размер арендной платы, порядок и сроки ее внесения.

Земельный кодекс Кыргызской Республики устанавливает, что землепользование в стране является платным для всех юридических и физических лиц, за исключением государственных и муниципальных землепользователей, финансируемых из бюджета. Плата за землю вносится в виде арендной платы за пользование землей.

Арендная плата и порядок ее внесения для землепользователя, получившего право пользования земельным участком на условиях аренды, устанавливается на основе договора. Условия и порядок предоставления в аренду земель фонда перераспределения, в том числе определение предельной платы, устанавливаются местными кенешами. При этом арендуемая земля не может быть передана в субаренду. Типовое положение об условиях и порядке предоставления в аренду земель фонда перераспределения (без определения предельной платы за аренду земель фонда перераспределения) разрабатывается правительством и утверждается ЖогоркуКенешем.

Земельный налог и арендная плата за пользование земельным участком направляются на улучшение земель, повышение плодородия почв, проведение почвенных, геоботанических обследований и мониторинга земель и размещение хозяйствующих субъектов с организацией их территории в порядке землеустройства.

Земли пастбищ находятся в собственности государства и передаются только в пользование согласно закону "О пастбищах". Таким образом, органам МСУ передается ответственность и контроль за управлением,

кроме права распоряжения. При этом органы местного самоуправления вправе делегировать свои полномочия по управлению и использованию пастбищ объединениям пастбищепользователей.

Местное сообщество создает объединение пастбищепользователей, представляющее интересы владельцев скота и других пользователей. Все члены объединения пастбищепользователей обладают первичными правами на использование выделенных им пастбищ.

Исполнительным органом объединения пастбищепользователей является жайыт комитет. Жайыт комитет состоит из представителей пастбищепользователей, депутатов местного кенеша, глав исполнительно-распорядительного органа местного самоуправления.

Использование пастбищных ресурсов разрешается только держателям пастбищных билетов. Пастбищные билеты выдаются жайыт комитетом после внесения платы за пользование пастбищными угодьями. Размер платы устанавливается ежегодно для каждой пастбищной системы и для каждого вида пользования пастбищ жайыт комитетом не ниже налоговой базовой ставки с учетом оптимальной нагрузки. Плата за пользование пастбищными угодьями устанавливается и изменяется в зависимости от поголовья скота и вида домашних животных.

Часть платы за пользование пастбищными угодьями, составляющая долю жайыт комитета, направляется на его содержание, улучшение и развитие пастбищ и пастбищной инфраструктуры. Другая часть платы, которая приходится на долю местного самоуправления, направляется в местный бюджет.

Закон "О финансово-экономических основах местного самоуправления" устанавливает, что местные неналоговые поступления включают в себя:

- доходы от управления и распоряжения муниципальным имуществом;
- арендную плату, взимаемую за право пользования землями Фонда перераспределения сельскохозяйственных угодий.

Сегодняшняя практика показывает, что использование объектов муниципальной собственности органами МСУ Кыргызской Республики осуществляется неэффективно как с точки зрения инвестиционного процесса, так и с точки зрения формирования доходной части местного бюджета. В результате в преобладающей своей части муниципальная собственность является доходопотребляющей, а не доходопроизводящей или доходоприносящей.

Даже простой анализ сложившейся ситуации показывает, что упущенная финансовая выгода от использования муниципальной собственности образуется по следующим направлениям:

- недополучение доходов от муниципальной собственности;
- неэффективные (излишние) расходы на муниципальную недвижимость;
- предоставление многих объектов в бесплатное пользование;
- предоставление в аренду по ставкам ниже среднерыночных цен;
- продажа объектов по низкой цене (ниже рыночной цены).

Существует множество причин, объясняющих такое положение в сфере муниципальной собственности: недостаток квалификации и высокая текучесть кадров муниципальных служащих, низкий уровень технической оснащенности муниципалитетов, социальный фактор и т.п. Но будем откровенны, главной причиной неэффективности использования муниципальной собственности является всепроникающая коррупция.

К сожалению, в системе местного самоуправления созданы все условия для коррупции. В частности, отсутствуют сплошная инвентаризация земельных участков, информация об объектах муниципальной собственности, полный список заявителей на отвод земельных участков, список арендаторов и др. Во многих органах МСУ так и не сформирован полный реестр объектов муниципальной собственности, не говоря уже об обеспечении реальной прозрачности механизма их аренды и продажи.

В связи с отсутствием прозрачности и должного контроля со стороны жителей и местных кенешей за управлением муниципальной собственностью, растет количество злоупотреблений и нарушений со стороны исполнительно-распорядительных органов МСУ.- Как указывают эксперты, большая часть жалоб относится к земельным вопросам. Земли муниципальной собственности составляют только 0,54% от всех земель Кыргызстана (см. табл. 1), но они являются самыми густонаселенными и дефицитными. Не случайно вокруг этих земель регулярно возникают конфликты, а управление ими требует огромного внимания и тщательности со стороны органов местного самоуправления. [2, с.30]

Для повышения эффективности использования муниципальной собственности необходимо осуществить целый комплекс мероприятий, часть которых приведена в таблице 2.

Табл. 2

Направления обеспечения эффективности использования муниципальной собственности [3, с. 82]

Местному кенешу для контроля нужно	Исполнительному органу для контроля нужно
• установить правила и процедуры, которые будут направлены на получение финансовой выгоды от аренды и продажи муниципальной собственности; • проводить мониторинг текущих доходов, а также анализ и прогноз ожидаемых и упущенных доходов; • проводить мониторинг консолидированных доходов и расходов из всех источников (включая донорскую помощь, гранты, ашары и т.п.); • проводить мониторинг капитальных доходов (от продажи земли, имущества)	• вести количественный анализ и прогноз ожидаемых и упущенных доходов; • проводить оценку сбора арендной платы; • проводить оценку продажи собственности ниже рыночной цены; • проводить оценку излишних затрат по охране объектов; • выявлять неэффективные расходы и не допускать их; • проводить оценку целесообразности проводимого текущего ремонта зданий, не пригодных к использованию; • проводить оценку источников текущих расходов

Резюмируя можно сказать, что в настоящее время отмечается крайне низкая эффективность использования муниципальной собственности. Поэтому система управления муниципальной собственностью нуждается в коренном совершенствовании. Руководители органов местного самоуправления должны осознать, что собственность может и должна приносить существенные доходы для решения острых вопросов жизнедеятельности, волнующих местных жителей.

Литература

1. Закон КР "О муниципальной собственности на имущество"от 15 марта 2002 года № 37 (с последующими изменениями и дополнениями).

2. Земля, вода, кадры, бюджет: возможности и потребности органов МСУ. - Б., 2011.

3. Настольная книга депутатов местного кенеша /Под ред. К.Омуралиева. - Б.: Турар, 2010.

4. Экономика муниципального сектора / Под ред. А.В. Пикулькина. - М.: Юнити, 2008.

Сарыбаев А. С.,
Усубалиев Д. А.,
КНУ им. Ж. Баласагына

НОРМАТИВНАЯ БАЗА ВЕДЕНИЯ КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Уровень организации кредитного процесса - один из основных показателей работы банка, свидетельствующий об исключительной важности налаживания эффективных механизмов кредитного процесса, которые в большинстве коммерческих банков Кыргызстана на практике существенно не отличаются друг от друга. Создание таких механизмов можно рассматривать как важнейшую задачу коммерческих банков.

Основная роль отводится формированию полной и качественной нормативно-правовой базы процесса кредитования.

Нормативная база кредитных отношений коммерческого банка делится на два вида: внешняя и внутренняя.

Пакет внешних нормативных актов формируется по законодательным, нормативным актам КР, НБ КР и других государственных органов, связанных с общей деятельностью коммерческого банка в виде кодексов, законов, положений, инструкции, процедур, рекомендаций и т.д.

Кредитные операции коммерческих банков регулируется основными Законами Кыргызской Республики:

"О Национальном банке Кыргызской Республики", "О банках и банковской деятельности", "Об акционерных обществах", "О залоге", "О финансовой аренде (лизинге)", "Об ипотеке", "Об операциях в иностранной валюте", "О консервации, ликвидации и банкротстве банков", "О лицензировании", "О банковской тайне", "О бухгалтерском учете" и т.д.

Также нормативными актами НБКР в виде требований, регуляторов по управлению кредитным риском:

1. Положение о минимальных требованиях по управлению кредитным риском в коммерческих банках и других финансово-кредитных учреждениях, лицензируемых Национальным банком Кыргызской Республики.

2. Инструкция "Об ограничениях кредитования".

3. Положение о классификации активов и соответствующих отчислениях в резерв на покрытие потенциальных потерь и убытков.

4. Рекомендации по стандартизации кредитов, выданных на приобретение готового жилья.

5. Временный порядок применения специальной классификации кредитов, отвечающих определенным критериям.

6. Временные правила о кредитовании (овердрафте) по банковским платежным картам.

7. Временные требования по ипотечному кредитованию для земельных участков сельскохозяйственного назначения.

8. Рекомендации по формированию портфеля кредитов, соответствующих определенным характеристикам.

9. Порядок работы коммерческих банков и других финансово-кредитных учреждений, лицензируемых и регулируемых Национальным банком Кыргызской Республики с залоговым имуществом.

10. Постановление Правления НБКР "О требованиях к банкам и иным финансово-кредитным учреждениям, лицензируемым и регулируемым Национальным банком Кыргызской Республики, при выдаче кредитов клиентам-физическим лицам".

11. Инструкция "О требованиях к операциям банков с инсайдерами и аффилированными лицами".

12. Положение о Периодическом регулятивном банковском отчете.

Пакет внутренних нормативных документов разрабатывается самим банком на основании и требований устава, учредительных документов банка, утверждаются советом директоров, правлением банка в рамках соблюдения всех требований законодательства КР и внешних нормативных актов, с целью достижения прибыльности в своей деятельности в виде политик, положений, процедур и т.д.

Эти документы должны быть включены в номенклатуру дел банка.

Привожу примерный перечень **пакета внутренних документов:**

1. Кредитная политика, включает обязательно тарифную политику по кредитам (процентные ставки кредитов, штрафные санкции и т.д.)

2. Политика управления кредитным риском, работа риск менеджера по кредитам, чрезвычайных ситуаций (конфликт интересов, банкротстве и т.д.)

3. Положение о Кредитных Комитетах банка, филиалов, регламент их работы

4. Положение о кредитовании, начиная от процесса выдачи кредита до полного погашения кредита заемщиком на основании регулярного мониторинга кредита, обязательно включает методику расчетов процентов, штрафных санкций и т.д.

5. Положение об ограничениях кредитования по видам получателей, секторов экономики, регионов, населенных пунктов

6. Положение о залоге, включая с оформления залога, до принятия залога на прочую собственность банка, его реализации для полного погашения кредитной задолженности на основании регулярного мониторинга залога.

7. Положение о делопроизводстве по формированию, движению кредитных досье, хранении их в банке.

8. Положение о Совете директоров. о Правлении, структурных подразделениях банка, связанные с процессом кредитования

9.Должностные обязанности руководителей, работников банка, связанные с процессом кредитования, которые включают обязанности, права сторон (банка и его работника).

10. Договор материальной ответственности работников банка, связанных с процессом кредитования.

11. Положение о работе с проблемными кредитами.

12. Положение о внешнем, внутреннем контроле процесса кредитования.

13. Положение о РППУ, его бухгалтерский учет

14. Политика бухгалтерского учета ведения процесса кредитования, положения учета кредитных операций в соответствии процедур по внутренним документам банка.

15. Типовые виды кредитных договоров, договоров о залоге, гарантий и других по видам кредитов в разрезе видов получателей, видов залога и залогодержателей и другие

16. Типовые формы аналитических отчетов, мониторинга, форм ведения кредитных операций, кредитного портфеля.

17. Положение о ведении книги учетов кредитов, договоров кредитных, залога и других соглашений.

18. Положение о ведении протоколов Кредитных Комитетов.

19. Положение о Периодическом регулятивном отчете банка.

20. Положение о формировании и выделении ресурсов Комитетом по управлению активами и пассивами для Кредитных Комитетов при кредитовании.

21. Положение о ведении регистрации доверенностей работникам банка для оформления договоров по залогу, снятия запрета на залог и другие доверенности, связанные с судебными процессами по кредитам.

22. Документооборот бухгалтерского учета кредитных операций.

По организации, формированию, создания нормативной базы процесса кредитования в рамках законодательства Кыргызской Республики кредитной и тарифной политики коммерческого банка с описанием процесса управления кредитов с отражением обязанностей, прав, начиная с Совета директоров, Правления, Кредитного Комитета, управлений и отделов до каждого специалиста, связанного с процессом кредитования в соответствии со структурой управления, включая делопроизводство, внутренний и внешний контроль над правильным учетом, ведением и соблюдением процедур процесса кредитования .

В данных документах должны быть отражены все положения, касающиеся выдачи кредитов - типы и цели кредитов, задачи кредитной политики банка, разделение ответственности и полномочий работников банка в области кредитования, политика в отношении анализа и классификации кредитного портфеля, а также соответствующих отчислений в резерв, меры, принимаемые в случае возникновения проблемных кредитов и так далее до реализации залога в целях полного возврата задействованных кредитных ресурсов на стадии выдачи, включая другие издержки, связанные с каждым выданным кредитом по этапам кредитования.

Банк должен детально оговорить порядок кредитования, отразив во внутренних документах все стадии, начиная с момента подачи заявки на получение кредита до полного погашения кредитной задолженности заемщика.

В нормативных документах банка должны приводиться также все виды и формы внутренней отчетности аналитических материалов, разработанные банком по работе, связанной с кредитованием.

Важно отразить во внутренних документах банка все мероприятия и процедуры, обеспечивающие должный уровень последующего контроля на каждой из нижеприведенных стадий работы с кредитами.

Каждый банк проводит свою собственную политику в области кредитования, так как они работают в различных условиях. Это могут быть экономические, политические, отраслевые и географические факторы.

Банкам рекомендуется разрабатывать руководство по кредитной политике с тем, чтобы обеспечить основные направления кредитной политики и определить обязанности и полномочия работников банка, занятых в процессе предоставления кредитов клиентам банка.

Такое руководство отражает кредитную стратегию банка по большинству вопросов, связанных с предоставлением кредита.

Не существует определенной, подходящей всем банкам формы такого руководства. Каждый банк должен создать свое собственное **руководство по кредитной политике,** отражая экономические, политические и географические условия, в которых он проводит свою кредитную политику.

При кредитовании обязательным является качественное формирование кредитного досье будущего заемщика.

Примерный состав кредитного досье заемщика - физического лица:

1. Заявление на получение кредита, подписанное заемщиком, зарегистрированное в книге учета кредитов (оригинал)

2. Анкета заемщика с фотографией (оригинал)

3. Анкета поручителя, при необходимости залогодателя (оригинал)

4. Копии паспортов заемщика, залогодателя и их супругов (копии)

5. Справка с места проживания. прописки, о составе семьи заемщика, залогодателя при необходимости на момент приватизации залога (оригинал)

6. Копии документов, подтверждающие предпринимательскую деятельность заемщика, гаранта, поручителя (копии), справки о доходах заемщика.

7. Бизнес-план заемщика.

8. Кредитный договор со срочным обязательством (оригинал).

9. Договор о залоге (оригинал).

10. Внесудебное соглашение по залогу (оригинал).

11. Протоколы встреч, контактов с заемщиком, залогодателем и т.д., их обязательства (оригинал).

12. Решения Кредитного Комитета о выдаче кредита, погашению, залогу (оригинал), распоряжение бухгалтерии о выдаче кредита.

13. Бухгалтерские документы по выданным денежным средствам по кредиту заемщикам, по взносу для погашения кредитной задолженности (оригинал).

14. Правоустанавливающие документы залога (оригиналы)

15. Прочие документы по необходимости.

Примерный состав кредитного досье **юридического лица дополняется следующими:**

1. Пакет государственной регистрации юридического лица (нотариально заверенные устав, учредительный договор, решение о назначении руководителя, главного бухгалтера с оригиналами нотариально заверенных их подписей и т.д.).

2. Письмо-заявка на получение кредита от Совета директоров, Правления юридического лица (оригинал).

3. Решение-согласие Совета директоров на получение кредита, предоставление залога, решение о том, какому должностному лицу поручается подписание кредитных документов, бухгалтерских документов на получаемые денежные средства (оригинал).

4. Финансовая отчетность за последние три года, заверенная налоговой инспекцией.

5. Справки о задолженности Социальному фонду, налоговым органам, кредиторская и дебиторская задолженности (оригинал).

6. Анкета руководителя юридического лица (оригинал) с копией паспорта.

7. Сведения о расчетных счетах в банках (оригинал).

8. Правоустанавливающие документы залога (оригиналы).

9. Прочие документы по необходимости.

Кредитное досье заемщика является не документом, а внутренней, хронологической и всеобъемлющей картотекой регистрации всех взаимоотношений между банком и клиентом этого банка.

После выдачи кредитов кредитное досье заемщиков формируется в двух видах:

-оригиналы документов;

-копии документов для работы кредитного работника.

По распоряжению Председателя Кредитного Комитета кредитное досье с описью оригиналов документов передается на хранение в бухгалтерию, с описью копий документов кредитному работнику, за которым закреплен выданный кредит.

При увольнении кредитных работников соответствующие кредитные досье, закрепленные за ним передаются по акту приема, передачи следующему работнику по распоряжению Председателя Кредитного Комитета.

Содержание кредитного досье иногда выходит за рамки чисто кредитных взаимоотношений и затрагивает обязательную регистрацию всех документов по взаимоотношениям между банком и заемщиком.

При этом, в целях сохранности, оригиналы пополняемых документов кредитного досье регулярно передаются на хранение в бухгалтерию.

Кредитное досье кредитного работника после приобретения статуса проблемного кредита по распоряжению Председателя Кредитного комитета передается в отдел по работе с проблемными кредитами.

При необходимости выемка из хранилища оригинала кредитного досье производится только по распоряжению Председателя Кредитного Комитета с указанием времени возврата на хранение .

В процессе кредитования опись документов кредитного досье регулярно пополняется дополненными документами. За соответствующий учет и сохранность кредитного досье отвечает главный бухгалтер соответствующего подразделения банка.

Всеобъемлющая природа такой картотеки необходима для определения эффективности или рискованности состояния всего комплекса взаимоотношений отношений между банком, заемщиком, залогодателем. Содержание кредитного досье, помимо всего прочего, должно включать:

- копии всех корреспонденций между клиентом и банком;
- все записи, подготовленные персоналом банка в качестве детального отчета о своих контактах с клиентом;
- копии всех письменных кредитных анализов и утверждений ссуд, подготовленных работниками банка, содержащие подписи утверждавших сотрудников и, в случае отказа на просьбу о ссуде, причины этого отказа;
- копии всех договоров и соглашений, соглашений о ссудах, ограничений получения инвалюты и всей остальной документации, относящейся к взаимоотношениям с клиентом;
- копии других документов относящихся к взаимоотношениям между банком клиентом.

Литература

1. Банковский бюллетень НБКР за 2005-2012 гг.

2. // Банковский вестник. -Б., N 1-12 1995, 1999, 2010, 2011, №10/2012 г. с. 30.

3. http://www.nbkr.kg

4. http://www.bankir.kg

5. Годовой отчет НБКР за 2002-2012 гг.

6. Закон Кыргызской Республики "О банках и банковской деятельности в Кыргызской Республике" от 2 июля 1997 г., ст.25.

7. Банковское дело: Учебник/ Лаврушин О.И, Мамонова И.Д, Валенцева Н.И. /Под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О.И Лаврушина.-6-е изд., стер. -М.: КНОРУС, 2008.

Савин В.Е.,
БГУ им. К.Карасаева

ВЗАИМОСВЯЗАННОЕ РЕФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ И ВНЕБЮДЖЕТНЫХ ФОНДОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Мировая практика показывает, что внебюджетные фонды вносят определенный вклад в выполнение конкретных социально-экономических программ. Для этого в таком фонде происходит аккумулирование необходимых средств (денежных, материальных и пр.) и затем их последующее расходование в соответствии с целевым предназначением, ради которого эти фонды создаются.

При этом необходимо законодательно определить источники регулярного финансового пополнения фонда, а также обеспечить строго целевое расходование средств. Формирование внебюджетных фондов происходит по двум направлениям: первое состоит в выделении из госбюджета определенных средств, второе заключается в формировании внебюджетного фонда с собственными источниками доходов.

Перспективы развития различных фондов зависят от того, какие задачи должны были решаться при образовании того или иного фонда и на какой временной срок они рассчитаны. Как правило, многие внебюджетные фонды местных органов власти нацелены на решение конкретных социально-экономических задач региона (противоселевые, ирригационные, транспортные и др.). Государственные внебюджетные фонды предназначены для решения масштабных задач, стоящих перед обществом. Так, например, в Кыргызстане часть фондов, созданных после обретения независимости, была направлена на формирование институциональных основ государственности и рыночной инфраструктуры. Спустя десятилетие они утратили свою актуальность и прекратили деятельность. Одновременно возникают новые потребности и задачи, что приводит к необходимости создания нового внебюджетного фонда.

Однако главной проблемой функционирования таких фондов в нашей республике является их закрытость, что создает питательную почву для разного рода махинаций и нецелевого использования средств. Во многом из-за этого фактически прекратили свою деятельность такие фонды социальной направленности как Фонд социального страхования и Фонд содействия занятости и обучения. Были и другие фонды общеэкономической направленности, которые воспринимались как кормушка для правящей элиты, например, небезызвестный Фонд развития Кыргызской Республики, фактически созданный для сына второго президента страны.

Все эти негативные примеры в какой-то степени дискредитировали идею внебюджетных фондов. Поэтому в статье 30 закона "Об основных принципах бюджетного права в Кыргызской Республике" прямо указывается, что создание внебюджетных фондов министерств, государственных комитетов, административных ведомств, государственных комиссий и других центральных органов исполнительной власти, местных государственных администраций, органов местного самоуправления и айыл өкмөту запрещается, за исключением Социального фонда, Фонда медицинского страхования, а также внебюджетных фондов, образуемых за счет добровольных пожертвований и взносов.

Таким образом, в настоящее время в Кыргызстане функционируют следующие внебюджетные фонды: Фонд медицинского страхования(ФОМС) и Социальный фонд, в составе которого выделяются Пенсионный фонд и Государственный накопительный фонд. Особняком стоит Фонд оздоровления трудящихся (ФОТ), который формируется за счет страховых отчислений в размере 0,25%, аккумулируемых Соцфондом, имеет все признаки внебюджетного фонда, но средства передаются в Федерацию профсоюзов Кыргызстана.

Рассмотрим деятельность Соцфонда, которая имеет огромное значение для осуществления выплат пенсий наиболее уязвимой части населения - пенсионерам. Пенсии представляют собой отложенные во времени сбережения граждан на будущую старость в виде страховых взносов. В Кыргызстане все пенсионеры распределяются на три неравных части. Самыми многочисленными являются пенсионеры, получающие пенсии по старости, затем следуют получающие пенсии по случаю потери кормильца и далее - по инвалидности (табл. 1). Все это относится только к пенсионерам, состоящим на учете в органах Социального фонда.

Табл.1

Виды пенсионного обеспечения (на начало года)

	Численность пенсионеров, состоящих на учете в Соцфонде, тыс. чел.			Средний размер назначенной месячной пенсии, сомов		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Все пенсионеры	565	575	594	2131,0	2886,0	3853,0
из них получающие пенсии:						
- по старости	407	411	420	2327,5	3044,8	4062,3
- по инвалидности	77	82	89	1585,5	2202,7	3057,6
- по случаю потери кормильца (на каждого нетрудоспособного члена семьи)	81	82	85	829,0	1286,2	1704,1

Источник: Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012. С. 263.

В этой связи следует подчеркнуть, что особенностью демографического развития Кыргызской Республики является относительно благоприятное соотношение между числом трудоспособных граждан и лицами престарелого возраста. Доля старшей возрастной группы не превышает 10% численности всего населения, на одного пенсионера в 2011 году приходилось 3,8 занятых граждан. Средний размер назначенной месячной пенсии составил в 2011 году 3853,0 сом, а величина прожиточного минимума для пенсионера - 3932,23 сом. Таким образом, в 2011 году средний размер назначенных пенсий практически достиг прожиточного минимума, соотношение составило 98,0%, в то время как еще в 2007 году это соотношение составляло 46,0% (табл. 2).

Табл.2

Основные показатели пенсионного обеспечения (на конец года)

	2007	2008	2009	2010	2011
Численность пенсионеров, состоящих на учете в Соцфонде, тыс. чел.	529	571	565	575	594
в процентах к предыдущему году	100,9	107,6	98,9	101,8	103,3
Численность занятых в экономике, приходящихся на одного пенсионера	4,0	3,9	4,0	3,9	3,8
Средний размер назначенной месячной пенсии, сом	1120,0	1460,0	2131,0	2886,0	3853,0
Реальный размер назначенной месячной пенсии, в % к предыдущему году	102,9	106,8	147,8	111,4	126,9
Величина прожиточного минимума пенсионера, сом	2435,62	3122,19	2926,82	3146,88	3932,23
Соотношение с прожиточным минимумом среднего размера назначенных месячных пенсий, в %	46,0	46,8	72,8	91,7	98,0

Источник: Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012. С. 262.

Тем не менее, несмотря на рост показателей необходимо признать, что покупательная способность современных пенсий низкая. А если учесть, что в корзине прожиточного минимума не учтены реальные расходы на лекарства, растущая стоимость продовольствия, товаров и услуг, то проблема пенсионного обеспечения для многих пенсионеров, особенно старших возрастов, переходит уже в плоскость выживания. Если у пенсионера нет дополнительных источников получения материальных средств, то качество его жизни резко падает. Поэтому традиционно ежегодное повышение пенсий помогает пенсионерам как-то угнаться за инфляцией.

По объему средств Соцфонд республики занимает второе место после республиканского бюджета.Страховые взносы, уплачиваемые в Соцфонд, начисляются на все виды оплаты труда (в денежном или натуральном выражении, по всем основаниям), в том числе на вознаграждение за выполнение работы по договорам подряда и поручения, кроме единовременных выплат. Предприятия и организации независимо от форм собственности и хозяйствования начисляют и удерживают обязательные страховые взносы от фонда оплаты труда (в настоящее время 17,25%, из них в Пенсионный фонд - 15,0%, ФОМС - 2,0% и ФОТ - 0,25%), а также из заработной платы самих работников (10%, из них в Пенсионный фонд - 8,0% и Государственный накопительный фонд - 2,0%). У работающих пенсионеров удерживаются только 8% в Пенсионный фонд, что позволяет им ежегодно пересматривать размер пенсии в сторону увеличения.[2]

В 2012 году общие доходы Соцфонда с учетом остатка на начало года составили 33907,8 млн. сомов (11,1 % к ВВП), в том числе страховых взносов поступило 18793,3 млн. сомов, из них 17605,8 млн. сомов являются текущими платежами и 1187,5 млн. сомов - поступлением просроченной задолженности за прошлые годы. По сравнению с 2011 годом рост поступлений страховых взносов составил 115,9%(+2584,3 млн. сомов).Расходы Соцфонда в 2012 году составили 32800,4 млн. сомов, в том числе: Пенсионного фонда-28266,8 млн. сомов, Фонда обязательного медицинского страхования-1210,0 млн. сомов, Фонда оздоровления трудящихся-152,0 млн. сомов, Государственного накопительного пенсионного фонда-3171,6 млн. сомов.

В частности, в 2012 году расходы Пенсионного фонда по сравнению с 2011 г. возросли на 5718,9 млн. сомов за счет проведения двухэтапного повышения пенсий и пособий. Это повышение позволило увеличить средний размер пенсии по сравнению с 2011 годом с 3760 сомов до 4192 сомов и сократить количество пенсионеров, получающих пенсии ниже прожиточного минимума, с 70,2% до 60%. [3]

Прошедшие три года (2010-2012 гг.) позволяют оценить итоги создания накопительной системы. За этот период к концу 2012 года на счете Государственного накопительного пенсионного фонда (ГНПФ) было аккумулировано 3310,6 млн. сомов. Понятно, что эти деньги не должны лежать "мертвым грузом", а должны работать, принося прибыль, в противном случае к моменту достижения гражданином пенсионного возраста выяснится, что эти средства превратятся в мизерную сумму.

Законодательной основой для инвестирования средств ГНПФ является закон от 4 июля 2011 г. № 78 "Об инвестировании средств для финансирования накопительной части пенсии по государственному социальному страхованию в КР". С августа 2011 года до конца 2012 года 2385,0 млн. сомов были инвестированы в государственные ценные бумаги и 785,0 млн. сом вложены в депозиты коммерческих банков. Из указанной за два года суммы инвестиций в 2012 году было инвестировано 1376,4 млн. сомов. Доходы по инвестированным средствам составили в 2012 году 344,4 млн. сомов. [3]

На наш взгляд, в целом инвестиции в ценные бумаги являются низкорисковыми. В то же время, как указывают эксперты, существуют несколько моментов, взаимно противоречащих друг другу. С одной сторо-

ны, если обанкротятся хозяева ценных бумаг, то и Соцфонд понесет убытки, но с другой стороны, излишняя осторожность может привести к обесценению денежных средств из-за инфляции.

В целом вне зависимости от специфики предназначения внебюджетных фондов существуют характерные для них общие проблемы:

- недостаточная наполняемость из-за плохого администрирования;
- поиск дополнительных источников финансирования;
- коррупционные схемы увода средств.

Рассмотрим для примера Социальный фонд. По данным Госфиннадзора республики практически три четверти трудоспособного населения Кыргызстана не платили отчислений в Социальный фонд.Так, количество трудовых мигрантов сейчас составляет 700 тыс. человек, по патенту работают более 600 тысяч граждан, в сельской местности занято 800 тысяч кыргызстанцев. Еще 266 тысяч человек являются безработными. Однако, несмотря на то, что они не производят отчислений или производят, но в мизерных масштабах, они имеют право на получение пенсии, в том числе социальной. Отсюда возникает проблема поиска средств на повышение размеров пенсий сегодняшним пенсионерам и накопления средств на выплаты будущим пенсионерам.

Подводя итоги, можно отметить, что практически все фонды не отчитываются перед обществом, о состоянии дел в них можно только строить догадки, что вызывает обоснованные подозрения. Однако в силу их социальной значимости общество волнуют вопросы эффективного использования средств внебюджетных фондов, поэтому эксперты предлагают механизмы гражданского контроля, направления рационального использования и др.

Литература

1. Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012.

2. Закон КР"О тарифах страховых взносов по государственному социальному страхованию". - Б.: ИЦ "Токтом".

3. Отчет об исполнении бюджета Социального фонда КР за 2012 год. - URL: http://www.gov.kg.

4. Социальные реформы в странах с переходной экономикой. - М., 2007.

Рысалиева Г.О., Таранова Е.В.,
БГУ им. К.Карасаева

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ, ОСНОВНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

На современном этапе развития экономики Кыргызстана проблемы уровня жизни населения и факторы, определяющие его динамику становятся очень важными. От их решения во многом зависит направленность и темпы дальнейших преобразований в стране и, в конечном счете политическая, а следовательно и экономическая стабильность в обществе. Решение этих проблем требует определенной политики, выработанной государством, центральным моментом которой был бы человек, его благосостояние, физическое и социальное здоровье. Именно поэтому все преобразования, которые, так или иначе, могут повлечь изменение уровня жизни, вызывают большой интерес у самых разнообразных слоев населения.

Уровень жизни - многогранное явление, которое зависит от множества разнообразных причин, начиная от территории, где проживает население, то есть географических факторов, и заканчивая общей социально-экономической и экологической ситуацией, а также состоянием политических дел в стране. На уровень жизни в той или иной степени может влиять и демографическая ситуация, и жилищно - бытовые и производственные условия, объем и качество потребительских товаров, но все наиболее значимые факторы можно объединить в следующие группы: политические, экономические, социальные, экологические факторы и научно-технический прогресс.

Уровень жизни - степень удовлетворения материальных, духовных и социальных потребностей населения. Но необходимо учитывать, что уровень жизни - это динамический процесс, который испытывает воздействие множества факторов.

Определение уровня жизни - сложный и неоднозначный процесс. Так как он, с одной стороны, зависит от состава и величины потребностей общества, а с другой, ограничивается возможностями по их удовлетворению, опять же исходя из различных факторов, обуславливающих экономическое, политическое и социальное положение в стране. Сюда относятся эффективность производства и сферы услуг, состоянием научно-технического прогресса, культурно- образовательным уровнем населения, национальными особенностями и др.

Уровень жизни оценивает качество жизни населения и служит критерием при выборе направлений и приоритетов экономической и социальной политики государства.

Часто понятие уровня жизни отождествляется с такими понятиями, как "благосостояние", "образ жизни" и другими, но наиболее полно сущность уровня жизни раскрывает следующее определение.

Уровень жизни - это комплексная социально-экономическая категория, которая отражает уровень развития физических, духовных и социальных потребностей, степень их удовлетворения и условия в общества для развития и удовлетворения этих потребностей.

Сильное влияние на уровень жизни населения оказывают экономические факторы, куда относятся наличие экономического потенциала в стране, возможности для его реализации, величина национального дохода и так далее. Об уровне жизни в стране можно

судить и по соотношению обеспеченных и бедных слоев населения. В мировой практике различают две основные формы бедности: абсолютная - при отсутствии дохода, необходимого для обеспечения минимальных жизненных потребностей личности или семьи, и относительная - когда доход не превышает 40-60% среднего дохода по стране. Межстрановое сопоставление бедности носит условный характер в силу неодинаковой базы (минимального прожиточного уровня), положенной в основу для расчета порога бедности.

Уровень бедности в Кыргызской Республике в 2011-2012 году составил 33,7%, увеличившись на 2% по сравнению с 2010 годом. Значительное число граждан республики имеют весьма низкие доходы. Наиболее важным источником в формировании денежных доходов, как в городской, так и в сельской местности (74,9 и 52,7 процентов соответственно) остается доход от трудовой деятельности.

Вопросы человеческого и социального развития занимают центральное место в государственной политике Кыргызской Республики. Они включают в себя обеспечение возможностей населения для достойной трудовой деятельности, получения образования, охрану здоровья защиту уязвимых слоев населения. Все эти направления деятельности способствуют повышению благосостояния и сокращению бедности и полностью соответствуют целям в области развития, сформулированным в Декларации Тысячелетия, а также целям, поставленным Программой Правительства Кыргызской Республики "Стабильность и достойная жизнь". За последние годы в социальной сфере республики прослеживается определенный рост основных индикаторов уровня жизни населения. Так, в 2007-2012 году среднедушевые денежные доходы населения (по данным статистического исследования) возросли более, чем в 2 раза.

Табл.1

Среднедушевые денежные доходы населения Кыргызской Республики за 2007-2012[3] гг., сом.

	2007г.	2008г.	2009г.	2010г.	2011г.	2012г.
Среднедушевой доход (сом\мес.)	1111,5	1417,3	2028,6	2311,9	2494,4	2850,0
Среднемесячная заработная плата (сом)	3270	3970	5378	6161	7189	8790

Существенные различия наблюдались в доходах населения по регионам республики. Выше среднереспубликанского уровня отмечается в Бишкеке, Чуйской и Иссык - Кульской областях. Приблизились к среднереспубликанскому - доходы в Баткенской и Джалал-Абадской областях, значительно ниже -в Ошской, Таласской и Нарынской областях.

В 2011-2012 году Министерство занималось проведением реформирования оплаты труда работников бюджетной сферы. Для этого была разработана Концепция реформирования оплаты труда работников бюджетной сферы Кыргызской Республики на 2011-2015 годы, которая была утверждена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 17 мая 2011 года №237.

С 1 мая 2011 года изменилась система оплаты труда работников социальной сферы путем введения отраслевых условий оплаты труда соответствующими постановлениями Правительства Кыргызской Республики.

Для приведения к единообразию установление надбавок работникам социальной сферы за наличие почетных званий "Народный" и "Заслуженный", а также за наличие у организации, учреждения статуса "национальный" или почетного звания "академический" были разработаны проекты постановлений Правительства Кыргызской Республики, которые были приняты 24 мая 2011г. №239 "О надбавках к должностным окладам работников государственных учреждений и организаций, имеющих статус "национальный" или почетное звание "академический" и 25 мая 2011г. №240 "О надбавках за почетные звания "Народный" и "Заслуженный" работникам учреждений и организаций социальной сферы".

Например ранее в отраслях социальной сферы, где были установлены надбавки за почетные звания, не было единого подхода к их установлению и разнились от 50% до 100% от должностного оклада работника имеющего почетное звание. Нарушался принцип равной оплаты за равный труд для работников других отраслей социальной сферы.

В связи с этим данным постановлением, установлены надбавки за почетное звание в одинаковых размерах для работников организаций и учреждений социальной сферы.

Размер надбавки за почетные звания:
- "Народный" - 5,0 тыс.сомов;
- "Заслуженный"-2,5тыс.сомов.

Повышение среднемесячной заработной платы по отраслям социальной сферы составил:

Рисунок 1

Размеры среднемесячной заработной платы по отраслям Кыргызской Республики, сом

Среднемесячная номинальная заработная плата одного работника на конец 2012 года (без учета малых предприятий) составила 8790 сомов, увеличившись на 28,5% в сравнении с прошлым годом. Реальный размер заработной платы, исчисленный с учетом индекса потребительских цен возрос на 8,2% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Исходя из официального курса валют НБ КР среднемесячная заработная плата в текущий период составляет 190,7 долларов США.

Наиболее высокий уровень среднемесячной заработной платы отмечался в городе Бишкек (11912 сом), наименьший - в Ошской области (5674 сом). Распределение уровня заработной платы по некоторым секторам экономики выглядит следующим образом (по мере убывания): Таким образом, наибольший рост уровня заработной платы наблюдается в здравоохранении и образовании (в связи с повышением оплаты труда работникам социальной сферы в мае т.г.), однако, размер ее остается наименьший и не "дотягивает" до среднемесячной. Средняя оплата труда женщин составляет около 70% оплаты труда мужчин. Скорее всего, влияние на уровень этого показателя оказывает то, что в основном руководящие, высокооплачиваемые должности занимают мужчины, а самые низкооплачиваемые должности (в сфере здравоохранения, образования, оказания услуг) традиционно занимают женщины.

Табл.2

Уровень заработной платы по секторам экономики

Сектор экономики	Заработная плата (сом)	Увеличение по сравнению с 2010 годом (%)
Финансовые учреждения	20 943	8
Транспорт и связь	14 905	19,7
Энергетический сектор	12 071	19,9
Операции с недвижимостью	10 722	21,3
Промышленность	11 093	36,0
Торговля	10332	17,9
Госуправление	10 123	15,3
Строительство	8 717	Снизилось на 4%
Образование	6 308	56,0
Здравоохранение	6 868	61,4

Несмотря на ежегодный рост среднемесячной номинальной заработной платы, её размер не достигал величины минимального потребительского бюджета трудоспособного населения вплоть до 2002 года, когда уровень заработной платы впервые превысил размер прожиточного минимум трудового населения на 2,3 процента, а в последующие годы эта разница увеличилась ещё больше.

Важнейшим экономическим показателем жизненного уровня населения является степень соответствия минимальной заработной платы, средней заработной платы, пенсии, среднедушевых доходов прожиточному минимуму. В соответствии с международным правом минимальный размер оплаты труда, а также пенсий, социальных пособий ориентируется на величину прожиточного минимума, который отражает низшую границу цены рабочей силы, позволяющей поддерживать здоровье и работоспособность человека на нормальном уровне, соответствующем требованиям физиологии.

Литература

1. Масленников М. Н., Правовое регулирование предпринимательства в Экономике развитых стран // Экономика и жизнь. - 2004. - № 10.

2. Колесникова О. О совершенствовании правовой базы обеспечения занятости населения // Человек и труд. 1999. - № 2.

3. Кыргызстан в цифрах. / Статистический сборник - Б., НСК КР, 2007-2012.

4. Жеребин В.М. Уровень жизни населения.- М.: ЮНИТИ- Дана, 2002

5. Статистический бюллетень "О деятельности предприятий с иностранными инвестициями", II полугодие 2012. -Б.: Нацстатком. - 2012.

6. http://www.stat.kg

7. http://www.nbkr.kg

Калманбетова Г.Т.,
БГУ им К. Карасаева

РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА УРОВЕНЬ ЗАНЯТОСТИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Несовершенство экономических отношений в аграрном секторе поставило вопрос о дальнейших преобразованиях. Начав реформу в одно и то же время, одни страны СНГ добились определенных сдвигов, а другие разрушили всю сельскохозяйственную систему и поставили под угрозу собственную продовольственную безопасность.

В Кыргызстане до середины 90-х годов XX века происходил резкий спад объемов сельскохозяйственного производства. С 1996 года проводимая аграрная реформа начала давать первые положительные результаты. Современный уровень развития сельского хозяйства характеризуется следующими показателями, приведенными в таблице 1.

Табл. 1

Валовой выпуск продукции сельского хозяйства, охоты и лесного хозяйства
(в фактически действовавших ценах; млн. сом)

	2007	2008	2009	2010	2011
Хозяйства всех категорий					
Валовой выпускпродукции сельского хозяйства,охотыи лесногохозяйства	89886,1	112099,6	111283,9	115068,3	147347,6
Продукция сельского хозяйства	88158,2	110294,1	108784,8	112495,3	144774,6
в том числе:					
- растениеводства	50436,4	63137,5	59547,9	59620,4	76771,8
- животноводства	37721,8	47156,6	49236,9	52874,9	68002,8
Сельскохозяйственные услуги	1578,3	1723,0	2288,7	2527,9	2527,9
Охота и лесноехозяйство	149,6	82,5	210,4	45,1	45,1
Государственные и коллективные хозяйства					
Продукция сельского хозяйства	2520,3	2373,6	2799,7	2754,4	3178,0
в том числе:					
-растениеводства	1290,7	1358,7	2018,1	1709,4	2175,3
-животноводства	1229,6	1014,9	781,6	1045,0	1002,7
Личные подсобные хозяйства					
Продукция сельского хозяйства	31675,9	39689,4	43723,2	40505,3	55241,6
в том числе:					
-растениеводства	13461,6	16728,0	14739,8	14467,2	20723,3
-животноводства	18214,3	22961,4	28983,4	26038,1	34518,3
Крестьянские (фермерские) хозяйства					
Продукция сельского хозяйства	53962,0	68231,1	62261,9	69235,6	86355,0
в том числе:					
- растениеводства	35684,1	45050,9	42790,0	43443,8	53873,1
- животноводства	18277,9	23180,2	19471,9	25791,8	32481,9

Источник: Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012. С.90.

При всем многообразии методов и форм реформирования аграрного сектора можно выделить следующие основные пути реформирования сельскохозяйственных предприятий: изменение внутрихозяйственных отношений; реорганизация и ликвидация. Из практического опыта можно сделать вывод, что изменение внутрихозяйственных отношений подразумевает, в первую очередь, создание крестьянских (фермерских) хозяйств на основе разгосударствления и приватизации убыточных и низкорентабельных колхозов и совхозов. Этот путь в той или иной форме использовали почти все страны СНГ. В Кыргызстане же он был основным, причем приватизации подлежали не только убыточные и низкорентабельные хозяйства, но практически все коллективные хозяйства, доставшиеся в наследство от советского периода развития страны.

В ходе реформы (1991-1993 гг.) из 516 колхозов, совхозов и других сельхозпредприятий было реформировано 249 или 48,3% хозяйств, на базе которых было создано 21,3 тысяч крестьянских хозяйств. В настоящее время в земельных отношениях в Кыргызстане господствует частная собственность на землю. Крестьянам на правах частной собственности принадлежат 75% земель, а пашни - 85%, что позволило сформироваться сельскому классу мелких предпринимателей в лице крестьянских хозяйств.

Для полноты картины проанализируем показатели крестьянских и фермерских хозяйств Кыргызстана (табл. 2). Можно сделать вывод, что от крупных высокорентабельных хозяйств Кыргызстан перешел практически к натуральному и мелкотоварному производству. Это с трудом позволяет обеспечивать про-

довольственную безопасность страны и не стимулирует наращивание экспортного потенциала сельского хозяйства.

Табл. 2

Индексы физического объема продукции сельского хозяйства по категориям хозяйств (в процентах к предыдущему году)

Годы	Хозяйства всех категорий	В том числе		
		государственные и коллективные хозяйства	личные подсобные хозяйства граждан	крестьянские (фермерские) хозяйства
2007	101,5	92,9	91,4	108,7
2008	100,8	74,2	104,1	100,7
2009	107,0	121,3	116,2	101,9
2010	97,4	86,3	90,1	102,9
2011	102,3	106,6	104,4	101,0

Источник: Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012. С.91.

В целом проблема эффективности не ограничивается только рамками крестьянских хозяйств. Вопрос следует ставить шире -как повысить эффективность всей многоукладной экономики и добиться оптимизация структуры аграрного сектора?

В настоящее время в крестьянских (фермерских) хозяйствах Кыргызстана имеется почти 1,8 млн. голов овец и коз, более 195 тыс. голов лошадей и почти 400 тыс. голов крупного рогатого скота. Фермерские хозяйства постепенно наращивают производство сельскохозяйственной продукции.Крестьянские хозяйства сейчас производят более 80% зерна, сахарной свеклы и хлопка-сырца, 82% табака, свыше 47% шерсти и 70% картофеля. Однако, в общем объеме сельскохозяйственной продукции республики удельный вес продукции, произведенной в крестьянских хозяйствах еще недостаточен. Это свидетельствует о существенной необходимости дальнейшего развития аграрного сектора и об оказании ему всемерной помощи и поддержки со стороны государства с целью повышения его эффективности, повышения уровня жизни сельского населения и роста общей и эффективной занятости.

Несмотря на определенный рост сельскохозяйственного производства, вопросы занятости и безработицы в сельской местности стоят особо остро.Приведем пример. Проф. В.Е. Савин указывает, что важным информативным показателем состояния рынка труда является численность безработных в расчете на одну вакансию. За 2006-2010 гг. отмечается положительная динамика этого показателя. Так, на одно свободное рабочее место в среднем по Кыргызстану на первое января претендовали:в 2006 г.- 23 человека, в 2007 г. - 12, в 2008 г. - 19, в 2009 г. - 17, в 2010 г. - 16, в 2011 г. - 14 человек. При этом значительно превышала среднереспубликанский показатель численность претендентов на одну вакансию в Ошской и Джалал-Абадской и особенно в Нарынской областях, а наименьший показатель (3 человека) характерен для столицы.[1,с 164]

В республике имеет место диспропорция между количеством зарегистрированных и действующих хозяйствующих субъектов, что указывает на имеющиеся большие резервы в создании новых рабочих мест. Однако в настоящее время наблюдается негативная тенденция снижения числа создаваемых рабочих мест, особенно в формальном секторе экономики. Здесь под формальным сектором понимаются действующие предприятия и организации, а под неформальным сектором - индивидуальное предпринимательство, крестьянские и фермерские хозяйства.

Так, если в 2008 г. в республике было создано 121,2 тыс. рабочих мест, в том числе 19,7 тыс. - в формальном секторе, то в2010 г.-111,7 тыс. рабочих мест, из них в формальном секторе 11,9 тыс. ед. (10,7% от общего числа мест) и в неформальном секторе 99,8 тыс. мест (89,3%).Сокращение рабочих мест в формальном секторе экономики ведет к росту неформальной занятости, которая в 2010 г. составила 70,9% от общего числа занятого населения. При этом, если в среднем по Кыргызстану около половины неофициальной занятости относится к сельскому хозяйству, то среди сельского населения неформально заняты в аграрном секторе почти 60%, а в городах наибольший удельный вес неформально занятых граждан (42,3%) приходится на торговый, гостиничный и ресторанный бизнес, что создает рост теневой занятости.

Как отмечают эксперты, в целом по республике все еще сохраняется долговременный дисбаланс спроса и предложения на национальном рынке труда и прежде всего в сельской местности. Во всех сельских регионах страны при сохранении высокой рождаемости и среднего уровня смертности существует аграрное перенаселение, что приводит к переизбытку предложения рабочей силы, преимущественно молодежи, на местных рынках труда.Сложившаяся ситуация особенно в южных областях республики, способствует развертыванию внутренней и внешней миграции. [4, с.97.]

По экспертным оценкам за пределами страны трудятся более 700 тысяч кыргызстанцев. От них, начиная с 2007 г. только через банковские системы переводов ежегодно поступает более 1 млрд. долларов США, а в2010 г. переводы составили 1,7 млрд. долларов. При этом 90-95% всех денежных средств поступили из России, остальные - из Казахстана и других стран. Эти денежные средства мигрантовв среднем составляют25-30% ВВП страны. Следует признать, что именно трудовая миграция способствовала снижению напряженности на рынке труда, улучшению материального положения семей мигрантов, использованию потенциала трудоспособного населения и вовлечению внешних поступлений в предпринимательский оборот.

В то же время анализ показывает наличие серьезных проблем в деятельности работодателей, что отражается на официальной статистике заполняемости заявленных вакантных мест. Проведенный мониторинг сотрудниками Министерства труда, занятости и миграции совместно с Нацстаткомитетом показал,чтона начало 2010 года по стране было зарегистрировано 443,1 тысяч хозяйствующих субъектов, из них 62% задействованы в аграрном секторе экономики. К числу полноценно функционирующих предприятий относятся 24,5 тысяч единиц, однако в течение года в службу занятости поступило вакансий только от 3,1 тысячи предприятий или 12,5% от общего числа. Анализ в разрезе областей показывает, что в г.Бишкек поступило вакансий от 1,3% всех действующих предприятий, Таласской области - 2,0%, Нарынской - 6,0%; Джалал-Абадской - 4,5%. Отсюда закономерным является вывод, что подавляющее большинство вакансий заполняется неформальными методами, Как правило, без-

работные в поисках работы стремятся задействовать родственные и дружеские связи (65-82%), обращаются в государственную службу занятости (10-20%) и в коммерческие центры трудоустройства (10-15%).

Социально-экономическое развитие регионов, обусловленное как их географическим расположением и отдаленностью, так и существующими различиями в размещении производственной и социальной инфраструктуры, усложняет участие сельской рабочей силы в секторе высококвалифицированных рыночных услуг. Таким образом, наблюдается региональное неравенство в условиях труда, что является одной из главных причин роста внутренней и внешней миграции населения. Все это вместе взятое приводит к несоответствию предложения рабочей силы реальному спросу на рынке труда, уровню расходов на достижение поставленных целей для реализации политики на рынке труда, а также к недостаточно развитой инфраструктуре самого рынка труда. Таким образом, возникают объективные различия в уровнях занятости по регионам республики (табл. 3).

Таб.3

Региональные различия в уровнях занятости и безработицы в Кыргызстане

Области	Уровень занятости, в %					Уровень общей безработицы, в %				
	2006	2007	2008	2009	2010	2006	2007	2008	2009	2010
Кыргызская Республика	**60,1**	**59,8**	**60,0**	**59,0**	**58,6**	**8,3**	**8,2**	**8,2**	**8,4**	**8,6**
Баткенская	56,9	55,4	55,7	56,8	54,2	11,6	10,3	11,1	10,2	10,6
Джалал-Абадская	62,3	60,8	60,7	60,3	59,2	6,4	6,8	6,9	7,0	7,8
Иссык-Кульская	60,2	59,8	60,0	57,4	55,7	7,7	7,0	7,2	9,4	10,2
Нарынская	49,9	49,4	50,8	50,8	48,8	11,0	11,1	11,2	10,0	10,3
Ошская	64,2	63,3	62,8	62,2	61,9	5,0	5,4	5,5	6,6	6,6
Таласская	66,3	65,8	66,9	67,5	68,0	5,1	5,1	5,4	4,9	5,1
Чуйская	57,0	57,1	57,4	56,5	57,9	13,1	13,0	12,7	10,3	10,2
г.Бишкек	57,9	60,0	60,6	57,3	57,7	9,3	8,7	8,6	10,2	10,0

Источник: Занятость и безработица. -Б.: НСК. За ряд лет.

Так, за 2006-2010 гг. наблюдается рост уровня занятости только в Таласской (с 66,3% до 68,0%) и Чуйской (с 57,0% до 57,9%) областях, соответственно это положительно сказывается на динамике уровня общей безработицы. В то же время в Баткенской, Джалал-Абадской, Иссык-Кульской, Нарынской и Ошской областях уровень занятости снизился. В среднем по Кыргызстану уровень общей безработицы колеблется в пределах 8,2-8,6%. В 2010 году наибольший уровень общей безработицы отмечается в Баткенской (10,6%), Нарынской (10,3%), Чуйской и Иссык-Кульской (по 10,2%) областях и г. Бишкек (10,0%). При этом если в Чуйской области и столице высокий уровень безработицы обусловлен внутренней миграцией из других регионов страны, то в других областях - моноструктурной экономикой, сложными климатическими условиями, слабым развитием инфраструктуры и избыточным предложением рабочей силы.

Таким образом, можно сказать, что создание многоукладной экономики явилось важным фактором выхода из кризиса, поскольку многообразие позволяет, с одной стороны, обеспечить полную реализацию всех преимуществ рыночного регулирования экономики, а с другой - компенсировать негативные проявления ("провалы рынка").

Формы и методы аграрных преобразований в Кыргызстане в своей основе были направлены на создание рыночных структур и переход от моноукладности к созданию многообразия форм собственности и форм хозяйствования. Это обеспечивает свободу, предприимчивость, материальную ответственность и материальную заинтересованность сельхозпроизводителей, что, в конечном счете, должно способствовать высоко эффективному развитию аграрного сектора экономики.

Однако только одно многообразие форм собственности не в состоянии автоматически обеспечить эффективность в сельском хозяйстве. Низкая эффективность большинства сельскохозяйственных предприятий объясняется не только внешними причинами, но и следствием таких внутренних причин. Например, неоптимальная производственная структура, низкая трудовая и технологическая дисциплины, нерациональная организация труда и производства, слабая материально-техническая база, низкая техническая оснащенность, большое количество ручного труда, слабая доступность льготных кредитов для фермеров и т.д. Все это прямо или косвенно отражается на состоянии занятости и тесно связанной с ней проблеме бедности населения, проживающего в сельской местности.

Дальнейшие преобразования в аграрной сфере, в отличие от начального периода рыночных реформ, должны протекать по эволюционному пути. На наш взгляд, в рамках Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы необходимо разработать региональные аграрные политики. В них следует предусмотретьсистемы организационно-экономических, финансово-инвестиционных и материально-технических мер, осуществляемых государственными и региональными властями совместно с производителями сельскохозяйственной продукции, направленных на стабилизацию положения и создание условий для роста сельскохозяйственного производства. Разработка обоснованной региональной аграрной политики позволит объединить усилия регионов и центра, будет способствовать повышению конкурентоспособности и эффективности агропромышленного производствои, как следствие,росту занятости сельского населения.

Литература

1. Савин В.Е. Рынок труда в экономической системе общества // Вестник КРСУ. - 2012. - Том12. - №11.

2. Занятость и безработица. Итоги обследования. - Б.: НСК. За ряд лет.

3. Кыргызстан в цифрах. - Б.: НСК, 2012.

4. Савина С.Е. Взаимосвязь государственной политики в области привлечения инвестиций и регулирования занятости на современном этапе // Вестник БГУ. - 2011.- № 2 (19).

Даутов Я.У.,
БГУ им.К. Карасаева

ТОРГОВО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА В РАМКАХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

(Краткий обзор)

Кыргызская Республика является активным участником следующих интеграционных объединений: СНГ, Шанхайской организации сотрудничества, Организации Центрально-Азиатского сотрудничества, Организации экономического сотрудничества (ОЭС-ЭКО), Евразийского экономического сообщества. На данный момент внешняя политика Кыргызстана направлена на всестороннее сотрудничество со странами СНГ, прежде всего с Россией и Китаем, и другими близлежащими странами.

Государственная политика, направлена на успешную интеграцию Кыргызстана в мировую экономику через сотрудничество с перечисленными организациями.

В целом, на сегодняшний день СНГ продолжает оставаться одним из основных специфических инструментов взаимодействия государств, образовавшихся на постсоветском пространстве. Интеграция в рамках СНГ идет трудно, но вместе с тем, во многих государствах СНГ, где наблюдается экономический подъем, растет понимание в необходимости интеграции на постсоветском пространстве. Кыргызская Республика поддерживает позицию государств - членов Содружества о пересмотре структуры и органов СНГ, о повышении ответственности отраслевых органов, деятельность которых эффективна и востребована. Долгосрочным интересам Кыргызстана отвечает поэтапное формирование общего рынка товаров, услуг, капитала и рабочей силы на пространстве СНГ. В интересах Кыргызстана также сохранение и упрочение научно-технического и культурного сотрудничества со странами СНГ. Актуальной задачей является налаживание взаимодействия в борьбе с преступностью, наркобизнесом, оказания правовой помощи в уголовных и гражданских делах и решении проблем беженцев. Важной задачей является укрепление единого военно- стратегического пространства и механизмов коллективной безопасности. К тому же, глубокая интеграция в рамках СНГ позволит Кыргызстану в дальнейшем более эффективно отстаивать национальные интересы.

Кыргызская Республика является одним из государств-учредителей Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), возникшей на базе "Шанхайской пятерки" (Казахстан, Китай, Кыргызстан, Россия и Таджикистан). В Организации ведётся активная работа по налаживанию практического взаимодействия по различным направлениям. Участие Кыргызской Республики в деятельности Организации отвечает национальным интересам страны и позволяет активно противодействовать угрозе международного терроризма, религиозного экстремизма, незаконного оборота наркотиков, оружия, незаконной миграции, что является необходимыми условиями обеспечения безопасности и стабильности в Кыргызстане и в регионе в целом, а также способствует сохранению территориальной целостности и независимости страны. В формате ШОС Кыргызстан имеет уникальную возможность претворять в жизнь инициативы по развитию собственной экономики и участвовать в совместных экономических проектах на территории партнеров по ШОС.

Торгово-экономические и политические отношения между странами Центральной Азии имеют глубокие исторические корни, они складывались тысячелетиями. Роль связующего моста между странами и народами сыграл Великий Шелковый путь; через него регион познавал мир. Осознавая общность интересов экономического развития, президенты Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана 30 апреля 1994 года подписали Договор о создании единого экономического пространства.

Внешняя безопасность, внутриполитическая стабильность, нарастающие темпы экономического развития, благоприятный инвестиционный климат, развитая международная договорно-правовая база - это надежные условия для построения дружественных и взаимовыгодных отношений Кыргызстана в рамках интеграционных объединений. Наши приоритеты в двусторонних отношениях остаются неизменными: продолжать развивать сотрудничество по всем нашим внешнеполитическим векторам. Первостепенное внимание будет продолжать уделяться отношениям с соседними государствами, а также крупнейшими державами современного мира. Очень важно подкреплять высокий уровень политического диалога расширением торгово-экономической составляющей отношений.

Таблица 1. 10 крупнейших торговых партнеров Кыргызстана по итогам 2012 года (млн. долларов)

Так, во внешнеторговом обороте Кыргызской Республики за последние годы, лидирующие позиции занимают страны Содружества. Такая же тенденция отмечается и по внешне инвестиционным связям республики. Однако в развитии интеграционных процессов на постсоветском пространстве имеется немало проблем, связанных, в частности, с тем, что сама интеграция рассматривается не как процесс, а как некая организация, членство в которой само по себе должно решить экономические проблемы страны - участницы. Кыргызской Республике, имеющей малую экономику с узким внутренним рынком и невысоким уровнем доходов населения, необходимо активизировать участие в интеграционных процессах, основываясь на такой стратегии развития внешнеэкономической сферы, которая, с одной стороны, обеспечивает национальную экономическую безопасность, прежде всего, продовольственную и энергетическую, с другой стороны, учитывает интересы стран-партнеров.

Дальнейшее развитие внешнеэкономических связей, обеспечивающее поступательное развитие экономики республики, а также эффективность участия в интеграционных процессах связано с усилением роли государства. Это объясняется тем, что потенциал Кыргызской Республики существенно затрудняет проведение независимой внешнеэкономической политики. Большая роль в этом отводится внешнеэкономическим связям, которые призваны обеспечить интеграцию Кыргызстана в мировое экономическое сообщество с наименьшими издержками. В этих целях государство может использовать все инструменты механизма внешнеэкономических связей, а также современные методы прогнозирования, основанные на много вариантности решения тех или иных задач.

Торгово-экономические отношения Кыргызстана с КНР. Китай проводит дружественную политику по отношению к Кыргызстану и другим государствам Центральной Азии. Многостороннее сотрудничество развивается в полной мере, затрагивая и экономическую составляющую взаимоотношений. За время независимости экономические отношения между нашими странами получили заметное развитие.

Если брать торговые отношения между Китаем и Кыргызстаном, то в целом поставки из нашей страны включают текстильное сырье, отходы черных и цветных металлов. Ассортимент поставок из Китая включает машины и оборудование, продовольствие и прочие товары широкого потребления.

Особенностью экономических взаимоотношений между Китаем и Кыргызстаном является то, что за Китаем устойчиво закрепляется роль поставщика готовой продукции, а за Кыргызстаном и другими странами Центральной Азии статус поставщиков сырья и природных ресурсов. К примеру, доля сырья в экспорте Казахстана и Туркменистана в Китай превышает 85%. Причем китайский экспорт явно превалирует над импортом из региона.

При всем этом следует сказать, что в настоящее время прослеживается устойчивая тенденция усиления и увеличения товарооборота не только на двустороннем уровне, но и на региональном уровне. Но в то же время нынешний формат экономических отношений между Китаем и странами Центральной Азии трудно назвать взаимовыгодными. С этим согласны ряд экспертов особенно при рассмотрении соотношения между китайским экспортом, куда входит текстиль, продовольственные товары и машиностроение, и китайским импортом, включающим в основном минеральные ресурсы и сельскохозяйственную продукцию.

Диаграмма 1. Товарооборот Кыргызстана и Китая за I квартал 2013г.

Если сравнивать объем товарооборота Китая с Кыргызстаном за I квартал 2013года, то можно легко сравнить разницу отрыва между Кыргызстаном и Китаем.

Формирующийся в рамках ШОС новый многосторонний механизм взаимодействия на региональном уровне в экономике и в области безопасности оказывает влияние на развитие отношений между странами-участниками, с вне региональными игроками и другими международными организациям. Отношения строятся исходя из коллективных приоритетов. Тем самым ШОС служит механизмом многосторонних консультаций и соглашений. Потенциал организации с каждым годом набирает силу и, в свою очередь, возрастают возможности Кыргызстана в ее рамках. В этой связи

представляется, что региональный уровень взаимоотношений с КНР приобретает все большее значение для Кыргызстана, особенно с учетом возрастающей роли ШОС на мировой арене.

Участие Кыргызской Республики в многочисленных интеграционных объединениях позволило построить подлинно межгосударственные отношения на качественно новом уровне, а также способствовало объединению усилий для противостояния совместным угрозам в области безопасности.

Кыргызская Республика - один из наиболее последовательных приверженцев экономической интеграции на постсоюзном пространстве. активный участник региональных организаций стран СНГ. Состояние отношений с сопредельными странами является важнейшим фактором, определяющим нормальное функционирование экономики Кыргызстана, перспективы осуществления реформ, возможность выхода к мировой и континентальной инфраструктуре коммуникаций.

Литература

1. Данные Национального статистического комитета. -Б., 2013.
2. // Вечерний Бишкек. -Б., 2013.
3. Данные Министерства экономики К.Р. - Б., 2013.
4. www.doingbusiness.org
5. www.eco-accord.org
6. www.eco-expertise.org
7. www.vavt.ru
8. www.wto.org

Ражапбаева М.А.
БГУ им К. Карасаева

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В различных сферах деятельности физических и юридических лиц создаются и используются новые результаты интеллектуальной деятельности научно-технического, художественного, конструкторского, коммерческого, организационного содержания, которые являются интеллектуальной собственностью с исключительным правом на данную собственность и защите от недобросовестной конкуренции.В развитии трансформационного общества решающим фактором конкурентоспособности на мировом рынке становится научно-технический и культурный потенциал, который может стать товаром, если он предназначен для реализации и на него есть спрос.Руководители компаний мировых лидеров осознали, что формирующаяся сейчас экономика знаний породила новую окружающую среду конкуренций, в которой идет борьба за исключительные права на новые идеи и изобретения. В такой среде интеллектуальная собственность несет в себе "генетический код" будущего богатства. Интеллектуальная собственность является многофункциональным инструментом решения достаточно широкого круга экономических задач предприятий, максимальное использование которого позволяет им получать существенные преимущества и осязаемые финансовые результаты, т.е. наблюдается возрастание роли интеллектуальной собственности.

Таким образом, правильно разработанная патентная стратегия позволяет предприятиям:

- занять благоприятные рыночные позиции, используя современные технологии в производстве своей продукции, активизируя НИОКР (научные исследования и опытно-конструкторские работы), повышая эффективность маркетинговых мероприятий и позволяя предвидеть возможные коммерческие и технологические изменения;
- повысить отдачу капиталовложений в НИОКР и обеспечивать непрерывность инновационного процесса;
- совершенствовать финансовую деятельность, выявляя нематериальные активы для получения новых доходов, сокращения расходов и поддержания на должном уровне общекорпоративных стоимостных оценок;
- повысить конкурентоспособность предприятия посредством обходных маневров, использования рыночных возможностей и сокращения угроз, исходящих от конкурентов;
- получать дополнительные доходы посредством лицензионных операций,
- использовать интеллектуальную собственность в роли валюты при слиянии, приобретении предприятий и совместном предпринимательстве.

Для стабилизации и роста экономики нашей страны необходимо проникновение в секреты интеллектуальной собственности и использование их для получения сверхприбылей.В некоторых небольших по масштабам странах, численность населения которых сравнима с нашей республикой, показатели доходности от интеллектуальных продуктов тоже очень высокие. Например, в Финляндии доля ВВП, формируемая этой отраслью, составляет 5%, или около пяти миллионов долларов. У нас - меньше 1%. Но в данной области все же есть перспективы.

Современный рынок интеллектуальной собственности в Кыргызстане достаточно многообразен,результаты интеллектуальной деятельности, включая исключительные права на них, являются объектом гражданского права. Государственное патентная служба Кыргызской Республики (Кыргызпатент) с момента его образования обеспечивает работу по развитию единой государственной политики в области охраны интеллектуальной собственности в рамках исполнения законов Кыргызской Республики, Указов Президента КР, постановлений Правительства КР, Национальных и Государственных программ.

В Кыргызпатенте просматриваются различные условия предоставления правовой охраны для каждого объекта интеллектуальной собственности. Такой подход позволил выделить четыре самостоятельных института права в системе правовой охраны интеллектуальной собственности в Кыргызстане. Среди них патентное право, законодательство о средствах индивидуали-

зации участников гражданского оборота, авторское право и смежные права, законодательство о нетрадиционных объектах интеллектуальной собственности.

Следуя нормам Гражданского Кодекса Кыргызской Республики и специальным законам в области интеллектуальной собственности, просматриваются различные условия предоставления правовой охраны для каждого объекта интеллектуальной собственности. Исходя из различия условий предоставления правовой охраны объектам интеллектуальной собственности, последние сгруппированы по общему признаку в 3 группы: промышленная собственность, авторские и смежные права, нетрадиционные объекты. Таким образом, обеспечивается порядок учета объектов интеллектуальной собственности в Кыргызстане.

Следует отметить, что по окончании предусмотренного законом срока действия прав на объекты интеллектуальной собственности, они становятся общественным достоянием и любое лицо может их использовать по своему усмотрению. Набор объектов интеллектуальной собственности достаточно широкий. Однако не все производители ими используются, что связано, прежде всего, с тем, что правозащитная и правоприменительная практика в нашей стране еще не развита.

Так, на сегодня в республике работают ряд фирм, имеющие торговые марки и зарекомендовавшие себя производством высококачественной продукции или предоставлением услуг, получили высокие оценки качества и всенародное признание. Среди них такие фирмы, как "Риха", "Артезиан", "Якобс - аудит", Осоо "Арвин" - ведущий завод - производитель алкогольной продукции, "Алсуу", "Gunel", торговая марка "Родник" и другие.Наличие торговой марки позволяет фирмам участвовать не только на республиканских, но и международных конкурсах.

Таким образом, выгоды наличия у предпринимателей торговой марки, обеспечивают им соответствующий имидж среди покупателей, репутацию среди производителей, что помогает им быть своеобразным буфером, конкурентно защищенным и отчасти влияющим на процесс ценообразования на рынке. Это то, что касается непосредственно предпринимателя, продукции, производимой их предприятиями, а также услуг, предоставляемых ими.

Непосредственно предприятия по производству продукции и предоставлению услуг в такой ситуации получают прибыль - увеличение дохода предприятия - патентообладателя от продажи прав на интеллектуальную собственность, передачи комплекса прав другому физическому или юридическому лицу. Последнее в условиях Кыргызстана еще пока не используется, в то время как в США франчайзингом охвачено 40% торговли и услуг. В Западной Европе и Японии этот показатель на уровне 7%, хотя по оценкам специалистов уровень охвата в недалеком будущем может подняться до 20%.

И так на отечественном рынке интеллектуальная собственность представлена различными объектами интеллектуальной собственности, на которые выданы охранные документы, патенты, лицензии и свидетельства. Наибольший интерес на рынке вызывают результаты интеллектуальной деятельности в виде изобретений, промышленных образцов, товарные знаки и фирменные наименования. Наибольшее количество патентов выявлено и распределено по отраслям в следующем порядке: медицина, машиностроение, пищевая промышленность, строительство, сельское хозяйство и т.д.

В Кыргызстане, развитие интеллектуальной собственности должно осуществляться при эффективном и целенаправленном использовании научно-технического и творческого потенциала. Это, в первую очередь, определение приоритетов государства и их реализация, создание механизмов эффективного использования результатов научных исследований, создание рынка технологий, внедрение лицензионной торговли и др.

Одной из составляющих государственной поддержки является правовая система, обеспечивающая охрану интересов изобретателей и творческих личностей, а также государственное стимулирование творческой деятельности.

Стимулирование изобретательства проводится в двух направлениях:

- стимулирование хозяйствующих субъектов, использующих объекты интеллектуальной собственности;
- стимулирование создателей объектов интеллектуальной собственности. Одним из основных методов стимулирования процессов создания и использования объектов интеллектуальной собственности является внедрение налоговых льгот на проведение научно-исследовательских, опытно-конструкторских работ, на проведение патентных исследований для предприятий, осваивающих в производстве новые технологии.

Государство должно, в первую очередь обратить внимание на то, чтобы научно-технические результаты, при их обязательной правовой охране стали надежной основой развития экономики. Если государство не будет способствовать развитию рынка интеллектуальной собственности, то оно будет в проигрыше, поскольку не дополучит в свой бюджет значительного объема средств от пошлин, лицензионных и иных видов платежей, которые поступают при регистрации прав на интеллектуальную собственность от правообладателей. В настоящее время это ничтожно малая доля средств, пересылаемых агентствами интеллектуальной собственности в бюджет государства, что не позволяет выделить ее в структуре неналоговых поступлений в бюджет в качестве самостоятельной номенклатуры.

Для более эффективной работы в развитии интеллектуальной собственности может быть есть смысл развить Кыргызпатент, выделив из него государственный фонд интеллектуальной собственности или создать Министерство интеллектуальной собственности в котором бы целенаправленно аккумулировались гранты, проекты, венчурный капитал и др. Или какой-либо другой действенно функционирующий орган, обеспечивающий развитие интеллектуальной собственности и инновационной деятельности (например банк инноваций).

Наряду с этим, в Академии Наук, каждом ВУЗе, на крупных промышленных и сельскохозяйственных предприятиях было бы полезно создать экономические отделы, которые бы активизировали деятельность по формированию и защите интеллектуальной собственности.

Литература

1. Гражданский кодекс Кыргызской Республики. Части 1 и 2-я. - Б.: Нормат. акты КР, 2001

2. Карпухина С.И. Защита интеллектуальной собственности и патентоведение. - М.: Центр экономики и маркетинга, 2012.

Савина С.Е.,
БГУ им. К. Карасаева

СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ФИНАНСИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В современных условиях развития идущая глобализация способствует ускоренному распространению достижений научно-технического прогресса и сокращению жизненного цикла товаров и услуг. Это вызывает, с одной стороны, появление новых и отмирание устаревших профессий, а с другой - изменение содержания существующих профессий или их определенную трансформацию. Поэтому, как констатируют исследователи, для внедрения и функционирования новых производственных и социальных технологий необходимо готовить качественно новую рабочую силу, обладающую высоким уровнем образования и навыков, исполнительской дисциплиной и ответственностью, способной к творческому труду и заинтересованной не только в самом труде, но и осознанном и постоянном развитии собственного потенциала.

Сегодняшний этап технологических изменений характеризуется высокой степенью взаимодополняемости между технологиями и профессиональными навыками. Это означает, что профессиональные навыки и технологии должны совершенствоваться одновременно с целью обеспечения устойчивого роста производительности и развития. Соответственно уровень и структура профессиональных навыков и знаний взрослого населения, качество образования и профессиональной подготовки являются важными факторами, определяющими способность любого общества овладевать новыми технологиями в различных сферах жизнедеятельности человека.

Опыт стран с развитой рыночной экономикой показал, что в борьбе за лидерство важнейшее значение имеет уровень развития систем управления качеством и продуктивностью, в основе которых лежат высокий профессионализм и квалификация работников, чувство ответственности и преданности данной организации, ориентация на конечный результат. Сегодня практически во всех странах, добившихся в конкурентной борьбе высоких результатов, действуют системы управления качеством рабочей силы.

При этом последовательно проводится политика накопления и непрерывного развития человеческого потенциала. Это побуждает работников поддерживать, накапливать и совершенствовать свои знания и трудовые навыки в течение всей жизни посредством профессионального обучения и повышения квалификации. Этим достигается стабильность экономического положения предприятий и работников, повышается социальная значимость каждого отдельного работника.

Система управления качеством рабочей силы предполагает в общем виде:

- наличие полного среднего образования и получение начальной специальности в учебных заведениях;
- получение формально признанной профессиональной квалификации, а также воспитание личных качеств, необходимых в трудовой деятельности;
- организацию систем непрерывного профессионального развития;
- наличие высокого уровня исполнительности, профессиональной гибкости и мобильности;
- создание независимой системы сертификации персонала и процедур профессиональной аттестации на соответствие национальным профессиональным стандартам и др.

Рекомендации международных организаций, направленные на облегчение адаптации человека в изменяющихся условиях рынка труда подчеркивают, что главную роль играет *продолжительное и непрерывное* (на протяжении трудовой жизни человека) профессиональное обучение и переобучение на всех уровнях. В то же время в масштабах государства процесс непрерывного образования служит катализатором процесса перехода к новым видам деятельности, перестройке структуры экономики и дальнейшего развития страны и общества.

Однако в контексте изучаемого вопроса с нашей стороны необходимо сразу обозначить, что профессиональная подготовка сама по себе не ведет к увеличению количества рабочих мест или повышению их качества. Поэтому меры по развитию и совершенствованию образования должны быть составной частью стратегической политики, направленной на достижение высоких темпов экономического роста, привлечение инвестиций в экономику, в том числе в образование, здравоохранение и инфраструктуру, а также ускоренное создание эффективных рабочих мест и соблюдение прав работников.

Кроме того, безусловно, всегда будет сохраняться определенный временной разрыв между теми новыми знаниями и навыками, которые востребованы у работодателей, и теми знаниями, которые продолжает давать система образования и профессиональной подготовки кадров. И это объяснимо, так как никакая система не в состоянии быстро перестраиваться под новые требования, на это требуются время и средства для обновления учебно-производственной базы, повышения квалификации сотрудников и пр. Тем более, что сфера образования является академической и преимущественно кабинетной, а сфера труда связана непосредственно с производством и на нее оказывают прямое влияние процессы инновационности, обновления производства и изменений на рынках товаров и услуг.

Другое дело, что сегодня разрыв между сферой труда и сферой образования превышает допустимые пределы (по крайней мере, в странах СНГ), поэтому необходимо обеспечить тесную взаимосвязь между этими сферами. Это означает установление реальных партнерских отношений между государством, работодателями и работниками (потенциальными и действующими). Иными словами, требуется внедрять на практике принципы социального партнерства в области образовательных услуг.

Социальное партнерство предполагает распределение бремени инвестиций в профессиональное образование. Так. согласно Рекомендации Международной организации труда 2004 года о развитии людских ресурсов обязанности между партнерами распределены следующим образом:

- государство несет основную ответственность за образование и профессиональное обучение до начала трудовой деятельности, базовые навыки, а также обучение и переобучение безработных и лиц с особыми нуждами;
- работодателям принадлежит особая роль в последующем профессиональном обучении, в том числе обучении на рабочем месте и без отрыва от производства;
- физические лица должны использовать все возможности для получения образования и повышения своей профессиональной квалификации, в том числе и за собственный счет.

Государство является основным инвестором в сфере образования. Расходы на общее образование во всех странах, исключая беднейшие, составляют существенную часть государственного бюджета. Также государство регулирует и стимулирует совместное финансирование со стороны работодателей и физических лиц. В мире распространены следующие льготы и стимулы для работодателей и частных лиц: государственное субсидирование учреждений профессионально-технического обучения; налоговые льготы; оплата труда преподавателей; выделение средств на организацию обучения на рабочем месте; предоставление обучаемымобразовательных кредитов; освобождение организовавшего обучение работодателя от отчислений на фонд заработной платы; выделение грантов компаниям на организацию определенных форм обучения на рабочем месте или с отрывом от производства и др.

Приведем ряд примеров. Программа совмещения рабочих мест в Германии способствует сохранению работников в периоды временного спада за счет возмещения государством дохода в виде компенсации потерь в оплате труда при сокращении работодателем рабочей недели без увольнения персонала. В Германии работодатели получают компенсацию в размере 100% от отчислений на социальное страхование при условии, что время вынужденного простоя работников полностью посвящено обучению. Во Францииправительство страны и особенно региональные органы власти выделили значительные средства для содействия предприятиям в обучении или переобучении работников, часто в сочетании с сокращением рабочего графика без потери зарплаты в качестве альтернативы сокращению персонала. [1, с. 44]

Что касается Кыргызстана, то в стране существует прямое государственное финансирование системы образования с привлечением средств преимущественно населения. Государственное стимулирование физических лиц выражается преимущественно в налоговых льготах по подоходному налогу, а стимулирование работодателей практически отсутствует.

Работодатели финансируют профессиональное обучение прямыми и косвенными методами. Применение прямых методов характерно в основном для крупных корпораций и средних предприятий, крепко стоящих на ногах. Косвенные методы используют все типы предприятий.

Так, предприятия могут освобождаться от налогов и платежей, связанных с обучением, или оплачивать их по сниженным ставкам в зависимости от объема услуг обучения, предоставляемых для работников. Также работодатели могут предоставлять гранты учреждениям профессионального обучения или профинансировать образовательный курс (программу) для своих работников. Возможна прямая оплата контракта на обучение перспективным студентам с целью последующего их трудоустройства на фирме или в порядке оказания благотворительной помощи (как правило, студентам с особыми нуждами или из бедных семей). Кроме того, получило широкое распространение оказание спонсорской поддержки учреждениям образования в виде материальной поддержки, приобретения оборудования, проведения ремонта и т.п.

Социальный диалог и коллективный договор на уровне предприятия, на отраслевом или национальном уровне являются действенным механизмом по стимулированию инвестиций в профессиональные навыки и знания. Соглашения между работодателями и работниками являются важным инструментом в содействии обучению на рабочем месте и способствуют росту производительности в результате повышения уровня профессиональных навыков, что в итоге приносит выгоду как работодателям, так и работникам.

Например, в Германии непрерывное профессиональное обучение является предметом коллективного договора. Производственные советы законодательно наделены правом определять участие работников в схемах профессионального обучения.Дуальная система образования в этой стране характеризуется активным участием компаний в организации обучении на рабочем месте и передаче опыта в сочетании с классическим кабинетным обучением.

В другой стране Европы - Нидерландах работодатели участвуют в софинансировании системы начального профессионального обучения. Работодатели оплачивают стипендии учащимся, работу штатных инструкторов предприятия, обучение и подготовку инструкторов, оснащение школ оборудованием, разработку программ обучения. Поддержка непрерывного обучения и повышения квалификациисуществляется через почти 100 двусторонних отраслевых фондов развития профессионального обучения, большая часть из которых финансируется согласно коллективным договорам между социальными партнерами в определенной отрасли. Как правило, отчисления в них составляют от 0,5 до 1,0% от фонда заработной платы компаний. Эти фонды постоянно инвестируют в исследования и анализ новых потребностей в профессиональных навыках, информации по профориентации, учебные материалы по отраслевой тематике и пр.Такой механизм финансирования особенно полезен для малых и средний предприятий, которые чаще всего не могут себе позволить штатных специалистов по подготовке и обучению персонала.[1, с. 31-32]

В рамках социального партнерства в сфере образования происходит взаимодействие организаций работодателей и профсоюзов работников, в первую очередь в управлении программами ученичества. Что интересно, это происходит не только в Европе, где профсоюзное движение традиционно имеет сильные позиции, но и в США. Так, например, Между-

народный союз маляров и работников смежных профессий в США реализует 59 программ обучения на рабочем месте в 32 штатах, в рамках которых обеспечивается подготовка без отрыва от производства, развитие социальных навыков и общее образование молодежи. В Лас-Вегасе местное отделение профсоюза работников гостиниц и ресторанов совместно с работодателями открыли Учебный центр Союза кулинаров. Этот центр является собственностью партнеров и обеспечивает предварительную подготовку работников, занятых на почасовой основе, принимаемых на работу в гостиничную индустрию, а также повышение квалификации действующих членов профсоюза. Он помогает новым работникам и иммигрантам приобретать навыки, необходимые для продвижения по службе в гостиничной индустрии. Две трети выпускников Центра получают работу у работодателей - партнеров центра, а уровень текучести кадров в этих заведениях вдвое ниже, чем у остальных вновь нанимаемых работников. [2, с. 67.]

Участие малых предприятий в программах непрерывного профессионального развития менее значительно, чем крупных и средних. Эти предприятия практически не представлены в системе формальной подготовки работников, так как зачастую они не в состоянии возместить расходы на обучение, особенно если работники, прошедшие ее, быстро переходят к другим работодателям. Как правило, на малых предприятиях очень развито совмещение обязанностей (профессий), что слабо учитывается в обучающих курсах.

В то же время малые предприятия составляют большинство предприятий как в развитых, так и в развивающихся странах. Поэтому они не могут оставаться в стороне и, так или иначе, втянуты в сферу образования, в основном посредством программ ученичества или прохождения производственной практики. Такая подготовка в малом предприятии позволяет обучать работников именно тому, что необходимо для их конкретной работы, также она предоставляет шанс приобрести новую профессию лицам, лишенным возможностей получения официальной подготовки. На малых предприятиях широко распространена неформальная подготовка на рабочем месте, которая заключается в следующем:[2, с. 81]

- работа или прохождение учебной практики вместе с квалифицированным работником (неофициальным наставником), наблюдение за его работой и постепенная передача рабочего местас появлением навыков;
- работа на основе учебного пакета и приобретение опыта методом проб и ошибок до тех пор, пока не будут освоены новые навыки;
- квалифицированный работник обучает своих коллег, в основном применяется при внедрении нового оборудования, когда поставщик оборудования обучает одного работника, который затем обучает своих коллег;
- ротация работников между рабочими местами, чтобы они могли приобрести несколько специальностей;
- назначение одного работника в качестве неофициального наставника, к которому другие могли бы обращаться за советом;
- использование неформальных семинаров.

Физические лица несут личную ответственность за собственную конкурентоспособность на рынке труда в условиях быстро изменяющейся экономики. Они затрачивают время и средства на получение, а затем поддержание своей профессиональной квалификации и компетентности на уровне современных требований. Но если с первичным профессиональным образованием в принципе все ясно, так как в большинстве своем молодежи после окончания школы жизненно необходимо получить профессию (за государственный или личный счет), то вопросы дальнейшего профессионального обучения не решаются столь однозначно.

Эксперты указывают, что в мире наработан целый ряд схем, предусматривающий временный отказ работника от текущего дохода ради получения более высокого заработка после завершения обучения. Так, возможно применение для обучаемых налоговых вычетов, соответствующих стоимости обучения, выделение льготных кредитов на период прохождения обучения и т.д. Но такие схемы не могут привлечь работников с невысокой заработной платой, а также тех, кто сочетает работу с выполнением семейных обязанностей, и тех, кто занят в неформальной экономике. В таких случаях обучение, на наш взгляд, должно предоставляться работодателем или государством. Что касается высокооплачиваемых специалистов, то они вынуждены проходить различные обучающие курсы за наличный расчет, если на предприятии отсутствует обучение за счет работодателя.

Международная помощь - это еще один дополнительный источник финансирования сферы образования в развивающихся странах и странах с переходной экономикой.Приведем цифры. [1, с.47-48]В мире по данным Организации экономического сотрудничества и развитияв 2002-2008 гг.в рамках официальной помощи развитию (ОПР) финансовые обязательства двусторонних доноровв отношении сферы образования увеличились более чем в два раза и составили 83 млрд. долл. США. Доля образования в общем объеме ОПР ежегодно составляет в среднем 11-15%, при этом на развитие профессионально-технического образования (ПТО) выделяется лишь 2%.Доля многосторонних доноров (банков развития и ООН) в финансировании образования составляет примерно одну треть от суммы, выделяемой двусторонними донорами (почти 31 млрд. долл. США в 2008 г.), где доля ПТОсоставляет в среднем 1%.Около двух пятых объема ОПР для системы ПТО предназначается для стран с низким уровнем доходов, а три пятых - для стран со средним уровнем доходов.

Помимо финансовых, важными формами поддержки являются также международный обмен знаниями, проведение совместных исследований, проведение тренингов для повышения квалификации преподавателей, персонала предприятий и государственных служащих, выделение развитыми и новыми индустриальными странами квот для обучения в своих учебных заведениях, создание совместных учебных организаций и др. В Кыргызстане активно работают международные организации и представительства стран-доноров, поэтому все формы международной поддержки сферы образования получилив республике большое распространение. В условиях серьезной недостаточности бюджетного финансирования это позволяет более широко и комплексно осуществлять ре-

формирование в целях повышения качества образовательных услуг.

Резюме. В каждой стране есть своя система финансирования профессиональной подготовки, состоящая из разнообразных форм и инструментов.Оптимальные схемы финансирования определяются политической и социально-экономической ситуацией в стране, а также степенью развитости социального диалога между партнерами.

Литература

1. Квалифицированная рабочая сила - основа интенсивного, устойчивого и сбалансированного экономического роста. - М.: МОТ, 2011.

2. Профессиональные навыки, способствующие росту производительности, занятости и развитию: доклад V // Международная конференция труда, 97-я сессия 2008 г. - Женева: МБТ, 2008.

Мусаев У.А.,
БГУ им. К. Карасаева

ДЕНЕЖНЫЕ ПЕРЕВОДЫ МИГРАНТОВ: СТРАТЕГИЯ ВЫЖИВАНИЯ ИЛИ СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ

С переходом на рыночные методы хозяйствования Кыргызстан активно участвует в международном разделении труда, расширяя свое участие в международных внешнеэкономических связях.Одной из форм этих связей является миграция населения, представляющая собой перемещение людей через границы определенных государств со сменой постоянного места жительства или возвращением к нему. Таким образом рабочая сила, перемещаясь из одной страны в другую и выступающая в качестве товара, осуществляет международную трудовую миграцию.

В 90-х годах XX века в экономике Кыргызстана произошло массовое высвобождение работников, что является одним из наиболее негативных сложных последствий рыночных преобразований. Но эта мера была необходима, поскольку она выполнила определенную экономическую функцию, освобождая предприятия от излишней рабочей силы в условиях сокращения объемов производства.

Однако массовое высвобождение рабочей силы затрагивает целый комплекс социальных и экономических проблем. Одновременное появление на локальном рынке труда значительного числа безработных снижает вероятность найти подходящую работу для каждого безработного и ухудшает уровень жизни, что приводит к росту бедности населения.

В настоящее время, несмотря на тенденцию к снижению бедности населения, ее масштабы в республике по-прежнему остаются высокими. Уровень бедности, рассчитанный по потребительским расходам, в среднем по Кыргызстану составил 35,0%, а уровень бедности в сельской местности значительно выше городского (41,7%). Наиболее высокий уровень бедности сохраняется в Жалалабатской (53,0%), Ошской (46,6%) и Нарынской (45,2%) областях. [1] В качестве сравнения приведем некоторые страны СНГ,а в в других странах СНГ значительно ниже. Так, в 2007 г. уровень бедности составил в Азербайджане 15,8%, Беларуси - 7,7%, Казахстане - 12,7%, Молдове - 25,8%, России - 13,4%, по итогам 2006 г. в Армении - 26,5% и Украине - 28,1%.[2]

Таким образом, можно сказать, рынок труда является своеобразным индикатором состояния социальной ситуации в стране и наглядно отражает болевые точки экономики трансформационного периода. Несбалансированность рынка труда в Кыргызской Республике, высокий уровень безработицы, а также низкая заработная плата и другие социально-экономические причины усилили участие населения в миграционных процессах. Это отражает место и роль Кыргызстана в мировом рынке труда.

Рассматривая вопросы миграции, можно отметить, что массовая трудовая миграция населения стала одним из характерных явлений жизни мирового хозяйства, начиная со второй половины XX века. В начале XXIв. в мире насчитывалось более 35 млн. трудящихся-мигрантов против 3,2 млн. в 1960 году. Если считать, что на каждого мигранта-трудящегося приходится хотя бы по три иждивенца, то численность населения, принимающего участие в миграционных процессах, превышает 100 млн. человек. По оценке ООН, в 2010 году численность международных мигрантов достигла 214 млн. человек, почти утроившись по сравнению с 1960 годом. За этот период доля жителей планеты, проживающих за пределами стран происхождения, возросла с 2,2% до 3,1%.

Процесс миграции рабочей силы способствует созданию мирового рынка труда, который объединяет национальные и региональные рынки рабочей силы. В условиях интернационализации хозяйственной жизни сформировался мировой рынок труда, который представляет собой систему экономических механизмов, норм, инструментов, обеспечивающих взаимодействие спроса на труд и его предложения на межгосударственном уровне. Международный рынок рабочей силы существует в форме трудовой миграции, в которой мигранты видят способ выживания в тяжелых экономических условиях собственной страны.

Центрами притяжения иностранной рабочей силы являются, прежде всего, развитые страны Америки и Европы (США, Канада, Австралия, Германия, Франция и др.), а также страны Ближнего Востока. Рабочая сила Кыргызстана тоже имеет тенденцию мигрировать в эти центры. Однако этот процесс еще не носит устойчивого характера, так как в настоящее время эти страны проводят резко ограничительную политику в отношении привлечения иностранной рабочей силы. Трудовая миграция в страны дальнего зарубежья носит преимущественно односторонний характер: шоу-бизнес, сфера услуг, работа по дому, разнорабочие.

Особое место во внешней трудовой миграции для кыргызстанцев занимает Россия. Одним из важнейших

факторов привлекательности России для трудовой миграции является огромный емкий рынок труда этой страны, относительно стабильная политическая ситуация, довольно устойчивый экономический рост.[3] Большинство мигрантов в России устраиваются и работают не по специальности и занимают те ниши, которые являются непривлекательными для россиян.В этой связи большое значение имеет обеспечение легальности пребывания и трудоустройства кыргызских трудовых мигрантов в России.

Другой массовый поток трудовой миграции ориентирован на Казахстан, где они работают в промышленности, торговле, строительстве, а также трудятся в сельском хозяйстве на выращивании табака в южных районах этой страны.

Развитие международной трудовой миграции стимулирует распространение системы коммуникаций, развитие международной электронной системы денежных переводов. Международные трудовые мигранты оказывают помощь семьям, оставшимся в родной стране, причем настолько значительную, что она играет также большую роль в социально-экономическом развитии страны. Международные эксперты отмечают, что объем официально зарегистрированных денежных переводов в развивающиеся страны в среднем в три раза превышает объем официальной помощи на цели развития. И этот поток возрастает. Если в 1995 г. переводы из-за границы в развивающиеся страны составили 55,2 млрд. долларов, в 2000 г. - 81,3 млрд., в 2005 г. - 192,1 млрд., то в 2008 г. - 324,8 млрд. долларов. По итогам 2009 года произошел объяснимый спад из-за кризиса до 307,1 млрд. долларов. Однако в 2010 году объем переводов превзошел уровень 2008 года, составив 341 млрд. долларов.В 2011 году сумма переводов возросла до 381 млрд. долларов, а по итогам 2012 года ожидается, что трудовые мигранты из развивающихся стран отправят домой 406 млрд. долларов, что на 6,5% больше, чем в 2011 году. [4]

По данным Всемирного банка, Россия занимает третье место в мире после США и Саудовской Аравии по объему денежных переводов, направляемых из страны на родину рабочими-мигрантами.

В среднем в развивающихся странах на денежные переводы мигрантов приходится 2% ВВП. Однако существуют страны, в которых переводы занимают значительно больший удельный вес в ВВП. Так, по этому показателю в 2011 году странами-лидерами были Таджикистан (47% ВВП), Либерия (31%), Кыргызстан (29%), Лесото (27%), Молдавия (23%), Непал (22%) и Самоа (21%).[5]

Подлинные объемы денежных и вещественных поступлений от мигрантов на родину, безусловно, значительно выше за счет использования неофициальных каналов. Системы переводов позволяют родственникам на родине получать трансферты от мигрантов, работающих за границей, которые, как показывает практика, в Кыргызской Республике пока еще является преимущественно стратегией выживания, а не развития. Такая ситуация обусловлена, прежде всего высокой бедностью населения страны, и в настоящий момент в Кыргызстане денежные переводы -это серьезный фактор снижения бедности.

Однако в современных условиях, когда в Кыргызстане сложилась довольно стабильная обстановка и создаются рабочие места для трудоустройства безработных граждан, возникла объективная необходимость разработки организационно-экономических механизмов по переводу денежных трансфертов от мигрантов-из стратегии выживания в стратегию развития бизнеса, инфраструктуры, объектов досуга в регионах постоянного проживания мигрантов.

Поскольку переводы в Кыргызстане составляют значительную долю ВВП (28%), необходимо разработать систему эффективного использования денежных переводов мигрантов не только в целях потребления, но и в качестве инвестиционных вложений, особенно в развитиемалого и среднего бизнеса. Такая практика уже имеет место в республике, когда приехавшие мигранты открывают кафе, спортивные секции, парикмахерские, швейные цеха или транспортные компании.

Одной из мер стимулирования инвестиций для целей развития могла бы стать разработка мер по увеличению размеров официальных денежных переводов мигрантов. В современном мире уже накоплен положительный опыт по легализации денежных средств мигрантов.Во-первых, это специализированные международные системы переводов. Наиболее известные специализированные международные системы переводов: Western Union, Money Gram, Travelex World wide money Lid и другие, которые работают в глобальном масштабе уже долгие годы.

Однако в настоящее время значительная часть денежных средств мигрантов в республику поступает неофициальным путем. Подобная ситуация имеет место и в других странах мира. Так, например, по данным ООН, доля "неофициальных" переводов составляет более 40% от мирового объема переводов мигрантов, в Пакистане до последнего времени только пятая или шестая часть всех переводов осуществлялась через официальные каналы, в других странах (Непал, Мексика, страны Африки) эта доля варьируется - от 10 до 50%.

Помимо специализированных международных систем переводов, услуги оказывают российские системы денежных трансфертов: Анелик, Быстрая почта, Contact, Migom, Privat Money, Юнистрим и др. Они сформированы на базе банковских и небанковских кредитных организаций России и в основном специализируются на переводах в страны СНГ. Например, система Contact, в настоящее время осуществляет переводы через банки, почту и местные системы переводов помимо России в страны СНГ, Балтии и еще в 78 стран мира.

Задача на данном этапе развития состоит не только в увеличении официальных каналов денежных переводов для мигрантов, но и сделать эти каналы более экономичными, доступными, надежными и прозрачными и интересными для мигрантов. Это, прежде всего, предполагает необходимостьобеспечения кыргызских мигрантских сообществ доступной информацией о денежных потоках, особенностях их использования, механизмах передачи, о системах скидок и льгот. Для этого, как нам представляется, целесообразно осуществить следующие мероприятия:

- Уменьшить стоимость услуг по переводу денежных средств трудовых мигрантов, а также увеличить возможность доступа к наиболее экономичным, быстрым и безопасным услугам. Это возможно путем открытия для кыргызских мигрантов системы депозитных счетов с более высокими процентами в наиболее надежных банках. Такой опыт уже используется в Индии.

- Обеспечить приоритет и снижение стоимости обучения в вузах родственникам мигрантов, вкладывающих средства в развитие своего регионаили обязующегося осуществлять денежные переводы через официальные каналы.

- Предоставить доступ к медицинским и правовым услугам для нелегальных мигрантов.

- Использовать передовой международный опыт по открытию банковских счетов для нелегальных трудовых мигрантов.

- Предоставлять льготные ссудыдля мигрантов перед отъездом их за рубеж как способ побуждения их к использованию официальных банковских каналов.

- Широко использовать возможности СМИ, телевизионных передач, интернета по распространению информации об оказываемых банками услугах по осуществлению денежных переводов, предоставляемых льготахпо улучшению условий пребывания в миграции.

Разработка этих и других организационно-экономических и финансовых мер, на наш взгляд, будет способствовать увеличению денежных переводов через официальные каналы и использованию этих средств не только на выживание и развитие собственных семей мигрантов, но и на стратегию развития регионов и страны в целом.

Литература

1. Уровень жизни населения Кыргызской Республики. 2003-2007. - Б.: НСК, 2008.

2. Россия и страны мира - 2008. - М.: Росстат. 2008.

3. Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. - М., 2009.

4. Савина С.Е., Савин В.Е. Внешнеэкономические связи Кыргызстана и Турции. - Б., 2013.

5. Миграция и развитие: доклад Всемирного банка. - Вашингтон, 2012. - ноябрь 20.

Сайфудинов Б. Н.,
БГУ им. К. Карасаева

СОСТОЯНИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Согласно аналитических данных разведывательных органов США, к 2030 году Соединенные Штаты уступит свой статус мировой супердержавы. Вслед за ней свои позиции сдадут Европа, Россия и Япония.

Обойдя все эти страны, самой влиятельной экономикой мира станет Китайская Народная Республика, и Азия станет более влиятельным регионом, чем Европа и Северная Америка, вместе взятые. Вышеизложенное основывается на том мнении, что Китай давно уже переориентировал свою экономику на инновационный путь развития.

Тем не менее отмечается что, Соединенные Штаты Америки в свою очередь превратятся из импортера энергоресурсов, в экспортера, за счет "сланцевой революции".

Значительная часть Российской экономики по прежнему будет зависеть от продажи энергоресурсов и полезных ископаемых.

Какое место в этой ситуации отводится для Кыргызской Республики?

В отечественных научно-исследовательских работах на сей счет говорится о том, что в лучшем случае наша республика станет периферийной частью чужой валютной зоны. В некоторых зарубежных научно-исследовательских публикациях, отмечается мнение, что роль государства в будущем миропорядке, будет определятся из состояния золотовалютных резервов страны, от уровня освоенности высокой инновационной технологии и энергетической самостоятельности.

Не оспаривая истинность этих мнений попробуем расмотреть ситуацию через призму вышеизложенных аспектов. Дело в том что, начиная с момента обретения нами суверенитета, золотовалютные запасы в республике практически не растут. Даже освоение золоторудного месторождения "Кумтор", не исправил ситуацию, так как изначально был составлен договор между Правительстом КР и транснациональной золотодобывающей компанией, в которой не было правильно учтены интересы нашего государства. Сегодня в этом практически никто не сомневается и в этом можно убедиться посмотрев на состояние и динамику расчетного баланса Кыргызской Республики, за последние периоды. Следует заметить, что потенциальная возможность нашей республики, по добыче золота составляет 35-40 тн., в год, изкоторых сегодня освоено немного более половины.

Понятие "инновация" для нашей республики, также и как для других бывших союзных республик СССР, является относительно новой научной категорией. Дело в том, что по политическим мотивам во времена Советского Союза нельзя было в научной сфере употреблять слова "инновация", "кибернетика" и т. д., как элементы капиталистического строя. Поэтому в наш научный обиход она вошла с середины 90-х годов, после принятия нами первичных, переходных элементов рыночной экономики. Поэтому думается, с этого момента следует считать, начало инновационного подхода в экономике и началом периода инновационного исследования общественно-экономической сферы, в нашей республике.

В числе первых идейных вдохновителей инновационного подхода к экономике, в нашей республике следует считать Ш. Мусакожоева, который ввел в научный обиход понятие "инновационная экономика", и который трактует инновацию как "источник новой (дополнительной) прибыли, как новый рыночно востребованный товар, имеющий свою рыночную стоимость".

В настоящее время назрела необходимость в пересмотре существующих подходов к развитию инновационного процесса в Кыргызской Республике, адаптации известных, а при необходимости и разработке новых принципов и механизмов инновационного развития экономики, исходя из существующих условий.

Во-первых, необходимо обозначить четко определенную структуру управления инновационным процессом в республике.

Во-вторых, необходимо четко определить реальные, источники и объемы финансово-инвестиционных ресурсов.

В- третьих, необходимо четко определить приоритетные инновационные, инвестиционные проекты и направления, в том числе трансфера передовых технологий.

В- четвертых, необходимо дальнейшее совершенствование нормативно-правового обеспечения инновационного процесса в республике.

В контексте вышеизложенных, особое внимание заслуживает Национальная стратегия развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике на 2012-2016годы, (далее Национальная стратегия) утвержденное Постановлением Правительства КР от 23 сентября 2011года, № 593.

Следует отметить, что в данной "Национальной стратегии", доминирующим фактором является интеллектуальная собственность, как один из составляющих элементов инновационного процесса, бесспорно, что вопрос также является актуальным. В ней говорится, что: "Кризис в сфере инновационного развития отмечен оттоком из страны квалифицированных специалистов из страны квалифицированных специалистов, сокращением объемов исследований и разработок, недостатком инновационных продуктов и другими негативными факторами. Поиск возможных путей его преодоления требует более эффективного функционирования системы интеллектуальной собственности (ИС) в экономике".

Одним из главных проблем, неразвитости инновационного процесса в экономике Кыргызской Республики. является низкий уровень внедрения объектов интеллектуальной собственности в производственный сектор, концентрация научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ в системе Академии наук, и неразвитость их в сфере вузовской науки, что также отмечается в "Национальной стратегии".

Думается, сюда также следует включить слабую развитость отраслевой науки, которая, по мнению автора должен быть доминирующим. С этой точки зрения примечательным является, энергетический сектор страны, которая считается приоритетной отраслью экономики Кыргызской Республики и характеризуется следующими производственными потенциалами: Сегодня, в республике функционируют всего 17 электро-станций, из которых 15 относятся гидроэлектростанциям, 2 теплоцентрали. Наиболее мощным из них является Токтогульская ГЭС, энергетической мощностью 1200 тыс. кВт. Уникальность Токтогульской ГЭС заключается в том, что он также является крупным ирригационным сооружением Средней Азии. Следует отметить, что часто происходит отключение гидроагрегатов Токтогульской ГЭС, в связи с аварийными ситуациями, в силу технических дефектов. Все это является следствием того, что на станции не проводилось замены основного оборудования, с момента его запуска.

В "Национальной стратегии" по этому поводу отмечается, " В такой ключевой для страны отрасли, как энергетика, все технологическое оборудование ввозится из-за рубежа".

Для снижения вышеизложенной проблемы, в энергетической отрасли принята краткосрочная программа развития, где отмечается следующее :

"В государственной концепции перспективного развитии отрасли, разработанного Министерством энергетики и промышленности, в 2013 году определены следующие основные краткосрочные задачи:

- обеспечение необходимого объема воды и экспорта электроэнергии;
- поставка ТП и КТП для РЭК и оборудования станциям;
- обеспечение бесперебойного и надежного режима тепло-газоснабжения потребителей республики;
- строительство ВЛ 500 кВ "Датка-Кемин" и ПС 500 кВ "Кемин";
- надежное электроснабжения г.Бишкек, Чуйской и Ошской областей;
- проект по реабилитации сектора энергетики, финансируемый АБР;
- развитие кыргызско-российского сотрудничества".

Следует заметить, что вышеизложенные краткосрочные задачи являются взаимоувязанными, и решение их в конечном счете будет зависеть:

- во-первых, от правильной логической постановки проблем;
- во-вторых, своевременного финансово-инвестиционного обеспечения;
- в-третьих, благоприятного природно-климатического условия.

Однако, в вышеотмеченной, краткосрочной программе развития отрасли, не сказано ни слово, о состоянии и перспективе развития инновационного процесса в отрасли. Такая логика, является крайне недопустимым, и требует незамедлительного пересмотра программы, в отрасли.

Если обозреть ситуацию с точки зрения развития исторических событий, то 2001 году проведена реструктуризация вертикально-интегрированной энергокомпании АО "Кыргызэнерго". На ее базе созданы акционерные компании по функциональному признаку - генерирующая ОАО "Электрические станции", передающая ОАО "Национальная электрическая сеть Кыргызстана", распределительные электрокомпании (РЭКи) ОАО "Северэлектро", ОАО "Востокэлектро", ОАО "Ошэлектро" и ОАО "Жалалабатэлектро", а также ОАО "Бишкектеплосеть.

В настоящее время распределительные электрокомпании в условиях рыночной экономики на принципах самоокупаемости осуществляют распределение и продажу электроэнергии, ремонтно-эксплуатационное и оперативное обслуживание распределительных электрических сетей напряжением 35-10-6-0,4 кВ.

С момента независимости страны структура внутреннего потребления электроэнергии резко и быстро изменилась. Заметно возросла доля коммунально-бытового сектора, снизилась доля промышленности и аграрного сектора. Образование многочисленных новых жилых массивов в г. Бишкек и прилегающих районах Чуйской области привело к дополнительному увеличению доли электроэнергии в структуре потребления энергоресурсов.

Так, в начале 90-х годов население потребляло 16% от всей электроэнергии, поставленной на внутренний рынок, бюджет - 19%, промышленность, сельское хозяйство, коммерческие потребители - 65%. И это было обусловлено тем, что добыча угля составляла более 5 млн. тонн в год, из них 4,5 млн. тонн потреблялось внутри республики, природного газа поступало 2,5 млрд. куб. метров, топочного мазута 600 тыс. тонн.

Сейчас картина прямо противоположная.

Анализ структуры полезного отпуска электроэнергии показывает, что основным потребителем является население, которое потребляет 63,0% от общего полезного отпуска.

Промышленные потребители - 13,4%;

Бюджетные потребители - 11,9%;

Сельхозпотребители - 0,7%;

Прочие коммерческие организации - 10,9%.

При этом в 2008 году потребление угля составило всего 1,6 млн. тонн, газа - 0,6 млрд. куб. метров и мазута 37 тысяч тонн (рис. 1.2).

Вся нагрузка от снижения потребления угля и газа тяжелым грузом легла на электроэнергетическую отрасль. Сегодня отопление помещений, горячее водоснабжение и пищеприготовление полностью осуществляется за счет электроэнергии. Если в 1990 году население потребляло 1 млрд. кВт.ч, то в 2008 году уже 3,6 млрд. кВт.ч, в 2011 году - 4,8 млрд. кВт.ч. Стоит отметить сильное сезонное колебание - зимнее потребление электроэнергии в 3,5 раза больше летнего, вследствие чего энергооборудование работает в режиме перегруза.

По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики уровень износа основных фондов составляет в среднем по электроэнергетической отрасли 46%. В распределительных компаниях уровень износа составляет:

- ОАО "Северэлектро" - 35%,
- ОАО "Востокэлектро" - 48%,
- ОАО "Ошэлектро" - 53%,
- ОАО "Жалалабатэлектро" - 53%.

В то время, как пороговое значение данного индикатора составляет: предкризисный уровень - 15%, кризисный - 25%?.

Таким образом, можно констатировать, что техническая безопасность объектов ТЭК нарушена, ибо превышен порог, за которым начинаются лавинообразный рост аварийности, снижение напряжения в сети и отключения потребителей.

Из всего вышеизложенного следует отметить, что для разрядки создавшейся ситуации, на уровне правительства следует решить нижеследующие неотложные задачи:

- необходимо увеличить энергетический потенциал республики за счет увеличения энергетической мощности гидроресурсов, путем инновационных внендрений;
- необходимо на законодательном уровне разработать, нормативы где будет отражена ситуация развития инфраструктуры страны с учетом энергообеспеченности;
- и самое главное везде и во всем должны играть главную роль компетентные инновационно настроенные специалисты.

Литература

1. Энгельс Ф. Диалектика природы. - М.: Политиздат, 1982. - XVI, 359 с. - В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС.

2. Национальная стратегия развития интеллектуальной собственности и инноваций в Кыргызской Республике на 2012-2016годы. / Государственная служба интеллектуальной собственности и инноваций при Правительстве Кырыгызской Республики. - Б., 2012.

3. "ЭНЕРГЕТИКА". Ежемесячный бюллетень. Министерство энергетики и промышленности. - Б.: Январь, 2013 г.

Мамытов А. С.,Турдукулов Б.З.,
БГУ им. К. Карасаева

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Крушение коммунизма и распад Советского Союза открыли Кыргызстану путь к созданию свободной рыночной экономики. Вместе с новой экономической структурой пришла и новая, более сложная налоговая система. Однако и при прежней и при нынешней налоговой политики Кыргызской Республике по-прежнему отсутствуют стимулы к увеличению производства и вслед за ним к повышению уровня жизни.

На сегодняшний день экономика государства переживает трудный период в своем развитии. В ее ориентации на рынок, на раз товарно-денежных отношений придается исключительное значение формирование финансовой базы государства.

По данным Национального статистического комитета Кыргызской Республики (НСК) в 2012 году объем ВВП в текущих ценах составил 304,4 млрд. сомов, снизившись в реальном выражении на 0,9 процента. Снижение было обусловлено, в основном, падением производства на золотодобывающем предприятии "Кумтор" (аналогичный показатель в 2011 году вырос на 6,0 процента). Без учета предприятий по разработке золоторудного месторождения "Кумтор", объем ВВП увеличился на 5,0 процента (в 2011 году прирост составил 6,3 процента). Дефлятор ВВП составил 7,4 процента против 22,5 процента в 2011 году.

Наибольшее снижение ВВП в 2012 году произошло за счет падения производства на предприятиях обрабатывающей промышленности (на 27,2 процента), главным образом, в связи со снижением объемов производства на предприятиях месторождения "Кумтор" (сокращение на 54,1 процента в сравнении с аналогичным показателем 2011 года). В результате физический объем производства промышленной продукции снизился на 20,6 процента и составил 203,6 млрд. сомов. Удельный вес промышленности в структуре ВВП в 2012 году составил 16,8 процента.

Без учета предприятий по разработке золоторудного месторождения "Кумтор" промышленное производство увеличилось по итогам года на 6,1 процента. Наблюдался прирост индекса физического объема

продукции в горнодобывающей промышленности (на 22,5 процента), в текстильном и швейном производстве (на 12,5 процента).

Существенный вклад в рост промышленности был внесен также со стороны производства и распределения электроэнергии, газа и воды. Выпуск продукции данной отрасли в 2012 году вырос на 5,2 процента (в 2011 году прирост этого показателя составлял 21,9 процента).

Сектор услуг оказал сдерживающее влияние на снижение ВВП: положительный вклад данной отрасли в прирост ВВП составил 2,8 процентного пункта. Торговые операции увеличились на 10,5 процента, оборот оптовой торговли вырос на 24,4 процента, а розничной торговли - на 7,9 процента. Прирост был обусловлен увеличением оборота продаж продовольственных товаров (на 15,3 процента) и непродовольственных товаров (на 6,3 процента). Объем услуг, оказываемых гостиницами и ресторанами, вырос на 11,7 процента. Грузовые перевозки всеми видами транспорта за отчетный год повысились на 4,5 процента. Выросли на 11,1 процента объемы услуг, оказанные предприятиями связи.

В 2012 году Правительство продолжало финансирование в полном объеме защищенных обязательств. Были увеличены расходы на оплату труда, субсидии и социальные пособия, а также расходы, связанные с реализацией крупномасштабных проектов в сфере электроэнергетики и транспорта. В то же время, произошло сокращение ресурсной части государственного бюджета. В результате, по итогам отчетного года, дефицит бюджета вырос и, по данным Центрального казначейства, составил 20,2 млрд. сомов или 6,6 процента к ВВП (в 2011 году бюджет был исполнен с дефицитом в размере 4,7 процента к ВВП).

В 2012 году доходы государственного бюджета от операционной деятельности составили 86,8 млрд. сомов или 28,5 процента к ВВП, увеличившись по сравнению с аналогичным показателем 2011 года на 12,2 процента (в 2011 году - на 34,8 процента).

Налоговые поступления, занимающие основную долю в структуре доходов, составили 63,9 млрд. сомов, увеличившись на 20,5 процента по сравнению с аналогичным показателем 2011 года. Налоговые доходы на 52,9 процента были обеспечены поступлениями от Государственной налоговой службы и на 47,1 процента - от Государственной таможенной службы (в 2011 году соотношение было 55,3 и 44,7 процента соответственно).

Общие расходы государственного бюджета на операционную деятельность в 2012 году составили 100,0 млрд. сомов, увеличившись на 21,4 процента (в 2011 году - на 33,8 процента). По отношению к ВВП расходы увеличились с 28,8 до 32,9 процента.

Структура расходов в соответствии с экономической классификацией значительно не изменилась. Как и в предыдущие годы, основные статьи расходов бюджета приходились на социально значимые мероприятия. Расходы государственного бюджета в 2012 году на оплату труда увеличились на 13,5 процента (в 2011 году - на 40,9 процента), составив 30,6 млрд. сомов или 30,6 процента от общего объема расходов на операционную деятельность, а расходы на социальные пособия и субсидии увеличились на 16,9 процента, составив 19,0 млрд. сомов или 19,0 процента.

В соответствии с функциональной классификацией бюджетных расходов в отчетном периоде наблюдался рост расходов по следующим группам: экономические вопросы - на 44,6 процента, здравоохранение - на 25,2 процента, социальная защита - на 23,3 процента, жилищно-коммунальные услуги - на 19,0 процента, образование - на 18,9 процента, отдых, культура и религия - на 8,8 процента, государственные службы общего значения - на 7,8 процента и оборона, общественный порядок и безопасность - на 2,5 процента. На охрану окружающей среды расходы государственного бюджета сократились на 9,7 процента.

Превышение расходов государственного бюджета на приобретение нефинансовых активов над их продажей в 2012 году составило 7,0 млрд. сомов или 2,3 процента к ВВП (в 2011 году - 3,0 процента к ВВП).По данным Министерства финансов, по состоянию на конец 2012 года государственный внешний долг составил 3,0 млрд. долларов США (в 2011 году - 2,8 млрд. долларов США), внутренний долг - 13,0 млрд. сомов (в 2011 году - 12,9 млрд. сомов). Расходы на обслуживание государственного долга составили 11,5 млрд. сомов или 3,8 процента к ВВП, из них процентные выплаты составили 1,0 процента к ВВП.

Естественно, переход рыночным отношениям требует от государства принципиально иных методов управления. Среди них немаловажную роль призваны сыграть налоги.

Налоговая система является одним из главных элементов рыночной экономики. Она выступает главным инструментом воздействия государства на развитие хозяйства, определения приоритетов экономического и социального развития. В связи с этим необходимо, чтобы налоговая система Кыргызской Республики была адаптирована к новым общественным отношениям, соответствовала мировому опыту.

Нестабильность наших налогов, постоянный пересмотр ставок, количества налогов, льгот и т. д. несомненно играет отрицательную роль, особенно в период перехода экономики к рыночным отношениям, а также препятствует инвестициям как отечественным, так и иностранным. Нестабильность налоговой системы на сегодняшний день - главная проблема реформы налогообложения.

Жизнь показала несостоятельность сделанного упора на чисто фискальную функцию налоговой системы: обирая налогоплательщика, налоги душат его, сужая тем самым налогооблагаемую базу и уменьшая налоговую массу.

Анализ первых реформаторских преобразований в области налогов в основном показывает, что выдвигаемые предложения касаются в лучшем случае отдельных элементов налоговой системы (прежде всего размеров ставок, предоставляемых льгот и привилегий; объектов обложения; усиления или замены одних налогов на другие). Однако в современных условиях, а тем более в перспективе, необходима принципиально иная налоговая система, соответствующая как нынешней фазе переходного к рыночным отношениям периода, так и предусматривающая будущие сдвиги в обществе и в экономике. И это не случайно, ибо оптимальную налоговую систему можно развернуть только на серьезной теоретической основе, хорошо организованной нормативно-правовой базе.

На сегодняшний день существует огромный, причем теоретически обобщенный и осмысленный позитивный опыт взимания и использования налогов в странах Запада. Но ориентация на их практику весьма

затруднена, поскольку было бы совершенно неразумно не уделять первостепенное внимание специфике экономических, социальных и политических условий сегодняшнего Кыргызстана, изыскивающего эффективные пути реформирования своего народного хозяйства.

Пока не будет разработана авторитетная целостная концепция и конструкция реформирования налогообложения и его правовой основы, результаты любых изысканий в этой сфере останутся не более несостоявшейся попыткой специалистов. На роль нового, профессионально составленного, с учётом предыдущих ошибок и неудач, налогового законодательства претендует Налоговый кодекс, разработанный Правительством КР. Однако, как уже говорилось он тоже не лишён недостатков и сейчас находится на доработке.

В совершенствовании налоговой реформы главное направление и стратегия состоят в усилении стимулирующей предпринимательство функции налогов, поощрение товаропроизводителей, осуществление региональной экономической политики и устранение противоречий в действующем законодательстве. Поэтому в текущей ситуации акцент должен быть сделан на кардинальном совершенствовании совершенствование системы налогообложения предпринимателей, обеспечение темпов роста налогооблагаемой базы, изменение ставок и льгот. Особо важным направлением в налоговой политике является стабильность налогового законодательства. Корректировка налоговой системы, особенно в переходный период развития общества, - естественный и неизбежный процесс. Тем не менее, осуществлять его нужно безболезненным для налогоплательщиков способом.

Недопустимо вносить изменения в налоговое законодательство каждые два - три месяца. Нужно анализировать ситуацию, накапливать необходимые изменения и дополнения, вносить их на рассмотрение вместе с бюджетом, вводить с первого января следующего года и уж ни в коем случае не задним числом, как это было неоднократно. А в настоящее время ежегодно вносятся и пересматриваются на республиканском уровне поправки к законодательным актам по налогам.

Сроки изменения тех или иных налогов не соответствуют показателям утвержденного бюджета, поэтому нарушается главное требование, необходимо для эффективного и бесперебойного функционирования налогового механизма: устойчивость и предсказуемость законодательства, касающегося налогообложения юридических и физических лиц, ибо нестабильность налогового законодательства сдерживает как отечественных, так и иностранных инвесторов.

Для большой стабильности законодательства и упрощения налоговой системы необходимо привести в порядок всю систему не только законодательных, но и подзаконных нормативных актов, регулирующих налоговые вопросы.

Литература

1. Кыргызстан в цифрах: Статистический сборник. - Национальный статистический комитет. - Б., 2011.

2. Башкирова Н.Н., Сугробова Е.Б.. Основы налогового консультирования. - М., 2008.

3. Мытыев Н.С. Особенности налоговой системы в переходной период. -Б., 2003.

4. Рысалиева М. Реформирование налоговой системы в Кыргызской Республике. -Б., 2006.

Альф С.А.,
КГУ им. И. Арабаева

СОСТОЯНИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННОГО КОМПЛЕКСА КЫРГЫЗСТАНА

Обзор и статистика развития рекреационного комплекса. На протяжении некоторого периода времени в нашем Государстве пристальное внимание уделяется развитию отрасли туризма. Это обусловлено многими факторами, основным является фактор приоритетности этого вида деятельности в развитии национальной экономики. Сфера применения человеческой деятельности поистине ошеломляет размахом и перспективами. Нами накоплен опыт, который позволяет уже на сегодняшний день делать выводы при анализе различных данных. Несмотря ни на что туристическая отрасль постоянно развивается. Об этом говорят данные статистических исследований. Объем услуг, предоставляемых гостиницами и ресторанами в период с 2007 по 2011 год, возрос почти в два раза - с 5076,5 млн. сом до 10234,3 млн. сом [2, с. 17]. В своем развитии экономика нашего Государства делает акцент на формировании и функционировании малого и среднего бизнеса, который осуществляет основной валовый выпуск в сфере туристской деятельности (4,2% на 2011 г.). Количество предприятий постоянно растет, только гостиниц и специализированных средств размещения на 1 января 2012 года мы имеем 6258 [2, с.22]. Число иностранных граждан, прибывших в КР составило 3114372 человека[2, с.29].

Таким образом, можно сделать вывод, что более эффективно работают малые предприятия, где происходит совмещение обязанностей, и где требуются навыки наравне управленческие и исполнительские с профессиональной подготовкой. Из-за недостатка средств в последние годы республика ориентировалась на развитие таких видов туризма, которые не требуют больших материальных затрат и обеспечивают быструю отдачу от вложенных средств. В первую очередь это горный туризм, не требующий создания дорогостоящей инфраструктуры сервиса. Наряду с этим максимально используются туристические возможности озера Иссык-Куль с его обширной сетью пансионатов, домов отдыха, курортно-санаторных учреждений, (которые фактически не используемых большую

часть года). Становится очевидным, что в настоящее время для Кыргызстана оптимальной является ориентация на следующие приоритетные направления: курортно-рекреационный туризм, горно-приключенческий туризм и альпинизм, туризм на Великом Шелковом пути, экологический туризм, а также внутренний туризм. Только в 2011 г. услугами различных предприятий туризма воспользовались 481990 человек. Из них 6,6 % это гости из дальнего зарубежья, 10,8 % - гости из стран СНГ и 82,6 % - жители Кыргызстана.

По состоянию на 1 января 2012 года в Кыргызстане имеются 10 природных парков и заповедников, 83 санаторно-курортных учреждений, 2803 туристических агентств, 688 гостиниц. 670 предприятий отдыха и туризма, а также 2004 единицы предприятий общественного питания (рестораны, бары, столовые) [2, с. 22]. Многочисленные озера и водохранилища с обширной сетью пансионатов, домов отдыха и других оздоровительных учреждений предоставляют огромные туристические возможности, которые необходимо максимально эффективно использовать. Необходимо задействовать для привлечения иностранных туристов лечебно-оздоровительные возможности регионов на базе имеющихся санаторно-курортных и рекреационных учреждений, подняв обслуживание в них до мировых стандартов. Для этого необходимо привлечение не только иностранных инвестиций, но современных сервисных технологий.

Экологический туризм представляет собой относительно новый вид туризма, который подразумевает посещение и пребывание в неосвоенных человеком уголках природы в целях изучения, наблюдения и общения с природой. Большую перспективу для развития экологического туризма имеют особо охраняемые территории, такие как заповедники и природные парки, обладающие высокой рекреационной ценностью. Одним из перспективных вариантов для развития экологического туризма является создание биосферных территорий.

Поскольку не малую часть территории республики занимают горы, то именно они являются наиболее привлекательным ресурсом для зарубежных туристов. Приключенческий туризм пользуется высоким спросом на мировом туристском рынке. Высочайшие горные вершины, ледники, пещеры, озера, реки являются важными возможностями Кыргызстана для развития альпинизма, спелеологии, горнолыжного туризма, рафтинга, треккинга. Необходимо создать сеть высокогорных приютов и кемпингов в наиболее популярных горных районах республики. Основой для развития должны стать специальные территории с ограниченным доступом туристов и альпинистов (альптурзоны) как опорные точки дальнейшего развития большинства приключенческих видов туризма.

Кроме природных достопримечательностей, Кыргызстан богат историко-культурными памятниками, расположенными на Великом Шелковом пути, имеющем всемирное значение. Организация транзитных туров на Великом Шелковом пути особенно актуальна, так как это даст республике возможность вхождения в зону наибольшего интереса таких стран, как Япония, Малайзия, КНР, Корея, а также европейских государств.

Важнейшей задачей на современном этапе является создание условий для развития физически активного и культурно-познавательного отдыха, обеспечение доступности санаторно-курортного и рекреационно-лечебного туризма для широких слоев населения республики. С этой целью необходимо содействовать развитию общедоступных видов туризма, в особенности детского и молодежного туризма.

Развитие туризма "конференций-семинаров" может стать одним из перспективных видов туризма. Организация на постоянной основе конференций, семинаров, симпозиумов, выставок и т.д. как регионального, так и международного значения может стать дополнительным источником повышения доходов населения, способствовать распространению информации о Кыргызстане, повышению его имиджа за рубежом. Благодаря своему географическому расположению и демократическим преобразованиям, проводимым в стране, Кыргызстан может стать оптимальным местом проведения различных конференций, семинаров, симпозиумов, выставок. По данным Национального статистического комитета количество иностранных граждан, прибывших в КР с 2007 г. по 2011 г. возросло с 1655833 человек до 3114372 человека (в 1,9 раз) [3, с. 299].

Перед государством должна стоять задача приложения усилий по поддержанию и распространению имиджа Кыргызстана как страны, благоприятной для туризма и бизнеса. Крайне необходима разработка эффективной информационной стратегии и соответствующего комплекса мер, в том числе по определению роли государства в формировании и координации рекламной маркетинговой стратегии, проведению постоянных информационных кампаний в отечественных и зарубежных средствах массовой информации, проведению исследований по состоянию и возможностям развития туризма в Кыргызстане.

Превращение туризма в доходную отрасль экономики путем создания высокорентабельной индустрии туризма невозможно без разработки следующих аспектов:

- Развитие туристской инфраструктуры;
- Сохранение и рациональное использование культурно-исторических и природно-рекреационных ресурсов;
- Обеспечение доступности туристских ресурсов для всех слоев населения, максимальное удовлетворение потребностей в туристских услугах;
- Повышение эффективности взаимодействия государственных и частных структур в сфере туризма;
- Развитие малого и среднего предпринимательства в сфере туризма.

Благодаря усилиям частных предпринимателей в области туризма в республике ведется определенная рекламно-информационная деятельность на мировых туристских рынках, направленная на популяризацию имиджа Кыргызстана как страны туризма. Республика становится все более привлекательной для журналистов, бизнесменов, спортсменов, ученых, любителей экстремальных видов отдыха, а также для людей, интересующихся историей и сегодняшним днем стран, расположенных на Великом Шелковом пути.

С учетом туристских ресурсов республики, существующей инфраструктуры, объектов туризма и отдыха необходимо сделать упор на развитие видов туризма, не требующих значительных капитальных затрат и обеспечивающих быструю отдачу от вложенных средств. При этом развитие различных видов туризма должно происходить с учетом особого внимания к

природоохранным мероприятиям на основании соответствующих нормативных актов.

По праву всю республику можно считать туристическим регионом, но среди них особое место занимает Иссык-Куль. Это связано с тем, что образование туристических предприятий не требует значительных инвестиций. Вложенные средства, как правило, имеют быструю оборачиваемость и относительно высокую рентабельность. В принимающем туризме важное значение отводится предприятиям обслуживания: пансионатам, кемпингам, гостиницам, транспортным предприятиям, требующим значительных капитальных вложений. В этом плане Иссык-Куль имеет солидную базу. На основе государственного финансирования и за счет привлечения собственных средств крупных промышленных предприятий здесь создана развитая сеть оздоровительных и рекреационных объектов.

Приезжающие туристы предъявляют спрос на разнообразные товары и услуги. Удовлетворение этого растущего спроса и есть задача производящих структур. Пока этот спрос удовлетворяется неорганизованным рынком в виде предложения продуктов питания из личного подсобного хозяйства населения, предоставления жилищ на проживание, личного транспортного обслуживания и др. Иностранным туристам необходимо оказать организованный на должном уровне комплекс культурных, развлекательных, ознакомительных, товарных и других видов услуг. Таким образом, туризм оказывает стимулирующее воздействие на развитие отраслей, производящих товары потребления. Это позволяет значительно снизить безработицу среди населения, вовлекая их в производство потребительских товаров. Расширение производства в свою очередь приведет к повышению уровня жизни населения, а также увеличению доходов района, города и области в целом.

Туризм, кроме непосредственного влияния на развитие производства обслуживающих его отраслей, стимулирует приток значительных сумм иностранной валюты, способствующий устойчивости национальной валюты и сокращению дефицита платежного баланса.

В республике величина импорта туристических услуг значительно отстает от суммы их экспорта.

Таб. 3

Экспорт и импорт туристических услуг (млн. долларов США)[2, с. 28]

	2007	2008	2009	2010	2011
Экспорт	342,2	509,2	445,0	271,7	631,3
Импорт	112,4	304,4	257,1	259,9	407,5

Экспорт туристических услуг за анализируемый период имеет тенденцию роста. В период с 2007 по 2011 гг. он вырос почти вдвое. Причем наибольший экспорт услуг приходится на 2008 год. Импорт туристических услуг также имеет тенденцию роста. Такое благоприятное положение связано с общим экономическим положением в республике за исследуемый период. При анализе соотношения экспорта и импорта туристических услуг часто делаются ошибочные выводы о невыгодности первого. В результате экспорта туристических услуг оказывается положительное влияние на экономику республики. Поэтому с призмы воздействия туризма на экономический рост желательно его развитие в обоих направлениях. Основные объемы импорта туристических услуг носят сезонный характер и приходятся на летний период. Средства преимущественно поступают от резидентов стран СНГ.

Пока в Кыргызстане развитие рецептивного туризма связано с природно-климатическими особенностями Иссык-Куля, оно в полной мере проявляется в те периоды, когда можно купаться и загорать, принимать солнечные ванны, которые совпадают с сезоном отдыха и каникул. В международном туризме данный период называется высоким сезоном, который сочетается с низким сезоном и межсезонным периодом. Все это обусловливает особенности функционирования туристических предприятий с высокой трудоемкостью. Сезонный спрос и неритмичность производства оказывают значительное влияние на эффективность деятельности туристических предприятий и организаций, а также других производств, специализированных на обслуживании туристов.

Однако в республике есть возможность регулировать сезонный спад и занять временно высвобожденную рабочую силу. Такой эффект дает прием установления дифференцированных цен, которые обеспечили бы хорошую прибыльность производства и устойчивый спрос на услуги вне зависимости от сезонного характера работы. С установлением дифференцированных цен можно смягчить негативное влияние сезонности в туризме. Продуманно установленные цены позволяют привлечь туристов в периоды низкого сезона или межсезонья, что позволит повысить доходность предприятия. Поэтому при предоставлении услуг, продаже туров необходимо предусматривать сезонные скидки и надбавки к цене, льготы для организованной туристской группы, детских путевок и др. Следовательно, политика цен на услуги и вопросы смягчения сезонности туризма - тесно взаимосвязанные проблемы, которые необходимо решать комплексно.

Если рассматривать всю инфраструктуру туризма в Кыргызстане, то можно совершенно точно сказать, что ее развитие происходит стихийно, то есть нет четкого плана и видения, а самое главное, стратегии и финансирования. Самолеты отечественных компаний устаревших моделей, недостаточно в количестве посадочных рукавов. При обслуживании в аэропортах, таможне и самолетах можно до сих пор столкнуться с высокомерием и откровенным хамством. Питание в самолетах правда отличается от мирового уровня в лучшую сторону, свежие продукты, вкусная еда, но напитки выдают в очень маленьких количествах, что видимо, связано с экономией в личных интересах стюардесс. Железнодорожный транспорт в нашей стране как никакой требует реформ. Поезда настолько устарели, что их реабилитация не возможна, необходима только полная замена. Поездка в поезде похожа на каторгу, в вагоны постоянно подсаживают попутчиков, грязь духота, а также постоянные таможенные проверки. Все это создает ужасающее впечатление о железнодорожных перевозках и никак не способствует их привлечению к сфере туризма. Внутри страны так же можно передвигаться автотранспортом, лучший из которого предоставит любая частная туристическая фирма. Обычно это транспорт повышенной комфортности, уровень которой можно подобрать в зависимости от финансовых возможностей. Так же развит рынок автомобилей типа такси, который представлен частными компаниями, достаточно не дорогой, быстрый и легкий способ добраться до нужного места. Нужно отметить, что услуги транс-

порта значительно возросли в своей стоимости. Анализ динамики показывает, что при относительно одинаковой численности туристов, перевезенной всеми видами транспорта, как въездных, так и выездных, доходы от этой деятельности за последние пять лет возросли более чем в 3 раза [2, с. 30].

Что касается средств размещения, то в настоящее время, несмотря ни на что, стремительно начало развиваться строительство частных гостиниц и гостиниц курортного типа. Это гостиницы, построенные по евро стандартам, комфортные, оснащены всем необходимым оборудованием, предусмотренным по международной классификации средств размещения. Именно такие гостиницы способны принимать иностранных туристов, обслуживание в таких гостиницах чаще всего на высоком уровне. Но большинство гостиниц в республике находятся в стадии упадка, они были построены еще во времена Советского Союза или находятся на гос. обеспечении. Оснащение и коммуникации таких гостиниц сильно устарели как морально, так и физически и не могут дать высокий уровень обслуживания. Так же персонал, работающий в подобных гостиницах, не имеет образования и опыта работы в сфере гостеприимства на должном уровне, что так же не является привлекающей стороной для туристов.

А вот сфера общественного питания представлена большим количеством кафе и ресторанов, что привело к высокому уровню конкуренции в этой сфере, и, как следствие, к улучшению качества обслуживания, разнообразию и приготовлению блюд по мировым стандартам.

Главная задача государства в нынешних условиях - выработка стратегии туристской деятельности, ее правовое регулирование, оказание содействия предприятиям гостиничного и туристского комплекса в развитии производства (в том числе путем финансирования перспективных туристских программ), заключение соглашений с иностранными государствами в целях создания лучших условий для развития международного туризма, создание благоприятного для туризма имиджа страны.

Литература

1. Самигуллин Э.В. Основы менеджмента. 1997.

2. Туризм в Кыргызстане 2007-2011. Годовая публикация. Национальный статистический комитет КР. - Б., 2012.

3. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. Национальный статистический комитет КР. - Б., 2012.

4. TRAVEL WORLD NEWS.-1997.-March

5. Tourism Statistics. -http://www.focus-asia.com/stpb/pages/tourinfo.html

6. Foreign trade statistics.-http://www.pio.gov.cy/update/english/statistics/tour

Гапурбаева Ш.Р.,
БГУ им. К. Карасаева

РАЗВИТИЕ ЧАСТНОГО СПОРТИВНОГО БИЗНЕСА В КЫРГЫЗСТАНЕ

На современном этапе развития страны в условиях качественного преобразования всех сторон жизни общества возрастают требования к физической подготовленности наших сограждан. Сложившаяся ситуация в стране поставила перед государством задачу коренного и всестороннего улучшения условий для полноценного занятия спортом молодежи и воспитания нового поколения здоровых кыргызстанцев. Вот главная задача спортивно-развлекательных центров Кыргызстана - поменять мировоззрение нашего народа. Люди должны ходить в спортивные клубы.

В связи с этим правительством Кыргызской республики в 2009 году была разработана и озвучена государственная программа "Концепция развития физической культуры и спорта на 2010-2016г". В последние годы в Кыргызстане быстрыми темпами развивается спортивное движение. Свидетельством тому является создание новых спортивных организаций, а также строительство новых, отвечающих всем мировым стандартам, спортивных сооружений.

Значительное место в экономике спорта и спортивном бизнесе занимают предпринимательские объединения и ассоциации, целью которых является защита корпоративных интересов каких либо профессиональных или социальных групп людей или предприятий- членов данного сообщества.

Основная причина создания объединений предпринимателей и товаропроизводителей состоит в том, что совместными усилиями значительно легче решать задачи по защите своих интересов в самых разных областях - в сфере бизнеса, в диалоге с государственной властью, во внешнеэкономических контактах, в разрешении внутренних конфликтах и во многом другом.

На современном этапе развития спортивного бизнеса в Кыргызстане задачей и функцией предпринимательских объединений весьма широки и многообразны. Объектами пристального внимания со стороны предпринимателей стали вопросы стратегии развития спортивного бизнеса, проблемы деловой этики, интересы общества и государства. Так основными задачами ассоциации предприятий спортивной индустрии являются:

- всемерное содействие развитию сферы производства, спортивных услуг и реализации товаров спортивной индустрии в Кыргызстане, в целях оздоровления нации, формирования здорового образа жизни населения, гармоничного воспитания здорового и физически крепкого поколения, создание достойных и доступных условий для занятий спортом каждому гражданину страны;

- содействие эффективной деятельности предприятий - членов ассоциации, достижения рациональной специализации и кооперации производства, формирование современной производственной и социальной инфраструктуры сферы производства товаров спортивной индустрии;

- оказание поддержки в реализации программы мероприятий по развитию спортивной промышлен-

ности в Кыргызстане, по насыщению местного рынка качественной, доступной по цене спортивной продукцией посредством восстановления конкурентоспособной среды страны и перевода ее в стадию устойчивого развития;

- содействие повышению престижа сферы производства и реализации товаров спортивной индустрии в Кыргызской Республике;

- повышение профессионального и технического уровня спортивных услуг и модернизации отечественной сферы производства товаров спортивной индустрии;

- содействие развитию рыночных механизмов регулирования деятельности и формированию этики предпринимательства в сфере производства и реализации спортивных товаров и услуг;

- содействие расширению международного рынка спортивных товаров и услуг на принципах гармонизации и устранения международных торговых барьеров;

-содействие развитию профессиональных и гуманитарных международных контактов, а также организация сотрудничества и обмена опытом с национальными и международными организациями индустрии спортивных товаров;

- содействие разработки и внедрению новых технологий и видов, услуг, эффективных систем организации труда и управления в области физической культуры и спорта;

-содействие координации инновационной, научно-технической и предпринимательской деятельности предприятий и организаций, являющихся членами ассоциации;

- содействие членам ассоциаций в решении вопросов укрепления информационной, правовой, образовательной, научной, кадровой и материально-технической базы;

- организация и проведение независимой общественной и научной экспертизы положений действующего законодательства, а также положений разрабатываемого законодательства и нормативных документов, регулирующих сферу производства и реализации спортивных услуг, товаров спортивной индустрии Кыргызской Республики.

Перспективное направление спортивно-игорного бизнеса представляет собой букмекерство (от лат.Book- книга, make-делать, буквально "делать книгу", в которую записываются ставки участников пари).Букмекерство как вид предпринимательской деятельности имеет более чем двухвековую историю и тесно связано с конными скачками. В начале зрители заключали пари между собой - какая из лошадей придет первой. Позднее, в Англии в XIX в. появились профессиональные букмекеры-люди, которые осуществляли прием ставок и выдачу призовых, извлекая из этой деятельности некоторую прибыль.

В своем бизнесе букмекеры стали изначально выступать в двух лицах: во первых, в качестве посредников, работающих за процент (как, например, организаторы спортивных лотерей); и, во-вторых, как сторона спора, делая собственные ставки на тот или иной результат соревнований.

Подобное сочетание интересов в букмекерском бизнесе делает его значительно более рисковым предприятием, так как в случае неверного прогноза букмекерская контора может быстро стать банкротом из-за невозможности выплатить призовые. В тоже время правильный прогноз спортивного события существенно увеличивает доходы, и это обстоятельство часто заставляет букмекеров рисковать.

Коротко остановимся на принципах организации букмекерской деятельности. Основной его специфической чертой является ассиметричность ставок. Что это такое? Дело заключается в том, что когда в спорте соревнуются два или более соперника, они весьма редко оказываются равными по силам. Но даже если равенство имеется, болельщики из-за личных симпатий и антипатий считают по-другому. Отсюда следует, что предпочтение зрителями отдается одному из участников состязания и большинство ставок делается на него. Так, если три четверти болельщиков считают, что выиграет боксер А, и только одна четверть - что победит боксер Б, то ставки принимаются букмекерами в отношении 3:1.

Данный факт означает, что если прогноз большинства оправдывался, то угадавшие получали небольшую сумму (только один сом на вложенные три). Такой малый выигрыш не слишком интересен, поэтому букмекеры стали усложнять предмет ставок, т.е. от одиночных ставок они перешли к экспресс-ставке . К примеру, в конных скачках нужно угадать не только победителей одного заезда, а нескольких заездов. В этом варианте коэффициент выигрыша в пари становится более высоким.

К конным состязаниям восходит и такое понятие букмекерского бизнеса как гандикап (фора) . Чтобы уровнять шансы разных по силе лошадей, (например, разного возраста) фаворитов нагружали дополнительным весом "гандикапом".

Чтобы сделать игру более ясной для игроков, букмекеры брали на себя задачу расчета коэффициентов, которые стали фиксированными и не зависели больше от распределения ставок. Так появились первые букмекерские конторы, в которых игроки заранее знали свою возможную сумму выигрыша. Появившись в Англии, букмекерские конторы и тотализаторы постепенно стали распространяться по всему миру.

С появлением коллективных спортивных игр, букмекеры начали принимать ставки и на другие состязания, например на результаты футбольных матчей. В Англии и некоторых других странах открыть букмекерскую контору и принимать ставки может любой желающий, в других странах это право принадлежит государству, кое-где оно трансформировалось в лотереи (всевозможные Спорт-лото).

Что же касается развития букмекерского бизнеса в нашей стране, то здесь следует отметить следующее. Во времена СССР букмекерство было запрещено законом, в связи с тем, что существовали "черные", то есть нелегальные букмекеры, которые работали в основном вблизи ипподромов. С переходом к рыночной экономике и разрешением предпринимательства, в странах СНГ в начале 1990-х годов возникло достаточно большое количество букмекерских контор. Однако с 1992 по 1994г. Многие из них разорились, в результате чего устояли из нескольких десятков лишь 7-8 крупных фирм. Главными причинами банкротства стали расчетные ошибки букмекеров и поддельные карточки. По которым недобросовестным участникам пари выдавались выигрышные суммы.

В основе букмекерского бизнеса лежит спортивное прогнозирование и теория вероятностей. Круп-

ная букмекерская контора ежедневно предлагает своим клиентам 300 событий. Варианты ставок еще более многочисленны: можно ставить на победителя, на заключительный счет, на количество голов и т.п. в соответствии с представлениями букмекеров о том, какая команда в данном соревновании является фаворитом, назначается фора. Например, +1.5 очка. Это означает, что фаворит должен победить с преимуществом в 1.5 очка. Скажем, принимаются ставки на футбольный матч "Дордой"-"Алга". С большей долей вероятности можно утверждать, что победит "Дордой". Спрашивается какой интерес тогда ставить на "Алга"? но благодаря форе "Дордоя" получается, что ставки принимаются на победу "Дордоя" с преимуществом не меньше, чем в "полтора" мяча (то есть фактически 2). Таким образом, появляется смысл делать ставку на команду "Алга", которая не является фаворитом. В других видах спорта, где команды зарабатывают в ходе игры больше очков (например, баскетбол), соответственно меняются и форы.

Однако интерес игрока составляет коэффициент, на который умножается его выигрыш. Коэффициент колеблется от 1.5 до 50 по ставке на одно событие. В правильном определении коэффициента состоит смысл деятельности букмекерской конторы. Расписание соревнований со ставками, форами и коэффициентами на один день называется "линией". Специалисты, составляющие линии,- главные добытчики букмекерских контор. Очень важный момент для конторы - наличие профессионального аналитика. Именно от него зависит состоятельность конторы. Аналитики обычно получают до 10% от прибыли конторы. В штате крупной букмекерской конторы работают несколько аналитиков. А некоторые конторы не могут позволять себе содержать и одного собственного аналитика. В таком случае линии покупаются у других контор.

В Кыргызстане доход от букмекерского бизнеса составляет в среднем от 5 до 20% от суммы ставок. Количество участников сделок пари колеблется от сезона: летом в нашей стране играют меньше, чем осенью и весной.

Страсть спортивных болельщиков к заключению пари делает спортивно-игорный бизнес одной из наиболее привлекательных отраслей предпринимательской деятельности, доходы от которого в отдельных странах Европы и Америки достигают десятков миллиардов долларов.

В частности, оборот букмекерского бизнеса в нашей стране мог бы приносить реальный доход в бюджет страны. О чем свидетельствует появление интереса многих кыргызстанцев к спорту и спортивным достижениям на различных играх международного уровня.

Ставки можно сделать в букмекерской конторе, по телефону и on-line. Последним двум способам игроки отдают большее предпочтение, в основном по экономическим соображениям: телефонные и интернет-ставки не подлежат налогообложению, в то время как в букмекерских конторах по закону с 1996 взимается налог 9% с каждого пари. Подобная практика приносит стране большой доход, однако делает большинство букмекерских контор неконкурентоспособными в сравнении с их телефонными и онлайновыми коллегами и приводит к тому, что букмекеры работают через оффшоры.

Другой пример спортивного бизнеса у нас в стране - это открытие новых современных спортивно - оздоровительных центров, которые обеспечивают не только развитие спортивного бизнеса в нашей стране, но предоставляют новые рабочие места. Это и тренеры по различным видам спорта, и управленцы, и технический персонал и т.д.

Примером такого центра является спортивно- развлекательный центр "Sun-city", который успешно развил свой бизнес в рыночной экономике Кыргызстана, а также предоставил новые рабочие места. Строительство центра состоялось на базе центра отдыха " Белый парус", который объединил на своей территории ряд спортивных заведений в одно единое название "Sun-city". Сегодня для удобства горожан спорткомплекс ледовая арена и сеть бассейнов расположились на одной большой территории- спортивно- развлекательного центра "Sun-city".

4 июня 2005-го года открылся современный спортивно-развлекательный комплекс "Sunclub". Затем 27 июля 2006-го года большим подарком для жителей столицы стало открытие спортивно- развлекательного центра отдыха "Белый парус", на территории которого расположилась сеть экологически чистых бассейнов.

На сегодняшний день компания "Сан и Компани" не останавливается на достигнутом. Подтверждением тому и стало строительство и открытие современного спортивно- развлекательного центра "Sun-city", филиалы которого планируется открыть в микрорайонах Бишкека.

Стоит отметить тот факт, что в строительстве зала таэквондоWTF на втором этаже спортивно- развлекательного центра, активное участие принимала Республика Корея, непосредственно в лице чрезвычайного и полномочного посла Республики Корея в Кыргызстане господина Ли ЕнКёла. В зале спортивно- развлекательного центра "Sun-city" уже проходили многочисленные турниры по таэквондо под руководством ассоциации таэквондоWTF Кыргызской Республики, данный турнир пользуется большой популярностью и ежегодно собирает не малое количество спортсменов. В стенах центра "Sun-city" даже проходят тренировки спортсменов для участия в "Азиатских играх".

Катание на коньках- это один из самых популярных видов спорта. В Кыргызстане свое развитие этот вид спорта получил совсем недавно благодаря частным предпринимателям, пытающимся внести нечто новое в экономику спорта и разнообразить времяпровождение горожан и гостей нашей республики. В центре "Sun-city" также имеется огромный ледовый каток общей площадью 600 кв.м., позволяющий свободное массовое катание, а также занятия с опытными инструкторами в школе фигурного катания. Взрослые и дети могут пройти начальное обучение и инструктаж по технике безопасности. С инструктором легко можно освоить азы фигурного катания, в зале предусмотрено и музыкальное сопровождение занятий на льду, весь периметр катка освещен лампами дневного света.

Спортивно- развлекательному центру "Sun-city" по размеру и размаху не уступает никто. Комплекс с просторными залами рассчитан на 1000 посетителей. В каждой раздевалке установлены парные комнаты на восемь человек, в которых можно отдохнуть от души после физической нагрузки.

"Сан и Компани" активно пропагандирует здоровый образ жизни. Руководство комплекса намерено в скором будущем пригласить знаменитых спортсменов из России, которые смогут провести с нашими инструкторами несколько тренингов и в скором будущем открыть секцию фигурного катания на льду. Компания " Сан и Компани" на протяжении нескольких лет активно пропагандирует здоровый образ жизни, занятия спортом и развитие спортивно- физкультурной системы среди нашего населения под девизом "Здоровая нация- сильная страна", и намерена и дальше инвестировать в развитие спорта в Кыргызстане, как это и делалось всегда.

Литература

1. Галкин В.В. Экономика спорта и спортивный бизнес. -М.: Инстра, 2005.

2. Галкин В.В., Сысоев В.И. Экономический фактор в спорте. -М., Инстра, 2009.

3. Литвин А.В. Экономика спорта: теоретический аспект и перспективы развития. -М., 2000.

4. Ресурсы Интернета: http://www.stat.kg
www.president.kg
www.akipress.kg
www.csi.gov.kg
www.minfin.kg

Мукашев А.А.,
Университет им. Сулейман Демирель,
Республика Казахстан

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Исламское финансирование основывается на принципах шариата. Отличительной чертой данного вида вложения денег является то, что не разрешается взимать любые проценты по кредитам. Для получения дохода финансовый институт должен быть долевым участником проекта, полностью разделяя риски и премии предприятия, или участвовать в торговле и извлекать прибыль из разницы между себестоимостью товара и ценой его реализации. По законам шариата не финансируются торговые операции по списку товаров, содержащему в числе прочих алкоголь, сигареты и оружие

Исламская финансовая состоит из следующих институтов:

1. Исламские банки.
2. Исламские финансовые институты, не являющиеся банками.
3. Исламское страхование ("такафул").
4. Исламский рынок капитала и его участники.
5. Исламская финансовая инфраструктура.

Исламские банки представляют собой финансовые институты, которые осуществляют депозитную политику и инвестирование накопленных средств. Это могут быть и полноценные исламские банки, и вспомогательные банковские подразделения (так называемые исламские "окна" обычных банков).

Исламские финансовые институты, не являющиеся банками представляют собой исламские лизинговые и факторинговые компании, финансовые компании, жилищно-строительные кооперативы, микрофинансовые институты, частные инвестиционные и венчурные фонды, институты, связанные с исполнением религиозных обрядов и благотворительностью.

Исламский рынок капитала и его участники - это брокерские конторы, инвестиционные банки и т.д.

Исламская финансовая инфраструктура, которая включает в себя:

- платежную систему;
- скрининговые системы, торговые и клиринговые системы,инфраструктуру интернет-бизнеса;
- организации, способствующие обеспечению экономической безопасности и поддержанию ликвидности;
- регулирующие органы;
- органы, осуществляющие контроль над соблюдением стандартов финансовой отчетности;
- рейтинговые агентства;
- организации, предоставляющие статистическую информацию;
- образовательные учреждения;
- научно-исследовательские организации.

Рассмотрим финансовые инструменты, которые используются Исламскими банками.

Так, согласно классификацию контрактов, заключаемых исламскими банками по Грейсу и Икбалу, их можно разделить на транзакционные контракты, связанные с осуществлением сделок, и контракты, в которых банк выступает как финансовый посредник.

Что такое транзакционные контракты? Это контракты, которые связаны с производством в реальном секторе и включают торговлю, обмен и финансирование экономической деятельности.

Назначение посреднических контрактов заключается в облегчении получения эффективности и обеспечения прозрачности исполнения транзакционных контрактов.

Посредством реализации функции финансового посредника, банк аккумулирует средства вкладчиков, и беретна себя обязанность разместитьих в активы, которые потенциально способны приносить доход.

Сочетание транзакционныхи посреднических контрактов - это залог успешной работы банка.

Так как в основе исламского банкинга является принципучастия владельца денежных средств как в прибыли, так и в убытках, это предполагает, что владелец денежных средств получает вознаграждение запредоставление ресурсов лишь случае, когда финанси-

руемый проект оказывается прибыльным. Вместе с тем, этот принцип не используется в таких видах контракта как кард-аль-хасан, бай муаджал, бай салям,иджара и мурабаха.

Упомянутые типы контрактов обеспечивают предоставление финансовых средств на приобретение товаров. Такие инструменты тесносвязаны с принятием риска и практически мало чем отличаются от инструментов традиционных банков.

Каковы перспективы развития исламского банкинга в Казахстане? Известно, что финансовый кризис показал сущность западных рынков фондирования, денежные обороты которых не имели реальной почвы в качестве экономической активности. На их фоне исламские финансовые институты имеютприрост в размере 15-20 %.

В настоящее время Исламский банкинг находится на пороге вхождения на казахстанский рынок.

Глава Исламского финансирования Ammanah Coverage банка HSBC господин Махмуд Абу Шамма по поводу готовности казахстанского рынкак условиям исламского финансирования отметил, что преимущество Казахстана состоит в том, что уже проделана большая работа в сфере исламского банкинга, создано множество финансовых структур и Казахстан должен и может умело воспользоваться ими. "Вам не нужно начинать с нуля, у вас уже есть все рецепты и инструкции. Вы можете учиться на опыте, через который прошли многие страны, и выбрать лучшую из всех финансовых структур. Это фантастическая возможность", - сказал в своем интервью господин Махмуд Абу Шамма.

Для ускорения успешности процесса сотрудничества необходимо обеспечивать следование правилам исламского финансирования, структура которого отличается от обычного, западного.

Трудность, с которой столкнулся Казахстан - это вопросы образования и подготовки специалистов. Однако большим преимуществом Казахстана является поддержка государства, заинтересованность Казахстана в создании исламского банкинга.

HSBC банк - один из самых крупнейших банков мира с отделениями по всему миру. Банк провел анализ регионов, где он работал и выяснил, что среди них очень много стран с преобладающим или крупным мусульманским населением. Тогда Банк решил создать в этих странах Исламский банкинг. Сегодня Исламский банкинг присутствует в таких странах как Великобритания, Саудовская Аравия, Катар, ОАЭ, Малайзия, Бруней. HSBC банк приобрел существенные знания в области Исламского банкинга от работы на Ближнем Востоке, в Малайзии, Индонезии. HSBC банк географически присутствует по всему миру.

Сейчас в Казахстане уже на завершающей стадии находится принятие закона об исламском банкинге и финансировании. Также изучается институт биев и ханов великой степи, которые правили по канонам Шариата.

Казахстан - это последняя страна в Евразии с мусульманскими корнями, хотим мы этого или нет. Политика Казахстана предполагает развитие исламского вектора во всех областях жизни. Президент Н. Назарбаев сказал, что в 2011 году Казахстан будет председательствовать в одном из авторитетных объединений - Организации исламская конференция. Мировой финансовый кризис, ударивший и по экономике Казахстана, дал возможность нам развивать исламский банкинг. Казахстан открыт для сотрудничества со всеми структурами, в том числе и исламскими.

Об этом свидетельствует создаваемый совместно с Катаром первый в СНГ Банк исламского финансирования, о котором заявил Н. Назарбаев во время участия в работе Всемирного экономического форума по Ближнему Востоку в египетском Шарм эль-Шейхе. А офис Исламского банка развития по странам СНГ и Восточной Европы уже давно работает в Алматы. Что еще раз подтверждает большие *перспективы у исламского банкинга в Казахстане*.Большое количество продвинутых людей обращается к тем корням, которые делали их предков сильными и уверенными. И после размышлений и исследований, они неизбежно приходят в Ислам.

Литература

Исламский банкинг в Казахстане: первые обнадеживающие шаги "Веление времени". М. Смагулов о развитии исламской экономики и права в СНГ.

Хапизов А.А.,
БГУ им. К. Карасаева

ПРАВОВАЯ СРЕДА БИЗНЕСА В РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКЕ

С развалом Советского Союза, на постсоветском пространстве бывшие союзные советские республики из плановой (командной) экономики перешли на путь рыночной (гибкой) экономики. В условиях морально-экономического менталитета советского общества, сформировавшейся за 70 с лишним лет существования коммунистической системы было очень сложно перейти на рельсы рыночной экономики, так как в тоталитарном режиме в основном господствовала форма государственной собственности. В новых сложившихся реалиях (появление частной собственности, частного предпринимательства) встали вопросы правовой защиты предпринимательства (прежде всего мелкого и среднего бизнеса) и о социальной роли в нашем обществе. По мере развития рыночной экономики возрастают роль частного предпринимательства (частного сектора), его правовая защищенность в условиях жесткой экономической конкуренции с партнерами и возрастания его социальной роли в обществе (в СССР основную функцию социальной поддержки населения брало на себя само государство).

Основные положения, затрагивающие интересы и права бизнеса (предпринимателей) отражены в Конституции КР: "Граждане КР имеют право на свободу труда, распоряжаться своими способностями к труду, выбирать профессию и род занятий..."(статья 42, пункты 2-3) .

Социальная деятельность государства не должна проводить к замене государственным попечительством экономической свободы и активности, возможности гражданина самому достигать экономического благополучия для себя и своей семьи. В Гражданском Кодексе КР отражены права собственников и хозяйствующих субъектов (часть I, глава 15, статьи-289-295) .

Общепринятого определения предпринимательства нет. Американский ученый Роберт Хизрич считает, что предпринимательство есть "процесс создания чего-то нового, что обладает стоимостью".

Какие условия необходимы для начала предпринимательства, т.е. каковы основы предпринимательства?- (частная собственность, конкуренция, ценообразование, частная собственность позволяет свободно принимать решения, конкуренция мотивирует производство, система ценообразования определяет прибыль).

Предпринимательская деятельность-это одна из форм участия граждан в предпринимательских отношениях. Предпринимательская деятельность является самостоятельная, осуществляемая на свой риск деятельность, направленная на систематическое получение прибыли от пользования имуществом, продажи товаров, выполнения работ или оказания услуг лицами, зарегистрированными в этом качестве в установленном законном порядке. Свои организаторские и управленческие усилия предприниматель использует только с одной целью - получения прибыли. Основными формами предпринимательской деятельности в КР являются: индивидуальная (частное предпринимательство) и коллективная (предусматривающая создание юридического лица).

"Предпринимательская деятельность характеризуется самостоятельностью. Имущественная самостоятельность определяется наличием у предпринимателя обособленного собственного имущества как экономической базы деятельности. Организационная самостоятельность - это возможность принятия самостоятельных решений".

Самой важной для предпринимателя (собственника, хозяйствующего субъекта) является легитимация его хозяйственной деятельности на законном основании после получения соответствующего статуса, так как в условиях нашего дикого капитализма есть риск попасть в сеть рейдерских захватов, т.е. нужна четкая правовая база и правовая защищенность предпринимательства (бизнеса) со стороны государства.

Для нормального и эффективного функционирования рыночной экономики необходимо обеспечить: во-первых, свободу экономической деятельности, во-вторых, свободное перемещение товаров, услуг, финансовых и иных ресурсов, т.е. единство экономического пространства на всей территории страны. Конституция КР устанавливает юридическую гарантию действия этих принципов, а также третьего основополагающего принципа рыночной экономики-свободы конкуренции.В развитых капиталистических странах Западной Европы, Северной Америки, Японии, Южной Кореи, Тайваня, Сингапура и в других развитых странах экономическую основу государства составляет малый бизнес. Экономическое благополучие государства зависит прежде всего от состояния развитости и успешности малого бизнеса. Какова сущность и критерии определения субъектов малого предпринимательства (малого бизнеса)?

"Как явствует из самого определения, малое предпринимательство-это предпринимательская деятельность, осуществляемая субъектами рыночной экономики при определенных, установленных законами, критериях (показателях), конституирующих сущность этого понятия. Как показывает мировая и отечественная практика, основным критериальным показателем, на основе которого предприятия (организации) различных организационно-правовых форм относятся к субъектам малого предпринимательства, является средняя численность работников, занятых за отчетный период на предприятии (организации). В ряде научных работ под малым предпринимательством понимается деятельность, осуществляемая относительно не большой группой лиц, или предприятия, управляемые одним собственником. Как правило, наиболее общими критериальными показателями, на основе которых субъекты рыночной экономики относятся к субъектам малого предпринимательства, являются численность персонала (занятых работников), размер уставного капитала, величина активов, объем оборота (прибыли, дохода) и другие. Международная организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), в которую входят экономически высокоразвитые страны, определяет предприятия с числом до 19 человек как "весьма малые", до 99 человек - как "малые", от 100 до 499 человек - как "средние" и свыше 500 - как "крупные".

Субъекты малого предприятия лучше знают уровень спроса на местных (локальных) рынках, часто товары производят по заказу конкретных потребителей, дают средства к существованию большому числу наемных работников. Малые предприятия способствуют занятости большего количества работников по сравнению с крупными предприятиями, тем самым содействуют подготовке профессиональных кадров и распространению практических знаний. Малые и средние предприятия по сравнению с крупными в отдельных странах занимают доминирующее положение кА по их числу, так и по удельному весу в производстве товаров, выполнению работ, оказанию услуг" .

Переход к рыночным отношениям потребовал создания новой правовой базы, соответствующей этим отношениям, и правового институционального механизма, обеспечивающего их развитие. Развитие нормативной правовой среды предпринимательской деятельности представляет собой часть проводимой в Кыргызстане правовой реформы.

Основу правовой среды бизнеса в Кыргызстане составляют Конституция КР, кодексы, Указы Президента Кыргызстана, постановления и распоряжения Правительства КР, акты министерств и ведомств (постановления, распоряжения, инструктивные письма, инструкции. приказы, разъяснения, указания и т. п.), акты субъектов и органов местного самоуправления.Основные акты гражданского права представляют основу для развития специальной нормативной базы, способствующей в сочетании с формированием новых правовых институтов становлению и развитию рыночных отношений.

Действующая в настоящее время Конституция. КР, закрепляет фундаментальные основы социально-экономического устройства общества. В ней признается существование многообразия форм собственности (государственной, муниципальной, частной, иных форм), их равная защита со стороны государства. Нормальное существование разнообразных форм собственности предполагает свободное перемещение товаров, услуг и финансовых средств, поддержку конку-

ренции, свободу экономической деятельности. Конституция КР закрепляет и гарантирует гражданские права и свободы, в том числе право на частную собственность, имущество, свободное использование своих способностей и имущества для предпринимательской и иной, не запрещенной законом экономической деятельности. Кыргызстан в соответствии с Конституцией имеет единую денежную и кредитную системы, единый государственный бюджет и единую систему налогов.

"Роль государства в рыночной экономике проявляется, через его функции. Деятельность государства направлена на достижение генеральной цели - блага человека, его нравственного и физического благополучия, максимальной правовой и социальной защищенности личности,

Одна из важнейших функций - *стабилизация экономики и стимулирование сбалансированного экономического роста.* Системой определенных мер в области бюджетной, денежно-кредитной и фискальной политики государство пытается преодолеть кризисные явления, спад производства, снизить инфляцию.

Тажке одной из основных функций государства является обеспечение правовой базы деятельности хозяйствующих субъектов. Государство в лице его органов разрабатывает и принимает законодательные акты, регулирующие экономическую деятельность в стране и ставящие экономические субъекты в равные условия. Они определяют права собственности, правила ведения предпринимательской деятельности, предупреждают злоупотребления, обеспечивают защиту потребителя. Для контроля за соблюдением законов создаются специальные органы, принимающие действенные меры к нарушителям.

Основные условия хозяйственной деятельности в Кыргызстане регулируются совокупностью общеэкономических законов.

Специальным законодательством регулируется в КР порядок приобретения, использования и защиты прав промышленной собственности.

Фискальные отношения, т.е. властные отношения по установлению, введению и взиманию налогов и сборов, а также отношения, возникающие в процессе осуществления налогового контроля и привлечения к ответственности за совершение налоговых правонарушений, регулируются в Налоговым кодексе. Местные налоги и сборы устанавливаются нормативными правовыми актами, принятыми представительными органами местного самоуправления в пределах, установленных Налоговым кодексом КР .

Налоговый кодекс устанавливает систему налогов, взимаемых в республиканский бюджет, а также общие принципы налогообложения и сборов, в том числе виды налогов и сборов, основания возникновения, изменения и прекращения обязанностей по уплате налогов и сборов, порядок их исполнения, права и обязанности налогоплательщиков и налоговых органов, устанавливает формы и методы налогового контроля, ответственность за совершение налоговых правонарушений.

В законе "О государственной поддержке малого предпринимательства в КР"7 определены общие положения в области государственной поддержки и развития малого бизнеса, установлены формы и методы государственного стимулирования и регулирования деятельности субъектов малого предпринимательства (создание льготных условий использования государственных финансовых, материально-технических и информационных ресурсов, научно-технических разработок и технологий; установление упрощенного порядка регистрации, лицензирования деятельности, сертификации продукции, предоставления государственной статистической и бухгалтерской отчетности; формирование инфраструктуры поддержки и развития малого предпринимательства, организация подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров для малых предприятий; поддержка внешнеэкономической деятельности субъектов малого предпринимательства).

Современное состояние правовой базы предпринимательской деятельности в Кыргызстане можно охарактеризовать как находящиеся на этапе формирования и требующие дальнейшего совершенствования и развития для продвижения и завершения экономических реформ.

На современном этапе развития правовой базы в сфере бизнеса в Кыргызской Республике требуется новый системный подход к разработке и обновлению законодательства, проведение работы по упорядочению состава и систематизации законодательства. Назрела необходимость уделить особое внимание вопросам обеспечения исполнения требований законодательства, согласование и увязки норм, регламентирующие предпринимательскую деятельность с положением, урегулированными другими отраслями права - административным, гражданско-процессуальным, уголовным и уголовно-процессуальным.

Необходимо повышение общей низкой правовой культуры населения и предпринимателей, не знающих или не считающих нужным уважать закон, предпочитающих уйти в теневую экономику, нежели осуществлять правомерное хозяйствование.

Главными функциями государства должны быть совершенствование законодательной и нормативно-правовой базы и защита интересов бизнеса (прежде всего малого бизнеса), составляющий основу развития рыночных отношений. Государство должно обратить внимание на частые и необоснованные проверки деятельности предпринимательства со стороны фискальных органов и дублирования полномочий государственных органов, осуществляющих выдачу разрешительных документов. Также государство должно жестко бороться против коррупционных проявлений в фискальных органах при регистрации субъектов и сдачи налоговых отчетов.

Создание достаточно полной и непротиворечивой нормативной базы само по себе еще не означает наличия нормальных условий и институтов, адекватной цивилизованной предпринимательской деятельности. Кроме самих законов и механизмов их претворения в жизнь, необходима надлежащая информационная среда, обеспечивающая беспрепятственный доступ к любому закону и нормативному акту, а также определенный уровень правовой культуры.

Если мы хотим развития нашей экономики, то мы должны усилить борьбу против коррупционной системы во всех сферах нашей жизни. Коррупция является существенным препятствием на пути деятельности предпринимателей.

"Кыргызстан занял 154-е место из 176 в рейтинге коррупции, составленном международной неправительственной организацией Transparency International за 2012 г".

Эффективность борьбы против коррупции, соблюдения прав человека и процесс развития экономики, прежде всего, зависит от деятельности и действий чиновников всех рангов верхних и нижних этажей власти.

Литература

1. Конституция Кыргызской Республики. -Б., 2010.
2. Гражданский кодекс Кыргызской Республики. -Б., 2012.
3. Яценко Н.Е., Толковый словарь обществоведческих терминов. -СПб., 1999.
4. Предпринимательство: Учебник /Под ред. М.Г. Лапусты. -М., 2001.
5. Экономическая теория в вопросах и ответах: Учебное пособие. -М., 2001.
6. Налоговый кодекс Кыргызской Республики. -Б., 2009.
7. О государственной поддержке малого предпринимательства: Сб. науч. ст. и интервью. /Сост. Л.Ж. Молдалиева. -Б., 2008.

Эралиева А. А.,
БГУ им. К. Карасаева

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАНИИ

Модернизация и инновационное развитие образования требует применения новых концепций и парадигм. Существуют разные направления и предложения относительно того как образовательные системы могут быть направлены на удовлетворение общественных нужд. Границы образования, которые были установлены государственным, рыночным воздействием, социальной и культурной средой размываются или исчезают под влиянием новых информационных технологий. Технологии уменьшают зависимость общества от регулирования государством, внешних источниках, способно создать новые пути сотрудничества. Так, например, применение новых энергосберегающих материалов, инноваций способно решить многие проблемы современности.

Информационно-коммуникационные технологии, основанные на компьютерном, мультимедийном, цифровом форматах, спутниках, оптиковолоконных и беспроводных сетях, искусственном интеллекте и виртуальной реальности расширили традиционные рамки обучения.

Информационные технологии - это научные, методологические исследования, которые включают разработку и создание технологий информационной индустрии. Роль информационно-коммуникационных технологий заключается в интерактивном разделении информации, предназначены для широкой аудитории учащихся. Подобное их применение способствует росту и развитию обучающихся. Формируемое ими открытое пространство для изучения раздвигает стены учреждения образования, позволяя ученикам осуществлять выбор программ обучения и учебных материалов. Развитие данных технологий не является схожим с развитием экономики, основанной на знаниях, но как показывают некоторые исследования, они тесно взаимосвязаны между собой. Международная Комиссия по Образованию ЮНЕСКО рекомендует применение информационных технологий как важного элемента, способного увеличить возможности обучения для наций и эффективности образовательных систем.

Учебные заведения должны увидеть потенциальные возможности, предоставляющие информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), которые могут быть применимы в двух направлениях: ускорить коммуникацию и предоставить обучение.

Еще некоторое время назад образование было защищено от влияния глобальной конкуренции, но появление частных и общественных провайдеров сделало возможным обучение в сетях Интернет. Интернет должен использоваться для аудиовизуальных обменов и бесед, проведения конференций, взаимодействия с другими структурными подразделениями. Мультимедийные технологии должны найти применение в обучении. Обучающие курсы и уроки могут поместить учащихся в режим реального времени.

Поскольку, некоторые абстрактные идеи, с точки зрения педагогики, трудны для восприятия учащимися, поэтому их объяснение посредством компьютерных технологий обеспечит понимание. Многие зарубежные университеты активно используют информационные технологии для улучшения обучения студентов. Особенно в освоении новых технологий далеко вперед пошли коммуникативные языковые теории, которые еще в 1980-х годах предположили, что появляющиеся технологии могли бы поддержать и улучшить процесс обучения.

Зарубежный опыт использования ИКТ в образовании показывает эффективность его применения не только для обучающихся, но и для других сторон. Например, для повышения квалификации преподавателей, для создания новых инновационных методик и форм организации учебного процесса, электронных библиотек. Разрабатываются и внедряются электронные методы обучения, когда предметные курсы размещаются на сайте Интернета или в локальной сети. Электронное обучение направлено на самостоятельную работу студентов, при этом традиционная роль преподавателя сменилась ролью наставника и помощника при изучении дисциплин. Существует вероятность вытеснения прежних форм обучения информационно-коммуникационными

технологиями. Подобная практика уже существует в США, в сфере школьного образования, когда более 1,5 млн. детей получили школьное образование дома еще в 2007 году.

Обучение дома для детей законодательно разрешено во всех штатах. Разница заключается в том, что каждый штат имеет свои требования. Некоторые штаты требуют от родителей соответствия обучения учебному плану, программе. В некоторых случаях требуется, чтобы родители имели педагогическую квалификацию, контактировали с местной школой и сдавали необходимые тесты. Данная модель обучения является схожей с дистанционным обучением.

Во многих странах, в том числе в Кыргызстане, наблюдается тенденция развития дистанционной формы обучения. Министерством образования и науки Кыргызской Республики была отменена заочная форма как низкокачественная и неэффективная форма обучения. На ее замену пришло дистанционное обучение. В проекте применения образовательных технологий сказано, что реализация дистанционного обучения возможно с применением образовательных технологий. Под образовательными технологиями подразумевается кейсовая технология, интернет-технология, телекоммуникационная технология . Дистанционное обучение - это та же форма заочного образования, но с применением современных образовательных технологий. Прогноз с введением данной формы обучения связан с тем, что новые образовательные технологии поднимут заочную форму обучения на качественный новый уровень.

Положительным аспектом дистанционной формы является онлайновая (on-line) форма обучения, которая охватывает больший процент учащихся, чем традиционная форма обучения. Между тем, критики данной формы обучения ссылаются на низкое качество образования, которое во многом связано с отсутствием стандартов, опыта преподавания, несоответствия программ, несовершенство методологии и т.д.Распространение ИКТ расширило возможности дистанционного образования, которое все больше приобретает черты интерактивности и интернационализации учебных планов. Дистанционное обучение становится популярным, так как связано с меньшими расходами на обучение и реализует принцип доступности образования.

На современном этапе создаются виртуальные, сетевые университеты, виртуальные библиотеки, которые постепенно формируют единое образовательное пространство. Дистанционное образование реализует еще один принцип постоянного самообразования: обучение на протяжении всей жизни. Вместе с дистанционным обучением параллельно вошло в понятие модернизации образования электронное обучение (E-learning). Электронное обучение расширило свои горизонты и применяется не только в системе образования, на базе дистанционного образования. Электронное обучение введено и в других сферах и применяется как средство при разработке стратегий, для управления корпоративного обучения в сфере бизнеса. Оно объединяет формальное и неформальное образование, помещает учащихся в реальные ситуации, присоединяет к виртуальному сообществу.

Дистанционное обучение предоставляет доступ к образованию лицам с ограниченными физическими возможностями. Необходимо разрабатывать соответствующие программы для обучения этой категории лиц и включить в приоритетные документы образования. По мнению некоторых экспертов, дистанционное образование является моделью будущего, которое вытеснит все другие формы организации обучения. На данный момент, существует тенденция в образовании, когда создаются дифференцированные формы обучения. Возможно, такое развитие сохранится и в будущем.

В мире возрастает интенсивность и скорость инновационного процесса, а также наблюдается быстрое устаревание продукции. Длительность цикла в бытовой электронике и мобильной связи сократились до 6 месяцев. В некоторых отраслях сократился период разработки новой продукции. Быстро развиваются отрасли промышленности с самыми высокими расходами на инновационное развитие. Высокая степень глобализации инновационного развития наблюдается в следующих отраслях:

- Фармацевтика, биотехнологии и здравоохранение;
- Оборудование информационных технологий;
- Программное обеспечение и обслуживание информационных технологий;
- Химическая промышленность;
- Телекоммуникации.

Другие отрасли: автомобильная промышленность и производство запчастей, электронная, аэрокосмическая и оборонная промышленности, а также машиностроение пока характеризуются меньшей степенью глобализации.

Кыргызстан по многим показателям пока отстает от развития зарубежных стран. В Кыргызстане по итогам интегрированного обследования, число предприятий и организаций, использующих информационно-коммуникационные технологии, неуклонно растет с 2007 г. и в 2010 г. составила 8894 организаций. Из них использовали персональные компьютеры - 8497, а сеть Интернет-3435, то есть почти каждая третья организация использует глобальную сеть. По формам собственности частные-60,9 %, государственные-39,1%. В государственных организациях наблюдается снижение использования информационно-коммуникационных технологий с 2007 по 2011г. на 14,5% . Недостаточное применение информационно-коммуникационных технологий снижает потенциал научно-технического развития. Развитие ИКТ необходимо сделать одной из приоритетных направлений политики государства.

Тем не менее, необходимо не только включать информационно-коммуникационные технологии в обучение, но и осуществлять подготовку специалистов по вышеперечисленным отраслям. Подготовка специалистов должна учитывать их востребованность на ближайшую перспективу, как на внутреннем, так и на зарубежных рынках труда.Изменения внешней среды обусловливают необходимость введения новых специальностей, новых программ, технологий и методик обучения, что позволит системе образования стать качественным и современным.

Литература

1. Актуальные проблемы современного образования: материалы III-й межрегиональной научно-методической конференции [Текст] / Под общей редакцией Мельниковой Р.И.-Воронеж: ВИЭСУ, ЦНТИ, 2011.

2. Кыргызстан в цифрах. Статистический сборник. -Б., 2012.-URL: http://www.stat.kg

3. Обзор системы высшего образования в Кыргызстане. Программа ТЕМПУС Европейского Союза. Исполнительное агентство по образованию, аудиовизуализации и культуре (ИАОАК) [Текст]. Issue 05-April 2011.

4. Ситуация на рынке производителей интеллектуальной продукции в Кыргызстане [Текст]: Аналитический доклад. -Б.: Фонд "Сорос-Кыргызстан", 2005.

5. Управление технологией и инновациями в Японии Management of Technology and Innovationin Japan[Текст]: сборник статей: пер.с англ./[ред. КорнелиусХерстатт и др.]. - М.: ВолтерсКлувер, 2009.

Дайракунова А.К.,
БГУ им. К. Карасаева

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРИОРИТЕТНЫХ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ КЫРГЫЗСТАНА

Кыргызстан, по мнению большинства экономистов, в состоянии быть самодостаточной страной, исходя из этого, нужно развивать локомотивные секторы экономики, которые потянули бы за собой другие. Такими секторами могли бы стать строительство, горнодобывающая промышленность, переработка извлекаемых пород, гидроэнергетика и сельское хозяйство. К сожалению, в стране нет заметных экономических достижений. В течение последних лет происходит политическая и экономическая стабилизация.

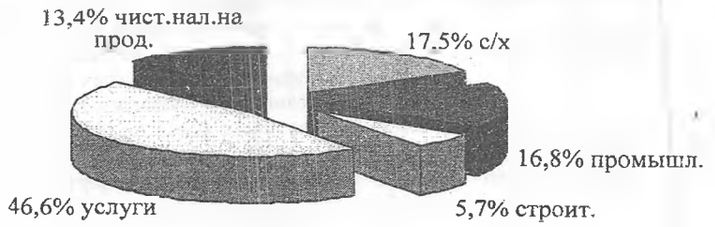
По официальным данным в экономике страны за 2012 года обозначились негативные тенденции сокращения реального сектора производства. За 2012 год объем валового внутреннего продукта сложился в сумме 304,4 млрд.сомов, где реальный спад объема ВВП составил 0,9%, против роста на 6,0% 2011 года. Без учета предприятий по разработке месторождения "Кумтор" рост реального ВВП составил 105,0%, за соответствующий период 2011 года аналогичный показатель составил 106,3%. Снижение темпов экономического роста на 0,9% обусловлено существенным сокращение промышленного производства в металлургическом секторе. Основным сектором, сдерживающий спад экономики стала сфера услуг, вклад которой оценивается в 2,8 процентных пункта, а вклады строительства и сельского хозяйства оцениваются как нейтральными и составили 0,9 и 0,2 процентным пункта соответственно. Вклад промышленности сложился отрицательно и составил (-) 4,6 процентных пункта.

Структура и темпы роста по секторам формирующим ВВП

показатели	по плану на 2012 г.				факт. за январь декабрь 2012 года			
	млн. сом	темпы роста (%)	в % к ВВП	вклад рост. ВВП в %	факт. (млн. сом)	темп роста, (%)	в % к ВВП	доля вклада в рост ВВП
ВВП	319236,8	107,5	100	7,5	304350	99,1	100	-0,9
Сельское хозяйство	55101,7	103,5	17,3	0,6	53190,1	101,2	17.5	0,2
промышленность	63513,8	107,2	19.9	1,5	51180,4	79,4	16.8	-4,64
строительство	18070,8	124,6	5,7	1,2	17234,2	117,3	5.7	0,85
услуги	145922,1	107,3	45,7	3,3	141887	106,2	46,6	2,79
чистые налоги на продукты	36628,4	107,5	11,5	0,9	40858,2	99,1	13,4	-0,1

показатели	январь декабрь 2012 года			
	факт. (млн.сом)	темп роста, (%)	в % к ВВП	доля вклада в рост ВВП
ВВП	304350,1	99,1	100	-0,9
Сельское хозяйство	53190,1	101,2	17,5	0,2
промышленность	51180,4	79,4	16,8	-4,64
строительство	17234,2	117,3	5,7	0,85
услуги	141887,2	106,2	46,6	2,79
чистые налоги на продукты	40858,2	99,1	13,4	-0,1

формирование ВВП за 2012 г. по секторам экономики

показатели	январь декабрь 2011 года		
	факт.(млн.сом)	темп роста,(%)	в % к ВВП
ВВП	285989,1	106	100
Сельское хозяйство	47384,9	101,8	16,6
Промышленность	64308,2	108,1	22,5
Строительство	14078,3	102,5	4,9
Услуги	128650,1	106,9	45
чистые налоги на продукт	31567,6	106	11

Промышленность.

За 2012 год промышленными предприятиями произведено продукции на сумму 133,8 млрд.сомов, где объем производства по сравнению с 2011 годом снизился и составил 79,8%. Без учета предприятий по разработке месторождения "Кумтор"- 83,2 млрд.сомов.

Промышленность в Кыргызстане - по мнению Т.Сариева , основной сектор, негативно влияющий на экономический рост в стране.

Значительное снижение объемов производства промышленной продукции обусловлено сокращением объемов производства в обрабатывающей промышленности. Отрицательный вклад в формировании ВВП со стороны промышленного производства является значительным и оценивается на уровне (-) 4,6 процентных пункта, включая предприятия по разработке месторождения "Кумтор". Удельный вес промышленности в структуре ВВП составил 16,8%, снизившись на 5,7 процентных пункта по сравнению с соответствующим периодом 2011 года.

В Кыргызстане основной объем промышленной продукции производится пятью экономикообразующими отраслями, четыре из которых представляют обрабатывающую промышленность: металлургическое производство, пищевые продукты, напитки и табак, текстильное производство, строительные материалы.

Основной причиной экономического спада стало значительное сокращение промышленного производства, в частности, сокращение объемов производства золота на предприятиях по разработке "Кумтор". С экономической сточки зрения, проект "Кумтор" имеет неоценимое значение для экономики страны. Этот проект является единственным крупным успешным инвестиционным проектом в истории независимого Кыргызстана. Кумтор остается крупнейшим налогоплательщиком в течение многих лет. В настоящее время "Кумтор" превратился с эпицентр политики. В свое время было принято много необдуманных и скоропалительных решений, недостаток, а в отдельных случаях и отсутствие информации способствовали возникновению многих вопросов и сомнений в обществе. Вследствие споров и скандалов в нашей республике по поводу проекта "Кумтор" произошло снижение общеэкономического вклада и сократилось производство на 46%. Если общий экономический вклад золоторудного месторождения "Кумтор" в ВВП Кыргызстана еще в 2011 году составлял около 20%, то в 2012

году доля в объеме ВВП - 5,5%. На бирже ценных бумаг резко упала цена на принадлежащие Кыргызстану 77,4 млн.акций в компании "Центерра Голд Инк" стоимостью1,7 млрд.долларов в 2011 году . Сейчас общая стоимость их составляет около 500 млн. долларов.

Сельское хозяйство.

В экономике Кыргызстан сельское хозяйство занимает львиную долю и обеспечивает продовольственную безопасность страны. За 2012 год произведено валовой продукции сельского хозяйства всеми категориями хозяйств республики в действующих ценах на 167,5 млрд.сомов и в реальном выражении увеличился и составил 101,2%. Увеличение производства обусловлено увеличением производства кормовых культур на 5,6%, обусловившего рост продукции растениеводства на 0,6%. Вклад в формировании ВВП был положительным и составил 0,2 процентных пункта, удельный вес которого в структуре производства ВВП - 17,5%.

Не смотря на положительные показатели в сельском хозяйстве, по данным министерства экономики Кыргызстана ожидаемый уровень производства сельского хозяйства не был достигнут на 0,7 процентных пункта. Причиной этому явилось влияния природных факторов:

- ранее наступление зимы;
- аномальные засушливые погодные условия;
- маловодье, ливневые дожди, сопровождающиеся селевыми потоками которые нанесли урон хозяйствующим субъектам регионов республики, в результате чего пострадали посевы сельскохозяйственных культур.

Вместе с тем, производство мяса хозяйствующими субъектами всех категорий республики произведено 352,5 тысяч тонн мяса в живой массе, что на 5 тысяч 986 или на 1.7% больше чем в 2011 году. Увеличение производства мяса произошло в основном за счет увеличения поголовья крупного скота на 39,7 тысяч голов, овец и коз на 250,4 тысячи голов, лошадей на 10,5 тысяч голов.

Строительство.

В строительном комплексе отмечается увеличение темпов капитальных вложений. За 2012 год объем инвестиций в основной капитал за счет всех источников финансирования составил 62,5 млрд.сомов и увеличился на 21,5%.

В Кыргызстане в 2012 году снизился объем инвестиций в строительство гостиниц и ресторанов, объектов транспорта, связи и в сфере жилищного строительства. Увеличение инвестиций наблюдалось в строительстве объектов горнодобывающей промышленности, обрабатывающей промышленности и производства электроэнергии и газа и воды.

Общий объем валовой продукции строительства за 2012 год составил 54,5 млрд.сомов, где увеличился на 17,3%. Увеличение валовой продукции строительства обусловлено ростом объемов строительных работ, а также капитального и текущего ремонта зданий и сооружений. Вклад в формирование ВВП был положительным и составил 0,9 процентных пункта, удельный вес которого в структуре производства ВВП - 5,7%.

Сфера услуг

Основным сектором сдерживающим значительный спад экономики в 2012 году, стала - **сфера услуг,** вклад которой оценивается в 2,79 процентных пункта . Реальный прирост сферы услуг с начала года составил 6,1 %, удельный вес в структуре производства ВВП составил 46,5%. В структуре сферы услуг отмечался прирост :

- торговли на 10,1%;
- услуг гостиниц и ресторанов на 11,9% ,
- в сфере предоставлении услуг транспорта за январь-декабрь 2012 года объем валового выпуска услуг транспорта сложился в сумме 34,1 млрд.сомов, темп реального роста по сравнению с аналогичным периодом 2011 года составил 108,6. Объем перевозок грузов всеми видами транспорта увеличился на 9,2%. Спрос на транспортные услуги, в основном сфокусирован на перевозках автомобильным транспортом пассажиров и грузов, а также в области воздушного сообщения. Аэропорт "Манас" на сегодняшний день является одной из прибыльных государственных компаний. Только в первом полугодии 2012 года чистая прибыль достигла 788 млн.496 тыс.сом, увеличившись на 16,7% по сравнению с данным показателем 2011 года.

Туризм.

Туристическая отрасль Кыргызстана представляет огромный интерес, как перспективная отрасль экономики, способная развивать страну. Вклад данного сектора в ВВП страны растет с каждым годом, исключением периодов, связанных с политической нестабильностью в республике, 2000 году 0,02%, 2011 году - 4,2% , 2012 году - 5%. По данным Погран. Службы КР, общее количество путешественников, посетивших нашу страны в 2012 году составило 3 млн.3 тыс.932 человека, что по сравнению с 2011 годом на 368, 7 тыс. больше. Доходы от приема гостей превысили 469,9 млн. долларов. Вышеуказанные факты подтверждают, то, что основным сектором, сдерживающим значительный спад экономики в 2012 году, стала - **сфера услуг,** удельный вес в структуре производства ВВП составил 46,5%. Эти факты означают, что наибольшее количество наших граждан занято именно в этой сфере, которая включает: сферы предоставления транспортных услуг, услуг гостиниц и ресторанов, торговли - торговля в нашей стране главный источник роста рыночных услуг. Страна превращается в сплошной рынок, где все стали работниками торговли. Ничего зазорного в профессии продавца нет, но повальное увлечением этим занятием, когда квалифицированный труд оценивается ниже, чем труд, требующий на освоение специальности меньшие временные затраты, несет в перспективе негативные последствия. Особенно в эпоху высоких информационных технологий, когда знания выходят на приоритетные позиции. Естественно, возникает вопрос, куда трудоустраивать большое количество людей, если они потеряют рабочие места на рынке. Справиться с данной проблемой можно было бы развив перерабатывающую промышленность и сельское хозяйство.

Литература

1. Родионова И.А., Кокуйцева Т.В. Современные тенденции развития промышленности мира. /Уч. метод. пособие. -М., 2012

2. Кыргызстан в цифрах - 2011 г., 2012 г. Краткий статистический сборник, Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. - Б., 2012, 2013

3. // "Деловой собеседник" №10. 2011

4. // "Деловой собеседник" №19. 2012

5. Среднесрочный прогноз соц.-эконом.развития КР на 2013-2015 годы

6. // Вечерний Бишкек.- Б., 2013.

Самигуллин Э.В.,
КЭУ им. М.Р. Рыскулбекова

КОММЕРЦИЯ КАК ИНДИКАТОР ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ СТРАНЫ

Торговля характеризует состояние внешней торговли и отечественного производства страны через соотношение в розничной реализации товаров отечественного и зарубежного производства.

Понятно, вообще без вовлечения в розничный оборот импортных товаров в любом государстве, в том числе с высочайшим уровнем развития экономики, товарного производства и сферы коммерции, не обойтись. Однако доля импортных товаров в розничной торговле не может превышать разумные пределы.

Высокая доля импортных товаров в розничном обороте страны допустима в том случае, когда производство таких товаров на территории республики невозможно по объективным причинам или когда потребности республики столь незначительны, что их производство в стране нецелесообразно.

Что касается продовольственных товаров, в особенности пищевых продуктов, производимых из сельскохозяйственного сырья, в такой аграрной стране как Кыргызстан, то республика обязана не только обеспечить потребности внутренней торговли, но и вполне способна часть продукции экспортировать из страны.

Что же касается непродовольственных товаров, то и в этой части республика обладает потенциалом по производству достаточно широкого ассортимента продукции, в частности продукции легкой промышленности.

Между тем действительность такова, республика пока не способна обеспечить розницу отечественной продукцией, что подтверждает краткий перечень доли импортных товаров в розничном обороте республики в 2011г:

в объеме 100%:
- легковые и грузовые автомобили;
- мотоциклы, мотороллеры и велосипеды;
- бытовая техника;
- телевизоры и радиоприемники;
- компьютеры и ноутбуки;
- телефоны, в т.ч. сотовой связи;
- часы;
- кожаная обувь мужская, женская;
- косметические товары;
- медикаменты;
- шелковые ткани;
- калькуляторы;
- рыбные консервы;
- сыры сычужные;
- цитрусовые;
- мука из твердых сортов пшеницы;
- видеокамеры и фотоаппараты;
- шины для автомобилей и тракторов;
- моторные масла;
- антифриз;
- швейные нитки;
- пуговицы;
- швейные иголки;
- швейная фурнитура;
- канцелярские товары;
- покрытия для полов;
- рыболовные снасти; и др.;

в объеме 90 - 99%:
- бензин;
- солярка;
- обувь летняя и домашняя;
- мужская верхняя одежда;
- детские швейные изделия;
- женские и мужские трикотажные изделия;
- ювелирные изделия из золота и платины;
- шерстяные ткани;
- овощные консервы;
- фруктовые соки;
- шоколадные кондитерские изделия;
- писчая бумага;
- детские игрушки;
- виноград; и др.;

в объеме 80 - 89%:
- мебель;
- сигареты;
- пластмассовые изделия;
- гвозди;
- спортивный инвентарь;
- женская верхняя одежда;
- мучные кондитерские изделия;
- макаронные изделия;
- сахар;
- виноградные вина;
- ягодные культуры; и др.;

в объеме 70 - 79%:
- сыры (не сычужные);
- сельскохозяйственный инвентарь;
- мужские и детские носки;
- керамическая посуда;
- бывшие в употреблении автомобильные шины;
- пластмассовая посуда;
- кухонные ножи; и др.;

в объеме 60 - 69%:
- кухонная мебель;
- ученические тетради;
- поздравительные открытки;
- блокноты;
- лесопильные строительные материалы;
- офисная мебель; и др.;

в объеме 50 - 59%:
- шампанское;
- коньячные напитки;
- постельное белье;
- напольные плитки;
- школьные учебники на русском языке; и др.;

в объеме 40 - 49%:
- мука пшеничная;
- спортивные сумки;
- пакеты для товаров; и др.;

в объеме 30 - 39%:
- бахчевые культуры;
- цемент;
- бывшие в употреблении детали автомобилей;
- водка специального разлива; и др.;

в объеме 20 - 29%:
- бумажные салфетки;
- квартирные и офисные двери;
- минеральные воды; и др.;

в объеме 10 - 19%:
- прохладительные напитки;
- печенье;
- школьная мебель; и др.;

в объеме менее 10%:
- торты;
- хлеб; и др.

При составлении перечня товаров мы не преследовали цели изложения полного ассортимента товаров, поступающих в республику по импорту. При составлении товарного списка мы задались вопросом - насколько республика неспособна своими силами производить большую часть товаров, чтобы полностью не зависеть от их импорта?

Наверное, многие товары из списка, республика вполне способна производить собственными предприятиями. Как представляется, никто в республике не пытался проанализировать структуру импорта товаров, с тем, чтобы определиться с возможностями и необходимостью производства отдельных товаров предприятиями страны.

Похоже на то, что в Кыргызстане следует использовать опыт Советского Союза, когда производство товаров, осуществляемое отечественными предприятиями, подлежит количественному директивному планированию, с соответствующим ресурсным, финансовым и иным обеспечением, что подтверждается экономическими успехами Китая, Вьетнама, Южной Кореей. Надежда на то, что рыночная экономика обеспечит развитие отечественного товарного производства без вмешательства государства, не только не оправдалась, а наоборот, способствовала разрушению товарного производства в промышленности и сельском хозяйстве, привела к зависимости от масштабного, превышающего рамки разумного, импорта товаров в республику.

Литература

1.Самигуллин Э.В. Внешняя торговля Кыргызстана: история, анализ, оценка. - Б., 2011.

2.Самигуллин Э.В. Внутреняя торговля Кыргызстана: состояние и перспективы. - Б., 2012.

Садыбакасов И.А.,
БГУ им. К. Карасаева

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОФИЦИАЛЬНО ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫХ БЕЗРАБОТНЫХ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В Кыргызской Республике экономические и социально-экономические аспекты безработицы являются актуальными для всего общества в целом, так как в соответствии с нормативной экономикой в обществе желательно иметь минимально допустимый уровень безработицы, чтобы не допустить социально-экономических потрясений. С момента обретения государственной независимости национальный рынок труда является несбалансированным. Рассмотрим состояние официально зарегистрированной безработицы в Кыргызской Республике за ряд лет.

Уровень официально зарегистрированной безработицы по стране меньше, чем общий уровень безработицы. В региональном разрезе показатели официально зарегистрированной и общей безработицы разные вследствие различного экономического уровня развития регионов.

Безработица - это сложное многоаспектное социально-экономическое явление, при котором часть экономически активного населения не имеет работы и дохода. Как указывают Л.П. Харченко, В.Г. Ионин и В.В. Глинский: "Безработные - это лица, достигшие определенного возраста, принятого в рамках данного государства в качестве нижней границы трудоспособного возраста, которые в рассматриваемый период не имели работы, занимались ее поиском и были готовы приступить к работе немедленно". Также согласно определению Международной организации труда (МОТ) безработный - это человек, который не имеет работы, ищет ее и готов приступить к работе немедленно. В зависимости от разнообразных причин и условий безработица может принимать различные формы и виды. Например, как пишут Г.П. Журавлева, В.Е. Сактоев, Е.Д. Цыренова существуют следующие типы безработицы :

1) Фрикционная безработица. К фрикционным безработным относятся лица, ищущие новое применение своим способностям вследствие неудовлетворенности своим рабочим местом. Характеризуется затратами времени на поиск нового рабочего места, носит краткосрочный характер.

2) Структурная безработица. Это результат несовпадения спроса и предложения на рынке труда в профессиональном, квалификационном или территориальном разрезе: либо структура рабочих мест не соответствует структуре рабочей силы, либо у работников нет навыков, которые нужны работодателю. Надо иметь в виду определенную разницу между структурной и фрикционной безработицей. Так, "фрикционные" безработные имеют все навыки для того, чтобы трудоустроиться, тогда как "структурные" безработные нуждаются в дополнительной подготовке, переобучении либо в перемене места жительства.

3) Циклическая (конъюнктурная) безработица. Связана с циклическим характером развития рыночной экономики, возникает при падении совокупного спроса, в период рецессии и снижения ВВП.

4) Сезонная безработица. Возникает вследствие сезонного характера труда в некоторых отраслях экономики (строительство, сельское хозяйство, туризм). Прогноз показателей сезонной безработицы можно определить с большой степенью точности.

5) Безработица ожидания возникает вследствие больших перепадов в уровне заработной платы между отдельными фирмами преимущественно одной отрасли бизнеса. Работники в фирмах с более низкой заработной платой могут уволиться и некоторое время не работать, ожидая возможности занять вакантные места в фирмах с более высокой заработной платой.

6) Технологическая безработица - вынужденная незанятость, порожденная высвобождением в результате ряда объективных процессов, происходящих на производстве, - смены технологий и реорганизации, изменения структуры управления.

7) Безработица, связанная с затратами на рабочую силу, обусловлена слишком высоким уровнем затрат на труд, вынуждающих работодателей сокращать рабочие места.

8) Институциональная безработица, порожденная институтами рыночной экономики (высокие пособия по безработице, гарантированный минимум заработной платы, несовершенство налоговой системы и др.).

9) Скрытая безработица. Представлена излишками рабочей силы, проявляющимися в неявной форме.

Анализировать и прогнозировать динамику численности официально зарегистрированных безработных в Кыргызской Республике необходимо с целью выявления тенденций на национальном рынке труда, планирования развития регионов, корректировки социально-экономической политики государства на рынке труда. Безработица как массовое социально-экономическое явление, которое может коснуться каждого человека, имеет очень неблагоприятные экономические и социально-экономические последствия для общества в целом. Экономические исследования последствий безработицы на национальном уровне показывают, что безработица уменьшает объем производства валового внутреннего продукта (ВВП). Это означает, что безработица приводит к неполному использованию всех производственных мощностей национальной экономики. Следовательно, безработица снижает экономический и трудовой потенциал общества, а также способствует снижению темпов экономического роста. Эта причинно-следственная связь нашла свое отражение в "законе Оукена", который гласит, что если "фактический уровень безработицы превышает естественный уровень на один процент, то отставание объема ВВП составляет 2,5 % от потенциально возможного". В экономической теории определенный уровень безработицы считается "нормальным" или "естественным уровнем безработицы", когда на рынке труда существует определенная сбалансированность спроса на труда и предложения труда. Это означает, что вакантных рабочих мест примерно столько же, сколько и людей, ищущих работу (этот постулат допускает качественное несоответствие рабочих мест и работников). Естественный уровень безработицы не является постоянным. На его изменение влияют различные факторы: структура рабочей силы, темпы экономического роста, ставки заработной платы, развитие системы социальной защиты и социальных гарантий, уровень инфляции, влияние профсоюзов и др. Кроме того, он подвергается пересмотру вследствие институциональных изменений. Из этого следует, что с высоким уровнем безработицы можно и необходимо бороться при помощи различных экономических рычагов, которые имеются у государства. На сегодняшний день экономическая ситуация на национальном рынке труда не позволяет обеспечить равновесную ситуацию, когда совокупный спрос на труд совпадает с совокупным предложением труда. Равновесие на национальном рынке труда способствовало бы снижению уровней общей и зарегистрированной безработицы. Конечно, необходимо помнить что фрикционная безработица присутствует на сбаланисированном рынке труда и одновременно является полезным явлением, так как фрикционная безработица способствует территориальной и межпрофессиональной мобильности рабочей силы, что в конечном итоге ведет к росту квалификации, производительности труда и созданию более эффективных рабочих мест. В данной статье, говоря о безработице, будет подразумеваться официальная безработица, а если будет иметься в виду общая безработица, то об этом будет специально оговорено. Рассмотрим статистические данные из годовых отчетов Национального Банка Кыргызской Республики за период с 2005 г. по 2012 г .

Табл. 1

Уровень официальной безработицы в Кыргызской Республике, в %

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
3,1	2,9	2,9	3,3	3,5	3,3	2,9	2,6	2,6	2,5	2,2

График 1

Уровень официальной безработицы в Кыргызской Республике, в %

Из данных таблицы 1 и графика 1 видно, что уровень официальной безработицы в Кыргызской Республике с 2002 г. по 2012 г. колебался в небольшом диапазоне и не был постоянным. Также самый высокий уровень официальной безработицы приходился на 2006 г., а самый низкий уровень - на 2012 г.

Теперь проанализируем статистические данные Национального статистического комитета Кыргызской Республики по численности официально зарегистрированных безработных по полу в Кыргызской Республике за период с 2002 г. по 2011 г .

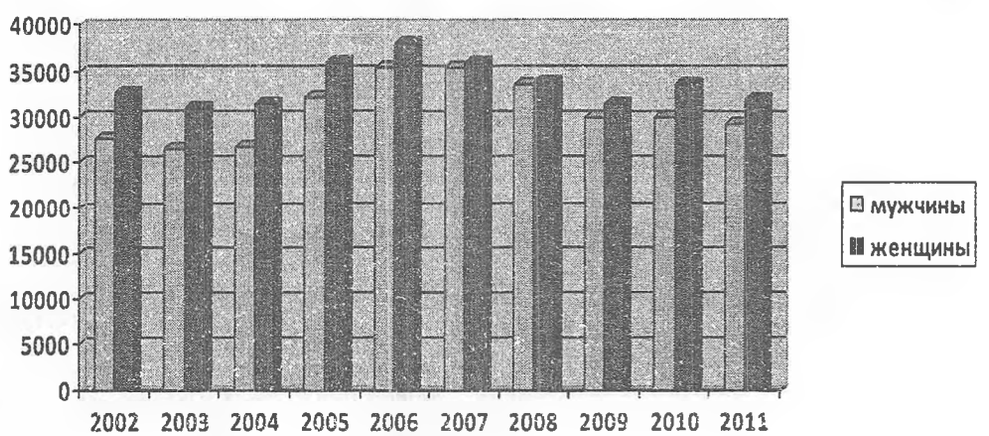
Табл. 2

Численность официально зарегистрированных безработных в Кыргызской Республике по полу (человек)

Показатели	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Мужчины	27629	26510	26754	32159	35474	35461	33527	30052	29972	29301
Женщины	32614	30918	31435	35845	37884	35806	33651	31327	33431	31773

График 2

Численность официально зарегистрированных безработных в Кыргызской Республике по полу (человек)

Источник: официальный сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики: www.stat.kg

По данным таблицы 2 и графика 2 видно, что в 2006 г. в Кыргызской Республике было самое большое количество официально зарегистрированных безработных мужчин и женщин по сравнению с другими периодами. Также на графике 2 видно, что во все периоды официально зарегистрированных безработных женщин больше, чем безработных мужчин. Проанализируем распределение численности официально зарегистрированных безработных по территории Кыргызской Республики в период с 2002 г. по 2009 г .

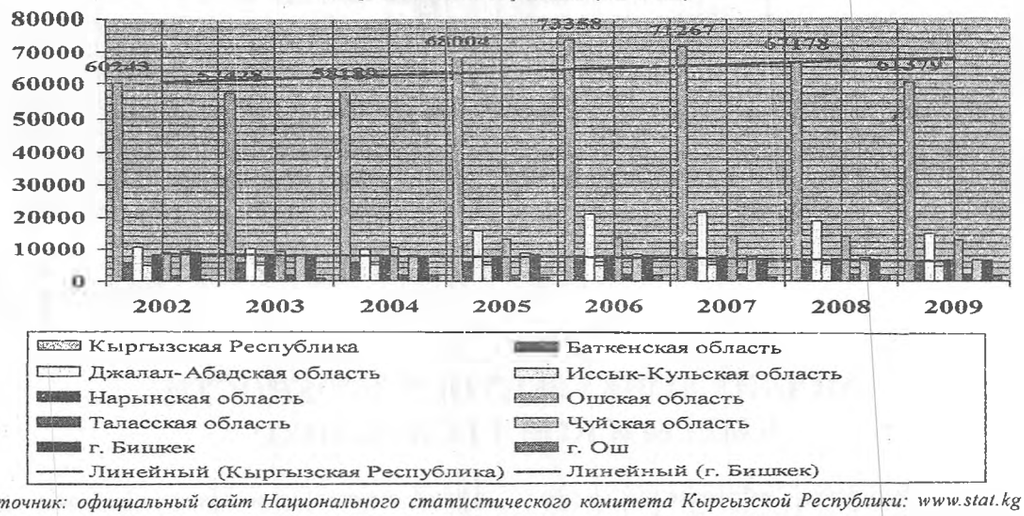
Табл. 3

Численность официально зарегистрированных безработных по территории Кыргызской Республики (человек)

Показатели	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Кыргызская Республика	60243	57428	58189	68004	73358	71267	67178	61379
Баткенская область	6021	5631	5701	5891	6691	6597	5499	5864
Джалал-Абадская область	10812	10350	9985	15727	20995	21343	18707	14676
Иссык-Кульская область	4939	4928	5032	5031	4813	4945	4902	4629
Нарынская область	8451	8373	7972	7822	7811	7431	6922	6672
Ошская область	9062	9306	10608	13165	13353	13792	13656	12918
Таласская область	1836	1768	1766	1878	2283	2193	2136	2123
Чуйская область	9440	8401	8057	8647	8164	7489	7089	6563
г. Бишкек	8952	7738	7536	8620	7784	6275	6311	6522
г. Ош	730	933	1532	1223	1464	1202	1956	1412

Табл. 3

Численность официально зарегистрированных безработных по территории Кыргызской Республики (человек)

Источник: официальный сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики: www.stat.kg

Как видно из графика 3 линейный тренд изменения численности официально зарегистрированных безработных в общем по всей Кыргызской Республике неравномерный и имеет тенденцию к увеличению и падению в определенные периоды времени. На графике видно тенденцию увеличения численности официально зарегистрированных безработных в целом по Кыргызской Республике начиная с 2003 г. по 2006 г. Но уже начиная с 2006 г. по 2009 г. заметна тенденция снижения общего количества зарегистрированных безработных по всей стране. Максимальное количество официально зарегистрированных безработных (73358 человек) приходится на 2006 год. Если рассматривать распределение зарегистрированных безработных граждан в региональном разрезе, то можно увидеть, что самое большое количество безработных за все рассматриваемые периоды было зарегистрировано в Джалал-Абадской области, а самое низкое количество официальных безработных за 8 рассматриваемых лет было зарегистрировано в Таласской области. Также на графике показан линейный тренд изменения численности официально зарегистрированных безработных по г. Бишкек за ряд лет, на котором видно, что данная тенденция начиная с 2002 г. по 2009 г. идет к снижению. В заключении рассмотрим распределение официально зарегистрированных безработных по полу и образованию по Кыргызской Республике с 2002 г. по 2011 г. включительно.

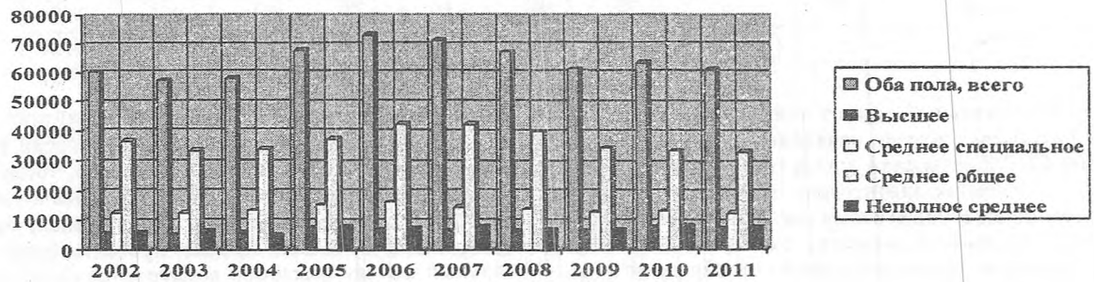
Табл.4

Численность официально зарегистрированных безработных по полу и образованию в Кыргызской Республике (человек)

Показатели	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Оба пола, всего	60243	57428	58189	68004	73358	71267	67178	61379	63403	61074
Высшее	5395	5030	5696	7551	7016	6310	6123	6596	7964	7117
Среднее специальное	12502	12518	13225	15227	16228	14547	13728	12932	13379	12610
Среднее общее	36522	33603	34139	37483	42570	42548	40278	34886	33864	33651
Неполное среднее	5824	6277	5129	7743	7544	7862	7049	6965	8196	7696

График 4

Численность официально зарегистрированных безработных по территории Кыргызской Республики (человек)

Источник: официальный сайт Национального статистического комитета Кыргызской Республики: www.stat.kg

График 4 показывает, что самая большая численность официально зарегистрированных безработных по видам полученного образования начиная с 2002 г. по 2011 г. приходится на лиц со средним общим образованием. Самое низкое количество безработных приходится на лиц, имеющих высшее образование. Подводя итоги анализа распределения безработных по различным признакам, необходимо отметить, что для выявления более точных тенденций на национальном рынке труда необходимо совершенствовать методику учета и прогнизирования численности безработных.

Литература

1. Статистика / Под ред. В.Г. Ионина: Учебник. - М.: ИНФРА-М., 2008.
2. Экономическая теория: Учебник. Изд. 2-е, доп. и перераб. / Под общей ред. Г.П. Журавлевой, В.Е. Сактоева, Е.Д. Цыреновой. - Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005.
3. Годовой отчет НБКР за 2012 г. - Бишкек, 2013.
4. Годовой отчет НБКР за 2011 г. - Бишкек, 2012.
5. Годовой отчет НБКР за 2010 г. - Бишкек, 2011.
6. Годовой отчет НБКР за 2009 г. - Бишкек, 2010.
7. Годовой отчет НБКР за 2006 г. - Бишкек, 2007.
8. Годовой отчет НБКР за 2005 г. - Бишкек, 2006.

Шамурзаева А.С.,
АУПКР

АНАЛИЗ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Кыргызская Республика - небольшое государство, получившее независимость в 1991 г. До обретения независимости около 70 лет находилась в составе Советского Союза. Это страна богатая природными ресурсами, такими как золото, газ, нефть, уголь и другие. Кыргызстан - это трудоизбыточная страна, 7 % населения которой не могут найти себе достойную работу.

Исходные условия задают определенные трудности для достижения конкурентоспособности.

Наша страна - это как раз тот пример, когда наличие огромных запасов ценных природных ископаемых не гарантирует достижение высокого уровня жизни в стране. Пока Кыргызстан является аграрной страной с преимущественно экстенсивным типом развития, неэффективной структурой экономики, высоким уровнем бедности. Для того, чтобы совершить качественный рывок в уровне жизни населения, необходимо улучшить показатели конкурентоспособности.

По данным ВЭФ в рейтинге глобальной конкурентоспособности из 144 стран Кыргызстан занимает 127 место. Сравнение мы будем производить с теми странами которые находятся в одной группе по рейтингу 2012-2013 г. с Кыргызстаном (2 страны выше, и две страны ниже), а также по странам СНГ, так как мы имеем с ними одну историю и одну и ту же точку отсчета.

таблица 1.

Рейтинг конкурентоспособности Кыргызстана

Страна	2000 (59стран)	2004-2005 (104 страны)		2010-2011 (139 стран)		2012-2013 (144 страны)		Отклонение	
	Место	*Место*	*Оценка*	*Место*	*Оценка*	*Место*	*Оценка*	*Место*	*Оценка*
Непал	-	-	-	130	3,34	125	3,49	+5	+ 0,05
Венесуэла	54	85	3,30	122	3,48	126	3,46	-4	- 0,02
Кыргызстан	-	-	-	121	3,49	127	3,44	-6	- 0,05
Мали	-	88	3,24	132	3,28	128	3,43	+4	+ 0,15
Малави	-	87	3,24	125	3.45	129	3,38	-4	- 0, 07
Россия	55	70	3,68	63	4,24	67	4,20	-4	-0,04
Казахстан	-	-	-	72	4,12	51	4,38	+21	+ 0,26
Азербайджан	-	-	-	57	4,29	46	4,41	+11	+0,12
Украина	57	86	3,27	89	3,90	73	4,14	+16	+ 0, 24
Грузия	-	94	3,14	93	3,86	77	4,07	+ 16	+ 0, 21

Сравнительный анализ конкурентоспособности показывает, что по сравнению с другими странами СНГ Кыргызстан в этой гонке за место в мировой экономике значительно отстает от своих соседей по постсоветскому экономическому пространству. Можно заметить, что страны СНГ имеют примерно одинаковые оценки и образуют группу со средними показателями конкурентоспособности (от 4,07 до 4, 41). Самый худший рейтинг среди стран бывшего Советского Союза (среди выбранных нами) пока у Грузии - 77 место, тогда как Кыргызстан занимает 121 место, находясь в одной группе со странами третьего мира - Непал, Венесуэла, Мали и Малави. Однако, проведем более детальный анализ факторов конкурентоспособности в Кыргызстане (за 2012 г.)

Таблица 2.

Пофакторный анализ уровня конкурентоспособности Кыргызстана

	Субиндексы	Переменные	Место	Оценка
ОБЩИЙ РЕЙТИНГ 127 место (оценка 3,44)	***Базовые условия*** 128 место (оценка 3,52)	*Институты*	137	2,92
		Инфраструктура	121	2,59
		Макроэкономическая среда	132	3,41
		Здоровье и начальное образование	105	5,18
	Условия для повышения эффективности 118 место (оценка 3,40)	*Высшее образование и обучение*	98	3,66
		Эффективность товарного рынка	123	3,78
		Эффективность рынка труда	72	4,36
		Развитие финансового рынка	118	3,42
		Готовность к внедрению технологий	130	2,63
		Размер рынка	117	2,58
	Факторы внедрения инноваций и усложнения производства 140 место (оценка 2,63)	*Сложность бизнеса*	130	3,18
		Инновации	142	2,08

Имеются существенные проблемы в обеспечении эффективной работы институтов, в особенности государственной власти. Коррупция, бюрократизм, отсутствие гарантий защиты частной собственности, непоследовательность в проведении государственной политики (угроза национализации) привели Кыргызстан на 137 место в рейтинге по этому показателю.

Одним из ключевых факторов обеспечения нормального функционирования национальной экономики является наличие развитой рыночной инфраструктуры. Благодаря налаженным коммуникациям формируется внутренний рынок, снижаются затраты на хранение, перевозку товаров и, соответственно, их стоимость. Кыргызстан, в силу своих географических особенностей, значительно отстает от других стран. Из-за того, что большая часть страны покрыта горами, строительство железных и автомобильных дорог ведется с большими трудностями. В наибольшей степени используется автомобильные дороги, общая протяженность которых составляет 23 тыс. км., однако "отмечаются недостатки в их качественном состоянии, основными из которых являются несоответствие технических параметров существующей интенсивности движения, недостаточная мощность дорожных покрытий, подверженных разрушительным природным процессам, что ведет к их ускоренному износу и авариям на транспорте" . Протяженность железных дорог намного меньше (372 км.), что не позволяет использовать железнодорожный транспорт в качестве основного пассажирского и грузового транспорта, в то время как во всем мире считается, что именно железнодорожный транспорт является наиболее дешевым, надежным и быстрым, что существенно сокращает риски и стоимость перевозок.

Важную роль в условиях информатизации глобальной экономики играют также телекоммуникации и доступ к информационным технологиям для широкого круга населения, что обеспечивает эффективность и быстроту получения данных, их обработки и принятия обоснованных управленческих решений. В таблице, представленной ниже, отображена информация об распространённости тех или иных видов телекоммуникаций в Кыргызстане и других странах СНГ.

Согласно этим данным, наиболее распространённым в Кыргызстане является телефонная связь, в осо-

Таблица 3.

Телекоммуникации и информационные технологии в странах СНГ

Страна	Персональные компьютеры 2002-2009	Пользователи интернета 2010	Абоненты стационарного широкополосного интернета (на 100 чел.) 2010	Абоненты стационарной и мобильной телефонной связи 2010
Кыргызстан	1,9	19,6	0,3	105,8
Азербайджан	8	46,7	5	117,1
Грузия	5,4	26,3	5,8	114,2
Казахстан	-	33,4	8,9	143,7
Россия	13,3	43,4	11	199,4

бенности мобильная. Развитие этого вида услуг в последнее время набирает большие обороты, что отмечается в росте абонентской базы, зоны покрытия и скорости появления новых услуг и мобильных приложений. При этом низкая обеспеченность персональными компьютерами и интернетом вызывают некоторую тревогу, так как доступ к информации (а интернет как раз и является самым большим "банком данных") сегодня является основой формирования и полноценной личности, всесторонне образованной и любознательной. Низкий уровень доступа к интернету не позволяет развивать основанные на нем смежные виды услуг - электронная торговля, электронное правительство и др (хотя нельзя отрицать, что наряду с широкополосным интернетом большую популярность среди населения Кыргызстан набирает мобильный интернет). Все эти проблемы не позволяют Кыргызстану занять высокое место в этом рейтинге (121 место).

Низкие позиции мы также занимаем по показателям "Эффективность товарного рынка", "Макроэкономическая среда", "Развитие финансового рынка", "Размер рынка", что связано с отсутствием эффективной конкуренции на некоторых товарных рынках, слабой потребительской культурой и потенциалом, низкими возможностями фондовой биржи как инстру-

мента привлечения дополнительных инвестиций. Названные проблемы являются существенным тормозом для развития бизнеса в Кыргызстане, причем речь идет не только о количественных показателях развития - объемы производства, рентабельность и производительность. Большое значение сегодня приобретает способность компании постоянно качественно совершенствоваться, то есть его способность к усложнению (sofistication). По мнению экспертов Всемирного Экономического Форума, сложность бизнеса связана с двумя элементами: качество распространённых по всей стране бизнес-связей и качество операций и стратегии отдельной фирмы. Эти два элемента в большей степени и определяют место компании в конкурентной среде, так как возможности повышения эффективности и производительности за счет традиционных источников исчерпали себя, необходимо искать новые. Таким новыми средствами и стали кластерный подход к развитию бизнеса, способность развивать бизнес-процессы и проводить их реинжиниринг, а также искать новые пути и модели развития бизнеса. В Кыргызстане, в практику подавляющего большинства отечественных компаний не вошли разработка стратегии развития, а возможности образования кластеров и вовсе не рассматриваются, хотя, как говорят эксперты, у нас имеются все условия для формирования кластера в легкой промышленности, в сфере туризма и строительных материалов. В итоге Кыргызстане по этому показателю только на 130 месте.

Такое же место мы занимаем по показателю "Готовность к внедрению технологий", отражающий "быстроту, с которой экономика адоптирует существующие технологии к расширению продуктивности своей промышленности...". Из-за низкой покупательной способности населения, ориентирующийся в основном на низкий ценовой сегмент, многие компании (в особенности в сфере малого и среднего бизнеса) не видят смысла в покупке дорогостоящих технологий и оборудования. Однако ориентация только на внутренний рынок с низкими требованиями к качеству и ассортиментному ряду продукции, не позволяет отечественным компаниям выйти со своей продукцией на зарубежные рынки. Нам видится, что значительная роль в развитии экспорта должна на сегодня принадлежать государству, которому необходимо подумать о поддержке экспортоориентированных отраслей и предприятий, создании инфраструктуры (страхование, кредитование, консультационная и информационная поддержка экспортеров).

Лучше по сравнению с перечисленными показателями выглядит наше положение в сфере "Здоровья и начального образования", а также "Высшее образование и обучение", что неудивительно, так как в Кыргызстане нет недостатка в учреждениях среднего и высшего образования, а также средне специального образования. Вместе с тем открываются частные учреждения дошкольного и школьного образования. По данным ООН по итогам исследования за 2002-2011 гг. охват начальным, средним и высшим образованием составил соответственно 100, 84 и 48,8 %. Однако существует проблема с качеством образовательных услуг, о чем свидетельствуют опросы об удовлетворенности качеством образования. Только 47,7 % опрошенных удовлетворены качеством преподавания в образовательных учреждениях.

Наилучшие позиции у нас по показателю "Эффективность рынка труда". Действительно, недостатка в рабочей силе у нас нет, а сами участники рынка труда достаточно гибко реагирует на изменения в конъюнктуре благодаря развитой системе посредников (биржи труда), отсутствию сложных процедур найма и увольнения на предприятиях, высокой мобильности трудовых ресурсов.

Наихудшие условия у нас сложились в сфере инноваций (142 место из 144). Отсутствие инновационной инфраструктуры, финансовых возможностей, непродуманная фискальная политика государства сдерживают развитие инноваций в Кыргызстане. Кыргызстан испытывает существенный недостаток в инновациях, что связано с отсутствием таких ключевых факторов инновационного развития, как знания, устойчивое финансирование, научный персонал, квалифицированная рабочая сила, системы стимулирования, а также отсутствием связей между государством и частным сектором . Частный сектор в Кыргызской Республике не заинтересован в инвестировании средств в инновационную и научно-исследовательскую деятельность из-за отсутствия ресурсов и недостаточной защиты интеллектуальной собственности, что отражают данные по уровню инновационной активности. В Кыргызстане доля предприятий, имеющих инновации, пока невелика и намного ниже порогового уровня, составляющего 15 %. По данным проведенного Нацстаткомитетом республики исследования, в 2008 г. разработку и внедрение инновационных технологий в промышленности Кыргызской Республики осуществляли 8,4 % всех обследуемых предприятий (46), что почти на 7 % меньше, чем в 2005 г. В 2002 г. доля таких предприятий составила 9,1 % . Таким образом, до 2005 г. наблюдалась положительная динамика инновационной активности, однако после революции инновационные процессы в стране явно замедлились.

Большую часть производственных затрат (более 90 %) имеющихся инновационно активных предприятий составляют затраты на приобретение оборудования, производственное проектирование, а затраты на исследования и разработки новых продуктов, приобретение прав на патенты, лицензии на использование объектов промышленной собственности, программных средств, обучение и подготовку кадров составляют менее 1 %.

По оценкам экспертов, до 92% промышленных предприятий оторваны от внедрения инновационных технологий . При этом пассивность в инновационной сфере "усугубляется низкой отдачей от реализации технологических инноваций и отсутствием ресурсов, недостаточным стимулированием со стороны государства". Реализуемая в Кыргызстане государственная инновационная политика доказала свою несостоятельность и свидетельствует об отсутствии у правительства понимания значимости формирования национальной инновационной системы, что проявляется в объемах финансирования инновационной деятельности, количестве занятых в сфере научно-исследовательской деятельности, количестве патентов и научных открытий. В настоящее время доля расходов государства на инновационную деятельность ничтожно мала, что затрудняет реализацию перспективных инновационных проектов, при этом технологическая структура не поддерживается денежно-кредитными и бюджетно-налоговыми инструментами государственной политики .

В целом можно сказать, что низкая конкурентоспособность экономики Кыргызстана является закономерным результатом как исходных ограничений развития (маленькая емкость внутреннего рынка, аграрная направленность экономики, низкий уровень урбанизации), так и непродуманности реформ и действий правительства.

Усоналиева Д.А.,
БГУ им. К. Карасаева

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ

В настоящее время формируется много субъектная социальная политика, направленная на решение множества проблем, накопившихся в социальной сфере. Помимо уже рассмотренных, свою роль в инвестировании социальной сферы должен играть бизнес. Это предполагает активное внедрение в нашей республике принципов корпоративной социальной ответственности (КСО) по примеру стран Запада.

В современных условиях модель социально ответственного бизнеса консолидирует общество. Она интегрирует в единую систему социальные цели общества, социальные функции государства, экономическую деятельность предприятий, социальную политику местного самоуправления, что в конечном итоге способствует росту социально-экономической эффективности в целом. Важная особенность этой системы заключается в том, что конечные цели хозяйствования подчиняются интересам не только собственников средств производства, но также и других граждан.

Однако за прошедшие 20 лет в Кыргызстане коренным образом изменились структура экономики и идеология; оставшиеся от советского времени предприятия избавились от объектов соцкультбыта; выросли и активно работают новые поколения, для которых это является просто историческими фактами и которые убеждены, что идеология бизнеса заключается только в максимизации прибыли любыми путями, а проблемы социальной сферы, а если брать шире - проблемы человеческой жизнедеятельности должны решаться в целом государством и каждым конкретным человеком самостоятельно. В то же время наше общество не может все время находиться на начальной ступени рыночной экономики. Несмотря на различные серьезные препятствия, оно поступательно развивается, повышается самосознание граждан, которые начинают все настойчивее требовать от государства решения вопросов социального равенства, справедливости и повышения уровня жизни. Все это напрямую влияет на уровень социальной нестабильности в стране. Поэтому возникают вопросы: как в современных условиях раскрыть достаточно высокий социальный потенциал бизнеса, какую социальную политику и на каких условиях должны проводить предприниматели во взаимодействии с государством и гражданским обществом, и как это должно соотноситься с идеями рыночной экономики. В этой связи следует обратиться к западному опыту, поскольку в развитых странах понятие социальной ответственности бизнеса вошло в хозяйственную практику с середины прошлого века, получает должное освещение в научной среде и, что особенно ценно, по мере его эволюции в ходе развития национальных экономик.

Существует множество определений социальной ответственности бизнеса, исходя из степени участия бизнеса в социальной сфере. Так, согласно Международного форума бизнес-лидеров корпоративная социальная ответственность понимается как продвижение практик ответственного бизнеса, которые приносят пользу бизнесу и обществу и способствуют социальному, экономическому и экологически устойчивому развитию путем максимизации позитивного влияния бизнеса на общество и минимизации негативного. В России Ассоциация российских менеджеров под социальной ответственностью бизнеса понимает добровольный вклад в развитие общества в социальной, экономической и экологической сферах, связанный напрямую с основной деятельностью компании и выходящий за рамки определенного законодательного минимума. На наш взгляд, общим во всех приведенных определениях является то, что социальная ответственность бизнеса предполагает добровольное решение компаний участвовать в улучшении жизни общества по определенным направлениям. Поэтому для достижения целей нашего исследования можно согласиться с этими определениями, так как все они обязательно подчеркивают необходимость ведения бизнеса на экономических принципах с соблюдением этических и юридических норм, а также неписанных правил, господствующих в обществе.

Исследователи данной проблемы отмечают, что в развитых странах наибольшее распространение получили следующие основные концепции социально ответственного бизнеса:

- Концепция корпоративного эгоизма, согласно которой социальная ответственность приравнивается к выполнению социальных обязательств, которые государство предъявляет к бизнесу (выплата заработной платы и уплата налогов, выполнение установленных законодательством социальных обязательств и т.п.). Другие направления социальной политики компания осуществляет в силу моральных установок руководства.
- Концепция корпоративного альтруизма, которая предполагает наряду с социальными обязательствами участие бизнеса в благотворительности и социальных проектах.
- Концепция разумного эгоизма, согласно которой компания при реализации социальных проектов сокращает размеры текущей прибыли, но в долгосрочной перспективе формирует благоприятную социальную среду для своих работников и региона действия в целях сохранения благоприятной долгосрочной перспективы для своей экономической деятельности.

Согласно закрепленным международным нормам социальная ответственность компаний подразделяется на внутреннюю и внешнюю. Внутренняя ориентирована на сотрудников предприятий и охватывает вопросы оплаты и охраны труда, стимулирующих выплат, создания рабочих мест, дополнительного медицинского и социального страхования, оказания помощи в критических ситуациях, профессионального (пере) обучения и др. Внешняя социальная ответственность предполагает: ответственность перед потребителями (в виде выпуска качественных товаров и оказания качественных услуг), содействие охране окружающей среды, спонсорство и благотворительность, внедрение

социальных программ и проектов в местном сообществе, вклад в формирование гражданского общества и т.д.

Внутренние зависят от инициативы руководства предприятий, причем часть из них не закреплена во внутренних документах, то есть могут носить неформальный характер.

Конечно же, значение этих видов КСО с точки зрения субъектов социальной политики неравнозначно. Работники и руководство предприятий на первый план ставят внутреннюю социальную ответственность, что, в общем-то логично и справедливо. А вот приоритетность для общества направлений внешней ответственности находится в зависимости от складывающейся ситуации на местном уровне, что и фиксируются экспертами по данным социальных опросов.

Среди отечественных можно выделить представленные в январе 2011 года результаты исследования Центра изучения общественного мнения "Эл-Пикир" и КСО бизнес-сети. Опрос показал, что до 40% респондентов ошибочно не относят к КСО ее же сферы деятельности, при этом самое низкое понимание наблюдается у бизнесменов, не ориентированных на социальную ответственность. К сожалению, более трети опрошенных считают следующие направления обязанностью государства, а не бизнес-сектора: предоставление гарантированной занятости, рабочих мест; обеспечение работников предприятия гарантированной заработной платой; оплата больничного и декретного отпуска по уходу за ребенком; участие в мероприятиях по защите окружающей среды.

Выделяют следующие основные формы корпоративной социальной ответственности: традиционная благотворительность, стратегическая благотворительность и социальное инвестирование (табл. 1).

Под традиционной благотворительностью понимается передача денежных и других ресурсов на безвозмездной или льготной основе с целью решения общественно значимых задач. Здесь жертвователь не ставит целью извлечение собственной пользы или достижение своих целей. В случае ***стратегической благотворительности*** он старается увязать благотворительную деятельность с собственными стратегическими целями. ***Социальное инвестирование*** подразумевает проведение целенаправленной долгосрочной политики компании в местных сообществах, направленной на решение социально значимых задач, подразумевающей взаимное вложение ресурсов и приносящей взаимные выгоды всем участникам процесса. Иными словами, социальные инвестиции предприятия являются стратегическими инвестициями в устойчивое развитие компании на перспективу. Это лежит в рамках концепции "разумного эгоизма".

Наибольшую известность получила социальная деятельность золотодобывающего ЗАО "Кумтор Оперейтинг Компани", которое является оператором проекта "Кумтор". В настоящее время на постоянной основе работают 2663 сотрудника, из них 2524 человека или 94,8% - граждане Кыргызстана и 139 иностранных специалистов. Если проанализировать структуру платежей ЗАО на территории Кыргызстана, то можно смело утверждать, что оно является социально ответственным предприятием, его политика, адресована преимущественно Иссык-Кульской области, на территории которой функционирует рудник (табл. 2).

Таблица 1

Структура платежей проекта "Кумтор" в Кыргызской Республике (млн. долл. США)

Направления выплат	2010 г.	1994-2010 гг.
Налоговые, таможенные и другие обязательные платежи	100,988	385,849
Платежи в Соцфонд	6,819	48,207
Взнос в Фонд развития Иссык-Кульской области	6,533	12,246
Санаторное лечение	0,122	0,488
Поддержка образования, стипендии и обучение	0,051	3,656
Спонсорская и благотворительная помощь	0,914	8,655
Программа устойчивого развития региона	0,276	1,918
Соглашение по выплатам местному сообществу	-	4,400

Источник: сайт ЗАО "Кумтор Оперейтинг Компани"// www.kumtor.kg

Общие выплаты за 17 лет составили 1,5 млрд.долларов США. Из них заработная плата сотрудников - 247,3 млн. долл., платежи в Соцфонд - 48,2 млн., на санаторное лечение и обучение израсходовано 4,1 млн. долл. При этом на предприятии соблюдаются строгие стандарты по охране труда с учетом условий высокогорья. Работники являются самыми высокооплачиваемыми не только в промышленности, но и по сравнению с другими отраслями. Легальные выплаты заработной платы способствуют росту страховых отчислений, что в перспективе позволит получать солидную пенсию. Несмотря на значительные выплаты в Фонд развития, компания продолжает участвовать в программе устойчивого развития региона, в рамках которой произвела выплаты на сумму 1,9 млн. долл. Также она является одним из крупнейших спонсоров в республике, израсходовав на эти цели за 17 лет 8,7 млн. долларов, из них 0,9 млн. долл. в 2010 году.

Средства Фонда могут быть направлены на реализацию мер в области охраны природы и благоустройства, развития образования, здравоохранения, социальной защиты, культуры, спорта, мелиорации земель, содействия развития сельского хозяйства и туризма.

Как и в случае с "Кумтором", можно отметить и долгосрочные социальные проекты, которые компания внедряет с учетом специфики своей производственной деятельности. Так, в 2011 году она приступила к реализации образовательного проекта "Mega Билим", который нацелен на оснащение компьютерным оборудованием сельских школ республики. На этот проект выделено свыше 22,5 млн. сомов.

Таким образом, государство, выстраивая общую политику, может как создавать условия, так и препятствовать развитию бизнеса, в том числе и влиять на его социальную политику. Бизнес, как субъект, несет ответственность за развитие социальной среды, в которой он существует, однако его социальную ответственность необходимо рассматривать в увязке с социальной ответственностью государства. Социальная ответственность предпринимателей в нашей стране должна отойти от формы дополнительного социального налога и занять свое место в социальной политике государства, что будет способствовать повышению эффективности инвестиций бизнеса в социальную сферу. Успешность взаимодействия власти и бизнеса

предполагает взаимное осознание имеющихся возможностей. Стремление всех заинтересованных сторон к достижению баланса интересов в сочетании с последовательно проводимой в стране социально-экономической политикой позволит ускорить процесс становления социальной ответственности бизнеса.

Литература

1. Калашников С. Социальное рыночное хозяйство и социальное государство // Человек и труд. - 2003. - № 9.

2. "Социальная ответственность компании: практическая польза для бизнеса", Ассоциация менеджеров. - М., 2002.// http://www.amr.ru/pdf/broshure_full.pdf

3. Чирикова А.Е. и др. Бизнес как субъект социальной политики: должник, благодетель, партнер? - М.:ГУ-ВШЭ, 2005. С. 8-10.

4. Туркин С. Социальные инвестиции в бизнесе. Пособие для менеджеров. - М., 2003.

5. www.development.kloop.kg

6. http://analitika.akipress.org:2011-01-11

Шакулова Н.Э.,
БГУ им. К. Карасаева

РЫНОК ЦЕННЫХ БУМАГ В КЫРГЫЗСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Экономические реформы в Кыргызстане ставят новые задачи и проблемы по развитию его секторов экономики. Для устойчивого экономического роста требуется мобилизация необходимых финансовых ресурсов. В этом направлении рынок ценных бумаг играет важную роль в укреплении финансовой системы государства.

Наряду с системой банковского кредита, рынок ценных бумаг способствует усилению инвестиционной активности хозяйствуюших субъектов, устранению дефицита капитала, его перелива из одной отрасли в другую, стимулируя, таким образом, структурные изменения в экономике. Вопрос активизации фондового рынка остается актуальным не только в фондовых биржах Кыргызстана, но и для правительства в целом.

Финансовый рынок Кыргызстана имеет свои особенности - компании обращаются в банк при возникновении необходимости дополнительной денежной массы, а не выпускают свои ценные бумаги. Вследствие чего банковский сектор более развит по сравнению с фондовым рынком. На данный момент в структуре финансового рынка Кыргызстана объем торгов с ценными бумагами составляет всего 12 - 13%. В то время как в структуре финансовых рынков развитых стран объем торгов с ценными бумагами составляет порядка 60%, остальная часть отводится страховым компаниям, пенсионному сектору, коммерческим банкам.

Проблемы отечественного рынка ценных бумаг:

- недостаток привлекательных финансовых инструментов. Корпоративные ценные бумаги в основном представлены акциями, доход по которым зависит от прибыльности компании, а прибыльность большинства предприятий на низком уровне. Слабо развит рынок корпоративных облигаций. Отсутствует нормативная правовая база, регулирующая обращение ипотечных, муниципальных и производных ценных бумаг, что является одним из основных факторов, сдерживающих их развитие;

- ограниченность внутренних инвестиционных ресурсов. Низкая покупательская способность населения и недостаточное развитие институтов коллективного инвестирования не способствуют вложениям в ценные бумаги;

- законодательство по ценным бумагам. Необходимо продолжить работу по совершенствованию законодательства по регулированию ценных бумаг в Кыргызской Республике с учетом мировых стандартов в данной области;

- недостаточность защиты прав инвесторов и низкий уровень осведомленности населения в вопросах инвестирования в ценные бумаги;

- налогообложение доходов по ценным бумагам. Действующая система налогообложения доходов по ценным бумагам не способствует развитию рынка долгосрочных долговых ценных бумаг.

Несостоятельность рынка ценных бумаг, также, обусловлена тем, что этот рынок не востребован основной массой населения, например, как валютный рынок: гражданам надежнее вкладывать в валюту, чем в ценные бумаги, тогда как в большинстве стран значительные объемы рынка ценных бумаг приходятся на торги с корпоративными и муниципальными облигациями, что позволяет добиться мобилизации тех денежных средств, что лежат мертвым грузом "в чулках" у населения.

Поэтому важный этап в развитии рынка ценных бумаг - внедрить различные виды ценных бумаг, заниматься повышением финансовой грамотности населения: когда люди начнут получать прибыль, они станут более активно инвестировать в ценные бумаги постепенно достанут из "чулков" порядка 4 млрд. сомов.

Увеличение количества эмитентов могло бы привести к проявлению конкуренции, что может создавать все более привлекательные условия для вложения. Финансы будут перетекать из сферы теневой экономики в сектор ценных бумаг, обеспечивая его дальнейшее продвижение. В свою очередь, компании эмитенты получив дополнительный источник финансирования, будут расширять производство и спектр предоставляемых услуг, что скажется на объеме ВВП страны. Также увеличатся поступления в бюджет государства в виде налогов и отчислений, результатом чего будут социальные программы, развитие инфраструктуры, улучшение качества предоставляемых государственных услуг. Данные изменения отразятся на уровне жизни населения, следствием чего станет рост вложений, сбережений и накоплений населения в ценные бумаги.

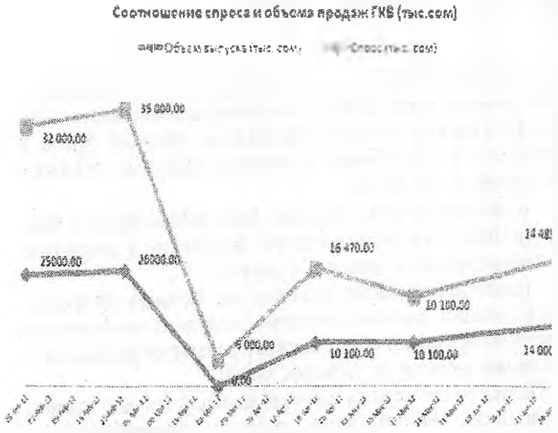
Как известно, общий государственный долг Кыргызстана на данный момент составляет более $3,1 млрд. Через выпуск и размещение государственных ценных бумаг на внутреннем рынке капиталов можно было бы мобилизовать достаточно средств, не обращаясь в зависимость от внешних заимствований. Также деньги, полученные от эмиссии ГЦБ, могли бы быть хорошим источником для финансирования государственных социальных, экономических и инфраструктурных программ.

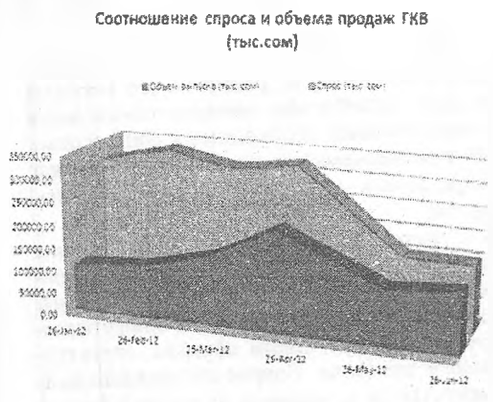
Несмотря на то, что рынок ценных бумаг нашей республики не развит на достаточно высоком уровне, все же характеризуется такими позитивными сдвигами, как достаточно развитая инфраструктура и адекватная законодательная база. Хотя и есть нехватки нормативно-правовых актов связанных с финансовыми инструментами рынка капитала.

Сегодня в Кыргызстане имеется опыт обращения акций отечественных компаний, корпоративных облигаций, государственных казначейских векселей, муниципальных облигаций. Сформирован институт профессиональных участников рынка ценных бумаг. Кроме того, на рынке ценных бумаг функционируют субъекты, осуществляющие депозитарную, брокерскую, дилерскую деятельность, деятельность по ведению реестра владельцев ценных бумаг и инвестиционных фондов, управлению инвестиционными фондами.

На сегодняшний день анализ торгов на рынке государственных ценных бумаг (соотношение спроса и объема продаж ГКВ) за прошедшие кварталы 2012 года опубликованные НБ КР выглядят следующим образом:

3 месячные ГКВ

Согласно приведенным графиком и диаграммой можно сказать, что спрос есть, но наблюдается его упадок во втором квартале. В конце второго квартала спрос был удовлетворен на 100% и 96%, можно сказать, что заявленный спрос идет вровень с удовлетворенным спросом.

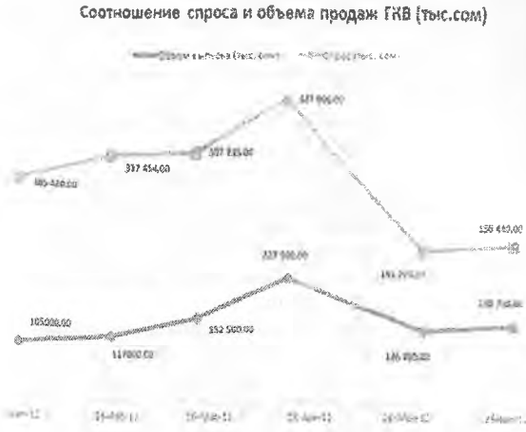
6 месячные ГКВ

Касаемо 6 месячных ГКВ, следует отметить, что заявленный спрос очень высок и не покрывается объемом выпуска, лишь к концу второго квартала наблюдается удовлетворение спроса на 100%. Уровень доходности в первом квартале составлял в среднем 11%, а к концу второго квартала уменьшился и достиг отметки в 7,7%.

12 месячные ГКВ

В аукционах по 12 месячным ГКВ наблюдается следующая ситуация:

- за два квартала, так же как и в предыдущем случае по 6 месячным ГКВ заявленный спрос не покрывается объемом выпуска, лишь в конце второго квартала коэффициент покрытия составляет 92%;
- уровень доходности весьма низок, составлял в первом квартале в среднем 13%, а в конце второго квартала спустился к отметке в 9,9%.

Следует напомнить, что показатель доходности в 2011 году был значительно выше и составлял 21%, а максимальный порог и вовсе поднялся до 49% годовых, что само по себе является странным, так как максимальный порог доходности большинства банков составляет около 20% годовых, выше которой они не покупают ценные бумаги из-за высокого уровня рисков.

Важно отметить, что в последние годы меняется понимание у хозяйствующих субъектов в отношении фондового рынка. Сегодня имеется ряд успешных предприятий, которые в целях развития своего производстваактивно используют фондовый рынок для привлечения необходимых финансовых ресурсов. Наблюдается рост объема сделок с ценными бумагами эмитентов Кыргызской Республики. Подобный объем ценных бумаг, находящихся в обращении, фондовый рынок Кыргызской Республики относит к развивающимся типам.

В Кыргызской Республике все биржевые сделки с ценными бумагами осуществляются через лицензированных организаторов торговли. На рынке ценных бумаг действует одна биржа ЗАО "Кыргызская Фондовая Биржа".

На конец июня 2012 года участниками торгов ЗАО "Кыргызская Фондовая Биржа" являются 16 брокерских компаний, имеющих лицензии на брокерскую и дилерскую деятельности.

Табл. 1.

Брокерская фирма	Объем торгов	Кол-во фин.инстр. участ-х в торгах	К-во ц.б.	К-во сделок
ОсОО ФК "Сенти"	109 199 483,83	32	1 701 177	415
ЗАО "Заман"	99 801 282,15	60	1 839 757	312
ОсОО «BNC Finance»	84 879 696,26	30	73 642 103	101
ОсОО ФИК «Asko&Co»	37 976 579,87	10	6 192 335	21
ЗАО ХК "Славянский Восток"	21 783 104,64	5	16 921 089	13
ОсОО «Мастерфайбр»	1 168 234,90	8	75 600	13
ОсОО ИК "Ориент Кэпитал"	961 107,00	2	309 876	4
ОсОО ФКК "Ниет-Аракет"	942 705,50	5	2 296 642	10
ОсОО ИКУК "Транзактор"	68 890,00	2	4 577	4
ОсОО « KLS Securities»				
ОАО ОКБ «Аалам»				
ОсОО «Ато-Финанс»				
ЗАО «ББВ»				
ОсОО «RBA GROUP»				
ОАО РК "Аманбанк"				
ЗАО "Казына-Капитал"				
Объем торгов за период	**355 443 710,64**			
к-во сделок:				**865**
к-во ц.б.			**102 936 068**	

По итогам торгов за 6 месяцев 2012 года на торговой площадке ЗАО "Кыргызская Фондовая Биржа" зарегистрировано 865 сделок по корпоративным ценным бумагам на сумму 355,44 млн.сом с количеством ценных бумаг 102 936 068 экземпляров. По сравнению с аналогичным периодом 2011 года было уменьшение объема торгов на 198,53 млн.сом (или 35,84%) и увеличение сделок на 9 сделок (количе-

ство сделок - 856, объем торгов - 553,97 млн.сом за 6 мес.2011 года).

Большинство сделок в 2012 году приходилась на долю производственных компаний, далее следуют компании, занимающиеся непосредственно торговлей, сферой услуг и банковской деятельностью.

Диаграмма 1.

Таким образом, рынок ценных бумаг является отражением экономической ситуации в стране. Увеличение числа предприятий выходящих из тени, увеличение темпа роста прибылей компаний, увеличение финансовой грамотности и уровня доверия населения финансовому рынку - все это должно быть основным двигателем развития рынка ценных бумаг.

На современном этапе глобализации мировой финансовой системы и обострения конкурентной борьбы за мировые инвестиционные ресурсы, наиболее приоритетной задачей должно быть обеспечение конкурентоспособности Кыргызского финансового рынка как национального института, обеспечивающего эффективное привлечениевнутренних и внешних сбережений для долгосрочных инвестиций в экономику страны.

Основываясь на вышеуказанное нужно отметить, что для достижения поставленных целей по дальнейшему развитию рынка ценных бумаг необходимо решить следующие основные задачи:

- повышение конкурентоспособности институтов финансового рынка;
- обеспечение и увеличение объема рынка ценных бумаг;
- развитие корпоративного управления и усиление регулирования публичных эмитентов ценных бумаг;
- популяризация рынка ценных бумаг и создание новых финансовых инструментов;
- защита инвесторов и улучшение инвестиционного климата и т.д.

Создание эффективно функционирующего рынка ценных бумаг будет способствовать активизации инвестиционной деятельности, что приведет к расширению деятельности акционерных обществ, увеличению объемов производства, и, как следствие, созданию новых рабочих мест, увеличению заработной платы и росту доходов государственного бюджета.

Литература

1. Абдынасыров У.Т. Стратегия и перспективы развития рынка ценных бумаг в КР. - Б.: Академия, 2005.

2. Залепо А. Все о рынке ценных бумаг в Кыргызской Республике - теория и практика. - Б., 2005.

3. Жапаров А.У. Экономическая безопасность КР в условиях мирового экономического кризиса (внешняя торговля) // Экономика и статистика. - 2009. - №1.

4. Годовые отчеты ЗАО "Кыргызская фондовая биржа". - Режим доступа: // www.kse.kg.

5. Годовые отчеты Национального банка КР. - Режим доступа: // www.nbkr.kg.

Шарко Н. Ю.,
КРСУ им. Б. Ельцина

НАЛИЧНО-ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ПРИНЦИПЫ ЕГО ОРГАНИЗАЦИИ

Под налично-денежным оборотом понимают движение наличных денег в сфере обращения и выполнение ими функций средства платежа и средства обращения.

Налично-денежное обращение в первую очередь обслуживает население, так как наличные деньги используются для кругооборота товаров и услуг, для расчетов по финансовым (нетоварным) операциям, таким как выплата заработной платы, пособий, по оплате доходов по ценным бумагам и др. Обращение наличных денег начинается с их эмиссии Национальным банком. В целях организации налично-денежного обращения Национальный банк выполняет следующие функции:

1. Прогнозирует и организует производство банкнот, перевозку и хранение, создает резервные фонды.

2. Устанавливает правила хранения и инкассации наличных денег для кредитных организаций.

3. Устанавливает признаки платежеспособности денег и порядок их замены.

4. Разрабатывает и утверждает порядок ведения кассовых операций банков и финансово-кредитных учреждений, деятельность которых лицензируется и регулируется Национальным банком Кыргызской Республики.

5. Прогнозирует потребности республики в банкнотах и монетах.

Налично-денежное обращение осуществляется с помощью следующих видов денег:

- банкноты,
- металлические монеты,
- векселя,
- чеки,
- кредитные карты.

Прогнозирование налично-денежного обращения является составной частью общей системы экономического прогнозирования. В процессе прогнозирования оборота наличных денег должно быть обеспечено наилучшее удовлетворение требований законов денежного обращения как необходимого условия поддержания покупательной способности денег и их нормальной циркуляции в экономике с минимальными издержками обращения.

Можно выделить четыре денежных потока:

1. поступление денежных средств в кассы банков в виде выручки предприятий и организаций за товары и услуги;
2. выдача наличных денег из касс банков предприятиям и организациям на выплату населению денежных доходов;
3. движение денежных средств между городским и сельским населением, движение средств внутри групп населения;
4. движение наличных денег между предприятиями.

Основными являются первые два денежных потока. Они обеспечивают нормальную циркуляцию наличных денег через кассы банка и беспрерывное обслуживание хозяйства наличными деньгами.

Фактически наличные деньги представляют собой банкноты и монеты, выпущенные национальным банком и находящиеся в кассах банков, а также обращающиеся вне банковской сферы. Банковская система выступает исходным пунктом кругооборота наличных денег, поскольку новые деньги в оборот поступают из банков, создающих их в результате кредитных операций. Коммерческие банки обменивают имеющиеся у них безналичные деньги на наличные деньги, имеющиеся в наличии у Национального банка.

В странах с развитой рыночной экономикой и банковской системой расчеты наличными деньгами составляют 3-8% от всего платежного оборота. Это достигается путем перевода заработной платы на банковские счета. В США заработную плату наличными деньгами получает менее 1% населения, в Англии - до 10%, в Канаде - 5%. Все расчеты населения за товары и услуги осуществляются посредством чеков и различных платежных карт.

В настоящее время сфера наличного оборота Кыргызской Республики все еще широка. Так, если на начало 2001 г. в наличном обращении находилось 4,3 млрд. сом, то теперь общая сумма денег в обращении выросла до 58,3 млрд. сом.

Расширение налично-денежного оборота может быть вызвано следующим:

-экономический кризис;
-кризис наличности;
-кризис неплатежей;
-замедление расчетов;
-недостаточно организованная система межбанковских расчетов;
-сознательное сокращение прибыли в целях ухода от налогов и расширения наличных платежей за пределами банков.

Резкое расширение наличного оборота ведет к росту издержек обращения, замене старых купюр на новые, к появлению "черного нала", недобору налоговых платежей. Результатами являются дефицит, финансовая нестабильность. Если бы денежный оборот проходил по банковским счетам, то у центрального банка было бы больше возможностей его учитывать, регулировать и иметь полную информацию о состоянии экономики. Это дало бы возможность не расширять эмиссию. Неучтенный наличный оборот чаще всего переводится в валюту, а это требует от государства расширения эмиссионного процесса наличных денег для выплат из бюджета.

Национальный банк КР по согласованию с государственными органами определяет сумму увеличения денежной массы, ограничивая ее приростом в реальном исчислении. Эта мера рассматривается как важная форма борьбы с инфляцией и обеспечения стабилизации экономики.

Для воздействия на денежно-кредитную сферу Национальный Банк использует прежде всего способность коммерческих банков увеличивать или уменьшать депозиты, а следовательно, денежную массу. Денежная масса в обращении представляет собой номинальную стоимость банкнот и монет в обращении, находящихся у населения и в финансовых учреждениях.

Общая сумма денег в обращении на 1 января 2013 года составила 58,3 млрд. сом. При этом поступление наличных денег в кассы коммерческих банков за 2012 год составило 622,3 млрд. сомов и по сравнению с 2011 годом увеличилось на 44,6 процента. Выдача наличных денег из касс коммерческих банков возросла на 47,3 процента и составила 643,0 млрд. сомов.

Движение наличных денежных средств через кассы коммерческих банков по областям Кыргызской Республики отражены в Таблице 1.

Таблица 1.

	Поступление, *млн. сом.*		Выдача, *млн. сом.*		Возвратность, *проценты*	
	2011 г.	2012 г.	2011 г.	2012 г.	2011 г.	2012 г.
Всего	**430 505,7**	**622 342,7**	**436 436,9**	**642 979,1**	**98,6**	**96,8**
г. Бишкек	252 839,8	329 264,3	234 149,1	323 725,4	108,0	101,7
Баткенская область	12 766,0	22 797,4	16 669,5	24 747,5	76,6	92,1
Джалал-Абадская область	39 925,8	60 981,7	48 882,0	70 093,1	81,7	87,0
Иссык-Кульская область	15 437,9	26 204,2	19 341,9	30 709,9	79,8	85,3
Нарынская область	5 041,6	8 678,1	7 803,9	12 056,0	64,6	72,0
г. Ош	64 186,7	94 136,7	59 980,7	94 059,3	107,0	100,1
Ошская область	12 102,9	27 992,9	19 159,9	31 751,2	63,2	88,2
Таласская область	6 851,5	8 516,4	10 161,0	12 294,0	67,4	69,3
Чуйская область	21 353,5	43 771,0	20 288,9	43 542,7	105,2	100,5

Национальный банк Кыргызской Республики постоянно проводит работу по поддержанию оптимальных запасов необходимых номиналов банкнот и мо-

нет, проводит выпуск в обращение банкнот и монет, а также изъятие из обращения ветхих банкнот и их уничтожение.

По состоянию на 31 декабря 2012 и 2011 годов банкноты и монеты, находящиеся в обращении, включали:

	2012 г.	2011 г.
	тыс. сом	тыс. сом
Банкноты и монеты в обращении	59 890 751	51 931 005
За вычетом банкнот и монет в оборотной кассе	(1 638 583)	(2 064 069)
	58 252 168	**49 866 936**

Увеличение доли наличных денег в структуре денежной массы было обусловлено превышением их роста над ростом. Спрос на ресурсы в национальной валюте формировался также за счет притока иностранной валюты в республику вследствие увеличения поступлений международных трансфертов.

Предложение денег в 2012 году формировалось как за счет чистых иностранных активов, так и чистых внутренних активов банковской системы.

В качестве факторов роста денег в обращении можно отметить повышение государственных выплат по социальному пакету, устойчивая потребность экономики в наличных деньгах, недостаточная развитость рынка безналичных платежных средств.

Из вышеизложенного следует, что необходимо сокращать количество наличных денежных средств в обороте. Для этого необходимо следовать следующим принципам организации налично-денежного оборота:

- все предприятия и организации обязаны хранить наличные деньги (за исключением части, установленной лимитом) в коммерческих банках;
- банки устанавливают лимиты остатка наличных денег для предприятий всех форм собственности;
- обращение наличных денег должно служить объектом прогнозного планирования;
- управление денежным обращением необходимо осуществлять в централизованном порядке;
- наличные деньги предприятия могут получать только в учреждениях банков.

Таким образом, организация налично-денежного оборота имеет целью обеспечить устойчивость, эластичность и экономичность денежного обращения. Населению Кыргызской Республики необходимо постепенно переводить большую часть своих денежных средств в безналичную форму, что поспособствует сокращению государственных расходов на выпуск наличных денег, притоку налогов в бюджет, искоренению нелегальных платежей, а также упростит возможность учета наличия и движения денежных средств в Кыргызской Республике.

Литература

1. Годовой отчет Национального Банка Кыргызской Республики за 2012 г., - Б., 2013.

2. Бюллетень Национального Банка Кыргызской Республики, №11, 2012.

Садовская О.А.,
БГУ им. К. Карасаева

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Экономический кризис, поразивший республику в начале 90-х гг. XX века, был вызван объективными причинами. Распад Советского Союза положил конец централизованному финансированию, которое составляло почти 12% от валового внутреннего продукта республики, а с учетом скрытых субсидий в форме дешевых энергоносителей и сырья - полных 20%. Внезапно и грубо оборванными оказались все хозяйственные связи кыргызских предприятий с партнерами в других республиках СССР. Это разрушило отлаженные десятилетиями сырьевые схемы. Но самым тяжелым было то, что Кыргызстан потерял все рынки сбыта, и большая часть продукции, выпускавшейся промышленностью страны, оказалась невостребованной. Экономику накрыл коллапс.

Для преодоления системного кризиса были предприняты решительные действия по созданию основ рыночной экономики, что позволило сформировать частный сектор, первичную рыночную инфраструктуру, ввести первыми среди стран СНГ национальную валюту и проводить независимую денежно-кредитную политику, остановить гиперинфляцию и, как следствие, возобновить экономический рост. Средний темп экономического роста в Кыргызстане в период 1996-2004 годов составил 5,5% в год, что является одним из лучших показателей среди стран СНГ. Вместе с тем очень скоро, в ходе острых международных финансовых кризисов 1998 и 2008 годов, стало очевидным, что общая макроэкономическая ситуация в стране остается неустойчивой и весьма чувствительной к внешним воздействиям.

В условиях острой конкуренции на мировом рынке важным стало поднятие уровня конкурентоспособности отечественных товаров и услуг для определения собственных рынков сбыта и удержания на них своих позиций.

Кыргызские предприятия находятся в чрезвычайно невыгодных, по сравнению с другими странами условиях, как производства, так и ведения внешней торговли. Внешнеторговая деятельность республики во многом зависит от уровня промышленного производства. Как известно, отрасли промышленности, перерабатывающие сырье и производящие готовые изделия потребительского спроса, очень пострадали в период экономического кризиса и на сегодняшний день мало производят, а производимое неконкурентоспособно на мировом рынке по качеству, технологии и затратам.

Если вернуться в 90-е гг XX в., то можно понять, что в результате высокой степени специализации производства, характерной для централизованной командной системы советского периода. Кыргызстан не имел самостоятельного выхода на внешние рынки. Поэтому в начале 90-х годов в торговом обороте республики, страны бывшего Союза занимали главенствующее положение, которое в последующие годы они стали утрачивать в связи с либерализацией всей внешнеэкономической деятельности республики.

В составе Союза ССР Кыргызстан специализировался на производстве и экспорте продовольствия и продуктов питания, шерстяных товаров, продукции машиностроения, минералов и цветных металлов, а также электроэнергии. В то же время, республика импортировала энергоносители, черные металлы, химикаты и лекарства, древесину, бумажную продукцию, изделия машиностроения и большинство видов строительных материалов.

В отраслевой структуре экспорта и импорта доминирующее положение занимали три отрасли: машиностроение, легкая и пищевая промышленность. Снижение импорта продукции химической промышленности и сельского хозяйства было вызвано отсутствием финансовых ресурсов на покупку удобрений и прекращением поставок в республику немытой шерсти (на комбинат первичной обработки шерсти в г. Токмок).

В экспорте спад коснулся сектора машиностроения. К 1994 г., по сравнению с 1990 г., объемы экспорта в этой отрасли сократились в 3 раза. Это было обусловлено, во-первых, существованием предприятий-гигантов, практически на 90% работавших на привозных комплектующих и сырье, которые поступали из России, Казахстана, Украины и других союзных республик; во-вторых, разрывом экономических связей и возникшими проблемами в сфере межгосударственных платежей, в результате чего машиностроительные предприятия потеряли рынки сбыта, так как выпускаемая продукция, в основном, была предназначена для поставки в республики бывшего СССР. Это повлекло за собой затоваривание складов предприятий. Из-за неконкурентоспособности продукции и отчасти неосвоенности внешних рынков этими предприятиями, продукция машиностроительной отрасли Кыргызстана не смогла выйти на мировой рынок.

В последующие годы машиностроению не имело смысла наращивать объемы производства, так как внутренняя потребность в продукции этой отрасли составляла только 30% от производимой ею, а остальная часть раньше вывозилась в другие республики СССР. Ввиду зависимости предприятий этой отрасли от привозных комплектующих, они вынуждены были приостановить работу из-за нарушения хозяйственных связей. А либерализация цен, рост транспортных расходов еще больше усугубили положение этого сектора экономики.

В товарообороте республики снизилась доля как импорта, так и экспорта продукции легкой промышленности. Произошло это вследствие уменьшения ввоза хлопка-волокна из других регионов, прекращения ввоза готовой одежды из стран Балтии и Закавказья. Потребности покрывались за счет внутренних ресурсов и импорта из развивающихся стран дальнего зарубежья, т.е. изменилась география ввоза.

Экспорт снизился из-за неконкурентоспособности продукции, недостаточной работы маркетинговых служб и полной зависимости легкой промышленности Кыргызстана от импорта прикладных материалов.

Таким образом, вследствие воздействия некоторых внутренних и внешних факторов (спад производства, отсутствие необходимых энергоносителей, сырья и материалов, трудности транспортировки и транзитных поставок кыргызских товаров на внешние рынки сбыта) просматривается тенденция медленного, но последовательного вытеснения ряда кыргызских товаров с традиционных экспортных ниш. Не дают пока ожидаемых результатов меры по импортозамещению, так как не только не сокращаются, но даже возрастают поставки потребительских товаров в республику.

Тем самым, перспективы развития внешнеторговых связей зависят от реализации достигнутых договоренностей в рамках двусторонних и многосторонних торгово-экономических отношений со странами; активизации работы межправительственных комиссий; снятия барьеров с сопредельными государствами; складывающейся конъюнктуры на мировых рынках для экспорта кыргызских товаров.

Табл.1

Внешняя торговля Кыргызской Республики (млн. дол.)

Годы	2007	2008	2009	2010	2011
Внешнеторговый оборот -всего	4109,6	5928,0	4713,2	4978,7	6507,6
Экспорт	1321,1	1855,6	1673,0	1755,9	2246,4
Импорт	2788,5	4072,4	3040,2	3222,8	4261,2
Сальдо торгового баланса	-1467,4	-2216,8	-1367,2	-1466,9	-2014,8
Коэффициент покрытия импорта экспортом в %	47,4	45,6	55,0	54,5	52,7

Как показывают данные таблицы 1, внешнеторговый оборот Кыргызстана в 2011 году по сравнению с 2007 годом увеличился на 2398 млн.долл. или в 1,5 раза. И хотя импорт превышает экспорт, тем не менее, по сравнению с 2010 годом, в 2011 году экспорт увеличился на 490,5 млн.долл. При этом сальдо торгового баланса остается отрицательным.

Интеграционный процесс в рамках СНГ, будучи активно необходимым, постепенно набирает силу. Кыргызстан сделал ставку не только на тесное сотрудничество с республиками ближнего зарубежья, но и дальнего зарубежья, что подтверждает вступление КР во Всемирную торговую организацию.

Табл. 2.

Динамика развития экспортно-импортных операций (в % к предыдущему году)

Годы	2007	2008	2009	2010	2011
Внешнеторговый оборот -всего	145,6	144,2	79,5	105,6	130,7
Экспорт	148,2	140,5	90,2	105,0	127,9
Импорт	144,4	146,0	74,7	106,0	132,2
Со странами вне СНГ					
Экспорт	136,7	148,9	108,9	105,6	125,8
Импорт	135,2	148,9	70,1	114,2	137,8
Со странами СНГ					
Экспорт	158,3	134,1	74,5	104,2	130,6
Импорт	153,1	143,6	78,6	99,7	127,3

Во внешнеторговом обороте республики, начиная с 2007 года, заметна тенденция снижения экспортных операций, но в 2010 году, определяется их увеличение на 14,8%, что связано с увеличением экспортных операций со странами СНГ. В 2011 году экспорт продолжает увеличиваться и по сравнению с 2010 годом он увеличился на 22,9%, также заметно увеличение экспорта и импорта со странами СНГ и со странами дальнего зарубежья. Это говорит о том, что страны преодолели влияние финансово-экономического кризиса 2008 года.

Вступление Кыргызстана во Всемирную торговую организацию (ВТО) предполагало установление стабильного предсказуемого тарифного режима. Кроме этого, существовало множество политических и экономических аспектов вступления Кыргызстана в состав ВТО. Основными политическими аспектами являлись: защита и поддержка со стороны экономически более развитых стран в области торговли.

Одним из основных экономических аспектов присоединения Кыргызстана к ВТО является обеспечение преимуществ для экспорта товаров и услуг на рынках стран-членов ВТО. Членство в этой организации означает общую гарантию того, что члены ВТО, согласно принятым правилам, не будут вводить ограничительные меры, наносящие ущерб интересам других членов ВТО. Например, страна-член ВТО не может произвольно вводить импортные квоты на товары из Кыргызской Республики, если строго не соблюдаются применяемые процедуры и требования ВТО. Если страна-член ВТО вводит торговые барьеры, наносящие ущерб Кыргызской Республике, то республика вступает в процесс многостороннего разрешения споров ВТО.

Вступив в ВТО, Кыргызстан предполагал получить более привлекательные, стабильные и предсказуемые условия для инвестиций, что в свою очередь привело бы к увеличению количества и улучшению качества инвестиций во всех секторах экономики Кыргызской Республики. В реалии оказалось, что став членом ВТО, Кыргызстан получил лишь один положительный момент - это относительную низкую стоимость импортных товаров. Но вот отрицательных моментов несколько больше: из-за низких таможенных пошлин - недопоступление денежных средств в казну государства, за время членства ВТО произошел спад ВВП, уменьшилась инвестиционная привлекательность, так как в страну потекли импортные товары, а не инвестиции; Казахстан и Узбекистан ввели ограничения на импорт из Кыргызстана, а также снизился уровень экономической безопасности. Тем самым, по нашему мнению, вступление в ВТО принесло достаточно положительных результатов, но в настоящее время, республика ощущает негативные последствия.

В настоящее время идет активная работа по вступлению Кыргызстана в российско-белорусско-казахский Таможенный союз. По нашему мнению, этот союз может дать КР большие возможности, но и несет в себе определенные угрозы. Возможности заключаются в том, что республика наладит отношения со своими ближайшими соседями, так как невозможно жить обособленно от соседних республик. Но Кыргызстан является членом ВТО, и скорее всего, придется выплачивать компенсации странам, с которыми подписаны двусторонние соглашения в рамках ВТО. И еще, как нам кажется, при вступлении в Таможенный союз республике придется принять условия его членов. Но, мы думаем, что при правильной взвешенной политике правительства, возможно заключение двустороннего соглашения.

Таким образом, вышеприведенный анализ развития международных торгово-экономических связей свидетельствует о том, что Кыргызская Республика последовательно проводит политику либерализации внешнеэкономического курса и расширения связей с внешним миром.

Литература

1. Мировая экономика: прогноз до 2020 года /Под ред. А.А. Дынкина. - М.: Магистр, 2007.

2. Отчет о научно-исследовательской работе по теме "Мировой финансовый кризис и его влияние на экономику Кыргызстана" II этап /науч. рук. К.И. Идинов. - Б., 2010.

3. Идинов К.И. К теории экономической независимости Кыргызстана //Экономика и статистика. - Б., 2008. - № 3. - С. 88-96.

4. www.stat.kg.

S. Yılmazel
Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi

TURİZM POLİTİKASININ TURİZM EKONOMİSİNDEKİ ÖNEMİ

Turizm günümüzde ülkelerin ekonomik kalkınmalarında çok büyük öneme sahiptir. Bu nedenle ülkeler bacasız sanayi olarak isimlendirilen turizmden daha fazla pay alabilmek için yoğun bir rekabet ve yarış içine girmektedirler.

Ekonomik gelişme ve kalkınmada bu denli önemli bir role sahip olan turizmin ülkelerde geliştirilmesi, çeşitli politika ve planlamaları gerektirmektedir. (Ş.Demirkol, K.Okay sh.6) Turizmde belli bir plan ve programa bağlı olmadan oluşan gelişmeler, ülkeye kısa dönemde gelir sağlarken, uzun dönemde ciddi zararlar vermektedir. Bu yüzdendir ki turizmin kontrollü gelişebilmesi için turizm politikalarının yapılması ve gelişimin bu politikalar kapsamında olması gerekmektedir.

Turizm politikası en basit anlamıyla, turizmi geliştirmek ve turist sayısını artırmak için alınacak önlemler ve izlenecek yöntemler doğrultusunda yapılacak müdahalelerin tümü olarak tanımlanabilir (Ulucak ve Yazgı, 2001: 220).

Turizm, sadece ekonomik yönü olan bir sektör değil; aynı zamanda dünyadaki birçok insanı etkileyen evrensel, dinamik, sosyal bir olgudur ve farklı kültürel toplumlardan insanları bir araya getirdiği için uluslararası barışa da hizmet etmektedir. Ayrıca çevre, doğal kaynaklar, yerel toplumun geleneksel ve kültürel değerlerini de etkiler. Turizmin neden olduğu olumlu ve olumsuz etkiler nedeniyle kamu yönetimi, turizme turizm politikası aracılığı ile müdahalede bulunur (Eliot,1997: 2).

Bugün uluslar arası turizm hareketlerinden büyük gelir sağlayan gelişmiş ülkelerin yanı sıra, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sorunlarını çözümlemede de son derece aktif ve dinamik etkiler yaratan turizm, önemli ölçüde gelir ve döviz girdisi sağlayan, sektörde geliştirilen yatırımlarla yeni istihdam imkanları yaratan, ekonomik hayata olduğu kadar sosyal ve kültürel yaşama da olumlu yansımaları olan bir sektör konumuna gelmiştir.

Turizm politikası, örgütlenmiş bir toplumda, turizmin ekonomik ve ekonomik olmayan fonksiyonlarından en rasyonel şekilde yararlanmak, turizmin muhtemel olumsuz etkilerini en alt düzeye indirmek amacıyla turistik gelişmenin gidişine bilinçli olarak yapılan müdahalelerin ve sektörde alınan önlemlerin tümüdür (Olalı, Nazilli, Kırcıoğlu, Sümer; 1983, 320).

Turizm, sadece ekonomik yönü olan bir sektör değil; aynı zamanda dünyadaki birçok insanı etkileyen evrensel, dinamik, sosyal bir olgudur ve farklı kültürel toplumlardan insanları bir araya getirdiği için uluslararası barışa da hizmet etmektedir. Ayrıca çevre, doğal kaynaklar, yerel toplumun geleneksel ve kültürel değerlerini de etkiler. Turizmin neden olduğu olumlu ve olumsuz etkiler nedeniyle kamu yönetimi, turizme turizm politikası aracılığı ile müdahalede bulunur (Eliot,1997: 2).

TURİZM POLİTİKASINA DUYULAN İHTİYAÇ

Turizm politikası ülkenin şartlarına ve uluslar arası konjonktüre bağlı olarak esnek olmalıdır. Bir ülkedeki turizm politikalarının başarılı olabilmesi için esnek ve dinamik olmasına önem verilmelidir.

Olalı'ya göre (1990: 32-33) birbirinden farklı birçok neden ve ihtiyaç, bir turizm politikasının belirlenmesini ve izlenmesini zorunlu kılmaktadır. Bu neden ve ihtiyaçlar şu şekildedir:

a) Turizm faaliyeti, ancak kamu yönetimi tarafından düzenlenebilecek ve koordine edilebilecek boyutta dev bir ekonomik ve sosyal faaliyettir.

b) Turizm sektörünün diğer sektörlerle olan ilişkisi ve sektöre bağlı sorunları, devlet müdahalesini zorunlu kılar.

c) Turizm sektörünün büyük alt yapı ihtiyacı yaratması, zorunlu kıldığı büyük ve sabit sermaye yatırımları, devletin desteğini, yardımını ve katkısını gerektirir.

d) Gelişmekte olan ülkelerde özel teşebbüsün yeterli düzeyde gelişmemiş olması, devletin turizmde aktif bir rol almasını gerektirir.

e) Devletin genel ekonomi politikası içerisinde, turizm sektörünün düzenli ve dengeli bir şekilde gelişmesini öngören bir politikanın izlenmesi gereklidir.

f) Dış ödemeler dengesinde meydana gelen sürekli açıklar ve döviz dar boğazı, gerek dış aktif turizmde, gerekse dış pasif turizmde bazı önlemlerin alınmasını gerektirir.

g) Turizmin, konjonktür değişmeleri karşısındaki duyarlılığının ortaya çıkarabileceği ulusal kayıplar, turistik propaganda ve reklamın ağır maliyetleri, tatillerin zaman ve mekan içinde dengeli dağılması gerekliliği, sosyal turizmi geliştirme politikası gibi farklı nedenler, turizm alanında devlet müdahalesini öngörmektedir.

Bu müdahalenin temel hedefleri şunlardır:

1-Turizm politikası, turizm arz ve talep açısından mevcut durumun iyileştirilmesi için gerekli nedenleri belirler.

2-Turizm politikası, turizm alanında uygulanan ve önerilen müdahelelerin, alınacak önlemlerin yapacağı etkileri araştırır.

3-Turizm politikası turizmin gelişmesi için yeni hedefler, araçlar ve imkanlar ortaya koyar.

TURİZM POLİTİKASI OLUŞTURULURKEN YAPILMASI GEREKENLER

1- Turizm boyutlarının çok büyük olması, onun kamu yönetimi tarafından düzenlenip, koordine edilmesini gerektirmektedir.

2- Turizm sektörünün dolaylı veya dolaysız birçok sektörle ilişkisinin olması, koordinasyonu kamu sektörünün yapmasını zorunlu kılmaktadır.

3- Turizm sektörünün büyük altyapı ihtiyacı yaratması, altyapı yatırımlarının büyük sermaye gerektirmesi nedeniyle, devletin desteği, katkğşğ ve yardımı gerekmektedir.

4- Gelişmekte olan ülkelerde özel teşebbüsün yeterli düzeyde gelişmemiş olması, gelişmiş ülkelerde ise aşırı yatırım yoğunluğu devletin turizm alanında aktif bir fonksiyon ve rol oynamasını gerektirir.

5- Devletin genel ekonomik politikasında yer alan sağlıklı bir turizmi geliştirme isteği, devlet müdahalesini gerekli kılar.

6- Döviz ihtiyacı, dış ödemeler dengesinin açık vermesi, dış turizm için bazı önlemlerin alınmasını gerekli kılar.

7- Turistik propaganda ve reklamın ağır maliyetleri, turizmin konjonktür değişmeleri karşısında aşırı derecede duyarlı olması nedeniyle ortaya çıkabilecek ulusal kayıplar, sosyal turizmi geliştirme politikası gibi değişik nedenlerden dolayı turizm alanında devlet politikası gereklidir.

TURİZM POLİT?KASININ HEDEFLERİ

Turizm olayı, bir ülkenin diğer ekonomik ve sosyal faaliyetleriyle yakından ilgili ve ilişkili olduğundan, turizm politikası ve bu politikanın hedefleri ile genel ekonomi ve sosyal politikaların hedefleri arasında bağlantı kurulmalıdır. Turizm politikasının başlıca hedefleri özet olarak şunlardır:

a) Ülkenin ekonomik büyümesine katkıda bulunmak:

Ekonomik büyüme, bir ülkede bir yıl içinde gayri safi milli hasılada sağlanan artıştır. Turizm politikasının amacı, üretim faktörlerini, potansiyel kaynakları ve üretici güçleri harekete geçirmek suretiyle, büyüme hızına yani gayri safi milli hasılanın artışına katkıda bulunmaktır.

b) Ülkenin ekonomik kalkınmasına yardımcı olmak:

Ekonomik kalkınma, gayri safi milli hasılada sağlanan artışın, üretim faktörleri arasında dengeli bir biçimde dağılımıdır. Büyüme, ekonomik bir olgu olduğu halde, kalkınma sosyal bir olgudur. Turizm politikasının hedefi, bir bölgeye gelir transferi sağlayarak, gelirlerin dengeli dağılımına yardımcı olmaktır.

c) Ülkede tam istihdamın gerçekleşmesine yardımcı olmak:

Turizm politikası, otomasyona ve makineleşmeye pek az olanak veren turizm sektöründeki emek-yoğun üretim tekniği özelliği nedeniyle, iş alanları yaratmak suretiyle emek arz-talebi arasında denge kurmak hedefindedir.

d) Fiyat istikrarının gerçekleşmesine yardımcı olmak:

Turizm-fiyat istikrarı ilişkisine basit bir yaklaşım yapıldığında, ilk anda turizmin enflasyonu itici, hızlandırıcı olumsuz etkileri ile karşılaşılır. Turizm, enflasyonist baskı yaratan bir harekettir. Fakat turizm, iretim hacmini artırmakta itici bir rol oynayarak, döviz girişlerini olumlu yönde etkileyerek, döviz kurlarının düşmesine, paranın değer kazanmasına ve enflasyonu önlemeye katkıda bulunan bir faktör rolünü de oynayabilir.

e) Dış ödemeler dengesine olumlu katkıda bulunmak:

Dış ödemeler dengesi, bir ülkenin bir yılda dış ülkelere olan mal, sermaye, hizmet ve turistik ilişkilerinden doğan döviz girdi ve çıktılarını toplu olarak gösteren bilançodur. Turizm politikasının amacı, turizmden sağlanan net döviz girdilerini artırarak, turizmin dış ödemeler dengesine olan net katkısını çoğaltmaktır.

f) Uluslararası turistik amaçlı insan hareketlerine etki etmek:

Turizm politikaları, dış turizmin ödemeler dengesine olumlu katkı sağlamak için dış seyahatlere tahsis edilen döviz miktarını sınırlayabileceği gibi, dış seyahatlerin miktarını da sınırlayabilmektedir.

g) Turizmin sosyal fonksiyonlarından toplumu yararlandırmak:

Turizmin kültürel, sağlık, dinlendirici, eğlendirici özelliklerinden, mümkün olduğu kadar çok bireyin yararlanmasını sağlamaktır.

h) Ekonominin üretim çeşitliliğini artırmak:

Ekonomi, az çeşitte mal ürettiği zaman, birçok ihtiyacını ithalat yolu ile karşılamak zorunda kalır. Bu da dış ticaret ve ödemeler dengesi ile ilgili sorunlar yaratır. Turizm, dolaylı ve dolaysız bir ihracat türü, bir üretim çeşidi oluşturur. Böylece, turizm politikasının bir hedefi de bu üretim çeşidini artırmaktır.

i) Gelir dağılımındaki eşitsizliklerin azalmasına katkıda bulunmak:

Turizm, istihdam yaratan bir hizmet sektörüdür. Istihdam olanaklarının genişlemesi, işgücüne olan talebi artırır. Talep artışı ise ücretleri yukarı çekerek, işgücü sahiplerinin gayri safi milli hasıladan daha büyük pay almalarını sağlar. Böylece ulusal gelirin dağılımındaki dengesizlikler kısmen giderilir.

j) Bölgeler arasındaki gelişme ayrıcalıklarını gidermeye ve dengeli kalkınma hedefine katkıda bulunmak:

Turizm politikasının bir hedefi de, turizmin bir bölgeye sağladığı olanakları harekete geçirerek, bölgenin ekonomik gelişmesine yardımcı olmaktır. Bu amaç, fiziksel üretimi maksimum düzeye çıkarmak, istihdam yaratmak ve bölge gelirlerini artırmak suretiyle gerçekleştirilir.

k) Doğal ve tarihsel kaynakları korumak:

Turizmi sadece ekonomik açıdan ele alan bir görüş ve politika, doğal ve sosyal çevrenin tahribine yol açabilir. İsabetli bir turizm politikası, turizmin temel kaynaklarının korunmasını, gelecek nesillere aktarılmasını, kaynaklardan sürekli ve rasyonel biçimde yararlanılmasını sağlamalıdır (Olalı, 1990: 39-46).

Diğer hedefler:

Turizm endüstrisinin yönlendirilmesi, iç ve dış turizmin geliştirilmesi, ülkenin çalışan ve üreten insanlarının tatil ihtiyaçlarının karşılanması ve turizm alanından en yüksek gelirin sağlanmasıdır (Usta, 2009: 194).

TURİZMİN ULUSAL EKONOMİ ?ZER?NDEKİ ETKİLERİ

Turizm olayı özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından, çiddetle ihtiyaç duyulan yabancı döviz kazancını yaratan, istihdam olanaklarını yaratan ve çağdaş bir yaşam tarzını bu ülkelere getiren bir olay olarak kabul edilmektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde turizm yeni bir faaliyettir ve bu yüzdendir ki plansız bir gelişmenin turizm ekonomisi üzerinde olumsuz etkileri olacaşı kaçınılmazdır.

Bu yüzden öncelikle gelişmekte olan ülkelerde turizm politikaları oluşturulurken turizm planlarının hazırlanmasında ve yürürlüğe konmasında özellikle dikkate alınması gereken bazı hususlar vardır.

Bu hususlar şunlardır:

1-Ülkenin Ekonomik ve Siyasal Yapısı: Turizm planın hazırlama ve uygulama biçimi direkt olarak o ülkenin ekonomik ve siyasal rejimine bağlıdır.

2- Ülkenin Gelişme Düzeyi: Turizm bakımından gelişmemiş ülkelerde öncelikle fiziksel ve sosyal altyapının kurulması gerekir ki; planlı bir gelişme politikası sağlanabilsin.

3-Ulusal ve Uluslar arası Turizm Hareketleri Arasındaki Ilişki: Gelişmekte olan ülkelerde turizm endüstrisi, uluslar arası turizm üzerine kurulmuştur. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin endüstrilerini ekonomik, sosyal, siyasal krizlere karşı son derece duyarlı hale getirmektedir.

4-Koordinasyon: Ülkenin sosyal ve kültürel motifleri turizm planında dikkate alınmalı, ayrıca ülkenin ekonomik ve sosyal planlamasıyla uyum içinde olmalıdır.

5-Turizm Planının Analizi: Turizm planının başarılı olması için geçmiş ve bugünkü durumun iyi analiz edilmesi

ve geleceğe ait tahminlerin iyi yapılması gerekir. Geçen süreler için 10 yıllık süreler baz alınmalıdır. Planda turistik gelişmenin gerektirdiği nitelikli personel ihtiyacı, otel sınıflaması, turizm hizmetleri ile ilgili gerekli yasaların hazırlanması dikkate alınmalıdır.

6-Politikacı-Plancı Ilişkisi: Politikacıların oy kaynaklarına şirin görünebilmek için, planı yetersiz ve yanlış yapması başarısızlığın en önemli faktörlerindendir. Iletişim yetersizliği, teknokratların planı uzun vadeli, politikacıların planı kısa vadeli düşünmelerine sebep olur. Bu nedenle planın başarısı için, politik tercihlerin değil, ulusal ekonomik yararların dikkate alınarak hazırlanması ve uygulanması gerekir.

7-Sayısal Veriler ve Gerçekçilik: Turizm hakkında yeterli ve güvenilir bilgilere sahip olmak bir planın başarısı için şarttır. (Krippendorf,1971:24)

8-Esneklik: Ekonomisi ve turizmi gelişme ve hızlı değişme halinde olan bir ülkede planın çeşitli etkenlerden etkilenme ihtimaline karşı, düzeltme yapmaya uygun ve esnek olması gerekir.

Sonuç olarak; ülkelerin ekonomik kalkınma ve gelişmesinde büyük öneme sahip turizmin, dengeli ve sağlıklı büyüyebilmesi için çeşitli plan ve politikalar gerektirmektedir. Dünyada turizmde başarılı olan ülkeler, başarılarını yürüttükleri doğru plan ve politikalara borçludurlar. ülkeler arası yoğun bir rekabetin sürdüğü günümüzde, özellikle gelişmekte olan ülkeler rekabet şansını elde edebilmek için, büyümelerini doğru plan ve politikalar rehberliğinde gerçekleştirmeli ve ancak bu durumda ülke turizminin uluslararası alanda söz sahibi olabileceğini unutmamalıdırlar.

Kayanakça

1. Demirkol,Ş. Oktay K. (2004) Turizm Politikalarına Alternatif Yaklaşımlar, sh.6 Avcı Ofset

2. Eliot, J. (1997), *Politics of Tourism,* London: Routledge

3. Krippendof ,J.(1971),Marketing et Tourisme, Bern,s.124

4. Olalı, H., Nazilli, S., Kırcıoğlu E.N., Sümer M., (1983), *Dış Tanıtım ve Turizm,* Ankara: Türkiye Iş Bankası Kültür Yayınları

5. Olalı, H. (1990), *Turizm Politikası ve Planlaması,* s.29-70, Istanbul: Yön Ajans

6. Ulucak, E. M., A. Yazgı (1998), *Turizm,* Istanbul: Okyay Yayıncılık

7. Usta, Ö. (2009), *Turizm-Genel ve Yapısal Yaklaşım,* Ankara: Detay Yayıncılık.

А.К.Кемелова,
БГУ им.К.Карасаева

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье определена сущность дифференциации доходов населения. Рассмотрена современная тенденция распределения доходов между различными слоями населения

В связи с переходом к рыночным отношениям в последние годы обострился процесс расслоения общества. Один из источников социальной напряженности в любой стране - разница в уровнях благосостояния граждан, уровне их богатства. Сложившаяся ситуация повлекла изучение тенденций дифференциации доходов. Дифференциация доходов населения - важный показатель социально-экономического состояния общества [5,с.77].

Уровень богатства определяется двумя факторами:

1) величиной имущества всех видов, находящегося в собственности отдельных граждан;

2) величиной текущих доходов граждан [3,с.82].

Ни одной экономической системе не удалось ликвидировать неравенство доходов и богатства семей. Неравенство доходов и богатства может достигать огромных масштабов и тогда оно создает угрозу для политической и экономической стабильности в стране. Поэтому практически все развитые страны мира постоянно реализуют меры по сокращению такого неравенства.

За годы независимости в республике произошли кардинальные изменения в распределении доходов и национального богатства страны между различными слоями населения. Со времен приобретения независимости началась постоянно усиливающаяся дифференциация населения по уровню доходов, как с точки зрения социальных групп, так и с территориальной точки зрения.

По результатам обследования, за истекшие пять лет неравенство среди населения с различным уровнем благосостояния снизилось. Несмотря на это, неравномерность распределения расходов остается высокой. В 2011г., по данным обследования, расходы 20 процентов наиболее обеспеченных слоев населения превысили расходы 20 процентов наименее обеспеченных слоев населения более чем в 4раза. В качестве следующего показателя степени дифференциации населения по уровню расходов в социально-экономической статистике используется индекс концентрации расходов (или коэффициент Джини).

Коэффициент Джини показывает степень неравномерности распределения населения по уровню расходов, величину отклонения фактического распределения расходов населения от линии их равномерного распределения. Поданным обследования, значение коэффициента Джини снизилось с 0,269 в 2007г. до 0,227 в 2011г. Снижение коэффициента наблюдалось как в городских поселениях, так и в сельской местности и его значение в 2011г. составило, соответственно, 0,245 и 0,211.

Таблица №1

Коэффициент Джини (по потреблению)

	2007	2008	2009	2010	2011
Всего	0,269	0,252	0,245	0,251	0,227
Город	0,291	0,248	0,248	0,270	0,245
Село	0,235	0,244	0,228	0,230	0,211
Соотношение уровня расходов 20 % наиболее и 20 % наименее обеспеченных групп, в разах	4,2	5,9	5,0	5,1	4,2

Таблица №2

Распределение денежных доходов населения

	2007	2008	2009	2010	2011
Соотношение доходов 10 процентов наиболее и наименее обеспеченного населения, раз	16,1	9,9	11,1	11,1	12,0
Распределение общего объема денежных доходов по 20-ти процентным группам населения, в процентах					
1-я группа (с наименьшими доходами)	5,2	6,8	6,4	6,4	6,1
5-я группа (с наибольшими доходами)	47,8	42,3	43,8	43,7	44,6

За период с 2007г. по 2011г. существенных колебаний в распределении доходов не наблюдается. Однако распределение имеет явно асимметричный характер. Наблюдаеется очевидная разница между группами населения с наименьшими и наибольшими доходами.С учётом низкого уровня доходов это свидетельствует о росте численности малообеспеченного населения. За чертой бедности проживает немного меньше половины общей численности населения. Бедность является одной из важнейших характеристик неравенства в распределении доходов [4,с.36]. Эту группу, помимо традиционно малообеспеченных групп населения (неработающих пенсионеров, многодетных и неполных семей, учащихся и инвалидов), всё больше формировали работники с заработной платой ниже прожиточного минимума и безработные.

Официальная статистика не может дать точных сведений о действительных доходах наиболее бедных и наиболее богатых доходных групп населения. Часть лиц, которые относятся к категории получающих низкие доходы, имеет дополнительные нерегистрируемые заработки. В первую очередь это относится к неработающим женщинам, молодым пенсионерам, проживающим в больших городах, и к жителям сельской местности и небольших городов, получающих дополнительные доходы за счёт, например, приусадебных участков и т.п. Результаты оценок измерения благосостояния населения в Кыргызской Республике произведены на основе выборочного обследования бюджетов домашних хозяйств. Результаты опроса показывают, что уровень бедности в 2011г.,рассчитанный по потребительским расходам, в целом по стране составил 36,8 процента и увеличился по отношению к предыдущему годуна 3,1 процентных пункта.

Таблица №3

Уровень бедности населения (в процентах)

Годы	Всего		Городская местность		Сельская местность	
	бедные	из них очень бедные	бедные	из них очень бедные	бедные	из них очень бедные
2007	35,0	6,6	23,2	3,2	41,7	8,5
2008	31,7	6,1	22,6	3,2	36,8	7,7
2009	31,7	3,1	21,9	2,7	37,1	3,3
2010	33,7	5,3	23,6	4,2	39,5	6,0
2011	36,8	4,5	30,7	2,6	40,4	5,7

На основе данных о доходах бедного населения рассчитываются следующие показатели:

- дефицит дохода оценивается как суммарный доход малоимущего недостающий до величины прожиточного минимума;

- коэффициент глубины бедности характеризует дефицит дохода обследуемых домохозяйств в виде среднего простого отклонения их доходов от прожиточного минимума в расчете на одно домохозяйство;

- коэффициент остроты бедности также отражает дефицит дохода обследуемых домохозяйств, но рассчитывается по средневзвешенному отклонению их доходов от прожиточного минимума (т.е. придается больший вес домохозяйствам с более высоким дефицитом дохода) [2,с.73].

Для оценки уровня бедности в качестве порогового значения была применена черта бедности, пересчитанная по данным интегрированного выборочного обследования бюджетов домашних хозяйств и рабочей силы за 2011г. Пересчет черты бедности произведен в соответствии с "Методикой определения черты бедности", утвержденной постановлением Правительства Кыргызской Республики от 25 марта 2011 года №115 и обусловлен уровнем инфляции, превысившим десятипроцентный порог и составившим 116,6 процента.Стоимостная величина общей черты бедности в 2011г. составила 25849 сомов в год на душу населения, крайней - 16089 сомов.Уровень бедности в городских поселениях увеличился на 7,1 процентных пункта, в сельской местности - на 0,9 процентных пункта. За чертой бедности в 2011г. проживали 2 млн. 43,6 тыс. человек, из которых 69,9 процента являлись жителями сельских населенных пунктов.Уровень крайней бедности в 2011г. составил 4,5 процента и уменьшился посравнению с предыдущим годом на 0,8 процентных пункта, при этом крайняя бедность в городских поселениях снизилась на 1,6 проценых пункта, в сельской местности - на 0,3процентных пункта.Глубина бедности в целом по стране осталась науровне 2010 года и составила 7,5 процента,а острота бедности снизилась с 2,5 процента в 2010г. до 2,2 процента в 2011г.

Таблица №4

Показатели глубины и остроты бедности

Годы	Глубина бедности	Острота бедности
2007	6,6	1,9
2008	7,5	2,6
2009	6,1	1,8
2010	7,5	2,5
2011	7,5	2,2

Изменения в доходах населения и расслоение общества приводят к самым негативным последствиям. Создаются слои людей, находящихся за чертой бедности, что недопустимо в развитом обществе. Происходит моральное расслоение общества на "своих" и "чужих", теряется общность целей, интересов, чувство здорового патриотизма. В результате деления общества, населения регионов и отдельных граждан на богатых и бедных возникают межрегиональные противоречия, что приводит к разрушению единства государства. Происходит отток квалифицированных работников в сферы, не требующие соответствующих знаний, за границу. В результате ухудшается образовательный, профессиональный потенциал общества, наукоёмкие отрасли деградируют. В результате низкого уровня жизни снижается трудовая активность населения, ухудшается здоровье, снижается рождаемость, что приводит к демографическим кризисам.

Для предупреждения и устранения вышеперечисленных негативных последствий одной из основных целей государственного регулирования доходов населения должно стать уменьшение расслоения общества, выравнивание уровня жизни в различных регионах страны. В рыночной экономике влияние государства на уровень доходов носит посреднический характер, поэтому большое значение имеет создание с помощью экономической политики условий для повышения доходов населения.

Среди способов воздействия на уровень доходов населения и их распределение наиболее значимыми можно выделить следующие:

- законодательное установление минимального уровня заработной платы. Она должна быть связана с прожиточным минимумом и, по крайней мере, равняться ему. В таком случае она послужит надёжной основой построения системы оплаты труда. В условиях инфляции периодический пересмотр величины минимальной оплаты труда сможет компенсировать рост цен.

- не допускать задержек выплат государством заработанных населением и предприятиями средств, с целью сдерживания инфляции. Такая практика приводит к дестабилизации производства и банкротству потенциально эффективных предприятий, создаёт взрывоопасную социальную обстановку.

- уровень пособий, выплачиваемых пенсионерам, инвалидам, матерям, воспитывающим детей обязательно должен обеспечивать прожиточный минимум.

- уделить внимание повышению доходов занятых в сельском хозяйстве. Должна быть оказана поддержка предприятиям обрабатывающей промышленности в налаживании производства конкурентно способной продукции. Большое значение имеет совершенствование налоговой системы с целью перераспределения налогового бремени на богатые слои населения.

Любое развитое общество должно обеспечить всем своим гражданам возможность получения жизненно важных социальных услуг, которые предоставляются учреждениями социальной сферы. Государственной поддержки требуют также депрессивные регионы, города, для чего необходимо предусматривать необходимые резервные средства в бюджете. На такие регионы должны распространяться налоговые льготы, льготы по отчислению в бюджет.

В перспективе,в условиях дифференциации доходов населения, особенно важно создать доступность таких услуг, как гарантированный минимальный стандарт жилищных условий, а также примерно одинаковый стартовый уровень для молодёжи, социальную защиту населения в экстремальных случаях.

Такие меры способны обеспечить необходимое качество уровня благосостояния населения.

Литературы

1. Авраамова Е.С. К проблеме формирования среднего класса. Вопросы экономики. - №7,1998.

2. БулатовА.С. Экономика. - М.:Экономист,2005.

3. Денисов Н. Социальное расслоение общества: причины, последствия, меры по ограничению.-М.: Экономист, 1997.

4. Дашкевич П.Р. Неравенство распределения дохода как фактор экономического роста в некоторых переходных странах. - М.:Юнити,1995.

5. Осмоналиев А.О. Экономическая теория. - Б.:2002.

6.www.stat.kg

Мукамбетова М.И.,
ИГУ им К.Тыныстанова

РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА КАК ОДИН ИЗ ЗНАЧИМЫХ СЕКТОРОВ ЭКОНОМИКИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Сегодня многие понимают, что туризм является одним из факторов мировых интеграционных процессов, а туристический бизнес становится значимым сектором экономики. Современная экономическая наука рассматривает туризм как системный объект изучения, что позволяет, с одной стороны, выявить его структуру с многообразием внутренних связей, а с другой - определить характер взаимодействия с внешней средой. Туризм помимо основного дохода создает дополнительные рабочие места, способствует притоку инвестиций. Ведь именно благодаря этим своим свойствам туризм является бюджетообразующей отраслью экономик многих развивающихся государств.

Во многих странах мира туризм является самой динамично развивающейся отраслью, и его роль в мировой экономике непрерывно растет. За туризмом, как основой туристической индустрии и туристического бизнеса, будущее. Имея лишь 7 процентов от всего мирового основного капитала, туризм по суммам продаж занимает третье место после экспорта нефти и автомобилей. Он вовлекает в финансовый оборот около четырех триллионов долларов США, и для трети стран участников туристского рынка основную статью в бюджете составляют поступления от этой отрасли, а в 80 странах входит в первую пятерку бюджетоформирующих отраслей. Международный туризм является одним из самых трудоемких секторов мировой экономики. В настоящее время в индустрии туризма занят каждый 10-й работник в мире.

Для современного развития экономики характерно не столько развитие обособленных отраслей, сколько функционирование различных межотраслевых комплексов. К туризму следует подходить как к крупному самостоятельному межотраслевому хозяйственному комплексу национальной экономики, поскольку сфера туризма, объединяя различные отрасли, лежит не в привычной вертикальной плоскости, а охватывает некое горизонтальное пространство, включая предприятия и организации разной отраслевой принадлежности. Это утверждение можно продемонстрировать следующим образом. Туристы выступают в роли покупателей, т.е. каждый человек стремится по возможности удовлетворить свои потребности в отдыхе. Спрос на путешествия турист выражает, оплачивая туристские работы, услуги и товары и таким образом финансируя туристскую индустрию.

Производители туристских работ, услуг и товаров формируют туристское предложение. Они приобретают производственные ресурсы (персонал, землю, капитал), комбинируют их в процессе производства туристского продукта и реализуют его потребителям (туристам), получая доход от продаж.

Развитие индустрии туризма (строительство дорог, гостиничных и курортных комплексов, обустройство новых рекреационных территорий) требует больших капитальных вложений и финансируется из разных источников (государственные структуры, частные организации (отечественные и зарубежные), международные организации и т.д.).

Рост объемов производства в индустрии туризма передается другим отраслям экономики, где разворачивается инвестиционная деятельность, создаются новые рабочие места, расширяется торговый оборот и, следовательно, увеличивается прибыль. Часть полученных доходов поступает государству в виде налогов. Собранные таким образом средства могут быть направлены на дальнейшее финансирование инфраструктуры индустрии туризма, оказание материальной помощи социально незащищенным группам населения, на развитие системы подготовки персонала для сферы туристских услуг.

Индустрия туризма должна рассматриваться как экономическая категория, выражающая совокупность взаимосвязанных отраслей и производств национальной экономики, единой функциональной задачей которых является деятельность, направленная на удовлетворение разнообразных и постоянно растущих потребностей людей в различных видах отдыха и путешествий в свободное время при рациональном использовании всех имеющихся туристских ресурсов.

Переход к рыночной экономике в Кыргызстане сопровождался возникновением целого ряда новых экономических процессов и появлением в теории и практике хозяйствования категории, которые ранее не имели широкого распространения. Туристский рынок стал рассматриваться как экономическая категория, выражающая совокупность социально-экономических процессов и отношений в сфере маркетинговых исследований, производства, обмена и распределения между производителями и потребителями туристских услуг. В этих условиях объективно возникла необходимость анализа современных тенденций развития, как мирового, так и туристских рынков в Кыргызстане, выявления проблем их функционирования.

Становится очевидным превращение туризма в крупную самостоятельную отрасль национальной экономики, деятельность которой направлена на удовлетворение специфических потребностей населения. Многообразие этих потребностей удовлетворяется не только туристскими предприятиями, но и предприятиями других отраслей, что обусловливает значение туризма как одного из факторов мультипликативного воздействия на развитие экономики.

В Кыргызстане туризм - развивающаяся отрасль, и влияние туристической индустрии на экономику страны пока незначительно. Развитие туризма в Кыргызстане, по мнению многих экспертов, является приоритетной отраслью развития несырьевого сектора экономики и правительством нашей страны предпринято много начинаний для создания условий развития туризма.

Кыргызстан располагает для развития туризма всеми условиями во всем их разнообразии, включая при-

родные и историко-культурные достопримечательности мирового масштаба, но хотелось бы отметить, что туристская отрасль в нашей стране долго оставалась второстепенной и финансировалась по остаточному принципу. На туризм не обращали внимание как на отрасль экономики, хотя ресурсы имелись более чем достаточные. Сейчас же туризм является одним из приоритетных кластеров развития экономики Кыргызстана. Туризм может стать тем инструментом развития, благодаря которому Кыргызстан имеет хорошие шансы выйти на международный рынок с конкурентоспособным конечным продуктом.

Индустрия туризма, включает в себя множество видов деятельности. Существуют некоторые проблемы, например: все сегменты индустрии туризма взаимосвязаны и зависят друг от друга. Например, работа действующих в Кыргызстане горнолыжных баз зависят от доставки лыжников на склоны, уровня размещения, питания и других услуг, предлагаемых туристам во время отдыха на курорте. Небольшие предприятия, соединенные с горнолыжными курортами, действуют как независимые предприятия, но на самом деле они зависят друг от друга. Эта зависимость требует совместных усилий, однако, их бизнес конкурирует и борется за потребительский рынок, что затрудняет их взаимодействие.

Из всех естественных условий развития туризма, наиболее перспективными и обладающими большим потенциалом, являются горы, ущелья и ледники. 90 % территории Кыргызстана находятся на высоте свыше 1000 метров над уровнем моря. Такие вершины как пик Победы (7439 м) и пик Ленина (7134 м) относятся к высочайшим, после Гималаев и Памира, вершинам мира. Ледник Иныльчек является одним из протяженных по длине ледников и представляет собой достопримечательность мирового масштаба.

Кыргызстан имеет около двух тысяч высокогорных озер. Жемчужина Тянь-Шаня - озеро Иссык-Куль, где купальный сезон может длиться 6 месяцев. Температура воды в летнее время 24 градуса по Цельсию, зимой - 4 градуса. Кристально чистая вода, минеральные источники в сочетании с горным и морским климатом создают уникальные условия для курортного отдыха с грязевым и термальным лечением. Как использовать природные условия Кыргызстана не нанося ей ущерб? Такие вопросы требуют ответа от многих специалистов.

Данная отрасль сегодня сталкивается с различными проблемами, и анализ некоторых проблем таких как - недостаточно развитая туристская инфраструктура, слабая обеспеченность отрасли квалифицированными кадрами и неудовлетворительное позиционирование, отсутствие положительного туристского имиджа на мировых рынках, часто освещается в различных изданиях.

Сейчас в туризме существуют две тенденции: подверженность влиянию внешних экономических и политических факторов и способность к быстрому восстановлению своих объемов в неблагоприятной обстановке. Сегодня можно сказать, что туризм стал глубоко укоренившейся частью культуры конца XX века.

В Кыргызстане сегодня постоянно ведется поиск новых форм работы на рынке, путей решения возникающих в данной индустрии проблем. Но несмотря на стремительные темпы развития, должного внимания туризму как сектору национальной экономики Кыргызстана до сих пор не уделяется.

Экономическая сторона туризма связана с извлечением оптимальной выгоды от использования ограниченных ресурсов. Экономические факторы, которые, как правило, ограничены, призваны удовлетворять психологические и физические потребности человека. Мы должны учесть все за и против. Те кто занимается этими вопросами для эффективного ведения туристского бизнеса предприниматель должен хорошо разбираться в вопросах экономики туризма.

Таким образом, актуальность проблемы, определяется неоспоримым влиянием экономических факторов на успешное развитие туристской отрасли, острой необходимостью для менеджеров туризма в свете глобального экономического кризиса и событий в нашей стране и иметь достаточный набор знаний в области экономики.

Литература

1. Дурович, А.П. Организация туризма [Текст] / А.П Дурович, Н.И Кабушкин, Т.М Сергеева. - М.: Новое знание, 2003.

2. Зорин, И.В, Туризм как вид деятельности [Текст] / И.В Зорин и др.. - М.: Финансы и статистика, 2008.

3. Боголюбов, В.С Экономика туризма [Текст] / В.С. Боголюбов, В.П Орловская. - М.: Академия, 2005.

4. Драчева Е.Л Экономика и организация туризма: международный туризм[Текст] / Е.Л Драчева и др.: учеб. пособие. - М.: КНОРУС, 2010.

5. Статистический сборник "Туризм в Кыргызстане 2007-2011 гг.". Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2012 г.

6. Сманкулова, Ж. Д Туризм как элемент рыночной экономики Кыргызстана [Электронный ресурс]. - Режим доступа: sibac.info/index.php

7. Индустрия туризма - крупнейший сектор мировой экономики [Электронный ресурс]. - Режим доступа: uecs.ru/otraslevaya-ekonomika/item

8. www.google.ru

Сатылганова Э.Ш.,
КНУ им. Ж. Баласагына

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Понятие "продовольственной безопасности"- одно из древнейших экономических понятий - подразумевает способность государства прокормить свое население или по С.А. Мачихина, "продовольственная безопасность, - это система взаимосвязанных подсистем, имеющей главной целью надежное - бесперебой-

ное и достаточное по медицинским нормам, снабжение населения основными продуктами питания, гарантирующее отсутствие опасности голода или недоедания, и структурированная по функциональному, организованному, ресурсному и технологическому принципу". Такой подход при рассмотрении проблемы обеспечения качества пищевых продуктов имеет место при оценке технического уровня и качества технологического оборудования для продовольственных отраслей надо знать, что безопасная продукция не всегда функционально пригодна. На это обстоятельство часто не обращают внимания, что, безусловно, не приемлемо для продовольственной продукции и сырья, технологических машин, упаковочных материалов, используемые в производстве той или иной продукции.

Сегодня Кыргызская Республика утратила продовольственную безопасность и перестала быть самостоятельной страной, импортируя 6-70 % продовольствия. Когда мы покупали муку в странах ближнего и дальнего зарубежья. Или это одна из форм уничтожения нации (мука из Китая). Причем завозимая продукция низкосортная и генетически модифицирована. Качество импортных продовольственных товаров, поступающих на потребительский рынок, значительно уступает качеству собственного производства. Причины деградации села и агропромышленного комплекса в целом- прежде всего в фактическом отсутствии государственной поддержки.

Основным выкачивающим инструментом средств из отрасли стал диспаритет цен на продукцию села и продукцию, услуги промышленности, прежде всего топливно- энергетического комплекса. В десятки раз выросли цены на горюче-смазочные материалы, электроэнергию, минеральные удобрения и другие промышленные ресурсы и услуги. Если индекс паритета цен между сельскохозяйственной продукции в 2010 году составлял 0,85 то в 2011 году его значение превысило на 0,444. В результате только за 2 года сельскохозяйственные производители понесли потери от паритета цен в 1000 раз.

Стихийный рынок без государственного регулирования привел к разрыву экономических связей. Разрушена система оптовой торговали. Цены в розничной торговли в 2 и более раза превышают закупочные цены. Основная прибыль попадает посредникам.

В структуре питания населения основное предпочтение стало отдаваться потреблению хлеба, хлебопродуктов и картофеля. Стало меньше потребляться мяса, молока.

Решение продовольственной безопасности- обязанность государства. Никто не может больше гарантировать такую большую ответственность. Государственное регулирование должно обеспечить достижение системы целей, отчасти конфликтующих между собой. Необходимо найти компромиссные решения, удовлетворяющее интересы населения государства, жителей села, сельскохозяйственных и агропромышленных предприятий.

В современных условиях при выработке аграрной политики государство должно было бы ориентироваться, как минимум, на уровень гарантированного собственного производства жизненно важных продуктов, достаточной для питания населения на минимально допустимом уровне. В этих целях необходимо разработать и реализовать юридически, экономические, социальные, научно- технические и другие меры по обеспечению производства агропромышленной продукции в достаточных количествах и при всеобщей доступности жизненно важных продуктов питания, предупреждению чрезвычайных продовольственных ситуаций, а также по готовности населения преодолению непредвиденных ситуаций.

В течении ряда лет ожидаемые успехи в торговле агропродовольственной продукции связываются со вступлением Кыргызской Республики в ВТО. На сегодняшний момент необходимо ограничить ввоз продукции, в то же время государство должно создать условия, обеспечивающий конкурентоспособную продукцию за границей. Сегодня когда мы больше всего приближены к мировым ценам на электроэнергию, транспортные перевозки.

Проводимая политика в области "освоения" в том или ином виде территории нашей республики иностранными предпринимателями непосредственно влияет на вопросы продовольственной безопасности и способствует вывозу сельскохозяйственного сырья по демпинговым ценам. В результате государство вынуждена втридорога приобретать за рубежом то, что мы сами можем в режиме рентабельного производства получать на наших полях, фермах, животноводческих комплексах, предприятиях переработки. В настоящее время в Кыргызской Республике есть заброшенные земли, и их освоение могло бы способствовать значительному укреплению оснащения продовольствием. Сельское хозяйство- адаптивная отрасль, в которой скрыты огромный потенциал и большой мультипликативный эффект для восстановления и развития производственного сектора аграрного комплекса.

В целом блок - схему оценки угрозы продовольственной безопасности и формирования методов защиты можно представить следующей схемой:

Решение предполагаемых угроз продовольственной безопасности

Социальная защита	Административные методы защиты	Экономический метод защиты	Отбор пакета мероприятий, варианты	Нейтрализация

Ведущее место в обеспечении продовольственной безопасности должно занимать государственное регулирование развития агропромышленного комплекса.

Государство должно играть одну из главных ролей в механизме финансирования предприятий агропромышленного комплекса. Это связано с тем, что финансовая политика государства должна быть призвана стимулировать:

-повышение эффективности сельскохозяйственного производства;

- структурную перестройку и адаптацию товаропроизводителей к деятельности в новой рыночной среде; развитие инфраструктуры рынка;

- поддержать стратегически важные производства и объекты;

-создавать условия для нормальной конкуренции на внешнем и внутреннем рынках;

-обеспечивать условия, критерии и параметры продовольственной безопасности республики в целом.

Система продовольственной безопасности функционирует эффективно, если сельские товаропроиз-

водители, при соответствующей поддержке государства, произведут и продадут достаточное для своего дальнейшего функционирования количества продукции, а население будет питаться на уровне научно обоснованных норм экологически чистой продукцией. Если удовлетворены интересы обслуживающих сельское хозяйство отраслей, соблюдены договорные отношения с импортерами продовольственных товаров без ущемления интересов внутреннего продовольственного рынка, созданы необходимые резервы продовольствия для конкретной области.

Отечественный и зарубежный опыт свидетельствует о том, что эффективность производства зависит не столько от форм и видов собственности, сколько от размеров и организации производства, системы государственного регулирования экономических отношений, качества управления, уровня квалификации кадров, наличия руководителей с большим диапазоном.

Современный этап развития Кыргызской Республики со всей очевидностью свидетельствует о необходимости качественных перемен в жизни государства и общества в целом.

К приоритетным функциям в сфере государственного регулирования продовольственной безопасности на макроэкономическом уровне является:

1) разработка программ индикативных планов развития пищевой отрасли;

2) регулирования экспорта и импорта продовольственных товаров, взаимосвязанных отраслей, нельзя допускать экспорт сельскохозяйственного сырья при неудовлетворенном спросе на него;

3) разработать государственную научно- техническую политику развития пищевой и перерабатывающей промышленности с учетом мировых и отечественных достижений;

4) разработать научные теории питания и современных тенденций, существующих в развитых странах;

5) регулирование государственной системы стандартизации и сертификации;

6) государственный надзор за качеством отечественного продовольствия;

7) обеспечения безопасности продуктов питания;

8) формирование региональной политики размещения предприятий.

Необходимо наладить цивилизованную торговлю сельскохозяйственной продукцией, вести дела только непосредственно с производителем сырья. Одним из путей решения продовольственной проблемы является тарифное регулирование и введение квот на импорт. Проблема гарантий потребителю качества и безопасности продукции в настоящее время остается чрезвычайно острой. Одна из серьезных угроз продовольственной безопасности республики состоит в том, что Кыргызская Республика превратилась в рынок сбыта продукции, запрещенной к реализации в зарубежных странах в силу нарушения норм качества и сроков годности. Многие отечественные производители, стремясь извлечь коммерческую выгоду, увлеклись чрезмерным использованием заменителей натурального сырья - пищевых добавок, применяют более дешевое сырье с истекшим сроком годности, выпускают фальсифицированные или суррогатные продукты. Предоставленное право производителям самим разрабатывать и утверждать технические условия на первом этапе сыграло положительную роль и позволило насытить рынок широким ассортиментом отечественной продукции. Однако увеличение 85% объема выпуска продукции, выработанной, по техническим условиям не способствовало, улучшению его качества.

Государственный контроль предусмотрен, только за соблюдением требований технических регламентов, разработка которых затягивается, а финансирование допускается, только за счет бюджетных средств, что может привести к лоббированию отдельных интересов. Необходимо повысить контроль надзорных служб за выдачу разрешительных документов на право деятельности. Продовольственная независимость считается необеспеченной, если годовое производство жизненно важных продуктов питания в государстве составляет менее 80% годовой потребности населения продуктами питания в соответствии с физиологическими нормами. Анализ структуры потребления продуктов питания в нашей республике свидетельствуют о выражении недостатка потребления продуктов питания в сравнении с нормами ВОЗ.

Обязательные цели государственного регулирования

Обеспечение население республики доступными высококачественными продуктами питания в объемах и ассортимента, поддерживающий здоровый образ жизни	Обеспечить продовольственную безопасность республики	Обеспечить рациональное использование земельных и водных ресурсов	Обеспечить развитие сельской местности, сделав ее привлекательной и удобной для работы и отдыха
Развивать конкурентоспособное и устойчивое производство, сельскохозяйственных продуктов и их переработку	Создать для сельскохозяйственных товаропроизводителей по сравнению с хозяйствующими субъектами других отраслей экономики однопорядковые условия получения дохода		Содействовать развитию мировой торговли сельскохозяйственным сырьем и продуктами питания, добиваясь их конкурентоспособности

Формирование рыночной среды требует создания инфраструктуры как городских, так и сельских продовольственных рынков, условий для развития экспорта, мер продовольственной безопасности и защиты отечественного товаропроизводителя, причем стабилизация и подъем экономики сельского хозяйства и отраслей переработки невозможны без формирования агропродовольственного рынка республики, развития рыночной инфраструктуры. Рыночная инфраструктура представляет собой комплекс отраслей и служб, обеспечивающих эффективное продвижение товаров от производителя до потребителя, с созданием условий для поддержания необходимого соотношения спроса и предложения, сокращения времени реализации товаров, ускорения оборота капиталов, снижения издержек товарообращения и цен, формирования эффективной конкурентной среды. Ее субъекты выполняют ряд функций, как затаривание, расфасовка,

хранение товаров на складах, в холодильниках, разукрупнение или наоборот увеличение объемов поставок, транспортировка и доставка продукции. Развитие агропромышленного комплекса признается в этих направлениях одним из основных приоритетов социально-экономической политики государства. А формирование эффективного конкурентоспособного агропромышленного производства, обеспечивающего продовольственную безопасность республики и наращивающего экспорта отдельных видов сельскохозяйственной продукции и продовольствия - основная стратегическая задача продовольственной безопасности.

Литература

1. Хасси Д. Стратегия и планирование.- СПб., 2008.

2. Саавранский В.П. Организация и эффективность корпоративных структур в региональном АПК. - Кисловодск, 2007.

3. Гордеев А.В. Приоритеты аграрной политики и перспективы развития сельскохозяйственных предприятий России // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2001, №4.

4. Периодическое издание // Агропресс- Кыргызская Республика за 2011.

5. Дамаев Д.З. Обеспечение крупных промышленных центров хлебопродуктами методические указания. - М., 2008.

6. Кыргызстан в цифрах. - Б., 2012 г.- Статкомитет (1 квартал)

Джалилова Л.Н.,
БГУ им. К. Карасаева

МОДЕРНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ ПЕНСИОННОГО СТРАХОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Сегодня Кыргызстан переживает один из сложнейших периодов экономического развития. С одной стороны, созданы правовые и институциональные основы рыночной экономики, с другой позитивные изменения сочетаются с реально существующими проблемами на практике, которые нередко принимают глобальный характер, если обратиться к такой сфере общества, как социальная. Под социальной сферой мы обычно понимаем спектр общественных отношений, возникающих при осуществлении важнейших социально-экономических конституционных прав граждан (таких, как право на труд, право на защиту от безработицы, право на пенсионное и социальное обеспечение и др.). Представляется, что анализ тенденций реформирования и, в частности, процессов принятия решений по совершенствованию управления указанными общественными отношениями позволяет нам выявить основные проблемы и в конечном итоге с большей степенью объективности оценить слабость или силу нашего государства в лице его органов.

Состояние действующей системы пенсионного страхования в Кыргызской Республике в представляет собой одну из острейших социально-экономических проблем государства. Социальная значимость пенсионного страхования определяется тем, что оно затрагивает жизненно важные интересы более 500 тыс. (10 % населения) престарелых, инвалидов и членов семей, потерявших кормильца. В настоящее время средняя пенсия составляет 4 тыс. 250 сомов, но ведь есть граждане, которые получают по 1 тыс. 500 сомов". Минимальную пенсию в размере 1,5 тыс. сомов получают 3,5 тыс. граждан Кыргызстана. "В основном это пособия по инвалидности, а также пособия по безработице". В 2013 году в Кыргызстане средний размер пенсии составит 4 тыс. 600 сомов, к 2014 - 2015 годам - превысит 5 тыс. сомов.

Функции по сбору страховых взносов, назначению и выплате пенсий, сбору взносов в пенсионный фонд и фонд медицинского страхования должен обеспечивать Социальный фонд Кыргызской Республики, который был образован 19 октября 1996 г. Именно это учреждение является исполнительным органом системы государственного социального страхования и пенсионного обеспечения, действующее на принципах самоуправления. Органом координации системы является Наблюдательный совет по управлению государственным социальным страхованием, действующий по принципу равного представительства всех участников социальной системы.

За последние пять лет рост пенсии был значителен: к концу 2012 года средний размер пенсии достиг уровня 4270 сомов, или по сравнению с 2008 годом возрос в 3 раза, и соотношение средней пенсии к прожиточному минимуму пенсионера возросло с 45,7% до 110%.

Этому способствуют мероприятия по улучшению администрирования сбора страховых взносов, работа над своевременным поступлением ассигнований из республиканского бюджета, а также поэтапный перевод по 20% (с 2010 года до 2014 года) финансирования базовой части пенсии на республиканский бюджет.

Механизм повышения страховых частей пенсий в условиях солидарно-распределительной пенсионной системы позволяет решать вопросы не только поддержания страхового принципа, но и вопросы уменьшения количества пенсионеров, получающих пенсии ниже прожиточного минимума. Если в 2009 году количество лиц, получавших пенсию ниже прожиточного минимума пенсионера составляло 452,9 тыс.человек (86,6% от общего количества), то на конец 2012 года это количество составит 344,0 тыс. человек (62,2% от общего количества).

Начиная с 2003 года, задолженностей по выплате пенсий не имеется, выплата пенсий производится за текущий месяц и только в денежном выражении. В целях снижения доли безналичных платежей производится перевод выплаты пенсий через банки на добровольной основе.

С 1 января 2010 года в пенсионную систему введен накопительный компонент. Снижена ставка тарифов страховых взносов с работодателя на 2%, которые направляются на формирование накопительной части пенсии. С 2012 года в накопительной составляющей введен возрастной ценз, - в формировании накопительной части пенсии не участвуют лица пенсионного и предпенсионного возраста. На переходный период Социальным фондом производится вложение средств пенсионных накоплений в государственные ценные бумаги и на депозиты коммерческих банков.

Переход Кыргызской Республики к рыночному хозяйствованию и проводимые реформы не всегда сопровождались соответственным изменением социальной политики пенсионного обеспечения. Перераспределение ранее планируемых товарно-денежных потоков, экономическая несостоятельность некоторых отраслей и отдельных регионов республики поставили действующую пенсионную систему перед реальной угрозой банкротства. Отсутствие действенных экономических рычагов и механизмов воздействия на объекты и субъекты экономических отношений, снижение налоговой дисциплины приводят к фактической финансовой несостоятельности всей пенсионной системы, которая основывается на солидарности поколений и отраслей народного хозяйства.

Что касается законодательства Кыргызской Республики, регулирующего пенсионное страхование в стране, то Социальный фонд Кыргызской Республики должен осуществлять свою деятельность в соответствии с Конституцией, законами и иными нормативно-правовыми актами Кыргызской Республики.

К примеру, в 1997 г. в стране был принят Закон Кыргызской Республики "О государственном пенсионном социальном страховании", принципиальное отличие которого состоит в назначении пенсий по страховому принципу, т.е. в прямой зависимости от суммы страховых платежей, поступивших на персональный счет застрахованного лица. Возникшая при этом диспропорция в размерах пенсий, назначенных и пересчитанных после введения национальной валюты и введения вышеназванного Закона, потребовала принятия другого законодательного акта - Закона Кыргызской Республики "Об установлении индексированных поправочных коэффициентов к заработной плате для исчисления пенсии". Введение страхового принципа начисления пенсии вызвало необходимость внесения в последние годы Жогорку Кенешем Кыргызской Республики ряда поправок в действующее законодательство, в соответствии с которым предусмотрено уменьшение пенсионного возраста на три года: для мужчин- до 60 лет, для женщин - до 55 лет. Таким образом, в 2013 году правом выхода на пенсию обладают мужчины, которым исполнится 60 лет и женщины, достигшие возраста 55 лет.

В данное время существуют три основных направления действующей пенсионной системы.

Во-первых, это государственное пенсионное социальное страхование, которое регулирует страховые принципы в обязательном государственном пенсионном социальном страховании граждан и гарантирует застрахованным лицам пенсионное обеспечение при наступлении страхового случая. Право на пенсии по данному направлению, в соответствии с Законом Кыргызской Республики "О государственном пенсионном социальном страховании", имеют застрахованные граждане Кыргызской Республики, иностранные граждане и лица без гражданства, проживающие в республике, вносящие взносы на государственное пенсионное социальное страхование на условиях, предусмотренных Законом Кыргызской Республики "О государственном социальном страховании".

Во-вторых, следующим направлением пенсионной системы является государственное пенсионное обеспечение военнослужащих, которое регулирует пенсионное обеспечение военнослужащих, сотрудников органов внутренних дел Законом Кыргызской Республики "О пенсионном обеспечении военнослужащих" от 7 мая 1993 г., а выплата пенсий таким категориям граждан обеспечивается государством за счет средств республиканского бюджета.

В-третьих, последним не менее важным направлением пенсионной системы является негосударственное добровольное пенсионное страхование, которое рассматривается как дополнительная прибавка к государственному страхованию и может осуществляться как в форме дополнительных профессиональных пенсионных систем отдельных организаций, отраслей экономики, так и в форме личного пенсионного страхования граждан, производящих накопление средств на свое дополнительное пенсионное обеспечение в страховых компаниях или пенсионных фондах.

Не менее важным в области пенсионного обеспечения является вопрос финансирования, т.е. средства, поступающие на выплату пенсии соответствующим категориям граждан (пенсионерам). В этой связи необходимо отметить основные источники финансирования пенсионного обеспечения, предусмотренные действующим законодательством Кыргызской Республики.

В первую очередь, это страховые взносы работодателей. работающих граждан и других лиц, чья деятельность осуществляется в органах государственной власти, органах местного самоуправления, а также на иных предприятиях, в организациях и учреждениях независимо от формы собственности.

Также к источникам финансирования пенсионного обеспечения относятся такие основные средства, как:

- пени и штрафы за несвоевременное и неполное перечисление страховых взносов юридическими и физическими лицами в бюджет Социального фонда в целях начисления и выплаты пенсий пенсионерам;
- добровольные финансовые взносы юридических и физических лиц Кыргызской Республики и иностранных граждан;
- капитализируемые суммы для выплаты пенсий и пособий работникам ликвидируемых предприятий со стороны специального администратора страхователя по возмещению вреда, причиненного трудовым увечьем, профессиональным заболеванием либо иным повреждением здоровья, связанным с исполнением ими трудовых обязанностей или членам семьи по случаю потери кормильца по вышеуказанным причинам;
- дивиденды, т.е. доходы по акциям предприятий, учреждений и организаций независимо от форм собственности, основанным на их добровольном выкупе и тем самым принадлежащим Социальному фонду на постоянной основе.

В свою очередь, средства Социального фонда должны непосредственно направляться на выплату пенсий пенсионеров, ритуальных пособий и на погребение умерших лиц, компенсацию по трудовому увечью или профессиональному заболеванию граждан,

работающих на различных предприятиях, на финансирование обязательного медицинского страхования, а также на финансовое и материально-техническое обеспечение текущей деятельности и создание резервного фонда для обеспечения финансовой устойчивости Социального фонда в соответствии с действующим законодательством Кыргызской Республики.

Также хотелось бы упомянуть и об основных целях и принципах пенсионного обеспечения в Кыргызской Республике, которые регулируются действующим законодательством страны. В этой связи выделяем нижеследующие цели пенсионного обеспечения:

- реализация гарантированного Конституцией Кыргызской республики права граждан на пенсионное обеспечение в установленных законом случаях;
- обеспечение финансовой стабильности пенсионной системы, зависящее от уровня экономического развития государства;
- приведение уровня пенсионного обеспечения в соответствие с объемом участия в финансировании пенсионной системы и бюджетом прожиточного минимума, а в перспективе - минимальным потребительским бюджетом пенсионера;
- совершенствование системы управления пенсионным обеспечением путем ее реформирования.

Исходя из этих целей, пенсионное страхование должно руководствоваться следующими принципами:

- граждане независимо от социального положения, расовой и национальной принадлежности, пола, языка и рода занятий пользуются равным правом на пенсионное обеспечение;
- работающие по найму подлежат обязательному государственному социальному страхованию, включая пенсионное;
- финансирование государственного пенсионного обеспечения основывается на принципе солидарности, включая солидарность поколений;
- пенсионное обеспечение из государственного фонда социального страхования гарантируется при условии уплаты страховых взносов;
- взносы по социальному страхованию аккумулируются в Социальном фонде, финансирующем выплату трудовых (страховых) пенсий;
- каждый застрахованный имеет право на пенсионные выплаты из Социального фонда в случаях и при соблюдении условий, установленных в законодательстве.

При этом лица, подлежащие обязательному государственному социальному страхованию, и лица, индивидуально уплачивающие страховые взносы, пользуются равным правом на пенсионное обеспечение. Размер страховой пенсии увязывается с продолжительностью страхования и заработком, с которого уплачивались страховые взносы. Средства пенсионного страхования используются исключительно на пенсионное обеспечение застрахованных лиц по правилам и нормам законодательства о пенсионном страховании. Временно освобожденные средства капитализируются и инвестируются в установленном порядке, а расходы на пенсионное обеспечение лиц, не участвовавших в системе пенсионного страхования (период службы в армии, учебы, ухода за детьми и т.п.), покрываются за счет бюджетных средств. Страхование от трудового увечья и профессионального заболевания финансируется за счет нанимателя при возможном участии государства, и государство несет ответственность за состояние и развитие государственной пенсионной системы.

Вышеизложенные принципы и цели пенсионного обеспечения должны явиться основой для осуществления практической деятельности Социального фонда и существенно затрагивать практически все главные составляющие государственной пенсионной системы.

Учитывая вышеизложенное, необходимо отметить, что пенсионное страхование граждан Кыргызской Республики относится к категориям социальной защиты. При этом социальная защита, как одно из конституционных прав граждан, является обязанностью государства и направлена на обеспечение уровня жизни населения не ниже установленного законом прожиточного минимума.

Государство выполняет роль одного из активных участников реформирования социальной сферы страны и утверждения новых отношений между поколениями, социальными группами, работодателями, работающими в различных сферах жизнедеятельности. На мой взгляд, результатом должно стать создание современной, высокотехнологичной и эффективной системы пенсионирования граждан Кыргызской Республики, которая определяла бы лицо социальной сферы страны в XXI столетии.

Литература

1. Информация для пенсионеров. Учебно-практическое издание. - Б., ОО ПНК, 2011.

2. Постановление Правительства КР № 305 от 13 июня 2011г; 25 декабря 2012, 13:37 (мск) | Экономика | Kyrtag.kg

3. www.sf.kg 05.03.2013_Пресс-релиз

Дюндар Мехмет Шюкрю,
БГУ им.К.Карасаева

ВЛИЯНИЕ МИКРОКРЕДИТОВАНИЯ НА РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ

В 1970-х годах в Бангладеш, разработанный под руководством Мухаммада Юнуса Проект Микрокредитования "Гремин" (на русский язык можно перевести как "Сельский"), в течение короткого времени показал хорошие показатели развития. Микрокредитная организация открыла двери для миллионов клиентов в разных странах мира. Большая часть клиентов до получения кредитов - это люди, находящиеся за чертой бедности.

Кыргызстан, являющийся одной из малоразвитых стран, после обретения независимости в 1990 годах ознакомился с микрокредитованием.

В этой стране есть много различных организаций, оказывающих финансовую поддержку предпринимателям.

Организации, выдающие микрокредиты предпринимателям, определяют сумму кредита, процентную ставку, сроки погашения кредитов, сферу деятельности и другие формальности. Наряду с высокой оценкой микрокредитов в Кыргызстане предпринимателям предлагается база данных, через которую они смогут ознакомиться с возможностью получения кредита.

Одной из предложенных целей устранения проблемы бедности на глобальном уровне является подход "Микрофинансирования". Не смотря на то, что подход является новым, он предполагает привлечение малообеспеченных людей на рынок труда, повышение их продуктивности путем этого развитие экономического и социального положения. Уменьшение бедности путем развития предпринимательства и поддержки предпринимателей стало основным приоритетом в процессе развития в последние годы. В связи с этим особое внимание уделяется поддержке микропредпринимательства.

Микрофинансирование - это финансовые услуги, оказываемые людям, семьям, находящимся за чертой бедности или получающим низкий доход, а также мелким предприятиям.

В первую очередь под этими услугами подразумевается микрофинансирование. Кроме этого в финансовые услуги также входят такие услуги как сбережения бедного района, не имеющего доступа к традиционным финансовым организациям, страховка и перевод денежных средств. Причиной названия услуг "микро" является проведение низкостоящих операций, например, сумма которых может составлять 50 долларов или сберегательный вклад от 5 долларов.Микрокредиты - это кредиты, выдаваемые в первую очередь малообеспеченным людям кредитными организациями, такими как Гремин Банк (Сельский банк). Не являющиеся общественными эти организации открыто участвуют в уменьшении бедности и изменении социального положения.

Микрофинансирование же - это более широкое понятие, которое сосредоточено на предложении финансовых услуг семьям. Кроме того, микрофинансовые услуги обеспечивают балансирование дохода и потребления малообеспеченных семей и малых предприятий, уменьшение неустойчивости к рискам, развитие административных и финансовых способностей, повышению социального и экономического уровня зависимых лиц.

В 1970-х годах с целью инвестирования малого бизнеса экспериментально выдали малые кредиты группе бедных женщин в Бангладеш, Бразилии и в некоторых других странах. Этот тип называется малый предпринимательский и опирается на взаимную помощь всех членов группы в погашении кредита. В 1980-1990-х годах микрокредитные программы, оказывающие финансовую поддержку бедным в мировом масштабе перевернули все традиционные идеи. В первую очередь программа показала, что женщины отлично справляются с погашением кредита и процентных ставок и, что даже эти ставки ниже, чем процентные ставки официальных финансовых секторов многих развитых стран.

Во-вторых, бедные люди для того, чтобы покрыть расходы, более требовательны и способны к погашению процентов, выдаваемых микрофинансовыми организациями.

В настоящее время микрофинансовая индустрия и развитое общество делятся идеями уменьшения бедности и изучения ее размеров. Для международного общества это означает, что идеи позволят достигнуть тысячелетнего развития в сфере образования и здравоохранения, а также усиления положения женщин. Для микрофинансирования это означает, что оно будет являться неотъемлемым элементом финансовой системы любой страны.

Основным элементом микрофинансовых услуг являются микрокредиты. В то же время микрокредиты - это настоящее применение микрофинансов. В начале система состояла только из микрокредитов, со временем она стала расширяться, благодаря внедрению других финансовых услуг. В понятии микрофинансовой организации микрокредит - это малый кредит, выдаваемый малодоходному предпринимателю с целью развития бизнеса. Чаще всего микрокредит выдается в случае потребности в капитале, купли сырья, материала, оборудования и т.п. Помимо выдачи кредитов микрофинансовые организации оказывают такие услуги как сбережения, пенсионный вклад, потребительские кредиты, страховка и перевод денег. Кроме того, микрофинансовые организации оказывают образовательную, техническую и др. поддержку своим клиентам.

У лиц, пользующихся микрофинансовыми возможностями есть одна общая черта - они малообеспечены и являются частными предпринимателями или предприятиями. Чаще всего малообеспеченные люди, не имеющие возможности пользоваться услугами коммерческих банков, хранят свои сбережения под подушкой или в качестве движимого или недвижимого имущества. Как и многие страны Средней АзииКыргызстан в начале 90-х переживал экономический кризис и сложную экономическо-социальную обстановку. (Dolun, 2005)

Экономическое и социальное положение Кыргызстана, низкое благосостояние народа, недостаточно развитый предпринимательский и традиционный финансовый сектор создали выгодные условия для развития здесь микрокредитной системы. Микрокредитные организации, предлагая малообеспеченным группам финансовые услуги, быстро заполнили недостающую нишу в финансовом секторе Кыргызстана и стремительно начали развиваться.

После приобретения независимости в 1996 году при поддержке Всемирного Банка Кыргызское Правительство и Центральный Банк Кыргызстана начали работы по переформированию финансового сектора. В итоге были выполнены следующие шаги:

В законодательствах о банковском секторе были приняты изменения, улучшения.

- Вывод из эксплуатации и приватизация двух обанкротившихся государственных банков (Агропромбанк и Элбанк).
- С 1 июня 1997 года развитие новой системы финансовой отчетности и бухгалтерии в соответствии с международными стандартами. Подписание этого.

В период развития (1998-1999) отрицательное влияние как внешнего, так и внутреннего окружения, в особенности отсутствие эффективного руководства негативно отразилось на банковском секторе. Банковский сектор начал переживать кризис и в последующие несколько лет для того, чтобы справиться с кризисом, продолжал работу.

Микрофинансовый сектор в Кыргызстане быстро развивается и различные организации ведут свою деятельность в этой сфере. Микрофинансы страны в 1995 году при поддержке таких международных организаций как FiNCA, проекты ПРООН, ACD/VOCA. Швейцарская организация KARITAS начали стремительно развиваться. В 1997 году Кыргызское Правительство при поддержке Всемирного Банка создало Кыргызкую Сельскохозяйственную Финансовую Корпорацию и по сей деньданная корпорация составляет конкуренцию коммерческим банкам и занимает лидирующее положение на рынке. Сегодня микрокредиты стали доступны во всех областях страны.

Кыргызское правительство следит за развитием микрокредитной системы и предпринимает все необходимые меры. До 2002 года микрокредитные операции страны осуществлялись в соответствии с Гражданским Кодексом, а также законодательством о Банках и Кредитных Ассоциациях. Однако, в 2002 году в Кыргызстане впервые всупил в силу закон о микрокредитах, действующий на территории Средней Азии. и положительно повлиял на развитие микрофинансовых организаций. Этот закон был принят в Казахстане в 2003, в Таджикистане в 2004, в Узбекистане в 2006 году

Сегодня банковская система Кыргызстана состоит из 115 микрокредитных организаций, 151 микрокредитныхагенств, 23 коммерческих банков и Кыргызской Сельскохозяйственной Финансовой Корпорации. В нижеследующей таблице приведен список микрокредитных организаций, осуществляющих свою деятельность в Кыргызстане с 2008 года.

Табл. 1.

Список микрокредитных организаций, осуществляющих деятельность в Кыргызстане

№	Наименование микрокредитных организации	Адреса	Телефоны
1	МКО ФИНКА	г. Бишкек, ул.Гоголя 127а	0 312 681203
2	Бизнес кредит	г. Бишкек, ул.Тыныстанова, 189	0 312 5882417 625503
3	FRONTIERS	г. Бишкек, ул.Абдырахманова 201	0 312 6274877 627488
4	VRJ SAFA	г. Нарын, Иссык-Куль	0 3522 21921
5	MONEY TRUST	г. Бишкек, ул. Ибраимова, 33-1	0 312 667136, 222576
6	Inter FinansGrups	г. Бишкек, ул.Киевская 155-10	0 312 646100, 645048
7	МКО Ак Пейил береке	г. Талас, ул. Д.Сарыгулова,75/1	0 3422 43735
8	МКО АлтынКылым	г.Токмок, ул. Кирова 7	0 312 4861,0543923204
9	МКО Оксус	г. Ош, ул. КарлаМаркса 77	0 3222 57018
10	МКО Билион	г. Балыкчи, ул. Гагарина 38	0 3944 26677

Быстрое развитие микрокредитного сектора открыло дорогу для вступления в этот сектор коммерческим банкам. В 2002 году коммерческие банки в рамках Программы Микро и Малого Финансирования Европейского Банка Реконструкции и Развития вошли в микрокредитный сектор. Таким образом повышение конкуренции в микрокредитном секторе привело к его стремительному развитию. Сегодня коммерческие банки в Кыргызстане в рамках данной программы выдают кредиты от 50 до 100 долларов США. После внедрения программы было выдано более 474 миллиона долларов США более 500 000 людям (НСККР, с 2011г.).

По данным Национального Статистического Комитета КР с 2012 года в Кыргызстане осуществляют свою деятельность нижеследующие микрокредитные организации.По данным Национального Статистического Комитета КР по итогам 2011 года общая сумма выданных микрокредитов частным лицам составила 22.755.380,20 тыс. сом. Если взять во внимание, что в 2010 году эта сумма составила 15.430.613,20, то можно сказать, что объем выданных кредитов заметно увеличился. Основная часть этой суммы состоит из микрокредитов, выданных от 1-го до 3-х лет.

По данным Национального Статистического Комитета КР в 2011 году услугами микрокредитования воспользовались 579.687 человек. В 2005 году эта цифра составляла 146.633. Это говорит о том, что за шесть лет количество клиентов увеличилось в 5 раз. Данные представлены в таблице.

В связи с быстрым развитием микрофинансового сектора в Кыргызстане по инициативе Центрального Банка КР в стране была принята программа средней продолжительности развития микрофинансов. Принятие программы 30 декабря 2005 года послужило толчком для объявления 2005 года годом микрокредита со стороны Кыргызского Правительства. Это говорит о мерах, предпринимаемых правительством в отношении микрокредитования. В 2006-2010 годах программа, нацеленная на развитие микрофинансового сектора в Кыргызстане, содержит полный анализ данного сектора.

Положительным условием микрофинансирования в Кыргызстане могут служить следующие причины:

- распространенная бедность,
- проживание большей части населения в сельской местности,
- обеспечение средств к существованию путем земледелия иживотноводства,
- основная доля женщин и молодежи,
- активное участие женщин в общественной жизни и их склонность к работе,
- традиционная и простая структура экономики Кыргызстана и частное предпринимательство большей части населения или работа на мелких работах,
- высокое образование Кыргызского общества, как женщин, так и мужчин, законное регулирование микрофинансовых организаций и внедрений.

В противоположность этому нижеследующие причины могут явиться отрицательным условием для микрофинансирования:

- прошлая система этатизма, нехватка знаний в сфере торговли и предпринимательства через культуру;
- отдаленность кыргызского общества от банковской системы;
- склонность кыргызского общества к потреблению нежели к производству.

Предлагаемые предпринимателям финансовые источники и условия выдачи кредитов являются благоприятными, особенно это важно с точки зрения развития предпринимательства в развивающихся странах. Поэтому во многих странах мира предпринимателям оказывается всякая финансовая поддержка с целью

развития предпринимательства. Однако во многих случаях только немногие предприниматели могут воспользоваться такой поддержкой. Предприниматели, которые не могут получить поддержку, ищут финансовые источники в рыночных условиях страны. Обратите внимание, что в Кыргызстане осуществляют свою деятельность различные организации, оказывающие финансовую поддержку предпринимателям. Однако в Кыргызстане такие услуги микрофинансовых организаций как сбережение,страховка, перевод денег и др. находятся на низкой стадии развития. В связи с этим микрофинансовые организации страны ограничиваются только услугами микрокредитования.

Для развития частного бизнеса, повышения доходов мелких предпринимателей и открытие ими нового бизнеса основным условием является возможность получения микрокредитов. С развитием микрофинансового рынка возрастет конкуренция между коммерческими банками и микрофинансовыми организациями. Это позволит снизить процентную ставку и даст возможность использовать дешевые фонды.

Как и многие страны Средней Азии Кыргызстан в начале 90-х переживал экономический кризис и сложную экономическо-социальную обстановку. Экономическое и социальное положение Кыргызстана, низкое благосостояние народа, недостаточно развитый предпринимательский и традиционный финансовый сектор создали выгодные условия для развития здесь мнкрокредтной системы. Микрокредитные организации, предлагая малообеспеченным группам финансовые услуги, быстро заполнили недостающую нишу в финансовом секторе Кыргызстана и стремительно начали развиваться. Однако в Кыргызстане такие услуги микрофинансовых организаций как сбережение, страховка, перевод денег и др. находятся на низкой стадии развития. В связи с этим микрофинансовые организации страны ограничиваются только услугами микрокредитования.

В Кыргызстане микрокредиты растут вместе с развитием предпринимательства и повышением занятости, однако этот рост чаще всего положительно влияет на развитие учрежденных предприятий. По сравнению с другими финансовыми возможностями микрокредиты имеют свои преимущества. Как показано в теории, если финансовый механизм микрокредитов не влияет на уменьшение безработицы и бедноты, усиление положения женщин, повышению потенциала предпринимальства, устроние бизнеса, то это послужит причиной использования данного механизмакрупными предпринимателями (предприятиями), и отдаленность его от основной массы (малодоходных, бедных) или разделению рынка.

Создание микрофинансовых организаций и внедрение коммерческих банков в эту сферу привело к мобилизации. Появились различные финансовые услуги, условия получения кредита улучшились и, что самое главное, расширился финансовый рынок.Те кто не мог позволить себе такую возможность, сейчас приобщились к финансовому рынку.

Основная выгода для предпринимателей от микрокредитования - это поддержание повышения бизнеса. Микрофинансирование же помогает открыть новый бизнес и стать предпринимателем. В обоих случаях наблюдается повышение занятости.

Опираясь на вышеприведенные исследования, можно привести нижеследующие предложения для развития микрофинансирования в Кыргызстане:

1. Увелечение массы потребителей.

2. Микрокредитование на ряду с развитием бизнеса должно преследовать цели открытия нового бизнеса.

3. Микрокредиты должны выдаваться не только на экономические цели, но и социальные (т.е., выгода не на первом месте).

4. Организации, вместе с выдачей кредитов, должны обеспечить образовательную, техническую, консультативную поддержку. Это повысит их успех.

И последнее, можно предложить оказывать микрофинансовые услуги в сфере торговли, туризма, а также сельскохозяйственной и живодноводческой сфере. Потому что данные сектора имеют огромный потенциал и являются наиболее благоприятным и с точки зрения развития предпринимательства в Кыргызстане.

Литература

1. ONER, E. 2007 Mikro Finans Sistemi ve Ticari Bankalarin Mikxo Finanas Sistemindek iYeri ALTAY, A. 2007.

2. Kuresellesen Yoksulluk Olgusunun Onlenmesinde Mikrofinansman Yaklasimi. (Elektronik Dergi). Finans Politik & Ekonomik Yorumlan 2007 Cilt : 44 Sayi: 510 sayfa: 57-67

3. DOLUN, L. (2005) MikroFinansman, Tiirkiye Kalkinma Bankasi A.S., Ankara EGE, i (2007). Mikro Finansve Kiigiikve Orta Boy Isletmeler. 4.KOBiller ve Verimlilik Kongresi. Istanbul Kiiltur Universitesi. 199-207 s.

4. SENTi, Hel vatas, ICCO. 2006. Kirgizistan Cumhuriyeti'nin Kredi Kaynaklari, Biskek: Senti Finans sirketi yayinlari.

5. ASIAN DEVELOPMENT BANK. (2006). Beyond Microfinance : Building Inclusive Rural Financial Markets in Central Asia.

6. Национальный Статистический Комитет КР (НСККР, 2011)

7. Национальный Статистический Комитет КР (НСККР, 2013)

http://www.;ibkr.kg

http:// www.tok t o m. kg

http://www.nbk r.kg/snb/ten raz nfku.htm

http://ww\\ 'jчn'.kq

Жолдошалиева Д. Ж.,
БГУ им. К. Карасаева

МАРКЕТИНГОВАЯ СТРАТЕГИЯ ФИРМЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ

В условиях развитого конкурентного рынка маркетинг становится эффективным средством решения проблемы качества и конкурентоспособности товаров, испытывая, в свою очередь, их обратное воздействие, которое расширяет либо снижает его возможность. Конкурентоспособность товара решающий фактор его коммерческого успеха на развитом конкурентном рынке. Это многоаспектное понятие, означающее соответствие товара условиям рынка, конкретным требованиям потребителей не только по своим качественным, техническим, экономическим, эстетическим характеристикам, но и по коммерческим и иным условиям его реализации (цена, сроки поставки, каналы сбыта, сервис, реклама). Более того, важной составной частью конкурентоспособности товара является уровень затрат потребителя за время эксплуатации.

Иначе говоря, под конкурентоспособностью понимается комплекс потребительских и стоимостных (ценовых) характеристик товара, определяющих его успех на рынке, т.е. преимущество именно этого товара над другими в условиях широкого предложения конкурирующих товаров аналогов . И поскольку за товарами стоят их изготовители, то можно с полным основанием говорить о конкурентоспособности соответствующих предприятий, объединений, фирм, равно как и стран, в которых они базируются. Любой товар, находящийся на рынке, фактически проходит там проверку на степень удовлетворения общественных потребностей: каждый покупатель приобретает тот товар, который максимально удовлетворяет его личные потребности, а вся совокупность покупателей тот товар, который наиболее полно соответствует общественным потребностям, нежели конкурирующие с ним товары. Поэтому конкурентоспособность товара можно определить, только сравнивая товары конкурентов между собой.

Конкурентоспособность определяется только теми свойствами, которые представляют заметный интерес для покупателя. Все характеристики изделия, выходящие за рамки этих интересов, рассматриваются при оценки конкурентоспособности как не имеющие к ней отношения в данных конкретных условиях . Превышение норм, стандартов и правил (если только оно не вызвано предстоящим повышением государственных и иных требований) не только не улучшает конкурентоспособность изделия, но, напротив, нередко снижает её, поскольку ведёт к росту цены, не увеличивая с точки зрения покупателя потребительской ценности, в силу чего представляется ему бесполезным.

Предприятия придают большое значение анализу своих сильных и слабых сторон для оценки реальных возможностей в конкурентной борьбе и разработке мер и средств, за счёт которых предприятие могло бы повысить конкурентоспособность и обеспечить свой успех. В процессе маркетингового исследования для оценки конкурентоспособности предприятия пользуются некоторыми численными показателями, которые свидетельствуют о степени устойчивости положения предприятия, способности выпускать продукцию, пользующуюся спросом на рынке и обеспечивающую предприятию получение намеченных и стабильных конечных результатов.

В настоящее время отсутствует общепринятая методика оценки конкурентоспособности предприятия.

Оценка конкурентоспособности начинается с определения цели исследования:

- если необходимо определить положение данного товара в ряду аналогичных, то достаточно провести их прямое сравнение по важнейшим параметрам;
- если целью исследования является оценка перспектив сбыта товара на конкретном рынке, то в анализе должна использоваться информация. включающая сведения о товаре, который выйдет на рынок в перспективе, а также сведения об изменении действующих в стране стандартов и законодательства, динамики потребительского спроса

Основной задачей каждого экономиста, изучающего проблему оценки конкурентоспособности предприятий, является отыскание критериев конкурентоспособности, ее источников и факторов. Анализ экономической литературы по рассматриваемой тематике позволяет выделить несколько подходов к решению сформулированной задачи.

Матричные методы.

Группа методов базируется на оценке маркетинговой стратегии предприятия, на основе построения матрицы конкурентных стратегий. В основе методики лежит анализ конкурентоспособности с учетом жизненного цикла продукции предприятия. Сущность оценки состоит в анализе матрицы, построенной по принципу системы координат: по горизонтали - темпы роста (сокращения) объема продаж; по вертикали - относительная доля предприятия на рынке. Наиболее конкурентоспособными считаются те предприятия, которые занимают значительную долю на быстрорастущем рынке. Преимущества метода: при наличии информации об объемах реализации и относительных долях рынка конкурентов метод позволяет обеспечить высокую адекватность оценки.

Недостатки метода: исключает проведение анализа причин происходящего и осложняет выработку управленческих решений, а также требует наличия достоверной маркетинговой информации, что влечет необходимость соответствующих исследований.

Методы, основанные на оценке конкурентоспособности продукции предприятия: Эта группа методов базируется на суждении о том, что конкурентоспособность предприятия тем выше, чем выше конкурентоспособность его продукции. Для определения конкурентоспособности продукции используются различные маркетинговые и квалиметрические методы,

в основе большинства которых лежит нахождение соотношения цена-качество.

Расчет показателя конкурентоспособности по каждому виду продукции ведется с использованием экономического и параметрического индексов конкурентоспособности. В свою очередь, указанные индексы определяются путем суммирования частных индексов по каждому оцениваемому параметру с учетом весовых коэффициентов. Каждый из частных индексов по соответствующему параметру принимается как отношение фактического значения оцениваемого параметра к значению соответствующего показателя у конкурирующей продукции (либо иной продукции, выбранной за базу сравнения). При этом параметрический индекс определяется на основе оценки технических (качественных) параметров продукции, экономический - стоимостных. Перечень стоимостных и технических параметров, а также вес каждого из параметров устанавливается экспертным путем. В частности, в ряде методов в качестве одного из стоимостных параметров рассматривается величина затрат по послепродажному обслуживанию продукции.

Показатели конкурентоспособности вычисляются по каждому виду продукции предприятия. Далее определяется коэффициент конкурентоспособности самого предприятия: находится средневзвешенное значение среди показателей по каждому виду продукции, где в качестве весов выступает объем реализации соответствующего вида продукции.

Комплексные методы.

Методы, отнесенные к данному подходу, определены как комплексные в силу того, что оценка конкурентоспособности предприятия в рамках каждого из методов ведется на основании выделения не только текущей, но и потенциальной конкурентоспособности предприятия. В основе подхода лежит утверждение, в соответствии с которым конкурентоспособность предприятия есть интегральная величина по отношению к текущей конкурентоспособности и конкурентному потенциалу.

В рамках рассматриваемого подхода представляет интерес метод, предложенный П. В. Забелиным, в котором конкурентоспособность предприятия рассматривается как аддитивная функция текущей конкурентоспособности предприятия и его конкурентного потенциала с соответствующими весовыми коэффициентами.

Конкурентный потенциал - потенциальная возможность (текущие предпосылки) сохранять или увеличивать конкурентоспособность в долгосрочном периоде - видится автором как отношение текущего потенциала предприятия к оптимальному потенциалу (норматив возможностей), задаваемому уровнем будущей нестабильности внешней среды.

Конкурентоспособность объекта определяется по отношению к конкретному рынку, либо к конкретной группе потребителей, формируемой по соответствующим признакам стратегической сегментации рынка. Если не указан рынок, на котором конкурентоспособен объект, это означает, что данный объект в конкретное время является лучшим мировым образцом.

Конкурентоспособность предприятия - это относительная характеристика, которая выражает отличия развития данной фирмы от развития конкурентных фирм по степени удовлетворения своими товарами потребности людей и по эффективности производственной деятельности . Конкурентоспособность предприятия характеризует возможности и динамику его приспособления к условиям рыночной конкуренции.

Проанализировав методы оценки конкурентоспособности продукции, можно сделать вывод, что ни один из существующих подходов к оценке конкурентоспособности предприятий не нашел широкого применения в практике экономического анализа. Это позволяет сделать вывод о том, что универсальной методики комплексной оценки конкурентоспособности предприятия в настоящее время не существует. На мой взгляд, это обусловлено тем, что предлагаемые подходы обладают целым рядом недостатков.

Литература

1. Абчук В.А. Азбука маркетинга - СПб: Изд-во Союз, 2005.

2. Дурович А. П. Маркетинг в предпринимательской деятельности. - Мн.: НЖП "Финансы, учет, аудит", 2007.

3. Михалева, Е. П. Маркетинг. Конспект лекций / Е. П. Михалева. - М.: Юрайт-Издат, 2010.

4. Котлер Ф. Маркетинг в третьем тысячелетии: Как создать, завоевать и удержать рынок / Ф. Котлер - М.: Изд-во АСТ, 2009.

Жээнбаева К.А.,
БГУим.К.Карасаева

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ИНТЕГРАЦИИ В РЕГИОНЕ

Обретение странами региона независимости и выход его на международную арену вкупе с огромными сырьевыми и человеческими ресурсами обеспечили первостепенное значение, которое он начал приобретать в 90-е годы минувшего столетия.

Новые государства в основу суверенного развития, реформирования общественно-политической и экономической жизни заложили цель построения демократического, правового государства с рыночной экономикой.Уже на начальном этапе интеграционных процессов стала очевидна существенная разница в уровне экономического развития стран СНГ. Определилось и явное нежелание отдельных стран к проведению согласованной и скоординированной политики в рамках недавно единого пространства. Такая позиция вызывалась наличием серьезных расхождений в виде-

нии каждой из стран СНГ путей и методов политического и экономического реформирования.

Разноскоростнаяинтеграция выявила интересы и приоритеты во взаимной связи, и это проявилось в формировании на постсоветском пространстве различных региональных объединений. Интеграция дает возможность каждому государству внутри СНГ реализовать свои интересы: те, кто хочет остаться на существующем уровне взаимодействия, полностью сохраняют эту возможность, те же, кто хочет дальше продвигаться по пути интеграции, создают новые модели сотрудничества, не подвергая угрозе существование СНГ.

Интерес ведущих стран мира к странам Центральной Азии объясняется несколькими причинами:

- Страны занимают исключительно важное геостратегическое положение на Азиатском континенте, через их территорию пролегают важнейшие наземные, воздушные коммуникационные линии;
- Регион из кладовых мирового значения драгоценных металлов, рудно-металлургического сырья, энергетических ресурсов;
- Это огромный, малоосвоенный рынок сбыта готовой продукции, потребительский потенциал которого будет расти одновременно с освоением его природных ресурсов и ростом благосостояния населения;
- Имея ведущие позиции в производственной сфере молодых независимых государств, особенно в экспортных отраслях, транспорте, можно оказывать влияниена экономическое положение соседних государств в регионе;
- Это регион, требующий огромных инвестиций, которые могут быть вложены именно в отрасли, обеспечивающие значительную часть остального мира сырьевыми ресурсами;
- Ослабление традиционного многовекового влияния России и российской экономики и потребность в поддержке самостоятельного развития делают регион потенциально более восприимчивым к влиянию со стороны других политических и экономических сил.

К числу основных проблем, являющихся приоритетными для государств Центральной Азии в развитии регионального сотрудничества можно отнести:

- различия во внешней политике и международных ориентирах молодых государств Центральной Азии; существование в каждом из государств территорий и анклавов, принадлежащих другому государству, отсутствие четко обозначенной межгосударственной границы, демаркированной на местности; обострение геополитической ситуации в регионе, усиление влияния различных деструктивных внешних и внутренних сил, создающих угрозу безопасности новых государств; необходимость широкого и всестороннего развития торгово-экономического и кооперационного сотрудничества, конечной целью которого могло бы стать формирование в значительной степени самодостаточного и защищенного общего рынка государств ЦА, интенсивный рост экономики и благосостояния населения; эффективное совместное использование огромных минерально-сырьевых и сельскохозяйственных ресурсов;
- наличие серьезных проблем в совместном использовании водных ресурсов;
- проблемы надежного энергообеспечения региона, где в течение десятилетий функционировала единая энергосистема с доминирующей ролью гидроэлектростанций Таджикистана, Кыргызстана, и газоснабжением Узбекистаном и Туркменией; необходимость сохранения функционирования транспортно-коммуникационной системы, особенно в части свободы передвижения транспортных систем в пределах региона, совместного использования транзитного потенциала; проблемы, требующие тесного сотрудничества для разрешения, в области экологии, охраны окружающей среды и предотвращения стихийных бедствий;
- обеспечение тесного сотрудничества в гуманитарной и социальной сферах, свободы общения и проживания народов Центральной Азии, имеющих общую историю, давние родственные связи, взаимовлияющую культуру, искусство, литературу.

В июне 1990 года руководители прежних союзных республик - Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана и Таджикистана подписали соглашение об экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве.

С 1994 по 2005гг. в Центральной Азии был создан и функционировал интеграционных образований без участия России, а именно:

- Центральноазиатский союз (ЦАС - 1994 г.), Центральноазиатское экономическое сообщество (ЦАЭС - 1997г.) и, наконец, организация Центральноазиатское сотрудничество" (ОЦАС - 2001г., интегрировала в ЕврАзЭС в 2005г.).

- 29 июля 1993 г. было подписано Алматинское казахско-узбекское соглашение о мерах углубления экономической интеграции на 1994-2000 годов, которое было направлено на совершенствование экономического сотрудничества, стабилизации отраслей промышленности и сельского хозяйства, рационального использования сырьевых, материальных итопливно-энергетических ресурсов, развитие научно-технического потенциала этих стран. Но большинство этих мероприятий осталось неисполненными. Более масштабным в перспективе стал Договор о едином экономическом пространстве (ЕЭП), подписанный Казахстаном и Узбекистаном в 1994 г. Вскоре к нему присоединились Кыргызстан и Таджикистан. Цель интеграции в ЕЭП, согласно Договору о создание диного экономического пространства, предполагает свободное перемещение товаров, услуг, капиталов, рабочей силы и обеспечивает согласованную кредитно-расчетную, бюджетную, таможенную и валютную политику. Первоначально это интеграционное объединение и получило название Центральноазиатского Союза (НДС).

С момента образования ЦАС подписано более 160 многосторонних документов о сотрудничестве, принято и одобрено свыше 50 экономических проектов6. Но большая часть запланированных мероприятий осталась на бумаге.

В 1998 г. с вступлением Таджикистана в ЦАС и преобразованием "тройки" в "четверку" официально вступило в действие новое название интеграционного объединения - Центрально-Азиатское экономическое сообщество (ЦАЭС).

Была разработана Программа экономической интеграции до 2000г. Государства стремились проводить единую политику по использованию водно-энергетических, топливных ресурсов. Было положено начало созданию единого научно-технологического пространства, оказывало содействие созданию совместных предприятий и объединений. Так, в Казахстане создано 53 казахско-кыргызских, 91 казахско-узбекское предприя-

тие, в Кыргызстане - 295 кыргызско-казахских и 71 кыргызско-узбекское предприятие, в Узбекистане - 22 узбекско-казахских и 12 узбекско-кыргызских совместных предприятии.

В 2001 г. на встрече в Ташкенте принято решение о создании на основе ЦАЭС Организации Центральноазиатский Союз (ОЦАС). Переход от ЦАЭС к ОЦАС предполагал расширение формата сотрудничества стран региона в обеспечение взаимной безопасности и противостоянии угрозам стабильности.

Углубленному анализу политических и экономических процессов способствовало сотрудничество с международными организациями, такими как ПРООН, Европейская экспертная служба ЕС, Американское агентство по международному развитию (ЮСАИД). Ряд актуальных проблем проработан с помощью Азиатского банка развития, ТАСИС ЕС - создание и функционирование общего аграрного рынка, ООН (ПРООН)- развитие Ферганской долины и воссоздание в новом качестве Великого Шелкового пути, организации ООН по промышленному развитию (ЮНИДО)- создание региональной информационной сети и содействия инвестициям. Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) - поиск совместного решения общерегиональных экономических проблем, ООН по торговле и развитию (ЮНКТАД) и Организацией экономического сотрудничества (ОЭС) - повышение эффективности экономического сотрудничества путем упрощения таможенных процедур.

Однако росло недовольство деятельностью ЦАЭС: по многим вопросам были несовпадения позиций государств-участников, низким оставался уровень выполнения решений, и сами документы носили общий, рекомендательный характер.

Единое экономическое пространство формировалось медленно и со значительными трудностями. Не удалось согласовать таможенную и налоговую политики, конвертировать валюты, отсутствовала концепция и программа защиты коллективных интересов при экспорте энергоносителей и сырьевых ресурсов. Не решались нарастающие проблемы в сферах взаимовыгодного использования водного, энергетического, газового, транспортного комплексов.

В связи с внешнеполитическим раскладом, интеграционные инициативы евразийского характера не ограничились партнерством в рамках ОЦАС. Параллельно с развитием центральноазиатской ветви интеграции и присоединением к ней России, обозначились интеграционные инициативы, реализовавшиеся в 1995г. в создании Таможенного союза (Казахстан, Россия, Беларусь), к которому позже присоединились Кыргызстан и Таджикистан.

Рассматривая развитие сотрудничества интеграционных процессов в гнтрально-Азиатском регионе, можно определить следующие положительные тенденции регионального сотрудничества:

1. Формирование нормативно-правовой базы

Заключены договоры о вечной дружбе, сотрудничестве взаимной помощи между Казахстанам, Узбекистаном, Кыргызстанам, реализация которых будет способствовать углублению интеграции стран Центральной Азии.

В целях активизации интеграционных процессов в реальном секторе экономики на межправительственном уровне были подписаны ряд соглашений и договоров, включая:

- Соглашения об использовании топливно-энергетических и водных ресурсов, строительстве и эксплуатации газопроводов Центрально-Азиатского региона;
- Соглашение между правительствами Республики Казахстан,Кыргызской Республики,Республики Таджикистани Республики Узбекистан об использовании водно-энергетических ресурсов бассейна реки Сырдарья и тд.

Я думаю, что развитие региональной интеграции в Центрально-Азиатском регионе сегодня имеет приоритетное значение в реализации внешнеэкономической политики государств постсоветских центральноазиатских государств. Создание единого экономического пространства является приоритетной целью уже на протяжении 10 лет, но вследствие политических, экономических и субъективных причин его формирование проходит очень медленно.

Литература

1. Андреещев Р. Экономическая интеграция стран Центральной Азии: Ожидание и реалии. // Азия и Африка сегодня, № 6, 2007.

2. Бобушев Т.С. Проблемы сотрудничксутва стран Центральной Азии. // Реформа № 3, 2003.

3. Волков И.В. Особенностирегиональной интеграции Центральной Азии.// Вестник КРСУ, 2007, Т.7,№ 4.

4. Жуков С.В., Резникова О.В. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира.- М., Московский Общественный научных фонд, 2001.

Григор О.Г.,
БГУ им. К. Карасаева

ВЛИЯНИЕ ДЕФИЦИТА ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СТРАНЫ

Бюджетный баланс является для нормальной экономики обычным явлением и когда происходит превышение расходов над доходами образуется дефицит. И наоборот превышение доходов над расходами образует излишек (профицит), который обычно идет на покрытие государственного долга или на другие нужды. В эпоху промышленного капитализма государственный бюджет в основном сводился с излишком. Это создавало определенную устойчивость государственных финансов, денежного обращения, позволяло иметь в обороте золотые монеты, на которые разменивались банкноты, сравнительно увеличивать налоговое обложение. Таким образом, соотношение приходной и расходной части бюджета, подведение

баланса в виде излишка или дефицита являлся основным условием, определяющим сокращение или увеличение налогового обложения.

Главные причины дефицитности бюджета - это глубокий экономический кризис страны, спад производства и рост безработицы, инфляционный процесс и особенно дискреционная налогово-бюджетная политика. В связи с этим появляется проблема покрытия дефицита бюджета.

Экономика Киргизии оказалась в "бюджетной ловушке", суть которой - острый недостаток бюджетных средств, вызванных резким сокращением налогового потенциала, что, в свою очередь, порождается неуклонным падением производства. Чтобы устранить падение, и оживить работу реального сектора, необходима активизация бюджетного инвестирования, а она невозможна при быстром уменьшении налоговой базы. Получился замкнутый круг. При остром недостатке финансовых средств возникает острая необходимость увеличения бюджетных расходов.

Основные источники покрытия дефицита бюджета делятся на три составные части. Первая - расширение налоговой базы, повышение ставок налогов и введение новых налогов. Второе - увеличение внутреннего и внешнего государственного долга. Третье - эмиссия бумажных денег.

Важнейшим фактором бюджетного дефицита выступает высокий уровень, непроизводительных расходов, вновь появившиеся военные расходы, представляющие собой непроизводительную растрату колоссальных средств, высокий уровень расходов на чиновников, что и привело к острому бюджетному кризису.

Предпосылки бюджетного кризиса были заложены еще в начале 90-х годов, на самом начальном этапе экономической реформы. С ростом кризисного состояния происходило и увеличение бюджетного дефицита. В конце 1997 года бюджетный кризис проявился, во-первых, в значительном снижении доходной базы бюджета всех уровней; во-вторых, в хаотичном сокращении бюджетных доходов с их ярко выраженной структурной деформацией; в-третьих, в критическом накоплении государственного долга и отсутствие источников его покрытия.

Особенностью бюджетного кризиса является и то, что он развивается на основе острого и основательно затянувшегося кризиса платежей. В свою очередь платежный кризис есть результат пассивного отношения государства к экономике предприятий, что привело к разрегулированию финансов реального сектора экономики. К числу причин также можно отнести несовершенство налогово-бюджетной политики, которая слабо или почти полностью не стимулирует хозяйственную деятельность. Объективной причиной также является ориентация бюджетных расходов, главным образом на "латания дыр", а не на структурную перестройку экономики, уравнительное распределение бюджетных ресурсов, отсутствие нормальной амортизационной политики, что вынудило предприятия ликвидировать свои оборотные средства или наращивать долги поставщикам.

Причины дефицита государственных бюджетных средств известны, т.е огромный недобор налогов при разбухании некоторых позиций по расходам. Возникла парадоксальная ситуация: экономика все больше выдыхается, а расходы растут. Растущие расходы вовсе не способствуют подъему производства, а уходят по не имеющим к нему отношения каналам.

На 2012 год дефицит бюджета в Кыргызстане составил около 20 млрд 200 млн сомов. Причем в 2010 году дефицит был значительно выше в связи с чрезвычайными событиями в республике. В 2011 году удалось снизить дефицит и ожидалось, что в 2012 году он значительно снизится, однако снижение составило около 1,5 млдр сомов. Основными методами покрытия бюджетного дефицита служат поступления от внешних источников сумма их покрытия составила около 13,5 млрд сом. Активно используются внешние гранты, так в 2012 использовано около 3,2 млрд с 2011 года для покрытия дефицита бюджета активно используются внутренние источники такие как эмиссия государственных ценных бумаг на сумму 299 843 245 сом, краткосрочные ценные бумаги и ряд других внутренних источников. Внешние заимствования составили 15 581 930 584.

Практически можно спокойно отнестись к увеличению внешних долгов, если они необходимы и целесообразны, если способствуют стабилизации и оживлению экономики, росту эффективности производства. Однако огромные заимствованные валютные суммы не дали положительных результатов, большая часть их ушла в "песок" и повисла тяжелым бременем на экономике.

Для решения вопроса о внешних и внутренних долгах необходимо навести элементарный порядок во всех сферах экономики и управленческих звеньев, покончить с коррупцией и хищениями. Нет до сего времени глубокого анализа расходов внешнего долга. Быстрое повышение цен на товары особенно на промышленные (нефть, топливо и др.), привело к увеличению издержек производства и снижению его эффективности

Безусловно, на финансовую стабилизацию оказывает прямое влияние снижение валютного курса сома. Сегодня свободный обмен валюты дает возможность оттоку ее за границу, а не привлекает ее оттуда. За счет свободного обмена каждый год вывозится огромная сумма долларов и оставляется на рынках других стран. Происходит валютное истощение казны государства, которое поддерживается за счет внешних кредитных вливаний. Необходимо рассмотреть вопрос об ограничении свободного валютного обмена пока не произойдет оживление производства. Масштабная "долларизация" экономики республики осложняет проведение национальной, бюджетной, денежной и курсовой политики. Этому способствует и то, что повсеместная купля -продажа на базарах, магазинах, киосках и других местах часто ведется в долларах, что практически снижает авторитет национальной валюты.

На сегодняшний день в финансовой сфере произошла дальнейшая дестабилизация ситуации. Курс национальной валюты снизился по сравнению с долларом США, что привело к углублению бюджетного кризиса. Возросли цены на все виды продукции, особенно на импортные товары, и резко возросли темпы инфляции. Обесценивание валюты ведет к возрастанию объема денежной массы необходимой для обслуживания данного натурально-вещественного кругооборота материальных ценностей, т.е. при тех же объемах созданного продукта требуется намного большее количество денег, происходит нарушение естественной связи между динамикой цен и ростом денежной массы.

Большой спрос на доллары в целом во многом обусловлено ожиданиями нового обесценивания сома, слабым государственным регулированием, медленным расширением рыночного оборота товаров длительного пользования, неверием народа в эффек-

тивность экономической реформы и т.д. Превращение сома в единственно законное платежное средство для республики может быть достигнуто, во-первых путем установления экономического равновесия между натурально-вещественными и денежными потоками; во-вторых, за счет расширения производства и на базе устойчивости цен; в-третьих, за счет использования иностранной помощи не на цели "потребления", а для развития производства и ключевых технологий и т.д.

Главная причина снижения курса национальной валюты, видится, в недостаточности резервов иностранной валюты (долларов США). Критическим считается такое положение, когда резервы иностранной валюты составляют меньше трехмесячной величины импорта товаров. Кроме того, на валютный курс непосредственно влияет наличие значительных неплатежей по внешнему долгу.

Первопричиной инфляции принято объявлять избыточный денежный спрос, а способом борьбы с этим злом - методы макроэкономической финансовой стабилизации, сводящийся к сокращению государственных расходов на науку, на поддержку предприятий с высокой степенью переработки, на образование, медицину и на социальную сферу, равно как и увеличение доходов, путем форсированного роста налогов, получение дополнительных кредитов от международных валютных организаций, расширение рынка государственных ценных бумаг.

Макроэкономическая политика любого цивилизованного государства с рыночной экономикой призвана ориентироваться на подавление не только инфляции, но и безработицы. Как известно, безработица возникает тогда, когда совокупный спрос не достаточен для обеспечения полной занятости. Инфляция же, напротив, питается превышением совокупного спроса над совокупным предложением. Однако такая обратная связь между уровнем безработицы и инфляции существует далеко не всегда и нередко она сменяется прямой зависимостью, то есть происходит одновременное повышение инфляции и безработицы, переходящие в стагфляционый процесс для подавления стагфляции при крайне тяжелом состоянии экономики требуются кардинальные изменения всех составляющих хозяйственного механизма, в том числе и увеличение денежной массы для стимулирования совокупного спроса.

В системе мер борьбы со стагфляцией чрезвычайно важное значение имеет фискальная политика государства. Манипулируя своими доходами и расходами, она оказывает существенное влияние на структуру и динамику совокупного спроса и совокупного предложения.

За годы реформирования не удалось создать адекватный экономике механизм регулирования доходов, прежде всего, государственного регулирования. Тяжелое положение в экономике привело к резкому снижению жизненного уровня населения, особенно многодетных семей, пенсионеров, бюджетных работников. Возник феномен массовой бедности, возросло имущественное расслоение, и усилилась дифференциация доходов, значительно увеличилась безработица. Заработная плата перестала выполнять свою функцию и превратилась в своего рода пособия.

Кроме того, система налогообложения направлена на изъятие значительной части доходов и не преследует целей обеспечения социальной справедливости и стимулирование трудовых вкладов. Механизм ценообразования при пассивной роли государства в его регулировании блокирует нормальное формирование доходов реального сектора и населения. За период экономической реформы жизненный уровень населения резко снизился.

Таким образом, можно утверждать, что необходима, активна государственная политика в области формирования бюджета страны изменение структуры бюджета, в направлении снижения управленческих расходов которые на сегодняшний день оставляют 3,2 % ВВП, что является не позволительной роскошью для нашей далеко не богатой страны. Также необходимо активная государственная политика по преодолению застоя в иностранном инвестировании (сегодняшняя политическая ситуация с иностранными инвесторами крайне пагубно влияет на имидж страны и на экономическое состояние). Это позволит в ближайшем будущем снизить дефицит бюджета не за счет снижения расходной части, а за счет увеличения доходов от действующих предприятий.

Литература

1. Кудабаев З. И. Экономическое развитие Кыргызской Республики.- Б., 2008 .

2. Состояние и распределение финансовой помощи в Кыргызстане. // Экономический вестник, 2008, № 4.

3. Национальный статистический комитет КР Социально-экономическое положение КР январь-декабрь Бишкек 2012 г.

4. Отчет об исполнении государственного бюджета КР январь декабрь 2012 г.

Закирова Ш.А.,
КГТУ им.И.Раззакова

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Легкая промышленность - это важнейший многопрофильный и инновационно-привлекательный сектор экономики, обеспечивающий укрепление обороноспособности, экономической, социальной и интеллектуальной безопасности страны. Отрасль содействует развитию регионов, решению социальных вопросов - повышению занятости населения и улучшению его благосостояния, становлению и развитию малого бизнеса.

Учитывая значительную роль легкой промышленности в обеспечении экономической и стратегичес-

кой безопасности, занятости трудоспособного населения и повышении его жизненного уровня в новых геополитических условиях,ведущие мировые страны уделяют особое внимание развитию отрасли и оказывают ей существенную инвестиционную поддержку.

В связи с этим должны быть решены важнейшие вопросы по созданию благоприятных условий для подъема экономики легкой промышленности, придания ей новых импульсов в инновационном, социальном и региональном развитии, в повышении конкурентоспособности и имиджа отрасли в мировом производстве товарной продукции. Решение этих вопросов предусматривается осуществлять при непосредственном участии государства на основе реализации мер по защите отечественного производителя, борьбе с контрафактной и контрабандной продукцией, использованию субсидий, лизинговых схем, инвестиционных фондов, развитию частно-государственного партнерства.

Развитие легкой промышленности важнейшая задача для страны, поскольку именно развитие легкой промышленности позволит улучшить инфраструктуру торговли, дорожной сети, развить малый и средний бизнес, повысить качество жизни, увеличить темпы роста экономики, обеспечить дальнейший рост объема розничного товарооборота и рыночных услуг населению.

Швейная отрасль Кыргызстана показала себя как конкурентоспособный на международном уровне сектор, экспорт от которой по международной оценке за последние годы сравним с выручкой от экспорта золота. Данная отрасль характеризуется одним неопровержимым фактом - в нем заняты 250-300 тыс. человек, в основном женщины. Следовательно, данная отрасль решает очень важный вопрос поддержки социально наиболее уязвимого слоя населения республики. Она обеспечивает сотни тысяч людей рабочими местами, как в Кыргызстане, так и за рубежом в странах СНГ, десятки тысяч людей занимаются продвижением швейной продукции в России, Казахстане.

Предприятия данной приоритетной отрасли, которые станут "локомотивом" и соберут вокруг себя предприятия других отраслей экономики, с тем, чтобы выйти на реальные результаты через несколько лет. Здесь решающую роль будут играть местные предприниматели и власти, что даст возможность выбора таких направлений, которые приведут к развитию малого и среднего предпринимательства. Для страны такие предприятия, это ключ к занятости населения и возможность для дальнейшего социального и экономического развития.

Основную роль для реализации данной задачи будут играть технополисы в области легкой и перерабатывающей промышленности, в которых будут созданы необходимые условия в виде производственных помещений и инфраструктуры (подъездные пути, обеспечение водо- и электроснабжения).

Отдельно стоит вопрос о сохранении и развитии потенциала товаропроизводителей в преддверии вступления страны в Таможенный союз. В этом направлении необходимо повышение конкурентоспособности продукции, развитие новых форм кооперации, создание крупных промышленных кластеров ориентированных на экспорт местной продукции в страны СНГ. Для достижения обозначенной цели необходимо предпринять меры по созданию кластеров легкой промышленности, что предполагает сосредоточение в рамках ограниченной территории предприятий и организаций, занимающихся разработкой, производством, продвижением и продажей продукции.

Поэтому сегодня перед легкой промышленностью стоят новые вызовы и задачи, решение которых требует новых подходов не только на краткосрочную, но и на долгосрочную перспективу. При этом существенно возрастает роль легкой промышленности в формировании и наполнении внутреннего рынка отечественной продукцией в условиях открытости кыргызского рынка при вхождении Кыргызстана в Таможенный союз.

На сегодняшний день государству необходимо предусмотреть различные льготы для проектов, направленных на создание предприятий в различных регионах страны, которые дают возможность создания новых рабочих мест и резко стимулируют развитие экономики территории. Наряду с этим, это касается и вопросов дальнейшего укрепления и развития приграничных населенных пунктов областей республики. В реализации таких проектов необходима поддержка местных фермеров, товаропроизводителей, а задача местных властей вести работу, чтобы инвестиции были использованы эффективно и дали реальный рост экономики регионов.

Предприниматели испытывают нехватку кредитных ресурсов для развития бизнеса, поэтому необходимо принять меры к расширению числа филиалов банков в регионах, уменьшению рисков кредитных институтов, повышению финансовой культуры предпринимателей, чтобы снизить процентные ставки по кредитам. Правительству необходимо будет использовать различные инструменты для оказания помощи предприятиям: выделение финансовых средств для программ кредитования приоритетных направлений легкой промышленности, лизинг оборудования и производственной техники, гарантированная покупка продукции для государственных организаций и другие меры.

Развитию экономики страны будет способствовать возобновление работы простаивающих предприятий, использующих местные сырьевые ресурсы, также совершенствование налоговой системы, поощряющей развитие экономики, поддержка приоритетных направлений экономики, содействие продвижению отечественных товаров на внешние рынки. Ожидается, что во всех регионах произойдет дальнейшее развитие отраслей легкой и перерабатывающей промышленности, малого и среднего бизнеса, улучшится качество жизни в стране.

Механизм привлечения финансовых ресурсов на реализацию Стратегии развития легкой промышленности предусматривает смешанную систему инвестирования (рис.1) с привлечением:

1. Внебюджетных средств, формируемых за счет собственных средств предприятий, с возможным привлечением средств местных и иностранных инвесторов, а также займов и коммерческих кредитов, стратегических и портфельных инвестиций. В этом плане, научными организациями проработан вопрос с бизнесом - потенциальным потребителем своей продукции по интересующим их направлениям в области создания нового ассортимента, новых технологий их изготовления, формирования материалов информационного характера и других видов услуг. Помимо участия в финансировании эффективных научных разработок, предприятия готовы предоставлять науч-

ным организациям свои производственные площади, технологическое оборудование, сырье, трудовые и эксплуатационные ресурсы для отработки технологий, выработки опытных образцов и опытных партий новых продуктов. В денежном выражении эти услуги могут составить (как показала практика) 80-90 процентов суммы внебюджетного финансирования НИОКР;

Рис.1. Схема привлечения инвестиций на развитие легкой промышленности

2. Средств республиканского бюджета в формах и объемах, предусмотренных законом и долгосрочных прогнозируемых решений в области бюджета:

- субсидирование процентных ставок по привлеченным кредитам на закупку сырья, технологического оборудования и запасных частей к нему;
- стимулирование экспортеров продукции;
- бюджетное финансирование НИОКР (на конкурсной основе) в в пределах возможностей бюджета;
- "амортизационных премий", позволяющей относить расходы текущего налогового периода, расходы на приобретение основных средств и прочие расходы на капитальные вложения в размере до 30 процентов их стоимости до начала исчисления амортизации, а также схемы лизинга при смешанном финансировании лизинговых операций.

3. Значительным источником возможного дополнительного объема инвестиций должны стать средства крупных корпоративных структур, региональные "кластеры", включающие в себя предприятия, на базе которых возможно формирование законченных технологических цепочек от сырья до выпуска наукоемкой продукции высоких переделов, а также ведомственные целевые и региональные программы.

Реализация стратегии развития становится еще более привлекательной, в том числе с точки зрения консолидации потенциала отрасли, ее возможности стать индустриально развитой, и способной вносить существенный вклад в ВВП страны, а также обеспечивать работой многие тысячи людей, рост благосостояния работающих, повышение стратегической и экономической безопасности страны.

Литература

1. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы.

2. Стратегия развития легкой промышленности России на период до 2020 года (утв. приказом Министерства промышленности и торговли РФ от 24 сентября 2009 г. № 853).

3. http://www.gov.kg/wp-content/uploads/2013/01/Strategiya-230113.doc

Иманалиева М.Э.,
БГУ им. К.Карасаева

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АУДИТОРСКИХ УСЛУГ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Как известно, по мере становления и укрепления основ мировых рыночных отношений, аудиторская деятельность получила безусловное теоретическое и практическое признание, постепенно приобрела современную форму и достаточное развитие. Ведущие страны рыночной экономики имеют вековой опыт проведения аудита.

Из-за недобросовестности и злоупотребления тех лиц, которые фактически распорядились инвестиро-

ванными капиталом, происходило банкротство акционерных обществ и массовый обман доверчивых акционеров, в результате акционеры частично или полностью теряли свои капиталы. Отсюда появилась объективная необходимость защита прав собственников, они нуждались в достоверной информации о состоянии финансовых дел хозяйствующего субъекта, куда они вложили свои капиталы. В такой же достоверной информации нуждаются потенциальные инвесторы и кредиторы, а также партнеры желающие иметь хозяйственные связи с экономическим субъектом. Поэтому аудит необходимо рассматривать как неотъемлемую инфраструктуру рыночной экономики. Переход к рыночным отношениям, развитие предпринимательства, возникновение новых организационно-правовых форм организаций (акционерных обществ, обществ с различной ответственностью, кооперативов и др.) и многообразных форм собственности обусловил объективной необходимости введение в нашей стране нового экономического института - аудиторства. Его главная цель - обеспечить контроль за достоверностью информации, отражаемой в финансовой (бухгалтерской) отчетности хозяйствующего субъекта. В результате к настоящему времени создана прочная правовая основа аудита, подробно разработаны формы его организации, методические материалы и стандарты аудита. В связи с этим наши задачи и основные направления исследования аудита должны быть направлены на разработку методику применения международных опытов с учетом конкретных социально-экономических, культурных, нравственных и правовых условий нашей республики.

В Кыргызской Республике за последние годы проведена определенная работа по внедрению и развитию аудиторской деятельности в экономической жизни республики. Дважды приняты Закон Кыргызской Республики "Об аудиторской деятельности" 3 июля 1998 года и 30 июля 2002 года, приняты ряд правительственных постановлений по государственному регулированию аудиторской деятельности. В соответствии со статьями 4 и 5 Закона Кыргызской Республики "Об аудиторской деятельности" аудитом имеют право заниматься физические лица, отвечающее квалификационным требованиям, установленным уполномоченным органом, и имеющее квалификационный сертификат аудитора. Аудиторы, прошедшие аттестацию и желающие работать самостоятельно, а также аудиторские фирмы начинают свою деятельность после государственной регистрации в качестве субъекта предпринимательской деятельности, получения лицензии на осуществление аудиторской деятельности и включения в государственный реестр аудиторов и аудиторских фирм. В настоящее время нельзя сказать о том, что в Кыргызской Республике сформировался рынок аудиторов и аудиторских фирм. По данным Службы надзора и регулирования финансового рынка Кыргызской Республики, на сегодняшний день всего лишь 200 аудиторов получили квалификационные сертификаты на право осуществления аудиторской деятельности. По нашим расчетам, для своевременного обеспечения аудиторской проверки финансовой отчетности хозяйствующих субъектов подлежащих к обязательному аудиту и создания нормальной конкуренции в нашей республике необходимо 1000 -1100 сертифицированных аудиторов. Ниже этого уровня количеством сертифицированных аудиторов невозможно создать здоровую конкуренцию между аудиторами и аудиторскими фирмами. Без такой конкуренции не может быть речи о саморегулировании аудиторской деятельности и повышении качества аудиторской проверки.

В территориальном разрезе (по областям республики) предложение на рынке аудиторских услуг распределяется весьма неравномерно. По состоянию на 1 июля 2012 года более 87,9 % аудиторов получивших квалификационные сертификаты являются жителями г. Бишкека, а также здесь же расположены аудиторские организации и аудиторы, занимающиеся индивидуальной трудовой деятельности. Аудиторские фирмы и аудиторы, получившие лицензии на осуществления аудиторской деятельности расположенные в Ошской, Джалал-Абадской, и Чуйской областях, составляют около 12,1 % от общего количества. А в Баткенской, Иссык-Кульской, Нарынской и Таласской областях пока не имеют аудиторов.

На волне преобразования и экономических реформ некоторые государственные учреждения переименовали своих ревизоров аудиторами, например, сотрудников Счетной Палаты Кыргызской Республики также называют аудиторами. В этой связи, у большинства членов общества нет четкого представления о независимом аудите. Большинство бухгалтеров имеют смутное представление об аудите, не говоря о простых акционерах, инвесторах и владельцах капитала.

По вопросу осведомленности общественности о роли, значения, задачи и необходимости аудита, был проведен опрос жителей города Бишкек в количестве 300 человек. Они были разного возраста, различной занятости, то есть, охвачены различные социальные слои населения. По результатам опроса определены, из всех опрошенных 5 человека имеет полное и 3 человека имеет смутное представление, остальные ни каких сведений об аудите не имеют. Низкий уровень знаний об аудите среди общественности, не позволяет воспользоваться результатами аудиторской проверки при вложении капитала в той или иной компании, они не учитывает о том, что компании прошли аудиторской проверки или нет, и каков их результаты. До сих пор многие собственники, вложившие свои капиталы в различных компаниях, считает государство должно гарантировать сохранность их капитала. В условия рынка государство не вправе вмешиваться в дела частных предприятий, то есть оно не может прямым образом контролировать деятельность компаний. Например, финансовая компания "Рентон групп", обманным путем не слишком зажиточного, но неискушенного, слишком доверчивого населения принудили, вложить свои средства в эту компанию, обещав высокие проценты на вложенные средства, после чего объявили банкротом, организаторы присвоили чужого капитала и сбежали, а собственники остались без средств, они до сих пор не могут обратно получить основную сумму вложенных средств, не говоря об обещанных процентах. Эти люди из-за незнания аудиторского дела, своевременно не требовали проведения аудиторской проверки. Они до настоящего времени ходят в Правительство с жалобами, чтобы оно приняло меры по возмещению их капитала. Таких примеров можно привести десятки, однако, возможности населения увеличения вложения капитала имеются, об этом подтверждают сами вложившие свои капиталы в "Рентон групп", вложенные средства некоторыми лицами в эту

компанию достигало 200 тыс. сомов, в этом приняли участие даже пенсионеры. Это свидетельствуют о том, что у населения имеются достаточные средства для инвестирования экономики страны. Поскольку доверия общественности сорваны, они предпочитают сохранить свои средства в "чулках". Работающие на рынке Кыргызской Республики аудиторские фирмы можно разделит на три группы.

1) аудиторские фирмы "большой пятерки";

2) несколько десятков ведущих национальных аудиторских фирм;

3) аудиторы, занимающиеся индивидуальной трудовой деятельности.

Фирмы "большой пятерки" занимают лидирующие позиции. Это связано и с их мощным экономическим потенциалом, и с создаваемой десятилетиями деловой репутацией, которая в сфере оказания аудиторских услуг имеет первостепенное значение. Присутствие на рынке Кыргызской Республики ведущих аудиторских фирм играет большую роль в практическом распространении международных стандартов аудита и передовых методов работы. По мере расширения рынка аудиторских услуг серьезную конкуренцию ведущим мировым фирмам стали составлять ведущие национальные аудиторские фирмы. Однако можно с уверенностью сказать, что с 2002 года, когда были приняты Закон Кыргызской Республики "Об аудиторской деятельности" качественно изменилось мнение аудиторов и заинтересованных экономических субъектов относительно целей и задач аудита.

В настоящее время в Кыргызской Республике в основном создаются малые аудиторские фирмы. Имеющих лицензии на право осуществления аудиторской деятельности на территории Кыргызстана по состоянию на 26 апреля текущего года существует 59 аудиторских компаний.

№	Аудиторские компании	Адрес
1	ОсОО «Делойт и туш»	Г.Бишкек,пр.Манаса, 40
2	ОсОО «Влата-Аудит»	Г.Бишкек ул. Лермонтова 50
3	ОсОО «Компания Консультант»	Г.Бишкек ул. Московская 219
4	ОсОО «Тандем аудит»	Г.Бишкек ул. Московская 41
5	ЗАО «Якобс аудит»	Г.Бишкек ул. Салиева 72
6	ОсОО «КПМГ Бишкек»	Г.Бишкек ул. Абдрахманова 191
7	ОсОО «Битекс-Аудит»	Г.Бишкек ул. Киевская 107
8	ОсОО «Социум-Консалт»	Г.Бишкек ул. Гоголя 129/1
9	ОсОО «Альпари»	Г.Бишкек ул. Суюмбаева 16-109
10	ОсОО «Аудит- Прайс»	Г.Бишкек мрн. Восток-5
11	ОсОО «Промторг аудит»	Г.Бишкек ул. Жибек-Жолу 222
12	ОсОО «Аудит-Кансалтинг»	Г.Бишкек бул.Молодой-Гвардии 20
13	ОсОО «Эврика-Аудит»	Г.Бишкек пр. Мира 18/3
14	ОсОО «Марка-Аудит »	Г.Бишкек ул. Профессора зимы 38
15	ОсОО «Хайтек- Аудит»	Г.Бишкек бул.Молодой-Гвардии 46
16	ОсОО «Джон Эшворт»	Г.Бишкек пр.Чуй, 170
17	ОсОО «БНК Бюро налоговых консультантов»	Г.Бишкек ул.Свестопольская,19
18	ОсОО «Аудитекс»	Г.Бишкек мрн. Аламедин-1
19	ОсОО «Аудит-Ош»	Г.Ош ул. Ленина, 205
20	ОсОО «Ош аудит»	Г.Ош ул. Курманжан датка 209
21	ОсОО «Идис аудит»	Г.Бишкек мрн. 4
22	ОсОО «Консалтинговая компания ACS»	Г.Бишкек ул. Фрунзе 429
23	ОсОО «Аудиторская контора Баст»	Г.Жалал-Абад ул.Маяковского 56
24	ЗАО «Кыргыз аудит»	Г.Бишкек ул. Чокморова 3-56
25	ОсОО «Аудит финансист»	Г.Бишкек ул. Киевская 218
26	ОсОО «Кансульт»	Г.Бишкек 6 мрн.
27	ОсОО «Аника- аудит»	Г.Бишкек мрн. Тунгуч, дом 61.
28	ОсОО «Бухучет и аудит»	Г.Бишкек ул. Суюмбаева, 140
29	ОсОО «БНК Аудит»	Г.Бишкек ул.Свестопольская, 19
29	ОсОО «Аудит Эксперт»	Г.Ош, ул. Курманжан-Датка, 280
30	ОсОО «Кыргыз банк аудит»	Г.Бишкек пр. Чуй, 168
31	ОсОО «Азия-аудит ЛТД»	Г.Ош ул. Алишера Новаи, 54
32	ОсОО «Инаудит-СЭЗ»	Г.Бишкек пр. Мира, 303
33	ОсОО «МФИ-Аудит»	Г.Бишкек ул.Панфилова, 203

С развитием института аудита в нашей стране аудиторские фирмы будут объединяться в ассоциации, союзы и др. Цель такого объединения: развитие аудиторской деятельности, обмен опытом, разделение сфер влияния.

По результатам исследований рекомендуются следующее:

Во-первых, предстоит задача доведение до сведения широких масс населения о сути, сущности, значение, задачи и объективной необходимости независимого аудита в условиях рыночных отношений. Для радикального избавления от нынешнего правового нигилизма и неграмотности требуют от ученых, специалистов, государственных чиновников и аудиторов по чаще выступать через средства массовой информации по данной проблеме. Приучить население, что при решении вопроса о вложении своего капитала в ту или иную компанию, они учитывали результаты аудиторских проверок, и своевременно требовали

проведения аудиторской проверки, при случае банкротства, они предъявили иск к аудиторам. На наш взгляд, это является немаловажным фактором дающим толчок для дальнейшего развития аудиторской деятельности и возврата доверия народа.

Во-вторых, Правительству необходимо принять меры по подготовке и аттестации аудиторов профессионалов, особенно заботиться о количественном росте сертифицированных аудиторов в периферийных регионах, для того, чтобы довести количество аудиторов до необходимого уровня в ближайшее время.

В-третьих, для обеспечения прозрачности и объективности финансовой деятельности, хозяйствующих субъектов, Правительству вести целенаправленную работу по организации и регулированию аудиторской деятельности, осуществлять контроль в тех компаниях, подлежащие обязательному аудиту, чтобы они выполняли требования законодательства о ежегодном проведении независимой аудиторской проверки и своевременной публикации свои финансовой отчетности, а также ускорить сроки перехода хозяйствующих субъектов к международным стандартам финансовой отчетности.

Литература

1. Закон Кыргызской Республики "О бухгалтерском учете" г. Бишкек, Дом Правительства 29 апреля, 2002 года, № 76 .

2. Закон Кыргызской Республики "Об аудиторской деятельности" г. Бишкек, Дом Правительства 30 июля 2002 года № 134

3. Рогуленко Т.М. Аудит: учебник / - М.: КНОРУС, 2012.

4. Материалы Национального статистического Комитета Кыргызской Республики www.stat.kg

5. Суглобов А.Е. Международные стандарты аудита в регулировании аудиторской деятельности. - М.: Издательство "Экономист", 2011.

6. Шешунова Т.Г., Городилов М.А. Аудит теория и практика применения международных стандартов. - М.: Финансы и статистика, 2011.

Мукашев А.А.,
Университет им. Сулейман Демирель,
Республика Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИСЛАМСКИХ БАНКОВ

В целях повышения качества финансовых услуг, их соответствия международным стандартам и создания целостной системы защиты прав потребителей финансовых услуг и инвесторов был разработан Закон Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам ипотечного кредитования и защиты прав потребителей финансовых услуг и инвесторов" от 10 февраля 2011 года No406-IV (далее Закон по вопросам ипотечного кредитования).

Основные изменения и дополнения, внесенные данным законом в законодательные акты Республики Казахстан, направлены на регламентацию вопросов ипотечного кредитования, совершенствование системы защиты прав потребителей финансовых услуг и усиление ответственности должностных лиц акционерных обществ.

В частности,данным законом предусмотрено:

1) введение запрета на одностороннее изменение условий договоров банковского займа, за исключением определенных законодательными актами Республики Казахстан случаев;

2) обязательное указание в договоре банковского займа исчерпывающего перечня комиссий, взимаемых банком в период действия договора, запрет на введение новых комиссий;

3) установление права заемщика на выбор метода погашения банковского займа;

4) установление предельного размера годовой эффективной ставки вознаграждения, включающей вознаграждение, все виды комиссий и иные платежи, взимаемые кредитором в связи с выдачей и обслуживанием займа, в нормативном правовом акте Национального Банка;

5) введение обязанности микрокредитных организаций и кредитных товариществ указывать вдоговорах займа годовую эффективную ставку вознаграждения;

6) введение запрета на индексацию платежей по договорам банковского займа с привязкой к любому валютному эквиваленту;

7) ограничение размера неустойки за неисполнение обязательств по договорам банковского займа и др.;

8) проведение обязательной независимой оценки залогового имущества при необходимости его реализации;

9) введение запрета на внесудебную реализацию залогового имущества при наличии письменного отказа залогодателя, являющегося физическим лицом, по ипотечному жилищному займу в проведении реализации ипотеки во внесудебном порядке, зарегистрированного в установленный срок в соответствующем государственном органе;

10) установление запрета на внесудебную реализацию микрокредитными организациями и кредитными товариществами залогового имущества, являющегося жилищем и (или) земельным участком с расположенным на нем жилищем;

11) определение условий, при которых залогодержатель должен реализовать во внесудебном порядке предмет залога, предложенного заемщиком/залогодателем покупателю;

12) установление мер, применяемых банкамии организациями, осуществляющими отдельные виды банковских операций, по взысканию задолженности в отношении неплатежеспособных заемщиков;

13) введение запрета на ограничение банкамии организациями, осуществляющими отдельные виды банковских операций, прав заемщика, залогодателя на выбор страховой организации и (или) оценщика;

14) установление функций Национального Банка по определению порядка предоставления банковских услуг и рассмотрения банками обращений клиентов, а также перечня обязательных условий договора банковского займа;

15) усиление ответственности должностных лиц акционерных обществ путемопределения их персональной ответственности за принимаемые решения в случаепричинения обществу убытка при совершении крупных сделок и сделок, в совершении которых имеется заинтересованность;

16) определение основных принципов, которыми должны руководствоватьсядолжностные лица акционерных обществ в процессе выполнения возложенных функций;

17) наделение акционеров правом обращения в суд с иском о возмещении убытков, причиненных обществу в результате принятия должностными лицами решений о заключении крупных сделок и/или сделок, в совершении которых имеется заинтересованность.

Данный законбылподписан Главой государства 10 февраля 2011 года, испособствовал улучшению на 34 позиций (с 44 на 10 место) Казахстана в рейтинге "DoingBusiness" Всемирного Банка по индикатору "Защита инвесторов".

28 декабря 2011 года Глава государства подписал Закон Республики Казахстан "Овнесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РеспубликиКазахстан по вопросам регулирования банковской деятельности и финансовых организацийв части минимизации рисков".

Основной целью разработки указанного закона является исключениенегативныхявлений в деятельности финансовых организаций, проявившихся в период экономическихпотрясений, связанных с недостаточной информационной прозрачностью, низкой капитализацией и высокой степенью концентрации бизнеса в проведении операций с высоким риском, низким уровнем корпоративного управления, в том числе системуправления рисками, а также слабой степенью ответственности наблюдательного органа иоргана исполнения финансовых организаций.

Данным законом предусматривается:

1) усилениеконсолидированного надзора за банковскими конгломератами путем минимизации рисков финансовых организаций от операций с аффилированными лицами;

2) внедрение механизмов прозрачности в деятельности финансовых организаций, крупных участников и банковских холдингов;

3) повышение качества капитала финансовых организаций путем установления дополнительных требований к прозрачности источников происхождения акционерного капитала финансовой организации и ее крупных акционеров;

4) внедрение индикаторов систем раннего реагирования к банковским холдингам, банковским конгломератам и профессиональным участникам рынка ценных бумаг;

5) совершенствование системы корпоративного управления в финансовых организациях, банковских холдингах, акционерных обществах, в том числе посредством своевременного и точного раскрытия предусмотренной законодательством Республики Казахстан информации;

6) совершенствование правовых механизмов реструктуризации банков, входящих в состав банковских конгломератов, а также уточнения процедур реструктуризациобязательств эмитентов;

7) формирование эффективной и оперативной системы защиты прав и интересов инвесторов на рынке ценных бумаг, в том числе путем совершенствования системы раскрытия информации перед инвесторами о деятельности эмитентов ценных бумаг илицензиатов финансового рынка;

8) повышение ответственности финансовых организаций за неисполнение обязательств перед клиентами, а также руководящих работников и крупных участников финансовых организаций за необеспечение выполнения требований законодательства Республики Казахстан;

9) совершенствование инфраструктуры финансового рынка в целях предотвращения возможности мошенничества, в том числе манипулирования на рынке ценных бумаг, и повышения доверия инвесторов к профессиональным участникам рынка ценных бумаг;

10) совершенствование законодательства Республики Казахстан, регламентирующего порядок создания, функционирования и прекращения деятельности накопительных пенсионных фондов и инвестиционных фондов в Республике Казахстан;

11) реализация мер, предусмотренных программой "Дорожная карта по развитию накопительной пенсионной системы и рынка ценных бумаг Республики Казахстан", утвержденной протоколом заседания Правительства No3 от 25 января 2011 года.

В целом, меры, предусмотренные данным законом, направлены на усиление механизмов обеспечения защиты прав и законных интересов прав потребителей финансовых услуг.

Вцелях реализации Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан в посткризисный период, одобренной Указом Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года No923 Национальным Банком разработан проект Закона РеспубликиКазахстан "О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам страхования и исламского финансирования".

Основными концептуальными направлениями данногозаконопроекта являются развитие инфраструктуры исламского финансирования путем внедрения принципов исламского страхования, создание благоприятных условий деятельности исламских банков, а также создание эффективной системы защиты прав потребителей исламских финансовых услуг, в том числе путем проработки механизмов гарантирования (страхования) депозитов физических лиц в исламских банках. [1]

В 2012 году в мировой экономике наблюдалось замедление темпов экономического роста, что усилило предположения ведущих мировых экономистов о затяжном характере экономического кризиса и недостаточности, а порой некорректности предпринимаемых усилий по преодолению кризисных явлений.

Если в 2007-2010 годах основная направленность мер по стимулированию развития экономик США и стран Еврозоны заключалась в изыскании дополнительных путей вливания ликвидности в экономичес-

кую систему с целью стимулирования внутреннего спроса и снижения безработицы, то в 2011-2012 годах стали чаще использоваться меры по обеспечению фискальной устойчивости путем снижения государственных затрат и повышения налогов. В то же время очевидно, что возможным последствием меньшей государственной поддержки и более высоких налогов может явиться снижение деловой активности, а также рост безработицы и, соответственно, социальной напряженности.

В этой связи, прогнозы относительно роста мировой экономики, и в частности стран Еврозоны, пересматриваются в сторону снижения. Ухудшение прогнозов происходит и вследствие засухи 2012 года, вызвавшей опасения относительно продовольственного кризиса, приобретающего глобальный характер. Практиковавшееся ранее центральными банками, правительствами развитых стран и мировыми финансовыми институтами масштабное вливание ликвидности в финансовую сферу в целях возобновления устойчивого экономического роста, как и прогнозировали некоторые экономисты, повысили инфляционные риски на мировых товарных рынках.

Наблюдается замедление экономического роста в таких крупных центрах мировой экономики как Китай и Япония. Значимость этих стран в отношении влияния на экономические тенденции в других странах, в том числе и в Казахстане, велика и дает основание предполагать замедление развития всей мировой экономики.

В то же время прогнозы мировых финансовых институтов и стран ОПЕК относительно цен на энергоносители в 2013 году весьма благоприятны - предполагается некоторый рост, что позволяет ожидать сохранение устойчивых тенденций развития в странах экспортерах сырья, в том числе Казахстане.

Основной целью Национального Банка Республики Казахстан в 2012 году являлось обеспечение стабильности цен в стране и удержание годовой инфляции в пределах 6-8%. В 2012 году в Казахстане годовая инфляция составила 6,0% (в 2011 году - 7,4%).

Исламский Банк Развития (ИБР) является региональной финансовой организацией, финансирующей международное развитие и учрежденной согласно Декларации Намерения, провозглашенной на Первой Конференции Министров Исламских Государств, проходившей в декабре 1973 года в г. Джидда (Саудовская Аравия), и подписанной представителями 23 членов государств Организации Исламской Конференции (ОИК). ИБР приступил к деятельности 20 октября 1975 года.

Целью ИБР является оказание содействия экономическому развитию и социальному прогрессу государств-членов ИБР и мусульманских сообществ в соответствии с принципами Шариата. В состав членов входит 52 государства. Из стран СНГ членами ИБР являются Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан и Туркменистан.

Республика Казахстан 16 мая 1996 года ратифицировала Учредительный договор ИБР, подписанный в г. Джидде 12 августа 1974 года. В августе 1997 года г. Алматы был открыт региональный офис для государств-членов ИБР и мусульманских сообществ, находящихся в СНГ, Монголии, КНР, регионе Восточной Европы.[2]

В течение 1998-1999 гг. Национальный Банк Казахстана осуществлял активное сотрудничество с Исламским Банком Развития на правах офиса управляющего ИБР от Республики Казахстан. В мае 1999 года состоялся визит Оценочной миссии во главе с Вице-президентом Исламского Банка Развития в Казахстан. 12-14 октября 1999 года в Алматы проходило заседание "круглого стола" между Правительством Республики Казахстан и Координационной Группой, которая была представлена: Кувейтским фондом арабского экономического развития, Саудовским фондом развития, и ИБР. Результатом заседания явилось подписание меморандума о взаимопонимании и принятие перечня проектов, входящих в Программу государственных инвестиций Казахстана, для дальнейшего рассмотрения на предмет возможного финансирования.

В период с 23 по 26 апреля 2012 года НБРК совместно с Исламским институтом тренинга и исследований, входящим в группу Исламского Банка Развития, было проведено международное заседание "Islamic modes offinance and sukuk" с участием представителей стран СНГ.

В сентябре 2012 года НБРК совместно с Исламским Банком Развития и Международным валютным фондом была проведена Региональная Конференция "Enabling Environment for Islamic Finance" в городе Алматы.

В целом в 1-м квартале 2013 года банки Республики Казахстан продолжат активную работу по расширению депозитной базы и привлечению платежеспособных заемщиков, а также по реструктуризации неработающих займов, решению претензионно-исковых вопросов с безнадежными заемщиками.

Учитывая, медленный рост доходов населения, ограниченное количество предложений купли и продажи жилья, небольшие объемы кредитов, выданных на строительство и покупку жилья, по оценкам банков значительного роста цен на недвижимость в 2013 году не ожидается. По мнению банков, ограниченное количество вводимых в эксплуатацию новых объектов будет способствовать сохранению дефицита жилья.

Термин "исламская финансовая система" появился в середине 80-х лет прошлого столетия. Исламская финансовая система описывается как финансовая система, которая не предполагает взимание процента.

Однако следует понимать, что принципы исламских финансов являются более широкими, чем просто отказ от ставки процента.

В основе принципов исламских финансов лежит шариат, который представляет собой совокупность правил и законов по управлению экономическими, социальными, политическими и культурными вопросами исламского общества.

Сейчас понятие "исламский банк" прочно закрепилось в лексиконе финансистов многих развитых стран.

"Исламский банк" - это финансовый институт, функционирующий в мусульманских странах. Сейчас он постепенно начинает играть все большую роль в традиционных финансовых системах.

В Казахстане Катарский Исламский Банк - крупнейший кредитор Персидского залива, работающий по законам Шариата - запланировал создание Исламского Банка в совместно с правительством РК в 2008г. На Всемирном экономическом форуме в Шарм Эль-

Шейх в Египте, по плану первоначальная капитализация должна была составить 100 млн. американских долларов.

В связи с подъемом мировых цен на нефть с 2000 года рост казахстанской экономики составил 10% в год, - это инициировало бурное развитие строительства в стране и увеличение спроса на топливо. По данным Islamic Financial Services Board в Малайзии, спрос на услуги и инвестиции банков, которым согласно закону Шариата запрещено налагать процент на ссуду, увеличился с притоком доходов от нефти в страны Персидского залива. Активы глобальной исламской финансовой индустрии увеличиваются на 15% ежегодно и могут достигнуть 1 трлн. долларов.

Банк Туран Алем открыл Исламское подразделение совместно с Исламским Банком ОАЭ, также другими казахстанскими банками, готовыми к сотрудничеству с Исламским Банком ОАЭ в использовании долгосрочных, беспроцентных кредитов, являлись Народный банк и Банк развития Казахстана.

Для обеспечения нормального функционирования исламской банковской системы необходимо было разработать законодательство с учетом шариата, где детально оговаривались бы условия работы как обычных коммерческих банков, так и специфические условия, относящиеся непосредственно к исламским финансовым институтам, законодательство, в котором должно были четко оговариваться условия предоставления лицензий, допустимые модели финансирования, а также четко установлены правовые нормы и способы регулирования.

В законе должно быть четко указано, какие именно организации могут называться исламскими банками и осуществлять банковскую деятельность в соответствие с исламскими принципами.

Еще далеко не во всех странах надлежащее законодательство имеет место быть. Законодательные акты, обеспечивающие функционирование исламских финансовых институтов, существуют и действуют лишь в некоторых странах. Так, большая часть исламских банков функционирует в государствах, имеющих западные формы организации хозяйственной жизни и работает под руководством центральных банков этих стран.

Пока конкурентоспособность исламских финансовых институтов в традиционных финансовых системах уступает традиционным банкам. В большинстве стран исламские финансовые контракты с реальными активами рассматриваются как покупка и перепродажа, а значит, подлежат гораздо большему налогообложению. Если во многих странах проценты по депозитам и кредитам освобождаются от налогообложения, то при реализации аналогичных контрактов исламских банков налоги взимаются. Но есть и страны, в которых налогообложение для некоторых исламских контрактов аналогично налогообложению традиционных банковских инструментов. Это, например, Великобритания, Сингапур.

По степени развития исламского финансового сектора лидерами являлись Бахрейн и Малайзия, они смогли создать юридические и экономические условия, позволяющие учитывать особенности исламских банков, а также поддерживать существование смешанной банковской системы.

Законодательное регулирование, создание нормативов и эффективный надзор оказываю влияние на повышение эффективности финансовых институтов, позволяют обеспечить развитие финансового рынка, так как обеспечивают защиту прав вкладчиков. Кроме того, это создает равные конкурентные возможности для всех участников рынка и обеспечивает поддержку финансовым институтам.

В условиях развития исламского рынка структура активов и пассивов достаточно специфична, в связи с этим необходимо тщательное регулирование и контроль этих институтов, обеспечивая открытость и прозрачность, рациональное управление рисками, эффективное корпоративное управление, внутренние системы управления.

Для роста конкурентоспособности исламских банков необходимо обеспечить предоставление исламским финансовым институтам процедур, соответствующих шариату и поддерживающих их работу:

- возможность обращения к кредитору последней инстанции;
- требования по достаточности капитала, учитывающие специфику работы исламских банков;
- использование обязательных резервов исламских банков в центральных банках в соответствии с требованиями шариата;
- наличие приемлемых шариатом государственных ценных бумаг;
- признание исламской банковской деятельности на законодательном уровне.

Деятельность исламских финансовых институтов часто связана не только с чисто коммерческим банкингом, но и с инвестиционной деятельностью в реальный сектор и страховыми услугами. Это дает право сравнивать их с универсальными банками.

В прошлом данная черта исламских банков тормозила их развитие, так как во многих правовых системах коммерческие банки, инвестиционные банки и страховые компании, а также взаимные фонды рассматривались как отдельные организации, а деятельность одной организации на различных сегментах рынка часто была запрещена.

Ввиду того, что деятельность исламских банков охватывает одновременно несколько сегментов финансового рынка (коммерческий банкинг, инвестиционный банкинг, страховые услуги), то контроль за деятельностью организаций можно осуществлять несколькими органами государственной власти (министерством финансов, центральным банком и органами, регулирующими деятельность инвестиционных, страховых компаний и пенсионных фондов). [3]

Если для традиционных банков обязательным требованием является гарантированный возврат банком основной суммы депозитов, то в исламском банке помимо текущих и сберегательных счетов, по которым обеспечивается возврат основной суммы вклада, выделяются еще инвестиционные счета, по которым невозможно гарантировать возврат основной суммы, так как их инвестирование в определенной степени связано с финансовыми рисками.

По этой причине у исламских банков часто возникают проблемы с надзорными органами.

На международном уровне на установление стандартов в финансовой отчетности направлена деятельность организации по учету и аудиту операций исламских финансовых институтов (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, AAOIFI).

Стандарты, разработанные этой организацией, приняты многими исламскими финансовыми институтами. Так, некоторые банки рассматривают инвестиционные счета как забалансовые обязательства, что приводит к снижению требований к величине их капитала. Поэтому AAOIFI требует, чтобы такие счета отражались в балансе банка.

Литература

1. Годовой отчет Национального Банка Республики Казахстан за 2011год// http: //www. nationalbank.kz/ cont/ publish 715891_8395.pdf

2. http://www.nationalbank.kz /?docid=865

3. Стратегический план Национального Банка Республики Казахстанна 2011-2015 годы

4. Журавлев А. Исламские банки Малайзии, Русский предприниматель, Аналитическое обозрение "Тенденции" - (1) декабрь, 2004.

5. Исламский банкинг пробивается в Казахстан, Эксперт Казахстан №18(120), 14 мая 2007.

Нурумова И.Т.,
БГУим. К. Карасаева

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ПОДГОТОВКЕ РАБОЧИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ВОЗРАСТАНИЯ КОНКУРЕНЦИИ НА РЫНКЕ ТРУДА

В постиндустриальной экономике доминирующим фактором в процессе производства становится информация, которая выступает как экономическое благо. В этих условиях знания и культура превращаются в решающий фактор и ресурс производственной деятельности общества. Сегодня главным условием роста экономики и ее эффективности становится опережающее развитие интеллектуального и духовного развития человека - производителя товаров и услуг. В экономической деятельности на первый план выходят не столько умения и навыки работника, сколько его знания и уровень квалификации, позволяющие соответствующим образом реагировать на изменения техники и технологии.

Человеческие ресурсы стали определяющими для достижения конкурентных преимуществ современных экономик: не природные богатства, а накопленные знания, информация и опыт образуют основной материал, закладываемый в фундамент экономического процветания ведущих стран мира. Это ведет к изменениям в содержании и структуре общественного богатства. В его составе все большую роль играет не наличие природных богатств или основных фондов, а так называемая неэкономическая составляющая - *человеческий капитал.* Этим и диктуется пристальный интерес, проявляемый к человеческому капиталу ведущими экономистами мира.

Нарастание объемов инвестиций в человеческий капитал тесно связано с повышением их роли в воспроизводстве ВВП и обеспечении экономического роста, который происходит вопреки уменьшающейся отдаче от вложений добавочного физического капитала. Так, по данным экспертов усредненный прирост национального дохода составляет 3,3% годовых, но все три фактора производства обусловили немногим более половины реально достигнутого прироста национального дохода. В чем же дело?

В ранних эконометрических исследованиях фактор научно-технического прогресса (НТП) рассматривался как экзогенная или задаваемая извне переменная. Сегодня исследователи исходят из того, что технологические изменения не привносятся извне, а возникают преимущественно внутри самой макроэкономической системы, а именно - в результате накопления человеческого капитала. Человек является не только носителем новых знаний, но и их создателем, то есть движущей силой НТП.

Такое понимание отразилось, в частности, на изменении подхода к построению моделей развития экономики. Так, в модели Ромера показано, что темпы экономического роста при определенных условиях находятся в прямой зависимости от величины человеческого капитала, сосредоточенного в сфере получения нового знания. Само существование сферы научно-исследовательской и опытно-конструкторской работы (НИОКР) становится необходимым условием экономического роста, поскольку обеспечивает интенсивное накопление человеческого капитала. Формирование его элементов происходит в рамках сложного комплекса взаимосвязанных производственных, исследовательских и образовательных структур.

Для воспроизводства человеческого капитала, заключенного в кадрах инженеров, ученых, высококвалифицированных специалистов и рабочих, помимо материальной базы, требуются отлаженные технологии передачи уже накопленного опыта, интенсивного обмена полученной информацией, организации взаимодействия при решении сложных многоуровневых задач. Иначе воспроизводство замедляется или по отдельным его элементам становится вообще невозможным.

Сказанное нами выше является правильной теоретической предпосылкой, на которой базируется решение проблемы воспроизводства человеческого капитала. В то же время следует признать, что в отличие от государств с развитой рыночной экономикой производство, оборот,накопление и использование человеческого капитала в условиях транзитивного периода стран СНГ, в том числе Кыргызстане,имеют существен-

ные особенности. Различные эксперты по-разному их оценивают и классифицируют. Приведем краткое определение основных существенных особенностей, данное известнымпрофессором Е.П. Черновой: [5]

• поскольку даже в экономически развитых странах вклад индивидов в человеческий капитал в большей своей части (в США более, чем на 70%) состоит из учебного труда и потери заработка в период учебы, а у большинства населения нет больших сбережений, предприниматели же в условиях замедленного технико-технологического обновления производства еще не уяснили всей значимости вложения в человеческий фактор, необходимо увеличивать долю затрат на образование, здравоохранение и культуру в государственных бюджетах всех уровней;

• необходимо целенаправленно формировать и развивать рынок образовательных услуг, предполагающий тесное взаимодействие фирм, производства, рынка труда и системы подготовки кадров. На этом рынке, в порядке рыночного саморегулирования при участии государства, должна устанавливаться норма оплаты образовательных услуг, с учетом их качества, для всех потребителей этих услуг. Этот рынок, как рынок труда, должен иметь свою инфраструктуру и обслуживающих специалистов;

• исходя из того, что в переходный период идет в основном количественное наращивание образовательных учреждений разных видов и разных форм собственности, необходимо сосредоточить внимание на качественной стороне подготовки кадров.

Однако на основе анализа многочисленных мониторингов и отчетов мы можем с уверенностью утверждать, что и сегодня инвестиционная политика в Кыргызстане, как и в ряде стран СНГ,ориентирована на краткосрочный эффект, она никак не учитывает происходящих потерь физического капитала, тем более ноу-хау и человеческого капитала. Политика, проводимая в сфере профессионального образования, является непоследовательной, а в связи с частой сменой правительств отмечается прерывание преемственности в реализации отдельных ее направлений и нарушение комплексности реформ.

Основополагающим принципом политики в области занятости является ориентация на достижение стратегической цели развития трудовой сферы. В соответствии с Конвенцией № 122 МОТ эта цель состоит в обеспечении полной, продуктивной и свободно избранной занятости. [1] В этой связи, как подчеркивает проф. В.Е. Савин, для Кыргызстана особо актуально толкование этой формулировки в единстве всех трех ее составляющих. Содействие полной занятости понимается как ответственность государства за создание благоприятных условий обеспечения работой всех, кто ее ищет и готов работать. Стратегия обеспечения полной, продуктивной и свободно избранной занятости реализуется во взаимодействии политики занятости и политики на рынке труда.[4]

Выбор приоритетов политики занятости определяется переходным характером кыргызской экономики. На современном этапе социально-экономического развития основная цель политики занятости заключается в том, чтобы в максимальной степени содействовать реализации права граждан на труд и переход к эффективной занятости. Такая формула подчеркивает актуальность формирования эффективной занятости в Кыргызстане, как неотъемлемой черты рыночной экономики и ответственность государства за расширение возможностей трудоустройства экономически активных граждан.Политика в области занятости должна быть интегрирована в общую систему макроэкономической политики государства.

В современных условияхна мотившегося экономического роста в республике расширяется спрос работодателей не только на малоквалифицированную рабочую силу, но и на средне- и высококвалифицированных работников. Сегодня стали востребованы молодые квалифицированные и конкурентоспособные рабочие, которые имеют подтвержденный уровень квалификации. Документ о квалификации, сертифицированный в соответствии с утвержденными правилами, приобретает важное значение особенно для зарубежного трудоустройства на подходящие вакансии. В Кыргызстане, как и Казахстане, рабочие кадры готовят в многочисленных профессиональных лицеях (бывших ПТУ), которые дают начальное профессиональное образование для взрослых граждан, а если к ним приходят подростки после 9-го класса средней школы, то и полное среднее образование. Несмотря на сложные обстоятельства, эта система не утратила своей социальной составляющей и дает путевку в жизнь многим подросткам из неблагополучных семей, сиротам и др., так как 95% контингента обучается бесплатно за счет республиканского бюджета.

Система начального профессионального образования осуществляет свою деятельность в составе Министерства молодежи, труда и занятости Кыргызской Республики. Следует отметить, что разброд и взаимоисключающие требования к обучению на рабочие профессии остались позади. В настоящее время уже выработана единая политика подхода к обучению взрослых и подростков. Наличие материально-технической базы, квалифицированных педагогических кадров, опыт профессиональной подготовки повысили конкурентоспособность профлицеевпо сравнению с другими обучающими коммерческими организациями.

Сейчас перед системой начального профессионального образования стоят новые вызовы, что требует проведения дальнейшей работы по совершенствованию учебных программ, методик, производственной базы, внедрения обучения на новые профессии и т.д. Естественно, что в республиканском бюджете ассигнования на новшества отсутствуют, так как в сложных условиях развития Кыргызстана едва хватает средств закрывать социально защищенные статьи финансирования, в первую очередь заработную плату трудовому коллективу профлицеев, стипендии учащимся и т.п. Поэтому профлицеи изыскивают другие источники финансирования, в первую очередь со стороны международных организаций и стран-доноров, которые принимают активное участие в поддержке развития многих сфер Кыргызской Республики.Вэтом плане можно отметить следующее:

- продолжается совместная работа с экспертами ГТЦ по реализации подпроекта по подготовке банковских специалистов в ПЛ № 16 г.Ош и ПЛ № 99 г.Бишкек (разработки учебных программ, обучение преподавателей по предметам банковского дела). Проведены практические семинары для специалистов профтехобразования, банковских работников в Германии. Достигнута договоренность об открытии на базе профлицея № 99 новой профессии специалистов по автоматизации и компьютеризации прикладных процессов;

- заключен трехсторонний договор с Технологическим институтом Южной Альберты (Канада) и Сас-

кечеванским технологическим институтом прикладных наук (Канада) по обучению кадров и повышению квалификации предпринимателей в профессионально-технических училищах города Каракол;

- совместно с Европейским фондом образования реализован проект "Усиление рынка труда и профессиональной ориентации в Кыргызстане как средство достичь эффективного начального профессионального обучения и системы обучения для рынка труда" и др.[2]

На повестке дня стоит задача по осуществлению таких этапных мер, как изменение содержания начального профобразования, введение новых образовательных стандартов. совершенствование учебных программ и методик, техническое переоснащение профессиональных лицеев.Исходя из этого, планируется осуществить следующие конкретные мероприятия:

- увеличить подготовку в профессиональных лицеях предпринимателей для малого бизнеса, банковских служащих, а также фермеров, владельцев крестьянских хозяйств, менеджеров в сфере туризма, гостиничного хозяйства, общественного питания, бытового обслуживания, автосервиса;

- обеспечить прирост валового дохода от производственной деятельности профлицеев;

- развивать и технически переоснащать профессиональные лицеи для внедрения современных технологий обучения по профилюэлектроэнергетики, компьютерной техники, строительства, полиграфии, сельского хозяйства, автосервиса, гостиничного хозяйства, общественного питания и туризма;

- эффективнее использовать безвозмездную помощь Германии,Норвегии, Турции, Швейцарии, Канады, Азиатского банка развития и других зарубежных партнеров в подготовке инженерно-педагогических кадров, издании учебников и учебных пособий, оснащения современным оборудованием и пр.[3]

В заключение еще раз подчеркнем, что необходимо тщательно учитывать особенности проблемы человеческого капитала в переходный период. Если же оставить все, как есть, то в современных условиях научно-технической и информационно-коммуникационной революции, обострения международной конкуренции Кыргызская Республика рискует остаться на обочине человеческого прогресса.

Литература

1. Официальный сайт Международной организации труда. - URL: http://www.ilo.org/

2. Годовые отчеты Министерства молодежи, труда и занятости Кыргызской Республики за ряд лет.

3. Отчеты и планы Агентства по профтехобразованию при Министерстве молодежи, труда и занятости Кыргызской Республики за ряд лет.

4. Савин В.Е. Закономерности и особенности воспроизводства трудового потенциала общества в условиях трансформации экономической системы. - Б.. 2006. С. 41-42.

5. Чернова Е.П. Человеческий капитал т подготовка кадров для рынка // Рынок капиталов. - Б., 2001. - № 7-8. - С. 36-37.

Ниязалиев К.С.,
КРСУ им. Б. Н. Ельцина

УМЕНЬШЕНИЕ ТОРМОЗЯЩЕГО ВЛИЯНИЯ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ БАРЬЕРОВ НА РАЗВИТИЕ КОНКУРЕНЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

С точки зрения последствий для развития предпринимательства и состояния конкуренции на рынках наиболее негативны институциональные барьеры. Они основаны на различных действиях органов государственной власти всех уровней по регулированию экономики, включая налоговую, тарифно-таможенную политику, лицензирование отдельных видов деятельности, государственную помощь субъектам рынка, распределение бюджетных средств на закупки для государственных нужд.

Необходимость особого внимания к проблеме анализа и устранения институциональных барьеров обусловлена следующими обстоятельствами. С одной стороны, институциональные барьеры оказывают все более негативное влияние на предпринимательскую деятельность, что подтверждается данными исследований, проводившихся как в Кыргызстане, так и за рубежом. Анализ финансовых и трудовых затрат на выполнение обязательных институциональных правил и процедур, а также последствий их невыполнения показывает, что хозяйственные субъекты вынуждены нести большие издержки.

С другой стороны, снижение и устранение институциональных барьеров представляет собой более легкую и менее затратную задачу для государства, чем преодоление иных категорий барьеров входа на рынок (в частности, структурных). Для ее решения требуется политическая воля, разумная и целостная государственная политика, направленная на упрощение, унификацию и кодификацию законодательства, обеспечение его стабильности и однозначности, повышение уровня информированности предпринимателей о действующих правовых актах и вносимых в них изменениях. Разумеется, это должно сопровождаться введением жестких норм контроля и надзора со стороны уполномоченных государственных органов за деятельностью всех органов исполнительной власти, чтобы избежать принятия и применения неправомерных актов и совершения незаконных действий по установлению институциональных барьеров, равно как и укреплением судебной системы.

Наконец, снижение и устранение институциональных барьеров в предпринимательской деятельности имеет несомненный позитивный макроэкономический эффект. В данном контексте следует учесть по край-

ней мере два обстоятельства. Во-первых, ликвидация препятствий для входа на рынок оживляет конкуренцию и стимулирует снижение издержек производства, что в конечном счете проявляется в положительном эффекте для потребителя. Во-вторых, нельзя не принимать во внимание обычную реакцию предпринимателей на ужесточение институциональных барьеров - уход с данного рынка либо в теневую экономику в целях снижения трансакционных издержек и "бюрократических" рисков. Поэтому следствием устранения институциональных барьеров является рост доходов бюджетов всех уровней.

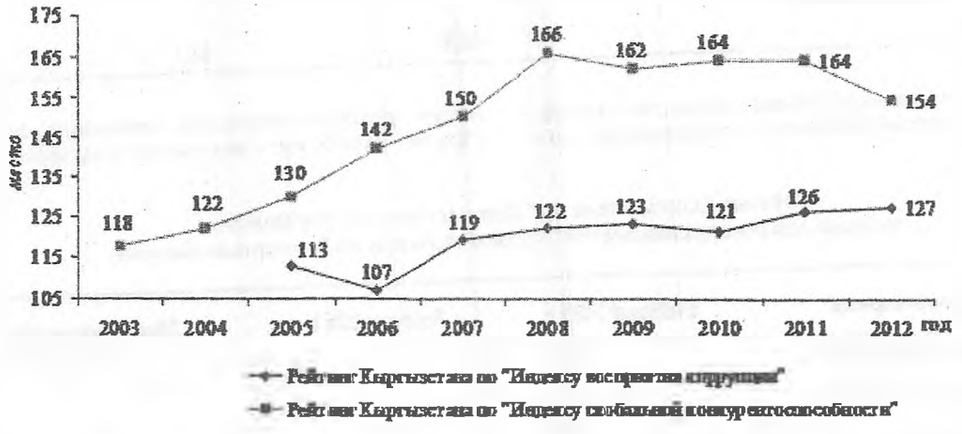
Конкуренция представляет собой особый институт, который не способен к самоподдержанию и саморазвитию. Конкуренция относится к области, где ключевая роль принадлежит государству. Ряд зарубежных экономистов поддерживает точку зрения, основанную на необходимости регулирования конкуренции государством, так как именно оно устанавливает определенные "правила игры" для хозяйствующих субъектов, способно стимулировать, поддерживать ее развитие[1].

Считалось, что для становления конкуренции необходимо проведение приватизации, формирование института частной собственности. Последствием приватизации являются институциональные барьеры. К ним относят распространение бартера, неплатежей, уклонения от налогов и коррупцию[2].

Коррупция становится одним из главных преград на пути развития конкуренциив Кыргызстане. Для борьбы с коррупцией следует выработать механизм, который бы предусмотрел взаимодействие властных и общественных структур, демократических форм согласования интересов и обратную связь между ветвями государственной власти и общественными, негосударственными структурами. В этих целях можно использовать опыт промышленно развитых стран и стран Восточной Азии. С целью предотвращения злоупотребления служебным положением они используют механизмы, поощряющие внутреннюю конкуренцию: 1) систему найма сотрудников, основанную на их профессионализме, а не на принципе протекционизма; 2) продвижение по службе с учётом личных качеств сотрудников; 3) адекватную оплату труда.

По индексу конкурентоспособности стран, которую публикует ежегодно организация "Transparency International", Финляндия, Дания, Сингапур, Швейцария и Швеция в последние годы входят в первую десятку стран, как и по индексу восприятия коррупции. Из чего следует, что степень влияния коррупции на развитие конкурентоспособности экономики огромна. Это подтверждает нижеследующий график 1., где видно, что по мере увеличения уровня коррупции в Кыргызстане уменьшается конкурентоспособность экономики.

График 1. Рейтинг Кыргызстана по индексу восприятия коррупции [3] и по индексу глобальной конкурентоспособности [4]

Коррупция в государственных органах (таможенных органах, налоговых органах и т.д.) побуждает появлению и существованию "теневой" экономики. Доля "теневой" экономики в Кыргызстане имеет тенденцию роста, как и уровень коррупции. "Теневая" экономика негативно влияет на налоговую и социальную базу, создает несправедливую конкуренцию и искажает официальную статистику, что приводит к принятию неэффективных управленческих решений в области экономики.

Табл. 1.

Динамика изменения доли "теневой" экономики Кыргызстана к ВВП[ ]

Показатель	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.
В % к ВВП	8,4	13,1	17,9	18,8	19,8	19,1
В % к ВВП (расчеты д.э.н. Караталова О.)	35,4	46,3	50,1	42,3	47,6	49,3

Такие размеры теневой экономики говорят о существенном дополнительном потенциале для увеличения налоговых доходов государственного бюджета. Очевидно, что меры налогового реформирования должны обязательно стимулировать выход предпринимателей из теневого сектора экономики в официальный.

В существующих условиях нецелесообразно проводить налоговую реформу, лишь уменьшая ставки отдельных налогов или заменяя одни налоги на другие. В нашей стране гораздо большее значение приобретает налоговое администрирование, и основным направлением в проводимой реформе должен стать переход на легко администрируемые формы налогообложения - налоговые контракты.

Создание государством благоприятной бизнес среды оценивается Всемирным Банком в ежегодном отчете "Ведение бизнеса: улучшение условий для предпринимателей" ("DoingBusiness"). В 2013 году Кыргызстан опустился на 1 позицию в этом рейтинге и занял 70 место. Рейтинг составляется на основании 10 индикаторов регулирования предпринимательской деятельности. Рассмотрим рейтинг Кыргызстана по индикатору налогообложение. Данный показатель уплаты налогов совмещает расходы при взимании налогов и административное бремя соблюдения налогового законодательства для фирмы.

Как видно в таблице 2, в Кыргызстане "другие" налоги занимают более половины общей суммы налоговых ставок.Примером таких налогов является налог с продаж. Тогда как в странах Европы и Центральной Азии и ОЭСР в общей налоговой ставке на налог на оплату труда и социальные отчисления приходится значительная доля.

Табл.2.

Рейтинг Кыргызстана согласно отчету Всемирного Банка "Ведение бизнеса: улучшение условий для предпринимателей"по индикатору налогообложения[6].

Индикатор	Кыргызстан	ОЭСР	Европа и Центральная Азия
Выплаты (количество)	51	12	28
Время (часы)	210	176	260
Налог на прибыль (% прибыли)	6,2	15,2	9,1
Налог и выплаты на зарплату (% прибыли)	19,5	23,8	22,1
Другие налоги (% прибыли)	43,3	3,7	9,3
Общая налоговая ставка (% прибыли)	68,9	42,7	40,5

Из вышеизложенной таблицы видно, что государству для улучшения рейтинга и стимулирования развития предпринимательства необходимо отменять "другие" налоги, как в виде налога с продаж.

Табл. 3.

Рейтинг Кыргызстана по "Ведению бизнеса: улучшению условий для предпринимателей"[7], подготовленного Всемирным Банком

Рейтинги по категориям	Рейтинг 2013 г.	Рейтинг 2012 г.	Изменение рейтинга
Регистрация предприятий	15	16	1
Получение разрешений на строительство	67	67	Нет изменений
Подключение к системе электроснабжения	177	182	5
Регистрация собственности	11	16	5
Кредитование	12	9	-3
Защита инвесторов	13	13	Нет изменений
Налогообложение	168	162	-6
Международная торговля	174	173	-1
Обеспечение исполнения контрактов	47	48	1
Ликвидация предприятия	155	153	-2

Государству для развития конкуренции в Кыргызстане следует улучшить позиции по следующим категориям, указанным в таблице 3: 1) налогообложение; 2) подключение к системе электроснабжения; 3) международная торговля; 4) ликвидация предприятия.

Таблица 4.

Рейтинг Кыргызстана согласно отчету Всемирного Банка "Ведение бизнеса: улучшение условий для предпринимателей" по индикатору подключение к системе электроснабжения, ликвидация предприятия и международная торговля [8].

Подключение к системе электроснабжения			
Индикатор	**Кыргызстан**	**Европа и Центральная Азия**	**ОЭСР**
Процедуры (количество)	7	7	5
Срок (дни)	159	153	98
Стоимость (% дохода на душу населения)	2429	628	93
Ликвидация предприятия			
Время (в годах)	4,0	2,4	1,7
Стоимость (% от величины среднедушевого дохода)	15	13	9
Коэффициент взыскания (центы на доллар)	9	37	71
Международная торговля			
Документы для экспорта (количество)	8	7	4
Время на экспорт (в днях)	63	26	10
Стоимость экспорта (US$ за контейнер)	4 160	2 134	1 028
Документы на импорт (количество)	10	8	5
Время на импорт (в днях)	75	29	10
Стоимость импорта (US$ за контейнер)	4 700	2 349	1 080

Исходя из вышеизложенного, можно обозначить следующие задачи, которые нужно решить Правительству Кыргызской Республики в ближайшее время для повышения конкурентоспособности национальной экономики и развития конкуренции: 1) необходима действительная борьба с причинами коррупции, а не с его последствиями; 2) отменить налог с продаж и сократить количество выплат с 51 до 12, как в странах ОЭСР;3) необходимо упростить процедуру закрытия бизнеса и сократить этот процесс с 4 лет до 2 лет; 4)снизить стоимость подключения к электроснабжению в 6-10 раз и уменьшить сроки подключения к электроснабжению в 2 раза; 4) необходимо сократить количество дней, уходящих на оформление экспорта, с 63 до 10, как в странах ОЭСР. Сократить количество дней, уходящих на оформление импорта, с 75 до 10, как в странах ОЭСР. Необходимо сократить расходы на экспорт и импорт (за контейнер) с около 4000-4700 долларов США до 2100 долларов США, как в странах ОЭСР.

Государству целесообразно разработать на основе международных рейтингов План по улучшению бизнес среды для предпринимателей, где основной задачей должно стать устранение институциональных барьеров, тормозяших развитие конкуренции.

Литература

1. Чемберлин Э.Х. Теория монополистической конкуренции. - М.: Изд-во иностр. лит., 1959.-с.23.

2. Олейник А. "Институциональные ловушки" постприватизационного периода в России // Вопросы экономики. - 2004. - №6. - С.83.

3.www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/

4. www.weforum.org

5. Караталов О. Коррупция и теневая экономика в Кыргызстане // Экономика Центральной Азии. - 2012.-с.486.

6. www.worldbank.org

Сейтмамбетов У.Б.,
БГУ им. К. Карасаева

ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ С ИНОСТРАННЫМ КАПИТАЛОМ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В период строительства рыночной экономики стран СНГ получили развитие формы совместного предпринимательства - совместная производственно-хозяйственная деятельность партнеров двух или нескольких стран, характеризующаяся кооперацией, объединением знаний, усилий, средств в сфере производства и сбыта продукции, научно-технической, инвестиционной и других видов деятельности.

Формой реализации совместного предпринимательства стали предприятия с иностранным капиталом. **Предприятия с иностранным капиталом** - это совместная хозяйственная организация, основанная на объединении (в том или ином согласованном размере) имущества участников, на совместном управлении хозяйственной деятельностью созданного на предприятии и соответственно на получение и последующем разделении полученного предприятием экономического эффекта в форме прибыли.

Предприятия с иностранным капиталом предполагают самую тесную взаимосвязь между частниками, порождает единый экономический интерес. Появление совместного предпринимательства, как одной из стран международного сотрудничества, обусловлено объективным процессом интернационализации производственных сил, которые лучше позволяют использовать преимущества, заложенные в международном разделении труда.

Для Кыргызской Республики предприятия с иностранным капиталом способствуют поступлению иностранных инвестиций в экономику, при этом осуществляются важнейшие инвестиционные проекты в страну, привлекаются и внедряются прогрессивные технологии, увеличиваются запасы свободно-конвертируемой валюты благодаря росту экспорта и замещению импорта.

В числе учредителей предприятий с иностранным капиталом в соответствии с законодательством Кыргызской Республики могут быть юридические лица и граждане Кыргызской Республики и других государств. По форме ведения бизнеса предприятия с иностранным капиталом, могут быть совместными акционерными обществами, обществами с ограниченной ответственностью и другими формами, которые не противоречат действующему законодательству для ведения совместных операций. Наипопулярнейшей формой совместных предприятий являются предприятия с иностранным капиталом с ограниченной ответственностью и закрытые акционерные общества.Для партнеров это выгодный вид производственной деятельности, дающий преимущества и снижающий риск. Для общества польза от предприятий с иностранным капиталом заключается в ликвидации безработицы, поступлений доходов от деятельности в местный и центральный бюджет и т.д., поэтому нельзя недооценивать значение их в экономике.

Целесообразно отметить, положительное стратегическое положение Кыргызстана в Среднеазиатском регионе. Богатые месторождения полезных ископаемых, значительный потенциал агропромышленного комплекса (АПК), а также высокий образовательный уровень трудовых ресурсов. Необходимо отметить, что экономика страны и связи ее с иностранным капиталом все еще находятся в стадии формирования, но основы этих отношений заложены уже давно, а нормативная база активно приводится в соответствие современным требованиям. В последнее время все чаще предприятия с иностранным капиталом сталкиваются с рядом проблем, которые необходимо решать.

Среди наиболее существенных препятствий функционирования предприятий с иностранным капиталом в Кыргызстане, для западных бизнесменов и банкиров, остаются проблемы политического, экономического, технологического, информационного риска, которые по оценкам деловых кругов, перекрывают ожидаемые выгоды от сотрудничества. Остаются нерешенными и более частные проблемы: недостаток инфраструктуры коммерческой и правовой информации, в первую очередь связи. Сталкиваются они и с трудностями в поисках отечественных квалифицированных партнеров, способных совместно с иностранными компаниями реализовать инвестиционный проект. Существует неадекватность представлений у иностранных и киргизских партнеров о ценности вкладов в создаваемое совместное предприятие по ведению бизнеса, показателей финансовой отчетности, что затрудняет проведение сравнительного экономического анализа предлагаемых проектов.

Основным требованием к деятельности предприятий с иностранным капиталом является валютная самоокупаемость, что предполагает его ориентацию на экспорт собственной продукции.

Табл. №1

Сальдированный финансовый результат (прибыль-убыток) деятельности предприятий по видам экономической деятельности (миллион сомов).

Вид деятельности	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Сельское хозяйство	0,0	-22,9	-15,6	-46,9	-6,6
Горнодобывающая промышленность	40.5	86.6	-35,5	218,7	-265
Обрабатывающая промышленность	1317,7	4962,9	5016,2	13513,5	21271,2
Всего промышленность	2140,6	4432,8	3144,8	17172,5	24133,1
Производство и распределение электроэнергии и воды	782,4	-616,7	-1835,9	3440,3	3126,9
Строительство	67.3	-236,1	-138,9	322,3	68,4
Торговля	1621,3	1254,3	788,2	1201,9	2403,9
Гостиницы и рестораны	91,5	-68	-136	-199.9	74,3
Транспорт и связь	2948,6	1893,5	2348,6	1510,3	3238,8
Финансовая деятельность	-1,5	26,4	78.7	25,1	71.9
Аренда и предоставление услуг потребителям	-94,2	3736,8	-1808,4	-2298.7	117.9
Образование	0,3	-1,3	-0,6	-19,6	-19,7
Здравоохранение и предоставление социальных услуг	-3,2	-28,2	0.5	-4,5	-22,1
Предоставление социальных и персональных услуг	5,5	3.7	-19,9	14,1	32.8
ВСЕГО	**6775,8**	**10989,8**	**4240,9**	**17682,3**	**30092,5**

В 2012г. балансовая прибыль этих предприятий составила 30092,5 млн. сомов увеличившись по сравнению с 2011г. в 1,7 раза, за счет увеличения финансовых результатов предприятий обрабатывающей промышленности 21271 млн. сомов., торговли, ремонта автомобилей, бытовых изделий и предметов личного пользования 2403,9 млн. сомов, и производство, по распределению электроэнергии, газа и воды 3126,9 млн. сомов.Очевидно одно, поток инвестиций направлен преимущественно в добывающие отрасли, иностранцев привлекает золото и уран, никель и хром, медь и серебро.

Удельный вес рентабельных предприятий с иностранными инвестициями в 2012г. в общем количестве отчитавшихся, составил более 34 процентов. Ими было получено 35095.8 млн. сомов прибыли,- более половины которой обеспечено предприятиями обрабатывающей промышленности. Доля убыточных предприятий в 2012г. составила 32 процента, а сумма убытков допущенных ими, достигла 5003,3 млн. сомов и по сравнению с 2008г. увеличилась на 56 процентов, а с 2011г.- уменьшилась на 49,8 процента. Доля убыточных предприятий в 2012г. составила 32 процента, а сумма убытков допущенных ими, достигла 5003,3 млн. сомов и по сравнению с 2008г. увеличилась на 56 процентов, а с 2011г.- уменьшилась на 49,8 процента.

Общеизвестно, предприятия с иностранным капиталом не совсем "удобно себя чувствуют" с отечественными партнерами и государственными регулирующими органами. К тому же очевидна несопоставимость оценки финансового положения и хозяйственной деятельности государственных предприятий, предприятия с иностранным капиталом и зарубежных фирм. Основные позиции несопоставимости следующие:

- включение или не включение, в баланс отдельных видов материальных- и финансовых средств, например, земли, нематериальных активов и т.д.;
- несопоставимость расчетов показателя "прибыль";
- различная оценка статей, включаемых в отчетность предприятий.

К трудностям организационно-правового характера они относят недостаточность гарантий для долгосрочных и крупномасштабных инвестиций, отсутствие практики применения финансовых и имущественных залогов, надежность механизмов реализации инвестиционных программ и эффект правового обеспечения, нуждающегося в соблюдении договорных обязательств через ссуды арбитраж, высокая степень страхования

Привлечению иностранного капитала в Кыргызскую экономику мешает несколько причин:

- слабое информационное обеспечение иностранных инвесторов о потенциальных возможностях для инвестирования;
- несовершенство процедуры оформления иностранных инвестиций;
- затрудненность доступа к местным кредитам и фондовой деятельности;
- сравнительно высокие налоги и незначительное инвестиционные льготы;
- недостаточное страхование от политического и экономического риска.

Каждая из перечисленных проблем,по своему отрицательно влияет на масштабы инвестиционных предложений и предлагает разные уровни своего решения. Но ни одна из них не является второстепенной. Западные компании и их представители Кыргызстана осознают, что для создания устойчивой рыночной экономики, совершенного торгового права и системы регулирования, обеспечения прав собственности, а также полной конвертируемости национальной валюты требуется время, пока макроэкономическая стабильность будет достигнута.

Литература

1. Национальный статистический комитет КР. Деятельность предприятий с иностранными инвестициями в КР 2008-2012. -Б., 2013.

2. Об инвестициях в Кыргызской Республике: Закон КР от 07 февраля 2003 года № 66 (по состоянию на 22 октября 2009 года). -Б., 2010.

Тентимишова Г.К.,
КНУ им. Ж. Баласагына

СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Теоретико-методологические аспекты социального обеспечения, также развитость ее правового обеспечения, на наш взгляд, зависят от социально-экономического развития страны, в каждом конкретном обществе зависит от развитости и соотношений между собой трех факторов: политических, экономических и социальных.

Термин "социальное обеспечение" впервые стал применяться в США в "Акте о социальном обеспечении" (Social Security Act) в 1935 году и в Новой Зеландии в "Акте о социальном обеспечении" (Social Security Act) в 1938 году.

Изучение социально-экономической, специальной и научной литературы показало, что методологический и методический подход при определении понятия "социальное обеспечение" различен. Следовательно, нет единой точки зрения по определению категории "социальное обеспечение". Это свидетельствует о сложности и многоаспектности функций социального обеспечения населения.

Лорд У.Беверидж в 1942 году отмечал, что "социальное обеспечение" означает обеспечение минимального дохода для того, чтобы упразднить систему извлечения доходов от безработицы, болезни, аварии, увольнения по старости и предотвратить убытки от иждивенчества других людей, а также решить проблему исключительных расходов, возникающих в случае рождения, смерти, брака".

Страховые взносы - это средства, принадлежащие трудящимся. Перевод их в налог ущемляет права и интересы работников, которые в соответствии с требованиями Международной Организации Труда имеют

право на участие в управлении пенсионной системой, определении основных направлений ее развития. Консолидации в государственном бюджете средств социальных фондов, принадлежащих трудящимся, по существу является их национализацией. Это может привести к тому, что средства социального страхования, в том числе пенсионного, пойдут на покрытие дефицита государственного бюджета, что поставит под угрозу проведение реформирования пенсионного обеспечения и достижения поставленных целей.

Значимость социальной сферы трудно переоценить, где бы ни проводилась подобная политика в этой области. В какой бы стране не жили люди, чьим интересам служит социальная политика. Сфера социальной политики - часть политики государства, которая своими действиями смягчает негативные последствия индивидуального и социального неравенства, социально-экономических потрясений в обществе. Государственное регулирование социально-экономических отношений, будучи одной из предпосылок экономического развития общества и особой формой управления, выступает в качестве важнейшей составляющей экономической политики государства. Сложные, конфликтогенные проблемы современного мира невозможно решить с помощью исключительно технологических инноваций и экономических средств.

Изучение социальных явлений и процессов проводятся по всему миру, только с помощью исследований и создания системы управления, возможно, обеспечить удовлетворение социальных потребностей общества. Именно четкая стратегия управления социальной сферой и социальными процессами обеспечивает решение экономических и социальных задач развития общества. Недооценка роли социального управления особенно опасна в условиях переходной экономики, так как именно она является мощным средством оживления производства, предотвращение кризисов, улаживания конфликтов, возникающих вследствие проходящих в экономике преобразований.

Виды социального обеспечения необходимо объединить в шесть групп:

I. Пенсионное обеспечение.
II. Социальные пособия.
III. Социальные компенсации и реабилитации.
IV. Социальная помощь.
IV. Социальное страхование.
V. Предоставление льгот и компенсаций или государственные социальные гарантии.

Управление социальными процессами и социальной сферой всех уровнях власти является сложной и комплексной системой. Комплексная система социальной политики - деятельность государства, общества "по согласованию интересов различных социальных групп и социально-территориальных общностей в сфере производства распределения и потребления".Социальная сфера затрагивает различные слои общества, людей разных возрастов, доходов, взглядов на жизнь и т.п., так как отрасли социальной сферы весьма масштабны. Это образование, здравоохранение, культура и др. отрасли. И государство-это главный участник их существования и развития.

Социальные права граждан - это та область социальной сферы жизни людей, которая недоступна никаким силам общества, кроме государства, это тот объект деятельности государства, где его полномочия абсолютны. Социальные права - это реализуемые отношения под эгидой государства, это отношения, в которые вступает индивид свободно, по праву, без каких-либо ограничений и предварительных условий со стороны кого бы то ни было.

Модель пенсионного социального страхования в Кыргызской Республике состоит из трех уровней:

- государственная гарантия минимума пенсионных выплат в твердом размере для всех видов пенсий (базовая пенсия);
- часть, учитывающая трудовой стаж и среднюю зарплату до введения персонифицированного учета;
- выплату из накопленных сумм страховых взносов на личных счетах застрахованных лиц.

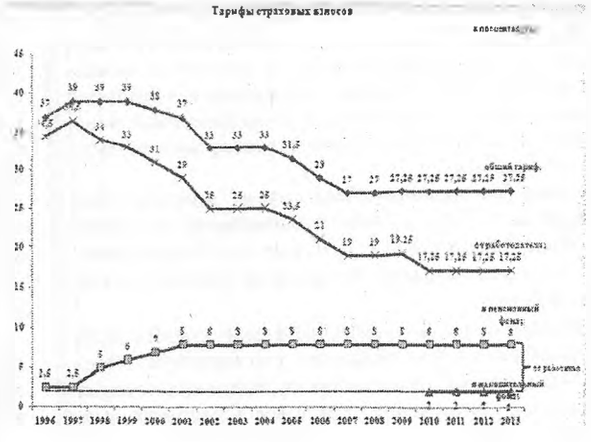
В зависимости от соблюдения принципов страхования и обеспечения им адекватных источников финансирования можно выделить 3 модели организации *социального страхования:*

1. В первой модели страховые начала не развиты. Размер выдаваемых социальных пособий и выплачиваемых пенсий зависит от ряда второстепенных внешних факторов, от служебного положения. Недостаток денежных средств покрывается учредителями. Подобная система способна обеспечить лишь невысокие уровни защиты и может существовать только в условиях бездефицитного государственного бюджета. Рыночным условиям хозяйствования, как правило, свойственен дефицит государственного бюджета, а значит, велика вероятность того, что государство не сможет выполнить своих обязательств.

2. Отличительная черта второй модели - страхуемые и страхователи делают взносы, однако расчеты с ними не учитывают степени вероятности наступления того или иного страхового события, т.е. социального риска. Страхование фактически осуществляется в пользу третьих лиц, и накопление финансовых средств никак не связано с ростом обязательств.

3. Третья модель строится, исходя из страхования социальных рисков. Величина накопленных средств в каждый конкретный момент времени соответствует взятым страхователями обязательствам. Выплаты не могут превышать установленного соотношения между выдаваемыми пособиями и поступлениями. Эта модель социального страхования обычно предусматривает способы покрытия дефицита средств путем образования запасных фондов, перестрахования рисков и т.д.. Такая форма организации социального страхования достаточно гибка: не возникает технических трудностей, как при объединении нескольких видов страхования, так и при их разделении, при выходе из фондов страхования группы участников или при привлечении новых.

Табл. №1

Учитывая положительные итоги 2012 года. перевыполнение плана сбора страховых взносов, улучшения администрирования, а также сбора задолженности по страховым взносам, по предварительным данным профицит бюджета Социального фонда (без учета остатков средств ГНПФ) составил около 1,8 млн сомов.

Все это в совокупности позволит не только покрыть плановый дефицит бюджета Социального фонда КР 2012 года в сумме 1112,9 млн сомов, но и представиться возможность осуществить в 2012 году второй этап повышения пенсий.

На сегодняшний день пенсии в Кыргызстане состоят из трех частей:

- базовой - это гарантированная часть пенсии, которую граждане получают по возрасту и с учетом страхового стажа. Ее размер на сегодня составляет 1,5 тысячи сомов;

- первой страховой - эту часть получают пенсионеры, имеющие страховой стаж до 1996 года. (Рассчитывается она по следующему принципу - среднемесячная зарплата за любые 60 месяцев трудового стажа подряд умножается на количество проработанных лет, по 1 % за год с учетом поправочных коэффициентов. Причем, по желанию оформителя пенсии, эти месяцы может выбрать как он сам, так и Соцфонд).

- второй страховой - это часть пенсии, которая начисляется с учетом суммы накопленных взносов с 1996 года.

Отметим, размер социальных отчислений на сегодня составляет 27,25 %. Из них 17,25 % выплачивает работодатель, туда входят 15 % отчислений в пенсионный фонд, 2 % - в Фонд обязательного медицинского страхования, 0,25 % - в Фонд оздоровления трудящихся. Из 10 %, выплачиваемых работником, 8 % идет в пенсионный фонд, а остальные 2 % - в накопительный фонд, созданный в 2010 году. Социальное страхование- наиболее важная часть политики государства в социальной сфере. В процессе производства работники могут потерять (по ряду объективных причин, например, из-за травмы) возможность продолжать работу. При этом они лишаются источника дохода. Для решения возникшей в этом случае проблемы существует две возможности. Первая - выплата определенной суммы за причиненный ущерб. Однако единовременное пособие не дает ему возможности существовать длительное время. Следовательно, предпочтительнее второй путь: социальное страхование.

Значение и уровень системы социальной защиты населения предопределены факторами личного характера, системными изменениями экономико-политического плана, природно-географическими и культурно-историческими особенностями государств. В период обострения экономических проблем и социальной напряженности необходимость ее расширения и совершенствования становится наиболее значимой и актуальной.

Литература

1. Экономика труда и социально-трудовые отношения. /Под ред. ГГ. Милякьяна, Р.П. Колосовой. -М., 2006.

2. Бабич А.М., Егоров Е.В. и др. Социальное страхование в России и за рубежом. - М.: РАГС, 2008.

3. Верховцев А.В. Государственное и социальное страхование. -М.: ИНФРА-М, 2007.

4. Волгин Н.А., Ракитинский Б.В. Экономика труда и социальные отношения. - М.: РАГС, 2008.

5. Грищенко Н.Б. Основы страховой деятельности: /Уч. пособие. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006.

6. Корнюшина Р.В. Зарубежный опыт социальной работы. Изд-во Дальневосточного университета.- Владивосток, 2007.

7. Кристофферсон Х. Социальная политика в Дании // Проблемы теории и практики управления, 2008, № 4.

8. Маркарьянц С. Социальное обеспечение населения: опыт Японии // Проблемы теории и практики управления, 2007, № 4.

Токтосунова З.К.,
БГУ им. К. Карасаева

БАНКОВСКИЙ СЕКТОР И ЗНАЧИМОСТЬ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Банковская система играет роль финансового посредника в рыночной экономике, осуществляя мобилизацию и распределение финансовых ресурсов страны. Это имеет важное значение в экономиках, в которых финансовые рынки, а, следовательно, альтернативные источники финансирования недостаточно развиты. В Кыргызстане, частные страховые, инвестиционные, негосударственные пенсионные компании в силу своего недостаточного развития не являются активными субъектами на финансовых рынках. В этой связи одним из основных условий продолжения рыночных реформ в данный период является дальнейшее развитие банковской сферы.

В 1991 году произошел перелом в истории Кыргызстана. Страна взяла курс на построение нового независимого, демократического общества по пути рыночных экономических преобразований.

За 12 лет суверенный Кыргызстан пережил глубокий экономический кризис и связанный с ним небывалый рост цен на все товары и услуги, ранее невиданную безработицу и, как результаты, значительное ухудшение уровня жизни населения. Вместе с тем, несмотря на все это, в Кыргызстане создавалась и получила развитие двухуровневая банковская система с новыми формами управления кредитными организациями, расширением традиционных и активным внедрением новых банковских услуг, проведением смелых экспериментов в технологии выполнения операций.

Путь, пройденный коммерческими банками, представляющими второй уровень банковской системы - это постоянный поиск методов совершенствования обслуживания клиентов. В условиях резко обострившейся в КР конкурентной борьбы банков за рынки сбыта своей продукции все возрастающий вес в страте-

гии развития кредитных институтов приобретают нововведения, выступающие не только важнейшим средством обеспечения стабильности и высокой рентабельности их функционирования, экономического роста и конкурентоспособности, но и способом выживания.

Кыргызстан, став суверенным государством, приступил к реализации программы макроэкономической стабилизации, структурных реформ и формирования рыночных отношений в экономике. В настоящее время в республике обеспечены условия, позволяющие активно совершенствовать и развивать рыночные отношения. При этом важными направлениями экономических преобразований стали реформы в банковском секторе, которые во многом определяют перспективы развития экономики в целом.

Основой успешного проведения всех экономических реформ является хорошо функционирующее устойчивое денежное обращение. Именно оно позволяет реализовать связи между всеми участниками и составными частями хозяйственного организма. Банки же- это центры, где, в основном, начинается и завершается деловое партнерство. От их четкой и грамотной деятельности зависит в решающей мере здоровье экономики. Без развитой сети банков, действующих именно на коммерческой основе, стремление к созданию реального и эффективного рыночного механизма останется лишь благим пожеланием.

Становление и развитие кредитно-банковской системы-один из важнейших признаков осуществления экономических реформ. Это объясняется тем, что банковская система является центральным системообразующим элементом экономики любого типа, так как она выполняет функции по аккумулированию свободных денежных средств. От успешной работы банковской системы во многом зависят эффективность экономики в целом и темпы экономического роста.

Процесс экономических преобразований начинается с реформирования банковской системы. Двухуровневая банковская система играет важнейшую роль в обеспечении функционирования народного хозяйства; осуществляя расчетные, вкладные, кредитные и другие операции, банки выполняют общественно необходимые функции. Вместе с тем, как и работа других коммерческих предприятий, банковская деятельность подвержена многочисленным рискам и именно по этому в большинстве стран эта деятельность является наиболее регулируемым видом предпринимательства. При этом регулирование имеет ярко выраженные национальные особенности, отражающие специфику формирования национальной банковской системы.

Банковская система Кыргызстана является двухуровневой рыночной моделью и включает Национальный банк Кыргызской Республики (первый уровень) и коммерческие банки и некоторые специальные финансовые институты, выполняющие банковские операции, но не имеющие статуса банка (второй уровень).

Коммерческий банк - это финансово-кредитное учреждение, создаваемое для привлечения депозитов юридических и физических лиц и других денежных средств и размещения их от имени банка на условиях возвратности. платности, срочности, а также для осуществления расчетов по поручениям клиентов (предприятий, организаций, населения), представление им разнообразных услуг (кредитование, расчеты, кассовые, депозитные, валютные операции и др.).

Для банковской системы Кыргызской Республики остается актуальной проблема формирования полноценной банковской системы. За короткий период ее становления в республике сложилась система универсальных коммерческих банков, появились определенные сегменты финансового рынка, отработана правовая база банковской деятельности, развивается филиальная сеть, расширяется сфера банковских услуг. При этом, хотя и относительно медленно, расширяется охват банковскими услугами различных отраслей экономики. По мере увеличения масштабов деятельности и спектра оказываемых коммерческими банками услуг сохраняется угроза дестабилизации всего финансового сектора под воздействием как старых, так и новых видов банковских рисков. В этой связи разработка стратегии развития банковской системы на среднесрочную перспективу (3-5 лет) является актуальной задачей. Такая стратегия позволит избежать негативных проявлений из-за перекосов, свойственных всем развивающимся экономикам, а значит, сохранить положительную динамику развития финансового сектора.

Роль банков значительно возрастает в условиях кризиса, когда возникает необходимость в поддержании финансовой стабильности, обеспечении бесперебойности расчетов между различными хозяйствующими субъектами и направлении инвестиций на развитие, прежде всего, реального(производственного) сектора экономики. В настоящее время выполнение данной роли затруднена тем, что сама банковская система претерпевает значительные преобразования. Поэтому сейчас особенно остро встают вопросы развития всех видов и форм банковских услуг, выработки новых подходов к деятельности банков.

Поддержание экономического роста невозможно без эффективной банковской системы, которая аккумулирует сбережения с последующей трансформацией их в кредитование экономических субъектов.

В последние годы экономика республики характеризуется стабилизацией макроэкономической ситуации. Однако банковская система настолько мала, что пока не способна брать на себя ту роль финансового посредника, которая востребована обществом на данном этапе экономического развития. В то же время банковской сектор остается наиболее развитым среди других сегментов финансовой системы.

Будущее банковской системы видится благополучным при сбалансированном движении, как в направлении углубления финансового проникновения, так и дальнейшего развития принципов экономической свободы.

Следует отметить, что одним из активно осуществляющих экономическую реформу стал НБКР, который по праву именуется "банком банков" и успешно осуществляет денежно-кредитную политику.

Несмотря на высказываемые критические замечания в свой адрес, Национальный банк Кыргызской Республики за эти годы сумел перестроить свою деятельность в соответствии с требованиями рыночной экономики, целенаправленно проводить мероприятия, направленные на выполнение своей главной задачи - обеспечение устойчивости национальной валюты- сома, создание и укрепление банковской и платежных систем рыночного типа. Для достижения этих и других целей Национальному банку Кыргызской Республики приходилось принимать неординарные, нестандартные меры, казавшиеся, на первый взгляд, нелогичными.

На сегодняшний день можно с уверенностью сказать, что в условиях суверенитета Кыргызской Республики НБКР, Правительство и коммерческие банки, действуя совместно, сумели вплотную приблизиться к достижению финансовой стабилизации, выразившейся в сокращении темпов инфляции, поддержании покупательской способности сома и проведении последовательного нормативного регулирования банковской деятельности.

Деятельность коммерческого банка осуществляется в конкретной среде, которая определяет условия и характер взаимоотношений между банками и их клиентами, между банками и государством в лице Центрального банка, банками и прочими субъектами экономических отношений. Являясь продуктом рыночного хозяйства, коммерческие банки играют важную роль на финансовых рынках как его неотъемлемые участники.

Банковская система является важной составной частью финансового сектора страны, от состояния которой во многом зависят эффективность денежно-кредитной политики и достижение устойчивого экономического роста.

С точки зрения снижения рисков кредитования наиболее важным является решение следующих вопросов:

- улучшение культуры кредитования;
- упрощение (облегчение) процедуры отторжения залога.

Надежная банковская система является необходимым фактором развития и успешного функционирования экономики Кыргызстана, необходимой предпосылкой стабильности и роста экономики страны в целом.

Литература

1. Закон Кыргызской республики "О банках и банковской деятельности в республике Кыргызстан " от 29-го июля 1997 года.

2. "Экономикс": /Пер. с англ. Макконелл К.Р., Брю С.Л.- М., 1992.

3. www.nbkr.kg

Шаршеева Н.К

ИЭиФ КНУ им.Ж.Баласагына

ПРОГНОЗ РОСТА ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОТОКОВ В КЫРГЫЗСТАН С ЕГО ВСТУПЛЕНИЕМ В ТАМОЖЕННЫЙ СОЮЗ

На сегодняшний день для каждого гражданина Кыргызстана актуальным вопросом над которым они задумываются, анализируют, следят за прогнозными заключениями экспертов и волнует их - это вступление нашей республики в Таможенный Союз ЕврАзЭС. Существует две основные противоположные мнения общества , одни - официальные власти и сельхозпроизводители - перечисляют положительные, экономические как и политические выгоды от этого союза, а другая категория "простых" предпринимателей, в основном реэкспортеры, против вступления, так как они могут остаться без работы. В течении 15лет сложилась благоприятная ситуация для развития реэкспорта товаров из Китая, Турции в соседние еще не вошедшие в ВТО государства, как Россия, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, при котором определенная "маржа" оставалась в "карманах" предпринимателей. Мы одни из первых стран на постсоветском пространстве, которые вступили во Всемирную Торговую Организацию(1998г.).Главная задача ВТО - либерализация мировой торговли на основе последовательного сокращения уровня таможенных пошлин и устранения различных нетарифных барьеров. В настоящее время правилами ВТО регулируется свыше 90% мировой торговли (по стоимости)[1;стр39]. Китай как страна во-первых , приграничная с нашим государством и во-вторых по заявлению генерального директора ВТО Паскаль Лами "стал крупнейшим производителем промышленных товаров и вторым крупным экономическим субъектом в мире", вступив в ВТО 2001г. и используя демпинговую политику добились принципиального изменения внешней торговли. Новые условия позволили Китаю не только укрепить свои позиции в международной торговле, но и занять второе место в мире после США. В целом с 2001 года внешнеторговый оборот КНР вырос более чем в семь раз - с 509,8 миллиардов долларов до 3642 миллиардов долларов в 2011 году. И во вторых, важную роль для реэкспорта товаров "сыграло государственное регулирование. Создав крайне льготный режим внешней и внутренней торговли (позднее распространившийся на швейную промышленность) для физических лиц, оно предоставило предпринимателям Кыргызстана важные конкурентные преимущества в региональной торговле. Однако за это была уплачена определенная цена - огромная часть экономической деятельности в Кыргызстане была выведена из-под стандартного режима таможенных платежей и налогообложения. Это поставило предприятия остальных отраслей экономики в относительно худшие условия, а также могло привести к некоторому недобору доходов в государственный бюджет". Однако в той ситуации для государства не было иного выхода как отмечает экс-статс-секретарь Министерства экономического развития и торговли **Азиз Алиев** "Одно из достижений нашего членства в ВТО - это открытая торговля практически без ограничений. Когда мы говорим про ВТО, надо понимать, что мировая торговля на 80% состоит из стран-членов этой организации. Кыргызстан сформировал свою нормативно-правовую базу, свои законы в соответствии с условиями ВТО. Мы потеряли ряд своих секторов, которые в Кыргызстане имели определенную нишу. Снизилось промышленное производство, некоторые заводы, фабрики, которые работали во времена Советского Союза, перестали функционировать. Но я бы подчеркнул, что они перестали работать не из-за того, что ВТО на них повлиял, а из-за того, что в условиях ВТО любое производство должно быть эффек-

тивным, конкурентоспособным. А то производство, которое было в КР, жило и росло в плановой экономике. Оно поддерживалось заказами из Москвы. Потом продукция перестала пользоваться спросом и производство сошло на нет. Вот это одно из основных, я бы сказал, не негативных, а объективных последствий членства Кыргызстана во Всемирной торговой организации. Сектора, которые сошли на нет, в любом случае перестали бы пользоваться спросом. Поэтому я, когда говорят о минусов и плюсах, больше отметил бы плюсов от членства КР в ВТО".

Теперь перед Кыргызстаном стоит задача как с наибольшей выгодой или с наименьшим ущербом для экономики страны использовать экономическую и таможенную интеграцию, в одной из которых состоим и в другой необходимо нам войти .Как наблюдается объем реэкспорта снижается. " Реэкспорт экспоненциально рос вплоть до 2008 г., когда, по всей вероятности, был достигнут пик реэкспортной активности. После этого произошел довольно резкий спад. В 2009г. падение объемов реэкспорта произошло вследствие глобального экономического кризиса, а в 2010г. реэкспорт дополнительно сократился из-за политической нестабильности в стране и, в какой-то степени, из-за начала функционирования Таможенного союза Беларуси, Казахстана и России. Будущее реэкспортной деятельности в Кыргызстане не очевидно и служит предметом разногласий различных авторов. По-видимому, все согласны с тем, что пик этой деятельности уже миновал. Однако масштабы будущего спада оцениваются в довольно широком диапазоне: от полного исчезновения до стабилизации на каком-то более низком уровне. Соответственно различаются и политические рекомендации: от ужесточения фискальной политики с тем, чтобы гармонизировать ее с таможенным режимом, принятым в ТС, до принятия мер, хотя бы частично компенсирующих реэкспортерам их потери от изменения внешней среды". Также Президент ассоциации рынков, предприятий торговли и сферы услуг Кыргызстана **Сергей Пономарев** прокомментировал "Азаттыку" ситуацию: "Во-первых, Россия поэтапно снизит до 7,5% коэффициент таможенных платежей. Сейчас в России этот показатель составляет 11,6%, а у нас - 5,1%. Иными словами, разница больше чем в два раза. Значит, таможенный коэффициент России приблизится к нашему. Для Кыргызстана было бы хорошо, если бы в ВТО вступила не только Россия, но и соседний Казахстан. В этом случае мы бы смогли построить с этими двумя странами новые торгово-экономические отношения".

Национальные государства постепенно утрачивают возможность самостоятельно справляться со сложными экономическими, социальными, экологическими, научно-техническими, политическими и другими проблемами. Они стремятся объединить свои усилия с усилиями других, часто соседних стран. Региональным сообществам легче противостоять новым вызовам XXI века.

Как показывает мировой опыт, в условиях глобализации экономики, региональная экономическая интеграция стран является важнейшим фактором усиления взаимодействия и взаимозависимости стран регионов, в результате которых национальные экономики переходят на новый уровень развития, от преимущественно внешнеторговых связей к совместному производству и инвестиционному сотрудничеству на всех уровнях экономики - от малого бизнеса до транснациональных корпораций. В ходе этого процесса постепенно исчезает различие между национальным и региональным рынками и формируется общий интеграционный рынок, открытый к сотрудничеству с мировым рынком.

Интеграционные союзы оформляются в различные формы, виды и структуры международных организаций. Это зона свободной торговли, таможенный союз, общий рынок, экономический союз.

Зона свободной торговли (ЗСТ) представляет собой группу из двух и более стран, в которых отменены пошлины и другие ограничительные меры во взаимной торговле в отношении товаров, происходящих из этих стран. В отношении стран, не участвующих в соглашении, каждое государство-участник зоны свободной торговли проводит самостоятельную торговую политику.

В *таможенный союз*, как и в ЗСТ, входят две и более страны, которые отменили во взаимной торговле таможенные пошлины и сборы и другие ограничительные мероприятия. Но, в отличие от ЗСТ, государства-участники таможенного союза проводят единую таможенную политику в отношении третьих стран (не входящих в союз), применяя по отношению к ним одни и те же пошлины и другие мероприятия по регулированию торговли.

Общий рынок возникает тогда, когда таможенный союз дополняется ликвидацией барьеров между странами не только во взаимной торговле, но и на пути перемещения рабочей силы и капитала.

Экономический союз предполагает в дополнение ко всем перечисленным выше интеграционным мероприятиям проведение странами-участницами единой экономической политики, создание системы межгосударственного регулирования социально-экономических процессов.

На практике границы между указанными типами интеграционных объединений весьма условны и их развитие может идти по восходящей - от ЗСТ к экономическому союзу [1;стр24.].

Развивающийся сначала в небольшом количестве регионов мира интеграционный процесс в последние годы охватил почти все континенты, приведя к образованию многочисленных региональных, субрегиональных и межрегиональных торгово-экономических групп, По данным ВТО, в середине 2010 г. действовало 220 региональных торговых соглашений. Из них 197, или 90% общего числа, были оформлены после 1990 г. Таким образом, в современной международной экономике наблюдается своеобразный "интеграционный бум". На внутрирегиональную торговлю приходится 2/3 объема мировой торговли [2;стр9.].

ЕврАзЭС стало самым динамично развивающимся интеграционным объединением на постсоветском пространстве. Значительная роль в этой динамике принадлежит России, ориентированной на экономическую интеграцию на территориальном пространстве ЕврАзЭС. Это качественно новый этап развития интеграции на постсоветском пространстве. В основу объединения была положена идея о разноуровневой экономической интеграции. Как показало исследование, интеграции стран ЕврАзЭС способствует ряд специфических факторов, таких, как выгодное геополитическое положение государств региона, общие границы, наличие транспортных и других коммуникаций,

связывающих регион, богатейшие природно-сырьевые ресурсы, мощный совокупный производственный и экспортный потенциал, общность проблем социально-экономического развития. Причем экономического потенциала развития стран ЕврАзЭС может быть, в полной мере, обеспечен за счет привлечения значительных инвестиций и, таким образом, расширения собственной экономической специализации в глобальной экономике. На протяжении 20лет ЕврАзЭС в процессе трансформации и достиг до высшей формы интеграции.

Таможенный союз в рамках Евразийского экономического сообщества - форма торгово-экономической интеграции Белоруссии, Казахстана и России, предусматривающая единую таможенную территорию, в пределах которой во взаимной торговле товарами не применяются таможенные пошлины и ограничения экономического характера, за исключением специальных защитных, антидемпинговых и компенсационных мер. При этом страны-участники таможенного союза применяют единый таможенный тариф и другие единые меры регулирования торговли товарами с третьими странами. К 2015 году планируется присоединение в ТС Кыргызстана и Таджикистана.

На единой таможенной территории Таможенного союза ожидается стимулировать экономическое развитие и может дать дополнительно до 15 % роста ВВП стран-участниц к 2015 году. С целью обеспечения функционирования и развития Таможенного союза и Единого экономического пространства была создана Евразийская экономическая комиссия (ЕЭК). Она стала преемницей комиссии Таможенного союза, деятельность которой, согласно статье 39 Договора о Евразийской экономической комиссии от 18 ноября 2011 года, была прекращена 1 июля 2012 года. Интеграционный потенциал дает мощный импульс развитию инвестиционного сотрудничества стран Таможенного союза, причем создание общего инвестиционного пространства в рамках союза необходимо для свободного привлечения капиталов и обеспечения прав инвесторов, вкладывающих деньги в экономику Беларуси, Казахстана и России.

Необходимым условием интегрирования инвестиционного общего рынка стран Таможенного союза выступает либерализация движения финансовых ресурсов, обеспечивающая практически мгновенную переброску денежных средств из одной страны региона в другую. Как показало проведенное исследование, в части предложения на рынке ценных бумаг практически во всех государствах ЕврАзЭС наблюдаются увеличение количества обращаемых финансовых инструментов и поступательное развитие рынка ценных бумаг (за исключением рынков, наиболее интегрированных в международную экономику и, как следствие, подверженных колебаниям на внешних фондовых рынках). Вместе с тем наблюдается низкий уровень развития рынков ценных бумаг, о чем свидетельствует невысокое значение соотношения уровня капитализации и объема торгов по отношению к ВВП, что также означает наличие значительного потенциала дальнейшего развития национальных рынков при условии создания их конкурентоспособности. Перспектива формирования общего инвестиционного и фондового рынка стран ЕврАзЭС может рассматриваться, как приоритетная задача создания Единого экономического пространства в рамках Таможенного союза.

При формировании государственной политики стран Таможенного союза в области инвестиций частного капитала значимое место должно отводиться созданию концептуальной базы поддержки инвестиционной деятельности компаний интегрирующихся стран.

Система государственного содействия транснациональной деятельности частного капитала в странах Таможенного союза предполагает создание широкого набора инструментов поддержки инвестиций [4;стр.18].

Литература

1. Мировая экономика и международные экономические отношения: Уч.пос., Ю.М.Зверев; -Калининград, 2000.

2. Международная интеграция и международные организации: Уч.пос., М.Н.Чечурина; -Мурманск, 2012.

3. Инвестиционная стратегия и эффективность внешнеэкономической деятельности республики Казахстан в условиях Евразийской экономической интеграции: диссертация, 2011.

4. Развитие инвестиционных процессов в странах Таможенного Союза ЕврАзЭС в условиях региональной интеграции; автореферат, 2010.

Шевкет Отен,
БГУ им. К.Карасаева

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

В современных условиях посткризисного развития во всем мире остро стоит проблема достижения интенсивного и устойчивого экономического роста. При этом ключевым звеном является увеличение занятости населения через создание новых рабочих мест, трудоустройство на которые предполагает наличие определенного профессионально-квалификационного уровня у работников. В дальнейшем рост занятости и производительности труда зависит во многом от возможностей повышения квалификации и прохождения переподготовки и переобучения. Таким образом, подготовка квалифицированных рабочих кадров требует наращивания инвестиций в профессиональное обучение и подготовку.

Для осуществления государственной политики в области профессиональной подготовки необходимо обеспечить следующие условия:

- доступность качественного базового образования (это основа для профессиональной подготовки в будущем);
- соответствие приобретаемых навыков потребностям предприятий и организаций и, если брать шире, в целом спросу на рынке труда;
- обеспечение условий для работников и работодателей, позволяющих достаточно быстро адаптироваться к изменениям технологических процессов, рынков товаров, услуг и др.;
- прогнозирование перспективного спроса на профессии;
- своевременное изменение содержания обучающих программ во взаимосвязи с изменяющимися потребностями рынка труда;
- наличие соответствующих источников и механизмов финансирования;
- мониторинг социально-экономических результатов обучения.

Обеспечение этих условий предполагает тесную связь между рынками образования и труда, что означает реальное объединение на всех уровнях усилий предпринимателей, профсоюзов, образовательных учреждений, службы занятости и государственных органов власти.

Следует заметить, что любая политика в какой-либо сфере жизнедеятельности общества предполагает определение основных проблем, характерных для этой сферы, анализ существующей действительности и на этой основе - разработка стратегических программ. Не является исключением и отрасль образования, в том числе профессиональная подготовка и переподготовка рабочей силы. Поэтому обозначим наиболее существенные проблемы общемирового значения, обусловленные глобальными тенденциями развития: [1, с. 11-12]

Во-первых, экономический рост будет еще в большей степени зависеть от производительности труда, чему будет способствовать повышение уровня экономической активности (особенно женщин и работников старшего возраста). При этом проблема организации обучения в течение всей жизни, в частности, стареющего, но все еще производительного населения, будет лишь обостряться.

Во-вторых, в ряде стран мира (преимущественно развивающихся) состояние и ресурсы системы образования будут испытывать растущее давление со стороны молодых возрастных групп в связи с необходимостью ускоренного создания рабочих мест длявсе большего числа молодых людей, вступающих в трудовую жизнь. Уже сейчас молодежь с низкой квалификацией повсеместно испытывает сложности с получением работы.

В-третьих, во всем мире будет продолжаться рост миграционных потоков, что будет осложнять проблему обеспечения справедливого доступа к обучению, а также сокращать возможности формирования востребованных навыков в одних странах, не вызывая появления дефицита в них в других.

Образовательный уровень считается важным фактором экономического роста. Высокий уровень охвата образованием обеспечивает более квалифицированную и производительную рабочую силу, способную производить более сложные товары и услуги с большей эффективностью, что, в свою очередь, воспроизводит условия, способствующие ускорению экономического роста и повышению уровня жизни.В этой связи надо признать, что все страны, независимо от уровня своего развития, стремятся к тому, чтобы качество образования отвечало возрастающим требованиям, проводя реформы в этом направлении. Однако, к сожалению, не у всех это получается, при этом в каждой стране существуют свои специфические барьеры, препятствующие повышению качества образования.

Растущее влияние на сферу профессионального образования оказывает усиливающаяся интеграция рынков, что приводит, в конечном счете, к изменению отраслевой структуры экономики. В развивающихся странах переход от сельского хозяйства к промышленному производству и услугам, а также внутриотраслевые изменения, связанные с переходом от трудоемкого производства к выпуску продукции с более высокой добавленной стоимостью, наряду с растущей специализацией в сфере услуг предполагают новые требования к профессиональным навыкам. Проблема несоответствия имеющейся квалификации рабочей силы запросам работодателей возникает повсеместно и на всех уровнях (государственном, региональном, на уровне отдельно взятого предприятия, индивидуальном).

Также решение этой проблемы усложняется под влиянием инноваций и технического перевооружения. Инновации и технологии означают инвестиции в основные средства производства, трудовые ресурсы и развитие навыков предпринимательства, что, в свою очередь, ведет к росту производительности. Безусловно, технический прогресс являлся мощным фактором экономического роста и в прошлом, оказывая серьезное воздействие на профессионально-квалификационную структуру рабочей силы. Но в современных условиях распространение инноваций резко ускорилось,причем затронув практически все отрасли. Факты свидетельствуют о том, что этот процесс приобрел постоянный характер. Эксперты прогнозируют, что ускорение темпов внедрения инноваций и в будущем останется характерной чертой инвестиционного процесса. Это объясняется тем, что в развивающихся странах по мере более активного перехода предприятий на выпуск новой продукции и услуг динамика изменений по отношению к базовому уровню будет более высокой, чем в развитых странах. Последние вынуждены будут для сохранения своего конкурентного преимущества наращивать инвестиции в инновации.

Еще одной проблемой, которая характерна также и для Кыргызстана, является рост масштабов международной и внутренней миграции.Так, в 2010 году численность мигрантов в мире достигла 214 млн. человек, из которых, по оценкам МОТ, половину составляют экономически активные или трудовые мигранты.[1, с.15] Такая ситуация требует принятия специальных мер в сфере образования и обучения потенциальных мигрантов, а также признания в принимающих странах документов, удостоверяющих их профессиональные навыки и квалификацию.

Если говорить применительно к Кыргызстану, то можно отметить следующее. В этой странев 90-х годах прошлого века происходила адаптация образова-

ния и обучения к потребностям новой рыночной экономики, что предполагало наличие определенного переходного периода. В это время осуществлялось обновление всех уровней системы профессионального образования с использованием институтов рынка труда для достижения нескольких основных целей:

Во-первых, в связи с резким сокращением рабочих мест вследствие системного кризиса обеспечить для молодежи свободный доступ к высшему образованию с тем, чтобы сократить давление на национальный рынок труда.

Во-вторых, обеспечить целевое обучение на новые специальности, востребованные в рыночной экономике.

В-третьих, повысить адаптивность и трудовую мобильность рабочей силы, в том числе через горизонтальную профессиональную миграцию (когда происходит смена профессии и места работы).

Можно констатировать, что эти цели были в основном достигнуты, но при этом главными издержками стало ухудшение качества образования. И теперь на первый план выдвигаются вопросы повышения качества образовательных услуг.

Кроме того, специфической чертой рынка труда Кыргызстана является трудоизбыточность, то есть предложение рабочей силы превышает спрос на нее со стороны работодателей. В этой связи проф. Светлана Савина указывает, что "степень образования не всегда тождественна практическому освоению имеющихся знаний. Умения и навыки вырабатываются человеком по мере включения человека в производственный процесс, где и реализуются полученные знания. Знания должны быть интегрированы в этот процесс и адаптированы к нему. Интеграция теоретических знаний и производственного опыта, в конечном счете, составляет уровень квалификации конкретного работника."[2] Это означает, что если человек не будет занят по полученной профессии (специальности), то эффективность системы профессионального образования будет стремиться к нулю, как бы хорошо ни проводился сам процесс обучения. Поэтому одновременно с обеспечением эффективности обучения необходимо предпринимать меры по созданию новых рабочих мест.

В мире отсутствуют единые стандарты проведения политики в сфере образования, в том числе профессионального, так как страны различаются по уровню экономического развития, демографическим и социальным признакам, структуре экономики и т.д. Поэтому можно говорить только о выработке общего подхода к решению общих для всех стран проблем в этой сфере. Примером такого подхода является Болонский процесс, направленный на гармонизацию принципов в сфере высшего образования.

Также приведем другой пример. В 2008 году на 97-й сессии Международной конференции труда был сформулирован призыв к применению комплексного подхода к развитию профессиональных навыков, включающего следующие компоненты [3, с. 161-166].

1) постоянный и непрерывный процесс обучения,который начинается с дошкольного и начального образования, обеспечивает надлежащую подготовку молодых людей к учебе в средней и высшей школе, а также в профессионально-технических учебных заведениях; включает в себя профориентацию, предоставление информации о рынке труда и помогает молодым людям выйти на рынок труда; предоставляет работникам и предпринимателям возможность продолжать обучение с целью повышения квалификации и освоения новых навыков на протяжении всей жизни;

2) развитие базовых профессиональных навыков,- включая умение читать, писать и считать, коммуникативные навыки, навыки работы в коллективе и решения проблем, способность к обучению, а также знание прав работника и понимание предпринимательской деятельности без привязки к конкретным профессиям, но являющихся составными элементами повышения образовательного уровня и способности адаптации к изменениям;

3) развитие навыков более высокого уровня - профессионально-технических навыков, а также навыков по работе с кадрами для трудоустройства на высококвалифицированных и высокооплачиваемых должностях или создания возможностей для такого трудоустройства;

4) применимость профессиональных навыков,основанная, во-первых, на базовых профессиональных навыках, позволяющих работникам применять знания и опыт в новых профессиях или отраслях, и, во-вторых, на системах, которые стандартизируют, проводят оценку и аттестацию профессиональных навыков таким образом, чтобы социальные партнеры на национальных, региональных или международных рынках труда могли легко определять уровень квалификации в различных видах деятельности;

5) востребованность и конкурентоспособность на рынке труда, которая является результатом всех этих факторов.

В Кыргызской Республике существует неплохая база для проведения профессионального образования, которая досталась в наследство от советского периода развития страны. Имеются системы всеобщего среднего образования (школы), начального профессионального образования (профессиональные лицеи), среднего профессионального образования (колледжи), высшего профессионального образования (университеты, академии), поствузовское образование и дополнительное образование. В первых двух системах обучение бесплатное и гарантировано государством. В двух последующих системах - преимущественно контрактное обучение, при этом надо выдержать конкурсные экзамены с национальной спецификой. Поствузовское образование представлено в двух формах: аспирантура и докторантура (финансирование смешанное - государственное и контрактное). Получение дополнительного образования зависит от финансовых возможностей самого человека, так как предприятия практически не участвуют в софинансировании.

Таким образом, созданы необходимые условия для обеспечения непрерывности получения образования на протяжении всей трудовой жизни человека. Однако единой действующей системы непрерывного образования пока не имеется, многие компоненты функционируют сами по себе и все вместе - без особой привязки к рынку труда.

На наш взгляд, государственным органам власти Кыргызстана необходимо обеспечить согласованность мероприятий как в сфере профессионального обучения, так и в сфере занятости. Потенциал одной политики реализуется в полной мере при под-

держке выполнения задач другой. В то же время, принимая во внимание ограниченность финансовых ресурсов, необходимо искать компромисс между различными задачами государственного инвестирования в развитие систем профессионального обучения.

Литература

1. Квалифицированная рабочая сила - основа интенсивного, устойчивого и сбалансированного экономического роста. - М.: МОТ, 2011.

2. Савина С.Е. Модернизация системы подготовки и использования рабочей силы. - Б.: БГУ, 2010.

3. Профессиональные навыки, способствующие росту производительности, занятости и развитию: доклад V // Международная конференция труда, 97-я сессия 2008 г. - Женева: МБТ, 2008. - URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/.

Муртазалиев Ш. М.,
ИЭМ при КГУ им. И. Арабаева

ЭКОИСЛАМИКБАНК В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ КЫРГЫЗСТАНА

Как известно, после распада Советского Союза все бывшие союзные республики при организации банковской системы суверенного государства использовали опыт традиционной европейской системы банковского кредитования. Правда, в худшем варианте, так как коммерческие банки молодых государств подняли ставки кредитов на заоблачную высоту, при оценке по европейским банковским мерам.

Между тем во времена развала Союза в мировой банковской системе вполне успешно действовали исламские банки, осуществляющие исламские принципы финансирования. Опыт исламских банков, также должен был заинтересовать, в особенности республики с преобладанием мусульманского населения.

Известно, что традиционная европейская система банковского кредитования нацелена на рост прибыли, вне зависимости от результатов использования кредитов, финансового положения, материального благополучия и других характеристик клиентов. Традиционный банк воспринимает клиента как источника прибыли.

В отличие от традиционных банков исламский банк относится к клиенту как к партнеру, разделяя с ним в лучшем варианте прибыль или в худшем варианте убытки. Тем исламские банки привлекательны для клиентов, не только исламских стран. Исламские банки довольно успешно осваивают рынки банковских услуг европейских стран, с преимущественно христианским населением.

Опыт Кыргызстана, кстати, пионера внедрения исламских принципов финансирования в СНГ, показал очевидные преимущества работы исламского банка - ЭкоИсламикБанка.

Всего за два года полномасштабного исламского финансирования ЭкоИсламикБанк по показателям банковской деятельности уверенно вошел в первую десятку коммерческих банков Кыргызстана.

В целях оценки места ЭкоИсламикБанка в банковской сфере республики, нами составлен абсолютный рейтинговый показатель коммерческих банков, как сумма рейтинговых мест по активам, капиталу, депозитам клиентов, кредитам клиентам, операционным доходам, непроцентным доходам, обязательствам и доле операционных доходов в активах.

Затем мы сравнили абсолютные рейтинговые показатели за 2008г, в котором наш банк преимущественно работал по традиционной системе кредитования, и за 2012г, второй год полномасштабного исламского финансирования (см. таблицы 1 и 2 на следующей странице).

Из таблицы 1 видно:

1) АзияУниверсалБанк в 2008г занял первое место, с абсолютным показателем рейтинговых мест 27. Столь высокие показатели АзияУниверсалБанк были результатом не столько профессионального управления банком, сколько благодаря поддержке семьи главы государства банку были переданы полномочия по использованию государственных денежных средств и операций по их перемещению;

2) на последнем 21 месте оказался Банк Азии с абсолютным показателем рейтинговых мест 149.

3) ЭкоИсламикБанк, с абсолютным показателем рейтинговых мест 71, занял 10 место. Такое положение объясняется тем, что Банк вступил в полосу наиболее активных преобразований по переходу на исламские принципы финансирования партнеров.

В дальнейшем, по мере завершения банковского кредитования и полномасштабного освоения исламских принципов финансирования, ЭкоИсламикБанк, что подтверждается данными таблицы 2, значительно повышает абсолютный рейтинговый показатель среди коммерческих банков республики (см. таблицу 2).

Выводы по данным таблицы 2:

1) на первой позиции абсолютного рейтингового показателя находится я UniCredit-Кыргызстан (28);

2) на последнем 22 месте оказался Акылинвестбанк, с абсолютным показателем 172. Кстати, показатель Акылинвестбанка в 2012г оказался самым низким показателем за анализируемые годы;

3) ЭкоИсламикБанкзанимает 7 место (60).

Таким образом, в течение анализируемых 2-х лет (2008 и 2012 годы) по абсолютному рейтинговому показателю ЭкоИсламикБанк стабильно входит в первую десятку коммерческих банков Кыргызской Республики:

10-е в 2008г (71),

7-е в 2012г (60).

Таблица 1

Абсолютный показатель рейтингового места ЭкоИсламикБанка в составе коммерческих банков в 2008г

Место	Банк	Активы	Капитал	Депозиты клиентов*	Кредиты клиентам**	Операционные доходы	Непроцентные доходы	Обязательства	Доля операционных доходов в активах	Абсолютный показатель
1	АзияУниверсал Банк	1	1	1	4	1	1	1	17	27
2	АТФ Банк Кыргызстан	2	3	5	1	2	6	2	10	31
3	БТА Банк	3	2	2	2	3	5	3	14	34
4	Коммерческий банк КЫРГЫЗСТАН	9	12	8	9	4	4	8	2	48
5	РСК Банк	6	10	4	10	5	3	6	6	49
6	КИКБ	4	5	6	5	7	13	4	18	62
7	Халык Банк Кыргызстан	5	6	10	3	8	11	5	15	63
8	ДемирКыргыз Интернэшнл банк	7	9	3	8	10	8	7	12	64
9	Казкоммерцбанк Кыргызстан	10	7	14	7	9	7	10	5	69
10	**ЭкоИсламикБанк**	**13**	8	13	12	6	2	16	1	71
11	Бакай Банк	11	18	7	11	12	9	11	13	92
12	Айыл Банк	8	4	21	6	11	18	9	19	96
13	ИнвестБанк Иссык-Куль	12	14	9	18	15	12	12	16	108
14	КыргызКредит Банк	14	11	18	15	14	15	15	11	113
15	Дос-Кредобанк	19	16	16	19	13	10	19	3	115
16	Российско-Кыргызский АМАНБАНК	17	13	15	16	17	14	17	8	117
17	Манас Банк	15	15	11	14	19	16	14	21	125
18	ФинансКредитБанк КАБ	20	17	19	17	16	17	20	4	130
19	Толубай	18	19	17	13	18	21	18	9	133
20	Бишкекский филиал НБП	16	21	12	21	20	20	13	20	143
21	Банк Азии	21	20	20	20	21	19	21	7	149

Примечание: *В том числе средства клиентов по исламским принципам финансирования: **В том числе средства предоставленные клиентам по исламским принципам финансирования; лучший абсолютный показатель в рейтинге банков равен 8, худший - 176.

Таблица 2

Абсолютный показатель рейтингового места ЭкоИсламикБанка в составе коммерческих банков в 2012г

Место	Банк	Активы	Капитал	Депозиты клиентов*	Кредиты клиентам**	Операционные доходы	Непроцентные доходы	Обязательства	Доля операционных доходов в активах	Абсолютный показатель
1	UniCredit-Кыргызстан	1	2	2	1	1	4	1	16	28
2	РСК Банк	3	3	3	3	2	1	3	15	33
3	Коммерческий банк КЫРГЫЗСТАН	5	8	5	6	4	3	5	3	39
4	КИКБ	2	1	4	2	3	8	2	18	40
5	ДемирКыргыз Интернэшнл банк	4	6	1	4	5	6	4	19	49
6	Айыл Банк	6	5	9	5	6	11	6	8	56
7	**ЭкоИсламикБанк**	9	13	7	11	8	2	8	2	60
8-9	БТА Банк	8	4	18	7	7	10	9	5	68
8-9	Залкар Банк	7	10	6	9	10	5	7	14	68
19	Российско-Кыргызский АМАНБАНК	10	11	8	8	9	9	10	4	69
11	Халык Банк Кыргызстан	11	7	12	10	11	7	13	9	80
12	Бакай Банк	12	14	10	13	13	13	11	12	98
13	Дос-Кредобанк	14	16	13	14	12	12	14	7	102
14	Казкоммерцбанк Кыргызстан	15	9	17	17	15	15	18	13	119
15	Банк Азии	16	17	16	15	14	14	15	6	123
16	ФинансКредитБанк КАБ	18	18	15	16	16	16	17	10	126
17	Толубай	17	15	14	12	17	19	16	17	127
18	Бишкекский филиал НБП	13	19	11	18	18	17	12	20	128
19	КыргызКредит Банк	20	12	20	20	19	20	21	11	143
20	ИнвестБанк Иссык-Куль	22	22	21	21	20	18	20	1	145
21	Манас Банк	19	21	19	19	21	21	19	22	161
22	Акылинвестбанк	21	20	22	22	22	22	22	21	172

Примечание: *В том числе средства клиентов по исламским принципам финансирования; **В том числе средства предоставленные клиентам по исламским принципам финансирования; лучший абсолютный показатель в рейтинге банков равен 8, худший - 176.

N.Urkunchiev, AUCA

TAXATION SPECIFICS OF MINING ENTERPRISES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Today Kyrgyz Republic has difficulties withgovernmentbudget deficit, not only because of the economic crisis. Every year, the government has to borrow more and more loans and grants to covergovernment expenses thereby increasing the country's foreign debt. On October 2012 the external debt of the country makes 2.9 billion U.S. dollars , accounting for 48% of Kyrgyzstan's GDP for 2012.

The country's public deficit is also influenced by lower production at gold mine "Kumtor" by one-third since the tax deductions from the Kumtor mine represent sensible part of government revenue. As a result, the government turned its gaze to other mining companies in the country.

Types of taxes and non-tax liabilities payable by mining enterprises:

- Sales Tax
- Revenue Tax (only for gold mining companies)
- Non-tax payments to the benefit of the local community
- Royalties
- Land tax
- License Retention fees
- Profit tax (except for gold mining companies)
- Export duty on export of ores
- VAT

In this analysis, more emphasis is made on the taxes that are applicable only to the mining enterprise, particularly the revenue tax, License Retention feesand the export duty on export of concentrate. Issues that relate to other taxes and the tax system as a whole will not be considered.

Revenue tax:

To be introduced in 2013 instead of the profit tax, that is a gold mining company will not pay profit tax and will pay revenue tax. The basis for calculating the tax is revenue, not the taxable profit as in the case of the profit tax. Furthermore the tax rate is flexible, which depends on the price of an ounce of gold on the world market. Below is a table of rates depending on the price of an ounce of gold:

Price range per one troy ounce of gold in USD	From 1201 to 1300	From 1301 to 1400	From 1401 to 1500	From 1501 to 1600	From 1601 to 1700	From 1701 to 1800	From 1801 to 1900	From 1901 to 2000	From 2001 to 2100	From 2101 to 2200	From 2201 to 2300	From 2301 to 2400	From 2401 to 2500	From 2501 and above
Tax rate, in %	1	3	5	7	9	11	13	14	15	16	17	18	19	20

Problems:

- The Law of the Kyrgyz Republic "on introduction of changes and amendments to the Tax Code of the Kyrgyz Republic" the document which introduces this tax, so far does not give a clear understanding of what the world market is, since in different world market the prices for metals are different as well, which gives reason to interpret the concept of "world market" for its own favor both by taxpayers and tax authorities, which again may will lead to litigations, etc.
- As it is obvious from the table, this tax is aggressive, that is, the higher the price per ounce of gold, the higher the tax rate. This tax will solve two problems of the government in collection of taxes:

1. According to the Tax Code, if the company carries losses, then it has the right to takelosses accumulated during last five years as deductions in the calculation of profit tax. Mining business is very expensive, and the cost of prospecting and exploration require large expenditures prior to production, thereby accumulating huge losses. Thus, the accumulated losses of previous years can save 10% percent of the amount of losses in the calculation of profit tax. Since the base of the revenue tax is revenue, it is clear that gold mining company cannot take advantage of the accumulated losses. Problem 1 is that the natural expenses for the Study of the deposit, which must be taken into consideration for tax purposes, no longer have any value that is repulsive factor for investors to invest in the study of the deposits that have not been brought to the stage of development, thereby freezing the study of most of these deposits, which in the future could bring more investment, therefore, more tax payments.

2. The government, having calculated, apparently came to the conclusion that at the current price of an ounce of gold the gold mining company is earning enough profit and the aggressive nature of revenue tax is designed to remove the revenue that the company will receive if the price of gold will rise, but this approach does not give the Government the opportunity to study and develop those deposits in which the cost of gold production is high and at current price it is unprofitable to develop , but it would be if the price keeps rising . Here is a very simple example to compare two depositswith identical parameters under usual taxation system and revenue tax applicable in Kyrgyzstan:

Scenario 1		Company in Kyrgyzstan	Company in other country
The price per ounce of gold	$1 644		
Resources in ounces		1 607 717	1 607 717
Revenues		$2 643 086 817	$2 643 086 817
Revenue tax	9%	$237 877 814	$0
Total cost per ounce	$1 200	$1 929 260 450	$1 929 260 450
Taxable Profit			$713 826 367
Profit tax	10%		$71 382 637
Net Profit		$475 948 553	$642 443 730

Scenario2		Company in Kyrgyzstan	Company in other country
The price per ounce of gold	$2 300		
Resources in ounces		1 607 717,04	1 607 717,04
Revenues		$3 697 749 196	$3 697 749 196
Revenue tax	17%	$628 617 363	$0
Total cost per ounce	$1 950	$3 135 048 232	$3 135 048 232
Taxable Profit			$562 700 965
Profit tax	10%		$56 270 096
Net Profit		-$65 916 399	$506 430 868

In the first scenario, the price $1644 per ounce of gold was in force atFebruary 12, 2013 and $ 1200 per ounceis accepted as total extraction cost for calculation purposes. In the second scenario, it is assumed that the price has risen to $2300 per ounce and then it becomes profitable to develop those deposits that were previously unprofitable and assume that total extraction cost is $1950 per ounce. As the table shows the company with the usualtaxation system is profitable, while the company in Kyrgyzstan carries losses, since according to the table of revenue tax, the rate applicable at the price of $2300 per ounce of gold is 17%. **Problem 2** is that the investor, having calculated how much tax he will pay, will not go beyond that and will invest in another country . And this is again lost investors and foregone future tax payments.

VAT:

At the beginning of 2012 VAT recoverable accumulated by companies in Kyrgyzstan makes up 6 billion 389 millionKyrgyz soms , which is approximately $ 136 million. Theseare mostly unprofitable at the current stage mining companies, as only they can afford to spend a lot of money and accumulate VAT recoverable.

Problem 3: What to do with the accumulated VAT, as the supply of gold is exempt from VAT. It seems like the government should return the VAT recoverable, but it's hard to imagine how the government voluntarily returns the money toprivate business.

Strategic Objectives:

The strategic goal of the problem 1: keep the interest of investors to continue to the exploration of deposits.

The strategic goal of the problem 2: should the price of gold increase to make it possible to develop previously unprofitable deposits.

The strategic goal of the problem 3: pay out VAT recoverablewith minimum effect on the budget .

Recommendations:

Problem 1:

a) The government should allow deducting all of the accumulated losses and not just for the last 5 years, but for the entire period deposits exploration.

b) The government should encourage the exploration of the deposits, simplifying the licensing system at the initial stage.

Problem 2:

a) The government should make the operating profit the tax base instead of revenue that is to return the old system of taxation.

Problem 3:

a) The government should tittle by little, step by step return vat recoverable gradually decreasing the costs of maintaining the presidential council and Parliament. It is doable, but the probability is very low, as the greediness of government officials has no boundaries.

b) Strict control over government expenditures (prevent unreasonable expensive acquisitions).

Айбашова А.И.,
БГУ им. К. Карасаева

БАНКОВСКАЯ СИСТЕМА КАК ОБЪЕКТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Развитие экономики любой страны в мировом пространстве, ее динамичный рост, взаимодействие с нефинансовым сектором экономики неразрывно связано с устойчивостью и масштабами функционирования банковской системы.

Банковская система представляет собой наиболее развитую подсистему финансовой системы, которая формировалась на протяжении длительного времени. Обращение к исследованиям об истоках развития банковского дела дает представление о том, что это - древняя наука, однако история не сохранила точных сведений о конкретном времени возникновения банков, история которых тесно связана с возникновением денег.

Известно, что рыночная экономика не может существовать без денег. Имеются сведения о первых деньгах - ракушках, мехах, золотых слитках, первобытных монет и о денежных обращениях. До появления бумажных и металлических денег существовал товарообмен, который стал средством приобретения товаров народного хозяйства путем обмена, но со временем изжил себя в связи с изменениями потребностями рынка.

"Системы товарообмена в древних сообществах были гораздо более сложными, нежели простое меновое хозяйство. Товары перемещались на огромные расстояния. Об этом говорят такие факты: янтарь и обсидиан обнаруживаются в сотнях километрах от мест их происхождения, с юга Австралии их перевозили на северное побережье Новой Гвинеи или с берегов Черного моря на территорию нынешней Польши"[3,4]. Нахождение таких товаров свидетельствует о том, что товарообмен появился раньше, чем деньги и обменные операции стали причиной возникновения банков, как хранилища денежных средств, которые выступали в виде товарных денег.

Товарные деньги обладали высокой транспортабельностью, относительной сохранностью в течение длительного времени, сравнительно низкими издержками на содержание. Постепенно они стали играть роль повседневного средства обращения. Использование товарных денег требовало их накопления в качестве эквивалента. Местом сохранения товарных денег поначалу были культовые сооружения-храмы. Храмы являлись страховым фондом общин и государств. В них концентрировались создаваемые продукты, которые предназначались для обмена с другими общинами и государствами. Устойчивость храмового хозяйства основывалась на сложившемся веками доверии к служителям культа со стороны как государства, так и общины. Относительная высокая стабильность храмового хозяйства служила важным условием поддержания денежного обращения.Использование храмового хозяйства свидетельствует о том, что это одна из форм накопления товарных денег, то есть еще в древности практиковались различные формы товарообмена.

Развитие торговли приводило к развитию хозяйства и уже в X веке в Италию, как одну из высокоразвитых государств и центра мировой торговли, стекались товары и деньги из разных стран. Существуют различные мнения о происхождении слова "банк", но возможно "слово "банк" происходит от итальянского banco- стол. Банк - столы уже в X веке устанавливались на площадях, где происходила оживленная торговля товарами. Расплачивались за товары разнообразными монетами, чеканившимися государствами и даже отдельными лицами. Единообразной системы монет не существовало: встречались монеты разной формы, разного достоинства, причем зачастую ниже указанной нарицательной цены. В этих условиях потребовались специалисты, разбирающиеся во множестве обращающихся монет, которые могли бы оценить и дать советы по их обмену. Такие специалисты - менялы обычно работали за своими особыми столами на торжищах (рынках)"[1,15].

В учебнике "Банковское дело" под редакцией Е.Ф.Жукова интерпретация слова банк представлена несколько в ином смысле, так "Слово "банк" (от итал.banco) означает скамья, лавка менялы. Предшественниками банков были средневековые менялы - представители денежно-торгового капитала. Они принимали денежные вклады у купцов и специализировались на обмен денег разных городов и стран. Со временем менялы стали использовать эти вклады, а также собственные денежные средства для выдачи ссуд и получения процентов, что означало превращение менял в банкиров. Первые банковские организации ("деловые") дома появились в глубокой древности на Ближнем Востоке. Конечно же, это не были банки в том виде, в каком они существуют сейчас. Однако уже во времена Нововавилонского царства (VII-VI до н.э.) "деловые дома" выполняли многие банковские операции: принимали и возвращали вклады, вели учет векселей, оплату чеков, безналичные расчеты между клиентами, а также некоторые виды кредитных операций. Более того, по мнению историков, еще за 2300 лет до н.э. у халдеев были торговые компании, которые наряду с выполнением своих основных функций выдавали также кредиты"[2,5].

Существуют и другие мнения по вопросу о возникновении банков, но суть в том, что банки как новая финансовая структура возникли в связи с необходимостью и развитием торговли и товарообмена вначале в одной какой-то стране, а уже между государствами с расширением границ торговли, перевозки товаров на дальние расстояния.

Нельзя сказать, что развитие банковского промысла, банковской деятельности возникло стихийно. Формирование банковского сектора происходило на фоне приобретенного опыта в обращении денежными средствами ростовщиками, которые, однако, не могли вкладывать деньги в развитие и организацию предпринимательской деятельности из-за ограниченности денежного капитала и не находя поддержки у государства.

В учебнике "Банковское дело" под редакцией О.И. Лаврушина отмечена роль возникновения банков, как следствие развития товарно-денежных отношений в связи с развитием товарного хозяйства: "Первые банки по мнению ряда ученых, появились в условиях мануфактурной стадии капитализма, в XIV и XV вв., прежде всего в итальянских городах (Венеции, Генуе). Как считают эти специалисты, создание банка как особого института товарного хозяйства связано не с развитием товарно-денежных отношений на ранних этапах товарного хозяйства, а именно с периодом, когда нужна была сеть специальных учреждений, регулирующих денежное обращение и проводящих в достаточно широких масштабах кредитные операции. То есть речь идет о времени, когда без помощи кредита невозможна была работа капиталистических предприятий. Не случайно банк-это исключительно явление капиталистического хозяйства"[1,14]

Впоследствии менялы, как люди, которые разбирались в стоимости различных монет, представлявших из себя сплавы из драгоценных и недрагоценных металлов-золота, серебра, простой жести, становились банкирами.

Появление банков связано также и с развитием ростовщичества. У людей появлялись потребности, на удовлетворение которых требовались денежные затраты в разных суммах, поэтому займы стали возможностью удовлетворять эти потребности: "Крестьяне и ремесленники использовали ссуду для текущей потребности и уплаты долгов, рабовладельцы и феодалы - для покупки предметов роскоши, строительства дворцов, ведения войн, устройства политической ка-

рьеры и т.д. Однако не существовало никаких ограничений в размерах процентных ставок, которые ростовщики ставили единолично. Истории известны случаи достаточно высоких процентных ставок. Например: "В Древней Греции в IV веке до н.э. были известны случаи ростовщических ссуд с уплатой свыше 570% годовых. В средние века феодальная знать получала ссуду у ростовщиков из 30-100 %, а в отдельных случаях- по значительно более высоким ставкам]. Высокие процентные ставки ростовщиков свидетельствуют о том, что уже в то время понимали как можно было без особого труда обогащаться за счет личного капитала, однако хозяйства терпели убытки, часто и разорялись, не имея возможности расплатиться с займами по высоким процентам. Доходы хозяйств зависели от различных обстоятельств и зачастую прибыль не оправдывала затрат. Разоряться могли и ростовщики, которые не могли предвидеть разорение и заемщиков.

Наряду с ростовщичеством появляются такие денежные хозяйства, в которых концентрировались крупные денежные суммы одного или нескольких людей. "Ростовщичество следует отличать от зарождавшегося в рамках древнего денежного хозяйства банковского дела. Ростовщик ссужал свой капитал, причем существовало жесткое ограничение на максимальную сумму, которую он мог выдать. Характерно, что банкир ссужал средства, полученные в виде денежных вкладов от других, и обычно не давал взаймы собственный капитал. Он имел доступ к значительному большему ссудному капиталу, чем ростовщик. Чем больше человек он мог уговорить сделать вклады, тем больше он мог выдать ссуд"[1,321].

Ростовщичество стало возможностью быстрого обогащения без прикладывания усилий в развитие производства, но с развитием капитализма стали появляться капиталистические банки, которые стали конкурентами ростовщиков. Позиции капиталистических банков стали укрепляться прежде всего с тем, что появился ссудный капитал и были снижены в значительной мере процентные ставки.

Для распределения денежных средств, приносящих прибыль на основе процентных ставок, необходимы были финансовые посредники, монополизирующие капитал, таковыми со временем стали коммерческие банки. Их роль становится все значительнее с развитием рыночных отношений не только внутри государства, но и между государствами.

Для ведения хозяйственной деятельности развиваются отношения между кредиторами и заемщиками. Соответственно развивается и рыночная экономика, которая стала "...потенциально предлагать компаниям широкий спектр возможностей мобилизации финансовых ресурсов для формирования активов и обеспечения роста из разных источников и в разных формах, что позволяет осуществить выбор приоритетных, доступных и наиболее дешевых их них при формировании оптимальной структуры капитала"[4,5].

Стала активно развиваться банковская система, которая подразумевала организованное распределение денежных средств и их вливание в развитие экономики и народного хозяйства.

"Под банковской системой понимают исторически сложившуюся и законодательно закрепленную систему организации банковского дела в конкретной стране. В разных странах банковские системы имеют свою специфику, но существуют и общие закономерности их формирования и развития"[5,356]. Так, "В XVI-XVII вв. купеческие гильдии ряда городов (Венеции, Генуи, Милана, Амстердама, Гамбурга, Нюрнберга) создали специальные жиробанки для осуществления безналичных расчетов между своими клиентами- купцами. Такие расчеты велись в специальных денежных единицах, выраженных в определенных весовых количествах благородных металлов. Свои свободные денежные средства жиробанки предоставляли в ссуду государству, городам и привилегированным внешнеторговым компаниям."[2,5].

Наибольшее количество денежных средств было сосредоточено в руках тех слоев населения, которые имели дело с драгоценными металлами или занимались торговлей, также ростовщичеством, поэтому и было больше возможностей у данной категории населения заняться банковской деятельностью. Например, "В Англии капиталистическая банковская система возникла в XVI в., причем банкиры вышли из среды либо золотых дел мастеров (например, пионер банкирского промысла в Лондоне -Чайлд), либо купцов (отдельные провинциальные английские банкиры первоначально были торговцами мануфактурой и другими товарами). Первый акционерный банк (Английский банк) был учрежден в 1694 г., получив от правительства права выпуска банкнот." [2,6].

Предоставление права выпуска банкнот свидетельствует о том, что само государство заинтересовано в сосредоточении денежных средств в финансовых организациях, зависящих от государства. Таким образом, государство могло контролировать денежные потоки и их распределение для развития экономики и народного хозяйства с одной стороны, с другой перед банками раскрывались возможности использования денежных средств с целью дальнейшего накопления и обогащения, поэтому "Первые банкиры понимали, что накапливать огромные денежные богатства, лежащие без движения, непроизводительно. Их можно использовать и получать существенную выгоду, отдавая денежные средства во временное пользование, либо открывая самостоятельные торговые и ремесленные предприятия. Залогом при этом обычно выступали корабли и товары, а в некоторых случаях -дома, драгоценные вещи, и даже люди (рабы)." [1,16].

Предоставление ссуд в крупных размерах и осуществление залога предполагало вложение в экономику без значительного риска для банков и с предполагаемой прибылью. До наших дней дошли сведения о предоставлении денежных средств в виде кредитов, причем данная форма обогащения стала все более распространяться и укрепляться. Имеются сведения о предоставлении кредитов за довольно значительные проценты, так "Предоставление банковской ссуды сопровождалось взиманием высоких процентов, уровень которых доходил до 36% годовых.

Чрезвычайно дорого стоили и первые кредиты, выдаваемые на Руси. Во времена Ярослава Мудрого была установлена ставка не выше 20% годовых. Однако она могла возрастать до 40% годовых, если ссуда выдавалась на короткое время. Наказание за чрезмерно высокий процент полагалось в том случае, если его размер доходил до 60% годовых." [1,16]. Данные сведения дают возможность определить, что вопросы о чрезмерно больших процентах за выдаваемую ссуду специально разбирались, становились объектом обсуж-

дений, анализа, так как могли разоряться небольшие, мелкие хозяйства, не имея прибыльных денежных средств в процессе производства.

Развитие банковской системы имеет давнюю историю. Опыт развития банковской системы, которая развивалась в крупных капиталистических государствах. стал активно использоваться в таких государствах, как Россия. Исследование роли банковской системы в России стало объектом внимания многих работ. Развитие банковской системы Кыргызской Республики тесно связано с развитием банковской системы России.

В данной статье мы попытались сделать небольшой обзор об истоках развития банковской системы, которая корнями уходит в далекое прошлое и в течение достаточно длительного времени претерпевала различные изменения. Этапы развития банковской системы тесно связаны с историческим укладом населения и ведущая роль экономики должна способствовать росту благополучия социума.

Литература

1. Банковское дело /Под ред. О.И.Лаврушина.-М.: КНОРУС,.2006

2. Банковское дело. /Под ред. Жукова-М.: Финансы и статистика, 2005

3. Бектенова Д.Ч. Финансы и кредит:учебник для студентов экономических факультетов. -Б.: ИЦ АРХИ,2007

4. Ионова А.Ф., Селезнева Н.Н. Финансовый анализ. -М., 2006

5. Финансы и кредит. /Под ред. М.В. Романовского и Г.Н.Белоглазовой.-М.: Высшее образование, 2006.

Жайчибекова А.С.,
БГУ им. К.Карасаева

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ШВЕЙНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Развитие швейной промышленности в Кыргызстане в последние годы набирает обороты. Об этом говорят объемы промышленной продукции, которые в 2011 году составляли 7594,4 млн.сом а в 2012 году составили 9252,8 млн.сом [1]. Именно эта отрасль стала основным источником экспортного дохода, который насчитывает около 3% ВВП согласно официальной статистике.

Но несмотря на такие высокие показатели, не скрыть тот факт, что в отечественной швейной промышленности очень много проблем связанных с нехваткой квалифицированных работников, с изготовлением продукции низкого качества из-за дешевого сырья, проблемы с налогообложением и многие другие препятствия которые мешают нашей стране выйти на мировой рынок.

Предлагаю рассмотреть следующие проблемы,-которые требуют скорейшего разрешения:

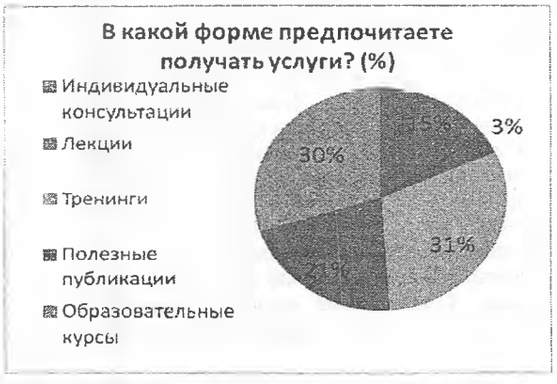
1) Нехватка квалифицированных работников - потребность в учебных учреждениях

По данным исследования агентства "SIAR" было выявлено, что в швейной промышленности не хватает квалифицированных сотрудников, так как большинство швей нанимаются посредством личных контактов, а не квалификации [2]. Многие швеи обучаются на производстве в течение 2-3 месяцев и только около 20% обучены в профессиональных лицеях или высших учебных заведениях.

В 2008 году был начат совместный проект Азиатского Банка Развития и Агентства профессионально-технического образования Министерства труда, нацеленный на усовершенствование качества обучения в системе профессионально-технического образования. Был проведен ремонт 25 профессиональных лицеев,28 общежитий, 159 учебных мастерских и классов. В ближайшем будущем данные ресурсные центры будут оборудованы современным оборудованием. Профессия швеи была включена в проект как одна издвенадцати профессий. Данный шаг можно рассматривать как отправную точку в усовершенствованиикачества и количества обучения для швей. Согласно "Стратегии швейного и текстильного развития в Кыргызской Республике на 2010-2011 год", было запланировано ряд мероприятий направленных на обучение, в том числе 2 учебных семинара в Германии и Китае.

Несмотря на вытекающие проблемы, количество швей увеличивается с каждым годом, хотя уровень их навыков все еще низок. В ходе исследования агентства "SIAR"предпринимателями было озвучено, в какой форме они быхотели улучшить навыки их сотрудников. Большинство отметило, что они хотели бы улучшить навыки своих сотрудников через тренинги или образовательныекурсы.

Большинством было отмечено,что такие обучающих программы должны проводиться каждые шестьмесяцев, так же были и те, кто хотел быпосещать такие курсы ежеквартально или даже чаще. Наиболее подходящим периодом обучения для большинства респондентов был определен как 1-3дня, но были и те, кто желает учиться в течение нескольких месяцев.

2) Необходимость лизингового законодательства, чтобы облегчить финансирование оборудования

Легкая промышленность - одна из сфер для становления и развития малого предпринимательства, которое сегодня сконцентрировано в розничной торговле (более 75 %) [3]. Между тем, как показывает мировая практика, предпринимательская деятельность не может базироваться исключительно на торговле.

Многие швейные предприятия арендуют помещение бывших фабрик или частных домов, и в меньшей доле используются многоэтажные дома. Большинство предприятий функционируют в помещениях, неприспособленных для швейного производства. Однако предприниматели не желают тратить деньги на улучшение арендуемого помещения, так как соглашения об аренде заключаются зачастую устно и неофициально, без гарантии долгосрочного съема, при котором помещение может быть освобождено влюбое время по желанию арендатора. Многие предприниматели выразили желание купить или построить свое собственное помещение, однако это не возможно, так как требуется вложение больших финансов, а возврат от вложений низок. Вот что по данным исследования агентства "SIAR" говорит одна из руководителей швейного цеха:

*Я арендую помещение в жилом доме за 10000 сом. В среднем мои затраты можно разделить на заработную плату 70%, затраты на аренду и электричество 15%, другие затраты 5%. И только 10%остается у меня, это мой чистый доход. В помещении нет условий, нет воды. Здание очень старое, для ремонта нам нужно много денег - **жен, директор ЧП.***

Только те предприятия, которые узаконили свою деятельность, оборудованы современным оборудованием, платят налоги и создают нормальные условия труда, выдерживают конкуренцию в швейном секторе. Не только развитие швейного предприятия, но и его существование зависит от этих факторов.За последние 3-5 лет большинство предприятий обновили свое оборудование [4], приобретая разные типы швейных машин, прессов, резальных машин, современного оборудования для моделирования и кройки икомпьютерные программы для разработки чертежей. Это было сделано с помощью поправок к Налоговому Кодексу, которые освобождают импортированное оборудование от оплаты НДС, и также отсрочивания условиями от китайских поставщиков. В результате исследования было выявлено, что снабжение швейным оборудованием увеличилось в несколько раз. Для улучшения условий труда работников на производственном помещении бизнесмены приобретают современные швейные машинки, производящие меньше шума и вентиляционные системы для сокращения пыли и выпуска горячего и влажного воздуха из помещения-.Однако большая часть предприятий закупает сравнительно дешевые и простые машинки китайскогопроизводства, которые просты в эксплуатации. Это приводит к тому, что специалистам не хватаетмногофункционального оборудования. Только несколько крупных компаний пользуются сложным,многофункциональным японским и итальянским оборудованием. Если бизнесменам предоставить займы снизким уровнем процента и удобные варианты лизинга, они бы приобретали более современное оборудование.

3) Налоги и Теневая экономика

По мнению экспертов, около 50% бизнеса находится в тени. Даже в случае, когда предприятие /цех зарегистрирован, человек, который покупает патент и платит платежи в бюджет, некоторая часть финансовскрыта и находится в "теневой" экономике.

Основные причины, почему предприниматели в швейном секторе находятся в тени:

1. Высокие налоги и отчисления в Социальный Фонд.
2. Недоверие к государственным органам, чрезмерная инспекция.
3. Нехватка образования в проведении бухгалтерского учета.
4. Сезонность.
5. Слабое и бюрократичное налоговое администрирование.
6. Другие причины (высокая арендная плата, возможность работать на дому).

Значительным фактором экономической уязвимости работников является несоблюдение гарантий социальной защиты работодателями из частного сектора. Трудовое законодательство гласит, что работникам частных предприятий должны быть предоставлены одинаковые социальные гарантии, как и работникам государственных предприятий. На самом деле работники, занятые в малом и среднем бизнесе, (а в секторе преобладает именно малый и средний бизнес) лишены минимальных трудовых гарантий и прав.

Многие работодатели в швейной промышленности не следуют правилам касающиеся письменных трудовых контрактов, с описанием прав и обязанностей обеих сторон. Швеи работают без соответствующих записей в трудовых книжках, некоторые из них вообще не имеют трудовых книжек. Это сильно влияет на высокую текучесть рабочей силы, так как отсутствие письменного контракта и записей о труде облегчает работникам возможность покинуть компанию в любое время. И любой, в условиях реальной жизни, будет искать более благоприятную обстановку. Теневая экономика является характерной для данного сектора. В настоящее время налоги в швейном секторе не являются основной причиной появления теневого сектора в швейной промышленности. С 2005года текстильно-швейное производство в Кыргызстане перешло на патентную систему налогообложения [5], что предоставило возможность для развития данной отрасли легкой промышленности. Создание благоприятных условий налогообложения в данной сфере привело к увеличению количества предпринимателей. Например, количество занятых работников в швейном секторе увеличилось с 118 тысячв 2005 году до 195 тысяч человек в 2006 году. Патентная основа налогообложения заключается в отчислении налогов при помощи покупки патента предпринимателем в соответствующих налоговых органах по месту проживания или расположения юридического лица. Сумма налоговых платежей по патенту определяется в зависимости от количества рабочих мест, и не от объема производства.Однако в 2008 году по решению Правительства Кыргызской Республики и с целью увеличения дохода государства, патентная система налогообложения текстильной и швейной промышленности, была отменена. Правительством неоднократно поднимался вопрос о невыгодности использования патентнойсистемы налогообложения для государства, так как доходы государства в рамках патентной системы не увеличиваются пропорционально увеличению производственного уровня. Данное решение привело к тому,что большинство предпринимателей в сфере текстильного и швейного производства было вынуждено перейти в теневую экономику.

Правительство Кыргызской Республики, принимая во внимание аргументы представителей легкой промышленности, вернуло патентную систему, однако патентная ставка была увеличена в два раза посравнению с уровнем 2005-2008 годов [6]. Таким образом, сумма патентной ставки насчитывается на основе количества вовлеченных единиц технологического оборудования: универсальные швейные, вязальные имехошвейные машины. Например, при использовании до 10 ед. технологического оборудования патентная ставка доходит до 2000 сом на период 30 дней. В случае превышения количества 10 единиц оборудования, к патентной ставке в количестве 2000 сом добавляется 1000 сом за каждую последующие 10ед. оборудования.Согласно вышеуказанному положению патентная ставка по продаже текстильных и швейных изделий составляет от 2000 до 10 000 сом. До апреля 2011 года ставка страховых взносов была достаточно высокой для швей. В 2010 году страховые взносы путем продажи страхового полиса были переданы от 1585 людей и по условия поставки для нанятых работников от 375 людей в сумме 126 тыс. долл. США. В апреле 2011 года Комитет по здравоохранению, социальной политике, труда и миграции Жогорку Кенеша одобрил законопроект "О тарифах по страховым платежам по государственному социальному страхованию", согласно которому предпринимателям, работающим в текстильной и швейной промышленности, предоставляются льготы по платежам по страховым взносам в Социальный Фонд с 1апреля 2010 года. Однако при предоставлении льгот по платежам принцип равенства субъектов государственного социального страхования нарушается, поэтому предусматривается поэтапное завершение тарифной ставкидо общепринятых установленных норм к 2020 году. Таким образом, ставки страховых платежей, с 2010 года с 2,5% достигнет общепризнанной ставки 27,25% [7]. Платежи страховых взносов для отдельных предпринимателей и их нанятых работников, занятых в текстильной и швейной промышленности производятся при помощи получения страхового полиса. С предлагаемыми ставками тарифов по страховым взносам установлено деление нагрузки по платежу страхового взноса, как на работодателя, так и на работника. Это с одной стороны создаст условия для привлечения работников к участию в формировании их прав как пенсионеров и увеличит ответственность за обеспечение их пенсиями, и с другой стороны уменьшит нагрузку в процентах на работодателя в 2011году с 17,25 до 3,25% (на 14%).До принятия проекта закона частные предприниматели, занятые в текстильном и швейном производстве, должныбыли платить страховые взносы по нанятым работникам в размере 27, 25% (работодатель - 17,25% и работник - 10%).

Следующей актуальной проблемой для многих предпринимателей является недоверие к государственным органам из-за чрезмерных инспекций и отсутствия компетенции государственных служащих. Проверки таких инстанций как финансовая полиция, налоговая инспекция, санитарно-эпидимиологическая служба,пожарная инспекция, социальный фонд, инспекция по труду приводят к тому, многие предприниматели начинают работать в "тени". Хотя с 2010 года объявлен мораторий на все типы инспекций, производители боятся становиться законными предприятиями из-за политической нестабильности. Они думают, что может прийти другая власть, и ситуация может измениться, рейды, инспекторы начнут выискивать информацию об их прошлом и т.д. Также большинство предпринимателей не уверены в том, что налоги и вклады,которые они будут выплачивать, будут направлены на намеченные цели: на ремонт дорог, на усовершенствование инфраструктуры, финансирование пенсий.Часть сектора находится в тени намеренно, для получения максимальной прибыли. Предприниматели,которые привыкли работать в тени, знают что, организовав швейное дело на временном месте, можно привлечь швей под высокую заработную плату и в течение короткого времени заработать крупные суммы. Существует несколько таких предприятий, которые прекращают свою деятельность к концу сезона, либо невыдерживают конкуренцию, и закрываются. Затем открываются вновь новые предприятия и ситуация повторяется. Такие нелегальные "однодневные" компании тормозят развитие сектора: подрывают репутацию, увеличивая заработную плату за сезон, привлекают швей, и затем оставляют их без работы. Фирмы зачастую работают незаконно, без регистрации и ведения какой-либо документации. Предприниматели, имеющие дело с производством швейных продуктов в течение многих лет, жалуются на таких "теневых работников", потому что за сезонную работу привлекая работников с временно высокими заработными платами, они приостанавливают и замораживают весь отрегулированный процесс производства.

Таким образом, рассмотрев проблемы развития легкой промышленности в Кыргызской Республике можно сказать, что недостатками отечественной швейной промышленности являются неквалифицированные работники, отсутствие лизингового законодательства, теневая экономика, сокрытие налогов и т.д. Я считаю что, только решая вышеуказанные проблемы, наша страна сможет развивать эту отрасль.Разобравшись с этими проблемами,выпускаемая продукция станет качественнее, появятся, новые усовершенствованные станки и предприниматели начнут работать во благо государства, а не только себе.

Литература

1. Статистический сборник «Кыргызстан в цифрах». -Б., 2011.

2. Исследовательско-консалтинговое агенство «SIAR». «Положение и перспективы швейной промышленности Кыргызской Республики». -Б., 2011.

3. Асанова А. Стратегические направления иннвационного развития легкой промышленности // Вестник КРСУ, том 13 №12003.

4. Стратегия текстильного и швейного производства Кыргызской Республики на 2010-2011 год. -Б., 2010. сайт www.time.kg

5. Закон Кыргызской Республики от 24 января 2004 года № 8 «О тарифах страховых взносов по государственному социальному страхованию» сайт: www.soros.kg

6. Закон Кыргызской Республики «О тарифах страховых взносов по государственному и социальному страхованию» (с изменениями и дополнениями по составлению на 08.07.2011г.) сайт: www.gov.kg

Токқулиева Б. Б.,
Қазақ мемлекеттік заң университеті
Астана, Қазақстан

БЮДЖЕТКЕ ТҮСЕТІН САЛЫҚТЫҚ ТҮСІМДЕРДІ ЖӘНЕ КОРПОРАЦИЯНЫ БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНДЕГІ МІНДЕТТЕР

Салық жүйесін жетілдіруде үш фактор ескерілу қажет: дамыған елдердің салық салу жүйесіндегі позитивті тәжірибесі, бұрынғы КСРО-ның салық салудағы позитивті тәжірибесі, Қазақстанның спецификалық шарттары. Қазақстанда қалыптасқан әлеуметтік, экономикалық, саяси жағдайлардан келе салық жүйесі келесі негізгі міндеттерді шешуге тиісті:

- мемлекеттік бюджеттің тұрақтылығы:
- антиинфляциялық механизмнің құрылуы мен өз валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету;
- кең ауқымды инвестицияларды қамтамасыз ету;
- меншік түрінен тәелсіз барлық шаруашылық субъектілерінің іскерлік белсенділігін ынталандыру.

Бұл міндеттердің шешілуі Қазақстанда экономикалық және әлеуметтік тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Салық жүйесін жетілдіру инвестициялық процестердің барлық түрлерін активизациялауға бағытталу қажет. Бұл қаржы капиталы мен бағалы қағаздар нарығының дамуына өте қажет. Бюджетке түсетін салықтық түсімдердің ең тұрақтысы – қосылған құн салығы мен корпоративтік табыс салығы. Сондықтан бұл салықтарды алу механизмі қарапайым болып, екі негізгі функцияны атқаруы керек: ынталандырушы және фискалды.

Бүгінгі күнде салықтарды болжамдаудың нақты ғылыми негізделген тәсілдері жоқ.

Қаражат органдары былтырғы жылғы жалпы ішкі өнімге түскен салық түсімдерінің келесі жылға қатынасын ғана қарастырады. Мұнда салық салынатын базаның сандық және сапалық өзгерістері, ағымдағы жылдағы салық заңдылығындағы болып жатқан өзгерістері онша ескерілмейді.

Жалпы бюджетке түсетін салық түсімінің көлемін болжамдау процесі тек бір кезеңде – салықтың түрлері бойынша – түсім сомасын есептеу жүргізіледі.

Қазіргі уақытта экономикалық, әлеуметтік, макроэкономикалық және құрылымдық болжамдау жүйесінде, шаруашылық кешенінің, салаларының және аймақтарының дамуын болжамдауда, салық түсімдерінің көлемін жоспарлау жүйесіне немесе бөліміне көбірек көңіл бөлуі қажет. Ал бұл болжамдаудың барлық түрінен: қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімдіден тұруы керек.

Салықтық түсімдерді, салық салынатын базаның даму қарқынын және оның құрамдас элементтерін талдау және осының негізінде белгілі бір кезеңге, мемлкеттік бюджетке төлемдердің түсу көлемін болжамдау, тізбектелген III кезеңде жүргізілуі қажет:

I кезең - соңғы бес жыл ішіндегі аймақтық-экономикалық жағдайына динамикалық, талдау.

II кезең - салық салынатын базаның контингенттерінің салық түрлері бойынша есебі (яғни, келешектегі болжам баптарын негіздеу).

III кезең - болжамды қорғау, қаражат органдарымен келісуі.

Ұсынылып отырған осы кезеңдер ғылыми негізделген стратегия базасында өңделетін мақсатты-бағдарламалық тәсілдер және бұл жоспарлау мен болжамдау процесіне барлық шаруашылық агенттері өздерінің бизнес-жоспарлары арқылы қосыла алады. "Төменнен" болжамдау, аймақтарда реформаның қандай дәрежеде өтіп жатқанын көрсетеді.

Дамудың жаңа сатысында мемлекет шығыстарының сипаты өзгеруде, халық шаруашылығын қаржыландыру бағытында олардың үлес салмағы төмендеуде. Бұл өз кезегінде мемлекет шығыстарының үш негізгі міндетті шешуге мүмкіндік беретін құрылымның қалыптасуына жол береді:

- халықтың әлеуметтік қорғалмаған деңгейінің қажеттіліктерін қаржыландыру;
- фундаменталды ғылыми зерттеулердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету (экологияның қиындықтары, антиэпидемиологиялық және басқа да зерттеулер);
- мемлекеттің қорғаныс пен басқару жүйелерін қаржыландыру;

Салық жүйесін жетілдіруде келесі шарттар орындалу қажет:

- тиімсіз кәсіпорындарға әртүрлі қаржылық құйылымдарды алу есебінен мемлекет шығыстарын оптималды, қоғамға қажетті деңгейге дейін қысқарту;
- экономикалық базистің дамуын ынталандыратын, салық жүйесінің құрылуы. Ал бұл бәсекелі тауарлар мен қызметтерді өндіруші корпорациялар үшін салық ауыртпалығының азаюы;
- түрлі әдістермен (ғылыми негізделген: несиелендіру, баға құру, валюталық қаржыландыру т.б.);

Сонымен қорытындылай келсек, салық жүйесінің жетілуі қоғамдық дамудың тұрақты саяси шарттары мен мықты экономикалық базистың құрылуымен тығыз байланысты.

Мемлекеттік бюджеттің кірістерін, оның ішінде салықтық түсімдердің дәл, тиімді жоспарларды жасау үшін, үкіметке бюджетті қалыптастыру процесін жетілдіру бойынша келесідей іс-шаралар жүргізу ұсынылады:

- негізінде мемлекеттік бюджет кірістері мен шығыстары қалыптастырылатын негізгі макроэкономикалық көрсеткіштерді болжау әдістерін жетілдіру, сонымен бірге уәкілетті органдардға макроэкономикалық болжаудың сапасын арттыру бойынша талаптарды арттыру;
- бюджеттік түсімдердің уақытында және толық түсуін қамтамасыз ету, салықтық басқаруды жетілдіру бойынша, бюджеттік бағдарламалардың әкімшілдеріне бюджеттік бағдарламаларды қалыптастыру және тиімді орындау бойынша талаптарды қаталдату;
- бюджеттің кірістері мен шығыстарының орындалуы жөніндегі есеп беруді жетілдіру;
- Қазақстан Республикасының Салық кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізу арқылы отандық тауар өндірушілерді ынталандыру және жоғары қосылған құны бар тауарларды өткізу үшін "нөлдік" ставка бойынша қосымша құн салығын қайтару механизмін жетілдіру;
- салықтар және басқа да міндетті төлемдер бойынша бюджетке уақытында түспей қалған соманы үшін салықтық борышты мәжбүрлі іс-шараларды жетілдіру жолымен азайту жөнінде нақты әрекеттер қолдану;
- бюджеттік, индикативті және стратегиялық жоспарлауды үндестіру;
- бюджеттің барлық деңгейлерінің және бюджетаралық қатынастардың ашықтыған және тұрақтылығын өсіруге бағыттап бюджет жүйесін одан әрі жетілдіру;
- жоспарлау процестерінің және бюджетті басқарудың тиімділігін арттыру.

Сонымен қорытындылай кететін болсақ, кез келген үкімет үшін, салық салудың концепциясын таңдап алу міндеті өте күрделі, себебі онда тек сәйкесін таңдап алу ғана емес, сонымен қатар салықтардың экономикаға тиімді әсерін тигізетін бұқара халықтың белгілі топтарына арнайы қорғаныс құралы ретінде пайдаланылатын нақты айрықша жағдайларға, оның бейімделу механизмін де таба білуі қажет. Көптеген елдердің салық жүйесі бірнеше жылдар ішінде біртіндеп дамыды. Бірақ та өтпелі кезең мемлекетке нарықтық экономиканың шарттарына және қоғамның тұтынуына жауап бере алатындай, салық жүйесінің негізін туғызуына өте аз уақыт береді. Дегенмен, салық салудың мүмкіншіліктері егемендіктің мәндік көрінісі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Тайшағырова Р.Т. Басқару есеп., -Алматы: «Экономика», 2011.
2. Габескирия В.Я., Гусарова О.М., Кобелев Н.Б. Финансовая математика: Математическое моделирование финансовых операций: Учебник. ВЗФЭИ. 2010. - 360с
3. Обзор управления малого и среднего бизнеса Казахстана // «Финансовый менеджмент». –Алматы, № 1, 2009.
4. Назарова В.Л. Шаруашылық жүргізуші субъектілердегі бухгалтерлік есеп: Оқулық. /Жалпы ред. Мамыров Н.К./. –Алматы: Экономика 2005.
5. Айдарханова М. Экономикалық теория негіздері. -Қостанай, 2010.
6. Мемлекеттік органдардағы стратегиялық жоспарлау: ҚР тәжірибесі. – Астана: 2008 – 183б
7. Статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник /Под ред. Абдиева К.А. – Алматы: Агенство РК по статистике, 2012.
8. «2009 - 2011 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» ҚР Заң жобасы info@fingramota.kz
9. Концепция контроллинга: Управленческий учет. Система отчетности. Бюджетирование / Horvath & Partners; Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 269 с.

Абдылдаева М.У.,
КРСУ им. Б. Ельцина

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Земельные отношения составляют основу аграрных преобразований в странах рыночной экономики, являясь одним из основных условий развития национального хозяйства. От них зависит не только развитие такой важной отрасли как сельское хозяйство, но социальная стабильность общества в целом. Сельское хозяйство составляет важную часть национальной экономики Кыргызстана.

Теория земельных отношений непосредственно влияет на системное решение ключевых практических вопросов эффективного социально-экономического развития сельского хозяйства.

Реформирование сельского хозяйства в Кыргызской Республике решило главную задачу - это развитие частной собственности и преодоление монополии государственной собственности на землю. Практичес-

ки сформирован новый земельный строй, основными чертами которого являются многообразие форм собственности на землю, многоукладность форм хозяйствования, плата за землепользование, разрешение купли-продажи земельных наделов и др.

В результате проведенных преобразований в аграрной сфере республики сложились три системы землепользования, каждой из которых соответствует определенная форма организации сельскохозяйственного производства. Актуальным вопросом является достижение основной цели преобразований земельных отношений - организация кооперативов, акционерных предприятий без участия государства и крестьянских хозяйств, которые должны функционировать в системе разветвленной кооперации.

Несмотря на достижения все же аграрная сфера требует в дальнейшем совершенствования земельных отношений и мер государственной поддержки сельхозпредприятий. Поэтому государственная политика в аграрной сфере республики нуждается в пересмотре своих основных направлений с точки зрения концепции того, что сельское хозяйство представляет особую и специфическую отрасль национальной экономики Кыргызской Республики. И соответственно функционирование, и развитие данной отрасли должно основываться на оптимальном сочетании частных и общенациональных интересов государства и рынка.

Земля как фактор производства в современной экономической теории - один из четырех основных факторов производства, который, для того чтобы стать производительным, обычно должен соединяться с трудом и капиталом.

Земля стала объектом экономического анализа в теории французских физиократов. Они считали землю единственным производительным ресурсом, а труд земледельческого рабочего - единственной субстанцией общественного богатства. Промышленность и торговлю физиократы считали бесплодными отраслями человеческой деятельности.

Под землей как фактором производства понимаются все природные (воспроизводимые и невоспроизводимые) ресурсы. Они могут быть использованы для производства товаров и услуг потребительского и производственного назначения: производство сельскохозяйственной и промышленной продукции, социальной и промышленной инфраструктуры, строительство жилища, населённых пунктов, дорог и др.

К этому фактору относятся следующие элементы природы:

1) сельскохозяйственные земли;

2) леса;

3) воды океанов и морей, озер, рек, а также подземные воды;

4) химические элементы земной коры, именуемые полезными ископаемыми;

5) атмосфера, атмосферные и природно-климатические явления и процессы;

6) космические явления и процессы;

7) пространство Земли как место размещения вещественных элементов экономики, а также околоземное пространство.

Земля как фактор производства имеет свои особенности. Во-первых, земля в отличие от других факторов производства имеет неограниченный срок службы и не воспроизводится по желанию. Во-вторых, по своему происхождению она природный фактор, а не продукт человеческого труда. В-третьих, земля не поддается перемещению, свободному переводу из одной отрасли производства в другую, с одного предприятия на другое, т.е. она недвижима. В-четвертых, земля, используемая в сельском хозяйстве, при рациональной эксплуатации не только не изнашивается, но и улучшает свою продуктивность.

Одной из важнейших характеристик земли является ее ограниченность. В связи с этим для земли как фактора производства характерен закон убывающей отдачи, т.е. рано или поздно дополнительное приложение труда к земле будет приносить все меньшую отдачу. Этот закон имеет место для земли, используемой в сельском хозяйстве. Однако закон убывающей отдачи лишь отчасти распространим на добычу природных ресурсов. Например, при добыче нефти применение дополнительных единиц труда приведет к тому, что скважина будет быстро исчерпана, и из нее просто нечего будет взять.

Землевладение означает признание права данного (физического или юридического) лица на определенный участок земли на исторически сложившихся основаниях и подразумевает собственность на землю. Землепользование же обозначает пользование землей в установленном обычаем или законом порядке (без собственности на землю).

Из этого можно сделать вывод: тот, кто владеет землей или использует ее, получает определенные преимущества. В связи с этим по поводу землевладения и землепользования возникают особые экономические отношения, порождающие особый доход и особую его экономическую форму - земельную ренту.

Основы теории ренты были разработаны английскими классиками А. Смитом и Д. Рикардо в конце XVIII - начале XIX в. Выделение этой категории означало признание объективных экономических законов в такой сфере деятельности, как земледелие, и распространение их на собственников земли.

Следует отметить, что в современной экономической теории понятие ренты не сохранило своего первоначального значения. Например, у Д. Рикардо, разъяснившего наиболее точно законы ренты, она определяется как особый вид дохода, поступающий собственнику земли при распределении общественного продукта.

У современных экономистов, особенно у последователей субъективной школы, понятие ренты шире: ею обозначают любой дифференцированный доход вообще, особенно когда этот доход порождается невоспроизводимым по желанию фактором (например, владелец хорошего голоса не может передать его другому; великий художник не может быть заменен никем другим и т. п.). Обладатели таких факторов получают ренту.

Следовательно, в неоклассической теории рентой является доход, получаемый любым собственником благ, естественно или искусственно ограниченных по сравнению со спросом. Для выражения этого явления используется и более общая категория - экономическая рента. Вместе с тем и неоклассическая теория рассматривает рентные доходы прежде всего как доходы по поводу землевладения и землепользования. Рента, следовательно, есть форма, в которой земельная собственность реализуется экономически, т. е. приносит доход.

В чем же состоят различия в сущности земельной ренты в трактовке классиков и неоклассиков? Для ответа на этот вопрос выделим основные положения теории ренты Д. Рикардо, которая занимает центральное

место в его научном наследии, а также К. Маркса, развившего некоторые положения своего предшественника.

У Д. Рикардо и К. Маркса рента выражает отношения между тремя экономическими субъектами: земельным собственником, фермером и наемным сельскохозяйственным работником. Фермер-предприниматель, как и любой другой предприниматель, организует производство с целью получения прибыли, но, арендуя землю у собственника земли, он не может присвоить полученную прибыль полностью. Часть ее фермер должен отдать землевладельцу в виде платы за пользование землей. Эта часть и принимает экономическую форму ренты.

Что является источником этой прибыли? У физиократов и в какой-то мере у А. Смита эта прибыль является продуктом земли, "даром природы". Д. Рикардо опроверг такой подход и показал, что земля не создает ренту. Доказательством того, что плодородие земли, по крайней мере само по себе, никогда не может производить ренту, служат, по его мнению, новые страны или колонии. Если в них земель больше, чем требуется для нужд населения, они не дают никакой ренты даже тогда, когда отличаются высоким плодородием. "Кто подумает покупать право на обработку земли, когда столько земель свободных и, следовательно, готовых к услугам кого угодно?" Так когда же появляется рента? Только тогда, когда "рост населения вынуждает разрабатывать земли низшего качества или хуже расположенные". Вот узловой момент теории Рикардо: рента основана на редкости хороших земель и необходимости прибегать к использованию относительно худших земель.

Однако возникает вопрос: как этот чисто отрицательный факт - недостаток плодородной земли - может произвести доход? Ведь редкость хороших земель скорее служит естественной предпосылкой появления ренты, чем ее источником.

Рикардо показал, что таким источником являются дополнительные затраты труда при эксплуатации худших земель, на основе которых формируются рыночные цены земледельческих продуктов. Так что создает ренту не земля, а труд, необходимый для производства продуктов на землях наихудшей категории из всех вовлеченных в хозяйственный оборот. Но почему цены формируются в соответствии с издержками производства на худших участках? Ответ прост: никто бы не стал обрабатывать худшие участки, если бы не было условий для возмещения произведенных на них затрат. Значит, те, кто эксплуатирует лучшие земли, несут меньшие издержки и в результате имеют после реализации продукции некий излишек, называемый дифференциальным (разностным) доходом. Этот доход при передаче его собственнику земли и принимает форму дифференциальной ренты.

А как насчет землепользователей худших участков? Теория Д. Рикардо утверждает, что эта категория земель не дает дифференциального дохода, а следовательно, и ренты, потому что она возмещает только расходы по их обработке. Из каких же доходов тогда землепользователи этих участков платят за аренду владельцам земли? Теория Д. Рикардо не дает ответа на этот вопрос. Эта проблема была разработана К. Марксом в теории абсолютной ренты.

Абсолютная рента - это та часть дохода предпринимателя-землепользователя, которую он отдает в виде арендной платы собственнику земли. Следовательно, и худшие земли должны приносить определенный доход тем, кто их эксплуатирует. Каков его источник?

Дело в том, что предприниматель, вкладывая свой капитал в земледелие (в добычу природных ископаемых, лесоразработки и т. д.), рассчитывает получить на него среднюю прибыль, т. е. такую же, как и всякий другой предприниматель в любой отрасли. Не будь такой возможности, он не стал бы вкладывать свой капитал в землю, а поместил бы его в какую-нибудь иную сферу. Следовательно, общая прибыль предпринимателя-землепользователя должна быть выше прибыли предпринимателей, занятых в других видах деятельности. В противном случае ему неоткуда брать средства на арендную плату.

Таким образом, абсолютная рента, так же как и дифференциальная, связана не с природой земли, а с особыми отношениями собственности, т. е. с фактом существования монополии на землю как на объект частной собственности. Абсолютная рента исчезает, если предприниматель становится собственником земли. Однако в отличие от дифференциальной ренты абсолютная рента уплачивается со всех арендуемых земель - и лучших, и худших.

За основу объяснения происхождения земельной ренты неоклассики взяли анализ спроса и предложения. Уникальность земли как фактора производства - в ее ограниченности, недвижимости, неперемещаемости. Предложение земли является абсолютно неэластичным по цене, т. е. даже в условиях значительного роста цен предложение земли остается фиксированным.

Фиксированное предложение земли означает, что цены на землю определяются спросом на нее. Как же формируется спрос на землю?

Прежде всего следует отметить одну важную особенность: земля используется как в сельскохозяйственных, так и в несельскохозяйственных целях, что обусловливает существование двух видов спроса на землю:

Dсх - сельскохозяйственный спрос, Dнсх- несельскохозяйственный спрос. Совокупный спрос на землю D представляет собой сумму двух указанных видов спроса:

$$D = Dсх + Dнсх-$$

Сельскохозяйственный спрос на землю является производным от спроса на продовольствие. Он зависит от плодородия почвы, а также от местоположения сельскохозяйственных участков - степени удаленности от центров потребления продовольствия и сырья.

Спрос на продовольствие неэластичен: люди не могут жить без пищи, поэтому спрос на основные продукты питания мало изменяется даже при значительном изменении цен. Это значит, что в результате увеличения предложения продовольствия вероятнее всего снижение цен на него и, наоборот, даже незначительное сокращение объема предложения может вызвать рост цен на продовольствие.

Немаловажным фактором, оказывающим влияние на сельскохозяйственный спрос на землю, является постепенное сокращение доли продовольствия в бюджете потребителя. По мере повышения доходов все большая часть их расходов приходится на непродовольственные блага (жилье, автомобили, путешествия и т. д.). Это выражается в том, что доля сельского хозяйства в национальном доходе сокращается. Поэтому, как подчеркивает Р. Нуреев, "если численность населения, занятого в аграрной сфере, не будет уменьшаться теми же темпами, что и расходы на сельскохозяйственную продукцию, то доходы этой части насе-

ления будут неуклонно подниматься. Естественно, это в конечном счете отражается и на сельскохозяйственном спросе на землю, и на ее предложении".

Что касается несельскохозяйственного спроса на землю, то он имеет устойчивую тенденцию к росту. Существует несколько видов несельскохозяйственного спроса на землю: для строительства жилья, объектов инфраструктуры, промышленный спрос и даже инфляционный спрос. При высоких темпах инфляции страхование от обесценивания денег обусловливает рост спроса на недвижимость, в том числе и на землю. Таковы основные особенности предложения и спроса на землю.

Теперь мы можем построить модель взаимодействия спроса и предложения земли (рис. 1). Точка пересечения кривой спроса D, с кривой предложения S, соответствует равновесию на рынке земли, т. е. земельной ренте R (тыс. сом), которую получает собственник земли.

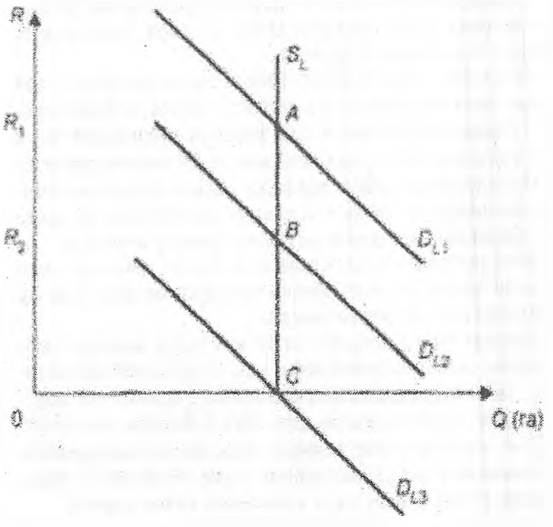

Рис. 1 Равновесие на рынке земли: изменения земельной ренты

Кыргызская Республика характеризуется в основном как аграрно-индустриальная страна, поэтому сельское хозяйство составляет важную часть экономики страны. Земельные отношения являются одним из основных условий развития национального хозяйства, от которого зависит не только развитие сельского хозяйства, но социальная стабильность общества в целом.

Основным условием материального развития человеческого общества в течение всей истории являлась земля как фактор производства, которая способствовала формированию определяющей роли земельной собственности в экономике. Мировой опыт свидетельствует, что различные варианты форм собственности на землю доказали свою состоятельность и право на существование, поэтому в настоящее время важным является не смена форм собственности на землю, а формирование и обеспечение комплекса социально-экономических, правовых условий для эффективного ее использования по назначению.

Учитывая мировые процессы глобализации и усиления интеграционных процессов, государственная поддержка сельхозпредприятий многократно возросла. Такая поддержка должна стимулировать сельскохозяйственное производство, создавать рамочные условия для его развития, формировать эффективную нормативно-правовой систему.

Реформирование агарного сектора экономики Кыргызской Республики основывается на преобразовании земельных отношений. В целях создания оптимальной структуры многоукладной экономики в сельском хозяйстве, а также преодоления отчуждения тружеников от земли, средств производства и результатов их труда, необходимо введение экономических инструментов регулирования земельных отношений.

Литература

1. Антология экономической классики. -М., 1993.
2. Маркова Л.Н. История мировой экономики. -М., 2004.
3. Отчет Нацбанка КР за 2012 год. - Б.: НБКР, 2013.
4. Савин В.Е. Обеспечение прав собственности в условиях нестабильной экономики // Вестник БГУ. - 2011.-№2 (19).
5. Ядгаров Я.С. История экономических учений. / Учебник. 2010.

Тоққулиева Б. Б.,
Қазақ мемлекеттік заң университеті
Астана, Қазақстан

БЮДЖЕТКЕ ТҮСЕТІН САЛЫҚТЫҚ ТҮСІМДЕРІН ЖӘНЕ КОРПОРАЦИЯНЫ БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІНДЕГІ МОНИТОРИНГ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Стратегиялық жоспар көзделген мақсаттарға, міндеттерге және нәтижелерге қол жеткізу бойынша қызметінің бақылауын тұрақты негізде операциялық жоспарлардың іске асырылуының мониторингін жүргізу арқылы жүзеге асырады.

Операциялық жоспардың мониторингі жоспарланған көрсеткіштерге қол жеткізу дәрежесін бағалау, жоспарларды орындамау қауіптерін төмендету бойынша шараларды уақытылы қабылдау, сондай-ақ егер де жоспарланған іс-әрекеттер күтілетін нәтижелер бермеген жағдайда тиісті түзетулерді енгізу үшін қажет.

Мониторинг келесі мақсаттарда жүргізіледі: *мемлекеттік орган ағымдағы жылда операциялық жоспардың орындалуы туралы жедел түрде хабардар ету; басқарушылық шешімдерін қабылдау үшін операциялық жоспардан ауытқулардың пайда болуын көрсету; атқарушы билік органдары мен бюджеттік сала ұйымдарының Стратегиялық жоспарды іске асыру жөніндегі қызметінің тиімділігін арттыру.*

Операциялық жоспардың жүзеге асырылуының жалпы нәтижелерінің мониторингі статистика талдауына және іріктелген көрсеткіштердің шектелген санына негізделеді.

Мониторинг жоспар мен іс жүзіндегі атқарылған жұмысты салыстыру барысында «қызмет дұрыс атқарылады ма?» деген сұраққа жауап береді. Мониторинг стратегиялық жоспарды, бағдарламаны іске асыру барысындағы проблеманы айқындай отырып, жоспарланған және іс жүзіндегі көрсеткіштер арасындағы айырымаларды белгілейді. Мониторинг бағалаудың маңызды ақпараттық негіздемесі болып табылады, өйткені жоспардың қалай орындалғандығы белгісіз болса, іс жүзінде қол жеткізілген нәтижелер бойынша осы жоспардың дұрыстығы туралы пікір айту қиын болып табылады. Мониторинг функциялары: *жоспарланған көрсеткіштерге қол жеткізу және жоспарланған іс-шараларды іске асыру мерзімдерін сақта дәрежесін анықтау; жоспарланған іс-шараларға қол жеткізуді қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралардың барабарлығы мен нәтижелілігінің талдауы; көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын бағалау барысында көмек көрсету; басшылық үшін дайындалатын ақпараттың уақытылығын, сенімділік пен нақтылығын тексеру; шығындар тиімділігін және қызметтің нәтижелілігін анықтау; мемлекеттік орган қызметінің Стратегиялық және операциялық жоспарларына түзетулерді енгізу жөніндегі ұсынымдарды әзірлеу.*

Мониторингқа қойылатын негізгі талаптар ақпараттың толықтығы мен анықтығы, шығындардың ең аз мөлшері мен тексеру нәтижелері бойынша нәтиженің ең көп көрсеткіші болып табылады.

Ағымдағы мониторинг қаржылық жылдың аяқталуына дейін операциялық жоспарды іске асыру барысында жылдық операциялық жоспардан ауытқуларды анықтау және түзетулерді енгізу бойынша жедел басқарушылық шараларды қабылдау үшін тоқсанына бір рет артық емес жүргізіледі. Ағымдағы мониторинг алдын ала ескерту жүйесінің көмегімен проблеманы айқындауға ықпал етеді, ол түзету шараларын қабылдауға мүмкіндік береді.

Келесі мониторинг жыл аяқталғаннан кейін мемлекеттік органдардың операциялық жоспарларын қызмет туралы жыл сайынғы есептермен салыстыру арқылы жыл бойы жоспарланған іс-шаралардың іс жүзінде атқарылған іс-шаралардан ауытқуларды анықтау және мемлекеттік органның келесі жылдарда атқарылатын қызметінің операциялық жоспарларына тиісті түзетулерді енгізу үшін жүргізіледі.

Жыл қорытындылары бойынша мемлекеттік органның операциялық жоспарын іске асыру мониторингі жөніндегі есептегі және оған қосылатын түсіндірме жазбасында бар ақпарат келесі жоспарлық жылға операциялық жоспарды құрастыру және мемлекеттік органның операциялық жоспары мен мемлекеттік органның Стратегиялық жоспары көрсеткіштерінің мәндеріне тиісті түзетулерді енгізу барысында ескерілуі тиіс.

Құрылымдық бөлімшелердің басшылары мониторинг қорытындылары бойынша қажет болған жағдайда мониторинг барысында айқындалған проблемаларды шешу және жоспарланған көрсеткіштерге қол жеткізілмеу қауіптерін төмендету бойынша іс-шараларды әзірлейді және олардың орындалуына бақылауды жүргізеді. Өткізілген іс-шаралардың нәтижелері туралы деректер мониторинг бойынша есепке қосылатын түсіндірме жазбаға енгізіледі.

Индустриалды дамыған елдердің тәжірибесі көрсетіп отырғандай, экономикалық болжам негізінде өңделген, дамудың экономикалық және әлеуметтік ұзақ мерзімді бағдарламалары, нарық жағдайында, осы басқару құралының беделді жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Корпорацияның басқару жүйелерінің жетілдірілуіне байланысты арнайы әдебиетте және өмірде "контроллинг" (басқару дегенді білдіреді) ұғымы жиі-жиі кездесе бастады. Контролинг - басқарудың барлық саласы мен деңгейін қамтитын шаралар кешені арқылы көрсетілетін, ақпаратты өңдеу, талдау, шаруашылық жоспарлау және тиісті бақылау процестерін біріктіретін тәсілдердің бірі.

Кәсіпкердің, маманның, ақпаратты ішкі пайдалануышының қай-қайсысына қажетті ақпараттық база қалыптастыратын негізде шот жүргізу контроллингтің іргетасы болып қызмет етеді.

Контроллингті енгізерде шот қызметкерлерінің басқару құрамының кәсіпкерлердің тілін ескеру керек. Корпорацияда контроллинг бойынша жекелеген бөлімшенің бар екендігі қолайлы құрылым болып табылады.

Контроллингті бақылаумен және тексерумен теңдестіруге болмайды.

Контроллинг жүйесінде есеп пен шығындарды, шаруашылық және қаржылық қызмет нәтижелерін жолдау мәселерімен айналысатын оралымды бақылау көзге айқын түседі.

Талдау бухгалтерлік есеп беру мәліметтеріне негізделеді. Жоспарлы қызмет статистикалық есептерді; көрсеткіштердің нақты мәнін салыстыратын қорытындылар мен жоспарлы мәліметтер ұсынылады. Тексерушінің міндеті-талдау негізінде өндіріс пен өткізудің пайдалылығын (рентабельділігін) ұлғайту мен шығындарды қысқарту жөнінде басшыға ұсыныс жасау.

Күрделі өндірісте контроллинг технологиялық тізбек бойынша бөлінеді. Осылайша, еншілес корпорациялар барда оралымды басқарудың міндеті іс-қызметінің түпкілікті қаржылық қорытындылары үшін жауапкершілік еншілес корпорацияларға жіберілмеуі, ал пайда ішкі бөлімшелер (ішкі шаруашылық есеп) бойынша бөлінеді. Шығындар орталығының қарауында ақша түсімдері, инвестициялар және бөлімшелер өздерінің іс-әрекетімен бас корпорацияның стратегиялық міндеттерінен бөліктенетіндіктен, корпорацияның стратегиялық мақсаттарын бақылау болады.

Контроллинг - корпорацияның түпкілікті мақсатын жүзеге асыратын процессті бақылау. "Контроллинг"- өте кең ұғым. Ол тек корпорацияның ғана емес, бизнестің де іс-әрекетін реттеуші түрінде алға шығады, сондықтан арнайы ерекшеленген міндетті іс-қызмет саясын атқарады: *ақпараттық - шешімдерді қабылдау мен оны үйлестірудің методологиясын қамтамасыз ететін ақпарат қалыптасады; басқарушылық - кәсібінің түпкілікті мақсатына жету міндеттері мен әдіс-тәсілдерін үйлестіру үшін қолданылатын, корпорация мен оның құрылымдық бөлімшелері бойынша анықталған ауытқулар, нормативтік, жоспарлық және нақты мәліметтер жиналады; бақылаушылық - корпорация мен оның бөлімшелерінің жұмысының үнемділігіне бақылау жүргізеді.*

Контроллингтің міндетті іс-қызмет саясы оның басқару есебі мен тексеруден айрықшылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Басқару есебінің барлық құрамдас бөліктері өзара байланысты, оларда түзілетін ақпарат корпорациядағы және тұтастай басқару жүйесіндегі басқару есебінің жетілдіру мен ұйымдастыру деңгейін сипаттайды.

Осылайша корпорацияны басқаруға қажетті барлық ақпаратты бухгалтерлер дайындайды, ал мұнымен байланысты кәсіби қызмет контроллинг деп аталады. Бұған корпорацияның есеп беруін, қаржылық көрсеткіштерді талдау жасау бойынша жұмыс, жоспарлы жұмыс, сондай-ақ корпорация қызметін бақылаумен байланыстының бәрі кіреді.

Әдебиеттер

1. Тайшағырова Р.Т. Басқару есеп. - Алматы: «Экономика», 2011.
2. Габескирия В.Я., Гусарова О.М., Кобелев Н.Б. Финансовая математика: Математическое моделирование финансовых операций. Учебник: ВЗФЭИ, 2010. – 360 с.
3. Обзор управления малого и среднего бизнеса Казахстана // «Финансовый менеджмент», № 1, 2009. – Алматы.
4. Назарова В.Л. Шаруашылық жүргізуші субъектілердегі бухгалтерлік есеп. Оқулық. /Жалпы ред. Мамыров Н.К. – Алматы: Экономика, 2005.
5. Айдарханова М . Экономикалық теория негіздері. - Қостанай, 2010.
6. Мемлекеттік органдардағы стратегиялық жоспарлау: ҚР тәжірибесі. – Астана, 2008. – 183б.
7. Статистический ежегодник Казахстана. Статистический сборник /Под ред. Абдиева К.А. – Алматы: Агенство РК по статистике, 2012.
8. «2009 - 2011 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» ҚР Заң жобасы

info@fingramota.kz

9. Концепция контроллинга: Управленческий учет. Система отчетности. Бюджетирование / Horvath & Partners; Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 269 с.
10. Контроллинг: учебник / А.М. Карминский, С.Г. Фалько, А.А. Жевага, 2006.
11. Республика Президентінің Қазақстан халқына арнаған 2012 жылғы 27 қаңтар Жолдауы.

ЖУРНАЛИСТИКА

Ilıas Türk,
Kyrgyz-Türk «Manas» Üniversitesi

MEDYA KÜLTÜRÜ VE MODERNIZMIN ELEŞTIRISI

Günümüz kapitalist toplumunda kitle iletişim araçları medya kültürünün yayılmasında en başat rolü oynamaktadır. Bu çalışmada modernizm eleştirisi bir kavram olarak; kültür, medya ve medya kültür kavramları üzerinden yapılacaktır. Çalışmada ilk önce sosyal bilimlerde birden çok anlamı ve tanımı bulunan kültür kavramı üzerinde durulacak ve bu tanımlar üzerinden çeşitli sosyal bilimcilerin kültür üzerine yaptıkları yorumlara değinildikten sonra medya ve medya arcılığı ile oluşturulan medya kültürü kavramı üzerinde durulacaktır. Özellikle 19. yüzyılın başlarında gelişmeye başlayan, 20. yızyılda bu gelişimini sürdüren ve 21. yüzyılda bugün ki en son noktaya ulaşan kitle iletişim araçlarının kültür üzerindeki etkisi ve değiştirip dönüştürerek meydana getirdiği yeni ve bambaşka bir kültür olan medya kültürü aracılığı ile modernizmin bir eleştirisi yapılacaktır.

Kültür Kavramı

Kültür denilen kavramı tanımlama oldukça zordur. Ancak konun anlaşılabilmesi için belli başlı birkaç tanımlamaya yer vermek gerekmektedir. Kültür kavramının etimolojik kökeni Latincedeki "Cultura" sözcüğüne dayanmaktadır ve toprağı verimleştirmek için çalışma anlamına gelmektedir. Ancak, kültür kavramının tanımını yapmak oldukça zordur. Çünkü söz konusu kavram zaman içinde değişikliklere uğramış ve artık farklı anlamlara gelmeye başlamıştır. Bu çerçevede, kültür, en geniş anlamıyla bir toplumun tüm yasam biçimini ifade etmektedir. Toplum, yalnızca bir arada yaşayan insanlar topluluğu değildir. Toplum, birbirlerinden etkilenen, birbirlerini etkileyen ve paylaşımları olan bireylerden oluşmaktadır. Böylesi bir birliktelikse 'kültür' kavramını doğurmaktadır (Aktaş, 2008:32)

Kültür kavramı belki de sosyal bilimlerde açıklanması en zor kavramlardan bir tanesidir. Farklı bilim dallarında farkl? şekillerde tanımlanan kültür kavramının sayısız tanımlaması bulunmaktadır. Çağdaş kültürel kuram temelini Marx, Durkheim, Weber, Simbel gibi klasik kültür kuramcılarından almış ve tartışmalarını onların çalışmaları temelinde yürütmüşlerdir (Panayırcı, 2009:44). Fakat kavramın tanımı üzerindeki tüm bu belirsizliklere rağmen kültür kavramı sosyal bilimler alanında iki temel kullanım biçimi ile açıklamak mümkündür (Lundby ve Ronning, 1991:6). Bunlar ilki sosyoloji ve antropoloji alanlarında kullanım biçimi iken ikinci anlamı ise kültür kavramının estetik çalışmalarda sanatsal yaratıcılığa bağlantılı biçimde kullanılmasıdır. Lundby ve Ronning'e (1991:6) göre bu ikinci anlam yetiştirilen har şeyi de kapsayacak biçimde genişletilebilir ve aslında kelimenin epistemolojik kökü de budur. Kültürün bu ikinci kullanılış biçimi kavramın bütünlüğü üzerinde yoğunlaşmaktan çok onu özgül bir alanla veya grup içerisindeki özelliklerle bağlantılı olarak görür. Bu kullanıma göre kültür kavramı gündelik kavramlarla değil daha çok sanatsal pratiklerle ilgilenir ve maddi alandan ziyade simgesel alan ile ilişkilendirilir. Bu tür bir kültür kavramı beğeniler, tercihler ve alışkanlıklar arasındaki ayrıma işaret ederek bütünlükten çok toplumdan farklılaşmadan bahseder. Ayrıca yazarlar kültüründen bahsederken tekil olarak değil çoğul olarak bahsedilmesi gerektiğini savunarak toplumda birden çok kültürün olduğunu belirtirler.

Ingiliz Kültürel Çalışmalar geleneğinin önemli temsilcilerinden olan Reymond Williams'ın kültür tanımı ise antropolojik ve sosyolojik alandaki kullanımına verilecek örneklerin başında gelmektedir. Williams'a göre kültür "Bir insanın, grubun ya da toplumun yaşam biçiminin tümünü, faaliyetlerini, inançlarını ve göreneklerini ifade eder" (Aktaran: Panayırcı, 2009:29). Williams kültürü tıpkı bir ağ olarak görür ve bu ağ içerisinde paylaşıma sunulan her şeyin o toplumda yaşayan bireylerin ortak malı olduğunu ifade eder. Bir diğer önemli sosyal bilimci Antony Giddens'a göre kültür "belirli bir grubun üyelerinin sahip oldukları ortak değerler, izledikleri normlar ve yarattıkları maddi değerler biçimi" olarak ifade ederek toplum ve kültür arasındaki ilişki şu şekilde açıklar "toplum ortak bir kültürü paylaşan bireyleri bir arada tutan karşılıklı ilişkiler sistemidir. Toplum olmadan kültür olmaz ama aynı şekilde kültür olmadan da toplum olmaz" (Aktaran: Lundby ve Ronning, 1991:6).

Geçtişimiz yüzyılın önemli sosyal bilimcilerinden Ingiliz E.B. Tylor ise kültürü şu şekilde tanımlamakta: "toplumun bir üyesi olarak insanın elde ettiği bilgi, inanç, sanat, moral, hukuk, alışkanlık ve diğer tüm yetenekleri kapsayan karmaşık bir bütün." Tylor'un çalışmaları büyük ölçüde ilkel insanlar ile ilgili idi ve kullandığı kültür tanımı da uygarlık tanımı ile eşanlamlı değildi. Kültür insanın bulunduğu her yerde vardır. Bilimsel açıdan bakıldığında ilkel kültür veya uygar kültür diye adlandırdığımızda uygar kültürün ilkel kültürden daha karmaşık ve gelişmiş olduğu belirtilmek istenmektedir. Yine Tylor'a göre uygar kültürü ilkel kültürden ayıran keyfi bir çizgi vardır. Ancak genellikle bu çizginin çizildiği temelin belirlenmesi oldukça güçtür (Fichter, 1996:132).

Ayrıca Lull'a göre de kültür bunların dışında yaşanılan çevre karşısında biçimlendirilen özel bir yaşam biçimi olarak da tanımlanır ve ona göre kültür aynı zamanda rutin iletişim ve sosyal etkileşim içinde değişebilirlik özelliğine de sahiptir. (Lull, 2001: 95).

Bu bağlam değerlendirildiğinde daha öncede belirttiğimiz gibi kültürün birçok çerçevesi ve tanımı bulunmaktadır. Kültür üzerine yapılan çalışmalar günümüzde de devam etmekte ve kültür konusunda her bir bilim dalı kendi açısından farklı yaklaşım ve tanımlamalar ortaya koymaktadır.

Günümüzde gelişen teknoloji yaşam biçimimizi ve kültürümüzü sürekli değiştirmektedir. Teknoloji ile birlikte ortaya çıkan bu hızlı değişim biçimi toplumun hemen hemen her kesimini etkisi altına almaktadır. Teknoloji ile birlikte gelişen yeni iletişim ortamları, farklı iletişim teknikleri ile beraber yeni bir toplumsal ilişki sistemi karşımıza çıkmaktadır.

Kültür kavramının tanımından sora medya tanımına da açıklık getirmek gerekir. Günümüzde çok sık

kullanmamıza rağmen medya kavramının sınırları ve kapsamı belli değildir. Örneğin televizyon medyası denmekte ya da bunun dışında yazılı basın, radyo ve televizyon hatta internet başta olmak üzere hepsi medya kavramı içerisinde kullanılabilmektedir. Genel olarak kitle iletişimini, uygarlığımızın oldukça yeni bir olgusu olup özellikle matbaanın gelişmesi ile yazılı basının gelişmesi ve bunun aka bininde okumanın bireyselleşmesi gelişme göstermiştir. Okumanın bireyselleşmesi ile bilgi, haber ve kültürün öretimi ve dağıtımı birliktelik gerektiren bir çaba haline dönüşmüştşr. Kitle iletişim araçlarının gelişmesi için belli ön koşullar bulunmaktadır. Bunlardan ilki yazılı mesajları geniş kitlelere ulaştırabilecek basım tekniğinin ortaya çıkması, ikinci olarak ise bu üretilen mesajların veya metinleri tüketecek bir kitlenin oluşması zorunluluğudur. Böylece yazılı iletişimin gelişmesi ile oluşturulan metinlerin büyük kitlelere ulaştırılması kolaylaşmıştır. (Ozankaya 1980: 161). 20. yüzyüla gelindiğinde ise gelişen teknoloji ile beraber yeni iletişim araçlarının kullanımı olanakları doğmuş ve bu iletişim araçlarının geniş kitlelere ulaşması ile beraber kullanım alanları genişlemiştir.

Iletişim tarihine bakıldığında, bu alanda yapılan icatların dünya genelinde çok büyük değişimlere yol açtığı görülmektedir. Gutenberg'in matbaayı buluşu iletişim alanında bir devrime neden olmuştur. Basın tarihçisi Steinberg'e göre matbaanın icadı toplumlarda politik, ekonomik, dinsel, sosyal, felsefi, edebi hareketleri başlatan ve aynı zamanda toplumlarda değişimi ve dönüşümü en başat itici güç olduğunu belirtmiştir. Elizabeth Eisenstein'ne göre ise günümüz modern toplumlarını oluşturan değişimlerin temel faktörlerinin en başında basım gelmekte ve bu sayede kapitalist üretim tarzının da gelişerek ortaya çıktığını, dinde reform hareketlerinin ortaya çıktığını ve aynı zamanda basının ortaya çıkması ile insanların zihinsel değişim geçirdiğini, aydınlandığını, sanayi devrimine ve modernleşmeye giden yolun ilk temel taşlarından bir tanesi olan adımın atıldığıdır (Mora, 2008:3).

Iletişim alanında yaşanan bu teknolojik gelişmeler, insanların beklentilerin ve gerilimlerin oluşmasına, kitle kültürünün gelişmesine ve giderek yaygınlaşmasına neden olmuş aynı zamanda toplumsal ve siyasal hareketlilik artmıştır (Şenyapılı 1981: 9).

Medya ve Kültür Ilişkisi

Kitle iletişim araçlarının birer kültür taşıyıcısı olduğu bugün birçok araştırmacı tarafından ifade edilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitle iletişim araçlarının etkileri gelişen teknoloji ile birlikte günümüzde ülkelerin sınırlarını aşmış ve etkileri daha güçlü hale gelmiştir.

Tüm dünyada küreselleşme ile beraber medya, siyasi ve ekonomik yaşamın yanı sıra kültürel alanında etkilemektedir. Genel olarak tüm kitle iletişim araçları bireylerin duygu ve düşünceleri üzerinde etkili olarak külürü de etkilemektedir. Gelişen teknoloji ile birlikte kitle iletişim araçları insanlığın sahip olduğu tüm bilgi ve kültürel birikimi herkesin ulaşabileceği bir duruma getirmektedir (Ruben'den aktaran:Künüçen, ----:4). Kitle iletişim araçlarında özellikle televizyon görsel ve işitsel özelliği ile kültür endüstrisinin oluşmasında en önemli kitle iletişim aracıdır. Televizyon çizdiği zaman ve mekân sınırlılıkları ile gündelik yaşam deneyimlerinin sınırlarını geliştirerek bu deneyimlerin nitel ve nicel örüntüsünde önemli değişikliklere yol açmaktadır (Mutlu 1991: 15). Kitle iletişim araçlarının tümüne baktığımızda hiç biri televizyon kadar etkili değildir. 1950'li yıllar ile gelişen ve yaygınlaşan televizyon kısa bir sürede insanların yaşamlarında önemli bir yer edinmiştir. Televizyon insanların haber alma, pembe diziler izleme, spor müsabakalarını izleme ve diğer bir taraftan bireylerin bilgi ve eğitimlerini arttırması açısından önemli bir konuma yükselmiştir. Televizyon bütün bu özellikleri ile modern çağımızın en büyük kültürel üretim aracı olmuştur. Bunun nedeni ise televizyonun var olan görsel ve işitsel fonksiyonu ile kendinden önceki iletişim ve sanat biçimlerini değiştirmesidir. Ayrıca televizyonun günlük hayatımızda bu kadar önemli bir yere sahip olması ile diğer kitle iletişim araçlarını da etkilemiş ve onların işlev ve fonksiyonlarını da bir dönüşüme uğratmıştır. Örneğin televizyonun günlük hayatta bu kadar etkili olması ile radyo toplumdaki önemini kaybederek yerini televizyona bırakmış ve programcılık bakımından büyük bir değişim yaşamıştır. Aynı şey dergi ve gazete alanlarında da yaşanmıştır. Ayrıca üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da televizyon kendisi dışındaki kitle iletişim araçlarını bu şekilde etkilerken onlardan yararlanmasını da bilmiştir. Televizyonun bu özellikleri onu kitle iletişim araçları içerisinde en çok araştırılan araç olarak karşımıza çıkartmış ve bu araştırmaların birçoğunda televizyonun bireyler ve kültür üzerine olan etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Türkiye' de ise bu araştırmalar özellikle özel televizyon kanallarının ortaya çıkması ile yapılmaya başlanmıştır.

Günümüzde insanlar televizyon ile birlikte kendisinin bulunmadığı ve hiç görmediği dünyalara gidebilmekte, bizden uzaklarda yaşanan olaylar televizyon aracılığı ile haber ve görüntü olarak evlerimizin içine birer meta olarak girmektedir. Dış dünyada yaşanan gerçek olaylar yeniden üretilip belli bir söylem ile verildiklerinden toplumsal bir işlev ve anlam kazanmakta ve gerçek olaylardan çok daha önemli bir konuma yükselmektedirler (Yengin 1996: 26).

Medya Kültürü

Medya Kültürü kavramına geçmeden önce kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için geleneksel kültür ya da gerçek kültür kavramlarından bahsetmek gerekir.

Geleneksel kültür, yerleşik gelenekleri tarihsel süreç içerisinde kuşaktan kuşağa aktaran ve toplumda bireylerin kültürel bilincine egemen olan ve birincil deneyimler ile benimsenen bir kültürü ifade etmektedir. Geleneksel kültürdeki simgeler süreklilik özelliğine sahip olup kuçaktan kuşağa aktarılması ve paylaşılması sayesinde uzun bir zaman dilimi boyunca etkisini sürdürür. Geleneksel kültürün simgeleri törenseldir ve kuşaktan kuşağa aktarılarak sürekliliğini koruyabilmesi için sürekli tekrarlanması gerekir. Geleneksel kültürde temel ilke istikrara dayalı olarak süreklilik ve kapalılıktır bu nedenle kendi değerlerini değişime karşı korur ve eğer değişimi engelleyemiyorsa bunu yavaşlatma yollarına başvurur.

Medya kültürü kavramı kesin bir kavram olarak yorumlanmamakla beraber daha çok medya, iletişim ve kültür arasındaki bir bakış açısını nitelemektedir. Lundby ve Ronning'e (1991:6) göre medya kültünün tek başına ayrı kültür olarak yorumlanabilmesi için onun diğer kültürel alanlarla ilişkisi açık bir biçimde sınırlı olan bir kültürel altkesit olarak görülmesi gerekir. Fakat bunun zorluğundan dolayı medya tarafından yönlendirilen bir kültürel değişkenlikten bahsetmek daha doğrudur. Ancak bu tanımın başında da söylediğimiz gibi bu durum hemen hemen ortadan kalkmıştır.

Medya Kültürü kavramını tek başına ayrı bir kültür olarak ele almak ve üzerinde konuşabilmek için kavramın diğer alanlarla ilişkisinin ve sınırlarının çizilmesi gerekir fakat her iki kavram karışıklığının yaratmış olduğu belirsizlikten dolayı bu mümkün görünmemektedir. Ancak medya tarafından yönlendirilen bir tür kültürel değişiklikten söz etmek daha uygundur. Bu da medya

üzerine yapılan tanımlara yeni anlamlar katmamızı gerektirmektedir (Tomlinson, 1999:9).

Medya kültürü kavramı adından da anlaşılacağı üzere medya tarafından yaratılan kültürdür. Kavramı ilk olarak Hans Mathias Kepplinger tarafından 1975 yılında ortaya atılmıştır. Medya tarafından yaratılan bu medya kültürü gerçek kültürü hammadde olarak kullanır. Medya gerçek kültürü yeniden yapılandırarak ona gerçekte olduğundan farklı bir şekil ve tarz verir. Kepplinger'e göre bu bakış açısında medya kültürü bir meta-kültürüdür çünkü medya modern insanın kültürel tercihlerini düzenleyerek gerçek kültürü hem yansıtır hem de yeniden şekillendirir (Lundby ve Ronning 1991:12).

Medya gerçek kültürden aldığı imge ve öğelerle bireylere ve toplumlara yeni bir kültür sunmakta ve bu da herkes tarafından bilinen ortak bir kültürü ortaya çıkarmaktadır. Oluşturulan bu yeni kültür ise gerçek kültürden çok farklı bir şekilde bireyler tarafından kabul edilmektedir.

Sonuğ

Medya kültürü günümüzde teknolojinin de geli?şmesi ile her yere yayılmaktadır. Küreselleşme ile birlikte kültürler dönüşmekte, bununla beraber medya bilgi, enformasyon ve eğlence üreterek, dağıtımını ve tüketimini sağlamaktadır. Bu da yeni bir kültür olarak niteleyebileceğimiz medya kültürünü ortaya çıkartmaktadır. Günümüz dünyasında küreselleşme ile birlikte medya kültürü uluslar üstü bir konuma ulaşmış ve ortaya çıkan çok uluslu şirketler ve medya kuruluşları ile birlikte yeni bir medya kültürü üretilmektedir. Bu da medya kültürünün ulaşamadığı ve dönüştürmediği gölge ve toplum bırakmamaktadır.

Kaynakça

1. Lull, James (2001), Medya Đletisim Kültür, çev: Nazife Güngür, Ankara, Vadi Yayınları

2. Ozankaya, Özer (1980), "Türkiye'de Yığın Iletişiminin Demokratik Siyasal Kültür Gelişimindeki Yeri ve Önemi", A.Ü.S.B.F. Yay., Ank., cilt: XXXV.

3. Şenyapılı; Önder (1981), Toplum ve Iletiğim, Turhan Yay.,Ankara.

4. Mutlu, Erol (1991), Televizyonu Anlamak, Gündoğan Yay., Ank.

5. Yengin, Hulya (1996), Medyanın Dili, Der Yay., Ist.

6. Tomlinson, John(1999). Kültürel Emperyalizm, çev.Emrehan Zeybekoğlu, Ayrıntı Yayınları, Istanbul.

7. Fichter, Joseph (1996). Sısyoloji Nedir?, çev. Nilgün Çelebi, Attila Kitapevi, Ankara.

8. Lundby, K. ve Ronning, H.(2002). "Medya-Kültür-Iletiğim: Medya Kültürü Aracılığıyla Modernliğin Yorumlanışı", Medya, Kültür Siyaset. der. Süleyman Irvan, Alp Yayınevi,

9. Mora, Necla (2008). Medya ve Kültürel Kimlik, Uluslar arası Insan Bilimleri Dergisi, S.1, 2008.

10. Aktaş, Ayşe Melike (2007). Egemen Kültür ve Ideolojinin Medya Aracılığı ile Yeniden Üretimi: "Babam ve Oğlum" Film Çözümlemesi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Т. Нармаматова, Ө.Чакын,
Кыргыз-Түрк "Манас" университети

БИЛБОРДДОРДО КОШ ТИЛДҮҮЛҮК ЖАНА ТУУРА ЭМЕС ТҮШҮНҮШҮҮЛӨР

(Бишкек мисалында)

Баарыбызга маалым болгондой эле жарнак (реклама) учурдун маанилүү маалымат каражаты болуп саналат. Инже белгилеп кеткендей жарнактар ар кандай ММКлар аркылуу күнүмдүк турмушубузга кирип, жашообузду биз ойлобогондой деңгээлде өзгөртө баштады. Мисалы эгер жарнакчылыктын оң таасирин алып карасак, бир жарнакта жазылган жазуулар аркылуу адамдар жаңы продукциялар, баалар, тейлөөлөр, эң акыркы модада болгон нерселер жана андан башка да бир топ маалыматка ээ боло алышат. Жарнактар ошол эле мезгилде жашообуздун өзгөрүшүндө, өнүгүшүндө өзгөчө роль ойнойт. Мисалы азыркы учурда колдонулуп жаткан микротолкундуу мештер, идиш жуучу машиналар, автоматтык кир жуучу машиналар баары жарнак сектору аркылуу жашообузга кирип жашообузду кыйла оңойлотту. (Инже, 1993: 231-232).

Мындан сырткары жарнактар бир топ жаңы сөз, термин жана түшүнүктөрдүн коомго келишине шарт түзүп берип, ушул жол аркылуу маданиятыбызга да, тилибизга да таасир берүүдө. Чет тилдеги сөздөр жана терминдер коомго ушунчалык бат кирип аралаша баштагандыктан кээде бул сөздөрдүн чет элдики экенин да унута баштайбыз. Мисалы диета, кока-кола, шампунь, крем сыктуу сөздөр албетте жарнактар аркылуу келген сөздөр. Ал эми банктык тейлөөлөрдө колдонулган электроникалык банк системасы, онлайн банкоматтык карта, банкомат, чек сыяктуу сөздөр да жаңы рыноктук шарттарда жаралып, жарнактар аркылуу коомго кирген сөздөр болуп саналат.

Бишкек гуманитардык университетинин социологтору тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгына караганда шаарда жашаган элдин 89% билборд жарнактарын кызыгып окушат, ал эми 61% бул жарнактардан пайдаланышат. Бул өз учурунда биздин эне тилибизди билборддор аркылуу үйрөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экенибизди көрсөтөт (Молдоканов ж.б. 2006:23).

Эгер шаарда жашаган калк билборддорго ушунчалык кызыгышса алар окуп жаткан жарнактарды да түшүнө билүүсү да маанилүү. Анткени жарнакта колдонулган сүйлөмдөр өзгөчө мааниге ээ. Бир сөз күн ичинде кайра-кайра кайталанса бираз убакыттан кийин бул сөз адамдар үчүн жаңы нерсе болбой калат. Көздөгөн аудиторияга жеткиликтүү деңгээлде таасир берүү алардын көңүлүн өзүнө буруу жарнакчылык ишинде эң маанилүү функция болуп саналат. Ошондуктан жарнактарда колдонулган сүйлөмдөргө, котормолорго өзгөчө маани берилүүсү керек. Албетте жар-

нак берүүчү менен аудитория арасында кандайдыр бир түшүнбөстүк болушу мүмкүн эмес. Анткени алардын экөөсү тең бир эле коомдун мүчөсү болуп саналат. А бирок жарнакта колдонулган сөздөр, сөз тизмектери жана котормолорго келсек, бул бизди ойлондура турган өзгөчө маселе болот. Анткени жарнактарда көпчүлүк эле учурларда туура эмес сүйлөмдөр түзүлөт, туура эмес котормолор жасалат. Бул көрүнүш күн өткөн сайын көбөйүп баратат. Канчалаган кылымдар бою бапестелип, сакталып, муундан-муунга өткөрүлүп келген тилибиздин бузулуп баратышы албетте учурдагы маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Левенд белгилеп кеткендей "Тил коомдо өзүнчө эле жаралган бир феномен эмес, ал адамзат жашоосунда, анын иш-аракетинде колдонулган социалдык элемент болуп саналат. Ал адамга байланыштуу, адам менен бирге жашайт жана өнүгөт. Бардык эле тирүү жандар сыяктуу аны да сактоо, коруу керек" (Левенденден ссылкалаган: Демирбаг, 2002: 125-134).

Биздин өлкөдө товарлардын жарнагы жасалганда көбүнесе эки тил б.а. орусча жана кыргызча талап кылынат. Бул өлкөбүздө көп улуттардын жашап жаткандыгы менен байланыштуу. Кээ бир билборддор жалан гана орус тилинде жасалган. Кээ бирлеринде болсо орусча жана кыргызча. Бирок тилекке каршы кээ бир орусча жазылган сөздөр так жана туура болуп кыргызчага которулган эмес, б.а. котормо туура маанини бербейт. Орусчадан кыргызчага которулуп чыгарылган билборддордо көп каталарга кездешебиз. Бул каталардын болуу себептерин төмөнкүчө көрсөтүшүбүз мүмкүн:

- Жарнактар алгач орус тилинде жасалат, андан кийин кыргызчага которулат. Бул өз учурунда сүйлөмдүн маанисинин жоголушуна алып келет.
- Жарнак түзүүчүлөр кыргыз тилин билишпейт, ошондуктан кыргызчага которгондо грамматикалык каталарга жол коюшат.
- Жарнак агенттиктеринде жеткиликтүү деңгээлде профессионалдар иштешпейт же аларга карата талап жок.

Жыйынтыктап келгенде, жарнак жасоодо ушуга окшогон бир топ кемчиликтердин айынан туура эмес котормолор болууда. Бул болсо өз учурунда туура эмес түшүнүшүүлөрдүн жаралышына алып келүүдө. Албетте бул жагдайдын тилибизге да, маданиятыбызга да таасир берүүсү талашсыз. Ушул маселелердин тегерегинде сөз кылуудан мурда биз алгач жарнак түшүнүгүнүн жаралыш тарыхына, өнүгүш жолдоруна жана жарнакчылыктын эң көрүнүктүү мисалы болгон билборддорго токтолуу менен бирге билборддордогу тилдик каражаттардын колдонулушу, туура эмес котормолор, алардын тилибизге жана маданиятыбызга тийгизген таасири тууралуу кеп кылабыз.

ЖАРНАК (РЕКЛАМА) ТҮШҮНҮГҮНҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Жарнак сөзүнүн көп түшүндүрмөсүн айтуу мүмкүн. Адамзат жашоосунун айрылгыс бир бөлүгү болгон кээ бир нерселер азыркы учурда баш тартууга мүмкүн болбогон каражаттардын катарына кирди. Жарнакты буга мисал катары берсек болот. Азыркы мезгилде жарнактар адамзат жашоосунун бардык тарабын кучагына алганы талашсыз.

Алынган маалыматтарга караганда жарнактын тарыхы б.з.ч. кылымдарга барып такалат. Анткени б.з.ч. убактарда эле Египеттик соодагерлер хамураби товарларынын үстүнө кичинекей жазууларды жазып алып жарнак кылышчу. Андан кийин типографиянын пайда болушу менен жарнакчылык өнүгө баштаган. 1920-жылдары радионун, ал эми 1950-жылдары телевидениенин пайда болушу менен бирдикте жарнактар ММКнын негизги куралына айланган (Валов, 2003:23).

Шултз жана Танненбаум жарнакчылыктын 3 негизги принцибин айтып кетишкен. Бул принциптер:

- Жарнак алуучунун көз-карашына жараша жасалышы керек.
- Жарнак товарды өткөрүү үчүн атайын жазуулар аркылуу жасалат. Эгер жарнактагы жазуу адамдарга берилгенде эч кандай кызыгууну жаратпаса анда ал канчалык түрдүү түскө боёлсо да баары бир пайда бербейт. Жарнак баарынан мурда ынандыруучу болушу керек.
- Алуучу товарды түгөтүү үчүн эмес муктаждыгын камсыз кылуу үчүн алат. Ошондуктан алуучунун көңүлүн өзүнө бурган жарнак товардын узак убакытка сатышына өбөлгө болот.

Бул принциптерден байкаганыбыздай жарнакчылык товарды өткөрүү үчүн түзүлгөн атайын жазуулар тизмеги болуп саналат. Эгер жарнактагы жазуу туура эмес болсо ал алуучуга терс таасир берүүсү мүмкүн. Жалпысынан алганда жарнактар товар жана тейлөөлөрдү жарыялоо аркылуу адамдарга маалымат жана таалим-тарбия берет (Тепежик, 1999:22).

АЧЫК АБА ЖАРНАКЧЫЛЫГЫ, АНЫН ТҮРЛӨРҮ: БИЛБОРДДОР

Ачык аба жарнакчылыгы адамдардын сыртта көп жүргөндүгүнө карата жасалган бир жарнак түрү болуп саналат жана анын рынокто өзгөчө орунду ээлейт. Жарнак бергендердин жарнагын радио, телевидениеден кийинки эң эле жарыялоону талап кылган жери ачык аба жарнакчылыгы болуп саналат .

Ачык аба жарнакчылыгы алгач б.з.ч. 3000 жылдары Эски Египетте пайда болгон. Ошол мезгилдерде көрүстөнгө коюлган таштардын үстүнө, табуреттерге адамдардын окушу үчүн ар кандай боёктор менен боёлуп жазуулар жазылган. Андан кийин Англияда отелдер жеке жарнактарын дубалдарга илип жасай баштаган. Жарнакка байланыштуу алгачкы мыйзам 1614-жылы Англияда пайда болгон. Ачык аба жарнакчылыгы 1789-жылы болгон Франция төнкөрүшүнөн кийин аябай өнүккөн жана ал пропаганда каражатына айланган. Америка ички согушунда да пропаганда куралы катары колдонулган. Азыркы заманбап ачык аба жарнактары 1930-жылдары унаалардын пайда болушу менен байланыштуу .

Ачык аба жарнакчылыгынын да бир топ жетишкендиктери жана кемчиликтери бар. Аларды төмөнкүчө көрсөтсөк болот.

Жетишкендиктери:

1. Оңой жетүү мүмкүнчүлүгү жана кайталанма болушу:
2. Аз сандагы чыгаша:
3. Креативдүүлүк:
4. Ар кандай аймактарга оңой жайланыштыруу:
5. Ар тараптуулук:
6. Масштабтуулугу:
7. Мотивациялуулугу:

Кемчиликтери:

1. Креативдүүлүктүн начар болушу жана аз көңүл буруучулук:
2. Көрсөтүүнүн кирлеши:
3. Чыгашада өзгөрүлмөлөр:
4. Рынок сегментиндеги өзгөрүүлөр:

5. Өлчөө жана баалоонун кыйын болушу.

Бизге маалым болгондой ачык аба жарнакчылыгынын төмөнкүдөй түрлөрү бар:

- Афишалар;
- Билборддор;
- Панкарттар;
- Электрондук жарнактар (High Rise);
- Мега борддор;
- Дубалдардагы жана үй чатырларындагы жарнактар;
- Стенддерге, ар кандай унааларга, станция, аялдамаларга коюлган жарнактар;
- Айнек графиктери;
- Эскавижн.

Булардын ичинен билборд жарнактары өзгөчө орунда турат. Анткени билборддорду адамдар ар кайсы жерде жана ар кандай убакытта көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан алар эң көп кире алып келе алат. Ошондуктан Элден айтып кеткендей билборд жарнактарында адамдардын көңүлүн бура тургандай деңгээлде визуалдык жана жазуу түрүндөгү маалымат берилиши керек (Элден, 2003:224).

БИЛБОРДДОРДО ТИЛДИН КОЛДОНУЛУШУ

Тил ар бир коомдо өзгөчө орунга ээ болгон байланыш каражаты болуп саналат. Тил бир эле байланыш каражаты болуп калбастан ошол эле мезгилде коомдо жашаган адамдардын чогуу болушун камсыз кылат. Неттл белгилеп кеткендей социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгына караганда адамдар айланасында эң көп колдонулган тилди колдонуунун ордуна башка жаңы келген терминдерди колдонууну каалашат (Яйжыоглу, 2005).

Ал эми жарнактарда эки тилдин колдонулушу бул жарнак колдонуучунун жергиликтүү эмес эл аралык деңгээлде экенин көрсөтөт б.а. жарнак колдонуучулар эл аралык деңгээлдеги ийгиликке жетишкен элита мүчөлөрү экенин билдирет. Эки тилди колдонуу менен жарнактар локалдык эмес глобалдык терминдердин коомго киришине, ушул жол менен коомдогу жаштарда жаңы көз караш, ой-пикирлердин жаралышына себепчи болот. Ушинтип отуруп жарнактар локалдык жана глобалдык түшүнүктөрдүн өз ара кагылышуусуна алып келет. Жарнактарда колдонулган эки тилдүүлүктү жана андагы маанилердин жоголушу тууралуу сөз кылуудан мурда биз алгач орус жана англис тилинин кыргыз тилине тийгизген таасирин карап көрүүнү чечтик.

Орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири:

Бизге белгилүү болгондой Кыргызстанда мектеп жана ЖОЖ тили кыргызча жана орусча болуп эсептелет. Бирок кыргызча билим берген мектептерде орус тилин окутуунун жумалык сааты бергилүү бир сааттан ашпоосу керек. 2001-жылга карата 1975 мектептин 136сы жалаң орус тилинде билим берет. Ал эми 280 мектеп орус жана кыргыз тилинде, 15 мектеп өзбек жана орус тилинде, 14 мектеп өзбек, тажик ж.б. тилдерде билим берет. Өлкөдө 1.11.374 окуучунун 252.697си орус тилинде окушат. Орус тилдүү мугалимдердин саны 7.862ден ашат (Федетовдон ссылкалаган Оган, 2006).

Ал эми ушул эле маселеге байланыштуу Кул мындай дейт: "Чет тилде билим берүү тил аркылуу маданияттын жоголушунда алып келет. Бир улуттун жашап турушун шарттаган маданиятты жоготуу үчүн алгач ал улуттун тилин бузуу керек".

Англис тилинин кыргыз тилине тийгизген таасири:

Демирбаг чет тилдин таасири тууралуу төмөнкүлөрдү айтат: "Азыркы учурда мода деп башка улуттун тилин колдонуу (б.а. чет тилин билем деп өзүн көрсөтүү) аракетинин маданий өзгөрүү жана өнүгүүгө канчалык таасир берүүсүн байкоо кыйын эмес. Мындай деген ой келет; эгер эки тилдүү жарнакта бирдей маанини берген тексттер, колдонулбаса анда ал жарнак кантип анализделет? Бул учурда албетте жарнак башка визуалдык көрүнүштөрдүн жардамы аркылуу анализделиши мүмкүн. Бирок бул баары бир таасирдүү байланыштын болушун шарттабайт" (Демирбаг, 2002:125).

Эл аралык статуска ээ англис тилинин таасири өзгөчө жарнактарда байкалат. Жарнактарга көңүл бурсак андагы көп эле сөздөр товардын чыныгы аты менен б.а. англисче аты менен берилет. Бирок бир эле бул эмес англис тили ар кандай иш жайларында, соода борборлорунда да колдонулат. Мисалы Бишкектеги Beta Stores, Silkway, Caravan, Bishkek City сыяктуу чоңчоң супермаркеттер англис тилинде аталат. Албетте бул көрүнүш өз учурунда белгилүү бир деңгээлде улуттук тилге таасир этүүсү талашсыз.

ТУУРА ЭМЕС КОТОРМОЛОР ЖАНА ТУУРА ЭМЕС ТҮШҮНҮКТӨР

Феирклав тилдеги өзгөрүүлөр тууралуу төмөнкүлөрдү айтат: "Тилди колдонууда байкалган өзгөрүүлөр коомдук өзгөрүүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Тил өзүнөн сырткары саясий, коомдук жана экономикалык өзгөрүүлөрдөн таасирленип өзгөрөт. Ушул себептен тил колдонууда көрүлгөн кемчиликтерди ошол коомдо жашаган адамдардын жүрүм-турум, сүйлөшүүлөрүндөгү өзгөрүүлөрдөн издеш керек" (Яйжыоглу, 2005).

Бул сөздөрдөн байкаганыбыздай эле тил менен маданият б.а. адамдардын каада-салт, жүрүм-турумдары арасында чоң байланыш бар. Албетте тил менен маданиятты бири-биринден бөлүп кароо мүмкүн эмес. Бир улутту улут кылып турган анын тили жана маданияты болуп саналат. Маданияттын ичиндеги маселелер анын өнүгүү жолу менен байланышта. Ошондой эле тилдеги маселелер да анын жеке өнүгүү жолу менен байланышта. Ар бир тилдин өзүнө тиешелүү терминдери, учкул сөздөрү, макал-лакаптары бар. Мисалга алсак окшоштукту кыргыз тилинде "коёндой окшош" десе, орус тилинде "как две капли воды" (эки тамчы суудай окшош), ал эми англис тилинде "as a two peas" (эки тобурчактай окшош) деген сөздөр менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле эгер жарнакта колдонулган англис сөзүнүн кыргыз тилиндеги мааниси туура табылбаса маданияттар аралык түшүнбөстүккө жол ачат. Сөздөр которулганда да ошол элдин тилиндеги сөз тизмектерине, маданий өзгөчөлүктөрүнө карата которулушу керек. Мындан сырткары борбор калаабыздагы бир топ билборддордо котормолор туура эмес жасалган. Мисалы Москва-Турусбекова көчөсүндө асылып турган "Всемирная красота" деген сөз тизмеги "Аалам периси" деп которулуп, канча жылдан бери асылып турат. Андан сырткары Совет көчөсүндө көпүрөнүн так эле үстүндө "Безограниченный доступ" деген сөз тизмеги "Чексиз байланыш" деп которулган. Вефа центр соода борборунун так эле мандайында "Обувь, который дышить" сөз тизмеги "Жел өткөргөн батинке" деп которулган. Карап көрсөк мындай мисалдар толтура, бирок бул көрүнүшкө карата эч кандай чара көрүлбөөдө.

Улуу философ Конфуцийден сурашат: "Сизге бир мамлекетти башкаруу иши жүктөлсө алгач эмне иш кылаар элеңиз? Анда ал: -Албетте алгач ал өлкөнүн тилин карап чыкмакмын. Угуп отургандардын таң калганын байкаган философ сөзүн мындай улантат: -Тилде кемчилик болсо айтылган сөздөр ойду ачык билдире албай калат. Ойлогон ой туура түшүндүрүлбөсө, салт-санаа жана маданият бузулат. Салт-санаа жана маданият бузулса, адилеттик жоголот. Адилеттик жоголгондо адамдар хаоско түшөт, эмне кылаарын, кандай чара көрөөрүн биле албай калышат. Ошондуктан бул жашоодо эч нерсе тилчелик маанилүү эмес" дейт (Демирбаг, 2002). Жогоруда Конфуций айткандай тилдин бузулушу ал өлкөдө тынчтыктын бузулушуна алып келет. Ушул себептен керек болсо ал өлкө түп тамырынан жоголушу мүмкүн. Тил адамдын адамдык касиетинин эң башында келет. Адам жеке ой-пикирин, сезимин, сүйүүсүн, жек көрүүсүн коомго, айлана-чөйрөсүнө жалгыз гана өзүнүн тилинде жеткиликтүү деңгээлде бере алат. Мындайча айтканда тил менен аң-сезим бири-бирин толуктап турган элементтер болуп саналат. Адам тил аркылуу аңдап билет. Тилдин өнүгүшү аң-сезимдин өнүгүшү менен, аң-сезимдин өнүгүшү тилдин өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Эне тилибизде сүйлөм түзүп, эне тилибизде аңдай алабыз. Тил болбосо аң-сезим өнүкпөйт. Ал эми аң-сезим өнүкпөсө коом өнүкпөйт жана маданият жаралбайт.

Адабияттар

1. Демирбаг Исмаил "Түркчө жарнак билдирүүлөрүндө колдонулган чет тил сөздөрү" (Türkçe Reklam Bildirilerinde Kullanılan Yabancı Sözcükler), // Жумурият университети Коомдук Билимдер 26 (1), 125-134., Сивас, Түркия, 2002.

2. Элден Мүге"Жарнак жазуучулук", (Reklam Yazarlığı), Илетишим Яйынжылык басма үйү. Истамбул. Түркия, 2003.

3. Инже Ышыл "Жарнак тилине лингвистикалык жактан кароо" (Reklam Diline Dilbilimsel Bir Bakış), Хажеттепе университети Адабият факультети журналы, 10 (1), 1993.

4. Жумагулов Ташбоо, "Тил бар болсо улут бар, мамлекет бар", //Кыргыз Руху гезити

5. Мамлекеттик тилди өнүктүрүү фонду, (2005), "Сүрөттөр сүйлөйт же көрнөк-жарнак көчөнүн көркүбү", -Б.: Бийиктик басмасы, 2005.

6. Молдоканов Аалы жана Ниязакунов Тимур, "Көрнөк-жарнак көчөнүн көркүбү", //Шоокум-Илим турмуш жана маданият 2 (3), 2006.

7. Тепежик Аднан жана Тутку Дилем Калафат (1999), "Басма сөз жарнактарында колдонулган коммерциялык максаттары билдирүүлөрдүн коомго тийгизген таасири" (Basılı reklamlarda kullanılan ticari mesajların toplum üzerindeki etkileri) http://mef.gazi.edu.tr/mesefeki/dergi/99-2/bolum8.docv

8. Яйжыоглу Семирамис, (2005), "Тил эч качан тил алчаак болбойт" (Dil asla masum değildir), Докуз Эйлүл университети коомдук илимдер институту журналы 7 (2)

9. Жарнак жөнүндө мыйзам (1999-жыл 30-ноябрь жана 2002-жыл 25-июлб КР мыйзамдары редакциясынан, №134 жана №130) http://www.tazar.kg/doc/020307_law_about_advertising_KG.doc

СПОРТ

***Иманалиев Т.Т.**, КГАФКС*
Макиевский И.М., Тынаев А.С.,
БГУ им. К. Карасаева

НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОЗДОРОВЛЕНИЯ

Прежде чем приступить к оздоровительной тренировке, всем желающим пройти медицинский осмотр, чтобы выявить возможные нарушения в деятельности систем организма.

Врачебный контроль в процессе занятий физической культурой направлен на решение трех основных задач: выявление противопоказаний к физической тренировке; определение уровня физической работоспособности для назначения адекватной тренировочной программы; контроль за состоянием организма в процессе занятий (не мене двух раз в год).

В связи с возможностью варьировать величину тренировочных нагрузок (начиная с ходьбы) в широких пределах, абсолютные противопоказания к тренировке на выносливость весьма ограниченны:

-врожденные пороки сердца и стеноз (сужение) предсердно-желудочного отверстия;

-сердечная или легочная недостаточность любой этиологии;

-выраженная коронарная недостаточность, проявляюшаяся в покое или при минимальной нагрузке;

-хронические заболевания почек;

-высокое артериальное давление (200/120 мм РТ. Ст.) которое не удается снизить с помощью гипотензивных средств;

-ранний период после перенесенного инфаркта миокарда (3-6 месяцев и более - в зависимости от тяжести заболевания);

-выраженные нарушения сердечного ритма (мерцательная аритмия и т.д) тромбофлебит;

-гиперфункция щитовидной железы (тиреотоксикоз).

Занятия физкультурой временно противопоказаны также после любого острого заболевания или же обострения хронической болезни. Важным средством контроля является диагностика уровня физического состояния путем проведения субмаксимальной велоэргометрической пробы, определяющий верхний уровень толерантности (переносимости) физической нагрузки. Дополнительная ценная информация при медицинском осмотре будет получена также при измерении артериального давления, записи ЭКГ в покое и после нагрузки, определении ЖЕЛ и массы тела.

Не менее важное значение при решении вопроса о дозировке тренировочных нагрузок, их эффективности имеет и грамотный самоконтроль, который позволяет занимающимся оперативно и регулярно контролировать текущее функциональное состояние. Он включает определение объективных показателей деятельности сердечнососудистой системы и оценку субъективных ощущений. Основным объективным критерием переносимости и эффективности тренировки является ЧСС. Величина ЧСС, полученная за первые 10 с. после окончания нагрузки, характеризует ее интенсивность. Она не должна превышать средних значений для данного возраста и уровня тренированности.

Объективные данные, отражающие суммарную величину тренировочного воздействия на организм (за недельный и месячный цикл занятий) и степень восстановления, можно получить, ежедневно подсчитывая пульс утром после сна, в положении лежа. Если его колебания не превышают 2-4 уд/мин, это свидетельствует о хорошей переносимости нагрузок и полном восстановления организма. Если же разница пульсовых ударов больше этой величины, это сигнал начинающего переутомления, в этом случае нагрузку следует непременно уменьшить.

Еще более информативна ортостатическая проба. Сосчитать пульс, лежа в постели; затем медленно встаньте и через 1 мин. снова сосчитать пульс в вертикальном положении за 10 сек. с последующим пересчетом за 1 мин (для этого полученную величину нужно умножить на 6). Если разница пульса в вертикальном и горизонтальном положении не превышает 10-12 уд/мин, значит, нагрузка вполне адекватна и организм отлично восстанавливается после тренировки. Если прирост пульса составляет 18-22 уд,/мин, значит, состояние удовлетворительное. Если же эта цифра больше указанных величин, это явный признак переутомления, которое помимо чрезмерного объема тренировки может быть вызвано другими причинами (большие производственные и бытовые нагрузки, постоянное недосыпание, перенесение заболевания и т.п.) Неудовлетворительные результаты ортостатической пробы обычно наблюдаются у людей страдающих от гиподинамии и полноты, нетренированных, а также у начинающих физкультурников. С ростом тренированности постепенно снижается реакция сердечнососудистой системы на этот тест - так же, как и ЧСС в состоянии покоя. Так например, у начинающих любителей оздоровительного бега переход в вертикальное положение (после сна) вызывает увеличение ЧСС на 20-30 уд/мин, а у хорошо подготовленных бегунов с многолетним стажем занятий- всего на 8-16 уд/мин.

Для оперативного контроля за интенсивностью нагрузки, помимо данных ЧСС, целесообразно использовать также показатели дыхания, которые могут определяться непосредственно во время бега. К ним относится тест носового дыхания. Если во время бега дыхание легко осуществляется через нос , это свидетельствует об аэробном режиме тренировки. Если же воздуха не хватает и приходится переходить на смешанный носа-ротовой тип дыхания, значит, интенсивность бега соответствует смешанной аэробной-анаэробной зоне энергообеспечения и скорость следует несколько снизить. Так же успешно может использоваться разговорный тест. Если во время бега вы можете легко поддерживать непринужденный разговор с партнером, значит, темп оптимальный. Если же вы начинаете задыхаться и отвечать на вопросы односложными словами, это сигнал перехода в смешан-

ную зону. Эти тесты подтверждает заповедь родоначальника оздоровительного бега, знаменитого новозеландского тренера Артура Лидьярда- "бежать легко".

Не менее важное значение для самоконтроля имеют показатели состояния организма (сон, самочувствие, настроение, желание тренироваться). Крепкий сон, хорошее самочувствие и высокая работоспособность в течение дня, желание тренироваться свидетельствует об адекватности тренировочных нагрузок. Плохой сон, вялость и сонливость в течение дня, нежелание тренироваться являются верными признаками перегрузки. Если не принять соответствующие меры и не снизить нагрузки, позже могут появляться более серьезные симптомы перетренированности - боли в области сердца, нарушение ритма (экстрасистолия), повышение артериального давления и др. В этом случае следует на несколько недель прекратить занятия и обратиться к врачу. После исчезновения указанных симптомов и возобновления занятий необходимо начинать с минимальных нагрузок, использовать реабилиционный режим тренировок. Для того , чтобы избежать таких неприятностей, нужно правильно оценивать свои возможности и увеличивать тренировочные нагрузки постепенно.

Большую помощь занимающимся может оказать регулярное ведение дневника самоконтроля, что позволит выявить ранние признаки переутомления и вовремя внести соответствующие коррективы и тренировочный процесс. Текущий самоконтроль и периодический врачебный контроль повышает эффективность и обеспечивает безопасность занятий оздоровительной физической культурой.

Оздоровительный бег является наиболее простым и доступным (в техническом отношении) видом циклических упражнений, а потому и самым массовым. По самым скромным подсчетам, бег в качестве оздоровительного средства используют более 100 млн. людей среднего и пожилого возраста нашей планеты.

Для усиления пропаганды занятий оздоровительным бегом необходимо глубже осознать психологию бегающего человека и мотивы, которые им руководят. Выделяю следующие основные мотивации людей среднего возраста к занятиям оздоровительным бегом: укрепление здоровья и профилактика заболеваний; повышение работоспособности; удовольствие от самого процесса бега; стремление улучшить свои результаты в беге (спортивная мотивация); следование моде на бег (эстетическая мотивация); стремления к общению; стремление познать свой организм, свои возможности; мотивация творчества, мотивация воспитания и укрепления семьи; "семейный" бег; случайные мотивации. Однако наиболее сильным стимулом для занятий является именно удовольствие, огромное чувство радости, которое приносит бег. В большинстве случаев прекращают занятия те люди, которые в результате неправильной тренировки не смогли испытывать эти ощущения.

Техника оздоровительного бега настолько проста, что не требует специального обучения, а его влияние на человеческий организм чрезмерно велико. Однако при оценке эффективности его воздействия следует выделить два наиболее важных направления: общий и специальный эффект.

Общее влияние бега связано с изменениями функционального состояния ЦНС, компенсация недостающих энергозатрат, функциональными сдвигами в системе кровообращения и снижением заболеваемости.

Тренировка в беге на выносливость является незаменимым средством разрядки и нейтрализации отрицательных эмоций, которые вызывают хроническое нервное перенапряжение. Эти факторы значительно повышает риск миокарда в результате избыточного поступления в кровь гормонов надпочечников- адреналина и норадреналина.

Оздоровительный бег (в оптимальной дозировке) в сочетании с водными процедурами является лучшим средством от неврастении и бессонницы, вызванными нервным перенапряжением, изобилием поступающей информации. В результате снимется нервное перенапряжение, улучшается сон и самочувствие, повышается работоспособность. "Выбивание психологического стресса физическим" - так охарактеризовала это явление трехкратная чемпионка Татьяна Казанкина. Особенно полезен в этом отношении вечерний бег, который снимает отрицательные эмоции, накопленные за день, и "сжигает" избыток адреналина, выделяемого в результате стрессов. Таким образом, бег является лучшим природным транквилизатором - наиболее действенным, чем лекарственные препараты.

Успокаивающие влияние бега усиливается действием гормонов гипофиза (эндорфинов), которые выделяются в кровь при работе на выносливость. При интенсивной тренировке их содержание в крови возрастает в 5 раз по сравнению с уровнем покоя и удерживается в повышенной концентрации в течение нескольких часов. Эндорфины вызывают состояние своеобразной эйфории, ощущение беспричинной радости, физического и психологического благополучия, подавляют чувства голода и боли, в результате чего резко улучшается настроение. Психиатры широко используют циклические упражнения при лечении депрессивных состояний - независимо от их причины. Согласно данным К. Купера, полученным в Далласком центре аэробики, большинство людей, пробегающих за тренировку до 5 км, испытывают состояние эйфории во время и после окончания физической нагрузки, что является ведущей мотивацией для занятий оздоровительным бегом.

В результате такого многообразного влияния бега на центральную нервную систему при регулярных многолетних занятиях изменяется и тип личности бегуна, его психический статус. Психологи считают, что любители оздоровительного бега становятся более общительны, доброжелательны, имеют высокую самооценку и уверенность в своих силах и возможностях. Конфликтные ситуации у бегунов значительно реже и воспринимаются намного спокойнее; психологический стресс или вообще не развивается, или же вовремя нейтрализуются, что является лучшим средством профилактика инфаркта миокарда.

В результате более полноценного отдыха центральной нервной системы повышается не только физическая, но и умственная работоспособность, творческие возможности человека. Многие ученые отмечают повышение творческой активности и плодотворности научных исследований после начала занятий оздоровительным бегом (даже в пожилом возрасте).

Таким образом, положительные изменения в результате занятий оздоровительным бегом способствуют укреплению здоровья и повышению сопротивляемости организма действию неблагоприятных факторов внешней среды.

Специальный эффект беговой тренировки заключается в повышении функциональных возможностей сердечно-сосудистой системы аэробной производительности организма. Повышение функциональных возможностей проявляется прежде всего в увеличении сократительной и "насосной" функций сердца, росте физической работоспособности. При обследовании 580 бегунов в возрасте от 30 до 70 лет было обнаружено, что основные показатели сердечнососудистой системы (ЧСС,АД,ЭКГ) не отличались от данных молодых людей. Даже такой важнейший показатель, как кроваток, у пожилых людей не был снижен. У начинающих любителей оздоровительного бега только за 8 недель занятий отмечено увеличение сократимости миокарда производительности сердца, в результате чего физическая работоспособность по тесту PWC170 возросла на 30%. Эти изменения сопровождались увеличением коронарного кровотока и снабжения и снабжения миокарда кислородом более чем на 25% (Е. А. Пирогов, и др.1986).

С помощью новейших исследований (эхокардиография) установлено, что регулярные занятия бегом приводит к увеличению массы левого желудочка(за счет утолщения его задней стенки и межжелудочковой перегородки), которое сопровождается ростом производительности сердца и способности миокарда усваивать кислород. Причем вариант адаптации к тренировочным нагрузкам является оптимальным с точки зрения функциональных возможностей организма и поддержания стабильного уровня здоровья (А.Г. Дембо,1988).

У людей с ишемической болезнью сердца развитие коллатерального кровообращения значительно затруднен, однако даже при наличии такой тяжелой патологии в ряде случаев, используя длительную тренировку на выносливость, можно добиться положительных результатов. Новые высокочувствительные методы исследования коронарного кровообращения с помощью радиоактивных изотопов (талий-201) позволили установить улучшение перегрузки миокарда у 6 (из 16) больных ишемической болезни сердца после 12-месячной тренировки в ходьбе и беге.

Таким образом даже больным с тяжелым коронарно-кардиосклерозом благодаря регулярным тренировкам удалось существенно увеличить функциональные возможности системы кровообращения и значительно повысить физическую работоспособность и уровень здоровья.

Велико влияние бега и на обмен веществ в организме. Под влиянием занятий оздоровительным бегом наблюдается нормализация липидного обмена : снижение содержания в крови холестерина, триглицеридов и ЛИП (с повышением ЛВП). Содержание ЛВП у лежачих больных составляет всего 26 мг% у ведущих малоподвижный образ жизни - 42 мг %., у бегунов среднего возраста -63 мг %. У мужчин и женщин, занимающих бегом, лыжным спортом ,плаванием, уровень ЛВП, являющихся основным защитным средством против атеросклероза, на 20-30% выше, чем у физических пассивных.

На основании длительного наблюдения многие ученые считают, что можно приостановить развитие атеросклероза с помощью выполнения циклических упражнений. Возможность обратного развития атеросклероза у коронарных больных под влиянием тренировки на выносливость связана с активизацией жирового обмена. снижением содержания ЛИП и повышения ЛВП.

Под влиянием тренировки на выносливость снижается вязкость крови, что облегчает работу сердца и уменьшает опасность тромбообразования и развития инфаркта.

Благодаря активизации жирового обмена бег является эффективным средством нормализации массы тела. У людей, регулярно занимающимся оздоровительным бегом, вес тела близок к идеальному, а содержание жира в 1,5 раза меньше, чем у не бегающих.

Весьма эффективной в этом плане может быть и быстрая ходьба (по 1 ч. в день), что соответствует расходу энергии 300-400 ккал - в зависимости от массы тела. Дополнительных расход энергии за 2 недели составит в этом случае не менее 3500 ккал- , что приведет к потере 500 г. жировой ткани. В результате за 1 месяц тренировки и оздоровительной ходьбы (без изменения пищевого рациона) масса тела уменьшится на 1 кг.

Как отмечают ученые, дозированная физическая нагрузка позволяет нормализовать массу тела не только за счет увеличения энергозатрат, но и в результате угнетения чувства голода (при выделении в кровь эндорфинов). При этом снижение тела путем увеличения расхода энергии (с помощью физических упражнений) более физиологично. По данным комитета экспертов ВОЗ (1984), потеря 3-4 кг массы тела под влиянием физической тренировки способствует более выраженной и стабильной нормализации холестеринового обмена. чем в результате изменения пищевого рациона. Если учесть, что за 1 ч. медленного бега со скоростью 9-11 км/ч расходуется вдвое больше энергии, чем во время ходьбы (600 против 300ккал), то очевидно, что с помощью беговых тренировок аналогичного эффекта можно достигнуть значительно быстрее. После окончания тренировки работавшие мышцы "по инерции" в течение нескольких часов продолжают потреблять больше кислорода, что приводит к дополнительному расходу энергии. В случае выраженного ожирения наиболее эффективно сочетание обоих методов - тренировки на выносливость и ограничения пищевого рациона (за счет жиров и углеводов).

Помимо основных оздоровительных эффектов бега, связанных с воздействием на системы кровообращения и дыхания, необходимо отметить также его положительное влияние на функцию печени и желудочно-кишечного тракта, костную систему.

Это объясняется увеличением потребления кислорода печеночной тканью и во время бега в 2-3 раза с 50 до 100 мл./мин. Кроме того, при глубоком дыхании во время бега происходит массаж печени диафрагмой, что улучшает отток желчи и функцию желчных протоков, нормализуя их тонус. В результате вибрации внутренних органов, возникающей во время бега, повышается моторика кишечника и его дренажная, функция.

Регулярные тренировки в оздоровительном беге положительно влияют на все звенья опорно-двигательного аппарата, препятствуя развитию дегенеративных изменений, связанных с возрастом и гиподинамией. Ограничение притока суставной жидкости (лимфы) при гиподинамии приводит к нарушению питания хрящей и потере связок, снижению амортизации свойств суставов и развитию артрозов. Циклические упражнения (бег, велосипед, плавание) увеличивает приток лимфы к суставным хрящам и межпозвоночным дис-

кам, что является лучшей профилактикой артроза и радикулита. Положительное влияние бега на функцию суставов возможно только при условии использования адекватных (не превышающих возможности двигательного аппарата) нагрузок, постепенного их увеличения в процессе занятий.

Ходьба на лыжах используется в северных регионах с соответствующими климатическими условиями и по своему оздоровительному воздействию не уступает бегу. При ходьбе на лыжах, помимо мышц голени и бедра, в работу включаются также мышцы верхних конечностей и плечевого пояса, спины и живота, что требует дополнительного расхода энергии. В связи с этим в развитии аэробных возможностей и выносливости лыжники превосходят бегунов: они имеют самые высокие показатели МПК- до 90 мл/кг.

Участие в работе практически всех мышечных групп способствует гармоничному развитию элементов опорно-двигательного аппарата. Этот вид циклических упражнений благоприятно влияет на нервную систему, так как выполняется на свежем воздухе. Специфика двигательного навыка в ходьбе на лыжах повышает чувство равновесия (очень важное для пожилых людей) в результате тренировки опорно-двигательного вестибулярного аппарата. Отчетливо проявляется и закаливающий эффект, повышается невосприимчивость организма к простудным заболеваниям. Не случайно по оздоровительному влиянию Купер ставит ходьбу на лыжах на первое место, оценивая ее даже выше, чем бег.

Нагрузка на суставы и опасность их травматизации при ходьбе на лыжах значительно меньше, чем при беге. Однако техника передвижения на лыжах более сложная для неподготовленных начинающих среднего и пожилого возраста может представлять определенные трудности, вероятность травматизма (включая переломы), возрастает. В связи с этим для лыжных прогулок следует выбирать ровные трассы без больного перепада высот. Крутые подъемы оказывают дополнительную (порой чрезмерную) нагрузку на систему кровообращения.

В плавании также участвуют все мышечные группы, но вследствие горизонтального положения тела и специфики водной среды нагрузка на систему кровообращения в плавание меньше и расход энергии, вследствие чего МПК у пловцов ниже, чем у лыжников и бегунов и средние и длинные дистанции (70-75мл/кг). Для достижения необходимого оздоровительного эффекта занятий плаванием необходимо развить большую скорость, при которой ЧСС достигла бы зоны тренирующего режима (не менее 130 уд/мин). Без овладения правильной техникой плавания сделать это довольно трудно. В результате затрудненного вдоха (давление воды на грудную клетку) и выходы в воду плавание способствует развитию аппарата внешнего дыхания и увеличению жизненной емкости легких. Пловцы высокого класса имеют самую большую ЖЕЛ по сравнению с представителями других видов спорта где 7000-13000 мл. Бронхиальная проходимость, максимальная скорость вдоха и выдоха у пловцов также больше, чем у других спортсменов (соответственно 8,15 и 6,15л/с).

Специфика условий для занятий плаванием (повышенная влажность, микроклимат бассейна) особенно благоприятны для людей с бронхиальной астмой. При плавании приступ астмы обычно не возникает, тогда как во время бега при форсированном дыхании их, вероятность выше. Практическое отсутствие нагрузки на суставы и позвоночник позволяет успешно использовать этот вид мышечной деятельности при заболеваниях позвоночника (деформация, дискогенный радикулит и т.д.)

Энергетическое обеспечение мышечной деятельности при плавании отличается рядом особенностей. Уже само пребывание в воде (без выполнений каких-либо движений) вызывает увеличение расхода энергии на 50% (по сравнению с уровнем покоя), поддерживание тела в воде требует увеличение расхода энергии уже в 2-3 раза, так как теплопроводность воды в 25 раз больше, чем у воздуха. Вследствие высокого сопротивления воды на 1 м дистанции в плавании расходуется в 4 раза больше энергии, чем при ходьбе с аналогичной скоростью, т.е около 3 ккал/кг на 1 м (при ходьбе -0,7 ккал/кг/2), в связи с этим плавание может стать прекрасным средством нормализации массы тела- при условии регулярности нагрузки(не мене 30 мин 3 раза в неделю). При овладении техникой плавания, недостаточно интенсивной и продолжительной нагрузке плавание может эффективно использоваться для повышения функционального состояния системы кровообращения и снижения факторов риска ишемических болезней сердца.

Знание особенностей влияния на организм различных видов циклических упражнений позволяет правильно выбрать оздоровительные программы в зависимости от состояния здоровья, возраста и уровня физической подготовленности. Для более разностороннего влияния на организм, исключения монотонности занятий и адаптации к привычной физической нагрузке многолетних тренировок целесообразно временное переключение с одного вида циклических упражнений на другой или же использование их в сочетании. Так например, любители лыж в зимнее время могут полностью переключиться на данный вид спорта (включая участие в соревнованиях), а летом обязательно использовать регулярные беговые тренировки. Только круглосуточные занятия оздоровительной физкультурой могут быть эффективны для профилактики атеросклероза и ишемических болезней сердца.

Таким образом физические упражнения, двигательная активность, расширяют адаптационные возможности организма, способствуют укреплению здоровья, повышают его функциональные возможности, способность противостоять негативным факторам окружающей среды. Это особенно важно сегодня в условиях резко возросшего темпа и повышенных требований, которые предъявляются всем в современных условиях.

Литература

1. Дембо А.Г. Врачебный контроль в спорте. -М.: Медицина, 1988.

2. Дубровский В.И. Спортивная медицина: Учебник для студентов вузов. - М.: Гуманит . изд. Центр. ВЛАДОС, 1998.

3. Спортивная медицина.: Учебное пособие по ред. В.А. Епифанова, -М.: ГЭОТАР-медиа, 2006.

4. Спортивная медицина: Учебная Учебник / Г.А.-Макарова -3-е изд.,-М., 2007.

5. Пирогов Е.А., Иващенко Л.Я., Страйко Н.Л. Влияние Физических Упражнений на работоспособность и здоровье человека. -Киев: Здоровья,1986.

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

"БГУнун жарчысы" журналы кыргыз жана орус тилдеринде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рекомендация же рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып дискети менен кошо берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, баректын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар өзүнчө бир баракка басылып, материалга тиркелип берилиши керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга. статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

Маалымат алуу үчүн Редакциялык-басма бөлүмүнө кайрылыңыз. 18 кабинет, тел.: (0312)21-89-61

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В журнале "Вестник БГУ" публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии; учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв или рекомендацию руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на дискете;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- на отдельной странице следует дать авторскую справку с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона; эти сведения нужно предоставлять с каждой новой статьей, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

Для более подробной информации обращаться в Редакционно-издательский отдел в 18 кабинет БГУ им.К.Карасаева. Тел.: (0312)21-89-61

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in magazine "Bulletin BHU" on the humanities: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

Articles sent in magazine have to meet following requirements:

- to have a scientific response or the recommendation of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to excee 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have tc be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a diskette;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,

Duly the bibliographic description;

- all sources have to have bibliographic references;
- on separate page it is necessary to give the author's inquiry with a mention First name, middle, last name, place of Work, position, a scientific degree, phone number; it is necessary to give these data with each new article directed to magazine;

o tables have to be numbered, entitled and given on single sheets.

Manuscripts and other materials don't be back to authors.

Authors maintenance should have responsibility bear of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information to address in Publishing department, 18 office BHU after K.Karasaev. Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:
722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27
К.Карасаев атындагы БГУ
тел:21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайрылып берилбейт жана рецензияланбайт.

Редакторлор:
К.Ж.Качкынбаева, Г.К.Садырова
Компьютердик калыпка келтирген:
А.Н.Белекова
Тех. редактору: ***К.Ж.Качкынбаева***

Басууга 06.11.2013-жылы берилди. Офсет кагазы.
«Таймс» гарнитурасы. Формат А4 (210х297 мм). Көлөмү 36,0 б.т.
Нускасы 150 экз.

Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27.
БГУнун басмаканасы